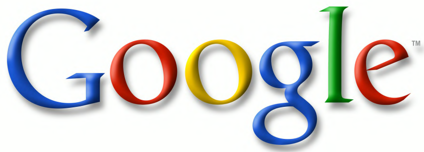

SEAL OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LET THERE BE LIGHT
1868

Բազմավէպ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԲՆԱԿԱՆ

ԳԻՏԵԼԵԱՑ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Մխիթարեան Միաբանից

Jan. -- Dec. 1862

ՀԱՏՈՐ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ 20th Year

1/4 bd.

1862

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1862 — ՌՅԺԱ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1 — 1862 — ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1

ԱԶԳԱԽՆԱՄ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մարդկօրէն մտածելով՝ ներկայաբար յաւիտենականութեան մէջ ամենէն զարմանալի և նշանաւոր իրողութիւն և յեղափոխութիւնն է մարդկան երկրիս վրայ տնտեսութիւնն կամ քաղաքավարութիւնն ։ Չկայ քիչ շատ բարգաւաճ քաղաք մը, յորում գլխաւոր սալոնն կամ լրագրաց զրոյցն՝ ազգաց և իշխանաց կառավարութեան վրայօք չըլլայ ։ Եթէ պատմութեան ընթացքը քիչ մը բարձրէն քննելով դիտեմք, չեմք կրնար չտեսնել մարդկութիւնը իբրև անսահման ծովու վրայ տատանեալ, փնտռելով հաստատուն հէտ մը ։ Երկիրս ինքնին իբրև համաշխարհական նաւափայտ մը դիմէ յաւիտենական օթեվանի, զոր ոմանք տգիտաբար նոյն իսկ երկրին վրայ կարծեն, որպէս թէ նաւահանգիստն այլ 'ի ծայր նաւուն կպած ըլլար ։ Ինչուշտ դիւրաւ կու համնէր այս նաւափայտս իր նպատակին, եթէ վրայի եղողքն միաբան ըլլային և ղեկավարքն միշտ նիւթերին զնշանս Նոյ՝ որ տուաւ "և 'ի ծովու ճանապարհ, և 'ի մէջ ալեաց շաւիղ զգուշաւոր" ։ Բայց ինչպէս առանձինն մարդ իր արարչագիր օրէնքը թողուց, այսպէս և մարդիկ իրենց համար սահմանեալ ընկերական օրէնքները. կիրք մրրկեցին զծով կենցաղական, երկնից նշանքն մթնեցան, միաբան նաւափայտն զարնուելով ալեպէս դժուարութեանց և հակառակութեանց՝ կոտրտեցաւ. և ինչուան հիմա մէկ մէկ կտորի վրայ ապաւինեալ ազգք և լեզուք առանձնաբար ճամբայ կ'ընեն, երբեմն բոլորովին զատ, երբեմն դեռ քովէ քով. ոմանք փութան յառաջ, ոմանք տնտընան յետամնաց. ոմանք հակառակին իրարու և վնասեն, ոմանք նախանձընդդէմ յառաջեն. ոմանք այլ կամ միշտ ուրիշներէ նեղուելով և կամ իրենց անհօգութեամբն ոչ միայն յետ մնան, այլ և ալէկոծին, տագնապին և ծովակուլ կ'ըլլան. ինչպէս այն ազգերն՝ որոց անուանքն կան այսօր և ինքեանք

չկան 'ի մէջ։ Յիրաւի օտարներն անոնց միայն հատուցեր են, այլ աւելի վընասողն իրենք են եղած իրենց թոյլ կամ ծուռ ղեկավարութեամբն, և ոչ այնչափ ուրիշներն իրենց հակառակած են որչափ իրենք այն վերին տեսչութեանն, որ ինչպէս իւրաքանչիւր մարդու՝ առաւել ևս ամբողջ ազգի մը կեանքը և մահը կամի և պահէ, ցորչափ ազգն այլ իր կամացն գործակից ըլլայ. ապա թէ ոչ՝ կրնայ իրաւամբ ըսել անոր " Կորուստ քո 'ի քէն է "։

Եթէ մարդիկ իրենց դիտմունքը քաղաքավարին յերկրի, վերին տեսչութիւնն այլ իր կամքն ու հաստատուն դիտմունքն ունի իւրաքանչիւր ազգաց վրայ, զորս հաւանեցաւ իրարմէ բաժնելու. և " յորժամ բաժանեաց զազգս " ամենայն, որպէս սփռեաց զորդիսն Ա" դամայ, կացոյց սահմանս ազգաց ըստ " թուոյ որդւոց Աստուծոյ "[1]. և նոյն ինքն յաւիտենական ափանց վրայ զանազան իրարու մօտ կէտեր ուղղէ զանոնք, զոմանս շուտ՝ զոմանս ուշ հասցընելով. և ինչպէս առանձին մարդկան ոմանց վրայ մասնաւոր խնամք մը ցուցած է, այսպէս և ազգաց ոմանց։ Ո՞վ չէ գիտեր Հրէից ազգին վրայ եղած առանձնաշնորհութիւնն։ Բայց եթէ իւրաքանչիւր ազգ. գոնէ իր պատմութիւնը մանր քննէ, կրնայ ոչ սակաւ առանձնաշնորհ դիպուածներ նշմարել, որոնց մէջ մարդկային քաղաքավարութենէ վեր ուղղիչ մատ մի երևայ։ Մեր ազգին պատմական կենաց վրայ ինչ խնամք չեն երևար, թերևս աւելի քան ուրիշ ազգաց, յետ Հրէից։

Եթէ չեմք ուզեր ըլլալ անշնորհք, անտեսք և անհոգք, պէտք է ճանչնամք և խոստովանիմք որ ազգախնամ տեսչութիւնն մեր ազգին վրայ այլ շատ յայտնապէս և առանձնաշնորհութեամբ երևած է. մասնաւոր դիտմունք և ընտրութիւն մի կայ Աստուծոյ մեր հայրենեաց և ժողովրդեան վրայ։ Աշխարհածանօթ և առակի պէս յայտնի է թէ մարդոյ առաջին բնակութիւնն 'ի վերայ

1. Բ Օրինք, ԼԲ.

երկրի, և երկրորդն այլ յետ ջրհեղղին՝ եղան այն երկրին մէջ որ ապա [illegible] կոչեցաւ Հայաստան. յետ խառնակութեան լեզուաց և բաժանման ազգ[illegible] ըլլալով ժառանգութիւն յաբեթեա[illegible] Հայկայ և հայրենիք զաւակաց նո[illegible] Հայոց։ Ի սկզբանէ մարդկութեան [illegible]չև 3000 տարի, մինչև ցընտրութի[illegible] Աբրահամու՝ նախախնամութեան [illegible]րած կէտն յերկրի կ'երևի Հայաստան[illegible] ամենայն ազգք անկից կու ճանաչ[illegible] իրենց հին ծագումը, [illegible] հիւսիսային և արևմտեան [illegible] աղբիւք. իսկ հարաւայնոց և արևելեայ[illegible] այլ սահմանագլուխքն մօտենան և գրեթէ սկսանին 'ի սահմանաց Հայաստանի։ Յետ բաժանման ազգաց և լեզուաց՝ մարդախնամ տեսչութիւնն ըլլալով ազգախնամ, մինչև 2000 տարի Հրէից վրայ յայտնապէս արթուն աչօք կ'երևայ, ուրիշ ազգաց վրայ խորև 'ի քուն, իսկ Հայոց վրայ՝ հսկուն։ Այն երկհազարեան դարուն մէջ (յԱբրահամայ մինչև 'ի Մակաբէայիս և յԱրամայ ցԱրշակունիս) Հայք պատմութեան մէջ մեծ գործ կամ նշան մը չեն թողուր. այլ բաւական բազմութեամբ, զօրութեամբ և հարստութեամբ աճեն զարգանան, ծանօթանան և Նինոսի տիեզերակալ պետութեանց օգնական ըլլան. մինչև որ տեսչութիւնն կու սկսի (եթէ ներելի է ըսել) կամաց կամաց աչք գոցել Հրէից վրայ և Հայոց վրայ բանալ։ Քրիստոսէ առաջ Ժ դարուն վերջերը Հրէից թագաւորութեանց հարուածներն կու սկսին, հարուածողքն այլ (հին Ասորեստանեայք) կու պատուհասին. նոյն ատեն Հայք առաջին անգամ կ'անցնին 'ի կարգ թագաւորութեանց Նորոյ։ — Իսրայելացւոց տասն ցեղից թագաւորութիւնն կու վերջանայ և մասն մի գերեաց 'ի Հայս վարին. դարձեալ գերիչք պատուհասին (Սենեքերիմ). և Հայք ինքնիշխան ազատ տէրութիւն մի կ'ըլլան (իբրև 80 տարի)։ — Յուդայի թագաւորութիւնն այլ կու վերջանայ, Հայոց թագաւորութիւնն նոր

[illegible]ութիւն մը կ՚առնու Հայաստանի [illegible] քաղաքականութեան. [illegible] Ասորեստանեայ և Պարսից, մինչ [illegible] պատմութիւնն 'ի գերութեան էր. [illegible] և գրականն յԼուսաւորչէ [illegible] նորոգել իրենց յիշատակնե- [illegible] Հայոց նորէն Պարսից իշխանու- [illegible] ներքև ընկճեալ, թէ և առանձին [illegible] թագաւորաւ։ — Երբ Հռովմայք [illegible] իմաստութիւն և իշխանու- [illegible] կեդրոնացուցին յետ Մակեդոնա- ցւոց, Հայք որ նորոգեալ իրենց իշխա- նութիւնք կորսուեր էին, կա՛մ սկսին [illegible]. Լուսաւորչական [illegible] որ [illegible]. քրիստոնէութեան [illegible] 'ի [illegible]ութիւն, [illegible] նոյն ատեն Լուսաւորչին [illegible]ութիւնն 'ի Հայս. ծածուկ և [illegible] կ՚ըլլայ շողակաթ ազգաց, և մինչև Հռովմայեցւոց, որ ամենայն [illegible] 'ի հաղորդութիւն։ Նոյն Հայոց ղա- [illegible], ամենախնամ տէրու- թիւնն [illegible] և Հրաշափ և ամենամեծ [illegible]թիւն մը կ՚ընէ. մինչդեռ [illegible]թեան օրէնքը փոխէ և [illegible] այլ ընծայէ իր իսկ [illegible], և [illegible] իր անօրէնութիւնը [illegible]՝ Հայոց Թագաւոր մը [illegible] կ՚ըլլայ ամենաթագաւորին հետ. որ և [illegible] կատարելապէս միաբնութեանց և ամենայնազթ զօրծին յեկեղեցւոյ՝ նոյն- Հեռ [illegible] կամ Հայրախնամ տէրութեանը սնունդէ զազգը մեր, քրիստոնէական կրօնից կանոնով և Հա- [illegible] ծառայանամբ. որոյ Համան իր [illegible] և աշակերտաց խումբէն կա- զմէ 'ի Հայս աւելի թուով քան յայլ աշխարհս. և առաջինն թագաւոր քրիս- տոնեայ, առաջինն թագաւորհի և վկայու- հի ընծայէ 'ի Հայոց։ — Ներսէս և քրիստոնէութիւն երեք դար կռուի և հալածի 'ի հեթանոսութենէ, ինչպէս ամէն տեղուանք, այսպէս և 'ի Հայս, այլ քան զամենայն աւելի վկայիւք և [illegible] պարծի Հայս. և զարձեալ [illegible] տէրութեամբ և զօրու- թեամբ յառաջ քան զայլ [illegible]

[illegible]տան աշխարհ բաղդատելիս քրիստոնէից կ՚ընէ, քիչ ժամանակի, քիչ օրուան մէջ 600 գաւառ միութեան ցոլերով լուսով և իբրև 20-30,000,000 մարդ վերածնանելով 'ի Հոգի սուրբ։ Տէրութիւնն յառաջ քան զերևցնել առ ինքնակալն Հռովմայեցւոց զլուսաւոր խաչն, երևցուց առ Հսկայ արքայն Հայոց զԼուսաւորչին այն. Տրդատ որ հետևեցաւ Դիոկղետիանոսի 'ի հալածել զեկեղեցի, հետևեցաւ իրեն զաւրեկամին իւր Կոստանդիանոս 'ի հանգուցանել զեկեղեցի, և զմիասեալ հալածիչս Մաքսիմինոս և Լիկինիոս հալածեց վռնտեց վերուց յարևելից։ Տրդատայ և Կոստանդի գործակցութեան երեսնամեայն մեծ միացութեան արժանի է. բոլոր աշխարհի մէջ փառաւոր գար մ՚է, բոլոր եկեղեցւոյ յաղթանակ և պարծանք մ՚է, իսկ Հայութեան և Հայախնամ տէրութեան՝ բարձրագոյն կէտ։ Անկէ ետև հազարամեան դարուկէս (330-1830) երբ քրիստոնէութիւնն յաղթանակած թագաւորէ յաշխարհի ազատութեամբ եկեղեցւոյ, աստախնամ տէրութիւնն կ՚ամփոփէ իր մասնաւոր Ճառագայթները մեզմէ, բայց ոչ բոլորովին. Հայութիւնն կը նուաղի և նուաղեալ է մինչև ցայսօր զանազան պատահարօք և պատուհասօք. բայց ամենայն մեծ վտանգի առեն այդ փայլեն Ճառագայթք ինչ տէրութեան, և ամպերը տակէն՝ բայց Թափանցիկ ամպերու՝ կ՚երևի այն Հայախնամ. որոյ ամենէն մեծ նշանն այս է, որ Հայաստան զերթէ ամենայն աշխարհէ աւելի հալածանաց և աւերմանց ենթակայ ըլլալով՝ անկորուստ պահէ զքրիստոնէութիւն, զլեզու և զերթէ զմիազգութիւն եկեղեցական, որք 'ի բազմամբոխանդ ժամանակս իրեն մեծ զօրութիւն եղան և մեծագոյն բարւոյ առիթ թողուած են, եթէ գիտնայ զանոնք ուղել և յարմարել ամենախնամ կամացն Արարչին, և ընդունելի օրինաց ժամանակի։

Հիմա եթէ ուզենք շուտ շուտ

ուրք մը տաղ այս միջոցիս զանազան յե-
ղանակաց, կու ստեղծեն նախ դար մը
Թուլութեան Արշակունի Թագաւորաց
(345-428) և անկարգ գնացից. այլ
նոյն ատեն արիական և իմաստուն արթ-
նութիւն Պահլաւունեաց, այսինքն
Լուսաւորչի ցեղին և յաջորդացն կա-
թուղիկոսաց, որք արդարև հայրաբար
խնամեն զազգն և պահեն 'ի պատուի.
և երբ իրենց յաջորդութիւնն այլ
դադրի (440), որով յետ Թագաւորա-
կան հեղինակութեան Լուսաւորչին
այլ կերպով մը վերջանի, և մեր ազգն՝
Պարսից ամենայն խորամանկութեանց
և զրադաշտական կրօնից սպառնալեաց
մատնուի, տեսչութիւնն մնաւոր ոյժ
կու տայ Հայոց՝ գիւտիւ գրոց և Թարգ-
մանութեամբ. որով դիւրանայ ժողո-
վրրդեան սորվիլ և հաստատիլ իր հա-
ւատոց մէջ, և առաջնորդաց՝ պաշտպա-
նել զնա ընդդէմ մոլորեցուցչաց. քա-
ղաքական կորստեամբ Թշուառագոյն
դարն՝ դպրութեամբ նշանաւորն կ'ըլ-
լայ քան զայլս: Երկու դար քշէ (440-
650) Պարսից կեղակարծ տիրութիւնն.
յորոց բռնաւորին անկասկած մնալու հը-
նարքն էր սերտ միաբանութիւնն Հայ-
ոց ընդ Բիւզանդացիս, ինչպէս 'ի ժա-
մանակս Տրդատայ և մինչև 'ի յաջոր-
դացն. բայց Հայք զգուշեալ անմեցմէ՝
Վարդանանց պատերազմին ատեն
օգնութիւն չգտնելնուն համար, և նոյն
ժամանակ եղած չորրորդ տիեզերական
ժողովքին մէջ ալ չի գտուելով, փոյթ
չըն ըներ և յեկեղեցականս միաբանիլ
ընդ Յունաց, որով մնան մինչև հիմա 'ի
նորանշան միաբանութեան ընդ մնացոր-
դաց արևելեան ազգաց ոմանց. և ասի-
պուլին երկու աշխարհական պետու-
թեանց մէջ տատանիլ, երբեմն մէկուն
երբեմն մէկային մատնուելով, և ոչ
քիչ անգամ այլ դեռ իրենց հարց
նիզակաւ օտար բռնութեանց դէմ
դնելով: Կրօնական միութիւնն և ուղ-
ղութիւն դեռ պահէ զիրենք կարծր
նիզակի մը պէս, որ եթէ քիչ մ'այլ
ձօձուն ըլլար՝ աւելի լաւ և փառօք
պահէր ցայսօր. և ասկէ ետև այլ: Կորե-
թէ նոյն ոգւով, նոյն քաջութեամբ
նոյն խորագիտութեամբ, և նոյն յա-
մառութեամբ կ'անցընէ Հայաստան ա-
րաբական բռնութեան երկդարեան յե-
ղանակն այլ (650-860). որ առաւել
հին Հայ ազնուականութեան գրեթէ
կիսէն աւելին ջնջել կոտորել, բայց
եկեղեցին հաստատութեամբ հաւատոյ
և քաջաթիւ մխիթարով անսասան մնաց
շատ հեղ արտաքին զինուք այլ պաշտպա-
պանի իր քաջաց մնացորդներէն, մա-
նաւանդ 'ի ցեղէ Մամիկոնեից և Բա-
գրատունեաց: Այս եռանդի ցեղս գրե-
թէ սեփականէ ազգին հայրապետու-
թիւնն կամ երեսփոխանութիւնն ա-
ռաջի խալիֆայից յ' Թ դարու. և ա-
նոնց բռնութեան տկարանալու ա-
տեն՝ ինքն զօրանայ փառօք և իշխա-
նութեամբ, և 'ի վարձ հաւատար-
մութեանն առ ազգն և առ եկեղեցին,
հասնի Թագաւորական աթոռոյ դար և
կէս (886-1042). իր հետ ուրիշ ցե-
ղեր այլ (Արծրունիք, Սիւնիք, Վա-
նանդացիք, և այլն), որոց բազմագլխու-
թիւնն՝ ազգային միաբան ոյժը նուաղե-
ցընէ, բայց ուրիշ կողմանէ աւելի կու
տարածէ ոյժ և ծաղկումն, արուեստ
և գրութիւն 'ի զանազան իշխանա-
նիստ քաղաքս և մեծամեծ վանո-
րայս: Մինչև 'ի կէս ԺԱ դարու և քիչ
մ'այլ աւելի, դեռ Հայաստան իր նախ-
նի կերպարանքը, թէ և այլայլեալ, պա-
հէ. անկէ ետև յարձակմունք օտա-
րական ազգաց, Թուրքաց և Թաթա-
րաց, գրեթէ բոլորովին այլափոխեն. օ-
տարք կու բնակին և բազմանան իր
մէջ, իր բնիկքն օտարանան յայլ աշ-
խարհս. ոմանք Հայրենի հողոյն քաղ-
ցրութիւնը կամ օրէնքը անջինջ պահե-
լով սրտերնուն մէջ՝ մնան հոն, ընդ
բռնութեամբ նորեկաց. ոմանք ազ-
գային ազատութիւնը վերադառնալով
քան զայն՝ կէս դաշնադրութեամբ և
աւելի բռնաբարութեամբ դիմեն յա-
րևմուտս, և Տորոսի անմուր լերանց մէջ
յապահովեն իրենց նախնեաց զաւա-
կանները, լեզուն, և Լուսաւորչայ ա-
թոռն այլ. և երկու դար հին Հայոց

[illegible] Կիլիկիոյ մէջ , Ռու-բինեան անկախութիւն մը կանգնելով պա-հէ Հայոց ազգութիւնը . մինչեւ [illegible] մէջ [illegible] զօրաց մէջ ընդունել . և պատմական մեծ ծանօ-թութեան և յարաբերութեան Հայոց և բանն [illegible] ազգութեանց և [illegible] պետութեան հետ [illegible] և [illegible] . և [illegible] 'ի Հայոց . Հայք [illegible] , [illegible] , [illegible] յաճախեն 'ի Եւրո-պայ քաղաքս Իտալիոյ և 'ի Թագա-ւորութիւն [illegible] Լեհաստանի , մանաւանդ [illegible] ատեն : Սա-կայն [illegible] 'ի ՌՃԾ և 'ի փոքր Հայոց , և միապետութեան անկա-նեալ [illegible] , նոր դար մը բանան Հայոց եկեղեցական , որոց [illegible] , թէ և ոչ [illegible] հակառակութեան [illegible] պատճառաւ . [illegible] և [illegible] [illegible] , [illegible] անկախութեանց [illegible] և միայ-նակ թագաւորն [illegible] Կիլիկիոյ , և [illegible] Հայկական [illegible] 'ի վերջին ԺԴ դարու . յոր ժամա-նակ ՍՄԵԾ Հայք այլ , [illegible] [illegible] , Լենկ-[illegible] [illegible] . և [illegible] [illegible] , որոց [illegible] մինչև [illegible] 'ի Սուաստանան , Եհաստան , Ատրպատական , և Պարսկաստան [illegible] մէջ , ուր [illegible] և [illegible] [illegible] , [illegible] ԺԵ և ԺԶ դարուց մէջ , [illegible] [illegible] , [illegible] և [illegible] [illegible] 'ի [illegible] , [illegible] և Պարս-[illegible] [illegible] . [illegible] և [illegible] 'ի [illegible] ԺԵ դարու մէջ [illegible] մէջ [illegible]

[illegible] կաթողիկոսին Սսոյ , մէկ մ՚այլ կաթողիկոսութեան երկու բա-ժանումն և գլխաւոր աթոռ ընկաւ Էջ-միածին : Սակայն երկուքն այլ մեծ կամ յայտնի հետևանք մը չեն ունե-նար , ազգին անհատական և բաժանեալ քաղաքական վիճակին համար . որ 'ի վերջ ԺԶ դարու և 'ի սկիզբն ԺԷ-րդ ա-ւերի կանոնաւոր ձևով մը կ'առնու ; Հայաստանի երկու մեծագոյն տէրու-թեանց (Օսմանեանց և Պարսից) մէջ բաժանուելովն , որք [illegible] իշխանութիւնները վերցը-նեն : Նոյնց հետ Հայք այլ բոլորովին իրենց քաղաքական ինքնագլխութիւնը կորուսած ատենին՝ նոր այցելութիւն մը կ'ունենան մտաւոր . ուսմանց և կրօ-նական կարգաց նորոգութիւն կ'ընդդ 'ի զանազան կողմանս և վանորայս . և յատուկ [illegible] այլ [illegible] Հայք հնագոյն [illegible] , որոց [illegible] յԵւրոպա , [illegible] հետ [illegible] . [illegible] [illegible] և [illegible] 'ի [illegible] [illegible] , և [illegible] [illegible] , [illegible] [illegible] , և [illegible] [illegible] քաղաքներ [illegible] Հայ [illegible] ; [illegible] և 'ի բուն Հայոց [illegible] այլ [illegible] , 'ի [illegible] , 'ի [illegible] , [illegible] , և [illegible] : [illegible] և նոր [illegible] 'ի Հայս , և Հայք [illegible] 'ի [illegible] իրենց [illegible] , [illegible] : [illegible] [illegible] և [illegible] ԺԸ դարուն [illegible] [illegible] մը . [illegible] ; [illegible] , [illegible] 600 [illegible] , [illegible] և [illegible] [illegible] մէջ . [illegible] , [illegible]

Թիւն բանական կեանք ուսմունքը, և ոգի ազգային, այս ընկերութեան նպատակին կու ճանաչուին, պատուին, պտղաբերեն. նոր յարգ և ծանօթութիւն մ'այլ կ'ունենան Հայք առ Եւրոպէացիս, և ամենայն միայն անախանձ վկայէ որ ազգախնամ անուշութեան մեծ այցելութիւն մ'է այդ, և նոր կապ ու խառնուրդ մը համաշխարհական զարթութեան ընդ Հայկականին. որոյ օգնական կ'ըլլան այս գործու մէջ բացուած ազգային վարժարանք, տպագրատունք, օրագիրք եւ՝ եթէ քիչ բանակոյս և ուրիշ մասնաւոր ծանօթութիւններ հրատարակեն:

Դարուս երկրորդ քառորդին մէջ հանդիպած քաղաքական յեղափոխութիւնք յարուցեր, ամենէն աւելի Հայ ազգին վրայ ներգործած են, ('ի բաց առեալ պաշտպան տէրութիւնն Յունաց). Ռուսաց պատերազմներն ընդ Պարսս և Օսմանեան՝ Հայաստանի կէսն յետ մէկ և կէսին դարուց՝ կ'անցնի 'ի ձեռս քրիստոնէայ իշխանութեան. ազգն նոր իշխող մ'այլ կ'ունենայ, իր կրօնական գլուխն այլ անոր հպատակի. մինչև ցայն ժամ իր արտաքին խաղաղութեան նեցուկ եղող՝ այլ դաւանութեանն տարբերութեան մասին ազգին՝ բաղդովին կու բաժնուի, և զատ աթոռ կ'ունենայ և զատ երեսփոխան քաղաքական. յորմէ, որպէս ամենայն բաժանմանց, ազգին ընդհանրութեան ուժն նուազի, այլ մասունքն աւելի կրնան զօրանալ ազատ և անարգել զարգացմամբ: Օսմանեան պետութեան նոր օրինադրութիւնն կ'արթնցընէ ժողովրդոց և հասարակաց իրաւունքն, և փոխէ ստրկաբար ծառայութիւնը յազնուական հպատակութիւն: Այս զգացումն խառնուելով քանի տարուան ուսմանց մտավարժութեան հետ՝ կ'իմացունեն որ ազգային ոգին զարգացնելու՝ չի կրնար երեխայի պէս խանձարուրապատ մնալ, բայց պէտ ոչ այլ իր հսկայանձև նախնեաց մեծ մեծ զգեստներն հագնիլ, և ոչ այլ վրան անանալ ամենայն նորանձևութիւն հիւսիւ ազգաց....

Նշանն յայտնի է. հաստիկին հասամեռ զգեստն յարմարցընելու, այս է մեծ խմորին, որ դարուց կիսէն ետքը խմորուն հիմա ազգիս երկու կրօնապետաց բաժանելով մասերն, այլ խրելով մէջ շարժէ և չփոխէ. ամէնուն ծանօթ են, որպիսի դիւրութեամբ.... Ժամանակին ընդհանուր քաղաքական նորոգկայ շարժումն այլ, պատերազմներ և փոփոխութիւնք-եղեռնութեանց քիչ շատ ազդեցութիւն կ'ընեն այդ մեր ազգային շարժման կամ տատանման, որ գէթ 'ի յուզման է:

Օտարականիս յեղանակի մը մէջ կամ սկիզբն եմք. որ ոմանց շատ վտանգաւոր կ'երևի, իբրև թէ ազգին ոյժն և ձայն հատեր է. իր կեցուցիչ, յառաջ ընթացիչ մեքենայն խորտակեր է. շատնե իր ողջութեան անդամներն....

Ո՞ւր է ազգախնամ անուշութիւնն. յետ բառասուն և չորս դարուց միթէ սպառեցաւ հայութեան բարեբերին լուսաւորութիւնն. եթէ այդպէս է, բայց 'ի գլուխ կարող երթանք ժամանակին անդադար անդնդոց մէջ գահավիժինք, նման այն ազգաց որ երբեմն մեծ աշխարհին չորս կողմերն անուն և անուրութիւն ունէին, և այսօր չկան անձամբ, այլ միայն չոր քարերով.... Բայց մեր աշխարհն գէթ իր անուամբն կոչի և կայ, և իր ժողովուրդն ցրուած՝ բայց գէթ այդ է, թուով, լեզուաւ, ծիսիւ և զգացմամբ. — արդեամբ ազգախնամ անուշութիւնն հսկէ անոր վըրայ: Միթէ տատանեալ և կոծեալ ծովուն ալեաց վրայ այլ շատ հեղ չի՞ ծագեր արեգակն, և անոնց չփոթած փրփուրներն անգամ մարգարտանման գեղեցկացըներ, և դարձեալ միասին բիւրեղի նման հաւաքուեցըներ. գիշերն իսկ՝ լուսին նշան է խաղաղութեան մրրկաց, և հեռաւոր միմիանց ատաղձին մ'այլ՝ յոյս տալով հանդարտութեան. և եթէ երկինք երկիր այլ մթնցած՝ չերևան, մագնիսը առաջնորդէ մի այն ընդհանուր կուրութեան և կորստեան մէջ՝ իր ցուցակ ծագելն կրնայ անվրիպելի եղանակաւ մը զօրութեամբը մը

փառաւոր զանելու իր գիւտած կեանքը ; իր դարմանական օրինելին... Մ՛էկ ապառանեալք, կամաց առնէք պատ մը եղած առգելնից. ծանօթարար լոյս մը ծագէ հանգարտաւ միտքն. նախ ինքզինքը ճանչնայ մարդ, ապա զընկերս: Ճանչնալը զանձ, և մեզի պատշաճեալ անզը և գործը յանձն առնուլը. ճանչնալը զերար, և իւրաքանչիւրին պատշաճեալ տեղը և գործը տալը. նաև կարելի չեղածին, ճանչնալ կ'որոշուի, նաւահանգիստն ճանապարհի, ապահովամ անշութեան պայծառանայ, համաթիւնն առաջնորդի իր յառաջնորդական ընթացից և նպատակին մէջ.... Հասարակաց հանգարտութիւն և համերութիւն. և իւրաքանչիւրոց մասնաւորութիւն իրենց յատուկ վիճակին պատուց և պատշաճից. ոչ զիրար խափանել, և ոչ չափէն վեր նեղուիլ: Մերնայն յառաջընթացութիւն նախկին յետամնացութիւնը առնի. պէտք է մեկիկ մեկիկ այն քայլերը ընել. ոչ ապատարանքն փութացընէ, այլ շեղահայեաց զգուշութիւնն: Այս զգուշութիւն և ջանքս միայն կրնայ գործակից ըլլալ հայախնամ վերին անեղութեան, և իր ծածկեալ բարիքները յայտնել 'ի վայելս ազգիս և 'ի զարմանս օտարաց. իսկ անզգուշութիւնն կրնայ այդ առեղն ծածկել և ուշացընել, և ինչուան խափանել ցանկալի յայտնութիւն մ'այլ, յետ այնչափ յայտնութեանց կամ խնամոց՝ որք կատարուեր են հինգ հազար տարի նահապետեալ ազգի մը քաղաքական անտեսութեան զանազան յեղանակաց մէջ. Դուս հօկէ հին հայախնամ անեղութիւնն, այլ իր գիտցուցեն տարբը և բարձր է. միայն ազնըական զխոսմանք և ջանիւք կրնայ ազգն արդիւնաւորիլ նոր այցելութեան և յառաջանալ ընթացքը առ կեանս երջանիկ:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Հին Գիւտք

Հայկական նախնիք և հնագոյն քնարն կամ բամբիռն որ երգէր զԱրայ, զԱրտաւազդեան, զՀայկն, զՏիգրան, զՎահագն, զԿատեբրակն Մարաց, զԱրտաշէսն Ալանաց, և այլն, փոխուց չեմք և կորեր է. հազիւ քանի մի տողք, քանի մի վանքք են մնացեր. որոնց մէջերէն զօրաւոր նշան մեր հին ծաղկեալ ընդարձակ բանաստեղծութեան՝ է անհաւան հարստութիւն և պէսպիսութիւն բառից և ոճոյ լեզուիս. Այդպիսագիտակ կարգաւորեալ ու թեան նախնի՝ հին խառն մը կամ երեք մը անցեր է, և թերեւս ոչ մէկ, այլ երկու իրեր այլ, մինչև հրամանաւ եղեան ձևացեր է. որոնց մէջ աղջիկներուն հետքն և ինչ ինչ մնացորդ երգեան, որոնք բարձր նշխարք նախօրագայլեան կենդանեաց. Մխիթանեաններ կազմածն ծածկեր է. Հեթանոսական Հայոց հնութիւնքը, նաև զգալութիւն, նոր երգարան մը կէս հայ կէս յոյն ընդերում փոխեր է աշխարհական արձագանգները. բայց յետ 1400ամ մեծ զարու մը՝ այդ մեր եկեղեցւոյ նախնեաց, մերձաւորեան եզդեաց լեզուն այլ ծածկուելու փոխուելու վրայ է, և այդեն փոխելոյ ընթրել կ'ըլլայ ; եթէ եկեղեցական անընդհատ պաշտամանքն և ուսմանց նորոգիչքն անդադար չպահէին անանց ոգւոյն վառարանը. Շարականնը, Ճառք, Մեկնիչք, Պատմիչք, Գրուածք, և այլն, որոց մէջ ծանօթագոյն և ընտրելագոյն են առաջինքն. որովք կրնայ միշտ մեր եկեղեցւոյն և դըպրութեան անաղարտ և գերազանցութիւն կենդանի մը և է այլոց անձանց մէջ:

Ահա այս երգերն են, որձակ կամ տաղաչափ, զոր անուանեմք Հին քնար, 'ի զանազանութիւն յետին դարու և ռամկ. կորիւն երգոց, զոր հարկ է անուանել Նոր քնար, իսկ հրամանաւ և կենդանի քերթողաց գրուածք Նորին քնար.

Այս անուամբ հրատարակեցաք՝ Հին Քնարին մէկ անմահն պարագայութիւնն է, որ յիշեալ անուամ անյայտ երգոց ու-

մեկուն այլ զասէին չէ. Մանաւանդ ըստուած բարակերտեղեանկաւոր երգարանց մէջ գտուի, կամ Այսուրդք ըստուած պըրոց, և առեալ Անանիադալուխ [illegible] կ՚երևի, Թէ և որ Հիմնարկուածն Ճենոց՝ ցուած ստորանս կանոնադրութիւնքն. Ներսսագիր չուշնի, և անուանն այլ ակրդ. բանակեան բառւէն սահմուած Աւա որս կո. չի. և այսու անուանք կոչև զարմանալ լի և ծանուցերց չփոաւծը մը յիշի ՚ի մի. ջին նախնեաց մերոց. Այլոյց գիրքն ՚ի կարդի երգոց Ներսեսին Տիրանօրին պաւ. տուիրէ, "Յեսոփ կանոնագլուխ ո՞ր ,, որոնեալ, կամ ո՞րարբերգուն ,,. խակ նոյն գրքին մէջ յեկեղեցւոյ կարգը գրուի և անել երկրպագեաց քան ուրիշ անձի յապանեցի վանս, մեծին Ա. Թաա. ցիի պաշտուածքն. ըլլոց բանն նախանձ. կը և միայն Թուղամքն յայսմեկուն սրբա. մեա ընծերգողաց և Հին գրոց. այս. չափս յայտնի է որ կամ Ներսեսին և աւրիշ մարգարէից սեռլենքն, կամ Յ ու. սուրչայ և իր Հոգևկիր Հեռանողաց մեկուն սեռելքին նոյն տաած է, և Թևատոր մաքը և գրչով երգած. որոյ բարձր խոյանքն և Հին ըեղուն չէն Թա. ղուր մեզի ամէն խնասոից և բառխըն այլ Հասնելու :

Այլեք օրինակէ բաղդատած եղբ այս զարմանալի քնարերգս, որք գրեթէ իրապէս չեն տաղերգիք, և ամէնն այլ ըստիրք են Հինգ և Հինգ ու կէս գար առաջ գրուած : Այսպէս առաջին կրկնու. Թիւնն, առանց բառամանութեան և նշանա. կի ազնուական է առանց այլ՝ ընագրաց Հայրապետութեանս նշանակերպ :

Ով որս անպատուած է բանիւն զոր երգոց սեռակն.

Ով որս անպատուած է բանիւն զոր երգոց սեռակն :

Ծարկեցերգերին սեռտ և ի մերոյ բան քեա սուրբ և աշխոյ սեռակն.

Այս է զիանիք բանից, զըլանև, մարգարտագեղ, սահուն, պճնուն. Հառաւոր և բարձրաշաւիղ, զինաւեց և երկրպագուն. Այլ զնայեցէք՝ այլ Թեթևութեանց նրբագեղացուցմա Հեռատքը :

Սուրբ ազնուագոյն, պատուական, Թևաստանած, խոր բնական, Հրաշալից. առաջնաւորութեան կարողանալ. ի յորս պարզերել է նայեին անքթիլթ ակն ի Աստուածայնութեանն բանիցն է բերիւր զուգակին բարքոսին է խաղին.

Այս Հարկաւոր Թարգմանեն, նա տղերն ըլլառաջնանցներն ըստխոսութեան սեռա. նիւր ակնո.

Պարտաւ է կայ Հինգերող. և Հարկ Տեառն է մերասագեալ է գիւ.

Ներսէսը Նիգեն ի կատարեալ խորհրդարար, բարձրագարել, ողեխածածանք, աշխող և բազմագոյնտեղեաց երկրպագուներն :

Այս ըլլան էր է փառօքն փոխեալ ուղղականն. Այս ի նոյն էր այն որ ունէր ըղձաւոր խորհրդաւոր ընդ ընթեան. Այս ի յերկնաւորն փոխակէր ի Թարգմանն. առանցը ծաղաշահէր զերկնայարկաւորն որուհին, անճառելիբաց ձև. ևոր. Այս Հուրըն յանկի փոքր ծիրանի. և նորս աստուածաւոր որդութեան :

Ասէ ի նորըստագոյն կատարեին խորհրդակայ ձեռնարկեալք ի սիրեաւ խոյրի. ցին յարկալին. զարծըղուած պղնծոյ և մեծարձանաց և զոհից. Այս ի նոյն շուշղն փոխեալ, ընդ որում ոչ անեղընդարյեաց ընդ է նա մերոյ :

Այս այրըն է փառաւորեալ ի նորոյ միջընաւեկին Թաթըռաւկն իւն առանցը ըղձրանըն շողըշողքն. Աննըրկայեալ անղըրատայր, անդըրեկացեալ անղ. րատայր, ըմայր. և ի յանճախելեա քաղաքին զամբարշտեալն սատանէր.

Այս այժմ նկերնաւոր Թագաւոր, պահպանեա զծաղրեսրդըս քո՝ բարեխօսու. Թեամբ սեռաղին. Ով է անսպառելին պարգևութեամբ ըղձուցերը զան. ձիւնքս քոյոց սիրողաց. յերեւս և ը զիս Թագաւոր է յաւիտենական :

Սուրբ Աստուածածին անընծեաց Տեր. որ այսպէս բարեհաճեցար սաղ ղողոր.

մութիւն՝ Ձեռնադրելեաց քոյ, որպէս զի մեր ընդ ամենայնի տուրք է՝ պա-
տուական խոյզք քոյ. զի քեզ վայելէ փառքը պատիւ և իշխանութիւն
յաւիտեանս. ամէն։

Ներկայ քնար։

ԲԵՐԴ.[1]

Է՛ր նուաղեալ առկայծեալ կաս, աղեկտրեալ իմ քնար,
Փոշիացեալ անձայն անխօս իբր անկենդանի եւ անբար.
Մ՛է խնամոց զգաստանկութեանց այսօր զաղձայտ նուագել,
Որք ընդդիմակեա քաղաքավարութեան հանճարս առատ ի գովել.
Նհա լեռինք բարձանց հալածեալ եւ խորտակեալ ի զանգակեան.
Պատասխանեն ձայնակցութեան նուագի երգոց ի հնչեան.
Կարկաչահոս անուշ վտակք մանրականչոց ճեղքատահ
Մեծ զարմացմամբ ամբոխ արշաւեալ յառաջ մեծաւն կիրառեաց.
Օ՜ինչ այդ աղջամուղջ ընդդէմ փարեալ ծառախաղութիւն անթառամ,
Ի թըրթըռաց անդրեւանդրոր ի հողմ յանկարծ պատէ քաղծ զգամ,
Պերճանս հերոսք նորածաղկեալ շողեալ ընդդիմի եւ ոսկեայ.
Խրնդրէ գեղեցիկ իւր անհիմացի երբ յորդեալ գեղեցիկ.
Օ՜արթիր զարթիր պերճ աղչիկ որ ի Մերուն յաղթ կանոնի,
Յարադրեալ փրթթեալ բողբոջք միջակաման Ձորոց յաղթ.
Ի քաղցրաձայն գեր կարաւչաց Թռչնակաց ոսկեակաց.
Եւ փետրաղարդ արտակիտեալ յանդիմա Թռչնոց երանգաց.
Ծաղկին մարմանդք զարդարագեղ մեղծ ցօղենոյն ալէկոծ,
Ողկոյզք ոլթող քաղ մշակեալ լի նեկտարեան հիւթովք հոծ.
Մայեն զառիվերք մատաղեայ յայլ փարախաց նորածին,
Ի ձայն որընգաց աղեխորով ուրախածիկ քաղ հովուին.
Նուագք քայլին գեղ ծաղկազարդ թանձրաստուարթ թաւաթուփ,
Օ՜ով հովանեաւ անհեղաձայն հաւեն զընդլին հուպ ընդ հուպ.
Սոսոց նուագն եւ խայտացիկ քաղոց նոխարք հնչմամբ հնչեցուն.
Մայրք եւ փշատուղք, բարտիք, մախղը, սաղարթք, կաղնիք հաստաբուն,
Պերճապարան վեհ ծիածան ձգեալ գերկնիք երփներանգ,
Բաղմազգուարձ շնորհէն հանգիստ եւ բաղմարդիւն գործոց յանգ.
Այլք հրաշակերտ զոյգ զոյգ եղանք Ձորնջէն գլխան քաւանիս,
Տոհմականոց պատուած բեւամբք բաղմատեսակ յօրինաթիւ.
Բ՛աղչք մշակեա երկք ծառաստան լըռան գեղեցիկ համօրէն,

1. Տեղւոյս անունն՝ մեր ընթերցողաց շատին անծանօթ չէ. իսկ կերպարանքն՝ զարդարեալ քեր. գողին գեղեցիկ փափագանք և ախորժակաւ. որ և ուրեք փափագելի կ՚ընէ մեզի քերթուածը կես. կատար չնաղուելը։

Այր ձեռնհաս եւ օժտեալ բնէն ի բարձանց Աստուածային։
Լուսածընունդ արփին լուսել ի քոյդ ճակատ փերուզեանց,
Ցընծ աստեղօք մահիկ ցայգուն քայլ քեզ անկեալ լուսապանծ։
Մեղր ծորեն յանթիւ ծաղկանց յուռթի հովտացըդ խոխոմք,
Նուշահոտ եւ լուսալիր գիրգ գեղնորակ ընդ մամուկք։
Լեռնադաշտակք քո յորասցին դալարազօտ ի մարգ նոր,
Յորում ձիոց զոյգ զոյգ ծընունդք ճարակին զօրըն բոլոր։
Կարկաջասահ հոսին Թափին վըտակք ջըրոց քաղցրահամ
Մըտեալ ի ծոցս մաքրել ըղձահըր հիւանդութեանց տարաժամ։
Փողոցք քոյին կըրպակազարդք բարձրանիստ տամբք բազմատենչ
Նոր արուեստիւք յանձանձիր ջանիւ յարակայեալ կան ի մէջ։
Ազգ ազգ քանդակք գեղարուեստից տաստամձիր յոլովեալ,
Հացիւ նաշհով պայծառ իւղով առողջ գինւով հանգուցեալ։
Օրհնեալ զարդու զգեցեալ պահակք զինուորք քոյին քաջարիք,
Ներսին ի քեզ պերճ եւ յաղթող, գեղապարանոց եւ փափկիկ։
Հանդիսականք քո հրապարակք զանձն ընդ բոլոր պատուեն,
Ի ձայն երգոց քնարաց Թմբկաց Թնդանօթից խրախճանական։
Ապահովութեանց բազում կարգաւք լըցեալ քո ծոց նաւահանգիստ։
Անձնապահ բեռամբք բազմօք պատուականօք լինի։
Նաւք քո փարելով փըրփրադէզ ալեկոծօք ի հեռուստ
Յաճախեն անկեալ բերեն վաճառս բազմանգամեան եւ հարուստ։
Խորայատակ ծով աւազանդ եւ յարածուփ անդորրեալ
Ճամբով հողոյ ափն եւ գիշեր ճեպընթացն դաշտ ու երկաթուղ։

. . . .

. . . .

Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Վ. ՃԻՔՃԻԿԵԱՆ

Տեսարան Բնութեան[1]:

Բնութիւնն Աստուծոյ հաստատուած օրինաց բովանդակութիւնն է՝ իրաց գոյութեանն և էակաց յաջորդութեանն համար։ Բնութիւնն՝ իր մը չէ, վասն զի այս իրս ամենայն ինչ կ'ըլլար. բնութիւնն էակ մը չէ, վասն զի այս էակս Աստուած կ'ըլլար. բայց կարելի է մտածել զբնութիւնն իբր վեհագոյն և անհուն կարողութիւն մը որ զամենայն ինչ կը բովանդակէ, զամենայն ինչ կը կենդանացնէ, և որ ընդհանրացեալ առաջին Աստուծոյ կարողութեանը տակ՝ ընկրկնել սկսած չէ գործելու՝ առանց անոր հրամանին, և չգործեր ալ՝ եթէ ոչ անոր գործակցութեամբը կամ հաւանութեամբը։ Այս կարողութիւնն՝ այն մասն է աստուածային կարողութեան, որ մեզի յայտնի կ'ըլլայ, միանգամայն պատճառ և արդիւնք, եղանակ և գոյացութիւն, նկարագիր և գործք. բնութիւնն բոլորովին աննման է մարդկային արուեստին՝ որուն արտադրութիւններն մեռեալ գործք են, ու ինքնիրեն մէջ

1. Քաղեալ 'ի Պիւֆոնէ։

առնչէնաւորը՝ կենդանւոյն զարդը մէկն է, անդադրար գործօն գործաւոր մը, եւ գիտէ ամենայն ինչ 'ի կիր առնուլ, ու բնաղ ինքեան աշխատելով մեծ մը եւ նոյն սպառնանութեամբ փոխանակ սպառելու զայն, անսպառելի կ'ընէ. ժամանակը, միջոցը եւ նիւթը իր միջնորդներն են, սիրելիները իր առարկան, շարժումն ու կեանք իր նպատակը։

Այս կարողութեան արգասիքն ալ խորհիս երեւոյթներն են, եւ իր գործածած հնարքն՝ կենդանի զօրութիւնքն են, զորոնք միջոցն ու ժամանակը չափել կրնան միայն ու սահմանել առանց եղծանելու երբեք. այս զօրութիւնները որ կը հաւասարակշռին, որ իրարու կը խառնուին եւ որ մէկ կամ կէս կ'ընդդիմանան առանց կարող ըլլալու մէկզմէկ ոչնչացընել, ունինք կը թափանցեն ու կը տեղափոխեն զմիմեանս, այլ կը չեզոքացնեն ու կը կենդանացընեն զանոնք. ձգողութիւնն ու վանողութիւնը՝ այս կարողութեան երկու գլխաւոր գործիքներն են՝ որովք կ'ազդէ անգործ մարմնոյ վրայ. ջերմութիւնը եւ գործարանական կենդանի հիւլէները՝ իր ազդու սկզբունքն են, զոր 'ի գործ կը դնէ ձեւացընելու եւ զարգացընելու գործարանաւոր էակները։

Ինչ չէ կարող բնութիւնն այսպիսի միջնորդներով։ Ամենայնի կարող կ'ըլլար եթէ կարենար ոչնչացընել եւ ստեղծել. սակայն Աստուած իրեն պահած է կարողութեան այս երկու ծայրերը. ոչնչացընել եւ ստեղծել ամենակարողութեան ստորոգելիքն են։ Միացնել, փոփոխել, եղծանել, զարգացընել, նորոգել, հաստել, են միակ իրաւունք զոր Աստուած կամեցաւ շնորհել, բնութիւնն է հայրապետական անմար տե-գայն կարգաց, անընդհատ անշարժ հրամանացը, եւ ոչ ժամանակ կը խոտորի իրեն տրուած օրէնքներէն։ Իսկ չայլայլեր իրեն հանար գծուած ստուերագրէն, եւ իր ամէն գործոց մէջ Ամենակարողին կնիքը կը ցուցնէ. այս անմահ տառապանքն ամբողջութեանը, անփոփոխ նախախնամ զօրութեանց, ու-

'ըմբռնել է՝ զանոնք համեմատելով կը զարնէ բնութիւնն. որմէ [illegible] որոնց ամէն հետաքըր անմիջապէս առաւելով զննուած են, եւ յաւիտենական անեղծ. որմէ մեզ նոր, զոր կատարելագործած կամ զաւակն թիւր՝ [illegible] ընդհանուր ըլլայ՝ մեզ կը նորոգեն։

Որչափ ամենայն ինչ առանց [illegible], եւ որեւ չկայ բան մը որ ոչնչացած ըլլայ. բնութիւնն այս երկու առհաւատչեայ մէջ կը պատուանի՝ առանց մեկնելու եւ ոչ մեկնելէն մնալու. Ժամանակ [illegible] հասանելու մը եւ [illegible] մը վրայ, այս անհբառ տարբերութիւն մէջ՝ զոր կը ճեռ եւ ըստ որ կ'ընթանայ 'ի սկզբանէ զատապէս։

Ինչ տեսարան։ Միութիւն անհուն տարած մը ոչինչ կ'ըլլայ, անհունութիւն զանազ զուած մը՝ թէ որ հաւասարակշռ անդամները անհուն առաջադիմութեամբ իրարմէ հետու կամ կամ չամփոփելով. բազմաթիւ բոյս թերը բաշխուած գնդեր մէկզմէկէ անընդհատ հեռաւորութեամբ խառնուրդ են որոնց վրայ հիմնուած է աշխարհը շէնքը. բիւրաւոր [illegible] գնդեր առաջնորդող [illegible] կը [illegible]; եւ այս շէնքին կարգն ու շարժման [illegible] կը [illegible]. Երկու նախնական զօրութիւնք կը շարժեն այս միլիոնաւոր զանգուածները, կը հոլովեն զանոնք, կը տեղափոխեն ու կը կենդանացնեն զանոնք. այս զօրութեանց իւրաքանչիւրն ալ անդադար կ'ազդէ, եւ երկուքն ալ զուգադրելով իրենց ուժը՝ կը ծնանին երկնային գնդերուն զօրութիւնը, եւ կատարելութեան մէջ հաստատուն տեղեր եւ որոշեալ ժամանակներ կը հաստատեն. եւ նոյն իսկ շարժման ծոցէն կը ծնանի աշխարհաց հաւասարակշռութիւնն ու անեղծելի հանգստութիւնը։

Այս զօրութեանց առաջինը համատարածեալ բաշխուած է, իսկ երկրորդը անհաւասար չափով. նիւթոյ իւրաքանչիւր հիւլէն մի եւ նոյն քանակութեամբ ձգողութեան զօրութիւն ունի. եւ իւրաքանչիւր գնդոյ տարբեր քանակութեամբ վանողութեան զօրութիւն ունի. [illegible]

ծովը և մերձաւորական աստերը ։ զինուորք՝ որ կը կազմուին թէ միայն ձիերու համար եղած են, և այդք ձեռնելու կամ վաճառելու համար ։ անոնք կը կարծուին թէ հաստատակաց մարմին ընդունած են գեղ 'ի մի և նոյն ազգութեանը, իսկ այլք մասնաւոր մորթի ։ անոնք մեծաւոր են, և նոյնք արքունեանուտը ։ անոնք ընտանիք մարմինք են և այդք խաղաղ բնոյթին զանազանութեան ։ անոնք մարմնականներն՝ որոնց այլ և այլ մասնակերն յանձնարարութ կը վարկեն փախ առանցան բոլոր մի, և այդք զինուորք՝ որոնք միջոցին անդունդոց խառնակէն մէջ կը կորսուին և յետ բազմութեան զօրաց կը վերադառնան նորանոր հերով վառելու ։ անոնք յաջանկեր են՝ որոնք կ'երևւին առ անհաւատ հ'ըլլան, և կը կարծուին թէ փախստեալք կը փախչին ու կը մեռնին ։ և այդք որ մի անգամ կը սխալման ու, եւ անհաւանութ կ'ըլլան յաղթութեան ։ Այսկերպով մեծ մասամբ պատմագրաց վկայն է ։ ասկայն մարմնոյն ազգը հաղթելու կրնայ նշմարել զանոնք ։ արև մը որ կ'ընդունայ ու աշխարհագրի մը կամ շատ աշխարհաց կարծանամ կը պատճառէ, մեր աշխարհն այնպէս կը ներանուի իբր թէ շողշողէր հուր մը ըլլար որ կը վառի ու կը մարի ։ մարդը՝ այս երկրաւոր հիւլէին վրայ սահմանափակուած, որ կ'անհի, այս հիւլէն իբր աշխարհք մը կը նկատէ և զաշխարհ զայն իբր հիւլէ ։

Աստ զի այս աշխարհս որ կը բնակինք, հազիւ ճանաչելի է մեծ գնտերուն մէջ, և բոլորակին անտեսանելի է հեռաւոր գնտերէն ։ միջինատւոր անգամ փոքր է քան զայն որ կը լուսաւորէ զայն, և հազար անգամ փոքր է քան զուրիշ մոլորակներն՝ որոնք իրեն պէս ընդունակ են այս աստեղ կարողութեանը, և սահմանած են անոր չորս կողմը դառնալու ։ Պոսիդոն, Ուրանոս, Երեւակ, Լուսնթագ, Երկրագունդ, Հրարատ, Ցերէս, Արուսեակ, Փայլածու և Երկ՝ երկնից փառքաւորներն մեծ մը կը դառնան, զոր մեր աշխարհքը կ'անուանենք ։ Սոյնք այս մոլորակներն՝ իրենց արեգակնակենդրոնէն երկու շարժմանց առանց խառնշտելով միշ և նոյն ազդութեամբ և զրեթէ մի և նոյն մանրադարձին վերայ, ընդդարձակ տարածութեան մէջ մը կը կազմեն, որուն լուսն անոնց ամէն ծանրութիւնը կը վերցընէ, և ինքն ալ երադութեամբ դառնալով տարբեր, հրդեհեցաւ, և ինչուան շրջապատին ծայրերը տաքութիւն և լոյս սփռեց, որչափ որ այս շարժմանը տևեն, ույառաջնորդական են, միայն թէ առաջին շարժողին ձեռքը դէմ չկենայ ու չդադարեծէ այնչափ զօրութիւն զանոնք եղծանելու համար՝ որչափ գործածեց զանոնք ստեղծելու համար ։ արեւը պէտք շարժվէ և իր լուսովը պէտք է աշխարհին բոլոր ստեղծանները ։ և սրտերուն մէջ՝ ուր ամէն բան մէկմէկէ կը ձգուին, բան չկրնար ու կորսուիլ և ոչ հեռանալ առանց վերադառնալու ։ Նիւթոյ բանականութիւնը միացած մէջը նոյն, լուսոյ և կենաց այս առատ աղբիւրը պէտք չսպառի և պէտք չնուազի երբեք ։ վասն զի միւս արեւներն՝ անոնք ալ շարունակաբար իրենց լոյսը կ'արձըկեն, կուտան մեր արեւուն այնչափ լոյս, որչափ իրենք անկէ կ'առնուն ։

Գիսաւորները, որոնք թուով մոլորակներէն շատ աւելի են և անոնց պէս արեւուն կը հպատակին, իրենք ալ այս հասարակաց վատառութենէն չորս դին կը խորտին, և կ'առաւելուն անոր բեռը և իրենց բոլոր ծանրութեանը անոր այրելուն ձեռընտու կ'ըլլան ։ իրենք ալ մեր արեւներուց մասն են, որովհետև մոլորակաց պէս արեւուն ձգողութեանը տակն են ։ բայց իրենց շարժմանցը մէջ ոչ հաւասարեր վերադարձութիւն մը ունին և ոչ ալ մոլորակաց հետ ։ խոտորանկիւնը տարբեր մակարդակներու վրայ կը դառնան, և աւելի կամ նուազ երկայնաձև պարաբոլականներ կազմելով, ժամանակի այլ և այլ պարբերութեամբը, անոնք բազմաթիւ տարիներու մէջ, իսկ ուրիշները բազմաթիւ դարերու մէջ ։ արեւը դառնալով ինքն իր վրայ, սակայն և այնպէս անշարժ կեցած ամենուն մէջտեղը, է ջահ, վառարան, առանցք աշխարհիս մեքենային այս ամէն մասանցը ։

Իր մեծութեանն է որ անշարժ կը կենայ և ամէն փառերը կը շարժէ, Կրակ[illegible] զօրութիւնն ալ զանազանութեան համեմատ տրուած է, անոր համար յանհամեմատ մեծագոյն է քան զխառնորդ աստղերը և հազար անգամ աւելի նուրբ կը բովանդակէ քան զամենամեծ մոլորակները. և զխառնորդ և մոլորակք ոչ կրնան զայն տեղէն խախտել և ոչ ալ անոր կարողութենէն իրենք փրկել ազատել, որ անհաւն հեռաւորութեանց ձգուելով՝ զանոնք ամէնն ալ կը բովանդակէ, և նորէն դէպ 'ի իրեն կը քաշէ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]՝ որ աւելի հեռացեր են. [illegible] անոնք ալ իրենց [illegible] [illegible] կը [illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] կը [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] շարժմանց [illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible] է, և [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] են [illegible] համեմատութեանց, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] համար, և [illegible] ալ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] կը [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] իր [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] է քան զ[illegible], քան զ[illegible], քան զ[illegible], քան զ[illegible], և քան [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և քան [illegible], որ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Կը շարունակուի:

Աշխարհի պատմութեան մէկ պարագայ:

[illegible] [illegible] [illegible] Սուրբ Լուդովիկոս Թագաւորին հետ 1248 Թուականին խաչակրութեան [illegible] Սուրբ Լուդովիկոս, անոր [illegible] [illegible] հետևեալ պարագաները կը պատմէ: [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] է, [illegible] հին և [illegible]:

"[illegible] [illegible] [illegible] Կիպրոս եմք, Պ[illegible] [illegible] հեթ[illegible] թագաւորէ [illegible] մէջ [illegible]. Իր մեծ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], զոր [illegible] Թագաւորը Կիպրոսի Թագաւորին ղրկեց, և որ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] Թագաւորին ալ Պ[illegible] [illegible] [illegible] մէջ [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] է որ [illegible] [illegible] կը [illegible] և [illegible] [illegible] կը [illegible]:

[illegible] [illegible] Թագաւորը Պ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] համար, [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որ [illegible] Ս[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] Համ[illegible] մեծ [illegible] Կիպրոսի մէջ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],

1. Հին[illegible] Ermenia կամ Hyermánie կը կոչէ [illegible]:

2. Հեթում Ա. Թագաւորը:

բան վատաբերելու և պատերազմին մէջ մեծնալու համար. բայց ոչ որ անմեղադրելեա զարձաւ ,,։

«Աշխարհին[1] հիւսիս երկան շատ զբօսանք ՚ի Մեծ Հայոց, որք երկարաք էին. արտաք Եղբայրաղէմ ուխտի կ'երթային, և երեք փող ունէին, որոց ձայնը երկնային կը զարնէր. Այս կը տեսնէին փողերն հնչեցընել, կարծես թէ ընդէջեն երկաղ կառավանի ձայն էր, և անմանկ քաղցր ու շնորհալի նուագածութիւններ կը հանէին, որ լսողը կը հիանար. Երեք զարմանալի պար կը բանէին. առջևինն առաջ առանձինակ մը կը դրուէր և իրենք տակի վրայ կեցած կը դառնային, անմանկ որ առջևինն մէջը տախտակին վրայ կու զար նորէն. երկուքը գլուխնին դէպ ՚ի կանաչին ծառած կը դառնային, նոյնպէս անշարժանալին ալ. և երբոր գլուխը դէպ ՚ի առաջև դարձընել կու տային անոր, կը խաղալիքեր երեքը. որովհետև կը կալուէր որ շրջանակ թէ դառնալու մէջտեղ մէջը խաղալիք ,,։

«Հոն[2] երկան խնձոր շատ մը ժողովուրդ Մեծ Հայոցմէ, որոնք Եղբայրաղէմ ուխտի կ'երթային, մեծ հարկ վճարելով Մարաթոնիտոսաց որ իրենց կ'առաջնորդէին, հետևելով թագաւոր մը առած՝ որ իրենց և մեր լեզուն գիտէր. Նոր ձեռքով տղաշերէն խնձոր որ ցուցընեմ իրենց՝ առջև Նաւապետը. Այս ալ գացի թագաւորին, որ վրանի մը մէջ նստեր էր, վրանին ցցին կոթընած, և առաջին վրայ առանց զօրքի և առանց ուրիշ բանի մը նստած. Եւ իրեն. «Տէր արքայ, դուրսը շատ ժողովուրդ կայ Մեծ Հայոցմէ որ Եղբայրադէմ կ'երթան, և կ'աղաչեն քեզի, տէր արքայ, որ Սուրբ Նաւապետը ցուցընեմ իրենց. բայց ես դեռ քու նշանադրող պատները չեմ ցուցնար ,,։ Թագաւորն ախորժով խնդաց, և ըսաւ խնձոր որ երթամ բերեմ զանոնք. և ես կատարե-

1. Անտիոքայ իշխանն՝ Բոհեմոնդ Զ՝ ջնջող ՚ի Նաշիա առ Սուրբն Լուդովիկոս արքայ Գաղղիոյ։
2. Այսինքն Աքքա։

ցի. Այս երբոր տեսան Թագաւորը, Աստուծոյ յանձնեցին զինքը, ինչպէս ալ զանոնք ,,։

Նոր-Բրիտանիոյ մեծ արշիպեղագոսը:

Այս կղզիքս Աւստրալիոյ արևելեան կողմը կ'իյնան, որմէն անձուկ նեղուցով մը կը բաժնուին. Դամփիէռ անգղիացի նաւորդը գտաւ 1700ին, և իրեն անուամբ կոչուեցաւ նեղուցն ալ.

Կղզիներուն գլխաւորներն են Նոր-Բրիտանիա, և Նոր-Իռլանտա, որոնք իրարմէ Ս. Գէորգայ ջրանցքով կը բաժնուին. Առաջինը բարձրաբերձ լեռներով լեցուն է, որոնց շրջակայ բլուրները և կղզւոյս ափանց վրայի ծովերը, մանաւանդ Նոր-Իռլանտայի, ածխային և կրային են՝ հին ատեանց վրայ նոր շինուած պատերու նման. Երկրորդը հովտային է, անտառոտ, և ջրաբուխ. բուսաբերութիւնը շատ ընտիր.

Այս կղզեաց բնակիչքը Պապուացւոց ցեղէն կ'իջնեն, բայց անոնց հասակը աւելի բարձր է և դէմքերնին աւելի վայելուչ. իրենց առանձնութեան մէջ հաւատարմութիւն կը պաշտեն մարդկանէ չարաչարանքներ և կենդանիներէ. Կը պատմուի որ մարդակեր ալ կ'ըլլան. բայց 1826ին նոյն կղզիները քալող Ճանապարհորդ մը անտառը կը հանէ այս կարծիքս, և ընդ հակառակին կը հաստատէ թէ շատ ազնուաբարոյ են, մարդասէր և հիւրընկալ. Այս կղզիներուս ամենքը դեռ ևս լաւ ճանչցուած չեն. Նոր-Բրիտանիոյ արշիպեղագոսին մէջ ամենէն մեծ կղզին է. մէջի բնակիչքը շատ ճարտար են մասնաւոր նաւակներ շինելու, որոնք տակաւին մինչև տասներորդ մէջը երկայնութեան կ'անենան.

Ծանօթ եղեւ. ՏՍՆորըքեաղդ, որ 1792ին այս կղզիներս մեծաւ մասամբ պտըտեցաւ, այս կղզւոյս բնակչացը

Բնակիչ Նոր-Իռլանտիոյ :

վրայ այսպիսի հետաքրքրական բան մը կը պատմէ.

"Ժամ մը տղաներէն ետքը տեսնալով որ վերջապէս կղզւոյս բնակիչները չկարենամ պիտի քովս մօտեցընել, ուզեցի հրախաղի փորձ մը ընել, որուն օկիզը ձայնթմանք սկսի, և կարենայ նախ իրենց զարմանքը շարժել, և ետքէն ալ հետաքրքրութիւն բերել: Ձր-բոր հրախաղը օդուն մէջ արձըկուեցաւ, մինչեւ 'ի մեկ խորին լռութիւն մը պատեց. երբոր օդուն մէջ բարձրանալէն ետքը բոցավառ անձրեւով մը սկսաւ վար թափթփիլ, վախցան և սկսան տագնապով փախչիլ: Քիչ մը ետքը երբոր սկսան մօտիկնալ, մեծ զգուշութեամբ ու վախով կը մօտեցնային: Ըն ատեն մեսա..

ծեցի որ տախտակի մը վրայ գամերու և ուրիշ փոփոխութիւն ընելու նիւթերու հետ թղթէ շրջապատով ճրագ մը դնեմ, որպէս զի ծով ձգելէն վերջը երբ ալեաց ծփելու ըլլան, իրենք կարենան տեսնել և առնել։ Բայց ընդհակառակն իրենք աւելի վախցան, տեսնելով որ այս լուսընկալերնէս հեռանալով ջուրին վրայէն դէպ 'ի իրենց վրայ կը քալէր։ Ալ կարծէին անշուշտ որ այս ալեաց վրայ թափառող լուսոյն առաջ երթալուն մէջ գաղտնիք մը ըլլայ, որովհետև լոյսն որչափ որ իրենց կը մօտենար՝ իրենք ալ նոյն չափով կը հեռանային անկէ աղաղակելով և կատաղի և հայհոյանաց ձայներ հանելով. այսպէսով վերջապէս բոլորովին հեռացան։ Որովհետև օդը հանդարտ էր և ծովը խաղաղ, անոր համար երկու ժամի չափ վառեցաւ լոյսը։ Այսօր բնիկները ցամաք հասան, տեսնելով իրենց զարհուրած իրին ոչընչութիւնը՝ ծիծաղի նիւթ մը եղաւ,,։

Նոր-Խոլանտա։ Այս կղզւոյս բնակիչներն ալ Պափուայի բազմաճիւղ ցեղէն յառաջ կու գան. մորթերնին սև է, բայց մէկ անորոշ գոյն մ'ունին, որ դեղնի և թուխի խառնուրդ ըլլալով թանձր գոյն մը առած է։ Հասակնին բարեչափ է և ընդհանրապէս հինգ ոտքէ մինչև հինգ և երկու թթաչափ բարձրութիւն ունին։ Անդամնին սևամորթից պէս նուրբ և փոքր չէ, բայց ոչ ալ Եւրոպացւոց պէս բարեձև է։ Մազերնին գանգուր է և մինչև ուսերնին կը թողուն. ծերերը մօրուքներնուն մասնաւոր խնամք կը տանին և երկայնագէս են։ Այս կղզւոյս բնակիչքը և մանաւանդ երիտասարդները իւղային նիւթ մը կը քսեն մորթերնուն վրայ, որով մասնաւոր յատկութիւն մը կ'ունենայ մորթերնին և ողորկութիւն կ'առնու։ Այս կողմերս տեսակ մը բորոտութիւն կայ, որ փոխադրական ալ ըլլալով շատ ջարդ կ'ընէ։

Տարեց մարդկանց դէմքը ցուրտ և հանդարտ պարզութիւն մը կ'առնու, որով յայտնի կ'ըլլայ տարիքներնուն շատութիւնը։ Բայց բնիկ երիտասարդները ինչպէս ուրիշ ամէն տեղ, նշանաւոր են իրենց գործոց մէջ, այսինքն յանդուգն ձեռնարկութիւններով և աշխոյժ և ազնուական ոգւով։ Եթէ այս ժողովրդոց գծագրութիւնը քննենք, զարմանալի երևոյթ մը կը տեսնենք, որ ոմանք խարդախ նայուածք մ'ունին, ուրիշները կասկածաւոր և արհամարհական, կան ալ որ ազնուական բարեսրտութիւն մը կը ցուցընեն։ Կեանքերնին ընդհանրապէս մէկմէկու որոգայթներ լարելով կ'անցընեն և կամ ուրիշներէն պաշտպանուելու. բայց ընդհանրապէս կը գովուի իրենց մարդասէր հիւրընկալութիւնը։

Հայադիր[1]

Արեգի Լ. – Յունուարի 6։

Տարւոյն առաջին ամիսն՝ մեր կիսագնտին վրայ, գրեթէ ամէն տեղ ըստ կերպարանաց բնութեան տխուր է, քիչ շատ խոր ձմեռն ըլլալով, զոր քաղաքական և եկեղեցական տօնք մխիթարեն և յիշատակք անցելոց զբօսեցընեն։ Այս ատեն մեր Հայաստան աշխարհին երեսն այլ ամենէն սգակերպ և ծանր երևոյթներէն մէկը կ'ընծայէ. գրեթէ բոլորովին ձիւնով և սառամանեօք ծածկուած, ձմեռն հոն իր աթոռոյն վրայ անշարժ կ'երևի. կամ բուքերով երկինք երկիր մրրկելով, կամ թէ և պարզ ընէ՝ անանկ չոր և բարակ ցուրտ մը կու տարածէ օդուն մէջ, որ արևն պայծառութիւնը միայն պահած և կրակը մարած կարծուի։ Հապա գիշերը. երբ չորցած սառնապատ ծառոց

1. Մեր եկեղեցական կարգաւորութեան գրոց մէջ՝ Տօնացուցի և Տօնամակի հետ յիշուի նաև ՀԱՅԱԴԻՐ գիրք կամ ցուցակ մը, և կ'երևի թէ էր տօնից և յիշատակաց ցուցակ և կարգաւորութիւն՝ բնիկ հայկական ամսոց կարգաւ շարուած։ Այս անունը 'ի գործ ածեմք հոս իբրև նշանակող օրացուցի մը մեր ազգային յիշատակաց։

մէջէն տարածուող օձապտոյտ պտուտելով մը կամ արեւելեան հով մը փչէ ու գոգաւոր ձորակներու մէջ սուլելով այն երկայն վայերը վայերը լսեցընէ... Գոցեցէք գոցեցէք դուռն ու երդիկը, ամէն ձեղք ու ծակտիք: Ա՜հ, ինչ քաղցր է ամրածածուկ ձեղուան մը տակ, թէ և հողէ ըլլայ, կարմրաքարոց փռան կամ թոնրի մը եզերքը բոլորիլ, և 14-15 ժամ երկայն գիշերուան երրորդ կամ քառորդ մասը անցեալ դիպուածոց, և մանաւանդ հայրենեաց, և ամսոյն նոյնաթիւ օրերուն մէջ հանդիպած բաները պատուցելով վիպասանելով անցընել: Ո՜րչափ ցանկալի էր եկեղեցականին հետ քաղաքական և ազգային Յայսմաւուրք կամ Հայագիրք մ'այլ ունենալ. առաւօտը զայն կարդալ, իրիկունը ատով զբօսնուլ կրակին բոլորտիքը: Բայց այս ամսու մէջ գիշեր մը և օր մը կայ, զոր Հայն ամէն ազգէ աւելի մեծահանդէս կ'անցընէ, և չի կրնար տան մէջ արգիլեալ մնալ. այն օր ձմեռ չկայ. փողոցները կու թողու, ձիւն բուք կ'արհամարհէ, դուրս կ'ելլայ, կու փութայ յեկեղեցի, Աստուածայայտնութեան տօնը կատարէ. և եռանդեամբ ցատքռտելով թզաչափ թանձր սառերն անզգամ կոտրտէ, թմրած պաղած ջուրը կ'արթընցընէ, մէջը կու մտնէ՝ քրիստոսանիշ խաչին կնքահայր ըլլալու:

Այդ մեծ տօնին օրը սովորական հանդէսներէն զատ շատ նշանաւոր դէպք այլ հանդիպած են մեր նախնեաց ատեն. որոց մէկ քանին յիշենք այս իրիկուն մեր ընտանի կրակարանին եզերքը բոլորած, թողլով վիպասանից զանոնք բանաստեղծելու, և գուսանաց՝ երգելու: Յիշելու դէպքերէս շատն հանդիպած է մեզմէ 800 և աւելի տարի առաջ, ԺԱ դարուն երկրորդ քառորդին, մեր Պետրոս կաթողիկոսին օրերը. որ այն դէպքերուն գլխաւորին պատճառաւ՝ Գետադարձ ըսուեցաւ. և թէպէտ քիչ մը չափէն աւելի ազգասէրք և չափէն պակաս յունասէրք այլայլեր են եղածին պատմութիւնը, բայց անհիմն չերևար իր պարզ և հին վկայութեանը մէջ: Այնթէ Պետրոս կաթողիկոսի այն հրաշագործ չէր, իր ձեռքը եղած խաչն իրմէ առաջ այլ շատ հրաշքներ ցուցեր էր. մենք կու սիրենք Պետրոսի պերճախօսիկ շարականները, բայց չեմք կրնար գովել իր պերճաւէր հնարքները, որոնք եկեղեցիէն աւելի քաղաքական տեսութեանց մէջ անուն թողած է: Իր քառասնամեայ հովուապետութեան առաջին տարիները՝ Անի թագաւորանիստ քաղաքին մէջ կու նստէր, և երկրորդ թագաւորի մը պէս փառօք փայլէր, 500 մեծ գեղերու կալուածատէր ըլլալով, և հայրապետանոցին մէջ կամ իր հետ քանի մը վարդապետ, 12 եպիսկոպոս, 60 կրօնաւոր քահանայ և 500 աշխարհիկ երէց պահելով. իսկ իշխանութեանը տակ կային 500 եպիսկոպոս կամ թեմ, որ թէ և չափազանց երևնայ, գոնէ եղածին կրկինէն աւելի չէ: Ընդդիմակ բանն այս է, որ որչափ Հայոց կաթուղիկոսն իշխանաւէր կ'երևար, ժամանակակից թագաւորն այլ Յովհաննէս-Սմբատ՝ իմաստասէր էր. երկուքն այլ խորագէտ, որով երբեմն համաձայն՝ երբեմն հակառակք իրարու: Բայց ինչ պէտք է մեզի հիմա ծածկել և վաճառաշահ մայրաքաղաքի մը մեծերուն քաղաքական գաղտնիքը քննել. մինչդեռ չորս դին համբաւ կու հնչէ թէ մեծազօր կայսրն Վասիլ Բ. Պոլսէն ելեր և շատ զօրք կու գայ 'ի Պոնտոս, կ'անցնի 'ի Տայս, Սմբատ թագաւորէն պահանջելու այն երկիրները՝ զոր Դաւիթ կիւրապաղատն Տայոց թողեր էր կայսեր, և Սմբատին կորզեր էր: Ըղձակայ թագաւորք և ազատագլուխ իշխանք վախով կամ պատուով կու փութան կայսեր առջև. մեր բագրատունի թագաւորն Յովհաննէս-Սմբատ, ոչ այնքան թանձրամտութեանն համար կու դանդաղի և չի շարժիր, որչափ մեծամտութեամբն չուզեր իր ազատ աթոռը նուաստացընել, և իր դրացի մանրիկ թագաւորաց նմանիլ. բայց անանցմէ, և ինչուան իր եղբօրմէն, և այլ աւելի կայսեր սպառնալից յանկից համբաւէն

կառուցանելով, իր տեղ անոր երեքը պատուելոյ կ'ուղարկէ զՊետրոս կաթողիկոս. որ և իր եկեղեցական հեռաւորաց և աշխատութեանց հետ արքունի դրան մերձիկ և զինուորական զօրեղ առած՝ իբրև երկթագեան իշխանապետ մը կ'ելլայ կայսեր դիմաց, անոր ձմերոցը, 'ի Պոնտոս. և ըստ արժանւոյն պատուելով և պատուաւորելով, կու հրաւիրուի մերձակայ Աստուածայայտնութեան տօնին որ Ջրօրհնեաց հանդէսը կատարել, ըստ ոմանց Ճորոխ գետոյն վրայ, այլ հաւանօրէն ըստ այլոց՝ Տրապիզոնի գետակին վրայ։ Յետ աղօթից և օրհնութեանց՝ երբ միւռոնը կու թափէ 'ի ջուրն և մէջը կու ձգէ այն խաչը՝ որ մասն ունէր 'ի բուն փրկչական խաչէն և 'ի Ս. Սեղբեստրոսէ ընծայուած էր առ Լուսաւորիչն մեր, Ջրէն լուսոյ ցնցուղք կու ծագէին, 'ի զարմանս ամենեցուն և 'ի մխիթարութիւն պարծանս Հայոց։ Այս է պարզ և ստուգագոյն պատմութիւն զոր ժամանակակիցն Արիստակէս Լաստիվերտցի պատմէ, և իրմէ առած Վարդան և այլք. որք ոչ քաղաքը յիշեն և ոչ գետոյն անունը, և ոչ անոր Ջրոց յետս 'ի վեր դառնալը, ինչպէս կ'ըսեն Կիրակոս և այլք ոմանք։ — Վանայ Վարագ վանքը պատոյն տեսած է հին Պետրոս կաթողիկոսի գերեզմանը այսու արձանագրութեամբ. «Թ.ին ԴՃՀԱ։ ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՏԵԱՌՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ. ՈՐ Ի ՏՐԱՊԻԶՈՆ ՁԳԵՑՆ ԾՐՈԽ ԱՐԳԵԼԱՑ ԱՌԱՋԻ ՎԱՍԻԼ ԱՐՔԱՅԻՆ։ Այս արձանագիրս կաթողիկոսին մահուան ժամանակակից չէ. վասն զի ինքն այս թուականէն շատ տարի վերջը վախճանեցաւ 'ի Սեբաստիա, և հոն այլ 'ի Ս. Նշան վանս կայ անոր գերեզմանն. ըսել է որ նշխարաց մէկ մասն փոխադրուեր է 'ի Վարագ, ուր երբեմն նստէր, և գերեզմանին վրայ գրուեր է Ջրօրհնեաց հրաշից թուականն, որ և է ստուգիւ 471 (ԴՃՀԱ) Հայոց թուականն (1022-23 ամ Քրիստոսի). Թուականը այսպէս կու համեմատեմք, բայց Ճորոխ (կարդա՛ Ճորոխ) գետը չեմք կրնար Տրապիզոնի մօտեցընել, վասն զի լեռներով զատուած և շատ հեռու են իրարմէ. ուրեմն յայտնի սխալ կայ առոր մէջ։ Զայն այլ թողլով հանդերձ յօդուածոյ պատմութեամբք, կարդամք զխառնակ դիպուածին մէկ ճախաբան գրուած նկարագրութիւնը, որոյ հեղինակն մեր ծանօթ պատմիչներէն չէ, և քիչ մը ճամարտակող և ճակատամարտող է։

“Եւ գնացեալ կաթուղիկոսն առ կայսրն 'ի Տրապիզոն, ունելով ընդ իւր եպիսկոպոսունս երկոտասան և եօթանասուն քահանայս յաբեղայից, և երկու բանիբուն վարդապետս, զապաքինաւոր զՅովսէփ Հնձուցն, և զքաջն և զանյաղթն զԿողեան Յովհաննէս, այլ և 'ի զինուորական գաւէն և յաւագաց առս երեք հարիւր։ Եւ առեալ 'ի թագաւորական տանէն զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, ձիս և ջորիս։ Զոր տեսեալ ինքնակալն Վասիլ զՏէր Պետրոս հայրապետն՝ յոյժ ուրախացաւ. Քանզի համբաւ առաքինութեան նորա և վարուց սրբութեան հասեալ էր յառաջագոյն առ թագաւորն։ Վասն զի էր սքանչելի այր, լի ամենայն բարի մասամբ, և ունէր շնորհ իմն աստուածական բժշկելոյ զախտաժէտս և հալածելոյ զդևս։ Վասն որոյ և Վասիլ գերագոյն մեծարեաց զնա քան զամենայն պատրիարքունս Յունաց, և լրջմտութեամբ ընկալաւ զբերեալ ընծայս նորա. և մեծաշուք փառօք պատիւ արարեալ եպիսկոպոսացն և ազատացն՝ որ ընդ նմա էին։ ... Եւ 'ի նոյն աւուրսն եհաս տօնն ծննդեանն և յայտնութեանն Քրիստոսի. և ել ամենայն զօրօքն իւրովք և քահանայիւք յօրհնել զՋուրսն։ Կոչեաց և զկաթողիկոսն Հայոց իւրայնովք 'ի յեզր գետոյն. և հրամայեաց զի նախ Տէր Պետրոս օրհնեսցէ զՋուրսն, և ապա Յոյնք։ Եւ յորժամ օրհնեաց և եարկ Տէր Պետրոսն զմեռոնն 'ի ջուրսն և զկնի սուրբ խաչին հարկանէր երեք

„ անգամ զսուրբ խաչն 'ի գետն . և ա-
„ հա հուր առատակապէս բոցագոյն ծի-
„ րանաձաւալ փայլատակեաց 'ի խա-
„ չէն , և իբրև զաղեղն որ յամպս դնի
„ ցոլացեալ՝ խորան անտի 'ի վերայ
„ գետոյն . և որպէս զօրահաստաձար
„ Սիոնածոյ 'ի մէջ առեալ ունէր զամե-
„ նեսեան զարս և զկանայս . և շող լու-
„ սոյն բանկ առեալ պարփակէր զբազ-
„ մուԹիւն ամբոխին ընդ ինքեամբ :
„ Այլ լուսաւորեցան դէմք մարդկան առ
„ հասարակ որպէս զվարդ կարմիր . և
„ լոյս ելանէր 'ի խաչէն իբրև զյորդա-
„ հոս ջուրս որ բղխեն յաղբերաց : Իսկ
„ սուրբ խաչն երևէր 'ի ձեռն կաԹողի-
„ կոսին որպէս բոց վառեալ լուսով .
„ և 'ի լուսոյ անտի երփն երփն հատա-
„ նէր խաչաձև ըստ չափոյ խաչին , և
„ խաղայր 'ի վերայ ջուրցն իբրև զԹռ-
„ չուն սլացեալ ոլոր ոլոր 'ի միմեանց .
„ և հոտ անուշուԹեան լնոյր զամե-
„ նեսեան : Նաև բազմուԹեան ժողո-
„ վըդեան զահի հարեալ կային և աղաղա-
„ կէին և ասէին , Տէր ողորմեա : Այլ
„ մինչդեռ նոքա աղօԹէին , ժողովե-
„ ցաւ լոյսն միաբանող , և երիցս անգամ
„ եհար զջուր գետոյն և ամփոփեցաւ
„ լոյսն 'ի ծոց խաչին . և ջուր գետոյն
„ զեռացեալ 'ի կրունկն դառնայր և
„ զառ 'ի կոյս արգելեալ վայր մի : Յայնժա-
„ ժամ զարհուրեալ ամբոխին և բազ-
„ մուԹիւնն անգեալ յերկիր դողային :
„ Այլ սուրբ խաչիւ տեառնանշանագրեաց կա-
„ Թողիկոսն երիցս անգամ զգետն և
„ ասաց . Տեսին զքեզ ջուրք Աստուած ,
„ տեսին զքեզ ջուրք և երկեան և խռովք
„ խռովեցան . և Տեսին ամենայն ծագք
„ երկրի զփրկուԹիւն քո , և ժողո-
„ վուրդք զսքանչելիս սուրբ նշանի քո :
„ Այլ արդ որպէս 'ի ձեռն սուրբ խաչիս
„ քո եկաց ջուր գետոյս կանգնեալ , զնոյ-
„ նէ դարձեալ յընԹացս իւր որպէս
„ յառաջին : Այլ ապա դարձաւ գետն
„ 'ի տեղի իւր , և խաղացեալ գնայր որ-
„ պէս յերէկին և յեռանդն : Յայնժամ
„ Թագաւորն Վասիլ և ամենայն զօրք
„ նորա անկան առ ոտս երանելի սուրբ
„ կաԹողիկոսին Պետրոսի . և մեծա-
„ գոչ հառաչանօք համբուրէին ըզ-
„ սուրբ նշանն և արկանէին զօրհնեալ
„ ջուրն 'ի վերայ գագաԹանց իւրեանց .
„ Իսկ Թագաւորն Վասիլ դնէր զԹագն
„ 'ի գետինն . և հրամայէր Տէր Պե-
„ տրոսին արկանել ափովն իւրով զջուրն
„ օրհնեալ 'ի վերայ գլխոյն իւրոյ : Այլ
„ առեալ կայսրն զգետարգել սուրբ նը-
„ շանն 'ի ձեռս իւր և անյագաբար
„ համբուրէր զնա և նովաւ կնքէր զա-
„ մենայն զգայարանս իւր . նոյնպէս և
„ մետրապօլիտն և ամենայն ժողո-
„ վուրդքն՝ եռափափագ համբուրիւ
„ ողջագուրէին զամենայաղԹ սուրբ
„ նշանն և զաջ կաԹողիկոսին . և 'ի
„ համբուրելն զսուրբ նշանն՝ բազմաց
„ լինէր առողջուԹիւն : Այլ մինչև օրն
„ տարաժամեցաւ՝ ոչ աւարտեցաւ համ-
„ բոյրն ժողովրդեանն 'ի բազմուԹենէ
„ ամբոխին „ :

Պետրոս կաԹուղիկոս այս հանդէսը
և գետօրհնուԹիւնը կատարելէն ետև՝
դարձաւ յԱնի . բայց երկար ատեն չան-
ցնաց . Թագաւորին և իր մէջ տարա-
ձայնուԹիւն ընկաւ . Յովհաննէս մեր-
ժեց զնա 'ի կաԹողիկոսական աԹո-
ռոյն , և տեղը դրաւ զԴէոսկորոս Սա-
նահնի վանաց և Թեմին արքեպիսկո-
պոս առաջնորդը . որ հարկաւ քիչերուն
ընդունելի եղաւ . անոր համար սակայ-
ցաւ Թագաւորն նորէն զՊետրոս դար-
ձընել աԹոռը , միջնորդուԹեամբ
Յովսեփայ Աղուանից կաԹողիկոսի . ո-
րուն հետ 4000 եկեղեցականք այլ ժո-
ղովքի եկան յԱնի , և Թագաւոր ու
կաԹողիկոս հաշտեցան : Այս հանդէսն
այլ մասամբ ԱստուածայայտնուԹեան
տօնին եղաւ . և երբ հակաԹոռ կամ
բանադրեալ կաԹողիկոսն Դէոսկո-
րոս աւուր պատշաճ տօնը կու կատա-
րէր , քանի մը յանդուգն անձինք գըլ-
խէն քօղը պատռեցին , որ կաԹողիկո-
սուԹեան նշան էր , և դարձուցին զինքը
իր վանքը , ուր և յօժարուԹեամբ գը-
նաց . բայց այդ անարգանաց հարուա-
ծը շատ ծանր էր իրեն , քիչ ատենէն
սրտացաւած մեռաւ . յանմոց իբրև բըռ-
նաւորող դատապարտեալ , և յանձնեց

իբրեւ ակամայ յանձնառու արդարացեալ, եւ իր ճգնաւոր բարուցը եւ գիտութեանը համար պատուեալ։

Վարձեալ յետ ինն տարւոյ (1045) նոյն ինքն Պետրոս կաթուղիկոս Ջրօրհնեաց հանդէսը կատարեց ուրիշ խառն տեսարաններով 'ի Կարին գաւառի, որ հիմակուան Արզրումի քաղաքէն զատ անուանի եւ հարուստ քաղաքաւան մ'այլ ունէր, Արծն ըսուած, Կարնոյ դաշտին մէջէն անցնող Եփրատական Սեւ ջրոյն անդիի (աջ) կողմը, շամբին (Սազլըգ) մօտ, որ հայրենաւոր եկեղեցիներ ունէր եւ վաճառականութեան բարեօք լցեալ էր. եւ մեր պատմելու դիպուածէն իրեք չորս տարի ետեւ այրելով եւ աւրելով 'ի Թուրքաց՝ հիմա թողած է իր անուան եւ նշխարաց յիշատակ Կարա-արզ եւ Սագաւեր գեղերը. ուր թերեւս հնախոյզք դեռ կարենան գտնել հետաքննութեան արժանի բաներ։ Պետրոսի երկրորդ անգամ կաթողիկոսութեան աթոռ ելլալէն ետեւ մինչեւ այս նոր հանդիսին սակաւաթիւ տարիներուն միջոց՝ Հայաստան շատ յեղափոխութիւններ տեսեր էր. Յովհաննէս Թագաւորն մեռած, որդին Գագիկ Թագաւորութենէ զրկած, Անի մայրաքաղաքն 'ի ձեռս Յունաց անցեր, Թագաւորազունք ելեր 'ի Փոքր Հայս գացեր էին. իսկ ինքն Պետրոս որ Անւոյ վաճառման կամակից էր՝ նորա տէր էր հին առաջին փառօքն, եւ քաղաքին նոր յոյն քաղաքապետէն այլ պատիւ կ'ընդունէր, որով բուն քաղաքացեաց այնչափ հաճոյ պիտի չըլլար. քիչ ատենէն Յունաց այլ կասկածելի եղաւ. եւ երբ նոր քաղաքապետ եկաւ՝ կայսեր հրամանաւ զինքը քշեց անկէ եւ հրամեց երթալու նստելու յԱրծն Կարնոյ. ուր եւ վերը յիշեալ տարին մեծաւ հանդիսիւ կատարեց Ջրօրհնեաց հանդէսը Եփրատայ նորընծայ վտակաց մէջ։ Երբ խաչալուայ ընելու պահն հասաւ եւ կորիճք պատրաստուէին նետուելու 'ի ջուր, տաճիկ մ'այլ ուզեց անոնց հետեւիլ. կաթողիկոսն հասկըցընել ուզեց անոր թէ այդ բանը քրիստոնէից միայն կու պատշաճի իբրեւ կրօնական հանդէս մը. տաճիկն այլ քանացուց որ ինքն այլ քրիստոնեայ ըլլալու եւ մկրտուելու համար կ'ուզէր մտնել 'ի ջուրն. եւ հաւանութեամբ կաթողիկոսին մտաւ։ Այն ատեն միւռոնակիր սպասաւորն՝ ապակեայ շիշը ձեռացը վրայ զարնելով կոտրեց եւ թափեց թէ ջրին եւ թէ նորահաւատին վրայ, երկուքը մէկէն կնքելով. բայց շիշը կոտրելու ատեն ապակւոյ կտոր մը ձեռքը վիրաւորելով՝ իւղը, ջուրը եւ արիւնը մէկտեղ խառնեց։ Այս բանս կ'ըսէ ժամանակագիրն, անյաջող դիպուածի մը գուշակութիւն սեպեց հանդիսատես ժողովուրդն. մանաւանդ երբ իրօք այլ հանդիպեցաւ։ Սամուէլ երբ յետ հանդիսին կաթողիկոսն նստեր էր 'ի սեղան, յանկարծ կայսերական հրամանաւ մարդիկ եկան զինքը վերուցին տարին Խաղտոյ-առինճ ըսուած գիւղին բերդը, որ հիմա Գաղտառիճ կ'ըսուի. եւ երկու գեղ է, մեծ եւ փոքր, Կարնոյ եւ Խաղտեաց միջասահմանն։ Նոյնպէս քիչ ատենէն իր քեռորդին եւ յաջորդը, Խաչիկն այլ բռնեցին եւ ուրիշ բերդ մը արգիլեցին. յետոյ զերկուքն այլ 'ի Կոստանդնուպոլիս խաւրեցին։

Այս դիպուածէս եօթն կամ ութ տարի ետեւ (1052)՝ նոյն կաթողիկոսին օրը, բայց ոչ իր ներկայութեանը, նոյն մեծ տօնին խթման գիշեր ցաւալի դէպուած մը հանդիպեցաւ 'ի Կարս քաղաքի, որ Արծին նման վաճառականութեամբ հարստացեր էր, եւ Անիի պէս առանձին թագաւորաց մայրաքաղաք էր քիչ մը առաջ. մինչդեռ պաշտօնատերք գիշերային ժամերգութիւնը կատարէին, եւ ամենեւին թշնամւոյ կասկած մը չկար, եւ անոր համար քաղաքապահ զօրքն այլ անզգոյշ էին, տօնին զբաղած, Թուրքաց Տօղրուլ-բէկ սուլտանին հօրեղբօրորդւոյն ասպատակ Գուտուլմուշին թափառական ասպատակներն՝ ձմերային սովորական փայլոյ պէս մըտան 'ի քաղաք, եւ սրբազան ու ազգային հանդէսները յարդցինք եւ յարիւն դարձուցին. տուն եւ եկեղեցի ող-

բոց և մահու տեղ եղան . ով որ կրցաւ քաղաքին ամուր բերդը փախչիլ՝ ազատեցաւ . Մնացեալք շատն ջարդուեցաւ, ամենքն կողոպտեցան իրենց ստացուածքներէն . Հարստութեամբ լցուած քաղաքն աւեր դարձաւ . վասն զի անգգամ կողոպտիչքն ինչպէս աւազակօրէն մըտան՝ այնպէս ելլէն այլ բաւական չէ սեպելով՝ կրակ այլ տուին, և ետևնէն ալ ծուխը վկայ թողուցին իրենց գազանութեանը : Բայց Կարս իր ամուր բերդին պատճառաւ բաղդաւոր գըտնուեցաւ քան զԱնի, նորէն նորոգուելով . սակայն նոյն պատճառաւն այլ աւելի շատ անգամ պատերազմի հարուածներ և մեծ նեղութիւններ կրեց, ինչուան մեր օրերը, (1855) :

Թողլով հիմա այս տխուր տեսարանները, քիչ մ'այլ ուրախ դիպուածներ տեսնենք . փոխադրինք ուրիշ հայ աշխարհք մը, անցնինք դարուկէս ժամանակ, երթանք 'ի Կիլիկիա, մեր վերջին թագաւորաց ցեղին հանգէստներուն ներկայ ըլլալու, նոյն այս սրբազան օրը, զոր թերևս աւելի քան զԲագրատունիս պայծառապէս տօնէին Ռուբինեանք . և առջիններուն կորուսած թագը՝ իրենց գլուխը դրուեցաւ յետ իբր 160 ամաց՝ Յայտնութեան տօնին օր, յամին 1198, 'ի ներկայութեան նախարարաց զանազան ազգաց : Այս ազգաշուք փառաց նորոգութիւնն՝ արդիւնք է քաջութեան, ճարտարութեան, նաև փառասիրութեան Լևոնի, որ ըստ կարգի պայազատաց Բ է այդ անուամբ, և ըստ կարգի թագաւորաց Ա կ'ըսուի : Նախարարքը սովորաբար պարոն և երբեմն սեբաստոս կամ մարզպան կ'ըսուէին, կամ մեծ իշխանք, և լեռանց իշխեցող . որովհետև առաջ Փռիւգիոյ և Իսաւրիոյ լեռանց, յետոյ Կիլիկիոյ լեռանց և դաշտաց տիրած տիրել . իր պապուն եղբօր և նախորդին քաջին Բ Թորոսի անուամբ այլ՝ Թորոսէ երկիր կոչուեցաւ իր վիճակն . նաև այս Լևոն իր պապուն Ա Լևոնի կործանած անունը կանգնելով՝ իր տիրած երկիրն ալ Լևոնի երկիր անուանել տուաւ : Քաջութեամբ և խոհեմութեամբ շրջակայ իշխանաց ահաւոր և պատկառելի ըլլալով և եւրոպացի մերձաւոր իշխանաց սիրելի և օգնական, համարձակեցաւ Գերմանաց Փրետերիկոս կայսրէն թագաւորութեան թագ ուզել, երբ կայսրն իր երկիրը եկաւ 'ի Սելևկիա քաղաք, ուր փութացաւ Լևոն խաւրել ընդ առաջ նորա զկաթողիկոսն և զՍ. Ներսէս Լամբրոնացին . դժբաղդաբար ծերունի կայսրն հոն անզգուշաբար գետոյն մէջ լուացուելով խեղդեցաւ, և թագադրութեան խոստումը անկատար մնաց : Բայց Լևոն դարձեալ խնդրեց զնոյն անոր յաջորդող որդիէն, յԱնրիկոս կայսերէ, և նաև 'ի սրբազան պապէն Կելեստինոսէ . որք քանի մը պայման պահանջելով 'ի Լևոնէ 'ի նշան հաւատակցութեան և միաբանութեան՝ խաւրեցին իրեն փափագած պերճափայլ թագը և առիւծանիշ դրօշ մը, յամին 1197, 'ի ձեռն Կոնրադոսի ծիրանազգեաց արքեպիսկոպոսին Մայենցայ . որոյ ընդ առաջ խաւրեց Լևոն՝ իր խնամին և քարտուղարը, Յովհաննէս, որ էր Սսոյ արքեպիսկոպոս . և 'ի սկիզբն յաջորդ տարւոյն 'ի տօնի Աստուածայայտնութեան ժողովեցան 'ի Ս. Սոփիա եկեղեցի Տարսոնի, և մեծաւ հանդիսիւ թագաւորեցուցին ըզԼևոն 'ի վերայ Հայոց . օծողն էր Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն, թագաբերն վերոյիշեալ լատին եպիսկոպոսն, թագաւորութիւնը շնորհաւորող ատենախօսն՝ ըստ ոմանց սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի . իսկ հանդիսատեսքն՝ դեսպանք կամ պայլք արևմտեան տէրութեանց և վաճառականաց հասարակապետութեանց, կրօնաւորք ասպետք, պատրիարքն Ասորւոց Անտիոքայ, մետրապոլիտն Յունաց, Հայոց Երուսաղեմի եպիսկոպոսապետն, վեց մեծաթոռ արքեպիսկոպոսք, տասն եպիսկոպոսք Կիլիկիոյ, բազմութիւ վանահօրք, վարդապետք և քահանայք . իսկ յաշխարհականաց յիսունի չափ բերդատէր հայ իշխանք, և ուրիշ լա-

տիրացն իշխանք Անտիոքայ և Կիւ-
պրոսի տէրութեանց։ Հանդիսին փառքն
Լևոնի համբաւն ընդարձակեց. Պաղ-
տատայ խալիֆայն և Կոստանդնուպօլ-
սոյ կայսրն իրենց կողմանէ այլ Թագ
խաւրեցին. իսկ Լևոնի երկրին չորս
կողմը եղող իշխանք, ըստ բանի ժա-
մանակակից պատմչին Սմբատայ գուն-
դըստապլի՝ զօրավարի, "ամենեքին ճա-
,, նապարհաւ հեռու յիշէին զանուն
,, Թագաւորին Լևոնի, և անուանէն՝ դո-
,, ղային ,,։

Մեծին Լևոնի Թոռն Բ Լևոն Թա-
գաւորն այլ, յետ 74 ամաց, նոյն քաղ-
քին և նոյն եկեղեցւոյն մէջ նոյն տօնին
օրը յանձն առաւ Թագաւոր օծուելու.
և հանդիսին հաշակող առենաբան ե-
ղաւ իր քարտուղարն Վահրամ Ռա-
բունն վարդապետ։ — Թագաւորը մեր
և ժողովուրդը իրենց մեծագոյն հան-
դիսի օր սեպեցին այն օրը՝ յորում
Քրիստոսի երեք անօրինական մեծ և
փառաւոր յիշատակները տօնէին, Թէ՛
որքաղան թէ արտաքին հանդիսիւ։

Անշուշտ արժանի պիտի ըլլայ այս
հանդիսից մէկ նկարագիրը ընել ակնա-
տես ատենադպիր մը, որ Ա Լևոնի Թա-
գաւորութեան տասնըչորրորդ տարին
հանդիսացաւ իրեն և տօնին. այս անձն
է Վիլպրանտ Օլտէնպուրկեան Հան-
նովէրի Հիլտեսհայմ քաղաքին կանո-
նիկոս վարդապետն, որ 1211 Թուա-
կանին Հանապարհորդելով յարևելք՝
եկաւ 'ի Կիւլիկիա, և երկու ամսոյ չափ
հիւրընկալութիւն գտաւ մեր Թագաւո-
րէն, զոր նախ տեսաւ 'ի Տարսոն, և յե-
տոյ 'ի Սիս. որոյ համար կ'ըսէ. "Այս
,, քաղաքս տէր Թագաւորին մայրաքա-
,, ղաքն է. բնակիչքն անթիւ և հա-
,, րուստ. բայց պարիսպ չունի, անոր
,, համար կրնայի աւելի քաղաքաւան
,, ըսել քան թէ բուն քաղաք, թէ որ
,, Հայոց արքեպիսկոպոսարանը չունե-
,, նար. նաև Յոյնք հոն պատրիարք
,, ունին։ Սակայն ունի ամուր բերդ մը
,, լերան գագաթը, որոյ առջէն կու սկսի
,, քաղաքը աստիճանաբար գալը 'ի վայր
,, տարածուիլ. . . . Գրոհնեաց հան-
,, դէսը Հայք այս կերպով կատարեն.
,, տօնէն 12 օր առաջ, զոր մենք
,, (Լատինք) խնտումով և կերուխու-
,, մով կ'անցունենք, անոնք 'ի պատի-
,, տօնին ապաշխարութեամբ և պահօք
,, անցուցին, հրաժարելով և 'ի ձկէ, 'ի
,, գինւոյ և 'ի ձիթոյ. իսկ բուն խթման
,, օրը բոլորովին ծոմապահութեամբ
,, կեցան, որպէս զի յետ վերջալուսոյն
,, պատարագը մատուցանեն. և բոլոր այն
,, գիշերը աստուածային պաշտամամբք
,, անցուցին։ Իսկ երկրորդ օրը Քրիս-
,, տոսի Ծննդեան տօնը կատարեն, ըսե-
,, լով թէ Քրիստոս նոյն օրը ծնաւ, և
,, յետ 30 տարւոյ դարձեալ նոյն օրը
,, մկրտեցաւ։ Առաւօտուն ամէնքն փու-
,, թային քաղքին մօտ գետոյն եզերքը
,, երթալու, ուր որ Թագաւոր տէրն
,, այլ կ'երթար, այսպիսի կարգաւ։
,, Ինքն Թագաւորն բարձրահասակ ձիու
,, մը վրայ հեծած էր. իր քովէն կ'եր-
,, թային Ալեմանն ասպետաց կարգա-
,, պետն, Սելևկիոյ հիւրընկալ ասպե-
,, տաց բերդապետն, իրենց կրօնակից
,, հազար ընկերներով. յետոյ գայր
,, տէրն Ռուբէն, փոքր Թագաւորն,
,, (Լևոնի եղբօր դստեր որդին), զոր
,, Ինքնակալն Օթոն 'ի խնդրոյ մեծ Թա-
,, գաւորին՝ թագով պսակել տուեր էր.
,, այսոր ետևէն կու գային իր երկրին
,, ազնուականներն և բազմութիւն զօ-
,, րականաց գեղեցկազարդ հագուած.
,, որոց ձիերուն ամէն մէկուն գռօշնե-
,, րը և վարերը ձեռուընին բարձրա-
,, ցուցած, և անոնց սարած ձիերուն
,, սանձէն բռնած՝ մեծ Թագաւորին առ-
,, ջևէն կ'երթային։ Իրեն և անոնց
,, խուռնին մէջէն կու վազվռտէին բազ-
,, մութիւն զինակիր փայեկաց, իբրև
,, անձնապահ Թագաւորին. իսկ բազ-
,, մութիւն ժողովրդեանն չորս կողմէն
,, կ'ողջունէր զնա սաստկաձայն աղաղա-
,, կաւ, ՄՈ՛ՒՐՔ ԹԱԳԱՒՈՐ։ Այսպիսի
,, մեծ հանդիսիւ Թագաւորն կու գար
,, իջնելու իրեն համար գետոյն եզեր-
,, քը կանգնած վրանին տակ։ Իրմէ
,, ետև կու գային Յոյնք և իրենց պա-
,, տրիարքն, հետևակք, շատ որքաւազան

„տառանելով, և անհնարին փոխելով և
„ուրիշ երաժշտական նուագարանաց
„ձայն ձգեր էին, որ աւելի հան-
„դէս մը քան թափօր մը կու ձևա-
„նար: Մանկը այլ իրենց որոշուած տե-
„ղը 'ի գետնեղերը կու սպասէին ու-
„խտաւորաց: Յետոյ գային Հայոց ե-
„կեղեցւոյն ուխտն, միջոցելու խաչը
„բերելով և վայելչապէս յառաջելով
„իրենց աղքատկալութեամբ Հետ. որոնց
„խոնարհական կերպը և վայելչական
„թափօրը շատ աւելի պատիւ կու տէր,
„եթէ մէկ երկայնաձորութք քահանայ
„մը, (առանց նման ուխտաւորաց), դժբաղ-
„դաբար շփոթութեան պատճառ չըլ-
„լար. վասն զի ամենայն վերջինեալ գե-
„ղոյն խառնուող պղտիկ վտակէ մը
„անցնելու ատեն՝ աղքին մէկ կօշիկը
„կորսնցուց, և ջրին ընթացքէն տարա-
„ւելու համար անզգուշութեամբ աշ-
„խատելովը՝ եպիսկոպոսին և ուրիշ-
„ներուն անցնելուն արգելք եղաւ.
„թէ որ մէկին այսպիսի անհաղութիւն
„մը ընէր 'ի Հիւսիսհայոց թափօրի
„ատեն, անտարակոյս յանդիմանութիւն
„կ'առնուր: Մանկը այլ վերջինեալ գե-
„ղոյն եղերքը իրենց տեղը բռնեցին
„կեցան: Այսպէս բոլոր թափօրը մէկ-
„տեղ եկաւ, սկսան աւելիէն անզգէն
„երգել. և Յիսուսեան կուսակցութեան ի-
„ղած օրուանց կծկի[1] նման երկայն
„մօրուքներնուն շարժելէն կ'իմացուէր
„որ աղէկ մը կու տային յամենայնի. և
„Հայերէն աւետարաններ և ընթեր-
„ցուածներ կարդացին ատեն. և այն
„կերպարանով Յորդանանը օրհնե-
„լով բերած խաչերնին մէջը մխրճե-
„ցին, և այլ կողմէն աղաւնի մը թռու-
„ցին: Այն ատեն մէկն իշու վրայ հե-
„ծած գետոյն մէջ մտնալով և կանգնուն
„կենալով՝ շաքարաձայն[2] կոկորդով կան-

1. Այս արեւելեան երկայն մօրուաց վրայ զար-
մացող լատին վարդապետն՝ նմանեցընէ զանոնք
plenaria ըսուած բանի մը, զոր մասուքին չեմ հաս-
կնար ինչ է:
2. Հեղինակն կ'ըսէ շաքարասեալ կակղութեամբ
zuccherato gurgite. մեր միջին-դարեան գուսանաց
մէջ կ'երգէ.

Շարունակութիւնը պիտի ելնէ:

„չէց, Սեդջէ Բեդֆորդ մեր յառաջեան. և
„դարձեալ Օրհնեցէք և Նախախնամեալ
„դահճեցէք ամենայն առաւ տրիտանէյց.
„և երբ ամէնքն միաբերան անոր պա-
„տասխանելով՝ Ամէն կու կանչէին,
„ինքն երգասելով ջրին մէջ կու թա-
„պըլտըրկէր. որ ծիծաղելու պատճառ
„եղաւ շատոնց: Յետոյ թագաւորն և
„ուրիշներն այլ այն ջրով իրենց գլ-
„րենք ցօղեցին. իսկ Մորեքը մերկա-
„ցած կու լուացուէին մէջը:

„Այս արարողութիւնը լմննալէն
„ետև՝ եկեղեցականք իրենց վանքը
„քաշուեցան, իսկ թագաւորն և զի-
„նուորականք փութացան դէպ 'ի դաշ-
„տերը, և պալատական երիվարները
„վարգելով և նիզակներ նետելով
„զինուորական խաղեր ըրին. և բոլոր
„օրը մեծ ուրախութեամբ անցուցին.
„Երեկոյեան օրը ամէնքն իրենց տեղը
„դարձան:

„Այս այլ գիտցէք որ տէր թագա-
„ւորն՝ այդ (Սէս) քաղքին քով իրեն
„զբօսանաց պարտէզ մը պատրաստեր
„է, որուն պտանելի փափկութիւնը-
„րը նկարագրելը կու խոստովանիմ որ
„կարողութենէս վեր է: Ցանը կարա-
„ւեղէն և տէր թագաւորին հրաման-
„ատենէլէն ետև, որ զմեզ շատ մեծա-
„պէս պատուեց, եկանք Լուսարգին
„(Լուսաւորչա) անուր բերդն... որոյ
„անուանք թագաւորն իր նշանը պա-
„տուղը կու հաշուէ„....

Այսպիսի հանդէսներ եթէ չկարե-
նան այլ ձմեռուան առաւօտներըն բաղ-
բովքն հաւեցընել, գոնէ գունագոյն ծիր-
ծաններ կու ձգեն վրանին: Երանի Ս-
տածոյ հաւատութեան ազնուակը յամ-
պրս տեսողին: Մենք դառնանք առաջ-
ներմ մեր խանդոյ կիրառմունքը կիրա-
կարմիր կրակարանին քով:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Աշխարհագրական լայնութիւն և երկայնութիւն:

Ա.

Երկրէս վեր տիեզերաց մէջ եղած մարմնոց դիրքն ու հեռաւորութեանը ճիշդ գաղափար մը առնելու համար, անտնօրինաբար պէտք է նախ որոշել մեր դիրքը նկատմամբ այն մարմնոց զոր կը դիտենք: Բայց որովհետև այս դիրքս ենթակայ է անդադար փոփոխման, թէ երկրիս օրական թաւալմանը իր առանցքին վրայ, և թէ երկրիս տարեկան շրջաբերութեանը արևուն վրայ, անոր համար պէտք է, մանաւանդ անպատճառ հարկաւոր է քննել ուշի ուշով այս շարժմանս ամէն պարագաները: Իսկ առ այս կարող ըլլալու համար պէտք է որոշել մեր դիրքն որ ունինք երկրագնտիս մակերևութին վրայ:

Եւ այս այնպէս դիւրին չէ ինչպէս սկզբան կրնայ կարծուիլ: Երկիրս ուր կը բնակինք այնպիսի գունտ մըն է, որուն մեծութիւնն համեմատելով մեզի ծանօթ չափուց հետ՝ անհուն է: Միջոցն զոր կը բովանդակէ մեր տեսութիւնն երկրիս մակերևութին վրայ՝ շատ անձուկ է. ուստի ընդարձակ, աւելի ազատ կը տարածուի մեր տեսութիւնը ծովու վրայ ցամաքէն հեռու և գեղեցիկ օդով, այն ալ քանի մը մղոն է: Երկրիս մակերևութին մասն զոր կը գրաւենք նոյն ժամանակին ու միանգամայն, իրապէս այնպիսի փոքրիկ մասն է հողագնտոյս, և միայն անուղղակի խորհրդածութեամբ կրնանք իմանալ որ մակարդակ մակերևոյթ չէ: Ուրեմն ինչպէս կրնանք գիտնալ թէ երկրագնտիս որ կողմն կ՚ընկնի մակերևութին այսպիսի փոքրիկ մասն:

Այս խնդիրս լուծելու համար անպատճառ հարկաւոր է, նախ քան զամենայն, հաստատել քանի մը կէտեր կամ անշարժ գծեր, որոնց կարենանք վերաբերել այլ և այլ տեղեր և անոնց միջնորդաւ որոշել կարենանք անոնց դիրքն:

Այս վախճանիս համար ընտրուած կէտերն են բևեռներն և հասարակածը: Բևեռներն են երկրիս մակերևութին այն կէտերն ուր կը վերջանայ առանցքը, որուն վրայ երկիրս կը կատարէ իր օրական թաւալումն. ասոնք կը զանազանուին մէկմէկէ, ինչպէս յայտնի է, և կ՚ըսուին հիւսիսային կամ արջային բևեռ, և հարաւային կամ հակարջային բևեռ: Եթէ երևակայենք բոլորաձև գիծ մը, որ պատէ զերկրագունտս, այնպէս որ բաժնէ զայն երկու կիսագունտ՝ որոնց մէկուն կեդրոնը գտնուի հիւսիս բևեռն ու մէկալին կեդրոնը գտնուի հարաւ բևեռը, այս բոլորակս կ՚ըսուի հասարակած, ինք ալ կը բաժնէ զերկրագունտս երկու հաւասար մասունս: Այս բոլորակիս ամէն մէկ կէտն մի և նոյն հեռաւորութեամբ կը գտնուի բևեռներէն, և եթէ երևակայենք երկրագունտս երկու կտրուած մակարդակէ մը՝ որ բևեռներէն անցնի, այս մակարդակս հասարակածին հետ ուղիղ անկիւններ կը ձևացունէ, և այս մակարդակին երկրագնտիս վրայ կտրուածքն երկրային միջօրէական կ՚ըսուի: Այս միջօրէականին աղեղն որ բևեռի մը ու հասարակածին մէջ տեղը կը բովանդակուի, ամբողջ շրջապատին քառորդ մասն է, որով և 90 աստիճան ունի. ուրեմն հասարակածն իր ամէն կէտովը 90 աստիճան հեռու է թէ մէկ բևեռէն և թէ միւս բևեռէն: Երկրիս երկու կիսագունտերն կ՚ըսուին Հիւսիսային կիսագունտ և Հարաւային կիսագունտ:

Այս կիսագունտերէն մէկուն վրայ տեղւոյ մը դիրքն համեմատութեամբ հասարակածին կը բացատրուի, ըսելով աստիճանաց թիւն երկրային միջօրէականին այն մասին՝ որ նոյն տեղւոյն ու հասարակածին մէջ կը բովանդակուի: Այս թիւն աստիճանաց՝ կ՚ըսուի լայնութիւն այն տեղւոյն: Այսպէս տեղ մը որ կը գտնուի ճիշդ հաւասար հեռա-

ղութեանը բևեռէ մը և հասարա-կածէն, 45 աստիճանի լայնութիւն ու-նի: Եթէ գտնուի հասարակածէն եր-կու երրորդ մասամբ բոլորակին հեռա-ւորութեամբ հասարակածին բևեռէ մը լայնութիւնը կ'ըլլայ 60 աստիճանի, և այսպէս հետզհետէ:

Կ'ըսուի թէ լայնութիւնն է հիւսի-սային կամ հարաւային, ըստ որում տեղին կը գտնուի հիւսիսային կիսա-գնտին կամ հարաւային կիսագնտին վրայ: Ասկից յայտնի է թէ լոկ լայնու-թիւնն անբաւական է տեղւոյ մը դիրքն որոշելու: Եթէ ըսենք որ տեղ մը 45 աստիճան հեռու է հասարակածէն դէպ 'ի հիւսիս, անկարելի կ'ըլլայ գտնել միչ կերպով այս խնդրելայ տեղին, ո-րովհետև երկրիս վրայ կիտից բոլորակ մը կը գտնուի, որուն ամէն մասն ալ 45 աստիճան հեռի են հասարակածէն դէպ 'ի հիւսիս: Հիւսիսային կիսագնտին վրայ շրջանակ մը ձգելով զուգահեռա-կան հասարակածին՝ 45 աստիճան հե-ռաւորութեամբ, այս շրջանակիս ամէն մէկ կէտը 45 աստիճան հիւսիսային լայնութիւն կ'ունենայ: Այսպիսի շըր-ջանակներն կ'ըսուին զուգահեռական շրջանակք, և յայտնի է թէ այն ամէն տեղերն որ մի և նոյն զուգահեռականի մը վրայ կը գտնուին, մի և նոյն լայնու-թիւնն ունին: Բևեռաց լայնութիւնն է 90 աստիճանի: Այն շրջանակներն որ երկրիս վրայ բևեռէ բևեռ կը ձգուին, կը կտրեն զհասարակածն ու ամէն զուգահեռականներն ուղիղ անկեամբ: Այս շրջանակներն երկրային միջօրէա-կաններ են: Ուրեմն միայն լայնու-թեամբ կարելի չէ որոշել ո՞ր և իցէ տե-ղւոյ մը դիրքը. ինչ պէտք է առ այս:

Ենթադրենք որ ըստ կամս ընտրուի միջօրէական մը որ մասնաւոր տեղւոյ մը վրայէն անցնի, ինչպէս ըլլար Արա-րատայ նորահաստատ Դիտարանին վը-րայէն անցած միջօրէականը[1]. կրնանք երևակայել ուրիշ միջօրէական մըն ալ երկրիս վրայ ձգուած յարևելս կամ յարևմուտս առաջնոյն, այնպէս որ այս երկու միջօրէականներն հասարակածին աղեղ մը բովանդակեն, և աղեղն ալ ու-նենայ որոշեալ թիւ մը աստիճանաց. և ենթադրենք թէ ըլլայ այս թիւն 20 աստիճան. այն ժամանակը կ'ըսուի թէ այս միջօրէականն 20 աստիճան յա-րևելս է կամ յարևմուտս Արարատայ միջօրէականին:

Այսպէս կը հաստատուի տեղւոյ մը միջօրէականին դիրքն համեմատու-թեամբ ըստ կամս ընտրուած միջօրէա-կանին Արարատայ: Երկու միջօրէա-կանաց այս վերաբերական դիրքը կ'ը-սուի Երկայնութեան տեղւոյն: Եւ որովհե-տև բոլորովին ըստ կամս է առնուլ միջօ-րէականն՝ ուսկէ կը սկսուի չափելու եր-կայնութիւնն, (վասն զի պատճառ մը չկայ ոչ աշխարհագրական և ոչ բնա-կան՝ նախադաս համարելու միջօրէական մը քան զուրիշ մը). այսպէս ամէն ազգ բնականաբար ընտրեր է զիւր երկայնու-թեան իր երկրին մէջ նշանաւոր տեղւոյ մը միջօրէականն: Ինչպէս Գաղղիացիք առեր են զիւր երկայնութեան Փարի-զու կայսերական դիտարանին միջօ-րէականն, Անգղիացիք՝ Կրինիչի ար-քունի դիտարանին միջօրէականն. և հետևաբար քաղաքական ու բնական աշխարհագրութեան ամէն գրուածոց մէջ, Գաղղիացիք երկայնութիւններն Փարիզու միջօրէականին համեմատու-թեամբ կը բացատրեն, Անգղիացիք Կրինիչի միջօրէականին համեմատու-թեամբ:

Այս մեկնութիւններս լաւ միտք առ-նելէն ետև, հիմա կրնանք որոշակի և ճշգիւ բացատրել երկրագնտիս վրայ տեղւոյ մը դիրքն:

Գիտնալով լայնութիւնն ու երկայ-նութիւնն՝ կրնանք առանց տարակուսա-

1. Հաճութեամբ մեծաւ կը լսենք որ Ռուսաց Ինքնակալ կայսրն Աղեքսանդր Բ. յանձներ է Ստրուվէ մեծանուն աստեղաբաշխին, որ Պետեր-պուրկի մօտ Բուլկովայի դիտարանին ուսուցիչն է, Արարատայ լերան վրայ դիտարանի մը կանգնելու աստեղաբաշխական և օդաբանական գիտութեանց համար, և կարևոր ծախքն թէ շինքին և թէ գոր-ծեաց առատապէս պարգևեր է նոյն օգոստափառ ինքնակալն:

նաց հաստատել տեղւոյ մը դիրքն ։ Սոյն այսմ. ենթադրենք թէ լայնութիւնն ըլլայ 50 աստիճան դէպ 'ի հիւսիս և երկայնութիւնն ըլլայ 30 աստիճան յարևելս Մայրապատայ. խնդրեալ տեղւոյն դիրքը կը գտնուի, եթէ երևակայենք հասարակածին զուգահեռական շրջանակ մը ձգուած հիւսիսային կիսագնտին վրայ 50 աստիճան հեռի հասարակածէն, և միջօրէական մը Մայրապատայ վրայէն որ այս զուգահեռականը կտրէ, ու ուրիշ միջօրէական մը ձգուած՝ այնպէս որ զհասարակածը կտրէ կէտ մը՝ 30 աստիճան հեռի յարևելս առաջնոյն այս երկու միջօրէականաց ։ Տեղին զոր կը փնտռենք՝ կը գտնուի հասարակածին զուգահեռական գծին վրայ, եթէ այս գիծն ըլլայ 50 աստիճան դէպ 'ի հիւսիս հասարակածին, և միջօրէականին վրայ՝ եթէ ըլլայ այս միջօրէականն 30 աստիճան յարևելս Մայրապատայ ։ Արդ որովհետև խնդրեալ տեղին պէտք է ըլլայ մի և նոյն ժամանակին այս ձգուած երկու գծից թէ մէկուն և թէ միւսոյն վրայ, կը գտնենք զայն զիճար կտրած կէտին վրայ յարևելս միջօրէականին Մայրապատայ ։ Այսպէս յաջողեցանք հաստատելու դրից կանոնաւորիչներ և անուանակոչութիւն մը, որով կրնանք բացատրելու տեղւոյ մը ճիշդ դիրքն երկրագնտիս մակերևութին վրայ ։ Բայց խնդիր մը կայ շատ աւելի կարևոր և աւելի դժուար լուծելու ։ Ինչպէս գտնել թէ երկրագնտիս որ կողմն է տեղի մը՝ զոր կարող ըլլանք գրաւելու այս ինչ տուեալ ժամանակի մը մէջ ։ Կամ լաւ ևս ըսենք, ինչպէս կարելի է ճանչնալ մեր տեղւոյն լայնութիւնն ու մեր երկայնութիւնն ։ Այս հարցմանս, մանաւանդ վերջնոյն, ընդ առաջ կ'ելլեն քանի մը դժուարութիւնք, բայց սակայն լուծուեցան այլ և այլ եղանակաւ. որոնք մերձեցուցանելի են այլ և այլ դիպուածոց, ըստ պարագայից յորս կը փնտռուի տեղւոյն դիրքն, և ըստ նպատակին որուն համար պէտք է գտնել այս դիրքն ։

Երկրիս ցամաքին վրայ, այն ամէն տեղիքն որոնց դիրքը գտնուեր են, կարելի է այնպէս նշանակել զանոնք՝ այս դիրքը դարձեալ գտնելու համ[...] անօգուտ ըլլայ նորէն ձեռք առնուլ ա[...] դէն 'ի գործ դրուած ոճ'ն գտնելու զանոնք. բայց ծովու վրայ բոլորովին խ[...] դիրը կը փոխուի ։ Ընդհանուր շարժակա[...] մակերևութին վրայ այս գործածու[...] թեանս ամէն հետք անկայուն են [...] մէկէն կ'աներևութանան. նորանո[...] քննութիւնք պէտք են եթէ կ'ուզեն [...] որ և է տեղւոյ մը դիրքն որոշել ։ Ս[...] սակայն նաւուղիղն պէտք է ունենայ [...] միայն իր նաւուն ամէն վայրկեան ա[...] ուած դիրքն որոշելու միջոցներ, այլ նա[...] մանաւոր պարագայից մէջ գործադրե[...] լի միջոցներ ։ Իր գործիքներն ոչ միայ[...] դիւրատար պիտի ըլլան, այլ որ մեծ [...] է՝ դիւրագործածելի ծովուն խռովու[...] թեանցն ու յուզմանցն մէջ ։ Իր դի[...] տողութեանց կարգաւորքն միշտ աչքոյ[...] առջև պիտի ըլլան ։

Որեմն յայտնապէս կը տեսնենք [...] երբ խօսքը ծովու նկատմամբ է, այ[...] առաջարկութիւնք բոլորովին տարբե[...] պարագաներով ու պայմաններով ըն[...] առաջ կ'ելլէ՝ քան երբ խօսքը երկրի[...] ցամաքին նկատմամբ ըլլար ։ Բայց նա[...] երկրիս ցամաքին վրայ ալ այս առա[...] ջարկութիւնը այլ և այլ պարագաներով և պայմաններով ընդ առաջ կ'ելլէ ։ Մանաւոր դիտարանաց մէջ ուր գիտ[...] ղը մեծատարած ու կատարելագէ[...] ճիշդ գործիներ 'ի կիր կ'առնու, և բա[...] ցարձակապէս կայուն, ամենայն ճշգու[...] թեամբ գտնուած են այն կէտից դիրքն որոնց վրայ այս դիտարաններն հաստա[...] տուած են. որով նաև դիտարանաց դիրքը ճշգուած է ։ Այս կէտերն հե[...] տևաբար նշան կ'ըլլան որով կրնա[...] գտնուիլ շրջակայ տեղեաց դիրքն ։

Ուսումնական ճանապարհորդն ա[...] աշխարհագիրն, որ երկրիս ցամաքին այլ և այլ կէտից դիրքն որոշելու կ'աշխատին, նոյն դիւրութիւնները չունի[...] իրենց դիտողութիւնները ճիշդ կատարելու, ինչ որ ունին աստեղաբաշխք. և սակայն առաջիններն ալ աւելի դժուա-

...ի պարապայից մէջ կը գանուին նոա-
...ենք ։ Աւստի որբական պարտք մըն
...անց որ կեանքերնին նուիրած են
...ութեանց յառաջադիմութեանը ,
...աշխատութել դիտողաց այն ամէն
գործիքներն և քննութեան հնարքն ,
որ ըստ պատրաստութեն ձըգրիտ և անսխալ ,
արդասիք տան ։

Կը շարունակուի ։

Յառուակն իմ ։

Հեղախաղաց առուակդ անտես
Ընդ հունն անարդ եւ հովանոտ ,
Յաճախ մարդկան խուսեմ ըստ քեզ ,
Ինչ պէս՝ ամայց քերեմ կարօտ ։

Ծանցեալ վըշտօքս իմ , ով վըտակ ,
Հեղ ըղձաւոցըն մնացօնս ,
Թողեալ ի միտս ինձ յիշատակ
Ծանդոյր , զալիսդ եւ ըղձակունս ։

Հեզ մարգարիտ , պայծառ շուշան
Սիրեն զեզերօդ ընդ սոխակին ,
Որ ընդ ստուող կայ ի խոկման
Տարփիցն , երգոցն իւր եւ բունին ։

Յինք ամփոփեալ առ քեւ հօգւոյն
Եւ եւս յիշէ թէ զուցէ չար ·
Ակեղ ի լուր տըրտմեցելոյն
Արընչեն մըրմունջս երգոց յարմար ։

Ահ , երբ լըցի ինձ յաշխանի
Հետեւելով գնացիցդ ալեաց ,
Լըսել զմայլեցըն սօսաւիւն ,
Ծաղկահասաւուն կանչս հեծութեանց ։

Բանգըր ինձ տաձարըն վաղեմի
Սրմոլքն համակ բոցաձաձանչ ·
Եւ աղօթից ձայն թաղծալի ,
Ծոր յօդս հընչէ պըղընձոյն զանգ ։

Պըճնացելոյ մօրն յաղւոյն ձախ
Պըզանձըն հեռուստ յանձըն անկանի...

Մատաղ դըստրիկն յերկիր խնդրոց
Օ՜ Ամէնն առէ անդ առ երի ։

Ի խըստակրօն կուսանաց վանս
Մըտակս առուաց տեսեալ իմ էր,
Լըռին ալեօքըն սահարկեալս
Ընդ ի պարտէզըն տիրանուէր.

Ալիքն՝ յըստակ՝ խորհըրդաբար
Գընային ի պտոյտ ընդ վայրսն անքիծ.
Զըքնաղ զուարթնոց երկրի անդ պար
Ճեմէր ընդ մարգս օրհնեալս յերկնից ։

Առուակդ անշուք, տաղովըդ խոյս, —
Մուղ վայրկենիւք կեանքս ոհ չափին, —
Տաս միշտ խորհել մեռնացելոյս՝
Զաւուրցն հոսանս, յօգուտ անձին ։

ՑԻԽՍԻ

Կազի ընդունարանի մը հրդեհիլը:

Անցեալ տարուան վերջերն օրը Բարիզու մէջ սոսկալի դիպուած մը պատահեր է, որ թշուառաբար մէկ երկու հոգւոյ չէ թողուցած այս տարուան արեւը տեսնելու. զոր և հետաքրքրական նիւթ մը սեպելով՝ ուզեցինք մենք ալ հրատարակել։

Տարւոյն վերջընթեր իրիկունը Բարիզու Գատէ (Cadet) ըսուած թաղին մէջ Գազինոյ անուանք կազի գործատան տեսուչը, որ Պ. Ըներեկալլա կ'ըսուէր, կազի խողովակներուն մէջէն սուլելու ձայն մը լսելով իմաց տուաւ Պ. Տօտէ հոգաբարձուին. անիկայ ալ շուտով կը հրամմէ Պասքա անունով աշխատաւորին, որ ընկերութենէն մեքենաներուն վրայ հսկող դրուած է եղեր, որ երթայ մէկ մը քննէ եղածը և դարմանէ։ Կ'երթայ անիկայ և կը քննէ կը տեսնէ որ գործարանին չափացոյց գործին մաքրութեան կարօտութիւն ունի, և իրիկուն ըլլալուն համար երեքշաբթի առաւօտուն կը ձգէ գործը։

Երկրորդ օրը մէկէն ձեռք կ'առնու իր ընելիքը, և մինչև երեկոյեան ժամը հնգին քառորդ մնացած միակերպ կ'աշխատի. նոյն միջոցին Պ. Տօտէ ալ ըսած գործիքներնուս դիմացի սենեկին մէջ կը գտուի եղեր. մէյ մ'ալ յանկարծ սոսկալի ցնցմամբ մէկ տեղէն կազը ակսեր է դուրս յորձըկիլ։ Այս վտանգը տեսնելով ուրիշ աշխատաւոր մը, մէկէն կայծակի պէս կը վազէ ու կ'երթայ վերի յարկին վրայ հաստատուած ընդունարանին ապահովութեան դռնակը կը բանայ։ Բայց իրեն հազիւ թէ իջնելու ժամանակ կ'ըլլայ չըլլար՝ այն կազին փչումը, որ ինչպէս ըսինք բացած ծակերէն սաստկաբար դուրս կ'ելլէր, Պասքայի քովն եղած ճրագին հասնելով, բոց կ'առնու, և ահաւոր շառաչ-

նով ճայթելով՝ բոլոր թաղը կը սարսեցընէ ։ Այս ցնցմունքէն վրայի յարկը խախտելով՝ կը փլչի, յատակին վըրայ կ'իյնայ և գործարանին ստորին յարկը բոլորովին կը կործանէ ։

Մօտի եղած կրպակներն ու տուներն ալ չարաչար կը վնասին այս աղէտալի հրդեհէն. և անմիջապէս մերձակայ գինետան մէջի եղած սեղանատախտակը մէտր մը հեռու կը նետուի, որուն գինեցը ոտքի վրայ արհեստաւորին մէկը գաւաթ մը գինի խմելու ատեն՝ հոն կը խանձի կը մնայ ։ Իսկ Պասդա այդ կրպակներուն տակ մնալով՝ զոհ կ'ըլլայ դժբաղդաբար իրեն արուեստին ։ Երկրորդ օրը կ'երթան կը գտնեն եղկելոյն դիակը, այն գործիքներուն քով՝ որ կ'աշխատէր առջի օրը, բոլորովին սեւ դարձած և անկերպարան, 'ի մէջ սուգ թողլով թշուառ կին մը և հինգ զաւակ. որոնց ո՞ գիտէ ինչ յուսով առաջուց այս Նոր տարին մաղթած էր, կարծելով թէ սև մահը այսչափ մօտ չըլլար ։ Միւսօրերուց մէջ կը դառնի նաև Պ. Տէմարքս Պոազլիոյ դրամատեղւոյն ընկերներէն մէկը, որ գլուխն վրայ ծանր վէրք մը կ'առնու, և վիզը՝ ուսերն ու թևերը այրելով կը վիրաւորուին. Նոյնպէս թաղին օրագրապետն ու տասնըվեց տասնըեօթն հոգւոյ չափ անցուորներ ։

Մէկու թաղին վերատեսուչն այս հըրդեհին ձայնը լսելուն պէս՝ իր գրագիրն հետն առած վրայ կը հասնի, վիրաւորաց պէտք եղած օգնութիւնն ընելու համար. որոնք շուտով մօտի դեղավաճառի խանութ մը կը տարուին և մեծու մասամբ իւրաքանչիւր իրենց տուները. իսկ Տէմարքս՝ լա Ռիպոտտոնէր հիւանդանոցը կը փոխադրուի ։ Շուտ մը կրակին տեղը կը հասնի ոստիկանութեան գլխաւորն ալ և անձամբ կը հըրամայէ հարկաւոր միջոցներն 'ի գործ դնելու ։ Պլանչ թաղին ջրբերներն ու Տրուոյ, Ռիբէք և փէզ-Աղգոդոտ կայանից հրդեհի ջրհանները մէկէն հոն կը վազեն, կարծելով թէ խիստ մեծ կրակ մը բռնկած ըլլայ ։ Բարիզու պահանորդ գնդէն ալ խումբ մը զօրք կ'երթայ թաղին ապահովութեանը համար հոն սպասելու. և նոյն ժամքան ինչուան իրիկուն խափանեալ կը մնայ անցուդարձէն ։ Պոազլիոյի գեղեցիկ սրահէն ուրիշ բան չմնար, բայց եթէ սևցած, մըրոտած քարերու կոյտեր ։ Բայց մէկ քանի վտանգաւոր ձեղուններ անհաստատ և առկախեալ մնացած ըլլալով, ջրհաններէն մէկ մասը հոն կը կենայ առ ժամանակ մի՝ նորահաս արկածից դարման տանելու համար ։ Սակայն Պոազլիոյի գործատունը Բողէրնէլ ընկերութենէ ապահովցուած ըլլալով՝ ընկերութեան տեսուչը մէյ մը գնահատելէն ետև եղած վնասը, որ երկու հարիւր հազար Ֆրանքէն թերևս աւելի ալ ըլլէ, յայտնեց որ ընկերութիւնն առանց ուշացընելու նորէն կը շինէ գործատունը ։

Յաղագս այգւոյ որ նեխեցնէ զորթանին և զպտուղն ։ Այն որ յառաջ մնայ 'ի յաղոխն. և է որ 'ի խաղողն, է որ 'ի խաղողիլն. և այդոր դեղն այս է ։ — Առ անմեռուկի ջուր և գարէփոխինդ, և խառնէ՛ ընդ իրեար, և օծէ զտունկն. և թէ անմեռուկի ջրով ողկոյզն այլ օծես՝ օգտէ ։ Այլ են որ առնուն կրակաց մոխիր և յաղբի տեղ 'ի տակըն ընուն 'ի տնկին, օգտէ[1] ։

1. ԳԻՐՔ ՎԱՍՏԱԿՈՑ. գլ. Ճ ։ Վաստակոց Գիրքը, որ մշակական շատ տեսակ օգտակար հրահանգներ կը բովանդակէ, կը կարծուի որ յունարէնէ և լատիներէնէ թարգմանուած ըլլայ՝ կէս ասորական ոճով ։ Հաւանականաբար չորս հինգ հարիւր տարուան հնութիւն մը կրնայ ունենալ սկզբնագրին. ուսկէ կը հետևի որ այս խաղողի հիւանդութիւնն ալ բոլորովին նոր բան մը չէ մեր դարուս, և թէ ան ատենն ալ ճար մը գտնելու կը ջանային ։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ.

Իններորդ դար.

Թ. Պատկեր. ամ տեառն 800–899:

Զաքարիա կաթողիկոս:	Ա. Թուղթ առ Փոտ պատրիարք կոստանդնուպօլսոյ: — Բ. Թուղթ առ Վահան եպիսկոպոս Նիկիոյ: — Գ. Գլխապէս ճառք Թուով ժգ: ա. ի Ծնունդն Տեառն: բ. ի Ս. Խաչն: գ. ի գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ: դ. ի մեծի երկուշաբաթի աւուրն: ե. ի մեծի երեքշաբաթի աւուրն: զ. ի մեծի չորեքշաբաթի աւուրն: է. ի մեծի հինգշաբաթի աւուրն: ը. ի մեծի ուրբաթի աւուրն: թ. ի մեծի աւուր Թաղման Տեառն: ժ. Յաւուր մեծի Յարութեան Տեառն: ժա. Յաւուր Համբարձման Տեառն: ժբ. ի Ննջումն ամենօրհնեալ Տիրամօրն: ժգ. ի Ս. եկեղեցի: — Դ. Այլ ճառք յօրինեալք ծաղկաքաղ հաւաքմամբ և բաղադրութեամբ բանից այլոց հարց:
Նոննոս սարկաւագ ասորի:	Մեկնութիւն աւետարանին Յովհաննու. (կորուսեալ):
Վահան եպիսկոպոս Նիկիոյ:	Ա. Ճառ ի վերայ խորհրդոյ ամենասուրբ Երրորդութեան և մարդեղութեան: — Բ. Թուղթ մի առ Զաքարիա կաթողիկոս:
Սահակ եպիսկոպոս Մռուտ:	Ա. Թուղթ մի առ Փոտ պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ: — Բ. Հարցաքննութիւն ընդ Աշոտոյ իշխանի:
Համամ վարդապետ արևելցի:	Ա. Մեկնութիւն Ովլ է դային Յոբայ: — Բ. Մեկնութիւն առակացն Սողոմոնի: — Գ. Բանք յաղագս քերականութեան: — Դ. Պատմութիւն Հայոց (անյայտ):
Գագիկ վարդապետ: } Գրիգոր սարկաւագ: }	Երկոքին սոքա միմեանց գործակցութեամբ հաւաքեցին ի մի գլխապէս պատմութիւնս վկայից, որ կոչեցաւ Ատոմագիր:
Յովհաննէս բժիշկ:	Թարգմանեաց գլխապէս պատմութիւնս վկայից, ընդ որս և զԴիոնեսիոսի Արիսպագացւոյն:
Գէորգ կաթողիկոս:	Թուղթ մի առ Յովհաննէս պատրիարք Ասորւոց յաղագս ծիսից նոցա:
Շապուհ Բագրատունի:	Ա. Պատմութիւն Հայոց (անյայտ): — Բ. Յաղագս պահոց հատուած ինչ բանից:
Մաշտոց վարդապետ:	Ա. Թուղթ մի առ Աբաս: — Բ. Գիր մխիթարական առ Դունեցիս: — Գ. Խրատական ինչ բանք (անհարազատք գտանին): — Դ. Գրուածք յաղագս եկեղեցական կարգաց:
Ստեփաննոս:	Աշակերտ նորին Մաշտոցի, որ և գրեաց զվարս նորա:

ԱԶԴ: — Ի Պատկեր Եօթներորդի դարուն, որ յէջն 326 ԺԹ հատորոյ, յաւելլի է.

Մովսէս կաղանկատուացի: Պատմութիւն Աղուանից*:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ՂԱԶԱՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 2 1862 ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1

ՀԱՅԱԴԻՐ

Արաց Լ. — Փետրուար 6 ։ ✠ Բ Լեւոն Թագաւորի ։

Անցեալ հայադիր ամսոյն (քաղցի) 29ն Ա Լեւոն Թագաւորի փառաց հանդէսները յիշատակէր · այս (արաց) ամսոյս 30ն (6 փետր ·) Բ Լեւոն Թագաւորի մահը նշանակէ ։ Բայց մեր ականջին՝ դեռ աստուածայայտնութեան տօնից ձայներն հնչեն, դարձեալ Թագաւորական հանդէս, դարձեալ Ջորհնեաց համբաւ ։ Առաքեցէք երեկոյեան խարոյկը, վասն զի այս ամիս այլ առաջինէն չխտարքերիր ձիւնափայլ կերպարանօքն, մեր աշխարհին մէջ · բոլորեցէք հայրենի կրակարանին եզերքը · և հրամեցէք ՚ի Կիլիկիա, յարքունիս Թագաւորին Հեթմոյ ։ Հեթում (այս անունը կրողաց մէջ ամենէն անուանի և սիրելի անձն) Հեթում Ա, յաջորդ մեծին Լեւոնի, կենդանի հրաւէր կու տայ, և քան զուրիշ տարիներ աւելի արտորանօք, իր հաւատարիմ հպատակացն և պարոնայցն՝ գալու ժողովելու բազմութեամբ ։ Կու փութան իշխանք և պարոնայք՝ ապահովցընել իրենց ամուր բերդերը և իջնել լեռներէն, ելլել պարսպապատ քաղաքներէն և ժողովիլ ՚ի Սիս... Ու ինչու ոչ ՚ի Սիս, յաթոռն Թագաւորաց ։ — Մի՞թէ հարցընէք · պարոնայքն գալու և անցնելու ատեն՝ կու նային մէկ մը այն մայրաքաղաքին կողմը և դեռ եգիպտական սև ծխոյն նշանը տեսնելով, գլուխնին շարժելով երեսնին խաչակնքելով դարձընեն ճամբանին · Թէ և շատ դժար կու գայ իրենց յառաջէն, վախնալով Թագաւորին տխրանած դէմքը տեսնել · սակայն մէկ մ'այլ իրենց հրաւէրքն Թուղթերուն վրայ նայելով և տեսնելով անոնց արքունի կարմրկապ կնիքը՝ սիրտ կ'առնուն, և կու մտնեն ՚ի Սիս, յորոշեալ օրը նախ քան զտօննն ներկայանան միաբան բարևել և շնորհաւորել Թագաւորին զնոր տարին և զաւագ տօները ։ Սիրով և պատուով կ'ընդունի զնոսա Թագաւորն, և փոխարէն ողջոյններ տալով կու հրամէ որ բազմին, և նախ ինքն բազմի ծանրութեամբ իր

գահը ։ Ո՛հ, ո՜րչափ այլափոխուեր է Թագաւորին դէմքն քան զանցեալ տարին. տարի մը միայն կրնա՞ր այդքան աւերցընել հազիւ վաթսնամեայ գըլխոյն ալիքը՝ որ ոսկի պսակին տակէն կախուած՝ իր սպիտակ արքունի բեհեզեայ քղամիդին խառնուէին. երկընցած դէմքն այլ այն գլխուն դեղին թագին նմանցընել ։ Ո՜րչափ տարբեր էր այդ դէմքն այն Հեթում Թագաւորի ոսկեհատիկ վառվռուն կերպարանքէն, երբ այդպիսի հանդիսական օր բարձր գահուն վըրայ ելած ատեն, Կիւլիկիոյ ամենէն ազնիւ ծնունդն՝ տիկնաց տիկինն Զապէլ, դուստրն մեծին Լեւոնի, աջ կողմը բազմէր, իր կենակից և Թագակից դշխոյն. գահուն բոլորը բռնէին իր հինգ վեհակերպ մեծապատիւ եղբարքն, Սմբատ գունդստապլն՝ հին Հայկազանց և Վարդանանց նախանձորդ զօրավարն Հայոց, Լեւոն՝ մեծ մարաջախտն, Լիկոս գայլանուն կորիւն, Բարսեղ վեհամափայլ արքեպիսկոպոսն և առաջնորդ Դրազարկու, և Յովհաննէս երիտասարդ արքեպիսկոպոսն Մամեստիոյ և առաջնորդ Արքակաղնոց. գահուն ստորոտը Սողոմոնի սուտ առիւծներուն տեղ՝ երկու եռանդուն կրակոտ կորիւնք կենային՝ Լեւոն և Թորոս Թագաւորորդիք. և իբրև ամենուն հովանի՝ Թագաւորին ձախ կողմը նստէր փառօք իր ջօջգլուխ արքայահայրն՝ Կոստանդին, աբրահամեան ծերունին ։ Այս յիշեալ մեծափայլ և մեծազօր արքունական սիւներն այսօր խորտակած կ'երևային ժամանակի օրէնքէն. միայն ամենէն կրտսեր արքայ-եղբայրն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս մէկդին բազմէր, մէկալ դին այլ ամենէն մեծն՝ ծերունազարդ սպարապետն Սմբատ, ոսկեկոթ թրին վրայ կռթընած, երբեմն երբեմն թաւ թաւ յօնքերուն տակէն երկու խոր կայծակներ պտըտցընելով ։ Թագաւորին գլուխն այլ ծանրացեալ կ'երևէր գրեթէ կէս դար կրած թագէն. 43 երկայն և բազմափորձ տարիներ պէսպէս գոհար քարերու պէս շարուած էին անոր վրան. ո՜րչափ զանազան տեղուանք, ո՜րչափ զանազան անձանց մէջ կանգներ էր Հեթում այն գլուխը. որքան երկայն և տարբեր ճամբաներ ընելով՝ Կիւլիկիոյ դռներէն մինչև Թաթարստանի խորագոյն անապատները՝ ազգին և տանը համար քրտնելով, կ'իմանայր հիմա պսակին ծանրութիւնը ։ Այս թերևս անկէ ետև փափագելի էր իրեն հանգչեցընել այն հոգնած գլուխը, ըլլա՛ր նաև սև քարի մը վրայ ։ . . . Բայց սրտին վրայ այլ կայ ծանրութիւն մը, և շատ աւելի մեծ ծանրութիւն. ինչուան որ զայն չի թեթևցընէ, իրեն համար մահն անգամ անհանգիստ է ։ . . .

Նոյնք մեր մտածութիւններն չեն. այլ այն բազմախումբ պարոններուն որք բազմեր են Թագաւորին դիմաց ։ Իսկ Հեթում իբրև թեթև քնէ մը թօթուելով գլուխը, և ծածուկ կրակով մը վառելով աչուըները՝ կու դարձընէ հոն եղող իշխանաց վրայ, և յետոյ կու հրամէ սենեկապան սպասաւորաց՝ որ պակասներն այլ կանչեն և նստեցընեն. իսկ սպասաւորք կարդեն պակաս չգըտնելով կ'իմացընեն որ ամէնքն այլ հոն են ։ Թագաւորն նորէն աչք դարձընելով կու տեսնայ, թէ ոչ շատ, այլ մե՛ծ պակաս, կու հրամմէ կու ստիպէ որ զանոնք այլ կանչեն ։ Սպասաւորք շփոթած կու նային կու համրեն, պակաս չեն գտներ, և վախով մօտենալով կ'ըսեն, Տէր Թագաւոր՝ ամէնքն հոս են ։ Թագաւորն նեղանայ. սպասաւորք իրար անցնին, իշխանաց կու դառնան. ասոնք այլ կ'ապահովցնեն զԹագաւորը, թէ Տէր Թագաւոր՝ ամէնքն այլ որոց հրաւէրք և պատուէր խաւրեցիք, հոս են, պակաս չկայ պարոններէս ։ — Նոյն ատեն Թագաւորն անգամ մ՚ այլ սրտափայլ աչքերը չորս դին դարձընելով և բարկացեալ, այլ մարմրած և հեծկլտած ձայնով կանչէ. Եթէ ամէնքն հոս են, ո՞ւր են հապա իմ պարոնաց պարոնքս, Լեւո՛ն և Թորո՛ս . . . ։ Լեւո՛ն և Թորո՛ս. երկու կրակէ նետերու պէս թռան այս անունքս Թագաւոր հօր մը բերնէն, և չմնաց ոչ սիրտ մը. իշխան, պարոն, եպիսկոպոս, ասպետ, սպասաւոր, ա-

մէկուն վիրաւորուի հառաչանք մը փրցնելով սկսին լալ վայել, երկինք երկիր նայիլ. բոլոր ազգաՆական ատեանին՝ նոր մեռած անզգածարկ զաւկի մը սգաւենելով դարձաւ. Թագաւորն ծածկեց հայրական դէմքը իր սպիտակ բեհեզին տակ. և մէկն չէր համարձակէր մօտենալ, բան մը ըսել, մխիթարանք մը տալ. պարմանաց գլուխն 'ի գետին կորացեալ, վարդապետաց և եպիսկոպոսաց շրթունքը դողով հանգիացեալ, կ'ուզէին որ եղածն երազ ըլլար. կամ թէ չէր կարելի անկէ հեռանալու, գոնէ անզգայ ըլլալու: — Բայց ո՜վ կրնայ անզգայ ըլլալ, երբ ձիաւորաց պարծանքն՝ Զաւարթունն Թորոս՝ դեռ իր չորեքամեայ գերեզմանին մէջ սև սև վէրքերուն նշաններով ահեղ դիւցազին նման պառկած կ'երևար դիմացներին. երբ լուսաւորէմ Թագաժառանգն Լևոն բռնաւորն Պիյպարսայ սուլտանին սև բերդին մէջ շղթայակապ տանջուէր: Սակալլին Սմբատ անզգամ, հօրեղբայրն սիրուն և կտրիճ կորեանցն, ձեռքը Թըրին, Թուրն 'ի գետին, Թևն 'ի գահ Թագաւորին կաթընած՝ արտասուաթափ աչքերը վերուցած տանէն՝ կարծուէր թէ մէկէն պիտի ցատքէ և արքունի նիզակներէն մէկը կորզած վազէ երթայ Մսրայ սուլթանին գահը կոխէ, և իր եղբօրորդին՝ պարոն Լևոնը, յափշտակէ բերէ հօրը գիրկը. իսկ երբ գլուխը թօթուելով նորէն դէպ 'ի կուրծքը կ'իջեցնէր, կարծուէր թէ աշխարհք անցեր է Հայոց տանն համար. և ամէնքն այլ գլխակոր մնային:.... Թանձր սուգ մը պատեր էր Հեթմոյ ապարանքը, զոր արևելքէ և արևմուտքէ, Թաթար ղանէն և սըրբազան Պապէն եկած մխիթարութեան գրերն անգամ չէին փարատած:....

Ինչպէս եկաւ այն սև սուգն, ինչպէս եղաւ այս չար դիպուածն: — Գիտէք որ Կիւլիկիա թէ և սիրուն երկիր, բայց չորս դին օտարազգի տէրութիւններով պատած էր, որք կ'ուզէին յափշտակել այն պատուական աշխարհը: Թագաւորք Հայոց երբեմն բարեկամութեամբ, երբեմն զէնքով կու զգուշանային անոնցմէ. որոց զօրաւորագոյնն, Իկոնիոյ սուլթանն, շատ հեղ Լևոնի և Հեթմոյ հետ կռուեր էր, երբեմն մէկն երբեմն մէկալն յաղթելով. բոլորովին ապահովութեան համար՝ Հեթում նախ իր եղբայրը՝ Սմբատը՝ ղրկեց առ ղանն Թաթարաց, յետոյ ինքնին գնաց առ Աբաղա, և երեք չորս տարի ուշացաւ յառաջութեան. Մեծազօր և ահարկու Հիւլակիւ ղանէն ստիպուեցաւ նիզակակից ըլլալ. Արաբացւոց և Թուրքաց դէմ շատ պատերազմներ ընել, և Բաղդատ առնուլ, ու բոլոր Պարսից, Միջագետաց, Ասորեստանի, Հայոց և Ասորւոց իշխանները նուաճել. որով իր սահմանները այլ ազատ և հանգիստ մնացին շատ տարի. և մօտ զօրաւոր թշնամի չկար, բայց միայն Մսրայ սուլթանն, որ հեռուէն կու սպառնար. իսկ Հեթում մէկ կողմէն երկիրը պարիսպներով և բերդով ամրացուցեր, մէկալ կողմէն Թաթարաց օգնութեան վրայ վստահացեալ էր, և այլ աւելի իր խորագէտ հօրը խրատուց և եղբօրը քաջակորիւ բազկին վրայ: Աղգարը առնելու տեն Եգիպտոսի սուլթանին կողմանէ այլ մարդ կար հոն, օգնական խալիփային. անոնցմէ երկուքն կրցան փախչիլ. մէկն էր Փունտուքտար[1] Պիյպարս, չափաւոր տարիքը առած, մէկ այլն երիտասարդ մը Սանգար Էլաշքար (շէկ կամ կարմիր բազուկ) անուամբ, որ իրեն պէս կտրիճ վազուկ ձի մը ունէր. և տեսնելով ընկերին թէ հասակը թէ գէշ ձին՝ վախցաւ թէ գերի ընկնի սպաննուի. ստիպեց որ իր ձիուն վրայ հեծնի և փախչի. Թէ որ ես գերի ընկնամ, կ'ըսէր, տղայութեանս խընայելով՝ զիս չեն սպաններ. քու

1. Մեր պատմիչք անուանեն զսա Պնդուխտար կամ Բնդուխտար. որ բնիկ անուն չէ, այլ մականուն է, առած իր տիրոջմէն. և տէրն այլ էր եղած ազգուններու մէջ պաշտօն ունէր իշխանին զինուորակ տալու խաղի տեսն. այս պաշտօնէէն կ'ըսէին Բունտուքտար: Թերևս այս անուան համար Լևոնի գերութեան երգէքն, որ մերինք պէտ յիշենք, զնտանի խաղալը մէկէ:

պարտուքդ ըլլայ ազատել զիս ։ Այն նման այնպէս եղաւ. կարմիր բազայն բռնուեցաւ, Պէյպարս պրծաւ և հասաւ Եգիպտոս. յորդորեց անոր Գութուզ սուլթանը Թաթարաց դէմ պատերազմ բանալու. և պատերազմին մէջ այլ շատ քաջութիւն ըրաւ, անոր համար վարձք ուզեց Հալէպի կառավարութիւնը. և երբ սուլթանն չտուաւ, Պէյպարս համախոհութեամբ քանի մը իշխանաց սպաննեց զնա և տեղը անցաւ (1260ին)։ Նոյն եւս գլխաւոր ձեռնարկութիւնն էր վրէժ առնուլ 'ի Թաթարաց և անոնց օգնականներէն. յարմար առիթ այլ գտաւ Հիւլաւկիւ և Պերքայի մեծ զանուրան ազգային կռիւները. որոնցմէ յաղթուող և փախչողները կ'ընդունէր իր քով ։ Նոյն համար Հիւլաւկիւ պատուիրեց Հեթմոյ՝ իր նիզակակցին, որ Եգիպտոսի սուլթանին վրայ յարձակի ։

Հեթում խորագիտութեամբ նախ Իկոնիոյ սուլթանին հետ դաշնադրութիւն ըրաւ (1262), յետոյ վազեց Այնթապայ վրայ. բայց Պէյպարս առաջուց իմանալով ըլլալիքը՝ շատ զօրք խուրեց խափանեց Հեթմոյ խորհուրդը. այն ատեն Հեթում քանի մը հարիւր մարդ այլ 'ի Թաթարաց առնելով և 150 ասպետ անտիոքացի, մտաւ Սորւոց երկիրը, բայց ցուրտէն ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ. մանաւանդ որ Պէյպարս կու գար իր երկրին սահմանները կոխելու ։ Նոյն եւս սկսան մէկմէկու դէմ պատրաստուիլ սուլթանն Սորայ և Թագաւորն Հայոց, և զիրար հնազանդութեան կանչել, թէ և իրարմէ կու վախէին. բայց երբ Հիւլաւկիւ՝ պաշտպանն Հեթմոյ և քրիստոնէից՝ մեռաւ ('ի սկիզբն 1265 տարւոյ), Պէյպարս սկսաւ համարձակ յառաջ գալ ։ Նախ խաչակրաց ձեռքէն առաւ ամուր քաղաքները. վերջը պահանջեց 'ի Հեթմոյ՝ որ Սորւոց դռները ազատ թողու իր մարդկանց անցնելու, չարգիլէ իր երկրէն ցորեն բերելու, և նաև իրեն հարկ տայ ։ Հեթում պատասխան չտուաւ անոր. թէ և դէմ կենալու չէր համար ձակէր, բայց և ոչ այլ դաշնադրութիւն ընել, Թաթարներէն ակնածելով, վասն զի Թշնամիք էին Եգիպտացւոց. Նա այսպիսի դժար դէպքեր կան վարչութեան մէջ, որ փոքր տէրութեանց (ինչպէս էր Կիլիկեցւոց) հնարքը անհնար կ'ընեն ։ Պէյպարսայ ուզածն այլ այս էր. հրաման տուաւ Համայի էլ-Մանսուր իշխանին և Գալաւուն զօրավարին և ուրիշներու (որոց մէկը Սմիթ կ'անուանէին մեր պատմիչք), յարձակիլ 'ի Կիլիկիա. ուր և մտան օգոստոս ամսոյն սկիզբները 1266ին. Հեթում առաջուց լեռները բերդերով և պահապաններով ամրացուցեր էր. և Եգիպտացւոց շարժմունքը լսելուն պէս՝ ունեցած զօրքը տուաւ իր երկու կտրիճ կորիւններուն, Թագաժառանգ Լեւոնի՝ որ այն ատեն երեսնամեայ էր, և քաջ ձիաւոր Թորոսի՝ որ աւելի ծաղկահասակ էր, և երկուքն միատեղ քանի մը տարի առաջ (1260) ասպետ կարգեր էր. պատուիրեց անոնց որ ծովեզերքի և լերանց միջոցը՝ Սարվանդքարոյ (Իսքէնտէրուն) քովի բանտկապանը պահեն ։ Իսկ ինքն՝ իրմէ աղէկ դեսպան չգտնելով՝ սիրտ 'ի բերան առած փութացաւ պղտի գնդով մը գնաց Թաթարաց զօրապետին, որ Ալբոստանի և Կոկիսոնի մէջ տեղ բանակեր էր, և օգնութիւն խնդրեց շուտով. բայց որչափ աղաչեց, մօտակայ վտանգը առաջ դրաւ, որչափ որ իր անձին զաւակացը վրայ կասկածոտ հօր մը սիրտ կրնար խօսիլ և ջանալ, անօգուտ եղաւ. Թաթարն յամառեալ կ'ըսէր թէ առանց հրամանի էլ-ղանին Աբաղայի՝ չեմ կրնար մարդ տալ ։ Ուրիշ ճար չկար, պէտք էր սուրհանդակ խաւրել ղանին՝ և խաւրեց. բայց սուրհանդակն այլ պէտք էր կամ հայր ըլլալ կամ թռչուն, որ քիչ օրուան մէջ կարենայ կտրել բոլոր Փոքր և Մեծ Հայոց լայնութիւնը, և սրանալ ինչուան Ատրպատականի մօտերը, ուր գտնուէր ղանն, հրաման առնուլ և բերել Թաթար զօրապետին ։ Որդեօք սպասէ՞ Հեթում սուրհանդակին դառնալուն. բայց մի-

Թէ անզգուշ և ճարտար Թշնամին այլ անշարժ կու սպասէ իր տեղը. արգելք զանազանց Թուշի յօգնութիւն զաւկըներուն. բայց եթէ ինքն անկէ հեռանայ՝ խաթարումներն Թերևս տեղերնէն այլ չեն շարժիր օգնութեան գալու. Այս դժուարութիւնս առջինէն ծանր էր. հարկ էր Հեթմայ հոն սպասել 15 աւուր չափ. բայց իր քաշած երկայն համբերութիւնը՝ ով կրնայ չափել. ով կըրնայ կշռել սրտին ալէկոծութիւնը այնպիսի ատեն, որ յիրաւի բաւական էր Հեթմայ, Թէ և սև այլ ըլլային՝ մազերը՝ ճերմըկցընել, և օրուան տեղ՝ տարի մը ծանրացընել հասակին վրայ։

Իսկ Թագաւորորդիքն ինչ կ'ընեին: Ամառուան ամենէն տաք օրերուն, որ Ակիւլէկիոյ քարոտ կողերէն կրակ կու բըղխէր պաշտերուն վրայ, մինչ Միջձակաց փոքեր Ս. Նստուածածնայ վերափոխման տօնը հաշակէլու լեռնէ լեռ ձորէ ձոր, իրենք հոն կեցեր այրելով մըկելով կու սպասէին հօրերնուն, և Թըշնամւոյն. և եաքինս աւելի շուտ հասաւ չկարծած կողմերէն։ Ինչեանց կոթըռնած լերանց վրայ Հեթում աշտարակներ կանգներ և պահապան դրեր էր զգուշութեան. և ոչ ոք կարծէր Թէ մէկն այնպիսի տեղէ անցնելու փորձ փորձէ. բայց Պէյպարս իր զօրաց 15-20 օր միայն միջոց կարեր էր Ակուլեկիա առաքաւորելու և կրցածնուն չափ աւերելու. պէտք էր որ ամէն ջանք ընէին. և ահա յանկարծ Նուքէնտէրուենի լեռներուն գլխէն, և մըրկի պէս սևցած վար Թափիլ Նրգիպտոսի հեծեալներն տաք օդուն վարժող մամլուքները, որ լերին վարի դաշտը: Հայք (ինչպէս շատ հեղ այսպիսի ատեն կու հանդիպի) յանկարծութենէն շփոթած իրար անցան. տասն և երկու մեծ իշխան կար մէջերնին, ոմանք զարնուեցան, ոմանք փախան, ոմանք բռնուեցան. հոն էր և արքայ-եղբայր գունդստապլն Սմբատ և իր կարմիր զաւկներն Լևոն, Հեթում. հոն իր մէկ եղբայրն այլ (Լիկոս), որ նոյնպէս իր Թագաւոր եղբօր որդւոյն պաշտպանութեան համար պատերազմելով՝ փառօք ընկաւ զէնքն 'ի ձեռքը. իսկ Սմբատայ այս բաղդս չհանդիպեցաւ. այս անգամ, այլ պահուած էր ուրիշ պատերազմի. իսկ հիմա պէտք էր Հայոց բանակին մնացորդը՝ բոլորովին կոտորածէն ազատեցընել։ Ինչ ջանք չըրաւ արգելք այն առիւծ դարձած տակաւին սպարապետն իր եղբօր կորիւններն ազատելու, որոնք հոն իրմէ աւելի իրենց հօր պատուէրին, և անկէ այլ աւելի իրենց քաջարութեան ուզեցին լսել։ Սմբատ չէր դիտեր՝ մնացեալ զօրաց առաջնորդել, Թէ անոնց քովը կենալ. եթէ անոնց յամառ քաջութեանը նայելով քովերնին կենար, անշուշտ Հայոց բանակէն մարդ մը պիտի չազատէր. ապա՝ մէկ մը մնացեալ իշխանազգիները և զօրքը առաջնորդելու ետ քաշէր, մէկ մ'այլ արքայորդւոց վազէր: — Բայց արդէն հասնի. Լևոն Մարուանդի-քար բերդին առքը կեցեր, Թորոս իրմէ շատ հեռու կռուի. Լևոն ջանայ հօրեղբօրն հետ պաշտպանել իրեններուն, Թորոս անզգամ առաջ առաջնեւտուի իր բարձրայինչ բարձրափառինչ ձիովը, զարնէ կոտրէ զԹշնամին: Մէնք Եգիպտոսի դաշտը չեմք տեսած, և ոչ զՀեկտոր՝ Տրովայ պարիսպներէն դուրս Աքիլլեսի դէմ պատերազմած, և ոչ անոր ծերունի հօրն և մօր և կնոջ աղաչանքը լսած՝ զինքը այն սոսկալի հսկային անյաղթելի զէնքերէն յետ կեցընելու. բայց Թորոսի համար կրնամ պակաս ըսել Հայ Հոմեր մը, եթէ Հոմերի կէս հոգին այլ ունենար: Ընտիր մը հաւատարիմ զինակիրներով միայն մահու շրջանակի մը մէջ ցատքըտելով իր բարձրավիզ ձիովը և սևու փոԹորկի պէս չորս դի մըրկելով՝ բոլոր ծաղկեալ երիտասարդութեան ուժովը, կէս գունդ մը ձեռացընէր. վահանը Թողած՝ Թուր ու նիզակ էր շարժածը, որոնց հարուածէն՝ անտառահար փայտից պէս անԹիւք փռուեցան բոլորտիքը. ինչաւան տասն հազար եգիպտացի սպաննեցին, կ'ըսեն, այն օր այդպիսի կարմիր Հայք: Թորոս դեռ աչուքներն արիւն դարձած՝ ամէն դի արիւն տեսնէր, արիւն

հանէր, ոչ տուած և ոչ առած վէրքը խմմնալով. շատերն իրեն յորդոր և ձայն տուին. Հերիք է՝ Թագաւորորդի, յետ դարձիր. բայց ոչ մէկուն այլ չիլսեց. չլսեց անշուշտ մերձաւոր ընտանեաց գթոյն, և ոչ իսկ հեռաւոր հօր մը ծածուկ ձայնին, "Ո՛վ սա է ազնիւ „որդեակ իմ Թորոս, Թորոս դարձիր „այս անգամ, մինչև գայ հայրդ այլ և „մէկտեղ վրէժ առնունք „. չլսեց այս ձայներուն, այլ այն մարդակոտոր և անսասան մէջ մինակ մնացած քաջբռնաձայնի ծառոյ մը պէս՝ դեռ ձնշալով չէր դադրէր իր հարուածներէն, մինչև բազմութիւն սուսերաւոր Թշնամեաց երթալով մօտենային, և շատ անգամ հարցընէին. Սոսկալի կորիւն, ո՞վ ես դու, ինչ կ՚ուզես. քու բոլոր բանակիդ չըրածն՝ դո՛ւն միայն կ՚ուզես ընել. ձգէ անկուշտ զէնքերդ և եկու ապրէ քաջի պէս մեր ձեռքը։ Թորոս՝ միայն զանոնք զարնելով պատասխան կու տար. մինչև քանի մը անգամ անձնատուր ըլլալու յորդորելէն և օգուտ չըլլալէն ետև՝ կատղած սուսերաւորքն մօտեցան պատեցին այն մէկ հատիկ վարսաւոր ծառը, ձիաւորնահատակը, որ գրեթէ անոնց բազմութենէն խեղդուելով՝ և իրմէ առաջ վիրաւորուած ձիուն կռնկէն վայր ընկնալով՝ կտրած նիզակին վրայ երես 'ի վայր փռուեցաւ երկայն, յետին անգամ հայրենեաց հողը համբուրելու ճշմարիտ շրթունքովը... Կողոպտողք արիւնլուայ զրահիցն խմեցան, բայց ափսոս քիչ մի ուշ, որ Հայոց Թագաւորին որդին է եղեր կորիծ՛ն այն, ապա թէ ոչ՝ գուցէ աստուածորդի այլ կարծուէր դիւցատիպ Թորոսն այն։ Ոչ պակաս անկէ քաջութեամբ կռուէր և Լևոն. նոյնպէս կռուեցան և իրենց հօր եղբօրորդիքն, Սմբատայ կորիւնքն. որոնց մէկն այլ մեռաւ, մէկուլքն՝ Լևոնի և իր հաւատարիմ ձորտերուն հետ՝ գերի ընկան Թշնամեաց ձեռքը։ Ո՛վ կրնայ պատմել անգութ Պէյպարսայ ուրախութիւնը՝ երբ գիտցը հանեցին զանոնք., յետ 20 օր Կիւլիկիոյ մէկ մասը աւրելէն և այրելէն և մայրաքաղաքներն այլ կողոպտելէն, Թագաւորաց գերեզմաններըը քակելէն և գանձերը պարպելէն, որոց միայն մէկ առնմնէն 60,000 կարմիր (ոսկի) հանէր էին, զառնալով անբաւ աւարով, մինչև եզ մը երկու դրամի ծախել։...

Իսկ Հեթում մինչև ցե՞րբ կ՚ուշանայ. մնաւանդ թէ մինչև ցե՞րբ զանդաղին Թաթարք... ահա զառնայ սուրհանդակն, հաճութեամբ Սպաղաղանին. Հեթում Թաթար զօրքը առած՝ գացած էն ուելի շուտով կտրէ օրերով երկայն ճամբան. կու մտնէ իր երկիրը... և ընտանի լռութիւն մը ա օտար աղաղակ, սև նշաններ, աւերակաց փոշին, այրածներուն ծուխն՝ ամէն բան իրեն կ՚իմացընեն. դեռ կու տեսնայ Եգիպտացւոց վերջամնացներըը՝ որք իրմէ երկու օր առաջ ելեր էին երկրէն, և դեռ կու լսէ անոնց քամահանքը և աշխարհին հառաչանքը. կ՚իմանայ, կու զգայ Լևոնի գերութիւնը, Թորոսի մահը.... Ո՜թէ ամէն բանէ վեր կրօնքի ոյժը չզգար Հեթում, չեմ գիտեր արդեօք ինչ կ՚ըլլար կամ ինչ կ՚ընէր. բայց այս ուժով միայն սիրտը բռնելով, և այլ ամէն բան թողլով, գլուխը կու դարձընէ դէպ իր քաջայիշատակ աներոջ շինած վանքը, և հոն այն մեծ Թագաւորին (Լևոնի) գերեզմանին վրայ ընկնալով և սուրբ վանականաց հոգեխօս մխիթարանքը լսելով՝ հազիւ կրնայ քիչ մը զովել զինքը. "Նայց զսիրտն (կ՚ըսէ ակնածանօք „պատմիչն [1]) ինքն և Աստուած միայն „գիտէին թէ որպիսի կրակով լցեալ „էր, զի ոչ տեսանէր զայնպիսի գեղեց„կապատկեր և զծաղկալից որդիսն իւր „առաջի իւր. ոչ յերեկոյ և ոչ 'ի վա„ղիւն, և ոչ 'ի ժամ ճաշոյն յուտել և „ըմպել. և ընդ միտ ածեալ զանմխի„թար աղէտս գեղեցիկ որդւոյն, զԹո„րոսի գեղեցիկ պատկերին և զվայե„լուչ հասակն՝ որ 'ի սրոյ բաժանեցաւ „յանողորմ և արեանարբու անօրի„նացն, նոյնպէս և զԼևոնի ահիւ և

1. Մաղաքիա աբեղայ։

„ անգոհիս լինելն 'ի մէջ այլազգեաց 'ի
„ ծառայութիւն. զայս ամենայն զեր-
„ սու ածեալ բարեպաշտ Թագաւորն
„ Հայոց, այրեր անհնարին կրակով,
„ և գալարեր ազգն յաղագս սիրոյ որ-
„ դւոցն որ ոչ տեսանէր, և Թաւալեր
„ ընդ երկիր անմխիթար սգով, բայց
„ գողով և 'ի ծածուկ „: Սուրբ ծեր
պատմիչ մ'այլ[1], ծանօթ Հեթմոյ, իր
համաշխարհական պատմութիւնը լը-
մնցընելու ատեն' լսելով իր հիւրըն-
կալ իշխանազանց սև գոյժը, դողդոջուն
գրչովը վերջին Թղթոյն վրայ կ'աւել-
ցնէ այս ողբալքս այլ և կ'ըսէ. "Վայ ինձ
„ և խոց անողորմաւոր կորստեանս Սիսա-
„ բու արքայորդւոյն, գեղեցիկ ծաղիկ,
„ 'ի մատաղ հասակի մերձ 'ի փթիթս
„ մանկութեան. վկայեալ յամենայն բե-
„ րանոյ անապական 'ի բովանդակ բա-
„ րոյ, և կուսութեամբ շտեմարանեալ 'ի
„ ծրարս շնորհացն Աստուծոյ, որ յօ-
„ ժարութեամբ եւս դիմեալ 'ի պսակն
„ արեան. քանզի հարցեալ զնա, ոչ ետ
„ զանուն հօրն, զի կենօքն գերեալ' մի
„ լիցի աւելի բեռն հօրն և աշխարհին,
„ ընդ անգղանելի եղբօրն Լևոնի, պա-
„ կելոյ և հրաւիրելոյ յաթոռ Թագա-
„ ւորութեանն առ կենօք հօրն: Որ ան-
„ զի նա եղև գլուխ գերելոցն մեր, և
„ հուր ապէկէզ լերգաշարչար և սրտա-
„ կտուր աշխարհիս մեր և ազգիս. որ
„ կամք չնչարգել և յերերման: Հա-
„ ստէ' ձեռն վերինն որ եհարն ցասմամբ,
„ նոյն բժշկէ ողորմութեամբ, ածելով
„ զմեծաբանց խոցն, առնելով գերեդարձ
„ զոր տարան ընդ այլսն, հնգետասան
„ որ յամելով յաշխարհն, և ընլով ա-
„ ղետիւք. փնտռս իրօք' և զմեզ խա-
„ ղաղիչ համբաւուն „: Այս կու վերջա-
ցնէ պատմութիւնը յիշելով Արտաւան-
դին ծեր կաթուղիկոսին սգաւոր մա-
հը, որ գրեթէ 50 տարի նստաւ յա-
Թոռն, և Հեթմոյ որդւոց կնքահայրն
էր. "Սր և Հաշակեաց իսկ և 'ի Թանէ
„ ձրացեալ և զմաշեալ վերջնոյ լեռցս
„ մերձ 'ի կատար կենացն' տեառնա-
„ բար ազգրգումն Թագաւորութեանն
„ մերոյ. զսուր և զգերութիւն իւրա-
„ կան ծննդեան և սննդեան աշխար-
„ հին, մնեալ 'ի փորձ հնոցի պեհենա-
„ հաս հրոյն բորբոքման. ձեռասուն
„ արքայորդեացն կորստեան, որք մա-
„ նաւանդ մերձ բերին զորհաս նորա,
„ և արարին տագնապել սախալման[1]
„ շնչոյն, բորբոքելով զծարաւ լուծման
„ յոքնաԹախիծ կենցաղոյս: Ո՛ որ ան-
„ սեալ Յիսուսին իւրոյ և Աստուծոյ,
„ ընդ Պաղոսու հանէ արտաքոյ այս-
„ քան ոժնդակ կրիցս' յանպատուհաս „.

Այսպէս Հեթմոյ դառնակսկիծ ծարա-
ւը չկրցան մարել և ոչ Եկանց անա-
պատին բաղմաբուղխ աղբիւրներն. այլ
հազիւ զովացած' յիշեց միանգամայն
Թագաւորութիւնը և հայրութիւնը.
ձեռքը սրտին վրայ դրաւ, և հեռք բե-
րած անօգուտ և անկիրթ զօրքերը ար-
ձակելով' դարձաւ աչուըները իր կես
անապատացեալ երկրէն. փութացաւ
գնաց առ ղանն Սպաղա, պատմեց աշ-
խարհքին և սրտին հարուածները.
խնդրեց աւելի մեծ գունդ մը զօրաց
օգնութեան, հասարակաց Թշնամւոյն
վրէժը պահանջելու. բայց ղանն իր
մերձաւոր Թշնամեաց հետ զբաղած'
այս խնդիրքը անկատար Թողուց: Սա-
կէ յոյսը կտրած դարձած ատենն էր'
որ Հեթում ուրիշ ճար մը մտածելով
կանչեց իշխանները. Պարոնեաց տօ-
նին առԹիւ, և որդւոցը յիշատակաւ'
անանց սիրտը և քիչ մ'այլ խղճերնին
ճմլեց, վասն զի բաւական տիրասէր չի-
գտնուեցան Թէ պատերազմին ատեն և
Թէ անկէ ետև. անոր համար այլ հի-
մա չէին համարձակեր բան մը խօսիլ.
մինչև նախ Թագաւորին երեսը և բե-
րանը բացաւ, և իշխանաց և վարդա-
պետաց լաւ արտասուացն այլ շնորհա-
կալելով' մխիթարեց ուսկից որ պէտք
էր մխիթարուիլ. զԹորոս Արգանանց
պատկանելից սէպելով, զԼևոն համբերող
նախարարացն 'ի դրան Յաղկերտի. և,
աւելի կ'ընտրեմ, կ'ըսէր, ասանց այսպէս
ըլլալը, քան Թէ անոնց ազատութեամբ
ձեր և ձերիններուն կորստեան պատճառ

1. Վարդան:

1. Յօրինակին սախալման:

ըլլալն. «Մեծ լաւ է Լեւոնի ծառայ-
» ութիւնն, և Թորոս իւր արեամբն 'ի
» վերայ քրիստոնէից սպանած, քան եւ
» այս ամէն երկրիս և ձեր արեանց և
» խղճիդ տիրացած»։ Այս մեծահոգի
խօսքերն սիրտ տուին վարդապետաց և
իշխանաց այլ փոխադարձ մխիթարու-
թիւն տալու Թագաւորին, թէ և
սուգն ցուցածէն հազար անգամ աւելի
էր։ Իսկ այսպէս կէս մխիթարեալ կէս
սգահար՝ կատարեցին յայտնութեան
և Ջրօրհնեաց հանդէսները, որչափ կա-
րելի էր. և դարձան նորէն Թագաւորը
բարևելու, և մխիթարելու։ Սակէ վըս-
տահութիւն առնլով Հեթում, յայտ-
նեց բերնովը այլ ինչ որ սիրտը կ'աղա-
ղակէր, Լեւոնի ազատութեան հնար-
քը. դեռ ողջ էր Լեւոն, և գերութեան
միջէն այլ հաւատարիմ ձեռքով ծա-
ծուկ իմաց կու տար իրեններուն, որ
ամուր կենան Եգիպտացւոց զէնքին։ Իսկ
խորագէտն Փունտուքտար Հազարաւոր
հաւատոյն նման այնպիսի շահաւոր աւար
մը ողջ կու պահէր, առնել կը ուզէր
փափագածները որսալու հաւանար. և
յետ քիչ մը վախցընելու և յանդիմա-
նելու, յիշեցընելով հօրը արհամարհա-
կան հրաւէրքը՝ որ զինքը 'ի ծառայու-
թիւն կանչէր, հիմա տեսա՞ր, կ'ըսէր,
ո՞վ որու եղաւ ծառայ. հրամեց որ տա-
նին Կահիրէ քաղաքին անուանի Լեռ-
նաբերդին (Քալաա'թ-էլ-Ճէպէլ) մէջ
բանտէն, բայց առանց շատ նեղելու.
ինչուան հրաման տուաւ անոր Երու-
սաղէմ ուխտի երթալու, և երբեմն ա-
զատութիւն այլ տալը դուրս հանելու
զգուշութեամբ. Ահա այս դէպքն է որ
այն ժամանակներուն մօտ մեր բանա-
ստեղծէից մէկն երգեր է։

Սչա՛ղ ըզԼեւոնն ասեմ,
Որ Տաճկաց ձեռն ընկել գերի.
Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.
Սուրբ խաչն օգնական Լեւոնիս ու ամենուս։
Սուլթանն ի մօտան[1] ելել
Իր ոսկի գահոյն կու խաղայ. — Իմ լուս, եւ այլն։
Խօսաց ի Լեւոնն երես.
«Դ՞ու խաղա ու տուր տատայիդ»։
«Լեւոն, դու տաճիկ լինիս,
«Ես ու իմ տատաս քեզ[2] գերի»։
Լեւոնն ի բերդին նըստել
Պաստառակն աչիցն ու կու լար.
«Բերլանու[3] որ ի Սիս կ'երթաս
«Պուռն խաբար տանիս պապայիս»։
Մինչ որ պապն ալ զան լըսեց
Շատ հեծեց քաշեց երամով.
Եկաւ ի սուլթանն ելաւ,
Շատ գետեր եհան արընեց.
Խառ[4] զիր Լեւոն որդին
Ու հաւաւ որդուն մուրատին։
Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ Կոյս.
Սուրբ խաչն օգնական Լեւոնիս ու ամենուս։

1. Ի հրապարակ կամ խոպչեյ տեղ։ — 2. Քեզ։ — 3. Ո՛վ կարաւան։ — 4. Խառ. տալու։

Ազնիւ և քաջ երգիչ, որ կու համարձակէր Թագաւորին պատերազմա շատ արեան գետեր հանել տալ, և յաղթանակելով որդին՝ հասնիլ որոնց նպատակին. իրաւ այս էր Հեթմոյ մտածութիւնն, բայց բաւական ոյժ չունէր այնպիսի Թշնամւոյ դէմ: Դաշնակիցն այլ ասոր. ուրեմն խորհրդակից կ՚ըլլային որ փրկանք տալով ազատել զորդին, և իրենցմէ բան տալով՝ կ՚ուզէին խաղաղութեամբ ապրել: Բայց Հեթում երկու նախարարաց մէջ էր. մէկ կողմէն Եգիպտացւոց, մէկայլ կողմէն Թաթարաց. Թշնամութեանն աւելի դժար էր բարեկամութիւնն կամ դաշնադրութիւն, կամ փրկանք տալն. և եթէ այնպէս ազատէր որդին՝ կրնար զաձեալ կորսնցընել բոլոր աշխարհովը՝ Թաթարաց ձեռքով: Ասոր համար ինչ ընելիք չըներ. Հեթում քանի տարուան համարձակութիւնն և խօսք անցընելն մեծ զանից քով, շատ անհաւատ իշխանաց ծանր եկեր էր, և սկսեր էին համբուել, թէ Հեթմոյ բարեկամութիւնն կասկածելի է, անիկայ ծածուկ Մսրայ սուլթանին դաշնակից է: Այս բանը իմանալով զանին քով գտնուած Մեծ Հայոց ազնիւ ճշմարիտ ազգասէր իշխանք՝ ծածուկ գրելով իմացուցին Հեթմոյ. և որչափ այլ եղած դիպուածոց համար ցաւակից կ՚ըլլային, համարձակէին այլ ըսելու, թէ Սուրբ Թագաւոր, աւելի լաւ է մէկ որդւոյդ մահն, և միւսոյն գերութիւնն, քան քու և բոլոր ազգիդ, զօրքդ և եկեղեցեաց կորստեան և աւերածն. զգոյշ կեցիր, չըլլայ թէ Եգիպտացւոցն կէս աւերակ տունն մ՚այլ տաս. ապա թէ ոչ անհաւատից խօսքը ճշմարտած կ՚երևաս, և աշխարհըդ փճացընես, զմեզ այլ յամօթ և մահապարտ ընելով: Այսպէս դըժուարութեանց պաշարեալ Հեթում, թէ Թագաւորութիւնը կ՚ուզէր ապրեցընել և թէ որդին. աւելի յայտնի թըշնամւոյն վրայ վստահացաւ քան կասկածոտ բարեկամին (Թաթարին). և ծածուկ դեսպաններ ղրկելով Պիպարսայ հարցուց թէ ինչ կ՚ուզէ Լեւոնի ազատութեան փոխարէն. Պիպարս պահանջեց անոր սիրելւոյն տեղ իր սիրելւոյն ազատութիւնը, այն Սանգըր բազային՝ որ դեռ Թաթարաց քով էր. երկրորդ, այն բերդերը՝ զոր Թաթարաց օգնութեամբ իրմէ առեր էր Հեթում՝ ետ դարձընել: Հեթում դարձեալ ծերութիւնը և հոգնութիւնը մոռնալով գնաց Աբաղա ղանին, և գանգատելով Պիպարսայ վրայ՝ իմացուց անոր պահանջմունքն այլ. Աբաղա մէկէն յանձն չառաւ թողուլ զՍնգարն. բայց Հեթում յետ դարձին ՚ի Կիւլիկիա՝ եղբօրորդւոյն մէկը խաւրեց առ ղանն, և վերջապէս բերել տուաւ զգերին, որ ինքնին գրեց առ Պիպարս և իմացուց, Հեթմոյ ձեռօք ազատելն ՚ի Թաթարաց:

Այս ժամանակներս Պիպարս ելեր եկեր էր Անտիոքը պաշարելու և քրիստոնէից ձեռքէն առնելու, և առաւ այլ: Հօն իմացուց Հեթում այլ որ պատրաստ է խաւրելու իրեն իր բարեկամը. բայց անոր հետ ուզած բերդերը տալու կու դժարէր: Այն ատեն Պիպարս իրեն գրեց. "Լաւ մտածէ, Թագա-
„ւոր, թէ որ դու քու որդիդ և Թագա-
„ւորանիդ ազատելու համար այդչափ
„կու դժուարիս, ես չեմ կրնար աւե-
„լի խոստանալ իմ բարեկամիս վրայ,
„որուն հետ արենակցութիւն այլ չու-
„նիմ. ինչ որ կ՚ուզես ըրէ Սանգրը.
„բայց գիտցիր որ մեր հաշտութիւնը
„աւրող դու կ՚ըլլաս, և ես անկէ ետև
„նալօւս ատեն կու գամ վըրադ": Այս սպառնալիքէն ետև այլ ուշանալու և որոշելու բան չէր մնար. Հեթում յանձն առաւ պայմանները, և Անտիոքայ մէջ դաշնադրութիւն մը ըրին, և երկու կողմէն խաւրեցին խնդրուածները, հանդերձ ընծայիւք:

Յետ քանի և երկու ամսոց դարձաւ գերեալն Լեւոն ՚ի Կիւլիկիա, և հետը իր հօրեղբօրորդին և իրենց ծառաները: Հեթում բոլոր իշխաններովն և աշխարհագումար հանդիսիւ օրով Ճամբայ ընդ առաջ գնաց որդւոյն. որ անկէ ետև իրեն քանի մը օրէն աւելի կ՚ապ-

ժէր ։ Որդւոց ծեր նահապետին Հռոմ-կլայ՝ Հռոմկլեայ ողջ ըլլալն լսելով Եգիպտոս երթալ և ուրախանալն, թէ Հեթմոյ իր Եգիպտոսէ և նոյն իսկ Հռոմկլեայ դրուած բանտէն[1], եղած եկած որդւոյն տեսութեանն՝ փոխա-դարձ ուրախութիւնն աւելի էր. ես չեմ գիտեր, և ոչ ոք գիտէ. և ոչ իսկ այն իրարու ողջունած երկու սրտերուն, որ կու զգան և չափը չեն գիտեր ։ ... Երբ մտան 'ի Տարսոն թագաւորական քա-ղաքն, ամէն կողմէ ժողվուած վանա-կանք և աշխարհականք եկան յուրա-խակցութիւն. և երբ եկան յարքու-նիս, առաջին հանդիպողն եղաւ անշուշտ ծաղկահասակ պարկեշտ կին մը ընծայե-լով իր հետ 'ի համբոյր Լևոնի՝ իրենց բազմապատուղ սիրոյն երկու նախընծայ երախայրիքը՝ հեղանազիկ Զապէլը, և թագի պայազատ 3-4 ամեայ Հեթ-միկը, զոր այն սև պատերազմէն քիչ առաջ 'ի լոյս ընծայեր էր մայրն, Կե-ռան տիկնաց տիկինն (դուստրն իշխա-նին Լամբրոնի)։

Այսպէս Հեթում հասնելով բոլոր երգչին ուրախ նուագին, տարինելով փափագած ուրիշ մէկ կամքն ալ ուզեց կատարել. 45 տարի գլուխը ծանրացած թագը՝ դնել 'ի գլուխ Լևոնի և երթալ հանգչիլ յաւիտենականութեան նախա-ափունքը, միայնարան մը։ Լևոն հրա-ժարեցաւ լալով, աղաչանօք, որ չառնէ զինքը հօրը կենդանութեան ատեն ա-նոր աթոռը նստիլ. բայց հօրը հոգւոյ-թիւնն և ներքին փափագն աւելի տի-րողական էր. անշուշտ հեռուէն ձայն մ'ալ կու լսէր փութալու, զոր ուրիշ-ները չէին հասկընար։ Յաջորդ տարին դարձեալ և վերջին անգամ երկայն ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ առ Ղանն Աբաղա, նախ շնորհակալելով Լևոնի ազատութեան պատճառ ըլլա-լուն. և երկրորդ իր հրաժարելու և ա-նոր թագաւորութեան հրաման և հրո-վարտակ ուզելով. զոր և առաւ, փու-թացաւ եկաւ յարքունիս, ժողով ըրաւ և կամաւ ակամայ թագադրանեց զԼևոն յանձն առնուլ իշխանութիւնը, եթէ և իր ձգած թագը դնել չէր ուզեր իր կենդանութեան ատեն։ Ծիրանեաց ու բեհեզին հետ թօթուելով ամէն աշխարհական հոգ և մտածմունք, ան-կէ ետև վանքեր և մենաստաններ կու պտըտէր, երկրորդ և անանց թագաւո-րութեան մը պատրաստուելու. որոյ համար Ճգնողական զգեստով ալ զար-դարուած և անունը Մակար դրած, կու սպասէր հանգերձեալ հրաւիրա-կին, որ և չուշացաւ. վերք մը փութա-ցուց զմահը (1270), և հասուց զինքը իր փափագած և անխռով հանգստեա-նը. թողլով զմարմինը իր սիրելի Դրա-զարկ վանաց մէջ սիրելագոյն ամուսնոյն քով, իր որբակենցաղ կենակցին Զա-պէլ թագուհւոյն, որ գրեթէ քսան տարի իրմէ առաջ հոն արդարոց քունը կու վայելէր։

Լևոն Բ. յետ երկայն և ծանր սգոյ, աղաչուելով և ստիպուելով իր բո-լոր աշխարհքէն, և յօտար թագաւո-րաց և դրացեաց, հազիւ յանձն առաւ հօրը թագն 'ի գլուխ դնել. և՝ անոր նման պէսպէս դիպուածներու և կրից մէջ թագաւորելով, նոյնպէս սիրելի եղաւ ազգին և պատուելի օտարաց. մանաւանդ փոյթ և ջէր ունելով եկե-ղեցեաց և վանաց և դպրոցաց, որոց առատապէս նուէրք տայր, ոչ իր եր-կրին մէջ միայն, այլ և 'ի Մեծ Հայս և 'ի գաղթականս յԻտալիա. ուր և Պերուճիա քաղաքին Հայոց եկեղե-ցւոյն նուիրած ձեռաց գիրքը՝ իր ձեռա-գիր ընծայագրովը կայ մինչև ցայժմ։

Թագաւորութեանը հինգերորդ տա-րին իր գերող Եգիպտացւոց հետ պա-տերազմելով և յաղթելով, վերջապէս յաղթական պատերազմէն դարձած՝ իրմէ երիտասարդ ձիէն վիրաւորուե-լով, մեծաւ փառօք մեռաւ ծերունի սպարապետն, հօրեղբայր թագաւորին Սմբատ (1276), յետ մահուան ա-նոյն համամայր եղբօրն, որոց ան-դրանիկն էր։ Նաև Լևոն յետ քսանա-մեայ թագաւորութեան վախճանեցաւ

1. Այսպէս կ'աւանդեն պատմիչք մեր.

անցայս նոյնութիւն աւուր մէջ (6 Փետրուարի). որոյ քաղաքավարութեան անհնայն զխարուածները պատմելու համար՝ ինչուան 'ի լոյս հանելէն այլ չիբաւեր : Բայց արդէն մեր կանխեղինքն կանկլոսայ, և հրատարակս 'ի մոխիր դառնայ : — Գիշե՛ր բարի . . . .

Հ. Ղ. Վ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Այցելութիւն մը 'ի Նիմ :

Նիմ տեսնելու բաներէս անշուշտ ինծի համար աւելի հետաքրքրականն իր բանաստեղծն էր : Թէէլորէն նամակ ունէի, որ այս եղական հասցէն ունէր . "Տ. Ժ. Ռըպուլ բանաստեղծ և հացագործ ": Իրեն քանի մը տաղերը կարդացեր էի, որոնք ինծի խիստ ազուոր երևցեր էին . զինքը գրեթէ Գ. Մոամեայ ու Լամարթինի նման մարդ մը դրեր էի միտքս :

Աստի Նիմ հասնելէս ետև առաջին այցելութիւնս եղաւ առ Ռըպուլ : Պատանի մը՝ որուն պանդոկէն ելլելու ժամանակս պատահեցայ և քերթողին տունն հարցուցի, ոչ միայն բացատրեց զայն, այլ նաև անշուշտ օտարականի մը այս հետաքրքրութեան վրայ ուրախացած, ուզեց ինծի առաջնորդել . ես ալ յանձն առի :

Դեռ չհասած, Ամֆիթէատրոնի հրապարակէն անցանք : Գլուխս մէկ կողմ դարձուցի, որպէս զի նոյն վայրկենին միտքս ու աչքս այն հռովմէական հսկային երեսով չզբաղին :

"Ամֆիթէատրոնին դիմացէն կ'անցնինք, ըսաւ ինծի իմ առաջնորդս : — Շնորհակալ եմ, բայց անոր չեմ նայիր, պատասխանեցի ":

Այսուն քայլ անդին, պզտիկ փողոցի մը անկեան քով կանգ առաւ : "Ահաւասիկ տունն ուր Ռըպուլ կը բնակի : — Մեծապէս շնորհակալ եմ : Գիտէ՞ս արդեօք թէ այս ժամուն զինքը տանը կրնամ գտնել ": Թանձնաբար, զգլուխն երկնցուց, և կիսաբաց դռնէն բակընտի ծաւծ լու մը դիտելով, "Խմանութն է", պատասխանեց և հեռացաւ :

Վայրկեան մը՝ նամակը ձեռքս՝ մըտայոյզ կեցայ : — Այս մարդուս ինծի ընելու ընդունելութեան մէջ ո՞վ աւելի յաղթող պիտի գտնուէր, արդեօք բնութիւնն թէ իր վիճակը : Բանաստեղծութեա՞ն թէ ալեր վրայ պիտի խօսի . Ճեմարանի թէ մշակութեան վրայ, հրատարակութեա՞ն թէ հնձոց վրայ : Գիտէի թէ զինքը մեծ մարդ մը պիտի գտնեմ, բայց չէի կարծեր որ այնպէս անպաճոյճ պիտի տեսնեմ :

Ներս մտայ :

"Հրամանքդ ես Ժ. Ռըպուլ, որու հետ պատիւ ունիմ խօսելու :

— Այո ինքն եմ :

— Ահա Ժ. Թէէլորին նամակ մը :

— Ա՛հ, ինչ կ'ըսես . ինչպէս է :

— Շատ աղէկ ":

Ու սկսաւ կարդալ :

Այն միջոցին զինքը դիտեցի : Երեսունըհինգէն երեսունըեօթը տարու մարդ մի էր, երկայնահասակ . երեսին գոյնը թուխ և գրեթէ սևարակ, մազերն սև և փայլուն, ատամունքն բիւրեղանման : Նամակն երբոր հատաւ, աչքը նամակէն ինծի դարձուց, և երկրորդ անգամ զիս ողջունեց : Այս նայուածքն երագ ու խորին էր, և այնչափ կրցայ տեսնել որ գեղեցիկ աչքեր ունէր, այն հնդկային զօրաւոր ու թովչանման աչքերէն, որ սէր ու բարկութիւն կը յայտնեն :

"Պարոն, ըսաւ ինծի, մեծապէս պարտական եմ Թէէլորին, և չեմ գիտեր ինչպէս իմ երախտագիտութիւնս իրեն յայտնեմ ": Այս յարգանաց մը ձևեցայ : "Բայց կը ներե՞ս ինծի համարձակութեանս ու պաղատութեանս քեզի հետ վարուելու :

— Ինչու չէ :

— Բանաստեղծն և ոչ թէ հացագործն եկեր ես տեսնել, այնպէս չէ՞ : Արդ ես պատասխանն հիմէն ինչուան

երեկոյեան չորսին հացարար էի։ Երեկոյեան չորսէն մինչև կէս գիշեր բանաստեղծ էի։ Եթէ պզտի հացեր կ'ուզես, կեցիր. իսկ թէ ոտանաւոր կ'ուզես, ժամն հինգին եկուր։

— Ժամը հինգին կու գամ”։

Այն վայրկենին երկու կամ երեք գնորդք ներս մտան։ “Այս ատեններս, ըսաւ ինծի, որ և ոչ վայրկեան մը ունինք”. և անոնց ծառայեց։ Հացաբարոցին դուռը բացուելով, տղայ մը դուրս ելաւ։

“Փուռը տաքցած է, տէր իմ։

— Խանութը ուրիշ մը խաւրէ, ես փուռը կը դնեմ”։ Այլ մը եկաւ իրեն տեղը ծախելու։ “Ժամը հինգին, ըսաւ ինծի։ — Այո, անհրաժեշտ կու գամ”։ Ես մնաց հացը եփելու։

Դուրս ելայ՝ բոլորովին միտքս այս պարզութեան և քաղաքավարութեան իրարու հետ միացեալ խառնուրդին վրայ զբաղած. կը մտածէի թէ արդեօք այն 'ի բնութենէ՞ թէ 'ի սովորութենէ առաջ եկած բան մըն էր։ Այդ մարդուն ըրածը խաղ մըն էր, թէ պարզաբար իր բնութեան կրկին բերմունքը կը հետևէր։ Հետևեալ դէպքերէն պիտի իմանայի զայն։

Այս առաջին տեսութենէն մինչև երկրորդին ժամանակը երեք ժամ անցին անոնցմէն քալեցի. որոշ չեմ գիտեր թէ ինչ տեղայ, վասն զի միտքս ընկերական տեսութեանց մէջ ընկղմած էր։ Այն ժողովուրդը, որ յիսուն տարուան մէջ հանճարոց ծնող եղաւ, Պաղղիոյ զինուորները, դատաւորները ու զօրավարները ընծայելէն ետև, քաղաքագէտներ ալ ուրեմն պիտի հանէ եղեր. աստուածային անկարկութիւնը վերջապէս մեր Պաղղիոյ խորերին թափանցեց, և ռամիկն ալ իր Լամարդինն ունեցաւ։

Սպասուած ժամուն եկայ։ Ռէպուլ դրան մը նեղ մուտքին քով կեցած ինծի կը սպասէր։ Խանութն, որ միշտ բաց էր, սովորական մանր բաներու առուտուրի համար տղոց յանձնուած էր։ Քանի մը քայլ առնելով ինծի ընդառաջ ելաւ։ Հագուստը փոխեր, և պարզ բայց ամենամաքուր հագուած էր, և հասարակ ժողովրդեան ու աշխատական քաղաքացւոյ մէջ տեղ կերպ մը առեր էր։

Շրջապտոյտ սանդուղէ մը վեր ելլելով, հասանք ցորենոյ շտեմարան մը, որուն յատակին վրայ զատ զատ դիզուած ցորենոյ զանազան տեսակները կային. այս ամբողջաբար բլրակներէ ձևացած պզտի ձորէ մը անցնելով, և տասը քայլ անդին՝ դրան մը քով հասնելով, ներս մտանք։

“Ահաւասիկ, ըսաւ Ռէպուլ՝ դուռը ետևէն գոցելով, ահաւասիկ նիւթական աշխարհքէ հեռացանք ու իմանալեաց աշխարհն մտանք։ Այս տեղս սրբարան մի է, ուր միայն աղօթքը, ներշնչութիւնն ու քաղաքավարութիւնն իրաւունք ունին մտնելու։ Ինչպէս որ կը տեսնես, այս անպաճոյճ սենեկին մէջ՝ կենացս, աշխատութեան և կամ հանգըստեան ամենաքաղցր ժամերն անցուցեր եմ”։

Իրաւցնէ միայնակեցի սենեկի պարզութիւն մը կար հոն. անկողնոյ և պատուհանի ձերմակ վարագոյրները, քանի մը յարդէ աթոռներ, ընկուզէ սեղանատախտակ մը, փղոսկրէ խաչելութիւն մը, բոլոր կահկարասիքը կը կազմէին։ Իսկ գրատունը երկու գրքէ կը ձևանար, որ էին Աստուածաշունչ մը և Կոռնէյլը։

“Հոս կը սկսիմ իմանալ, ըսի, քու կրկնակի կեանքդ, որ ինչուան հիմա ինծի ներհակ բան մը կ'երևար։

— Բայց ասկէ ալ աւելի պարզ բան չկայ. և մէկը միւսոյն կը ծառայէ։ Երբոր ձեռքերս կ'աշխատին, գլուխը կը հանգչի. իսկ ձեռաց հանգչելու ժամանակ գլուխը կ'աշխատի։

— Բայց... Լսէ իմ հարցմունքներուս։

— Հրամմէ։

— Ազնուական ընտանեացմէ՞ էիր հրամանքդ.

— Գործաւորի մը զաւակ եմ։

— Հարկաւ դաստիարակուած ես։

— Չէ ամենևին :

— Ո՞վ ուրեմն զքեզ բանտարկած ըրաւ :

— Թշուառութիւնն ,, :

Ձայս կողմն նայեցայ . այդ աղջիկ ան-ձնէկին մէջ անանուն անդորրութիւն, քաղցրութիւն ու երջանկութիւն մը կար, որ կարծես թէ այդ Եշտառաւանիկեան ձայնը հոն արձագանգ պէտք չէր գըտ-նար :

" Բանտին մեկնութիւն մը կը փըն-տռես , այնպէս չէ՞ :

— Ես բնաւ չեմ գտներ զայն, ճըշ-մարիտ կ'ըսեմ :

— Երբեք ատանց անդրադառնա-լու՝ գերեզմանի մը վրայէն անցած չու-նե՞ս :

— Այո . վասն զի վրայէն խոտն աւե-լի կանաչ և ծաղկունքն աւելի թարմ կը տեսնէի :

— Լաւ ուրեմն . հոս ալ նոյնպէս է . գերեզմանի մը վրայ կոխած ենք ,, :

Այսչափը եղերական արցունք մը վազեց : Ձեռքս իրեն երկնցուցի : "Համբերա-տարու , ըսաւ , ինչ բան է զատն ցաւ բարձր , զոր անօգուտ տեղը կը ջանայ մարդ ուրիշի յայտնելով՝ թեթևցնել : Թշուառութեանս ժամանակ քովս գըտ-նուողներն իմ ստրճանիս հաւատար՝ ազնուասիրտ բայց սովորական կարգէ մարդիկ էին : Փոխանակ զուրցելու , Լաց , ու մենք ալ քեզի ողբակից կ'ըլ-լանք , ու զեցին մխիթարել զիս . արցունք-ներս՝ որոնք դուրս կ'ուզէի տալ , դէպ 'ի ներս վազելով հեղեղեցին զայն : Միայնութիւն փնտռեցի , և սրտիս զաւնութիւնն հասկցող մը չգտնուե-լուն , առ Աստուած բողոքեցի . այս աստուածային և հոգևոր հեծութիւնքն քերթողական և վսեմական կերպ մը առին , զոր ամենևին իմ խօսքերուս մէջ դրուած չէի . մտածութիւններս այնպիսի լեզուով մը սկսայ բացատրել , որ ինծի ալ գրեթէ անծանօթ էր , և որովհետև անոնք երկրիս վրայ համա-կրութիւն մը չգտնելով , երկինք բար-ձրացեր էին , Աստուած ալ զանոնք թևաւորեց , և առ ինքն վերացուց :

— Այո , այդպէս է ; ըսի իրեն , ի-րաւ թէ ամենապարզ բան մը ինծի բա-ցատրած ըլլար , և հիմա կ'ըմբռնեմ որ ճշմարիտ բանաստեղծք այս կերպով կ'ըլլան . քանի՛ քանի տաղանդաւոր մար-դիկ կան որոց մեծահանճար անձինք ըլլալու համար՝ միայն մեծ թշուառու-թիւն մը կը պակսի : Մէ՛կ խօսքով մը կենացդ գաղտնիքն ինծի պարզեցիր ; որ հիմա քեզի հաւասար ինծի ալ ծա-նօթ է :

— Մերջը , աստուածային ցաւոց վրայ աւելցուր նաև հասարակաց աղէտքն . մտածէ քերթող մը որուն չորս կողմն աշխարհային անհոյն տերևոց նման կը տկարանան կ'էյնան բռնաւորական կրօնք կամ աւանդք և քաղաքական ճշմար-տութիւնք . և ինքը անտերևաթափ ծա-ռոյ մը պէս կը սպասէ նորագոյն գար-նան , որ գուցէ բնաւ զանիկա չտեսնի . Պնու թագաւորական չես , գիտեմ , այլ կրօ-նաւէր ես . Աշխատակէ ուրեմն ինչ կը զգաս երբ տեսնես կործանած , ճիգերուն ոտքին տակ զգացած և շաղախներու մէջ ձգուած , այն սուրբ պատկերներն՝ որոնց գինքը մանկութեանդ առաջն մնջուր աղօթելու կը բերէր . Աշխատակէ ինչ կ'ըլլայ մէկն երբ նոյնպիսի բաներ տեսնէ նաև հոս 'ի Լիմ . , 'ի վաղեմի քաղաքն ներքին խռովութեանց , ուր գրեթէ ամենայն ինչ աւերութիւն կը յիշատակէ , և ուր արիւնն այնպէս ե-րագընթաց և երկարատև կը վազէ . . . : Ա՜հ , եթէ բանաստեղծութիւնն չըլ-լար որով կը հեծեմ , և կրօնքն՝ որով կը մխիթարուիմ , ո՛հ . Տէր , արդեօք ինչ պիտի ըլլայի :

— Մենքս ալ այս տեսակ բաներ տեսած ենք . և հաւատա խօսքիս որ այս պատճառաւ ներկայ ժամանակս ամե-նայն քերթող ըստ հարկին քնարական պիտի ըլլայ : Քաղաքական ասպարի-զին մէջ մեծցաւ բանաստեղծութեան իշխանութիւնը . խռովութիւնք սրով մշակեցին զայն , և մեր հարքն իրենց արեամբը պարարտացուցին : Սերմա-նենք զանոնք , և հաւատքն՝ նորէն կը սկը-սին ծաղկիլ :

— Դուք Թուրքն ունիք, որ ամբողջ թագաւորութիւն մը է. ինկմեզ պար-տէզ մը միայն ունիմ։ Բայց հոգ չէ. ծաղկամբք կը զարդարեմ զայն, և ա-նոնցմով պսակներ շինելով վրան կը սփռեմ...

— Հրամանքդ հոս զիս հրաւիրեցիր՝ չէ թէ յարգանաց խօսքերով զիս մե-ծարելու, այլ քերդուածներդ կարդա-լու համար։

— Անկեղծաբա՞ր կը փափաքիս, թէ պարզ հետաքրքրութիւն կամ քաղա-քավարութիւն է ըրածդ։

— Ես կը կարծէի թէ զիրար բա-ւական կը ճանչնանք, և թէ այսպիսի հարցմանց պէտք պիտի չըլլար։

— Իրաւունք ունիս, ահա պատրաստ եմ կամքդ կատարելու. թէ որ զքեզ ձանձրացնեմ, դադրեցուր„։

Սկսաւ կարդալ. առաջին տողերէն՝ դիտեցի ձայնին մէջ արտասանութեան եղանակ մը որ արդի դպրոցին միայն յատուկ է. այնպիսի ըսելու կերպ մը՝ որ շատ անգամ ականջիս զարկած էր երբ Սէնէրի, Լամարթինի և Հիւկոյի արտասանելը կը լսէի. և սակայն Որ-պաւլ այն ատեն առանցմէ մէկն ալ չէր ճանչնար։ Այսով երկայն ատենէ 'ի վեր մտքիս մէջ ունեցած տարակոյս մը լու-ծեցի. այս է թէ արդի քերդուածոց մէջ ներդաշնակութիւն մը կայ, որ հին դպրոցի ոտանաւորաց չնմանիր։ Խօսե-լու ժամանակը դիտեցի որ երեսը նոր կերպարանք մը առեր էր, հաւատոյ եռանդով վառուած. իսկ կարդալուն և կարդացածին համեմատ՝ ներքին հաստատուն համոզում մը արտաքուստ ալ կ'երեցընէր։

Այս կերպով չորս ժամ անցուցինք, ինքն առ իս բանաստեղծութիւնն յոր-դաբար ծաւալելով, և ես միշտ լսելով. Ուրիշ մըն ալ։ Գրասեղանին բոլոր խոր-շերին ալ բանալ տուի. և ամենայն ինչ դուրս ելաւ, ձեռագիր, տետրակ, և առանձին թերթ։ Հուսկ յետոյ մա-տով ցըցուցի իրեն դեռ նոր առջի ձեռ-քով գրուած ոտանաւոր մըն ալ։ “ Իսկ սակայն, ըսաւ, դու անձամբ վերջէն կամ վաղը կը կարդաս։ — Ինչո՞ւ։ — Վասն զի այդ ոտանաւորը քեզի ուղ-ղուած է, զոր գալէդ առաջ մէկ ձեռ-քով շարագրեցի։ Հիմա ուրեմն եր-թանք ամփիթէատրոնն տեսնելու. այն ալ տեսակ մը բանաստեղծութիւն է. և քեզի լաւագոյն վերջը պահեցի„։

Հիմա ինծի հաւատար քեզի ալ ծա-նօթ է մարդը. կարդա ինծի տուած քերդուածն և կը ճանչնաս քերդողը։

ՏԻՒՄԱ

Յիշատակ մանկութեան:

Եկայք, եկայք քաղցր իմ աւուրք մանկութեան,
Ներկրել ըզմիտս անոյշ դիմօքդ հրճուական.
Զերդ ի ծաւալ խոպան ամայս կիզանուտ
Հանգչին հայեացք աչաց ընդ մարգ դալարուտ։
Ընմ՚էզ աւուրք, պարզ ըզգօսանք՝ ցընդեալք ցիր,
Իբր ի հարաւ վարին ծաղկանց բոյրքն յըսփիռ.
Ըզձեզ իմ սիրտ, ծանրաթախիծ եւ տըրտում,
Խընդրէ յօժար, յածեալ ընդ աւաճ անցելոյն։
Երբ զեղջն երէց՝ մատամբն յամաց ցըրտագին՝
Փայփայելով զայտս իմ տաէր. լէր ուշիմ.
Երբ ձեռքս անքինծք՝ յերեկորին պաշտաման

Շարժեալ զգուրգեան, արծարծէին բոցով զայն.
Սաղայարոյց մինչ քան ըղըլյան այգածին,
Ի նախին իմ չու, յանկարծ ընդ քող դըռնակին
Պիշ դիտէի ընդ արեւելս հեռաստան
Նախկին նըւագ զառաւօտին երրորդ ժամ.
Աչքս ընդ պուրակս յածեալ բունոց ի խընդիր,
Պնեգերէի յեղեր Սխառնեայ ամենածիր,
Եւ ի ցըրտին ջուրան ըղտօթյն մեղմեալ տաղ,
Սայլէի ի խաղս աւուրն անպարապ.
Որ ցանկալի յողջ եօթնեկին բովանդակ,
Ի կապանացն յոր աղատեալ կայ համբակ.
Եւ անդ խոժոռ գաստիարակ ահաբեկ,
Եւ ընդունակք աղտոյ՝ պայծառ պերճ հանդերձք՝
Սուղք սըճնեալ ի կիւրակէս, յոր տօնի,
Չէր ինձ ազատ զըւարճանալ ըստ կամի.
Այլ առ իմէ աւուրըն՝ որոց արդ բաղձամ,
Ի գիւր սըրտիս ծանրատաղտուկ ձանձրութեան,
Ընծեն զինեւ զարձեալ ժախիծ տըրտմագգեաց.
Ըանգի, աւաղ, տեսի զիմ մայր յողջ ու ի լաց,
Յորժամ բարձաւ հայրն իմ աշխարհէն յամի եւ չար
Սրով տակաւ զարփին դիտեմք լուրթ մըթար,
Եւ յամի ըզգայցս անցուցանեմք ցանց անքուն.
Որ առ մի մահ՝ ածեալ տագնապս յոգնաբուն
Խըղէ զոստայն աւուրց կենաց թել ընդ թել,
Եւ յոր արուեստ անքաւական է յօգնել.
Ըանզի հեռի ախտացեալումն ի մահճաց
Սայրն իմ աչօք կարօտ յուսոյն ըղձանաց՝
Ըզ որ զարմանս տանէր բըժիշկն՝ ասէր զայս.
Մէ յերիկէ զըստանեա լաւ. — Յուժ պակաս.
Եւ թանային աչքն արտասուօք. զոյգ նըմին
Ի տես նորուն եւ ես լայի ողբագին.
Նա ցիս ասէր. Ըզ ինչ հեծեծ այդպէսնակ.
Աչրթաս տակաւ եւ թաւամբս զու որդեակ.
Ընդ հուպ կըրկին հիւանդք լիցին մեզ ի տան.
Ոն երթ խաղալ ընդ համատիս մանկերամ.
Եւ հանգըստեանն առ ի խնդիր ելեալ իմ,
Ձայն բարբառոյ հընչէր ընդ խոր իմ սըրտին.
Օթարգ խընդաս մինչ քոյքդ ի տան կան ի սուգ.
Յայնժամ տըրտում զարձեալ ի յարկ մեր անշուք,
Ձեռք ըղղեմբք, ըղտախտակաւ արմանկն յեց,
Սըրտիմ ողջում անդրէն լայի զառնահեծ.

ՌԸԳՈՒԼ

Տեսարան Բնութեան:

(Տես երես 12)

Իսկ երկրիս վրայ բնութիւնն ինչ շքեղութեամբ կփայլէր • Արեւելքէ արեւմուտք մաքուր լոյս մը տարածուելով՝ հետզհետէ մեր գնտին կիսագունտերն ոսկեգոյն կը փողփողէ • Թափանցիկ և թեթեւ տարր մը կը պատէ զայն • քաղցր և արգասաբեր ջերմութիւն մը կը կենդանացընէ զայն և կենաց ամէն բողբոջները վերընձիւղել կու տայ • կենդանի և առողջարար ջրեր անոնց պահպանութեանն , անոնց աճմանը կը ծառայեն • բարձրութիւններ երկիրներուն մէջ տեղուանքը սփռուած՝ իրենց կը քաշեն օդուն շոգիներն ու մշտաբուղխ կ՚ընեն ջրոց այն աղբիւրներն և միշտ կը նորոգեն • ընդարձակ խոռոչներ կան որ այս ջրերն իրենց մէջ կ՚ընդունին , և ցամաքներն իրարմէ կը բաժնեն • ծովուն տարածութիւնն երկրէս շատ աւելի մեծ է • սակայն ալ ցուրտ ու ամուլ տարր մը չէ , այլ երկրիս նման բազմահարուստ ու բազմաբնակ աշխարհ մըն է : Աստուծոյ մատն անոնց սահման որոշած է • եթէ ծովն արեւմտեան ափանց վրայ առաջ երթայ , արեւելեան ափունքն ազատ կը թողու • ջրոց այս անբաւ ժողովքը՝ որ ինքն իրմէ անգործօն է , երկնային շարժմանց ազդեցութիւնները կ՚ընդունի • մակընթացութեան և տեղատուութեան կանոնաւորեալ ձօձմամբք կը տատանի , գիշերոյ աստեղն հետ կը բարձրանայ և կ՚իջնէ , և ալ աւելի կը բարձրանայ երբ տուընջեան աստղն իրեն ընթացակից ըլլայ , և երբ գիշերահաւասարից ժամանակն այս երկու աստեղաց զօրութիւնները կը զուգընթանան՝ մեծամեծ յորդութիւններ կը պատճառեն • երկնից հետ ունեցած վերաբերութիւննիս հոս քան զամէն դի աւելի զգալի է : Այս հաստատուն և ընդհանուր շարժմունքէն առաջ կու գան փոփոխական և մանաւանդ շարժմունք , տեղափոխութիւնք երկիրներու , հողակոյտք՝ որ ջրոց յատակին վրայ բարձրաբերձ լեռներ կը ձեւացընեն՝ նման անոնց որ երկրիս մակերեւութին վրայ կը տեսնենք • հոսանք՝ որ լերանց այն շղթաներուն ուղղութեանն հետեւելով՝ մասնաւոր ձեւ մը կ՚առնուն , որուն ամէն անկիւններն անոնց անկեանցը կը համապատասխանեն , և ալեաց մէջէն կ՚ընթանան ինչպէս ջրերն երկրիս երեսը կ՚ընթանան , և մէկ խօսքով՝ կը կազմեն ծովու գետերը :

Օդը՝ որ ջրէն աւելի թեթեւ և աւելի հոսանուտ է , այն ալ կը հպատակի մէկ աւելի բազմաթիւ կարողութեանց • արեւուն և լուսնին հեռաւոր ազդեցութիւնք , ջերմութեան ազդեցութիւնք՝ որով կ՚անդայտանայ , ցրտութեան ազդեցութիւնք՝ որով կը խտանայ , վըրան շարունակ յուզմունք կը պատճառեն • հովերն իր հոսանքն են , կը մղեն կը ժողվեն ամպերը , մէտէօրաներ կ՚երեւցունեն , և երկրիս ցամաքաց խոպան մակերեւութին վրայ կը սփռեն ծովափանց խոնաւ շոգիները : միրիկներ կը յարուցանեն • պտղաբեր անձրեւներ և բարերար ցօղեր կը բերեն ու կը բաշխեն • ծովուն շարժմունքը կը խռովեն , ջրոց շարժուն մակերեւոյթը կը յուզեն , հոսանաց ընթացքը կը կեցընեն կամ սաստիկ կ՚երագեն , ետ կը դարձունեն , ալիք կը յարուցանեն , փոթորիկ կ՚ամբառնան • յուզեալ ծովը դէպ 'ի երկինք կը բարձրանայ և մռնչելով կու գայ հաստատակառոյց թումբերուն դէմ կը խորտակի առանց կարող ըլլալու զանոնք կործանել և ոչ իսկ վրայէն անցնիլ իր ամէն ուժովը :

Երկիրս ծովուն երեսէն բարձրանալով , անոր յարձակմունքներէն զերծ է • բազմազան ծաղկըներով զարդարուած , մշտանորոգ կանաչութեամբ գեղեցկացած , հազար ու հազար տեսակ այլ և այլ կենդանիներու բնակարան , հանգըստեան տեղի մըն է , փափկութեան վայր մը , ուր մարդս բնութեան օգնելու սահմանուած՝ ամենայն արարածոց

գահճերէց կը բաղխի, նմանց ամենուն մէջ ինքը միայն ընդունակ ճանչնալու և զգացմնալու. Աստուած զինքը կացոյց հանդիսատես տիեզերաց, և վկայ իր հրաշալեացը. աստուածային կայծն որով վառուած է՝ զինքը երկնային խորհրդոց հաղորդ կ'ընէ. այս լուսով է որ կը մտածէ և կ'անդրադառնայ, անով է որ կը տեսնէ և կը կարդայ աշխարհիս գրոց մէջ, իբր աստուածայնութեան օրինակին մէջ։

Բնութիւնն՝ աստուածային մեծվայելչութեան արտաքին գահն է. մարդս որ զայն կը նկատէ, որ զայն կը քննէ՝ աստիճանաբար կ'ամբառնայ ամենակարողութեան ներքին գահը. Արարիչը պաշտելու համար ստեղծուած՝ ամէն արարածոց կը հրամայէ. հպատակ երկնից, թագաւոր երկրի, կ'ազնուացընէ զայն, բազմաբնակ կ'ընէ, և կը հարըստացընէ. կենդանի էակաց մէջ կարգ, ներդաշնակութիւն և դաշնակութիւն կը հաստատէ. բնութիւնն իսկ կը գեղեցկացընէ, կը մշակէ զայն, կ'ընդարձակէ և կը յղկէ. փուշն և մորենին կը մաքրէ անկէ, ու անոր փոխանակ խաղող ու վարդ կը բազմացընէ։ Տես սա անապատ ափունքն, սա խոպանացեալ դաշտերը, ուր մարդ ամենևին ոտք կոխած չէ. մութ և թանձրախիտ անտառներով ծածկուած կամ լաւ ևս՝ ծառացած բոլոր բարձրաբերձ կողմերը, ծառերն առանց կեղևի և առանց գագաթան, ծռած, ջախջախուած ու հնութենէ մաշած. անոնք չեն աւելի բազմութեամբ առաջիններուն տեղին տակը փտելու համար ընկած՝ արդէն փտած կոճղոց վրայ, կը հեղձուցանեն և կը թաղեն նոր բողբոջելու սկսած հունտերը։ Բնութիւնը՝ որ ամէն դի իր առողջութեամբը կը փայլի, հոս իր խոր ծերութեանը մէջ կը կարծուի. երկիրը՝ իր արդասեաց ծանրութեամբը բեռնաւորուած, և անոնց աւերակօքը լեռնացած, փոխանակ ծաղկազեղ կանաչութեան՝ փտտարակօք ծածկուած է, ուր մի են հինաւուրց ծառեր՝ որոնց վերայ բուսած են պատառատուն ուսելեր, լոռներ, սունկեր՝ որոնք փտութեան անմաքուր պտուղներն են. ցած տեղերը՝ մեռեալ և հոսած ջրեր, տիղմ և ճահիճ, բայց չանկանելուն համար. տղմուտ երկիրներ՝ որ ոչ հաստատուն քալելով և ոչ ալ հեղանիւթ՝ անմատչելի են, և թէ ջրոց և թէ երկրիս բնակչացն անօգուտ. ճահիճներ՝ որ նեխեալ և ջրային տնկերով ծածկուած՝ միայն թունաւոր միջատներ կը սնուցանեն, և պիղծ կենդանեաց բնակարան են։ Նոյն մէջ այս ապականեալ ճահիճներուն՝ որ ցած տեղերը կը բռնեն, և հինաւուրց անտառներուն որ բարձր կողմերը կը ծածկեն, անապատ դաշտեր և խոպան տափաստանվայրներ կը գտնուին, որ մեր մարգագետնաց հետ ամենևին նմանութիւն չունին. անոնց մէջ չար խոտերը կը բարձրանան, բարիները կը հեղձնուն. ճա՞ն են այն նուրբ դալարին որ երկրիս ազուամազը կը կարծուի, և այն գունագեղ ծաղկըներով զարդարուած մարգերն՝ որ երկրիս պայծառ բերկրութիւնը կը ցուցընեն. փոխանակ անոնց կը բերեն վայրենի տնկեր, պինդ խոտեր, փշալից մէկմէկու պլլուած, որ կարծես թէ աւելի զիրար կը քանդեն քան թէ զերկիրս, մէկզմէկ կը ցամքեցունեն, և հետզհետէ իրար զիրար կը մղեն, մէկմէկու վրայ կ'եղեն, քանի մը ոտք թանձրութեամբ խիտ և կոշտ խառ մը կը ձևացընեն։ Այս վայրենի տեղերուն մէջ, ոչ ճամբայ կայ, ոչ հաղորդութիւն, և ոչ ալ ճարտարութեան հետք մը. մարդս թէ որ ուզէ անոնց մէջէն անցնիլ՝ վայրենի գազաններուն ճամբէն երթալու ստիպուած է, անոնց կերակուր չըլլալու համար միշտ զգոյշ կենալու պարտաւորուած է, և անոնց մռնչիւններէն սարսափած և այն խորին լռութենէն ահաբեկած՝ ճամբէն ետ կը դառնայ և կ'ըսէ. Վայրի բնութիւնը ժանտատեսիլ և մեռեալ է. ես եմ, ես միայն որ կրնամ զայն հաճելի, գեղեցկացընել ու կենդանացընել. ցամքեցունենք այս ճահիճները, հոգի տանք այս մեռեալ ջրոց վազեցունելով զանոնք, առուակներ և ջրանցքներ ձևացընենք.

գործածենք այս գործունէութեան եւ ամենա-ծախս տարրը՝ որ մեզմէ ծածկուած էր ու մենք մեզմէ գտանք. կրնանք ասոր այն անսպառ դաշտերուն եւ հին անտառներ-րուն՝ որ արդէն կէս մը սպառած են. Մինչ որ կրակը չկրնար եղծանել՝ մենք զայն կրակով եղծանենք. եւ ահա փո-խանակ պղտորի եւ նաւնաւ-ֆարի՝ ա.ս-կից արշնագործը իր թոյնը կ'առնու՝ կը տեսնենք որ հրամանքը, առաւօտը եւ քաղցր ու առողջարար խմորը կը ծլին, կը բազմանան. կենդանեաց հօ-տեր կը խայտան այն երբեմն անկոխելի երկիրներ վրայ, որոնք հին առասա անուանք մը եւ մշտանորոգ ձմերակ մը կը գտնեն, կը բազմանան՝ դարձեալ բազմանալու համար. ծառայեցընենք մեզի այս նոր օգնականներուն մեր սկսած գործը լմըն-ցընելու համար. թող երբ լուծի տակ մնացած իր ուժովը եւ ծանրութեանն հերիքէ զերկիրս, որ մշակութեամբ վե-րածնանի. վերջապէս նոր բնութիւն մը մեր ձեռքէն ելլէ:

Ո՛վ Տէր ամենակալ, քու միայն ներկայութիւնդ հաստատ կը բռնէ զբը-նութիւնն, ու կը պահէ ամեն գերիս օ-րէնաց դաշնաւորութիւնը. դու որ յե-թերական անշարժ գահոյքէդ կը տեսնես ոտքիդ տակը ամէն երկնային գնտերուն հոլովիլն առանց զարնուելու իրարու հետ եւ առանց խառնակութեան. դու որ հանգստեան ծոցէն ամէն վայրկեան ա-նոնց անհուն շարժմունքը կը վերանորո-գես, եւ միայնակ կը կառավարես խորին խաղաղութեամբ այս անթիւ երկինքն եւ աշխարհները, տուր, տուր խաղաղու-թիւն այս խռոված երկրիս, լռեցուր կռիւ աղմկայոյզ աղաղակը, լռեցուր ա-մուսնածայլին ձայնդ՝ որպէս զի մինչեւ հի-մա դարերին անհնազանդութիւնն ու պատերազմը գտողական շառաչելէն: Աստուած բարութեանց եւ փոփոխ բա-լորից, քու Հայրական հայեցուածքդ ա-րարչութեան ամէն արարածները կ'ընդ-գրկեն, բայց մարդս քու արարածոց ընտիրն է. քու անմահական լուսոյդ մէկ ճառագայթովը լուսաւորուած եւ ա-նոր հոգին. քու պերոյդ հաւասարմամբ թագաւորելով՝ իր մտքով՝ ընցուր զօրքն քու բարութիւններուդ. այս ապաշխա-ծայլին զգացումը ամէն տեղ սփռուելով՝ թշնամի բնաւորութիւններն հաշտեցը-նէ. այսու հետեւ մարդ մարդէ ալ չփա-խեր, եւ մարդասպան երկաթն ալ անոր ձեռքը չգտներ. պատերազմի ամենա-ծախս հուրը՝ ծննդոց աղբիւրն ալ չցա-մաքեցըներ. մարդկային ազգը՝ որ հի-մա տկարացած, կոտրտուած, եւ ծաղիկ հասակին մէջ հնձուած է, նորէն բող-բոջէ եւ անթիւ անձէ բազմանայ. բնու-թիւնն ալ՝ որ հիմա դառն աղխատիւք ծանրաբեռնուած, անարդասաւորած ու երեսի վրայ թողուած է, անկէ վերջը իր հին պտղաբերութեամբը նոր կեանք մը առնու. մենք ալ, ով Աստուած բա-րութեանց, մենք ալ անոր կ'օգնենք, կը մշակենք ու անդադար կը պահպա-նենք զայն, որպէս զի ամէն վայրկեան քեզի երախտագիտութեամբ եւ զար-մացման նորանոր գոհութիւններ մա-տուցանենք:

Մալաքիոյ Լէնկանի բացատրութիւնը:

Լէնկանի կառավարութիւնը Հոլան-տացւոց ձեռքն է, որոնք որ թէպէտ զար-մանալի շահաւէտութիւն մը չունին, սակայն ազգերի թագաւորութեան մը կը կայանք, ուսկից կը կախուին Պէնդանի եւ քանի մը մանր մանուր կղզիներ: Լէն-կանի սուլթանը բնիկ իշխանի մը պար-գեւեց Մալաքքա թերակղզւոյն վրայի Ճոհոր եւ Պալանկի թագաւորութիւն-ները. իսկ Պանաիրոնկ-բինանկ կղզեակն ալ Պարաւկոյ նկարութեանն ասան՝ ապր-սի տուրք մը պարհամեզելով անկէ: Լու-եացի կղզւոյս մէջ հաստատուած է Հոլանտացւոց վաճառականութեան կեն-դրոնը, որն որ թէպէտ աղքատ է բաղդա-տերն, բայց ՚ի վերայ այսր պաշտօնոյն Ման-կաբուրի վաճառականութեանը հետ չի բաղդատուիր: Պրանիոնկ-բինանկ կղը-

Քէնի Մալեցի:

զնակը՝ Պէնտոպանեկի մօտ է. և տարածութիւնն է գրեթէ տասը փարսախ երկայնութիւն և ութ ալ լայնութիւն. շատ անտառներ կան մէջը, որոնք Չինացիք կը մշակեն.

Պանգա կղզին:

Սումադրայի արևելեան կողմը կ'ելլնայ Պանգա կղզին և անոր ծովակին Լոանցքով մը կը բաժնուի, որ Պանգայի նեղուց կ'ըսուի. Սոյն կղզւոյս ափերները անհունակ է, որովհետև բնակիչները՝ Մալեցւոց արշաւանքէն վախնալով, երկրին ներսերը բնակած են. Սէն-դու կամ Սինկաբ գլխաւոր քաղաքը՝ մէկ փարսախ տարածութիւն ունի. բնակիչներուն կէսը Չինացի և կէսն ալ Մալեցի և հիմա 30,000ի կը հասնին. Պօլինկ և Պռաշի անտառի հանքերուն մէջ 3,000է մինչև 4,000 Չինացիք կ'աշխատին, որոնք սա աշխատութեան գործողութեանը հանքահատ շատ առաջ են մարդկանց.

Այս կղզւոյս երկրաբանական կազմութիւնը նախնական ժայռերէ է, մեծագոյն լեռները կռանիթ կը բովանդակեն, իսկ պզտիկները՝ երկաթի բաղդրութեամբ կարմիր քարեր ։ Այս լեռներուս մէջ տեղն է որ կը գտնուին անագի հանքերը ։ Պանգայի մէջ բանած հանքերը միայն հիւսիսային արեւմտեան կողմն են, թէպէտ հաւանական է որ կղզւոյն միւս կողմերն ալ գտնուին ։ Հանք մը գտնելէն ետեւ անոր հողը կ'առնեն կը լուան, դիւրին ըլլալով իրենց այս գործողութիւնը, ինչու որ առուակներուն թիւը շատ է կղզւոյս մէջ ։ Աշխատաւորք արեւուն տաքութենէն չնեղուելու համար գիշերները միայն կը ձուլեն անագը, և ան ալ տարին մէկ անգամ. գիշերուան մը մէջ 6,000 լիտր ծանրութեամբ անագ կը հալեցընեն, որոնք վերջէն գլաններ կը շինեն ամէն մէկը վաթսնական լիտր Դաղղիոյ ծանրութեամբ ։

Պանգա գեղեցիկ նաւահանգիստներ ունի, ուսկից վաճառականութեան համար Սիամէն Ճաբոն երթալու մէկ հատիկ լաւագոյն ճամբան՝ իրենն է ։

Իսկ որովհետեւ իրեն դիրքը անանկ է որ Պոռնէոյի, Սումադրայի, Ճաւայի, Մոլուգաց, Փիլիպպեանց, Սիամի, Աննամ կայսրութեան, Չինի և Ճաբոնի մէջ տեղը կ'իյնայ, Հոլանտացւոց մեծապէս օգտաւէտ կրնայ ըլլալ ։

Պիլլիթոն կղզին :

Պանգայի մօտ կայ նաև Պիլլիթուն կղզին ; որուն մէջ ոչ միայն անագի հանքեր կը գտնուին, այլ ու զարմանալին է, նաեւ պղնձի և երկաթի հանքեր ։ Բնակիչքը քաջասիրտ և յանդուգն են, անոր համար ալ աւազակութիւններ ընելու հետ են շարունակ ։ Հոլանտացւոց հսկողին փոխարքային անոնց առջեն առնելու համար, շատ մը սպառնալիքներ չկրնալ տալու, ու մէջը կէս մը անդղացի և կէս մ'ալ եւրոպացի զինուոր նաւաստիներ դնելով այն ասպատակները զսպելու հետ եղաւ ։ . . .

Մեթէորայք կամ օդերեւոյթք :

Մեթէորս անունը կը տրուի անխտրաբար այն ամենայն մարմնոց և երեւոյթից որ կ'երեւան և կը ձեւանան երկնքին վրայ. ինչպէս է որոտումը, կայծակը, անձրեւը, ձիւնը, կարկուտը և ծիրանի գօտին ։ Թէպէտ և ուրիշ անգամ Նապամայլիպիս էջերուն մէջ խօսած ենք [1], բայց մեր հոս խօսելիքը՝ հրեղէն գունտ ըսուածներուն վրայ է, որոնք յանկարծ կ'երեւան մթնոլորտին վերին կողմերը, ուր հորիզոնական դըրքով կը շարժին և անհնարին երագութեամբ մը աներեւոյթ կ'ըլլան, երբեմն առանց ձայնի, երբեմն ալ մեծամեծ ճայթմունքներով, ետեւնէն լուսաւոր հետք մը ձգելով՝ որ քանի մը մանրերկրորդ կը տեւէ ։ Ամենուն կարծիքը այն է՝ որ ասոնք ալ անկաստղ կամ աստղ ըսուածներուն նման ըլլան, որոնցմէ միայն իրենց մեծութեամբը, լուսոյն փայլմամբը և մէկմէկէ ունեցած հեռաւորութեամբը կը զանազանին ։

Ինչուան հիմա երեւցած մեթէորայից մէջ ամենէն նշանաւորը Կումանայի արեւելեան կողմը երեւցածն է, որ հարաւային Ամերիկայի մէջ կ'իյնայ ։ 1799ին Նոյեմբ. 12ին առաւօտը ժամը երկուքէն կիսուն այս երեւոյթս տեսնուեցաւ. հազարի մը չափ գունտեր՝ որոնք ետեւէ ետեւ՝ կանոնաւոր ընթացքով մը հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ կ'երթային ։ Օդը զով էր, երկինքն ալ պարզ ։ Այս մեթէորայքս սկզբան արեւելքէն 50 աստիճանի չափ դէպ 'ի հարաւ տարածուեցան, կամաց կամաց հորիզոնէն վեր 60 աստիճան բարձրացան, արեւելեան հիւսիսային ուղղութեամբ, և արեւելեան կողմը աղեղներ ձեւացուցին դէպ 'ի հարաւ ծռած, միջօրէական գծին ուղղութիւնը պահելով ։ Այս աղեղներէս շատը մինչև 40 աստիճան բարձրութիւն ունեցան. իսկ այլք ալ հազարակ 25 կամ 30 աստիճան ։ Աս երեւութիս սկըսելու ատենը երկնքին վրայ լուսնի առ-

1. Տես Ժ. տարւոյ եր. 140 ։

բամպուգներին չափ մեծութեամբը զատարրի միջոց մը երեւցաւ, ուր ոչ հրեղէն փոշի, և ոչ ալ անհատանելը կը տեսնուէին. բայց քիչ ատեններէն բոլոր այս մետէորայքս միանգամայն, եռանդեան լուսաւոր հետք մը ձգեցին չորսէն ինչեւ ատոր սահմանին երկայնութեամբ՝ որոնք եօթը կամ ութ մանրերկրորդ տեւեցին. Այս գնտերէս շատին վրայ յաջորդաբար միջաւանդներ կը տեսնուէին լուսնթագի սկաւառակին մեծութեանքը, որոնցմէ պայծառ լոյս մը կը ցոլար, ու մերթ ընդ մերթ կայծեր կ'ելլէին. ու երբոր շառաչիւնք մը կը ձայթէին, յայտնապէս բաժնելնու նշաններ կը տեսնուէր վրանին: Նայց ամենէն մեծերը, որոնք մէկ աստիճան և 15 մանրերկրորդ տրամագիծ ունէին, առանց կայծեր հանելու կ'աներեւութանային, միշտ ետեւնուն փոսփորային լոյս մը ձգելով, աստիճանի մը վեցերորդ մասին երկայնութեամբը: Այս մետէորայքս փախանակ կրակի գոյն ունենալու, ճերմակ էին, որ օդուն մէջի շոգւոյն նուազութենէն կրնայ յառաջգալ, կամ թէ բնել օդոյն սաստիկ պայծառութենէն. նոյն պատճառաւ է որ արեւագոտձին տակ մեծ աստղերը աւելի ճերմակ կը տեսնուին քան Եւրոպայէն տեսնելով:

Ամերիկայի ժողովուրդը շատ վախցաւ այս երեւոյթէս, վասն զի ծերերը կ'ըսէին թէ 1766ին երկրաշարժէն առաջ ալ այսպիսի երեւոյթ մը եղեր է: Նոյր ձկնորսները որ այն գիշերուան գեղեցկութենէն իրենց յարկերը տալէ առնելով՝ ուղղահայեացքով ձգած կը նայէին եղեր, կ'ըսէին թէ կէս գիշերներէն վերջը ժամը մէկին՝ սկսեր է այս երեւոյթս, արեւելքէն կողմէն քանի մը անկատարածներ ելնելով, և կ'անցնէին որ, քիչ անգամ կը պատահի որ արեւելեան կողմը աստղաթափական երկնաքար վերջը անկատար կամ ատառ ելնէ:

Չորս ժամ անցնելէն ետքը դեռ երկինքը հրեղէն տեղ մը ունէր. բայց գնտերը և անկատարածներերը թայլով քիչցեր էին. միայն թէ արեւուն ծագելէն քառորդ մը վերջը գետ քանի մը անկատարածներ երեւցեր են: Այս գիտուածս թէպէտ կարգէ դուրս բան մը կրնայ երեւնալ, որ արեւ լուսով անկատար երեւնայ, բայց այսպիսի դէպքեր, թէ և քիչ բայց մերթ ընդ մերթ պատահած են. ինչպէս Նոր Կռանադայի Սոթայան քաղքին վրայէն անանկ կարգէ դուրս մեծութեամբ լուսաւոր մետէորա մը անցաւ կէսօրուան մէկին միջոց, որ բոլոր քաղքին աւաները լուսաւորեց. և 1800ին սեպտեմբերի 26ին Պօնբլան անունով գիտնականը Ասանման գտնուելով տեսաւ որ արեւը ծագելէն վերջն ալ լուսնթագը գետ հորիզոնէն կը փայլէր: Այս բանիս պատճառը առաջ կու գայ՝ այրեցած գօտւոյն մթնոլորտին մաքրութենէն և թափանցիկութենէն:

Ժամանակաւ ետեւ Կումանայի մէջ եղած քննութիւններէն յայտնելով՝ ստուգուած է որ 1799ին նոյեմբերի 12ին Կումանա երեւցած երեւոյթը հոն ալ տեսնուեր է, ուր երկինքը կարգէ դուրս լուսաւորուած է եղեր բազմաթիւ հրեղէն գունտերով և անկատարածներով: Այս բանիս վկայներ են չէ թէ միայն տեղւոյն վրանաբնակ վայրենիները, որոնք Սէօ-Լէկրոյ գետին եզերացը վրայ կը բնակին, այլ նաև Սարօս հաստատուած քարոզիչները: Սարօս որ Կուիանայի գլխաւոր քաղաքներէն մէկն է, Կումանայի հարաւային արեւմտեան կողմը կ'իյնայ, ու անկէ 174 փարսախ հեռու է. ասկէց կը հետեւի թէ այս օդերեւոյթս հորիզոնէն քանի աստիճան վեր տեսնուած պիտի ըլլայ: Նոյնպէս անհնահաւանական է որ Պրազիլի մէջ ալ տեսնուած ըլլայ նոյն երեւոյթը:

Ասէ որ մէկը զարմանալու ըլլայ թէ, ինչպէս մի և նոյն երեւոյթը տեսնուեր է թէ Կումանա և թէ Պրազիլի սահմաններուն. որ 230 փարսախ հեռու կ'իյնայ, հապա ինչչափ աւելի պիտի զարմանայ, երբոր տեսնէ թէ մի և նոյն օդերեւոյթը տեսնուեր է նաև Փլօրիտայի ծովածոցը, Վայմարի մէջ, որ Գերմանիա է, և Գրէնլանտիա: Այ-

մարդէն բնակութ Նիւ-Եօրքայ 1600 ծա-վալին փարսախ է, իսկ Նիւ-Եօրքեան ինչուան Կալիֆորնիա, 1300 : Նոյն գծերով թէ նոյն ժամանակին մի և նոյն միջոցին՝ այսչափ մեկմեկէ հեռու տե-ղեր երևցեր է, որ է ըստ 921,000 քա-ռակուսի փարսախ տարածութեան տեղ, այնպէս է հետևցընել ուրեմն թէ, 411 փարսախ բարձրութիւն ունի ե-ղեր աս օդերևոյթս :

Մետէորաներուն ու իրենց տեղափոխու-թեանը վրայ եղած վերջին դիտողու-թիւններով ապացուցուած է թէ՝ ան-կատողները մեր մթնոլորտին սահմանէն բարձր տեղուանքն են, Հիւսիսայգի և նորը ամերիկան մէջ տեղերը : Ա-մենցմէ մօտիկ երևցածները 14,000 գրկաչափ, կամ որ նոյն է հինգ փար-սախ բարձրութիւն ունին : Իսկ համե-մատութեամբ աչքի ամենէն աւելի ե-րևցածները երեսուն փարսախը չեն անց-նիր : Տրամագիծներն ընդհանրապէս հարիւր ոտքէն աւելի է, և այնպէս ե-րագ են՝ որ ակնթարթի մը մէջ երկու փարսախի չափ տեղ կ'ընթանան : Ըն-թացքներն գրեթէ ուղղահայեաց է, 50 աստիճանի անկիւն մը կը ձևացընեն զա-գաթնահայեաց գծին վրայ : Ասկէ կը հետևի թէ անկատողք՝ օդաքար կամ շանթաքար բուածներ չեն, որոնք երկայն ատեն շրջան ընելով մեր մթնո-լորտին եղերքը, յանկարծ օդուն հետ սաստիկ շփուելով կը փայլին և վերջա-պէս երկրիս վրայ կ'իյնան :

Եթէ ուզենայինք աս մետէորանե-րուն ինչ բան ըլլալուն և ուսկից առաջ գալուն վրայ խօսիլ, խիստ երկայն կ'ըլ-լայ, և որոշ բան մ'ալ չենք կրնար ըս-րուցել. վասն զի ինչպէս կ'ըսէ Պ. Համ-պոլդ և ուրիշ իրեն պէս բազմագէտ ի-մաստուններ՝ թէ մետէորաներուն վը-րայ այնչափ տեղեկութիւն ունինք մենք հիմա, որչափ որ ունէին Նախագահորայ ժամանակ :

Խօսքերնուս վերջ չտուած՝ հաւա-նօտ տեղեկութիւն մ'ալ տանք զար-մանալ մէկ ուրիշ օդերևութի մը վրայ, որ երևցաւ 1771ին յուլիսի 17ին, գիշե-րուան ժամը տասնուկէսուն, որ և մի և նոյն միջոցին տեսնուեցաւ Լոնտրա, Բարիզ, Տիժոն, Պրուք, Լիոն, և նոյն իսկ դեռ աւելի հեռու տեղուանք. որով կ'իմացուի ինչ աստիճանի մե-ծութիւն և բարձրութիւն ունենալը : Աչքով երևցածին համեմատ մէկ ոտք տրամագիծ ունի եղեր, ու առաջ երթալու շարժմունքն ալ շատ երագ. ընթացքը հիւսիսային արևմուտքէն դէպ 'ի արևելեան հարաւ. փայլը՝ ար-հեստական ռումբի մը չափ կայ եղեր, իսկ չորս կողմը ձգած լոյսը շատ տեղ սաստիկ տարածուն : Բարիզ՝ պատմածն այնպէս ձայն մը լսուեցաւ, որով կը կար-ծուի թէ այս ձայնթնդմունքս 10 կամ 12 փարսախ հեռաւորութեան եղած ըլ-լայ :

Հիւանդանոց :

Հիւանդանոցն է այն հասարակաց տեղին ուր ձրի կ'ընդունուին և կը հո-գացուին աղքատ հիւանդները : Հինե-րուն՝ այսինքն հեթանոսաց՝ անծանօթ էր հիւանդանոց շինելու սովորութիւնն, որ քրիստոնէական աստուածավայելու սի-րոյն արդասիքն է. Հիւանդանոցներու հիմնարկութիւնը բուն Արևելք սկսած է նախ, ուր որ քրիստոնեայ կայսերք Դ և Ե դարուն մէջ սկսան շինել. այնպէս որ Ե դարուն՝ միայն Կոստան-դնուպոլսոյ մէջ 35 հիւանդանոց կար և մէկ մ'ալ ջերմարանոց : Նոյնպէս քրիս-տոնէական կրօնքը մտոյց այս գովելի սովորութիւնն Արևմուտք ալ : Փա-բիոլա հաւլմունեցի բարեպաշտ տիկինը շատ հիւանդանոցներ շինեց Իտալիոյ մէջ Դ դարուն վերջերը : Այդպան հիւանդա-նոցներուն մատակարարութիւնը քա-հանայից և սարկաւագաց ձեռքն էր : Եկեղեցիներուն մօտ կը շինէին հիւան-դանոցներն, և յաճախ Տուն կամ Օթե-վան Աստուծոյ անուանը կը կոչէին զա-նոնք : Մեծնայի եկեղեցական ժողո-

մը Հիւանդանոցներուն մատակարարու-
թիւնը այլ և այլ ատենութեանց Համար
աշխարհականաց յանձնեց 1311ին, ու-
րոնք երդում ընելով Հաւատարմութեամբ
ամէն տարի Հաշիւ տալու: Նոյնը
Հաստատեց նաև Տրիդենտեան ժո-
ղովը: Փրանկիսկոս Ա. և Հենրիկոս
Բ. ալ բանիւ նկատմամբ այլ և այլ
Հրովարտակներ Հրատարակեցին, ո-
րով մատակարար ընտրելու իրաւուն-
քը Հիւանդանոցաց բարերարներուն
Հաղորդեցին, և եթէ մասնաւոր բարե-
րար չունենային՝ Գաղղիոյ մեծ Ողորմա-
բաշխին ընտրէ և մատակարարներն ալ
իրենց վարչութեան Հաշիւը տան, որոնց
պաշտօնն իրենք տարի մը ևէ միայն, ու
քաղաքացիներէն ընտրուին: Քաղաքա-
կան պատերազմներու միջոց՝ աշխարՀա-
կանաց ձեռքն եղած մատակարարութիւնը
սկսաւ գեղծանիլ. Հենրիկոս Դ. Ջա-
նաց նորոգելու, և Մարիամ Մեդիչի
1612ին Հաստատեց մասնաւոր ժողովք
մը զանազան բարեկարգելու Համար, ծագած
չարիքներն անուանք: Լուդովիկոս ԺԴին
և Լուդովիկոս ԺԵին այլ և այլ Հրամա-
նագիրներուն շատ կարգաւորութիւ-
ներ եղան Հիւանդանոցներուն մատակա-
րարութեան մէջ: Նոյնպէս Լուդովի-
կոս ԺԶ շատ բարեկարգութիւններ ը-
րաւ, և մատակարարութեան վարչու-
թիւնը մէկ իշխանութեան տակ ձգեց:
Նոյնպէս թէ Գաղղիոյ յեղափոխու-
թեան ատեն և թէ անկէ վերջը Հետզ-
Հետէ շատ փոփոխութիւններ եղան
Հիւանդանոցներուն մատակարարութեան
վրայ:

Ի սկզբան Գաղղիոյ եպիսկոպոս-
ները կը Հայթայթէին Հիւանդանո-
ցաց և Հիւրանոցաց ծախքն, եկեղե-
ցեաց տրուած ողորմութիւններէն մաս մը
Հանելով. բայց երբ եկեղեցականք
Հաստատուն եկամուտ մը ունեցան, ան
ժամանակ իրենց եկամուտին չորրորդ
մասն այս բարեգործութեան սաՀմա-
նեցին: Վերջը 1699ին Թատերաց
վրայ մասնաւոր Հարկ մը դրուեցաւ
Հիւանդանոցներու Համար: Նաև 1793ին
բոլոր Հիւանդանոցաց ստացուածքները
յաջորդներու գրաւուելով՝ աղքատութիւնը
վերան առաւ ամենայն Հարկաւոր եղած
ծախքերն, և ինչուան Հիմա նոյն կերպով
առաջ կ'երթայ, թէպէտ և որոշած
ատենը շատ չափաւորուած է առջինէն
Համեմատութեամբ:

Երկայն ատեն Կարգինեան ընտրուած կրօ-
նաւորաց խնամքը յանձնուած էին Հի-
ւանդանոցները: ԺԹ. դարուն սկիզբը
Բարերար եղբարց յանձնուեցաւ, անկէ
ետքն ալ այլ և այլ տեսակ կրօնաւորաց
ձեռքն անցաւ: Նաև 1800ին Հիւանդա-
նոցներու ներքին ծառայութիւնը Հիւր-
ընկալ քերց տրուեցաւ, որոնք 1809ին
մասնաւոր Հրովարտակով մ'ալ Հաստա-
տուելով, մինչև Հիմա իրենց ձեռքն է:

Հիւանդանոց Հասարակաց: Լուդովիկոս
ԺԴ Հաստատեց զայս Բարիզու մէջ
մուրացկաններու Համար, և միանգա-
մայն կարգուած մուրացկաններուն օգ-
նութիւն մը ընելու անոր եկամուտովը:
1680ին Հրովարտակովը թոյլ տրուեցաւ
Հիւանդանոցն ընդունելու նաև աղքատ
տղայք, ծերերը, պառաւներն և լուա-
նատները, բայց միայն՝ Բարիզու շրջա-
կաներէն: Այս Հիւանդանոցը 1789ին
3,550,000 Ֆրանքի չափ եկամուտ ու-
նէր, բայց խռովութեան ժամանակ
գրեթէ բոլորն ալ կորսուեցաւ, և
երբոր 1800ին ամէն բան կարգի դրուե-
ցաւ, նորէն Հաստատուեցաւ այս բա-
րեգործական գործն ալ:

Հիւանդանոց զինուորականաց, որ աւե-
լութեան ծախքովը կը զարմանէին
Հիւանդ և վիրաւոր զինուորները: Հեն-
րիկոս Դ առաջինն եղաւ որ Հաշմանդա-
մամ զինուորաց Համար շինեց Գթութ-
եան բնակարանները: Բայց բուն զինուո-
րական Հիւանդանոցներուն կարգաւո-
րութիւնն եղաւ Լուդովիկոս ԺԳին և
Լուդովիկոս ԺԴին ժամանակ: Լուդո-
վիկոս ԺԵին թագաւորութեան վերջերը
100ի չափ այս տեսակ Հիւանդանոցներ
կը Համրուէին Գաղղիոյ մէջ: Հիմա
ցամաքային զինուորութեան Համար ե-
ղած Հիւանդանոցներուն թիւը 42ի կը
Համնի, որ գլխաւոր բերդաքաղաքաց
մէջ են. որոնց մէջ 18,000 անկողին կայ

հիւանդաց համար։ Նման մատակարարութիւնը գնդապետաց ձեռքն է. բըժիշկները, վիրաբոյժները, դեղագործները, դարմանիչներն և հիւանդապահները բոլորն ալ զինուորական են։ Ֆրանսային զինուորութեան հիւանդանոցները չորս են՝ չորս գլխաւոր նաւահանգիստներուն մէջ, որոնք են Շերպուր, Պրեստ, Ռոշֆոր և Թուլոն, որոնք 5,000 հիւանդ կրնան ընդունիլ, և ծառայողներն են քոյրք ողորմութեան և ուրիշ հիւանդապահք։

Ազգային բարեգործութիւնք :

Պոսդընոյ հիւանդանոցաց վրայ համառօտ մը տեղեկութիւն տալէն վերջը, աւելորդ կը սեպենք Եւրոպայի ուրիշ ազգաց հիւանդանոցներուն վրայ խօսիլը, որոնք քիչ շատ Պոսդընոյ մէջ եղածներուն նման են. այս պատճառաւ հարեւանցի մը խօսինք մեր ազգին հին ատեններն այս մասին մէջ ունեցած բարեգործութեանը վրայ, որ իրօք նախանձելի օրինակ մը պէտք է ըլլայ մեզի։

Ի պատմութենէ գիտենք որ այս կողմանէ մեր ազգին անմահ բարերարն է Մեծն Ներսէս որ բոլոր Հայաստան ճոխացուց տեսակ տեսակ բարեգործական տեղերով։

Մեծն Ներսէս երկար ատեն Յունաստան կեցած ըլլալով, տեսած էր այս տեսակ բարեգործական տեղեր. ուստի երբոր Հայրապետութեան աթոռը նըստաւ, առաւելապէս հանդերձ ուզեց զանոնք Հայաստանի մէջ ալ հաստատել։ Ազգային ժողովք մը ըրաւ Տարօն գաւառն Աշտիշատ գեղին մէջ եկեղեցականներով և աշխարհականներով, և ժողովքին մէջ ազգային բարեկարգութեանց վրայ խորհելով որոշուեցաւ որ ալ մուրացկութիւնը վերցուի Հայաստանէն, և բորոտները չհալածուին՝ որոնք առաջ իբր արգելեալ յաճախ կը հալածուէին, և քաղաքը չէին կրնար մտնել, որպէս զի իրենց ախտն ուրիշի չանցնի. ուստի անոնց անձնուն համար շինուեցան աղքատանոցներ աղքատներու հիւ-

րանոց տեղեր, որոնք հարկ համառօտ ըսենք մի առ մի յիշենք։

Աղքատանոց։ "Հրամայեաց", կ'ըսէ Խորենացին Մեծին Ներսէսի համար, "ըստ գաւառաց գաւառաց շինել աղքատանոցս, 'ի խորշս և 'ի զերծ տեղիս... զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ բացէ 'ի բաց, և նոքա մի ելցեն ըստ ընտանեկանութեան իւրեանց"։ Նոյնպէս և Բուզանդ կը յիշէ զանոնք ըսելով, "Հրամայեաց շինել աղքատանոցս"։

Հիւանդանոց։ Նմանապէս տեղ մը Բուզանդ հիւանդանոց անուամբ տեղեր կը յիշէ. "Եւ յամենայն աւանս էր շինեալ նորին Ներսէսի և հիւանդանոցս"։ Խորենացին առանձին չյիշեր զանոնք. որով կը տեսնուի թէ աղքատանոցներուն քովը շինուած էին հիւանդանոցներն, և կամ իրարու մօտ, որ Խորենացին այս խօսքէն ալ կրնանք հասկընալ, որ աղքատանոցները յիշելէն վերջը կը յաւելու. "Զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինել 'ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց"։

Ուրկանոց, այսինքն բորոտներու հիւանդանոց։ Բուզանդ առանձին անուամբ կը յիշէ զանոնք, "Կարգեցին ուրկանոցս". վասն զի իրենց տարափոխիկ ախտին համար չէին կրնար ուրիշ հիւանդաց հետ միատեղ բնակիլ։

Անկելանոց, Ծերանոց, Որբանոց. Խորենացին այս տեղերս կը յիշէ այսպէս. "Տեղի անկելեաց այրեաց և ծերոց և անտնեաց տառապելոց"։ Իսկ Բուզանդ կը յիշէ, Որբանոցք և Պառաւանոցք անուամբ տեղեր, որով Խորենացւոյն ըսածը կ'ուզէ հաստատել։

Այրիանոց։ Թէպէտ անոնց շինութեան վրայ բան մը չէն ըսեր պատմիչները, բայց ընդհանրապէս առանձին իրենց բնակութեան տեղ պէտք էր որ ունենային, ինչպէս տեղ մը Պապայ թագաւորին չարութիւնները յիշելով կ'ըսէ Բուզանդ. "Ակաւ... աւերել զայրիանոցս... զոր շինեալ էր Ներսէս 'ի գաւառս գաւառս"։

Հիւրանոց։ Մեր պատմիչներն ալ հիւրանոցներուն համար շինեց կ'ըսէ

Մեծն Կղեմէս «Ի քաղաքս և յագարակս և 'ի վանօրայս »: Կնքելու որ կը յղեն նաւս խորհրդեանցն և Խոսրովանդ Օրհնութեան, և Օրհնութեան անուանակն տե_ ղեր:

Պանդոկք: Ճանապարհորդներու համար շինուած էին ասոնք, զոր նոյնպէս Մեծ_ բաղ պատուիրեց յեղծ բռնելով. «Իբր հիւրա_ նոցք 'ի գեղջ ամենայն, և յանցս ճա_ նապարհաց և 'ի գլուխս լերանց պան_ դոկ շինել »: Իսկ մէկայլ պատուիրներն Օտարասէրն բռնելով ասոնք ալ անոնց մէջ կ'իշխանեան.....

Մէ երջանիկ օրեր՝ երբոր այս ա_ մենայն բարեգործութիւնները ունէր Հայաստան:

Վտանգաւոր դէպք մը:

Մեծերս գաղղիական օրագրի մը մէջ տխուր և զարմանալի պատահար մը կարդացինք:

Գաղղիոյ ընդարձակ անտառներուն մէկուն մէջ երկայն ատենէ 'ի վեր բազ_ մութիւն մը չորքոտանեաց անխնամ թողլով բոլորովին վայրենացեր էին, և որովհետև տէրութիւնը նոր հրամանով մը այս անտառին շրջակայ ձորերն ալ անոր հետ միացուցեր էր, անոնց տէրե_ րը այս կենդանիներէս վնաս կրելով, բողոքեր էին տէրութեան, որ հրաման տայ որսալ ու բոլորովին ջնջել այդ հրէշները անտառին մէջէն,

Կուեցընէ որսորդ ալ՝ գտնուեցին էր այս գործս, քիչ ատենէն քանի մը ցուլ միայն մնացին, զորոնք փնտռարկէն կ'ըլլար նուաճելը: Մէկ և այլ տեղեր թակարդներ լարեցին, բայց երկայն ատեն յաջող ելք մը չունեցան: Օր մը երեկոյեան դէմ այս ցուլերէն մէկը սաստիկ ծարաւած, սովորական վար_ ժած ջուր խմելու տեղը կ'երթար ծարա_ ւը անցընելու. մէյ մըն ալ յանկարծ տաւըներէն մէկը թակարդի մէջ բռնուեցաւ, և հոն հսկող պահպանութեան չարաճճիութեան որ զէնք 'ի ձեռին վրայ կոչ տար, սաստիկ խորտելով ու շարժելով ուերը և թակարդին հանգոյցը արձակ_ ցաւ: Պահապանը մտածելով եղջիւր_ ներուն չուան մը անցուց ու ցցի մը կա_ պեց որ հաստատուն կեցնելով գետին խոթուած էր, և ինքը փութով զնաց մերձակայ բնակութիւններէն լուր տա_ լու, որ հետը օգնականներ առնելով գայ ու այս կենդանին սաստիկ զերծ տանի: Հոն զատու գիւղապետ Պարոն Ս... անտառապահը, որ մէկէն քանի մը որ_ սականներով ճամբայ ելաւ: Նախ կենդանւոյն մօտեցան, տեսան որ թա_ կարդին կապերը փրցուցեր էր և միայն եղջիւրներուն վրայի հանգոյցը մնացեր էր: Պարոն Ս. մէկէն ուզեց վրան յարձակիլ, բայց այն վայրկեանին որ զա_ նիկայ բռնելու մօտ էր, ցուլը կատղելով բոլոր ուժովը խլեց գետնէն չուանին կապուած ցիցը ու մէկէն զինքը բռնե_ լու զողներուն վրայ յարձակեցաւ, որոնք արտորնոք թողուցին ու փախչիլ սկը_ սան:

Դժբաղդաբար Պարոն Ս. թփուտ_ ներու մէջ մտնել ուզելով՝ յանկարծա_ կի ինկաւ ու գետին փռուեցաւ. ցուլը մէկէն անոր վրան յարձակիլ ու իր եղջիւրներովը օդուն մէջ նետելը մէկ ըրաւ, որ շատ մը բարձրանալէն ետքը՝ աւազուտի վրայ ինկաւ. ցուլը իմանա_ լով որ մեռած չէ՝ կրկին անգամ մ'ալ վեր նետեց անտառապահը, և այս ան_ գամնալ եղջիւրները խեղճին մար_ մնոյն մէջ մտան: Ցուլը ապահով ըլ_ լալու համար՝ թէ արդեօք որսը բոլո_ րովին մեռած է, գետին ձգեց զանիկայ ու ինքը քանի մը քայլ հեռու երթա_ լով՝ անձկայն ուշադրութեամբ կը դի_ տէր թէ արդեօք կենդանութեան նշան մը ունի: Պարոն Ս. որ չէր կարծեր ցուլին անանկ մօտ ըլլալը՝ թէպէտ և ա_ նոր կատաղի շնչառութիւնը կ'իմանար, ծայրիւ աչաց ուզեց մէյ մը նայիլ. ցուլը իմացաւ ու զէպ 'ի վրան գալ սկսաւ. Պարոն Ս. տեսնելով որ կու գայ՝ մէ_ կէն աչքերը գոցեց ու ահով դո_ ղալով ցուլին [illegible] հարուածին կը սպա_

ներ, բայց անխիղճ չար կոյրը մէյ մը պարտէզէն ելեր՝ պաշտպանի պէս քամը կայնեցաւ։

Ասամէն մը ուրեմն այս երկինքային աստուածաբանաց մէջ մեռցեր էր պարոն Ս. Երբոր իրենց ընկերներու տեսնելով որ իր քնահուութիւնը չպատահար, ննջեացին թէ յետ կրնար գլխէն անցած ըլլալ. ուստի ամենայն զգուշութեամբ սկսան փնտռել զինքը, և վերջապէս գտան անշարժ գետնին փռուած. և կարծելով թէ մեռած է, մեկեն մեռելաթաղեալ խնայեցին որ զանի վերցընեն, և իրենց իրենց տեղը քաշուեցան։ Երբ նոյն գիշերը պարոն Ս. աւենելով իրեն տառապ ուժաթափ վիճակը և ուզելով ուրեմն մեռնիլ մէկ հարուածով մ՚ալ, քան թէ այն անհնարին տառապանքով ողջ մնալ, և կամ թերեւս յուսալով որ այն մթութեան մէջ իր անզուլթ գաղձքին ձեռքէն կարենայ մը ճողոպրել մը խաղալ, շարժեցաւ մէյ մը ուրացան աչքերը, և ահա ցուրտ հով չէր։ Ուր առեն նորէն առջեւը յուսալով որ մինչ քաղցը կը մարմրուն, կրկին զօրացած ոտք ելաւ և սկսաւ դէպ 'ի իր ընկերաց բնակութիւնը երթալ, որոնք քնոյ մէջ էին. բայց երբոր տեսան այդ անակնկալ դարձը՝ որուն ամենեւին չէին յուսար, շատ սարսափեցան և մէկէն ամենայն խնամքով անկողին մը հանգչեցուցին զինքը. Առտուն պարոն պարոն Ս. շատ զօրացեալ աւետելով որ դէպ 'ի իրեն կեցած հիւանդ կառք մը կու գար մեռելի գագաղ մ՚ալ մէջը, որ բարեբախտաբար աւելորդ եր։ Նոյն կառքով պարոն Ս. հիւանդանոց մը տարուեցաւ, ուր ամենայն հոգ և խնամք ըլլալով վրան՝ յոյս կայ որ զօրաձեւալ իրեն կատարեալ առողջութիւնը կարենայ ստանալ։

Առ լուսին։

Սփռուեալ այսօրէն ի թուփ եւ ծառ
Ո՛վ քո խաղաղ լոյս միգապատած,
Ո՛ գթեցութեամբ քոյով անդորր
Խաղաղանայ սիրտ իմ յանկարծ։

Յիր ըղձաբաղաւս երեւերդ յածիս
Ո՛ սնարկելով քաղցրահայեաց.
Ո՛րդ խանդակաթ աչք մտերմին
Զրկուեալ դէտանն յիմ բախտ կենաց.

Տրտմութ եւ զուարթ ժամուցն համայն
Ո՛րդէ յոգիս մէն մի ձայնիկ.
Ո՛նդ խինդ եւ ցաւ վարեալ գընամ
Յառանձնութեանըն միայնիկ։

Ո՛նթա, ընթա, առաւտկ սիրուն.
Ո՛ներկրանք առ իս անյլ ոչ դարձցին.
Խաղք եւ համբոյրք անցին հանգոյն,
Հանգոյն նրբագեղ ուխտ սիրոյին։

ԳԷԹԷ

Եւ ըղձացայ ես մի նուագ
Ըղձանկալին զայն պատուական ,
Որ յիս անեղծ կայ յիշատակ ,
Ի պատուհաս տանջողական ։

Կարկաջքդ ի սահ յեռանկ հովտին
Ալ յընթացից առցեն դադար .
Յերգս իմ մրմունջքդ խառնեսցին ,
Դաշնակելով բարեյարմար .

Մինչ ընդ գիշերոյն ձըմերայ
Ամենուստ ըստ հունդ յորդառըստակ ,
Կամ ի գարնան պայծառազգեաց
Ննջեցեալ ծիլ նորաղիտակ .

Ահ , երանի ում վըճարին
Յաւուր կենացս անքէն եւ հաշտ .
Եւ կենակից ընդ մըտերմին
Զըւարճացեալ բարեացն ի բաստ ,

Որ անծանօթք մահկանացուաց
Եւ արհամարհք թըւին մարդկան .
Ընդ խորշ սըրտին բազմամանուած
Պըղնայ ի մութ գիշերական :

ԿՆԹԷ[1]

Աշխարհագրական լայնութիւն և երկայնութիւն:

(Տես երես 26)

Բ

Ինչպէս կը գտնուի լայնութիւնն : — Երեւակայենք երկրագունտս , և որոշենք վրան հիւսիս բեւեռն ու հասարակածը , ու առնունք որ և իցէ կէտ մը մեզի կայանք . զոր օրինակ Արարատայ գագաթն , որուն կ'ուզենք գտնել լայնութիւնն , այսինքն է համեմատաբար հասարակածէն ունեցած հեռաւորութիւնն : Հիմա վերցունենք աչուընիս դէպ 'ի հաստատութիւն որ կը շրջապատէ զերկրագնտաւս , երկնից այն կէտն՝ ուր կ'երթայ կը յանգի երկրագնտին առանցքը հիւսիս ծայրը , կ'ըլլայ հիւսիսային բեւեռին տեղին երկնից երեսն , և մօտը կը գտնուի աստղ մը , որ բեւեռային աստղ կ'ըսուի . երկնից այն կէտքն ուր կ'երթայ կը յանգի երկրագնտին հասարակածին մակարդակը , կը ցուցընեն հասարակածին հեռա
երկնից երեսը , և կը ծրագրեն երկնա
ին հասարակածն . իսկ երկնից այ
կէտն ուր կը յանգի Արարատայ գա
գաթէն ձգուած ուղիղ գիծն՝ զենիթ
չուած տեղին է , առ որ կը դիմէ կա
պարաւոր թելի մը ուղղութիւնը :

Արդ երկրիս վրայ բեւեռն , Արա
րատայ գագաթն ու հասարակածը կ
համապատասխանեն երկնից բեւեռի
զենիթին և հասարակածին . և հե
տեւաբար քանի աստիճան ունին եր
կրիս վրայ միջօրէականին աղեղունքն՝
հասարակածէն յԱրարատ և յԱ
րարատայ մինչև բեւեռ կը ձգուին
նոյն թիւ աստիճանաց կը բովան
դակեն երկնից միջօրէականին աղ
ղունքն , որ երկնային հասարակածէ
մինչև 'ի զենիթն Արարատայ և զե
նիթէն Արարատայ մինչև երկնայի
բեւեռը կը ձգուին . Արդ թէ հա
սարակածէն մինչև յԱրարատ 4
աստիճան բովանդակուի , նոյնպէս երկ
նից հասարակածէն մինչև Արարա
տայ զենիթը 40 աստիճան կը բովանդա
կուի . ինչպէս նաև երկնից հասարակա

1 . Կէթէի համառօտ կենսագրութիւնը կարդալ ուզողները կրնան գտնել Բազմ . Հատոր Ե երես 57 :

ջին մինչեւ բեւեռ 90 աստիճան է , նոյնպէս երկրիս հասարակածէն մինչեւ բեւեռ 90 աստիճան է ։ Մ՛էկ խօսքով , թէ և ինչ տեղւոյ մը երկնից զենիթն , հաստատութեան այն կէտն է որ երկրիս վրայ նոյն տեղւոյն գլխէն կը համապատասխանէ , և տեղւոյ մը երկնից զենիթին հեռաւորութիւնն ուրիշ տեղւոյ մը զենիթէն՝ այնքան է հարկաւորապէս ընդհանուր աստիճանաց հեռաւորութեան նոյն տեղեաց երկրիս վրայ ։ Աստ ալ , աստիճանաց թիւն որ կը բովանդակէ Արարատայ զենիթին և Հասարակածի զենիթին հեռաւորութիւնն , նոյն որ կը բովանդակէ Հասարակածէն Արարատայ հեռաւորութիւնն ։ Արդ յայտնի է , եթէ կարող ըլլանք գտնել Արարատայ զենիթին ու երկնից բեւեռին հեռաւորութիւնն , անկէ կրնանք հետեւցունել երկրիս վրայ Արարատայ և Հասարակածին հեռաւորութիւնն , և անով գտնել խնդրելալ լայնութիւնն ։ Արդէն եթէ կարող ըլլանք գտնելու տեղւոյ մը զենիթին երկնից բեւեռէն ունեցած հեռաւորութիւնն , որ նոյն է այն տեղւոյն երկրիս բեւեռէն ունեցած հեռաւորութեանն հետ , բառնալով զայն 90 աստիճանէն , կը գտնենք այն տեղւոյն հեռաւորութիւնն հասարակածէն , այսինքն այն տեղւոյն լայնութիւնն ։ Ենթադրենք , օրինակի համար , չափելով Արարատայ զենիթին և երկնից բեւեռին հեռաւորութիւնը՝ գտանք զայն 50 աստիճան , կրնանք հետեւցունել որ զենիթին հեռաւորութիւնն երկնից բեւեռէն ըլլալով 50 աստիճան , այն տեղւոյն հեռաւորութիւնն ալ երկրիս բեւեռէն է 50 աստիճան ։ Բայց որովհետեւ երկրիս բեւեռն հասարակածէն 90 աստիճան հեռու է , ուստի այն տեղւոյն հեռաւորութիւնն հասարակածէն այնքան է ըլլալ 40 աստիճան դէպ 'ի հիւսիս կամ դէպ 'ի հարաւ , ըստ որում այն տեղւոյն զենիթն երկնից հիւսիսային կամ հարաւային կիսագնտին վրայ կը գտնուի ։ Այսպէս ուրեմն կարելի է միշտ գտնել տեղւոյ մը լայնութիւնը , բաւական է թէ կարենանք չափել անոր զենիթին հեռաւորութիւնն երկնից բեւեռէն ։ Եւ միշտ կրնանք յաջողիլ այս բանիս մէջ , եթէ յարմար գործիք ունենանք , և եթէ որոշ ճանաչենք թէ զենիթն և թէ բեւեռը ։ Զենիթին ուղղութիւնը միշտ կրնայ գտնուիլ կապարաւոր թելին միջնորդաւ ։ Բայց թէպէտ և բեւեռային աստղն ամենամերձ է բեւեռին , սակայն ճիշդ բեւեռին վրայ չէ ։ և իրօք ալ բեւեռին վրայ աստղ չգտնուիր , և որովհետեւ հոն տեսանելի առարկայ մը չկայ , ուստի կարելի չէ ուղղակի չափել անոր հեռաւորութիւնը զենիթէն ։ Այս դժուարութիւնս կը յաղթուի չափելով զենիթին հեռաւորութիւնն աստղէ մը , կամ երկնային ուրիշ առարկայէ մը , և որուն հեռաւորութիւնը բեւեռէն ծանօթ ըլլայ ։ Ենթադրենք , օրինակի համար , որ ընդ մէջ զենիթին և բեւեռին աստղ մը ըլլայ որ 10 աստիճան հեռաւորութիւն ունենայ բեւեռէն ։ Հիմա եթէ գտնենք որ զենիթին հեռաւորութիւնն այս աստղէն ըլլայ 40 աստիճան , կրնանք հետեւցունել թէ զենիթին հեռաւորութիւնը բեւեռէն է 50 աստիճան ։ Այսպէս կարելի է միշտ գտնել տեղւոյ մը լայնութիւնն ։ Աստեղաբաշխից գիտողութեանց շնորհիւ կը գիտցուին և նշանակուած են աստեղաց մեծագոյն մասին և շատ մը երկնային առարկայից դիրքն համեմատութեամբ բեւեռաց , և երբոր պէտք է ըլլայ տեղւոյ մը լայնութիւնը գտնել , կը չափուի այս տեղւոյն զենիթին հեռաւորութիւնն երկնային առարկայէ մը , որուն դիրքը ծանօթ է համեմատութեամբ բեւեռին , և անկէ կը հետեւցուի այն տեղւոյն դիրքը համեմատութեամբ երկրիս բեւեռին , այսինքն այն տեղւոյն լայնութիւնը ։

Բայց նոյն արդիւնքը ձեռք կը բերենք եթէ գիտնանք երկնային ձը և է առարկայի մը դիրքն համեմատութեամբ հասարակածին ։ Այսպէս գիտնալով առարկային կէտգոտիին հեռաւորութիւնն երկնային հասարակածէն , կրնանք գիտնալ

գտնել տեղւոյ մը լայնութիւնն . վասն զի առ. այս բաւական է երբ արեւը միջօրէականին վրայ է կամ միջօրէականին ամենամօտն է , այսինքն կէսօր է կամ մօտ է կէս աւուր , չափել տեղւոյն զենիթին հեռաւորութիւնն արեւուն կեդրոնէն : Այլ այս կը գտնուի չափելով զենիթին հեռաւորութիւնն նախ արեւուն վերին եզերքէն և ետքը ստորին եզերքէն . արեւուն կեդրոնին հեռաւորութիւնն անոնց միջինը կ'ըլլայ :

Ենթադրելով , օրինակի համար , որ արեւն ըստ մէջ զենիթին և հասարակածին գտնուի , և արեւուն կեդրոնին զենիթէն հեռաւորութիւնն ըլլայ 20 աստիճան , և ըստ աղիւսակաց դիրքն արեւու , այս աստեղ կեդրոնին հասարակածէն հեռաւորութիւնն ալ նոյնպէս 20 աստիճան ըլլայ . անկէ մէկէն կը հետեւցունենք որ զենիթին հասարակածէն հեռաւորութիւնն պէտք է ըլլայ 40 աստիճան , ուստի նաեւ այս պէտք է ըլլայ այն տեղւոյն լայնութիւնը :

Տեղւոյ մը լայնութիւնը գտնելու այս հնարքն գուցէ դիւրագոյնն ու դիւրագործադրելին ըլլայ : Որ ըստ օրէ կարելի է կատարել այս դիտողութիւնները կէսօրն , երբ արեւը տեսանելի է , և ամէն տարեցուցից մէջ նշանակուած է արեւուն կեդրոնին հասարակածէն հեռաւորութիւնն , որ կ'ըսուի խոտորումն արեւու :

Երկրիս ցամաքին վրայ այս դիտողութիւնները հասարակօրէն ութերորդ ըսուած գործիքով կը կատարուին , որ իր կեդրոնին վրայ շարժական հեռադիտակ մը կը տանի : Այս ութերորդին մէկ շառաւիղը կապարաւոր թելին ուղղութեան վրայ կը հաստատուի , և հետեւաբար դէպ 'ի զենիթ կը նայի : Հեռադիտակը կեդրոնին չորս դին կը դառնայ , ինչուան որ առնու ուղղութիւնն այն աստղին՝ որուն հեռաւորութիւնը կ'ուզենք իմանալ զենիթէն : Հեռադիտակին և ութերորդին գագաթնածիգ շառաւիղին անկիւնն հաւասար կ'ըլլայ աստղին զենիթէն ունեցած հեռաւորութեանը :

Աստեղագիտական դիտողութեանց մէջ այնպիսի հնարք 'ի գործ դրուեցան որ շատ աւելի ճշդութիւն ունին . այլ այս ընտրուեցան միջօրէականին վրայի աստղերն : Այս աստեղաց հեռաւորութիւնքը բեւեռէն շատ ծանօթ են , և աստեղաբաշխն իր դիտողութեանց համար կ'ընտրէ այն մասնաւոր աստղերն որ գրեթէ իր զենիթէն կ'անցնին : Այս գիտէ երկնային միջօրէականին աղեղն որ իր զենիթին և ընտրած աստղին մէջ տեղը կը գտնուի , և այս աղեղան մեծութեամբն ու այն աստղին երկնային բեւեռէն ունեցած հեռաւորութեամբը կը գտնէ իր զենիթին բեւեռէն ունեցած հեռաւորութիւնն , այսինքն իր լայնութիւնը : Այս հնարքս աւելի ճիշդ է , վասն զի այն աստղին և զենիթին հեռաւորութիւնն ամենափոքր է , և աւելի ճիշդ կրնայ չափուիլ , քան թէ մեծագոյն անկիւններ ըլլային :

Նաւու վրայ կարելի չէ կապարաւոր թել առնուլ , և ոչ իսկ աշխարհագիրն ամէն անգամ կրնայ գործածել զայն : Գեղեցիկ գործի մը հնարուած է , և կը գործածուի թէ ցամաքի և թէ ծովու վրայ եղած դիտողութեանց համար . այս գործին է վեցերորդն Հէտլի (Hadley) անգղիացւոյն : Այս գործւոյս միջնորդաւն՝ հարկ չկայ զենիթը գտնել կամ կապարաւոր թելին ուղղութիւնն առնուլ . դիտողութիւններն համեմատութեամբ հորիզոնին կ'ըլլուին :

Չենք ուզեր հոս այս հռչակաւոր և օգտակար գործւոյս նկարագրութիւնն ընել . բաւական է ըսել որ կրնայ գործածուիլ երկու առարկայից անկիւնական հեռաւորութեանց չափին առնելու ամենայն ճշդութեամբ և մեծաւ դիւրութեամբ , թէ և դիտողին դիրքն ենթակայ ըլլայ ամենայն անհաստատութեանց , ինչպէս է նաւու վրայի վիճակը :

Երբ Հէտլիի վեցերորդն կը գործածուի , փոխանակ դիտելու թէ տեսանելի առարկայ մը ինչ հեռաւորութիւն ունի զենիթէն՝ կը դիտուի թէ ինչ հեռաւորութիւն ունի հորիզոնէն . որ նոյն բանն է , որովհետեւ ամէն անգամ որ

առարկայի մը հորիզոնէն ունեցած հե-ռաւորութիւնը գիտնանք, կրնանք ա-նոր զենիթէն ունեցած հեռաւորութիւ-նը գտնել։ Աստն զի զենիթին հեռա-ւորութիւնն հորիզոնէն է 90 աստի-ճան. եթէ ասկէ կը հանուի առար-կային հեռաւորութիւնն որ ունի հորի-զոնէն, մնացորդը կը ցուցընէ այն ա-ռարկային հեռաւորութիւնը զենիթէն։ Ինչհանրապէս ծովու վրայ, կամ լաւ եւ՝ դրեթէ միշտ որոշ հորիզոն մը ու-նինք. եթէ նաւուղիղը կ'ուզէ առար-կայի մը բարձրութիւնը չափել, պէտք է միայն այն առարկային հեռաւորու-թիւնն առնուլ հորիզոնէն, և այս բանս ամենայն դիւրութեամբ և ճշդու-թեամբ կրնայ կատարել գործածելով Հէտլիի վեցերորդն։

Տեսնենք թէ ինչ կերպով նաւու-ղիղն ամէն օր կրնայ գտնել իր նաւուն լայնութիւնը։ Կէս աւուր մօտ, կամ երբ երկինքն անամպ է և արեւուն սկա-ւառակին որոշ կը տեսնուի, կ'առնու գոր-ծին ու արեւուն ստորին եզերաց բար-ձրութիւնը կը դիտէ, մինչև որ այս բարձրութիւնն աճելէն դադրի։ Այն ատեն կը յաւելու վրան արեւուն տրա-մագծին կէսն, որ աղիւ-սակներէն կ'առնու, և այսպէս կը գտնէ արեւուն կեդրոնին բարձրութիւնը։ Հանելով այս բարձրութիւնն 90 աս-տիճանէ, մնացորդը կը ցուցընէ արե-ւուն կեդրոնին հեռաւորութիւնը զենի-թէն։ Իր նաւուղղական տարեցոյցին մէջ կը գտնէ, նոյն օրուան համար, ա-րեւուն կեդրոնին հեռաւորութիւնն հա-սարակածէն, և միանգամայն, ինչպէս ըսինք, կը գտնէ իր զենիթին հեռաւո-րութիւնն հասարակածէն. ահա այս կ'ըլլայ իր նաւուն լայնութիւնն։ Ա-ւէլ քանի մը մանր պարագաներ ալ կան դիտելիք, բայց այս է առաջնորդու-թեան ընդհանուր համառօտութիւնը։

Արդէն կը տեսնենք որ թէ ծովու վրայ ըլլայ և թէ ցամաքի, թէ աստեղա-բաշխական դիտարանի մէջ ըլլայ և թէ աւազուտ անապատներու մակերեւու-թին վրայ, դիտութիւնը նոյն տայ մար-դուս գործնական միջոցներ, որով կա-րող կ'ըլլայ գտնելու իր կեցած տեղւոյն հեռաւորութիւնը երկրիս վրայ, թէ դէպ 'ի հիւսիս և թէ դէպ 'ի հարաւ։

Կը շարունակուի։

Վեսուվի հրդեհումն։

Անցեալ տարւոյն վերջերը Վեսուվ հրաբուղխը Նէապոլսոյ երկրին մէջ, նոր ու ահաւոր կերպով սկսաւ նորէն հրդեհիլ զարհուրելի գոռմամբ, թան-ձրախիտ ծուխ վեր շնչելով, հրեղէն գետ բղխելով, ու փոշիացեալ ժայռեր անձրեւելով։ Նուիթեան այս տեսարա-նը մեծասքանչ և ահաւոր է. բայց շըր-ջակայ բնակիչքը աւելի կը սիրէին բո-լորովին զուրկ մնալ այս տեսարանէս, քան թէ հանդիսատես ըլլալ իրենց տանց և կալուածոց կործանմանը։ Նէապոլիս հիացմամբ կը դողայ ամէն անգամ որ Վեսուվ կը մռնչէ, վասն զի կենդանի է Պոմպէայի և Հերքուլանո-նի յիշատակը, որ անկէ աւելի մօտ չէին այս հրաշունչ լերան, և լաւայի ու մոխրի հեղեղներուն տակը թա-ղուեցան։

Այս վերջին հրդեհումն, որ տա-կաւին կը տեւէ, շատ մեծ վնաս չըր-աւ. Փառք արդեանցս գիտութեան յառաջադիմութեանցն որ գիտեն ժա-մանակին ըստ կարի ամէն չարեաց առ-ջեւն առնուլ. և որովհետև ուրիշ ան-գամներ օրագրիս մէջ շատ անգամ խօսք եղած է այս հրաբուխիս վրայ, հոս դնենք այս անգամ ընթերցո-ղաց հետաքրքրութեանն համար ցու-ցակ մը այլ և այլ հրդեհմանց Վեսու-վի, սկսեալ մեր թուականութեան ա-ռաջին դարէն. վասն զի Հռովմայեցւոց ժամանակ մարած էր, և առաջին հըր-դեհումն անմոռանալի յիշատակ մը թո-ղուց պատմութեան մէջ Պլինիոսի մա-հուամբը։

Առաջիկայ ցուցակէն կը տեսնենք որ Վեսուվի հրդեհմունքն աճեցող հա-

մնացածութիւն մի անկեալ քանակի մեր դարերուն կ'ելնենք.

Ա Դար մեր թուականութեան	1	Թ	1
Բ	»	Ժ	2
Գ	1	ԺԱ	2
Դ	»	ԺԲ	2
Ե	1	ԺԳ	»
Զ	1	ԺԴ	1
Է	1	ԺԵ	»
Ը	»	ԺԶ	1
		ԺԷ	5
		ԺԸ	34
		ԺԹ	32

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Տասներորդ դար.

Ժ. Պատկեր. ամ տեառն 900–999:

Յովհաննէս կաթողիկոս:	Ա. Պատմութիւն Հայոց*: — Բ. Գաւազանագիրք, կամ կարգ կաթողիկոսաց:
Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայոյ:	Պատմութիւն յերիս հատուածս. ա. Յաղագս Թագաւորաց և Հայրապետաց մերոց: բ. Վասն բաժանմանն Վրաց. գ. Յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ Ծադն կոչեցելոյ:
Թովմա Արծրունի:	Պատմութիւն Հայոց*:
Կոստանդին Պերփիւռոժէնէ:	Ա. Պատմութիւն վարուց Վասլի կայսեր արշակունւոյ: — Բ. Գրուածք ի վերայ գործոց ինքնակալութեան: — Գ. Գիրք երկու յաղագս դրից քաղաքաց: (Այսոցիկ ամենեցուն ոչ ևս տակաւին գոն կամ գտանին թարգմանութիւնք ի հայ):
Գագիկ Արծրունի:	Թուղթ մի առ Ռոմանոս կայսր: Թուղթ մի այլ առ պատրիարգ Յունաց:
Մովսէս Կաղանկատուացի:	Ա. Տոհմապատմութիւն: — Բ. Պատասխանիք Թղթոց Թէոդորոսի Մետրապոլտի Մելիտինոյ:
Անանիա Նարեկացի:	Ա. Գիրք ընդդէմ աղանդոյն Թոնդրակեցւոց: — Բ. Նոյն ի վերայ եկեղեցւոյ (անյայտ):
Մեծն Խոսրով եպիսկոպոս Անձևացեաց:	Ա. Մեկնութիւն ժամագրոց*: — Բ. Բացատրութիւն խորհրդոյ պատարագի:
Մեսրոպ երէց:	Պատմութիւն վարուց Ս. Ներսեսի և պատմութիւն իրաց այնր ժամանակի*:
Դաւիթ փիլիսոփայ:	Բանք ինչ յաղագս պահոց:
Ստեփանոս Ասողիկ:	Ա. Պատմութիւն Հայոց*: — Մեկնութիւն մարգարէութեան Երեմիայ (անյայտ):

ՎԷՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3 | 1862 | ՄԱՐՏ 1

ՀԱՑԱԴԻՐ

Արեգ Ա. — Մարտի 9—21.

Ահաւասիկ Մարտ ամիս, որոյ կու տեսնենք չորս ցուրտ և երկայն ամիսներ. բոլոր բնութիւն կու հառաչէր կանչէր զմարտ. ոչ իբրև տարւոյ գեղեցկագոյն ամիսը, այլ պատճառ և մեր ձաւորիչ ամենայն գեղեցկութեանց. ոչ իբրև զապրիլ դալար, կամ գունաւոր իբրև զմայիս, ծաղկազարդ և պտղացոյց, այլ այդ ամենայն շնորհացնշան տուող. ինքն է ծնող մանկագոյն և զուարթագոյն եղանակի տարւոյն, գարնայնոյն: Գարունն դեռ եկած տիրած չէ, այլ ահա կու գայ և յառաջէ, և ձմեռն երթայ և հեռանայ: Մեր կրակարանին ժամերն քիչնան. առաւօտն կանխէ, իրիկունն ուշանայ. գիշեր ու ցորեկ այս ամսոյս մէջ, այսօր՝ հաւասարին մէկմէկու, 12—ժամեայ մէկն, 12—ժամեայ մէկալն. և վաղը կու սկսի ցորեկն աճիլ և երկըննալ, գիշերն պակսիլ և կարճըննալ: Ցորեկն աճելով իր թագաւորին, արեգական, ճառագայթներովը զօրղարի. օդն կու զգայ և պահէ տաքութիւն. ջուր և հող այլ զայն զգան. և ցամքած, սեւցած, պնդացած երկիրն ձմեռուան ձիւնը և եղեամը կու հալեցընէ և կակղանայ. և ահա հինգ վեց ամիս իր ծոցը թողեալ թաղեալ սերմանք, թմբեալ թառամեալ տունկք՝ ծայր արձըկեն, կանաչն ընծայուի, կարմիր կու գայ, ծաղիկ երեւայ:

Իրաւ դեռ մեր բարձրադիր աշխարհին ամէն տափերն այլ իրենց կերպարանքը չեն փոխեր, և այս շնորհքներն չերևար վրանին. դեռ ձիւն և սառն յամառեալ բռնեն տարին ու ձորը. բայց ամենևին անզգայ այլ չեն. տեղ տեղ ձմեռնային ալիքն՝ սկսին (մարդուս ըմբռնութեան հակառակ) սև խայծ առնել. հողն թէ և ոչ դալար՝ այլ գոնէ յայտնէ զինքն և ջանայ թօթուել վրայի ճերմակ թանձրութիւնք: Մեր հիւսիսային խորահովիտներն, եւս առաւել արևելեան և հարաւոյ եզերքն՝ կ՚առնուն բարեխառն կլիմայից հաւասար

Ըսպա եւ փորձի զառաջնորդութեան, « Իկարէ որդեակ,
» Ընդ միջինն ընթաց, խոնաւ առաւ քեզ, առէ, շաւիղ անվրդովանաց.
» Պուցէ ընդ խոնարհ թէ գնաս ընդ ուղի, յալեաց ծանրասցին,
» Եւ թէ ընդ բարձունս, խանձասցին փետուրքդ ի բոց հրդատին.
» Ընդ երկաքանչիւր հեռոցն ընդ միջին թռիր որդեակ իմ.
» Ահա պատուիրեմ չհայել քեզ համբուն ի դէմս Եղողին.
» Եւ ընդ Արջոյն մեծ կամ ընդ մերկանդամ ընդ Հայկեան նիզակ
» Մի՛ ակնարկեսցես. առաջնորդութեամբ իմ լեր հետեւակ »:
Եւ նորանմանապէս թելադրեալ նորմին զօրէնս թռչնոց,
Ընհրմուտ ուսոցն ապա զանծանօթ թեւսն յարմարեաց:
Ըայլ զոյգ ընդ խրատուն թանան համօրէն երեսք ծերունիք,
Եւ զոյգ ընդ գործոյն սասանին ի դող բազուկք հայրենիք:
Համբոյր ետ անդարձ, եւ թեւատարած թռեաւ առաջին,
Ըայլ սիրոյն երկիւղիւ, գողայ տատանի ի տես ուղեկցին:
Օրօրինակ հաւ՝ որ առ ի բարձուէ ընտանի բունոյն
Ըզմատաղ ձագուցն արձակէ երամ ընդ այերս օդոյ,
Ձայնէր զիւր կրնի եւ ի մահաբերթըն մարզէր արհեստ.
Բախէր ինք զիւր թեւս, և զորդւոյն դիտէր բախիւն զուգահետ...
Բայց այն ինչ մանուկն ըսկըսաւ խայտալ բուռըն թռչանօք,
Մանկական աշխոյժք եթերաց բարձանց վառին անձնչանօք.
Եւ զառաջնորդին լքեալ ըղշաւիղ թռուցեալ ի բարձունս,
Ի սատակ տօթոյն կակղի հոսանէս թեւոցն ամրութիւն.
Հալեալ էր մոմոյն. ինքն ըղմերկանդամն շարժէր ըղբազուկս.
Ի թեւոց թափուր եւ ոչ դայզըն մի ընկալեալ ըղօդք.
Շըրթունք հայրակոչ յալիս կապուտակ ջուրցըն սուզանէին,
Որ եւ յայսմանէ ընկալաւ այսօր զանուն ըզնորին:
Եւ հայրն հիքացեալ, այլ ոչ եւըս հայր, « Իկարէ, ասաց,
» Իկարէ, ուր ես, եւ կամ յոր գաւառ քեզ հանդիպեցայց.
» Իկարէ... » ասաց, եւ ի ծովս ալեաց փետուրս նշմարէ.
Անէծ զիւր արուեստ, ամփոփէ զմարմինն, զանուն տեղւոյն առէ:

ՈՎԻԴԻՈՍ

Շեշտ կամ Շեշտուած ձայնի:

Շեշտ բառը այլ և այլ նշանակութիւններ ունի. երբեմն կ'արտայայտէ ձայնին զանազան աստիճաններն՝ լեզուի մը բառերն արտասանելու համար, երբեմն վանկի մը վրայ ձայնին մասնաւոր ոլորումը, երբեմն ալ խօսքն այդ. ողջման համաձայնութիւնը ցուցանող նշան մը: Շեշտուածն է, քերականական բացատրութեամբ, վայելուչ յարմարութեամբ շեշտերն դասելու արուեստը. իսկ լեզուի նկատմամբ մտածելով, իւրաքանչիւր բառի, բառ ընդհանուր. կերպ բանին, և իմաստին մէջ բռնած տեղւոյն համեմատ, ձայնի միջոցով և առանց

հեռանալու առոգանութեան կանոննե-րէն, յատուկ զօրութիւն մը տալու ա-րուեստն է ։

Այլ և այլ տեսակ շեշտեր կան ․ տե-ղային կամ գաւառական շեշտն այն է՝ զոր մի և նոյն աշխարհքի զանազան գաւա-ռաց տեղացիքն և այլ և այլ ազգերն 'ի բնութենէ կամ սովորութեամբ կ'ու-նենան ։ Իւրաքանչիւր գաւառ, նաև իւրաքանչիւր քաղաք և իւրաքանչիւր ժողովուրդ՝ լեզուով ուրիշէն կը տար-բերի՝ ոչ միայն տարբեր բառեր գործա-ծելով, հապա նաև բառերն ուրիշ կեր-պով արտաբերելով և հնչելով ։ Ոմանք՝ որ բառ սովորութեան ձայնը կը բար-ձրացունի, հոն կ'իջեցնեն, կը սղեն այն վանկերը որ երկար պիտի ըլլային ։ Այս զանազան շեշտերն, առաւել կամ նը-ւազ պակասաւոր, ուղիղ առոգանու-թեան մեծ արգելք են ։ Հասարակներն խնամով պէտք է այս բաներս մէջ զգու-շանան, և բառ կարի ճիշդն և ուղիղը հնչելու աշխատին ։

Բերանխառնական շեշտը՝ վանկի մը վրայ ձայնի մասնաւոր ոլորակը կը ցուցնէ, և կը դրուի ձայնաւորաց վրայ, անոնց հնչումն որոշելու համար ։ Եղանակի զար-դարանաց կարգաւորութեանն համեմատ, ձայնի ելևէջքն բառ բնութեան վան-կից պէտք է զանազանին ։ Ամէն լե-զուաց մէջ՝ վանկերէն ոմանց վրայ պէտք է ձայնը բարձրացնել, ոմանց իջեցնել, ոմանց ալ սկիզբը բարձրացնել ու վերջն իջեցնել ։

Ժամանակական շեշտը՝ այս կամ այն վանկին վրայ ձայնին աւելի երկար կամ սուղ արտաբերութիւնը կը ցուցնէ ։ Հնչմանց զանազանութենէն զատ, պէտք է գիտնալ նաև իւրաքանչիւր վանկ իր աստիճանին համեմատ հնչելու ժա-մանակին չափը ։ Աւստի բառն երկու տեսակ որոշեալ յատկութիւններ ու-նի ․ ձայն և ժամանակ ․ շեշտը, հնչմանց տարբերութիւնն իմացնելու համար, իսկ քանակն՝ այս հնչմանց առաւել կամ նուազ սղութիւն կամ երկարու-թիւն տալու համար ։ Տարակոյս չկայ թէ ինչ աստիճանի կարևոր է առոգա-նութեան ինչպէս որ պէտք է խորունկ ուսում մը ․ վասն զի առանց ճարտասանին խօսուածքը քերականական ճշգութիւն մը կ'ունենայ ․ և այս ճշգութիւնն իր ճառին ճարտարութիւն ու ցրտութիւն մը չպատճառելէ զատ, ձայնի փոփոխ ներդաշնակութիւնը կ'աւերցնէ, և բա-ռերն իրենց յատուկ զօրութեանն հա-մեմատ կը գունաւորէ ։ Իսկ ուղղե-ալ առոգանութիւնը վանկից ճշգրիտ չափը կը սորվեցնէ, լաւ խօսել ուզողին համար օգտակար և անհրաժեշտ հար-կաւոր է ։ Այլ ըստ հակառակին լաւ չկրնար արտասանել մէկը թէ որ կանո-նաց անտանելի ճշգութիւն մը պահէ որ ձևացեալ և բռնազբօսեալ կերպով մը արտա-նու ․ վասն զի բնականութիւնն է միայն որ զմեզ կ'ախորժեցնէ, կը զուարճացը-նէ և կը գրաւէ ։

Ուժաւոր կամ արտայայտական շեշտը, զոր բազումք բերանխառնական շեշտին հետ կը շփոթեն, իմաստից և զգացմանց իրարու մէջ ունեցած կապակցութիւ-նը կը ցուցնէ, որոնց յայտարար նը-շանքն՝ կէտերն են ։

Ճարտասանական կամ քաղցրացուցական շեշտը շատ նմանութիւն ունի բնական կոչուած շեշտին հետ ։ Բնական շեշտն այն է՝ որով մարդ զգացած կրից հա-մեմատ ձայնը կը բարձրացնէ, կը զօ-րացնէ, կ'իջեցնէ, կը չափաւորէ կամ կը տկարացնէ ։ Ճարտասանական շեշտը, բառ նմանութեան բնական շեշտի, նկա-րագրել և ազդել կու տայ այլոց այն զգացմունքն՝ որովք ինքն ազդուած է ։ Ոմանք երկրորդն առջինէն կը զանա-զանեն, պատճառաւ որ առաջինը աւելի նուազ բնական է ․ բայց արուես-տը ամենայն հարստութիւնը և ձայնից անհուն փոփոխութիւնն առնելով, և հնչմանց ամենայն կարելի ելևէջներով կը յար-մարի ։ Ընդհակառակն թուի թէ ա-րուեստով այդ շեշտը չկրնար կատա-րելագործուիլ, և որչափ բնական՝ այն-չափ կատարեալ կ'ըլլայ ։ Որ և իցէ կերպով, դարձեալ կը կրկնենք, թէ ճարտասանական շեշտը ձայնի բարձրա-նալը կամ իջնելը կը ցուցնէ, ինչպէս

որ սրտին ունեցած զգացմունքն կը պահանջէ ։ Կը ծառայէ նաև խօսքի մը իմաստն աւելի ճշդիւ նշանակելու, և գլխաւոր մտածութիւնն աւելի ազդուութեամբ բացատրելու համար ։ Նոյն կը տեսնուի այս շեշտին և պարզ արտասանութեան իրարմէ ունեցած տարբերութիւնը . ասիկայ արտաբերութեան ընդհանուր ձայնին կարևոր բարձրութիւնն է, որպէս զի բանախօսին ձայնը լսուի . իսկ ճարտասանական շեշտն է՝ արտասանողին հոգւոյն յուզմանէն յառաջ եկած ձայնի ելևէջք մը որ ունկնդիրը շարժելու համար պերճախօսութեան զօրաւոր միջոցներէն մէկն է . և նաև ճարտասանութեան գլխաւոր գործեաց մէկը կրնայ համարուիլ ։ Ճարտասանական շեշտը, մէկու մը բնածին պէս, զգայութեանց հաւասար միշտ յարափոփոխ է ։ Բարկութիւնը, գթութիւնը, երկիւղը, վշտակրութիւնն և ուրախութիւնք իրենց առանձին ձայներն ունին ։

Յիրաւի կիրքերն ամենևին իրարու չեն նմանիր . և բոլորն ալ հոգւոյն վրայ զանազան տպաւորութիւնք կը պատճառեն, և իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ ձայն մը յառաջ կը բերէ ։ Զարմանքը՝ ծանր և դաշնակաւոր ձայն մը կը պահանջէ . . ափշութիւնը՝ բարձր ձայնով մը կը յայտնուի . փափաքն է եռանդուն և շտապող . բարկութիւնը՝ ազդու արտասանութիւն և զօրաւոր ձայն մը կ'ուզէ . սիրոյ բացագանչութիւնքն են գողտր, կենդանի և զուարթական . տրտմութեանը՝ հառաչախառն, յամրաբարբառ և ստէպ հանգիստներով ընդհատեալ . ուրախութեան ատեն՝ ձայնը լեցուն, կենդանի և նուրբ կ'ըլլայ . ցաւոց մէջ՝ սրտաշարժ, կիսակտուր և հեծեծախառն . բարկութեան ժամանակ՝ սուր, համառօտ և երագընթաց . կռուոյ ատեն՝ խրոխտ և համարձակ . վախի մէջ՝ տկար և նուաղեալ . գթոյ և կարեկցութեան միջոց՝ գողտր, սրտաշարժ և ողբական . լալու ժամանակ՝ ընդհատեալ ։ Եթէ ուզէ մէկն յանդիմանել, ձայնն ազդու կ'ըլլայ . եթէ խնդրել, աղաչել, քաղցր ու երկչոտ . եթէ խրատել, մխիթարել կամ խոստանալ, ծանր և համառօտ կ'ըլլայ ։ Ունկնդրութեանց մէջ զմարդիկ դիտելու սովորութիւն ունեցողք՝ դիւրաւ կը տեսնեն կրից այս զանազան արտայայտութիւնքն ։ Ճարտարութիւնը իւրաքանչիւր կրից բնական ճշմարիտ ձայնին յարմարցնելն է ։ Մէկն իր զգացած կիրքերն չկրնար այլոց հաղորդել, մինչև որ անանկ մը զանոնք չարտայայտէ, որ իրապէս զանոնք զգացած ըլլալը ցուցընէ ։

Բացատրած զգացմանց համեմատ արտասանութիւն յարմարցընելու միակ միջոցն է նիւթոյն իսկութեանը լաւ մը թափանցել . և ըստ ամենայն մասին՝ արտասանութեան գլխաւոր հիմունքն է՝ բնածին զգալ . վասն զի սիրտը ճարտասանութեան աթոռն է ։ Զգածեալ մարդուն ձայնն իր նմանեաց սրտին խորը կը հնչէ . և կիրքն 'ի կրից յառաջ կու գայ, որ տեսակ մը համակրութիւն է ։

Բայց թէ արդեօք հասարակաց խօսակցութեան մէջ պէտք է ճշգրիւ բնութեան ձայնը գաղափարել . և հաւասար թերութիւն մ'է չափազանցելը, կամ աւելի մեղմացնելը ։ Ուստի թէ, գողտր զգացմանց մէջ լաւագոյնն է, բնութեան ձայնը կէս առ կէս փոխ առնուլ . իսկ սաստիկ զգացմանց մէջ, ինչպէս են սէր, բարկութիւն և այլն, վայելուչ է զանոնք մեղմացնել ։ Ատենախօսն այն վանկից վրայ պէտք է ձայնը զօրացնէ՝ ուր որ կրից սաստկութիւնն աւելի համապատասխան կու գայ ։

Արտասանի այս տողը,

Զուարճական, որպիսի բան եւ է քաղցր բերանոյ,

Անանկ կերպով կրնայ արտասանուիլ որ ձայնը շեշտեալ վանկից վրայ բարձրանալով, այլոց վրայ կը ցածնայ ։ Երբեմն մի և նոյն զգացումը ընդունակ է այլ և այլ ելևէջից ։ Կրնայ վերի տողն հակառակ եղանակաւ արտաբերուիլ, շեշտեալ վանկից վրայ ձայնը ցածցընելով, և այլոց բարձրացնելով ։

Յունաստանի, որովհետեւ բան կը է քաղաքին ընթա-նոյ:

Իւրաքանչիւր կիրք իրեն յարմար իր ելեւէջքն կը պատշաճէ: Օրինակի համար, քաղցր յանդիմանութեան չեշտ մէջ, անգամ բառին առաջին վանկին վրայ ձայնը կը յենու. անգամ, ինչ որոշի տեղ. իսկ սոսկալու չեշտին մէջ վերջինին վրայ. անգա՛մ, ինչ տես վերը:

Ճարտասանական դարձուածոց մէջ կան անանկ ազդու բառեր որոց վրայ իմաստին ոյժը կը կայանայ, և այն բառից վրայ պէտք է ձայնն յենու: Բայց պէտք չէ նայիլ ամէն բանի ազդուութիւն մը տալու. վասն զի այն ատեն արտասանութիւնը ձևացեալ և նոյնաձայն բան մը կը դառնայ: Միակ կանոնն որ ձայնն ըստ պատշաճին զօրացնելը սորվելու համար կրնայ սահմանուիլ՝ այն է՝ որ բացատրել ուզած զգացմանն ոյժն ու որպիսութիւնը պէտք է որոշ ու ճշգրիտ կերպով ըմբռնել, և պայծառ գաղափար մը ունենալ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊՕԼՍՈՅ[1]

Մարկիանոս իր ազնիւ բնաւորութեամբը, լաւ վարքովը և խոհեմաւոր կառավարութեամբը ինքզինքը Պօլսեցիներուն ընտրութեանն արժանի ցուցուց: Թրակիոյ մէջ աղքատ մէկէ ծնած՝ առաջինները տարի ծառայ եղեր էր. ետքէն ալ Ասպար զօրավարին օգնական ըլլալով Պարսկաստանի և Ափրիկէի մէջ շատ քաջութիւններ ըրեր, մեծ անուն հաներ էր, ու համեստութեամբն ալ նախանձորդաց բերանը գոցեր էր: Աթոռը նստելուն պէս՝ խելացի օրէնքով անիրաւութեանց դարման ըրաւ, ու բռնաւորական կերպերը փարատեց, հարկերը թեթեւցուց, ժողովրդեան հետ սիրով ու քաղցրութեամբ կը վարուէր, իսկ թշնամեաց հետ խրոխտանօք:

Ատտիլա պատգամաւորութեամբ մը պահանջեց իրմէ որ Թէոդոսէն խոստացած հարկն հատուցանէ: Մարկիանոս պատասխան տուաւ թէ "Ոսկին այն ժամանակն՝ որ ամէն մարդ ուզածն ըսել կու տար կայսեր. ես սուսերով և ամէն բանով պատրաստ եմ օգնելու այն դաշնակից թագաւորաց որ ինծի հետ համաձայնութեամբ կը վարուին, բայց ապստամբներուն՝ զօրքով, քաջութեամբ ու սրով պատասխան կու տամ": Այս պատասխանին վրայ կատղեցաւ Ատտիլաս, երդում ըրաւ որ Հռովմայեցւոց մինչև անունն ալ չթողու աշխարհիս վրայ. սակայն վայրենութեան հետ խորամանկութիւնն ալ ունենալով, երբոր տեսաւ Մարկիանոսին պատրաստութիւնը՝ սիրտ չըրաւ հետը պատերազմելու:

Մարկիանոս սաստիկ հրովարտակ հանեց Հերետիկոսաց դէմ, և առաջնորդութեամբ մեծին Լեւոնի Ա. պապին Հռովմայ, Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը գումարել տուաւ յամին 451 ընդդէմ մոլորութեանն Եւտիքեայ:

Մեռաւ Մարկիանոս յամին 457, մինչդեռ կը պատրաստուէր ընդդէմ Գենսերիկոսի բռնաւորին Ափրիկէյ, թողլով անուն համբաւաւոր ինքնակալի: Բայց մեր Եղիշէ պատմագիրը կը կոչէ զայն անարժան Մարկիանոս, վասն զի չօգնեց Վարդանանց՝ Յազկերտի դէմ, որպէս զի անոր հետ դրած հաշտութեան դաշինքը չաւրէ:

Մարկիանոսի մահուընէն ետքը թէ զօրաց և թէ արքունեաց մէջ Ասպար զօրավարին պէս անուանի մարդ չկար. իր ընտանիքը թէ հարստութեան և թէ ազնուութեան ըլլալ ծառայութեան համար շատանցուցած արքունեաց մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր. և ինքն ալ քաջութեամբը մեծամեծ պատիւներու հասած ըլլալով՝ կայսրութեան կը

1. Տես հատ. Ա. երես 372.

փափաքեր և խնդիրքը այն պատուոյն արժանի ալ կը սեպեր. բայց որովհետև արիոսեան էր, և վախնալով որ անով ուղղափառաց ու ծերակուտին մեծ մասին չկրնար սիրելի ըլլալ, իրեն գաւառապետը Լևոն Թրակացին առաջարկեց կայսր ընտրելու, որ ուղղափառ էր կրօնիւք, և պսակեցաւ Անատոլիս պատրիարքէն Կոստանդնուպօլսոյ, և առաջինն եղաւ որ կայսերական օրհնութիւնն եկեղեցական առնու: Հաստատեց Քաղկեդոնի ժողովն ընդդէմ Եւտիքականաց, որուն համար արժանի եղաւ օրհնութեանց և գովութեանց Լևոն Ա պապին:

Ասպար կը յուսար որ Լևոնի անուամբ ինքը թագաւորէ. Լևոն ալ խոստացաւ որ Ասպարին խօսքէն դուրս չելլէ, և անոր երեք որդւոցը մէկն իրեն կեսար կամ յաջորդ անուանէ: Բայց Լևոն աթոռը նստելուն պէս գլուխ քաշեց իր բարերարին դէմ. Իսաւրիացւոց գունդ մը բերել տուաւ Կոստանդնուպօլիս, որպէս զի կարենայ զսպել Ասպարին պահապան պարտաւորեան զօրացը դէմ դնել. որով Ասպարին իշխանութիւնը բոլորովին տկարացաւ, և այնչափ եղաւ որ բանակին մէջ և ոչ պարզ պաշտօնական մը կրնար անուանել: Այս բանին վրայ Ասպար դառնապէս գանգատեցաւ Լևոնի:

— "Չվայլեր, ըսաւ՝ կայսեր ծիրանին զառօղաբար թօթուելով, չվայլեր այս ծիրանին հագնող մարդու մը որ ապերախտ և ուխտադրուժ ըլլայ:

— Այս առնել չվայլեր, պատասխանեց կայսրը, չվայլեր մէկ թագաւորի մը որ զոհէ իր պատիւն ու հասարակաց օգուտը խորամանկ և ամբարտաւան մարդու մը":

Այս երկուքն առաջի բերան ծածկեցին իրարու դէմ ունեցած ատելութիւննին. Լևոն՝ կեսար անունը տուաւ Ասպարի Պատրիկ որդւոյն, և իր Լեւոնդիա դուստրն ալ անոր կնութեան տուաւ: Բայց Ասպար տարօրինակ ատելութեամբ լեցուած ըլլալով, որդւովքը Վանդալաց Գենսերիկոս թագաւորին հետ մտերմական դաւակցութիւն մը պատրաստեց Լևոնի դէմ, և կ՚ուզէր գաղտուկ Կոստանդնուպօլիս մտցնել Գենսերիկոսը: Լևոն իմանալով այս դաւն, Ասպարը որդւոցը հետ պալատն հրաւիրեց, ու չորսն ալ մեռցընել տըւաւ յամին 471: Ան ատեն Ասպարայ զօրքը արքունիք վազեցին, որ իրենց տիրոջը մահուան վրէժն առնուն՝ բայց բոլորն ալ Իսաւրիացիներէն ջարդուեցան: Այս կոտորածին պատճառաւ ժամանակակիցք Լևոնի՝ Անօգորոյն անունը տուին: Ղրկեց Լևոն զԱնագաստ զօրավարը Հոնաց դէմ, որ գնաց և ջախջախեց զանոնք:

Յամին 465 զարհուրելի հրդեհ մը եղաւ Կոստանդնուպօլիս, և քաղքին տասնըչորս թաղէն՝ ութն այրեցաւ: Պատմիչք կը հաստատեն թէ աւելի քան զտասն հազար հոգի աւերակաց տակը մնացին. և Սիլիվրէի դռնէն սկըսեալ մինչուան Ոսկեղջիւր՝ քաղաքը աւերակաց շեղջ մը դարձաւ:

Լևոն ամենայն կերպով ետևէ եղաւ որ այս փնտռուն դարման մը ընէ, բայց բոլոր ջանքը փուճ ելաւ: Իր Լևոնդիա աղջիկը Թրասկալիսէոս անունով Իսաւրիացի զօրավարի մը կին տուաւ, որ վերջէն Զենոն ըսուեցաւ: Լևոն կ՚ուզէր զինքը կայսերակից առնուլ. բայց վախնալով որ ապստամբութիւն մը չելլէ, որովհետև ժողովուրդը սաստիկ ատելութիւն ունէր Զենոնի դէմ, անոր մէկ որդին Օգոստոս անուանեց, որ իր պապուն անուամբը Լևոն կը կոչուէր: Տարի մը վերջը մեռաւ Լևոն յամին 474: Կոստանդնուպօլսոյ ժողովուրդը շատ ցաւեցաւ վրան, որովհետև ամենայն կերպով բարբարոսաց դէմ դրեր էր: Ըստ պատմչաց՝ դիւրահաւան էր չարախօսաց, և շատ անմեղներ մահուան մատնեց:

Լևոնի մահուընէն ետև ժողովուրդն ու զօրքը կայսր անուանեցին Լևոն Բ, Զենոնի և Լևոնդիայի որդին: Իսկ հայրը՝ Զենոն, առաջ ինքզինքը խնամակալ անուանել տուաւ, և քիչ ատենէն ալ կայսր, իր որդւոյն ձեռքով և

ծերակուտին հաւանութեամբը, յամին 474 փետրուարի մէջ։ Լեւոն Բ մեռաւ նոյն տարւոյն նոյեմբերի մէջ, յետ թագաւորելու տասն ամիս, որուն համար կ'ըսեն թէ հայրը զինքը թունաւորած ըլլայ։

Զենոն իր որդւոյն մահուընէն վերջը միայնակ թագաւորելով, ժողովըրդեան վրայ ծանրացոյց տուրքն, և շատ մը կուսակցութեանց յաղթեց, մանաւանդ երկու կուսակցութեանց, որոնց մէկուն գլուխն էր Վասիլիսկոս՝ իր կնոջն եղբայրը, որ ինքը զինքը կայսր անուանեց, և մէկալին գլուխն էր Մարկիանոս՝ արեւմտեան կայսեր Անթեմիոսի որդին։ Նենգութեամբ զամէնքն ալ նուաճեց, և իր թշնամեացն արեամբը թաթաւեցաւ, ու տասնըվեց տարի անընդհատ ստրկութեամբ և անօրէնութեամբք թագաւորութիւնն անցուց։

Արիադնէ կայսրուհին վախնալով որ Անաստաս իշխանին վրայ ունեցած սէրը թէ որ կայսրը իմանայ՝ զինքը մեռցընել կու տայ, ինքն ուզեց ատելի չարագործութեամբ անոր կեանքը վերջացնել։ Զենոն գինովութենէ սաստիկ հիւանդացած ըլլալով՝ օր մը մարեցաւ ընկաւ. Արիադնէ մէկէն զանիկա ողջ ողջ գերեզմանը դնել տուաւ։ Մինչ տանելէն երբոր արթնցաւ Զենոն շատ աղաղակ կանչեց, մէկը չհամարձակեցաւ իրեն օգնութեան հասնելու. քանի մը օրէն կայսրուհւոյն հրամանաւը գերեզմանը բացին, տեսան որ Զենոն կատաղութենէն թեւերը կրծեր էր ու սրունքները պատռըտեր էր և իրօք մեռեր էր յամին 491։

Զենոն մարմնով տգեղ ու միտքը նուաստախոհ ըլլալով՝ գէշ թագաւորի մը ամէն տեսակ պակասութիւններն ունէր։ Յանձնապաստան, վատ, կասկածոտ, ապերախտ, անգութ բնաւորութեամբը՝ մեծամեծ ծառայութեանց հատուցումը՝ պատուհասօք կ'ընէր, թէեւ յանցանաց ալ պատիժ մահ կու տար։ Կը ջանար իր տգեղութիւնը՝ երեսը ներկ քսելով ծածկել, ամբարշտութիւնը՝ սուտ նախանձայուզութեամբ, և վատասրտութիւնը՝ մեծաբանութեամբ. միշտ պալատը կեցած կը սպառնար բարբարոսաց, ու ոչ երբէք անկէ դուրս ելաւ որ հեռաւորներուն պատերազմի։

Նոր օրերն Յունաց բանակին Հայոց նախարարքն իրմէ վտարանջեցին, բայց Զենոն յաղթեց անոնց ու նախարարութիւնները վերցուց։

Արիադնէ շատ մը կայսերական գահը բարձրացոյց Անաստասն, զոր մէկէն ընդունեցան ծերակոյտը, զօրքը և ժողովուրդն առանց դժուարութեան. բայց Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը զինքը ստիպեց որ Եւտիքէսի մոլորութիւններէն հրաժարի. Անաստաս աւետարանին վրայ երդուընցաւ որ Քաղկեդոնի ժողովը կ'ընդունի, և ամենայն կերպով կաթուղիկէ հաւատքը հաստատուն կը պահէ։ Մի և նոյն ժամանակը Զենոն Իսաւրացւոյն այրին իրեն կին առաւ, և տարւոյն մէջ կայսր հրատարակուեցաւ յամին 491։ Վաթսուն տարեկան էր երբ կայսերական աթոռն ելաւ Անաստաս. արծաթասէր, փառասէր և վատասիրտ մարդ մըն էր, ժողովրդեան վրայ տուրքը ծանրացոյց, հասարակաց պաշտօնները սակով ծախեց, և ամէն ստացականներէն ծանր գումարներ արծաթոյ բռնի առաւ, որպէս զի բարբարոսներէն խաղաղութիւն գնէ, փոխանակ վանելու զանոնք զինուց զօրութեամբը. և այս պատճառաւ սարսափ ընկեր էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անոնց արշաւանքէն, որ Անաստաս մեծ պարիսպ մըն ալ շինել տուաւ յարեւմուտս Կոստանդնուպոլսոյ, որ կը ձգուէր Պրոպոնտիսէն՝ որ է Մարմարայի ծովը, մինչեւ Եւքսինեան Պոնտոս, և կըրագիծ երկայնութիւն ունէր տասնհինգ փարսախ։ Այս ժամանակներն արդէն քաղաքին շրջակայքը բազմաթիւ ամարանոցներով զարդարուած էին, և Անաստասայ շինել տուած պարսպով ազնուականաց այս բնակութիւնները կը պաշտպանուէին Հոնաց,

Ալանաց և Սուեւաց յարձակմունքներէն։

Կոստանդիանոսի հիմնած մեծ քաղաքին կործանման պատճառներն սկըսան երևնալ, որ էին դրսէն բարբարոսները, ներսէն իշխանաց անմիաբանութիւնները։ Արթալով Աթէնքի ստախօսութիւններն և ասիական Թուլութիւններն սկսան տիրել Կոստանդնուպօլսոյ մէջ։ Արևելեան կայսրութեան Յոյնքն, ըստ միաբան վկայութեան ամենայն պատմագրաց, գիտէին բանել շատ գեղեցիկ խօսքեր, բայց քիչ անգամ զանոնք գեղեցիկ կերպով 'ի գործ կը դնէին։ Այս գեղեցիկ խօսողները վատութեամբ գըլուխ կը ծռէին ամէն մարդու լուծին, որ բաւական ոյժ ունենար արոյն օրէնքն անոնց վրայ դնելու։ Զօրքն, ինչպէս Հռովմայ պրետորեանքն, ըստ քմաց ուզածնուն կայսր կ'ընտրէին կամ կը փոխէին, և հասարակ քաղաքացիք ալ աստուածաբանական խնդրոց և կրկէսի խաղերուն մեծ եռանդեամբ կը պարապէին. որով Կոստանդնուպօլիս կերպով մը արևելեան ամենայն հերետիկոսութեանց խանձարուրքն եղաւ։

Անաստաս, որ կայսր ըլլալու համար եւտիքեականութիւնը մերժեր էր, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին դիմացն ըրած երդմունքն աչքի տակ առաւ, հերետիկոսաց պաշտպան կեցաւ, և ուղղափառ եպիսկոպոսներէն ով որ իրեն դէմ կեցաւ՝ բոլորն ալ աքսորի դատապարտեց։ Հաւատոց այս պակասութեանն համար քաղաքական կռիւ ծագեցաւ, և յամին 513 հերձուածողք և ուղղափառք մէկզմէկ կը ջարդէին փողոցներուն, հրապարակներուն, և ինչուան եկեղեցիներուն մէջ։ Միայն Կոստանդնուպօլսոյ մէջ տասն հազար հոգիէն աւելի կեանքերնին կորսընցուցին։ Բազմութիւն անթիւ մարդկան փողոցաց մէջ կը պառկէին. “Ո՛վ քրիստոնեայք, ահա ժամանակ մարտիրոսութեան„։

Այս աղաղակէս Անաստաս վախէն սարսափած՝ պալատին դռները գոցել տուաւ, և պատրաստուեցաւ փախչելու եթէ խռովութիւնը սաստկանայ. դըրսուանց ալ այնպէս ձևացուց որ Եւփիմոս պատրիարքին հետ հաշտուած է։ Այն ատեն Վիտալիանոս՝ Ասպարի թոռը՝ տեսնելով որ այս կրօնական պատերազմին առթովը՝ որ զկայսերութիւնն արեամբ կը շաղախէր՝ կրնայ դիւրաւ կայսր ըլլալ, մէկէն ապստամբութեան դրօշը պարզեց, և Կոստանդնուպօլսոյ դռներն հասաւ յամին 514 յունիսի սկիզբներն։ Ուղղափառք կ'ուզէին զինքն Օգոստոս անուանել, բայց Անաստաս մէկէն՝ գլուխը բաց և աղաչաւորի մը կերպարանքով ձիարձակարանին մէջ ժողովրդեան ներկայացաւ, և խոստացաւ որ ուղղափառ եպիսկոպոսներն աքսորանքէ ետ կը դարձընէ։ Այն ատեն զօրքը, ծերակոյտը և ժողովուրդն անոր խաբէական արցունքներէն սրտերնին շարժած, նորէն զինքն իր գահին վրայ թողուցին. իսկ Վիտալիանոսն ալ ամէն տեսակ պատիւ ընդունեցաւ և Թրակիոյ կուսակալ կարգեցաւ։

Անաստասայ կայսրութեան ժամանակն սկսած կը կարծուի Ճերմակ, կարմիր, կանաչ և կապոյտ ըսուած կուսակցութիւնները, որոնց իրարու դէմ ունեցած նախանձորդութեանն ու թշնամութեանը պատճառաւ շատ անգամ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ արեան հեղեղներ գնացեր են։

Այս երկու կուսակցութիւնները, որ իրենց հագուստներուն և դրօշակներուն գոյնին համար այս անուններով կը կոչուէին, ձիարձակարանին մէջ մըրցանքի կ'ելլէին։ Յամին 501 այս երկու կուսակցութիւններն մեծ կատաղութեամբ իրարու դէմ զարնուեցան, որ բարբարոսաց դէմ պէտք էին ցուցընել, և երեք հազար հոգի, այր, կին, տղայ ու ծեր՝ կրկէսին մէջ ընկած մեռած։ Ամէն դար պիտի տեսնենք այս պատմութեանն ընթացիցը մէջ թէ ինչպէս ասոնց արիւնահեղ հակառակութիւնքն երբեմն երբեմն կը նորոգուէին, և Կոստանդիանոսի հիմնած կայսրութեան կործանման պատճառ եղան։ Անա-

տօս քսանըեօԹը տարի Թագաւորելէն վերջը, ուԹսունըուԹը տարեկան մեռաւ կայծակէ զարնուելով՝ 8 յուլիս 518։ Մարմինն առանց հանդիսի Առաքելոց եկեղեցւոյն Թաղեցին և ժողովուրդը անիծեց անոր յիշատակը, ու ժամանակաւ անունն ալ Թագաւորաց ցանկէն հանեցին և իբրև հալածիչ ուղղափառաց զինքը նզովեցին։ Պատմողները ոմանք իրեն Տիքօրէ մակդիրը կու տան, որովհետև աչքին բիբերն այլ և այլ գունով էին. աջինը սև, իսկ ձախինը կապուտ։

Անաստասայ քանի մը կարգաւորուԹիւններէն մէկն ալ աս էր, որ վերցուց այն տուրքն որ ամէն հինգ տարի մէյ մը կու տային որ և իցէ վաճառականուԹիւն ընողներն։ Ասիկայ այնպիսի ծանր տուրք մըն էր, որ ինչուան հարք կը ստիպուէին տղաքնին ծախել՝ զայն հատուցանելու համար։ Մէյ մըն ալ գազանամարտուԹիւնը վերջացուց, որով մարդիկ գազանաց հետ կը կռուէին՝ ժողովրդեան զուարճուԹիւն ըլլալու համար։

Կը շարունակուի։

Ծանրութիւն և տեսակարար ծանրութիւն:

Ա.

ԵԹէ ձեռք առնունք կտոր մը կապար որ երկաԹի տեսք ունենայ, մէկէն կ'ըսենք Թէ ասիկայ աւելի ծանր է՝ երկաԹ չկրնար ըլլալ, և գուցէ առանց երկար քննուԹեան կը գուշակենք ալ Թէ կապար ըլլայ. մանաւանդ փայտ չըլլալուն ամենևին տարակոյս չենք ունենար, գիտնալով որ իրաւ աւելի կամ նուազ ծանր փայտեր ալ կան՝ բայց գոնէ մեր կողմերն այնպիսի փայտ չկայ որ այս ձեռք առած գոյացուԹեան չափ ծանր ըլլայ։

Այս և ասոր նման դիտողուԹիւններէն յայտնապէս կը տեսնենք որ մարմինք բաց 'ի գունոյ, պնդուԹենէ, առաձգուԹենէ, և ոմանք՝ հոտէ, համէ, և այլն, ուրիշ որպիսուԹիւն մըն ալ ունին, որով կրնան զանազանուիլ մէկը մէկալէն, այսինքն այն որպիսուԹիւնն որ մեզի ըսել կու տայ Թէ ասիկայ աւելի ծանր է՝ երկաԹ չկրնար ըլլալ։ Նաև պէտք է միտք դնել որ այս որպիսուԹիւնս աւելի յարակից է գոյացուԹեանց քան զայն ամէնն որ յիշեցինք, և նաև շատ անգամ աւելի դիւրաւ կը ճանչցուի։ Ինչպէս, օրինակի համար, կտոր մը եղևնափայտ ընկուզենւոյ գոյն առնելով գուցէ մէկէն առիԹ չունենանք անոր պնդուԹիւնն իմանալու, բայց երբ ձեռք կ'առնունք՝ ԹեԹևուԹենէն ապահով կ'ըլլանք որ անիկայ ընկուզենւոյ փայտ չէ։

Մարմնոց ծանր կամ ԹեԹև ըլլալու այս որպիսուԹիւնը բուն այն չէ որ ծանրութիւն կ'ըսուի, որուն չափը կ'առնուի կամ կը գտնուի կշռով կամ կշռորդով. վասն զի երբ կ'ըսենք Թէ այն կտոր մը կապարն աւելի ծանր է՝ երկաԹ չկրնար ըլլալ, միւս կողմանէ ալ չենք տարակուսեր որ կրնայ ուրիշ կտոր մը երկաԹ ըլլալ որ հարիւրաւոր անգամ աւելի ծանր կշռէ քան Թէ այն կտոր մը կապարն որ ձեռք առեր էինք։ Հա ուրեմն ծանրութեան բառը, ինչպէս ուրիշ բառեր ալ, սովորաբար երկու նշանակուԹեամբ կ'առնուին, իրարմէ շատ տարբեր։ Ուստի ամենահարկաւոր է զանազանել զանոնք, անոնց բուն իմաստը հաստատել, զանոնք որոշելու կերպը ցուցընել և անոնց քանի մը գործածուԹիւնները նշանակել։

Մեր գիտենն ամէնքն առանց հարկ ըլլալու բացատրել հոս Թէ ինչ է մարմնոյ մը ծանրութիւնն ըստ ուղիղ և հասարակ իմաստի այս բառին։ Մարմնոյ մը ծանրուԹիւնն իմանալու համար կը գործածուին որ և է տեսակ կշիռ կամ կշռորդ. բայց յառաջ քան զամենայն պէտք է հաստատել միուԹիւն մը, առ որ վերաբերենք ուրիշ ամէն ծանրու-

թիւն. Եւ ահա հոս կը սկսի բարեխղճական խառնակութիւնը, վասն զի ամէն ազգ այլ և այլ միութիւն ունի չափուց և կշռոց: Միակ հնարքն որ լոյս մը կը ծագէ չափուց ու կշռոց այս խառնակութեան մէջ՝ մետրական դրութիւնն է՝ որուն վրայ օրագրիս նախընթաց տարիներուն մէջ երկարօրէն խօսեր ենք[1]: Ինչպէս տեսանք հոն, ջուրն որ համաշխարհական մարմին մըն է և ամէն տեղ ինքն իրեն հաւասար, և կրնայ զտուիլ դիւրաւ, ընտրուեցաւ իբր միջնորդ միաբանելու ծանրութեան միութիւնը տարածոցի միութեանն հետ, որ ան ալ մետրէն կախումն ունի, որ է միութիւն երկայնութեան. մէկ խորանարդ հարիւրորդամէտր ջրոյն ծանրութիւնն ըսուեցաւ կրամ, բայց հասարակօրէն իբր միութիւն կ'առնուի լիտր մը ծանրութիւնը, որ է մէկ խորանարդ տասնորդամէտր ջրոյն ծանրութիւնը, ու հազար կրամի հաւասար ըլլալուն համար՝ հազարապատիկ կամ յունական բառով քիլօկրամ կ'ըսուի. իսկ կրամի մը հազարորդ մասը, կամ մէկ խորանարդ հազարորդամէտր ջրոյն ծանրութիւնը հազարորդակրամ կ'ըսուի:

Մարմին մը ճիշդ կշռելու համար այնչափ ճիշդ կշիռք հարկաւոր չէ, որչափ ճիշդ ծանրոցներ հարկաւոր են, որովհետև կշռոյն սխալմունքը, միայն թէ բաւական զգայուն ըլլայ, կը սրբագրուին ծանրոցաց ճշդութեամբն: Ինչպէս. առնունք կշիռ մը, և դնենք, օրինակի համար, աջակողման նժարին մէջ կշռելի մարմինն, և ձախակողման նժարին մէջ այնչափ գնտակիկք, մանր քարինք և այլ նիւթեր, մինչև որ նժարներն հաւասարակշռին. յետոյ աջակողման նժարէն վերցունենք այն մարմինը, և տեղը դնենք այնչափ ծանրոց՝ ծանօթ մեծութեամբ, որ կշիռն առնու դարձեալ առաջին հաւասարակշռութիւնն. յայտնի է թէ մարմնոյն ծանրութիւնը ճիշդ կ'իմացուի այն ծանրոցաց բովանդակութենէն որ անոր տեղը դրինք:

Կշռելու այս կերպը կրնայ գործածուիլ ուրիշ շատ հնարիւք, որ կշռոյ տեղը բռնեն: Ասոնցմէ մէկուն ստորագրութիւնը տանք, որ կը գործածուի նաև տեսակարար ծանրութիւն չափելու, որուն վրայ է գլխաւորապէս խօսքերնիս: Երևակայենք գլանիկ մը ամէն կողմանէ գոց, թանագէ կամ արոյրէ բարակ թիթեղէ շինուած և մէջը դատարկ ըլլալով ջրոյն երեսը լողի. բայց որպէս զի գագաթնաձիգ ուղղութիւն մը առնու, ստորին խարիսխը ներքուստ կապարէ սկաւառակիկ մը տանի, և այն գլանիկը ջուրը խօթելով մէջն ընկղմի իբր երեք քառորդաւ երկայնութեանը: Վերին խարիսխն ալ բարակ ձողիկ մը տանի գագաթնաձիգ, որուն ծայրն հաստատուած ըլլայ պնակիկ մը հորիզոնական դրքով: Այս պնակիկին վրայ կը դրուին ծանօթ ծանրոցներ, մինչև որ բոլորովին ընկղմի այն գլանիկին ջրէն դուրս մնացած մասն ու ձողիկին ալ մաս մը՝ ինչուան նշան դրուած կէտ մը. Եթէ կ'ուզենք պզտի մարմին մը կշռել, նախ պնակին վրայ կը դնենք զայն, ետքը կ'աւելցունենք այնչափ ծանրոց՝ որչափ պէտք են այս գործիքն ընկղմելու մինչև նշան դրուած կէտն: Յայտնի է թէ այն մարմինն այնչափ պիտի կշռէ ճիշդ, որչափ է պնակին մէջ դրուած առաջին և երկրորդ անգամ ծանրոցաց տարբերութիւնը: Ըստ այսմ, եթէ գործիքն ինչուան այն կէտն ընկղմելու համար նախ պէտք եղան 20 կրամ պնակին մէջ, և ետքն որ մարմինը դրուեցաւ՝ պէտք եղան 12 կրամ, ըսել է թէ այն մարմինն 8 կրամ կը կշռէ: Ձողիկին նրբութիւնն այնպէս է՝ որ եթէ պնակին վրայ պզտի ծանրոց մըն ալ չափէն դուրս աւելցուի՝ մէկէն խոր կ'ընկղմի, որով այս գործիքը ամենազգայուն կշռոյ պաշտօն կը կատարէ:

Նիքոլսոն անգղիացի բնագէտը հնարեց առաջին անգամ այս պզտի գործիս, և իր անուամբը կ'ըսուի անօսրաչափ կամ խտաչափ Նիքոլսոնի:

Այս ծանրութիւնն, որուն վրայ որ հիմա խօսեցանք, մարմնոց բացարձակ

1. Հատոր ԺԲ. երես 107:

ծանրութիւնն է. բայց այն ծանրութեանը չէ կամ ծանր ըլլալու այն որպիսութիւնը չէ, որ 'ի սկզբան յիշատակեցինք. այս առաջ կու գայ բաղդատելով մարմնոյ մը ծանրութիւնն իր տարածոցին հետ, այսինքն իր բռնած միջոցին մեծութեանն հետ: Երեւակայենք երեք տարածոցք, բոլորովին իրարու հաւասար. առաջինը՝ փայտէ, երկրորդն՝ երկաթէ, և երրորդը՝ կապարէ. ասիկայ երկրորդէն աւելի ծանր կը կշռէ, և երկրորդն՝ առաջինէն շատ աւելի. և օրինակի համար, եթէ առաջինը կը կշռէ 65 կրամ, երկրորդը կը կշռէ 779 կրամ, և երրորդը՝ 1144 կրամ: Երբ մարմին մը ձեռք կ'առնունք, մերձաւորապէս թէ անոր ծանրութիւնը կը գուշակենք, և թէ տարածոցն. և բաղդատելով մէկը միւսին հետ, առանց մասնաւոր ուշադրութեան, կ'ըսենք թէ փայտն աւելի թեթեւ է քան զերկաթն, ու կապարն աւելի ծանր է քան զերկաթն. իսկ եթէ երկաթի կտոր մը ծանր ըլլայ երկու, երեք, չորս և այլն, անգամ՝ քան զուրիշ մը, տարածոցն ալ երկու, երեք, չորս, և այլն, անգամ՝ մեծ կ'ըլլայ քան զայն. անոր համար ծանրութեան ու տարածոցի համեմատութիւնը միշտ նոյն կը մնայ երկաթի ամէն կտորներուն վրայ ալ, ինչպէս նաև կապարի ամէն կտորներուն վրայ. բայց կապարինը մեծ է քան զերկաթինն, ինչպէս 1144 մեծ է քան զ779: Այս համեմատութեանս անփոփոխութիւնն իւրաքանչիւր տեսակի գոյացութեանց վրայ՝ ըսուեցաւ տեսակարար ծանրութիւն, իբր թէ բոլոր տեսակին կը պատշաճի, ուր բացարձակ ծանրութիւնը կը փոխուի մի և նոյն գոյացութեան կտորէ մը ուրիշ կտոր անցնելով, և ամենատարբեր գոյացութեանց երկու կտորներ կրնան մի և նոյն ծանրութիւնն ունենալ. ընդ հակառակն շատ դժուարագիւտ է որ երկու տարբեր գոյացութիւնք ճիշդ մի և նոյն տեսակարար ծանրութիւնն ունենան:

Կը շարունակուի:

Պարսկաստան:

Պարսից ազգը Սեմայ Էլամ որդիէն առաջ եկած է, անոր համար սուրբ Գրոց մէջ շատ անգամ Էլամացիք կ'ըսուի. արեւելեան ազգաց մէջ ալ սովորութիւն եղած է Իրան կոչելու. իսկ Պարս անունը ուսկից առնելնին յայտնի չէ:

Պարսից պատմութիւնը արեւելեան ազգաց մէջ ծանօթագոյններէն մէկն է, մանաւանդ մեր ազգին, որ շատ վերաբերութիւններ ունեցած է հետը, եթէ քաղաքական պատերազմներով և եթէ կրօնական հալածանքներ կրելով անոնցմէ:

Կիւրոսէն առաջ Պարսից ազգը տասն ու երկու ցեղ կը բաժնուէր, որոնց վրայ Աքամբիւս կը թագաւորէր, որ Մանդանէի՝ Աժդահակայ դստեր հետ ամուսնացաւ. անոնցմէ ծնաւ Կիւրոս, Քրիստոսէ 599 տարի առաջ: Կիւրոս կործանեց Բաբելոնը և ընդարձակեց և փառաւորեց Պարսից տէրութիւնը. անոր համար ալ ինքը կը սեպուի հիմնադիր Պարսից թագաւորութեան. Իրեն յաջորդներն ալ, մանաւանդ Դարեհ որդի Վշտասպեայ և Քսերքսէս, աւելի եւս ընդարձակեցին տէրութեան սահմանները: Բայց Աղեքսանդր մակեդոնացւոյն հետ պատերազմի բռնուելով Դարեհ Գ յաղթուեցաւ, որով Աղեքսանդր տիրեց Պարսկաստանի, և իր մահուընէն ետև ալ Սելեւկիացւոց թագաւորութեան մասն եղաւ: Քրիստոսէն Արշակ անունով կտրիճ մը Պարթեւաց ազգէն՝ ապստամբելով Սելեւկեանցմէ ու տիրելով Պարթեւաց, Պարսից և Մարաց վրայ, թագաւորեց Բահլ քաղաքը, Քրիստոսէ 246 տարի առաջ: Իրմէ գրեթէ հարիւր տարի ետքը իր թոռը Մեծն Արշակ ընդարձակեց տէրութիւնը մինչեւ Հնդկաստան. Հայոց ալ տիրելով իր Վաղարշակ եղբայրը թագաւորեցուց հոն: Այս

շակայ ցեղը երկայն ատեն թագաւորեց Պարսկաստան, զոր շատ զօրացուց. ին-չուան որ Սասանեան ցեղէն Արտաշիր անուամբ պարսիկ նախարարը ապըս-տամբեցաւ Արտաւան թագաւորէն ու սպաննելով զայն՝ ինքն անցաւ տեղը։ Արտաշիր շատ պատերազմներ ունեցաւ մեր Խոսրով Ա. թագաւորին հետ ո-րուն վերջապէս պատերազմաւ չկարե-նալով յաղթել, խաբէութեամբ Անակ նախարարին ձեռքով դաւաճանեց զայն ու ինքը Հայաստանի տիրեց։ Արտա-շիրի յաջորդեց Շապուհ իր որդին, Քրիստոսի 270 թուականին. որուն ժամանակը Տրդատ Հռովմայեցւոց օգ-նութեամբ վանտեց զինքը Հայաստա-նէն։ Շապուհին յաջորդեց Որմիզդ (302) և անոր ալ Շապուհ երկայնա-կեաց, որ խաբէութեամբ մեր Տիրան թագաւորը կուրացընելով անոր տեղը որդին Արշակը թագաւորեցուց. բայց վերջէն տեսնելով որ Արշակ Յունաց կայսեր հարկատու եղաւ, զինքը Ան-յուշն ըսուած բերդը փակեց, ու Պա-պը թագաւորեցուց։ Նոյն ժամանակին ալ շատ չարիք հասցընելէն ետև Հայա-ստանի, Արշակունեաց ցեղէն Խոսրով իշխանը թագաւորեցուց. իրեն յաջորդ-ներէն մէկն Վռամ, բոլորովին Հայոց թագաւորութիւնը վերցուց ու սկսաւ մարզպաններ խրկել Հայաստան (428)։ Վռամայ յաջորդը Յազկերտ Բ. շատ զօրանալով տակնուվրայ ըրաւ Ասիան. շատ ազգերու տիրեց, կոտորեց Յոյնե-րը, խոնարհեցուց Թէոդոս Բ. կայսրը ու մեծերուն խորհրդովը ետևէ եղաւ քրիստոնէական հաւատքը ջնջելու։ Աս որ ժամանակն են մեր սրբոց Վարդա-նանց պատերազմները և նահատակու-թիւնքը (451)։ Յազկերտի յաջորդեց Պերոզ՝ որ Հեփթաղաց դէմ ըրած պա-տերազմին մէջ մեռաւ (483). իրեն տեղը յաջորդեց Վաղարշ որդին որ ըզ-Վահան մարզպան դրաւ Հայոց (487)։ Վաղարշի յաջորդեց Կաւատ, որուն ժամանակը գլուխ քաշեցին Հայք Վա-հանայ առաջնորդութեամբը. երբոր թագաւորը բարկացած կը պատրաս-տուէր պատերազմի՝ իր հրամանները ոտք ելան ու ձգեցին զինքը ու Զա-մասպը թագաւորեցուցին. բայց Կա-ւատ բանտուած բերդէն փախչելով Հոնաց օգնութեամբ դարձեալ թա-գաւորութիւնը ձեռք ձգեց ու Յու-նաց հետ շատ պատերազմներ ունեցաւ։ Խոսրով իրեն յաջորդն ալ երկայն ա-տեն պատերազմելէն ետև հաշտու-թիւն ըրաւ Յունաց հետ. բայց քիչ ատենէն նորէն պատերազմ բացուե-լով մէջերնին, նոյն միջոցներուն մեռաւ։ Իր յաջորդը Որմիզդ Բ. դարձեալ շա-րունակեց պատերազմը, բայց չարաչար կոտրուեցաւ Յունաց Մօրիկ հայ զօ-րավարին ձեռքով։ Անգամ մըն ալ Վահրամ անունով զօրավարը Յունաց մէ՛ յաղթուելուն պատճառաւ՝ երբոր թագաւորը ձգեց զանիկայ զօրավարու-թենէն, անիկայ ալ ապստամբեցաւ ու թագաւորին զօրքը յաղթելով երբոր առաջ կու գար, Պարսից իշխանները ոտք ելան ձգեցին զՈրմիզդ թագաւո-րութենէն ու զԽոսրով իր որդին թա-գաւորեցուցին՝ որ նախարարաց Վա-հրամին կողմը անցնելէն վախնալով փախաւ Յունաց երկիրը։ Մօրիկ կայս-րը զինքը սիրով ընդունեցաւ, ու Վեր-սէս և Մուշեղ հայ զօրավարաց հետ զօրքով ղրկեց 'ի Պարսկաստան. որոնք յաղթելով Վահրամայ նորէն թագա-ւորեցուցին զԽոսրով։ Մօրիկ կայսեր մահուընէն ետքը Խոսրով շատ զօրքով վազեց ու կայսրութեան գաւառները տակն ու վրայ ընելով դարձաւ Պարս-կաստան։ Ետքը ուզեց բռնել Տարօնոյ Մուշեղ իշխանը որ չէր ուզած իրեն հետ Յունաց վրայ երթալ. բայց Մու-շեղ Պայլ Վահանայ ձեռքով շատ կո-տորած ըրաւ Պարսից մէջ։ Խոռեմ իշխանն ալ վազեց ինչուան Պաղես-տին՝ ու Երուսաղէմ քաղաքն առնե-լով՝ սաստիկ աւարառութիւն ըրաւ ու Քրիստոսի խաչն ալ տարաւ թագա-ւորին գանձատունը մէջ դրաւ։ Հերակլ Յունաց կայսրը հաշտութիւն ուզեց ընել հետը. ան ատենը Խոսրով առա-ջարկեց որ քրիստոնէութիւնը թողու.

Շահն Պարսից:

բարկացաւ կայսրը առ նախատանաց վերայ՝ վարեց բոլոր ուժովը Պարսկաստան, զարկաւ կոտրեց Պարսիկները քանի մը անգամ. Երբոր Խոսրով խստութեամբ չէր ուզեր Հաշտութիւն ընել՝ սպաննուեցաւ իր Կաւատ որդւոյն ձեռքէն: Ասկէ ետեւ շարունակ խռովութեամբ զանազան իշխաններ իրարու ձեռքէն կը յափշտակէին իշխանութիւնը. մինչուան Յազկերտ Գ. որ Մահմէտի կրօնքը ընդունեցաւ. խսկ իր մահուընէն քիչ մը ետքը Արաբացիք ասպատակած ուրիշ աշխարհներուն հետ միատեղ նուաճեցին Պարսկաստանը (642), և Պաղտատայ ամիրապետները կուսակալներու ձեռքով կը կառավա-

րէ՛ն զայն, ուր նաև յաջորդաբար եղան առանձին թագաւորութիւններ, ինչպէս Դահերեան 820էն մինչև 872. Սոֆարեան 872էն մինչև 902. Սամանեան 902էն մինչև 999. Պուիտեան և Ղազնեւեան մինչև ՚ի Տուղրիլ. որ Թուրքաց Սելճուգեան ցեղէն էր, և իր յանդգնութեամբը և զինուորական հանճարովը շատ զօրացաւ և տիրեց նաև Պարսկաստանի, Դամասկոսի, Պաղեստինու և փոքր Ասիոյ։ Տուղրիլ երեք անգամ անհամար բազմութեամբ զօրք խուժեց Հայաստանի վրայ, որոնք մեծամեծ կոտորածներ ըրին, Արծն քաղաքը կործանեցին, Բասէն գաւառը մեծամեծ վնասներ հասուցին, Կարսը առին և Մանազկերտն ալ պաշարած միջոց Տուղրիլ մեռաւ։ Ալփասլան տեղն անցաւ, որ շատ ընդարձակեց տէրութիւնը և ամրապետաց իշխանութիւնը արհամարհելով Պարսից տէրութիւնը նորէն հաստատեց. Յունաց յաղթեց և շահաւոր պայմաններով հաշտութիւն ըրաւ հետերնին։ Անիի վրայ ալ գնաց ու երկար ատեն պատերազմելէն և զայն առնելու յուսահատելէն ետև, պաշարելոց սխալմամբը առաւ զայն, ու շատ կոտորած ըրաւ։ Ալփասլանին յաջորդեց Մելիք շահ, որ նուաճեց Ասորւոց երկիրը և Եգիպտոսը, Բուխարան և Սմրղանտը, և մինչև Հնդկաստան տարաւ իրեն յաղթական զէնքը. նոյնպէս Հայաստանէն ալ Յոյները վանտելով տիրեց անոր և յանդորրու պահեց ամբողջ իր թագաւորութեանը միջոց։

Մելիք շահին մահուընէն ետև իրեն եղբարքը և չորս որդիքը մէջերնին բաժնեցին այս լայնածաւալ տէրութիւնը։ Այս բաժանմունքը քիչ մը ատեն խռովութեամբ լեցուց աշխարհքը, մինչև Սանճար, Մելիք շահին երրորդ որդին որ Խորասանի վրայ կը թագաւորէր՝ ինչուան Հնդկաստան և Եաքսարտ տարածեց իշխանութիւնը, և Լահօրի թագաւորը նուաճեց, ինչպէս նաև ուրիշ շատ իշխաններ ալ, և իր թագաւորութիւնը փառաւորուեցաւ քան զմէկայլոնցը. անոր համար երբ եղբայրները մեռան նորէն բոլոր տէրութիւնը մնացաւ իրեն իշխանութեան տակ։ Բայց տարիքն առնելէն ետև ուզելով Խուաթարաստանի մէջ աշխարհակալութիւններ ընել՝ մեծ պատերազմ մը կորսնցուց, որով և զօրութիւնը շատ տկարացաւ, ուսկից հազիւ թէ իր կեանքը ազատեց։ Յաջորդ տարին դարձեալ Թիւրքմէններու ցեղի մը վրայ գնաց, որուն ցեղապետքը ապստամբած էին. Սանճար յաղթուեցաւ ու բռնուելով բանտուեցաւ։ Իր գերութեան միջոց որ իրեք տարի քշեց, շատ նեղութիւններ քաշելէն ետև, 1157ին մահն ազատեց զինքը իր շղթաներէն։ Իսկ տէրութիւնը աս միջոցիս թագուհիին ձեռքը մնալով Թիւրքմէններուն ոտնակոխ եղաւ։ Անկէ ետև Խարէզմեան ցեղը տիրեց մինչև 1225, որ միջոցին Թաթարները Ճինկիզխանին առաջնորդութեամբ տիրեցին Պարսկաստանի։ Իր մահուընէն ետև 1226ին իր Հուլաղու պզտի որդւոյն մասն ընկաւ Պարսկաստանը։ Ասիկայ հնազանդեցուց Միջագետքը և զԱսորիս, բնաջինջ ըրաւ աւազակները, և Միքայէլ Պալէոլոկ կայսեր դուստրը իրեն կին առաւ։ Հուլաղու պաշտպան եղաւ գիտութեանց և անբաւ յիշատակարաններ թողուց աստղաբաշխական և ճարտարապետական ուսմանց։

Պարսկաստան մինչև 1335, Լէնկթիմուրի աշխարհակալութենէն առաջ Հուլաղուի յաջորդներէն կառավարուեցաւ, և ներքին և արտաքին արիւնահեղ պատերազմներէ շատ տկարացաւ. ինչուան զօրանալով Լէնկթիմուր արևելեան երևելի և միանգամայն անգութ աշխարհակալը, տիրեց Ասպահանի, Շիրազայ ու բոլոր Պարսկաստանի. նոյնպէս առաւ Պաղտատը, տիրեց Վրաստանի, անկէ անցաւ Ռուսաստան, հասաւ մինչև Մոսկուայի մօտ, մտաւ Հնդկաստան ու մեծ ջարդ ըրաւ. անկէ անցաւ Ասորիք, կործանեց Դամասկոսը։ Լէնկթիմուր Հայա-

Ազնուական Պարսիկ:

տանի մէջ ալ ձգեց իրեն սև յիշատակներ, մանաւանդ Սև հողեր անուն դաշտին մէջ որ գերեզման եղաւ Սեբաստիոյ քաղքին բնակչացը:

Լէնկթիմուրէն ետև Խորքաց Կարա Եուսուֆը ցեղը տիրեց Պարսկատանի՝ ամբողջ 90 տարի. անկէ ետքը Սօֆեան Խաթարաց ցեղը, որ վերջինը եղաւ, և ՚Նատիր կամ Դահմազ Ղուլի խանն վերցուց. ասիկայ Պարսից Դահմասպ թագաւորին զինուորեան եկեր էր, բայց բարկանալով թագաւորին՝ որ թշնամեաց հետ հաշտութիւն ըրեր էր, ձգեց զինքը թագաւորութենէն ու որդին Ապաս Գ. թագաւորեցուց զոր որ քանի մը տարիէն մեռնե-

լով՝ իշխանաց հաւանութեամբը ինքը անցաւ անոնց տեղ. Դուահմազ Պուլի խանին ցեղն 60 տարի մը շփոթութեամբ թագաւորելէն ետև, անցաւ Քաջարեանց ցեղին որ Ճինկիզխանէն առաջ կու գան. Ֆէթհ-Ալի շահին ատենները, այսինքն 1827ին սկսաւ Պարսից և Ռուսաց պատերազմը, և Ռուսաները յաղթելով՝ առին Հայաստանի մէկ մասը Պարսից ձեռքէն, և Հայոց կաթողիկոսարանն ալ Ռուսի բաժնին մէջն ինկաւ. դարձեալ քառասուն հազար Հայ ալ անցուցին Պարսկաստանէն Երևանու կողմերը. Ֆէթհ-Ալին յաջորդեց իր թոռը Մուհամմէտ շահ, անոր ալ Նասրէտտին 1848ին.

Կը շարունակուի:

Հին Քնար

Բ

Թէոդորոս Երգիչ

Ի խորհուրդ աւագ երկուշաբթին:

Յետ Աւուրս երգոյն ամենէն նշանաւոր և բանաստեղծական երգ մեր հին քնարին, գոնէ կցրդոց գրոց մէջ, այս հետևեալ կցուրդ կամ շարականս է, աւագ երկուշաբթի օրուան համար շինուած. որոյ խորհուրդն կամ յիշատակն է Նախաստեղծից դուրս հանուիլն 'ի դրախտէն: Երգոյս հեղինակն յայտնի է անուամբն՝ Թէոդորոս. ինչպէս երգոյն առաջին մասին տնագլուխքն կը պեն. ուր և նորօրինակ բան մը ըրած է հեղինակն. անուանը Ը գրին սկզբնաւոր բառ չգտնելով կամ չուզելով դնել, ծանօթութիւն մը կ'ընէ, բայց ծանօթութիւնն այլ երգոյն կարգն անցուցեր է եղանակաւոր խազերով. "Օ անբանականն 'ի բաղաձայնս թողլով ըզգիր", այսինքն զտառն Ը, զոր անբանականն կոչէ իբր անբանական մեր լեզուին, որով սկսած բառ չկայ: Այս նարաձև մտածութեամբն այլ անշուշտ կ'երևի քերդողին բանաստեղծական հանճարն:

Նայց ով է այդ Թէոդորոսն և որ դարու. վկայուած չէ: Միայն արժան և հաճոյ է գիտնալ, որ Թէոդորոս և (որ նոյն է) Թորոս անուամբ ոչ միայն հին հեղինակներ ունիմք, այլ և հին և նոր երգիչներ. ինչպէս Գերապանծ Լուծէ րաբունապետ տէր Թորոս Երաժիշտ մը յիշեալ 'ի Դրիլիս քաղաքը 'ի սահմանս Կիլիկիոյ, յամին 1643. — Պօլսեցի Թորոս Երաժիշտ և Ճգնաւոր եպիսկոպոս մը վախճանեալ յԱմիդ յամին 1577. յայտնի է որ ասոնք շատ նոր են մեր երգէն և նաև անոր օրինակուած ձեռագիրներէն, որ 500 տարիէ աւելի հին են. և ոչ այլ իմաստասէրն և հանճարեղ Թորոս Թաքրանց որ հաւանօրէն մեր Օշին թագաւորի դրանէրէցն էր, և վախճանեցաւ յամին 1342: Ասկէ այլ առաջ կու ճանչնամք 'ի վերջ ԺԱ դարու և 'ի սկիզբն ԺԲին զ'ընտրեալ երաժիշտն Թորոս որ Խարբերդու Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ (հաւանօրէն և վանաց) առաջնորդ է եղեր, և հայր և [illegible] կրօնաւոր անուանի: Այս ընտրեալ անձէն այլ վեր և հին կարծեմք մեր երգոյն հեղինակն. Թերևս ինչուան առ [illegible] Թէոդորոս կրնամք հանել, որ Է դարու հեղինակ է, և այլ աւելի առաջ՝ առ Թէոդորոս աշակերտն Մովսիսի հեղինակի Պիտոյից գրոց, որ սովորաբար Խորենեցւոյ կ'ընծայուի. որով և Թէոդորոս կ'ըլլայ 'ի վերջ Ե և 'ի սկիզբն Զ դարու. և նոյն իսկ յիշեալ գրոց ճարտասանական օրինակաց ոմանց հեղինակն կարծի նոյն Թէոդորոս. հոն Ադամայ դրախտէն ընկնալէն ետև իր բերնէն երկու բարբառութիւն կայ, որոց մէկուն մէջ քիչ մը մեր երգոյն մտածման նմանութիւն կայ. եթէ ուզէ ընթերցողն՝ զայն այլ կարդայ զայս այլ.

Ի խորհուրդ աւագ երկուշաբթի:

Թագաւոր երկնաւոր անմահական Հայր, նախախնամութեամբն ստեղծեալ զա-րարածս, եւ յօրինեալ մշտնջենաւորակից սուրբ Հոգւոյն: Այլ եւս զի բա-րի է:

Աստուածութիւն սուրբ անհասանելի լոյս, համասփիւռ ծաւալումն, Ճառագայթար-ձակ հրակերպ երեւմամբ. նիւթ անգոյ. բարեգործեալ զփափկութեան զդրախտն ի հանդերձեալ տիրականին առ ի ստեղծուածոյս բնակութիւն: Այլ եւս զի բարի է:

Որ է պատմել զհրաշատեսակ, զաստուածատունկ ծաղկաւէտ ծառազարդ բու-րաստան զալարավայր վայելչութեանցն զգեղեցկութիւն, ի յորդառատ ա-ռագմամբն Ճոխացելոյն. որ եւ ի նմա քառավտակ բղխմամբն արբուցանէր զչորեքծագեան զտիեզերս: Այլ եւս զի բարի է:

Կազմեցոյց արարիչն զմարդն ի դրախտին. ստեղծեալ ամենազօր հրամանաւն, ի հակառակիցն միաբանեալ՝ ի պատՃառս առ ի չմեղ բնութեանն: Այլ եւս զի բարի է:

Սակայն նախամօրն տկարացեալ օձին դաւաՃանութեամբ՝ զպատուիրանն մոռա-ցեալ խաբեցաւ, եւ պարտեցաւ ի դառնութեան Ճաշակէն. եւ յարարչէն պակուցեալ զարհուրէր: Այլ եւս զի չար է:

(Զանբանականն ի բաղաձայնս թողլով զգիր) Ողբասցուք զհօրն զվտանգն, զախտն որդեսպան. զիշխանականն ընկալեալ՝ արտաքսեցան յանհրպելի եւ յանմերձենալի լուսոյն: Այլ եւս զի չար է:

Ելինից արտօսր բազում եւ ի վերայ այրակորոյս նախամօրն զլորման՝ որ թէպէտ զպատուիրանն մոռացեալ խաբեցաւ, այլ տէրն կենաց յաղագս վՃռին դա-տապարտութեան ի վերայ ածեալ դարձուցանէր ի հող: Այլ եւս զի բարի է:

Սիրտ իմ արթուն է առ քո անյիշաչար բարերարութիւնդ բազումողորմ Աս-տուած. որ կուսական ծննդեամբդ եւ կենարար խաչիւդ զանիծիցն բարձեր զվՃիռ. զմեղուցեալ ծառայս մի մոռանար, այլ յիշեա ողորմութեամբ քո, որ միայնդ ես մարդասէր:

Որդիք մօր իմոյ մարտեան ընդ իս, եւ եդին զիս պահապան այգեստանեացն. Զի զայգին իմ ոչ պահեցի:

Աստուծոյ տնկագործութեանն հաւատարիմ կենաց ծառ՝ ի միջոցին կառուցեալ ի փափկութեան դրախտին, բարունակաւն զամենայնն յիմաստեան պտղա-նակէր սկզբնածնին զօրութիւնն. Ընդդէմ սորա բարձեալ զանհնազանդ ա-նորիչ բաղադրութեամբն զերկրաքանչիւրոցն զանխայեան ոտնելով, զբարոյն ստեմ եւ զչարին: Զի զայգին իմ ոչ պահեցի:

Գեղեցիկ պատուիրանաւն զարդարեալ էի եւ տէր էի ամենայն կենդանեաց. յանկարծօրէն պատահեաց արտաքոյ բարւոյ ինձ լինել, եւ խաւարամածեալ տես այսմիկ հանդիպեցի մարմնոյս. քանզի մախացաւ ընդ իս բանսարկուն սա-տանայ, եւ կորզեաց զիս յանբաւ բարութեանց: Զի զայգին իմ ոչ պահեցի:

Սակս այսորիկ եւ յամենախնամութենէն Աստուծոյ յիշեսցուք արտասուօք՝ սաղմոսելով, պաս եղանելով խուսափեալ ընդ աւետարանչին անկոյն, չհրաժարեսցուք ի մահու համբոյր պատուհասաղէն. այլ ի հեզահարցումն զխորհուրդն յաւիտենական՝

յանգէր, « Մի՛ արդեօք կարծիցես զիս չհրամայեալ խարոյն հայեռաւ լոյ. տիրապատճառեալ աղեգնաբանէր. և ի կողմանտն անցուցանելով զառիթ խարոյն ճաշակման։ Զի զայգին իմ ոչ պահեցի։

Սեաւ եմ ես և գեղեցիկ, դստերք Երուսաղէմի, մի՛ հայիք ընդ իս. զի սևացեալ թխացեալ եմ ես քան զվրանն Կեդարու և քան զխորանն Սողոմոնի. քանզի խեթիւ հայեցաւ ընդ իս արեգակն։ Զի զայգին իմ ոչ պահեցի։

Քանզի անարատ լուսոյն եղէ կերպարան, խորացեալ ի հողեղէն պատկերին, սկզբնատպին գեղեցկութեամբն փայլեալ. իսկ փորձութեանն զբոցակէզ տապ մոլորութեանն ի վերայ արկանելով՝ մինչդեռ բողբոջէի առանց արատոյ, ի վերայ հասեալ ըմբռնեաց զգալար և զուարճացեալ տեսիլ իմ. սևացոյց խորշակաւն։ Զի զայգին իմ ոչ պահեցի։

Ահա ձայն եղբօրորդւոյ իմոյ. սա եկն արշաւելով ի վերայ լերանց Բեթելեայ՝ արարչական սիրով փութացեալ ի խնդիր գերելոյն ի մահ, արքայական պատկերին. առ ի հատուցանել զդատաստան դաւաճանութեան խաբողին ի կորուստ թշնամւոյն։ Նա բարձրացեալ ի վերայ դատապարտութեան փայտին՝ ողկոյզ օրհնութեան. աղբերացոյց ինձ զուրախարար բաժակ կենարար արեամբն. և աստուածային հրաշագործութեամբն վերածեաց ի խաւարասէր բանդէ կապանաց, և բարձրացոյց ի փառս առաջինս արքայապատիւ ճոխութեանն։ Վասն որոյ և մեք զոհացողական ձայնիւ երգեսցուք փրկողին զփառս ի պատիւ աստուածութեան նորա, յաւիտեանս ամէն։

Աստանօր ժողովեալքս ի տաճար փառաց սրբութեանդ քո, անկանիմք առաջի անօխակալ քո տէրութեանդ. մի՛ թողուր զմեզ յօգնականութենէ քումմէ, այլ պահեա ամրածածուկ ընդ հովանեաւ կենսատու սուրբ խաչին. որ միայն դու ես մարդասէր։

Աշխարհագրական լայնութիւն և երկայնութիւն:

(Տես երես 60)

Գ

Ինչպէս կը գտնուի երկայնութիւնն : — Որ և է տեղւոյ մը լայնութիւնը բացատրելու և գտնելու ժամանակ, երկնից երեսն այլ և այլ կէտեր և գծեր հաստատեցինք, առ որ կարող եղանք վերաբերիլ, ինչպէս են բևեռքն ու երկնային հասարակածը։ Լայնութիւնը գտնելու համար, բաւական է այն տեղւոյն զենիթին դիրքն որոշել համեմատութեամբ այս կէտից և գծից։ Բայց երբ խօսքն երկայնութեան վրայ կու գայ, խնդիրը բոլորովին կերպարանափոխ կ'ըլլայ. և սակայն անկարելի է բացատրել երկայնութիւնն առանց վերաբերելու գոնէ երկու տեղեաց, այսինքն մէկ մը այն՝ որուն երկայնութիւնը կը փնտռուի, մէկ մ'ալ այն՝ որ կ'ընտրուի իբր կէտ հաստատութեան, ուրկէ պէտք են սկսիլ ամենայն երկայնութիւնք։ Եթէ կարելի ըլլար դիտել երկնից երեսն այն երկու կէտերն որ մի և նոյն ժամանակ երկու տեղեաց զենիթն են, այն ատեն կը գտնուէր անոնց երկայնութեանց տարբերութիւնը, միտք դնելով թէ երբ այս երկու կէտերն այն տեղւոյն միջօրէականէն կ'անցնին՝ որուն երկայնութիւնը կը փնտռուի։

Երկայնութեանց գիւտին մեծ առաջարկութիւնը լաւ հասկընալու համար, երևակայենք երկրագունդս իր թաւալական շարժմամբն առանցքը վրայ դառնալ, և շուրջ պատած երկ-

իւք և աստեղօք։ Գիտենք այն գիծն որ ըլլայ լայնութեան զուգահեռականն Այրարատայ, որուն երկայնութիւնը կը փնտռենք, և երեսնիս դէպ'ի մեր բեւեռ հաստատենք, զենիթն ալ կ'ըլլայ կատարուոր թելին ուղղութեան ծայրը երկնից երեսն։ Արդ եթէ ենթադրենք որ երկիրս կը դառնայ իր առանցքը վրայ արեւմուտից յարեւելս, հետեւաբար Այրարատայ կէտն զենիթին աջակողմը կ'անցնի, և այս զենիթն հետզհետէ ուրիշ տեղեաց զենիթը կ'ըլլայ. և իրօք Այրարատայ լայնութեան զուգահեռականին վրայ եղած իւրաքանչիւր կէտերն յաջորդաբար այս զենիթին տակէն կ'անցնին, որ հետեւաբար հետզհետէ այս կէտից իւրաքանչիւրին զենիթը կ'ըլլայ։ Արդ՝ հետեւ երկիրս 24 ժամու մէջ, կամ աւելի ճիշդ 23 ժամու և 56 վայրկենի մէջ, իր թաւալումը կը կատարէ, ուստի նոյնչափ ժամանակի մէջ այն զուգահեռականին 360 աստիճանքն հետզհետէ երկնից նոյն կէտին տակէն կ'անցնին։ Եթէ ճիշդ գիտնանք երկրիս թաւալման ժամանակը, և տեսնենք որ իր օրական շարժումը միակերպ է, կրնանք գտնել թուաբանական պարզ գործողութեամբ մը թէ ինչ տարածութիւն երկրիս մակերեւութին կ'անցնի, որոշեալ ժամանակի մը մէջ, երկնից մի և նոյն կէտին տակէն։ Այսպէս եթէ համարինք, կլոր թուով, որ երկրագնտին բոլորական շրջապատն համապատասխանէ 24 ժամուց, կը հետեւի թէ 15 աստիճանք կ'անցնին իւրաքանչիւր ժամ զենիթին տակէն, կամ վայրկենի մէջ՝ աստիճանի մը քառորդ մասը։ Եթէ ենթադրենք որ Արեւն ըլլայ զենիթին վրայ, այն ատեն անմիջապէս զենիթին տակն եղող տեղւոյն, այսինքն մեր դիպուածին մէջ յԱյրարատ, կէս օր կ'ըլլայ, կամ ժամը 12։ Եթէ ուրիշ տեղի մը 15 աստիճան յարեւմուտս գտնուի Այրարատայ, զենիթին տակը կը հասնի մէկ ժամ յետոյ քան զԱյրարատ. հետեւաբար երբ կէս օր է յԱյրարատ, ժամը 11 կ'ըլլայ 15 աստիճան յարեւմուտս գտնուած տեղին. մի և նոյն պատճառաւ ժամը 10 կ'ըլլայ՝ 30 աստիճան յարեւմուտս գտնուած տեղին։

Նոյնպէս եթէ տեղի մը 15 աստիճան յարեւելս կը գտնուի Այրարատայ, զենիթին տակն հասած կ'ըլլայ մէկ ժամ առաջ քան զԱյրարատ, և հոն կէս օր է մէկ ժամ առաջ քան զԱյրարատ. հետեւաբար երբ կէս օր է յԱյրարատ՝ հոն ժամն է մէկ։ Նոյնպէս եթէ տեղի մը 30 աստիճան յարեւելս կը գտնուի Այրարատայ, զենիթին տակն հասած կ'ըլլայ երկու ժամ յառաջ քան զԱյրարատ, ուստի երբ Այրարատ զենիթ կը հասնի, նոյն տեղւոյն ժամն երկու կ'ըլլայ։ Ինչ կը հետեւի այս ամէն խօսքէն. կը հետեւի որ ընդհանրապէս երկրիս այլ և այլ տեղեաց աւուր ժամը՝ մի և նոյն ժամանակին, կախումն ունի անոնց դիրքէն համեմատութեամբ յարեւելս կամ յարեւմուտս մէկը միւսին։ Եթէ տեղի մը յարեւելս կը գտնուի ուրիշ տեղւոյ մը, առաջնոյն ժամը կը կանխէ, համեմատութեամբ կէս աւուր, քան զժամն երկրորդին, և տարբերութիւնն անոնց հեռաւորութենէն կախումն կ'ունենայ։ Ժամանակի այս տարբերութիւնն հաշուելու համար, ըստ որում դրից տարբերութիւնն յարեւելս է կամ յարեւմուտս, կրնանք ինչպէս առաջ ալ ըսինք, առնուլ 15 աստիճանն հաւասարազօր մէկ ժամու։ Բայց տեղւոյ մը այս տարբերութիւնն յարեւելս կամ յարեւմուտս քան զուրիշ տեղի մը՝ աստիճանօք բացատրուած, կը ցուցնէ իրապէս անոնց երկայնութեանց տարբերութիւնը. և եթէ այն երկու տեղեաց մէկին ըլլայ սկիզբն երկայնութեանց չափուն, միւս տեղւոյն երկայնութեան որոշումը դիւրաւ կը լուծուի, եթէ գիտնանք թէ ինչ է օրուան ժամն այն տեղին՝ որուն երկայնութիւնը կը փնտռուի, և այն տեղին՝ ուսկէ երկայնութիւնները կը չափուին։

Ենթադրենք, օրինակի համար, թէ կարենանք գտնել օրուան ժամն Երուսաղեմի և Այրարատայ մի և նոյն ժա-

մանակը, կը տեսնենք որ երբ Նիւ-Եօրք ժամն 2 է կէս օրուընէ ետեւ՝ Արարատ է ժամ 9 և վայրկեան 52։ Արդեն գիտենք թէ հիմա ինչ ժամ է յԱրարատ, 7 ժամ և 52 վայրկեան ետեւ Նիւ-Եօրք նոյն ժամը կ'ըլլայ և ասկէ կը հետեւցունենք թէ Նիւ-Եօրքն յարեւմուտս պիտի ըլլայ Արարատայ, և երկայնութիւնն է 7 ժամ և 52 վայրկեան։ Իսկ որովհետեւ 7 ժամն կը համապատասխանէ 105 աստիճանաց և 52 վայրկեանն ալ 13 աստիճանաց, ըսել է թէ Նիւ-Եօրքի երկայնութիւնը պէտք է ըլլայ 118 աստիճան յարեւմուտս Արարատայ։ Արդեն կրնանք միշտ որ և իցէ տեղւոյ մը երկայնութիւնը գիտնալ, եթէ կարենանք նոյն տեղւոյն ժամը գտնել, և գիտնալ միանգամայն թէ օրուան որ ժամն է այն տեղն ուսկէ կը սկսինք չափել երկայնութիւնը։

Այս են ահա հնարքն որով կրնայ գտնուիլ օրուան ժամն այն տեղն ուր կը գտնուինք, աւելի կամ նուազ ճշդութեամբ, ըստ որում կը ներեն դրից պարագայքն։

Եթէ երկրիս ցամաքին վրայ ըլլանք՝ միջօրէական յարմար դիտակով մը կրնանք դիտել ժամանակն երբ արեւուն սկաւառակին կեդրոնը միջօրէականին վրայ կու գայ. ինչպէս նաև կէս աւուր վայրկեանը դիտելով՝ կը շտկենք լաւ ժամացոյց մը, որ օրուան միւս ժամերն ալ ճիշդ կը ցուցընէ։ Նոյց աստղաց ժամացոյց ալ ունենալու կրնանք գիտնալ օրուան ժամն ամէն վայրկեան՝ ուր աքեր տեսանելի ըլլայ, դիտելով անոր բարձրութիւնը, յետ գտնելու մեր կեցած տեղւոյն լայնութիւնը։ Եթէ ծովու վրայ ըլլանք, ուր դժուարին է ունենալ միջօրէական դիտակ, և եթէ ըլլալու ալ ըլլայ անկարելի է գործածելն, նախ կը գտնուի նաւուն եղած տեղւոյն լայնութիւնը, ետքը կը գտնուի ժամն դիտելով արեւուն բարձրութիւնը յարմար ժամանակ մը՝ կէս օրէն քիչ մը կամ առաջ կամ ետև։ Մէկ մը ժամը գտնելէն ետքը, ժամանակը կրնայ ցուցընել մեզի ժամանակաչափ գործին քանի ժամ ալ ուզենք։ — Այսպէս կը տեսնենք որ ամէն պարագայից մէջ ալ, թէ ծովու վրայ ըլլայ, և թէ ցամաքի վրայ, մեր կեցած տեղւոյն ժամն որոշելն ամենևին գործնական դժուարութիւն մը չցուցըներ։ Երկայնութեան առաջարկութիւնը կը վերածուի ուրեմն գտնել որոշեալ ատեն մը, այն տեղւոյն օրուան ժամն, ուսկէ կը սկսինք համրել երկայնութիւններն։

Արդիագոյն հնարքն, որ մէկէն մնաց ընդ առաջ կ'ելլէ լուծելու այս խնդիրն, է ունենալ լաւ ժամանակաչափ գործի մը, որ այն տեղւոյն ժամը ցուցընէ, ուսկէ երկայնութիւնը կը համրուի։ Համարելով անսխալ այս ժամանակաչափ գործին ուր ալ տարուի, միշտ նոյն տեղւոյն ժամը կը ցուցընէ։ Այսպէս ենթադրելով որ հայկազուն աշխարհագիր մը Հայաստանէն Ամերիկա երթալով հետը ժամանակաչափ գործի մը ունենայ, որ Արարատայ ժամանակին վրայ շտկուած ըլլայ, և հասնի մինչև Նիւ-Եօրք. այն ժամանակաչափ գործին միշտ կը ցուցընէ ժամէ ժամ Արարատայ ժամանակը։ Կը տեսնէ որ Նիւ-Եօրք երբ ժամանակաչափ գործին 12 ժամ կը ցուցընէ՝ կէս օր, հոն դեռ առաւօտ է. որովհետեւ եթէ ճիշդ փնտռէ այն տեղւոյն ժամը, կը գտնէ որ է 7 ժամ և 8 վայրկեան։ Որով կը տեսնէ որ Նիւ-Եօրքի ժամանակը 7 ժամ և 52 վայրկեան ետև է քան զԱրարատայն, ուստի և Նիւ-Եօրք պէտք է որ 118 աստիճան յարեւմուտս ըլլայ Արարատայ։

Անոր համար ժամանակաչափ գործեաց կատարելութիւնը միշտ ամենակարեւոր համարուած է աշխարհագրական ուղեւորութեանց, մանաւանդ նաւարկութեանց։ Ամէն նաւ որ երկար ճանապարհորդութիւն կը սկսի, պէտք է ունենայ գոնէ հատ մը այս գործիքէս, բայց որովհետեւ ենթակայ են քանի մը պատահմանց և լաւագոյնքն իսկ կատարեալ չեն, անոր համար շատ անգամ նաւ մը մէկ հատէն աւելի ժամանակաչափ գործիք կ'ունենայ։

թէպէտ և՝ արդի արուեստաւորաց ճարտարութիւնը կատարելութեան վերջին ծայրն հասուցած ըլլան ժամանակ չափելու գործիներն, 'ի վերայ այսր ամենայնի, միշտ անկատար են և հաւանական ալ պիտի ըլլան և կարելի չէ բոլորովին հաւատք ընծայել անոնց։ Եթէ քանի մը օր կամ քանի մը շաբաթ չափոր անոնց պաշտօնը, կարելի էր ապահով ըլլալ անոնց վրայ, մանաւանդ եթէ ամէկտեղ գային։ Բայց երկար ատենութեանց մէջ թէ և շատ և լաւ ժամանակաչափ գործիներ ըլլան, դարձեալ անկարելի է վստահիլ անոնց։

Ինչպէս ուրեմն կարելի է առանց ժամանակաչափ գործեաց գտնել տեղւոյ մը երկայնութիւնը։ — Բաւական է միայն հնարք կրնայ ըլլալ նշան մը հաստատել որ մի և նոյն ժամանակին երկու տեղացմէ տեսանելի ըլլայ, որոնց երկայնութեանց տարբերութիւնը կը փնտռուի։ Ենթադրենք թէ բարձրէնէ, որ ընդ մէջ երկու հեռաւոր տեղեաց ընկնի, սաստիկ լոյս մը փռուի, ինչպէս է ելեքտրական լոյսը, և մի և նոյն ժամանակին այն երկու տեղերէն տեսանելի ըլլայ. հիմա յանկարծ մարեալ լոյսը՝ այն հեռաւոր տեղերուն վրայ հաստատուած դիտողները նշանակեն ճիշդ ժամն երբ լոյսն ալ չտեսան, ետքէն բաղդատելով այս ժամերը՝ կը գտնեն ամենայն ճշդութեամբ այն երկու տեղեաց երկայնութեանց տարբերութիւնը։

Բայց այս հնարքս անձուկ սահմանի մէջ միայն կրնայ գործածուիլ, և այն ալ մասնաւոր պարագաներու կը պահանջէ, և նաւուղիղն ասկէ չկրնար օգուտ մը քաղել։ Ի բաց թողլով այս և ասոր նման ուրիշ ամենայն հնարք, աստեղաբաշխին օգնութեամբ կը հանէ թէ աշխարհագրական ուղեորին և թէ նաւուղիղին, ու կը ծառայէ անոնց կատարելապէս ճիշդ ժամանակաչափ գործի մը, անսխալ ժամացոյց մը, որ կ'ընդդիմանայ ամէն արգելքի. ծովու ծփանաց, հողմերուն, նաւուն ձօձմունքէն, և ամէն ժամանակ ամէն տեղ կը տեսնուի՝ թէ ովկէանոսի անծայր ու անծանօթ սահմաններէն և թէ աւազուտ անապատներուն անեզր ընդարձակութենէն։ Այս ժամանակաչափ գործին հնարիչը ու ստեղծիչը է այնպիսի մէկ սքանչելաբուեստ ճարտարապետ մը՝ որ չկրնար երբէք սխալիլ, և իր ամէն գործոյը վրայ տպաւորած է վերջին կատարելութեան կնիքը։

Երկնից հաստատութիւնը կ'ընծայէ մեզի այն հրաշալի ժամանակաչափ գործին։ Աստղի աստեղաբաշխք, իրենց անխոնջ աշխատութեամբը, երկնից երեսը ժամացուցի մը փոխեցին, և աշխարհագրական ուղեորին և ծովագնաց նաւուղիղին սովրեցուցին կարդալ անոր բազմակնճիռ՝ բայց անսխալ նշանակութիւնները։ Երկնից կապուտակ երեսը այս ժամանակաչափ գործւոյն սլաքին տախտակն է անհուն մեծութեամբ։ Համաստեղութիւններն ու հաստատուն աստղերն՝ որ վրան կը տեսնուին, և որ բազմաթիւ դարերէ 'ի վեր ամենևին փոփոխութիւն մը չեն կրած իրենց դիրքը մէջ, կը ցուցընեն ժամն ու վայրկեանները։ Արեգը, լուսինն ու մոլորակները՝ որ այս հրաշալի կազմութեանս մակերեւոյթին վրայ անդադար կը շարժին, ժամացուցի սլաքներուն պաշտօնը կը կատարեն։ Այս մոլորակաց դիրքն օրէ օր, ժամէ ժամ, վայրկեանէ վայրկեան, որ և իցէ փոփոխութիւն որ ալ կրեն իրենց ընթացքը մէջ, կատարեալ կերպով ճանչուած են և ամենայն ճշդութեամբ նշանակուած են յատուկ գրոց մէջ որ երկու երեք տարի առաջ կը հրատարակուին. այս գիրքն է գլխաւորապէս Անգղիա՝ Նաւագնացական տարեցոյցը[1] և Գաղղիա՝ Ծանօթութիւն Ժամանակաց[2], զոր ճանապարհորդներն ու նաւուղիղները կը գործածեն որոնց մէջ նշանակուած է թէ և ինչ պիտի ըլլայ ժամը Կրինիչի կամ Բարիզու, երբ արեգը, լուսինն ու մոլորակներն երկնից երեսն այս կամ այն դիրքն առնուն որոշեալ ժամանակէ մը ուրիշ ժամանակ։

1. Անգղ. Nautical Almanac.
2. Գղ. Connaissance des temps.

Արեւմտեան մարմնոյ մէջ քան զա-մէնն յարմարագոյնն այսպիսի դիտողութեանց՝ լուսինն է, անոր համար ծովու վրայ երկայնութիւն գտնելու կերպն այս ձեւով, կ'ըսուի լուսնական ոձ։ Հետա-կի վեցերորդով, որուն վրայ յառաջագոյն խօսեցանք, դիւրին է դիտել՝ երբ անամպ է երկինքն՝ լուսնին անկիւնական հեռաւորութիւնն արեւէն, աստղերէն եւ տեսանելի մոլորակներէն։ Լուսնի շարժումն երկնից երեսն այնպէս երագ է որ նոյն իսկ ծովու վրայ ժամէ ժամ դիտելով զայն՝ տեղափոխութիւնն զգալի կ'ըլլայ։

Ինչ կերպով այն դիտողութիւնները նաւու մը երկայնութիւնը կու տան։— Դիւրին է ըմբռնել այս բանս։ Դիտողը պէտք է միայն գիտնայ Կրինուիչի կամ Փարիզու ժամն իր դիտողութեանն ատեն։ Ուստի զայն գտնելու համար այսպէս կ'ընէ. կը դիտէ վեցերորդով լուսնին արեւէն կամ մը եւ է տեսանելի աստղէ մը ունեցած հեռաւորութիւնը. ետքը քանի մը նախապատրաստական հաշիւ ընելով՝ որուն վրայ աւելորդ է խօսիլ հոս, կը նայի նաւուղղական տարեցոյցին մէջ կամ ծանօթութիւն ժամանակաց գրոց մէջ, որմէ կը գտնէ Կրինիչի կամ Փարիզու ժամը՝ երբ գիտնայ լուսնին արեւէն կամ ուրիշ աստղէ մը ունեցած մասնաւոր հեռաւորութիւնները։ Այս ընելով եւ իր գտնուած տեղւոյն ժամը գտնելով՝ կ'իմանայ թէ ինչ է նաւուն երկայնութիւնը Կրինուչի կամ Փարիզու դիտարանէն։

Հ. Հ. Վ. ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Պողիկրատէս առ ընթերցողս իւր:

Լաւագոյն է անագան քան թէ ամենեւին, կ'ըսեն առածաբար։ Արդ եթէ Պողիկրատէս իր քննութեանց զբաղեալ ուշացաւ բաւականապէս՝ ՚ի լոյս ընծայելու իր ԺԲ թղթին շարունակութիւնը, երկրորդ անգամ առ նոյն կը վերադառնայ, խոստանալով ոչ միայն ԺԲին լրումը, այլ եւ ԺԳին եւ ԺԴին։ Յուսա[լի] կան է որ ընթերցողք երկայնամտու թեամբ ներել բարեհաճին։

Պողիկրատէս առ կրթեալս[1]:

Այս կարգս բաղձութեան շահաւոր ըլլալը ինչուան 177 տարւոյն կոչուս ակէլ, մինչեւ Սերվիոս Տուլլիոս Հռոմայ վեցերորդ Թագաւո[ր] զալով միտքը դրաւ տէրութեան կառավարութիւ[ն] փոխելու։ Խելացի ու Թափանցող միտք մ'ու[նե]նալով, զգաց թէ ինչպէս հարկաւոր բան է իշխ[ան]ցողի մը համար՝ որ իր մեծերը մէջտ իր չորս [...] ըլլան, որոնց շահը ընտականապէս իր շահին հ[ետ] նոյն է. ասս մտքով սկսաւ բոլոր իշխանութեանց մ[եծ] մասը հարուստներուն ու պատրկաց ձեռքը հ[...] ւաքել։ Դժուարին բան մ'էր այսպիսի մեծ փ[ո]փոխութիւն մը ժողովրդեան ընդունելի ընե[լ]. Վասն զի պաշտօնատարք ընտրելու իրաւունք իրեն փափաքէն մ'էր, փոխանակ որ այն պաշտօ[ն]ները զուրկ էր. գործնական օրէնք հաստատելու զ[օ]րութիւնը շատ պատուաւոր իրաւունք մ'ըլլալով, դժուարին էր որ հրաժարէր անկէ։ Սակայ[ն] Թագաւորը անանկ աղէկ դիտցաւ շահը ու կորս[ուստ]ը հաւասարակշիռ ընել՝ որ վերջապէս իրեն նպա[տ]ակին հասաւ. եւ բոլոր Հռոմայեցիք վեց դա[սի] բաժնեց, հարիւր ինըսուներեք հարիւրեակ ձ[...]ւացնելով։

Առաջին դասը, ամենաճոխ քաղաքացիներէ[ն] բաղկացած ըլլալով, եւ հարիւր հազար պղնձա[-] դրամ դրամագլուխ ունէր, ինըսունըութ հարիւ[-] րեակ բաժնուեցաւ, որոնցմէ տասնըութը ասպե[տ]ները կը բաղկանային։

Երկրորդը, քսան հարիւրեակ վերածուած, կ[ը] բաղկանար անոնցմէ՝ որոնց ճոխութիւնը եօթա[-] նասունըհինգ հազար պղնձադրամի կը հասնէր։ Ասոր վրայ ուրիշ երկու հարիւրեակ աւելցու[ե-] ցան, որոնք կը կազմուէին այն ամէն գործիչներ[էն] որ պատերազմի մեքենաներ կը պատրաստէին։

Երրորդը՝ որ նոյնպէս քսան հարիւրեակէ աւե[-] լի չէր, կը բաղկանար յիսուն հազար պղնձա[-] դրամ ունեցողներէ։

Չորրորդը նոյնպէս քսան հարիւրեակ՝ կը բաղ[-] կանար այն քաղաքացիներէն, որոնք միայն քսան[ը]հինգ հազար պղնձադրամի տէր էին։ Այս դասի[ն] վրայ, երկրորդին նման, ուրիշ երկու հարիւրեա[կ] աւելցուեցան, որ կը բաղկանան բոլոր այն փողար[-] ներէն ու երաժիշտներէն՝ որ զինուորութեան կը ծա[-] ռայէին, ընդ ամէնը քսանըերկու հարիւրեակ։

Հինգերորդը, երեսուն հարիւրեակ վերածուած կը բաղկանար անոնցմէ, որոնք տասնըերկու հա[-] զար հինգհարիւր պղնձադրամէ աւելի ունէին։

Վեցերորդ ու յետին դասը մէկ հարիւրեակ մ[...] միայն կը կազմէր։ Այս դասը բոլոր այն մարդիկ[...] ներէ կը բաղկանար՝ որոնք աղքատ ոչինչ [illegible] զատ ուրիշ բան չունենալով, միայն տէրութեան քաղաքականիցը զաւկօք կը ծառայէին։ Ասոր համար է որ [illegible] կը կոչուէին։

Այս կարգադրութեան պատճառաւ առաջի[ն]...

1. Տես հատ. ԺԷ երես 106։

ղ, բոլոր մեծերուն ու ճոխերուն բաղկացած ըլ-
լալ, ինքնուրոյնութեամբ հարիւրեակ կը կազմէ, մինչեւ միւս հինգ դասերը՝ որ աղքատին միւս մասը կազմեն, բոլորը միակտուր ինքնուրոյնընկերհինգ հարիւրեակ կը համարէին: Ուստի հետեւաբար այն ժողովքներուն մէջ ուր ըստ հարիւրեկաց կը վճռեն՝ առաւելութիւնը առաջինին դասուն կ'ըլլայ: Բայց թէպէտ որպէս զի առաջին դասերուն այս կազմած կարծ միւսանին տեղը փոխարինէ, վճռեց որ կտրուքնե ու հարեկաց տալերը հարիւրեկաց թըւի համեմատ ըլլան: Առանկով առաջին դասը … տեղը կը վճարէ ու զօրք կու տայ, քան ինչ … ու այս բոլոր աղքատին միացորդը. և նաեւ յետին … ամենեւին բան մը չտար, արով իր ոչնչութեան արդարացի փոխարէն մը կ'ըլլայ: Ժողովուրդը այս խաբէական առաւելութիւններէ խաբուելով իր իրաւունքներէն՝ որ իրեն գծուարին երեւցին և առջեւ ալ չէր վայելէր՝ առանց ցաւի հրաժարեցաւ. առանց ընդդիմութեան թողուց որ իշխանութիւնը ձեռք առնուն, բաւական համարելով որ ազատութեան մեծագոյն բնաը միայն … կեին. և իր իշխանութենէն հրաժարելով ա… հարկ համարեցաւ հանդիսաւոր քան զաղատուիլ: Հասարակական ժողովքներուն միջնակը հաստատուն … կար. իր նշանաւոր ապագան մոռցած, խաղաղութեամբ ըլլալով զօհէն պատուը կը վայելէր, երբ … կարգաւորութեանց մանթառնելեոթը տալը … քանդելի գործողութեան մը պատճառաւ … իրաւունքները հասարակին քշուեցան. Հասարակապետական կառավարութիւնը հաստատեցին ու թագաւորական իշխանութեանը դէմ այնպիսի ապահովութիւն մը կազմեցին՝ որ ոչ երբեք աւերցաւ: Ժողովուրդն որ մինչեւ ան ատեն առանց տրտնջելու թագաւորաց կը հնազանդէր՝ մեծամեծաց դըրած լծին դէմ ասպ ելաւ: Բայց իրեն ըլլալ ձիգն … երուն ալ էլի ընդդիմութիւն չցանկալով ար… համբերանցաւ. այլ յետոյ ազգը քայլափոխ մը պահանջ՝ բանագնացուեցան մեծերը անոր զիջելու. և անով ժողովուրդը Տրիբուններ ունեցաւ: … միայն իր պահանջմունքները երթալով շատցան. … Թէպէտ հակառակ կողմէն քաղցութեամբ … դիմեցան, այլ միշտ ժողովուրդը կարծառաբար … պահանջմանց վրայ հաստատուն կեցաւ: Ըստ հարիւրեակ ակմբից մէջ ամէն առաւելութիւն մեծերուն կ'ըլլար. ժողովուրդը մինչեւ այս ակմբից մէջ անոնց ազդեցութիւնը նուազեցնել կ'ուզէր, կը փնտրէր միւս կողմանէ այնպիսի կարգ մը փոխել, ուսկից իրեն հիմնական օգուտներ կու գար: Վերջապէս երկայն ու տեւական վիճաբանութիւններէ ետքը, որոնց մէջ երկու կողմանց ալ ճարտարութիւնը հաւասարապէս երեւան ելաւ, ազգը նոր տեսակ ակումբներ հաստատեցին, որոնք իրը հարիւրեակ ակմբից իշխանական կարողութիւնը չունեցան, բայց ազատութեան երկրորդական կարգէ պաշտօնները առանց կը բաժնեն, և ամէն քաղաքացի որ ցեղերուն ցուցակը մէջ մըտած է, հասարակական ազատութեան մը կողմէ պաշտպանելու ըլլայ այս ժողովքներուն մէջ իր բաժին առաւ իշխանութիւն ունի.

Ա. Այսպէս ըստ կուրիոց[1] ակումբներուն մէջ քուէին ժողովուրդը կը յաղթանակէ: Առանց

[1] Գղ. Comices par curies.

մէջն է որ մեծ կուրիոնապետը[1] կ'ընտրուի, որ սրբազանութիւնք կ'ընէր, վասն զի հասարակական քաղաքացի մը չէր կրնար միջնակը փոխել առանց ազգային ժողովքին հաւանութեանը: Նոյնպէս այս ժողովոյ մէջն է որ զօրավարաց ընտրութիւնը կը հաստատուէր: Մինչեւ որ այս հաւանութիւնը չըլլայ, ոչ բանակի հրամանատարութեան իշխանութիւն ունէին և ոչ ալ զինուորական գործողութեան մը ձեռք զարնելու: Այսօրուան օրս այդ հաստատութիւնը իրր պարզ արարողութիւն մը մնացուած է. որովհետեւ բանակին կը սեպուի այն երեսուն նուիրակաց քուէարկութիւնը որ այս ակումբները կը հաւաքէն, և իրր անոնց ներկայացուցիչ կը համարուէին: Ըստ դրանից ակումբներուն մէջ միշտ նախագահ կը նստէին դիկտատորը, հիւպատոսները, պրէտորները կամ փոխանորդքն. ժողովուելու տեղը ֆորումին մէջ մասնաւոր տեղ մ'է, զոր հասարակաց նուիրած ու մասնաւոր ատոր համար պաշտած էին:

ԺԲ. Ըստ հարիւրեկաց ակմբից մէջ, մեծերը ու հարուստները ժողովքին վրայ կը յաղթանակէին: Իրենք են որ մեծ ատենակալներն ու բանակին սպարապետները կ'ընտրեն. բոլոր օրէնքները կը հաստատեն. Թշնամի ազգաց դէմ պատերազմ կը հրատարակեն. վերջապէս իրենք են որ ազատութեան յանցաւորները կը դատեն և 'ի մահ կը դատապարտեն ըստ յանցանաց, ասկայն միշտ կարողութիւն տալով անոնց իրենց անձնական դատաստանէն առաջ կամաւոր աքսորանք մը յանձն առնելու:

Այս ժողովքներուն, որ շատ անգամ մեծ ախոմբի կ'ըլլային, կարեւորութեանց համեմատ՝ նախագահ կը նստէին մեծ ատենակալները. Ժողովքի հրաւիրման հրովարտակը՝ ժողովքէն ամսընդամ օր առաջ կը հրատարակուէր, որպէս զի ամէն քաղաքացիք որ իրենց գործողութեանց պատճառաւ, վաճառանոցի համար որոշեալ իրեք օրերուն քաղաքն որ կ'իջնէին, իմանան թէ ինչ նիւթի վրայ պիտի մտածեն. Այս տեսակ ակումբները Արիոսի դաշտը կը հաւաքուէին: Որովհետեւ հարիւրեակները պատերազմական կարգով կը չուէին իրենց գլխաւորին առաջնորդութեամբը, միայն այս զինուորական երեւոյթը բաւական պատճառ կը սեպուէր զանոնք քաղաքէն դուրս հաւաքելու. Ինչու որ քաղաքին օրէնքները բանակի երեւոյթ ունեցող ինչ և իցէ ժողով անկէ հեռու բռնելու կը հրամայէին:

Կը շարունակուի:

Քաղուածոյ բանք 'ի Վաստակոց գրոց:

Մ Ի. — Նման պահեցոյ ըմպողը և այլ նոյն ծիրք որ չաւերէր վիճել 'ի փարմոն: — Տես 'ի յայգին շուք և շատ բերով 'ի

[1] Գղ. Curion.

ալ տախտակէ սրահակ մը չորս կողմէն լայն պատուհաններով. և այս կէս սրահ և կէս մը պատշգամբին մէջ հրաւիրեց իր բարեկամները. երբոր գործիքն դչէնքը վեր բարձրացուց, կոչնականներր կայծակի արագութեամբ վերացան և նորէն ողջ անմիտա վար իջան, և հրաւէրքն այսպէսով լմնցաւ։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Տասներորդ դար:

Ժ. Դարկեր. ամ տեառն 900–999:

Գրիգոր Նարեկացի:

Ա. Աղօթագիրք. Նարեկ*: — Բ. Մեկնութիւն երգոց երգոյն*: — Գ. Պատմութիւն սրբոյ խաչին Ապարանից*: — Դ. Ներբող ի Ս. խաչն*: — Ե. Ներբող 'ի Ս. կոյսն*: — Զ. Նոյն վերստին 'ի վերայ գրոց անուան իւրոյ*: — Է. Ցիշատակագիր նամակ առ Ստեփաննոս Մոկ*: — Ը. Ներբող 'ի սուրբ Առաքեալսն*: — Թ. Ներբող 'ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ հայրապետ*: — Ժ. Գանձք. Մեղեդիք և տաղք*: — ԺԱ. Խրատք վասն աղօթից և վասն արտասուաց յուսոյ և սիրոյ*: (անստոյգ): — ԺԲ. Մեկնութիւն. Ո՛վ է դայր: (անստոյգ): — ԺԳ. Հրահանգ հաւատոյ. (անստոյգ):

Միտասաներորդ դար:

ԺԱ. Դարկեր. ամ տեառն 1000–1099

Յովհաննէս կոզեռն:

Երկասիրութիւն ինչ 'ի վերայ Տումարական արուեստին, և Թուականաց և շրջանաց. (անյայտ):

Գրիգոր Մագիստրոս:

Ա. Թուղթք առ զանազան անձինս մթին ոճով[1]: — Բ. Ոտանաւորք և պատմութիւնք: — Գ. Տաղաչափութիւն, 'ի խնդրոյ Մանուչէի ամիրայի հազար տուն*: — Դ. Ներբողեան 'ի սուրբ խաչն քրիստոսընկալ: — Ե. Բան յաղագս խաչանշան զաւազանին: — Զ. Մեկնութիւն հին քերականութեան: — Է. Շարականն «Ջորս ըստ պատկերի» (անստոյգ): — Ը. Թարգմանութիւնք. կարծի 'ի սմանէ թարգմանեալ մատեանն Պղատոնի, Տիմէի և փեդոնի տրամաբանութիւնն առձայնեալ: Ցիշատակին այլ և թարգմանեալ երկասիրութիւնք մատենագրիս անյայտք:

1. Խմբագիրք պատուական օրագրին ՀԻՒՍԻՍԻ Մոսկուայ ընծայեն 'ի լոյս զմասն 'ի թղթոցն Գրիգորի Մագիստրոսի:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4 — 1862 — ԱՊՐԻԼ 1

ՀԱՅԱԴԻՐ

Ահեկան ժը — 25 Ապրիլ.

Բագրևանդայ Դաշտն:

"Յակոբնա Եփրատայ, 'ի ծաղկաւորդ վայելչութիւնսն", ըստ սրբազան երգչին, 'ի ծմակս Ծաղկոտան և 'ի թաւհրաւանդակն Բագրևանդայ, հրաւիրէ զձեզ այսօր Հայադիրն։ Ինչ գեղեցիկ հովիտ, մանաւանդ թէ ինչ ընդարձակ դաշտ լցեալ զարդուք բուսաբերութեան, զոր կու ոռոգանեն հարիւրաւոր անհամար վտակք, իջնելով 'ի կողից այլազանաձեւ լեռնաշարից և Աղթամարայ պարապատին, որք ամէն կողմանէ շրջապատեալ ձևացընեն այս ձուաձև և տաշտանման հովիտս, իբրև 90 մղոն երկայն արևելքէ յարևմուտք, և 30 մղոն լայն 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ. և ժողովելով 'ի գոգավայրն և խառնելով ընդ գլխաւոր վտակին, կու գետանան կ'ըլլան պայծառն Արածանի, արևելեան օժանդակն և գլխաւորն Եդեմնաբուղխ Եփրատայ, որ 'ի Բարձր Հայոց 'ի գագաթէն Կարնոյ իջնայ, և երկուքն այլ 'ի համանուն Ծաղկեայ լերանց։ Եթէ այս մեծ տաշտաձևիս հարաւային շրթունքն, Ապահունեաց (Մէլազկերտ) և Ծաղկոտան (Խնամուր, Տիատին) լերինքն՝ ճեղքուելով անցք մը չտային Արածանւոյ, անշուշտ գեղեցիկ և քան զԱղթամար ընդարձակ ծովակիճ մը կ'ըլլար Բագրևանդ, և թերևս երբեմն այնպէս այլ եղած ըլլալը ստուգեն մեզի երկրաբանք. քննելով հոն նաև զԲագրևանդայ հողն, զծծմաղքերս, և անոնց քարացեալ ուլունքը.... Բայց դուք, կ'իմանամ, ով հայալուրք, ով Հայկակք, դուք հոս և հիմա աւելի ծաղկահան կ'ուզէք ըլլալ քան երկրաբան. այս հովիտներուս մէջ մտնէլնուդ. սկսո՛ Շահապիվանը

կու ընտանէք, ձեր հին նախնեաց հետ կու փափագիք նաւասարդի աշխարհախումբ հանդէսները կատարել. բայց դեռ իրեք չորս ամիս կայ այն տօնեբուն. ուրիշ անգամ այլ կու գամք 'ի Բագրեւանդ, որ ոչ սակաւ յիշատակներ ունի... Բայց քանի մը ամսէ ետև ամառուան տաքուն՝ հիմկու ծաղկանց գալարուԹիւնը չեմք գտներ, կ'ըսէք. — այն ատենն այլ ունի իր լեռնաբուսիկ գոյնզգոյն ծաղիկներն. սակայն ես չեմ ուզեր զձեզ զրկել. ժուռ եկէք, հաւաքեցէք այդ մաքուր առուակաց եզերքը և կանաչազգեստ բլրակաց կողերէն ընտրածնիդ և սիրածնիդ.... Բհածաղկունքդ ծածանին մնջիկ փրնջիկ, Թռչունքդ ձայնեն անուշիկ. Ջրերն կրկըջան գոլլիկ գոլլիկ. դուք դեռ գուսանակ մ'այլ ուզէք որ երգէ ձեզի գուսաըուն. — Զեն պակսեր գարուն երգող հայ գուսանք, ձեռնաւորք և միջակք, որքամօրուս պաշտօնեայք, և պատրիարք և կաԹողիկոսք անգամ. այսքան զգալի և շօշափելի բնուԹեան և վայրաց գեղեցկուԹիւնն՝ գրեԹէ հարկաւ երգիչ և բանաստեղծ ըրած է զանոնք, գոնէ գարուն գովելու համար. բայց Կոստանդինն Երզնկացին, իսկաշնորհ, իսկատիպ (original ըսել կ'ուզեմ) գուսան 650 տարուան, յանձն չառնուր առանց դրուէն դրդեալ քերԹող ըլլալն, այլ տեսիլք տեսնելով, լոյս տեսնելով առեր է այդ շնորհքը, այնպէս որ ինքն իր բանաստեղծելուն վրայ կու զարմանայ.

“Եղէւ յանկարծակի ինձ բան խօսիլ ով ուզենայ.
Այնպէս որ ես ի յիմ խօսից շարելըն զարմացայ.
Միրօվ ու մեծ յուսով ես այս բանիս ի փորձ մըտայ,
Զհոգիս փոխան տըւի, առայ ես այն հոգոյն հասայ:
Իմ բանս ի յայն լուսոյն եկել առ իս ինձ մնանայ,
Որ իմ աչօքս ես զինք բարձր ի յաԹոռ նստած տեսայ.
Երբոր զայս մեծ պարգեւքս ի յայն լուսոյն ես ընկալայ
Այլ զիմ մարմինս հոգւովս իր սուրբ տեսոյն զըրեմ ծառայ”:..

Ազնիւ շնորհք, ազնիւ շնորհակալուԹիւն. բայց ուրիշ ատենի Թողլով տեսիլքդ պատմել, հիմա մեզի գարնան երգերէդ մէկն երգէ: — Հաւասիկ.

Մեծ գոհուԹիւն, հարիւր հազար,
Մեզ աւետիք է նոր հասել.
Այս մեզ շնորհք յերկնաւորէն
Յերկնից յերկիրս ի մեզ հոսել:
Երկիր էր լի մուԹն և մըլար,
Սառն էր կապել եւ պաղ ու քար.
Հանց որ չըկար բոյս մի դալար.
Հիմի՝ ինք նոր է զարդարել:
Ձըմեռըն բանդ էր եւ խաւար.
Գարուն եհաս ու նոր բահար,
Ն էառ ի մէնջ գիշերն աւար.
Զի արեգակն է մեզ ծագել:
Երկիրս է մայր յանդրանկի,
Զինչ գեղեցիկ իրք՝ ծընանի,
Ուստ բարուԹիւնք յինք սընանի.
Հանց որ փուԹն գեղեցկացել:
Երբոր հնչեց հովմըն հարաւ՝
Զինչ սրտամուԹիւն՝ յերկրէ տարաւ.
Հանց որ չըկայ տեղ մի ծարաւ.
Ըմպին են բարուԹեամբ լըցել:
Հեզ որոտաց ամպ ցօղաբեր,
Կամար կապի յերկինս ի վեր,
Հոսէ յերկիր աՀեղ գետեր.
Հաւասար զերկիր են արբուցել:
Ի հարսանիք տիեզերաց,
Ի ցընծուԹիւն պտղաբերաց.
Գոյնըզգոյնով ցեղք ի ցեղաց
Ծաղկունք զերկիր են զարդարել:
Ծաղկեն զըլլուաց ամենն սփռով,
Խաղան զեռունք յերկիր ու ի ծով.

Ականջքս յորդոր պաճ արար ու հով,
Այլ ի քարէն յառաջ բղխել։
Ահեղ գոչէն գետերս յոլով
Յորդ ի լերունքս ի վայր գալով,
Գան մին ի մին ծաւալելով,
Սիրով ի ծոցն երկու գըրկել։
Խաղաղ եղունք եւ այծեմնիք,
Աշնան ի դաշտ ծաղկաբուրականք.
Արեւմայրիք եւ մնասունք
Ի կաղամբաց են արձակել։
Հաւերըս գան քաղցր ձայնով
Ծըծմնան ի հեռ սաղմոսելով.
Գոյ արտուտիկըն կարդալով
Ստառաստուն է բարբառել։
Ձուլան աննուն եւ ծընանին
Հաւք ու գազանք ւերէկայրին։
Ձագօք հաւերս եկեն պարին,
Ի են միաբան երամ կապել։
Ոսկեղենքըն գան եւ ժողովին
Ի բուրաստան ւի բաղչանին.
Մէկ մի մնալ ի մէջ ծովին,
Ցեռն է դեղին սերեր կացել։
Բլբուլն եհաս շաքարբերան,
Ընտաբեր մեծ յարութեան.
Մարգին եհար կանանչ վըրան
Որ գայ բազմի ջերդ հուր վառել.....

Նա է, լաւ է, բայց բաւ է. Երբ բլբուլ եւ վարդի խօսք բացուի՝ երգն շատ կ'երկընճնայ. ապլքս Նշտամանգլին. ապէշ անհրամ՝ լսենք քու վարդաբա-նութիւնը. այլ վարդապետութիւնը այլ. Ճոխնա հանդչի քնարն, հանգչին ծաղկունքն. այլ. վասն զի յանկարծա-կան հովու մը պէս օրուանս յիշատակին կ'անցնի հովանոս, եւ կ'այլագունէ զգա-ցածս. Պաղտատ երկու ծայրերէն կու լայի խօսք գըղըղեւն մը, տանածայն մը, ահեղ շնչկաց մը. լեռանց գլխէն փոշէ-խառն ամպեր կ'ելնեն, անոնց մէջէն Ճերմակ փայլակներ. արեւմուտքէն ե-կածն զինուոր արեւուն Ճառագայթներ-բովը փառաւորած արծաթէ հեղեղ մը կու նմանի՝ որ Եփրատ Հոսող գաւառներէն փըթթած լանջապով կու թափի հոս.

արեւելեան կողմէն եկածն աղեւսագոր-ծաց հօտերն եղած են. ծուխերու այս կու ծառանայ ու կու ցանքնայ... Ըստ անգ յերար չմտնեցած՝ մենք մտանեանք պատմութեան Ճանճով. անցնինք հա-զարով տարիներ, այսօրուան ամայութ-եան հեռ քուգենք տարեկեան այլ, Արիստոտի 776 թուին. Այս նշանա-կեալ տարին՝ վերջին տարի է կենաց եւ իշխանութեան երկու մեծ խալիֆա-կալաց՝ որք մէջերնին բաժնած են ա-րեւելքի բաղդը եւ զծաղկութիւնը։ Մէկն է Աբասանեաց կայսրն, անուանի իր պատերազմասիրութեամբ եւ մեծու-թեամբ, որոյ համար նոյն խակ իր ող-ջէն, ի Յունաց՝ սահմանաց գաւառներ ա-նունը՝ պահէ մինչեւ ցայսօր, Գոթբեթի-մա. (.........)։ Պուլկարաց եւ պատրիկ-բաց հեռ կամ եղէն տանքն շունքեր արե-ւելքը հողաղը եւ պաշտպանները հարա-ւաքները, որոց մէջ սիրաւէին եւ մեկն մի հայոց։ Մէկ այն է Լատինացուոց Սարո-Մալոս Լը-Մանեալը, որ պատ-միչք մեր Չարլի անուանեն, խալիֆայ Արքայութ, որ ամերիկացեաց թեան հին անթառ փոխարդէց ի նորագեան Րավենա (763), եւ Կոստանդիանոսի թուլութիւնք տեսնելով իր բանտ-թիւնք տարածեց խնչուան ի Սպուլիա, որով Մէծ եւ Փոքր Հայք այլ ընկան իր ընչաքաղցութե. եւ անզթութեանց տակ. որոց համար շատ մեղադրուած է բնիկ եւ օտար պատմիչներէ. վասն զի համօրէն ընելով իր 21 տարուան ու 4 ամսուան իշխանութեան տակն վերջ կարէր հաշտ մնալ տասնմեկ Ջարդել սուրաւ, կ'ըսեն. որոց մէջ անուանի քա-նի մը բիւր այլ աղքատներ պատ է ող-բալ։ Այսպիսի ամբրապետ մը ունող ամբողջ՝ ամեն քթափրո չէին կրնար բռնել. Իր իշխանութեան տակն հայա-տանի տարիկանաց մէջ (վասն զի այսպէս կ'անուանէին յԱրաբացւոց ե-կեալ կուսակալքն) ամենէն գլխաւորն է Արքայ, եղբայր համանուն նախորդ ամիրապետին, որ ընդ հանուր Պարսից եւ Հայոց կողմանց մեծ կողմնակալ էր. եւ սորին կառահանջ հրամանատարներն.

ղատ՝ այս այլ զինս. իր հպատակեալը՝ որ մօրուքնին ածիլեն, և գլուխնին կանգուն ու կէս բարձր խոյր մը դնեն. այս և ասոր նման պատուէրներով կու գային 'ի Հայս ոստիկանք և հարկահանք. ինչպէս Սուլէյման, Օսլէհ, Յուսէֆ, Մուսէ, Մուհամմէտ, Յէզիտ, Պէքիր (Նաքար ըստ մեր պատմչաց), որք այնչափ կեղեքեցին աշխարհնիս, մինչև շատերն փախչելով գետնի տակ և քարայրներու մէջ պահուըտէին. Քանմեռականին հովեւոր տէրն Տրդատ կաթողիկոս, և Հայոց ազգային հոգաբարձուն Սահակ Բագրատունի՝ շատ անգամ բողոքեցին Բաղդադի. իսկ նա ոստիկանները կու փոխէր, բռնութիւնք կու թողուր. Այսպէս յետ վերոյիշեալ Յէզիտայ և Պէքիրայ՝ խաւրեց (770) զՀասան-Խահ-Թահգաղա (որզի Կահազդայ ըստ մերոցս), որ հետը բերաւ խորասան-պարսիկ անկարգ զունդ մը, որոց ըրած չարութիւններէն քանի մը յիշելով ժամանակակից և ականատես պատմիչն (Ղևոնդ) զզուելով կ'ըսէ. "պատմել ոչ կարեմք զաղէտիցն պատմութիւն". մեք այլ այնպէս ըսեմք, որ արցունքով չիթօշնին այրիլի ծաղկըններն.... Նայց ինչ ընէ խեղճ ժողովուրդն, որ ունեցածը բռնահան հարկահանաց տալէն ետև՝ չունեցածն այլ տալու համար կու ծեծուի, կու կախուի, ասաուցեալ լծից մէջ կու ձգուի. ինչ ընէ հին հայութեան մնացած զինուորութիւնն, որ իր եղբարց զառն հեծութիւնք կու լսէ. ինչ ընեն Արտամի և Նախջաւանի եկեղեցեաց մէջ այրած նախարարներէն մնացեալ ձիու իշխանններն՝ որ իրենց սեփական պայազատութիւնք այսպէս տակն ու վրայ կու տեսնեն. Ինչ ընեն մանաւանդ մեծասիրտ Մամիկոնեանքն Արտաւազդ և Մուշեղ, որդիք Հմայեկայ և Հրահատայ. միթէ վիրաւորեալ առիւծուց նման միայն մռնչէին իրենց աչաց առջև անարգատաշեալ հայրենեաց վրայ:... Այսպէս չըրին. այլ յառաջատութեան մուունչ մը մռնչելով զայրագին սրտիւ, իրենց սրտակցաց ու պատուակցաց ձայն տուին. որք, ըստ սովորոյ պատմչին, "եղին զոգի 'ի ձեռին "իւրեանց, և ձեռնամուխ եղեն յիրս "զոր ոչ կարէին վճարել, վասն զի "նուազունք էին. այլ սակայն լաւ հա-"մարեալ զմահ քաջութեամբ, քան ըզ-"կեանս վտանգաւոր, ձեռնամուխ ե-"ղեն": Նախ եռանդունն Արտաւազդ, անվախ, բայց և ոչ առանց խորամանկութեան իրեն հին նախնոյն՝ Գայլ-Վահանայ, յանդգնօրէն գնաց 'ի մայրաքաղաքն Հայոց՝ 'ի Դուին, ուր արաբացի ոստիկանին փոխանորդ զօրավար նստէր, և գրեթէ անոր աչաց առջև իր սակաւաթիւ զունդը ժողովելով՝ սկսաւ զինքը զրահել պատերազմական պատրաստութեամբ, համբաւելով թէ թշնամեաց դէմ պիտի երթայ: Արաբացի զօրավարը՝ իրենցմէ հաւատարիմ կարծելով զնա, միանգամայն և չուզելով իրենք զիրենք վտանգել՝ թերևս օգնեցին այլ զինքը զինելու. և իբրև յառաջամտաբար զունդ բանակի՝ թողուցին իրենցմէ զատուելու: Արտաւազդ մէկ մ' որ խաբուած բանակին բազմութենէն դուրս ելաւ, մէկէն վազեց դէպ 'ի հիւսիս՝ Շիրակ գաւառ, անկէ Վրաց ամուր և աղատ կողմերը երթալու. այն տանէն այս գաւառս դեռ իր Անի բերդը իշխանանիստ չէր ըրած, այլ կ'երևի թէ հիմնարկուած Սուաց իշխանանիստն և ամուր բերդաքաղաքն Կիւմրի՝ էր զինուոր տանն մը, ուր անիրաւ հարկահան մը նստէր: Արտաւազդ անոր շատ անիրաւութենէն թերևս քէչ մը պակաս անիրաւութեամբ մը վրէժ պահանջեց. սպաննեց և ժողոված ստակները յափըշտակելով՝ գնաց Վրաց կողմը, միաբանեալ իշխանազանց հետ մէկտեղ: Արաբացւոց աչքերն բացուեցան. մէկէն նախնի ոստիկաններէն մէկը զօրագետ գնելով և իրենց ծառայութեան մէջ եղող Հայոց սպարապետը Սմբատ այլ մէկ տեղ առած՝ Արտաւազդայ ետևէն ընկան, մինչև Արխուզեան կողմերը յարձակելով. բայց հազիւ քանի մը կռուար բան կրցան ու-

բել, և յետ դարձան. վասն զի Պր֊տաւազգեանք Խնչուան Աղեքսանդրացւոց եր֊կիրը (Չէրքէզ) դացին, և այն տեղ֊ւոյն ու մօտի Ա բաց գաւառաց տիրե֊ցին։ Իսկ Խան-Ահագալա տարիկանն՝ արիչ բան չկրցաւ ընել, բայց եթէ ամէն անգութ հնարքը բանեցընել. ոյժերն դարձեալ ամէն դի հարկա֊հաններ ղրկել. որք պժգալի արծաթա֊նոր պէս երան ժողովրդեան մնա֊ցեալ վաստակը ուղեծուծը քամելու. բայց այս անգամ շատ չյաջողեցան։ Ասն զի եթէ Պրուսաւզգ հեռա֊ եր, մօտ էր Մուշեղ. որ նախ իր եր֊կիրներուն մէջ մտածները հալածեց, և բանութիւն ընտրներն այլ բանաբար որով դատեց. և պահ մը իր ընտանիքը Աշտախանօրոյ մօտ Պրոսպերից ամուր բերդը ապահովցընելով, երբ ամէկէ 60 կորիճ առած հետը՝ մտաւ այս մեր եղած Բագրևանդայ գաւառը, ուր Ալաս-Մնոր՝ փոխանակ հեզաբար ծաղիկ քաղելու՝ բանաբար հարկ պա֊հանջէր. գնաս այլ անոր մարդիկներն այլ կոտրելով՝ փաթորկի պէս յառաջ անցաւ. Իսկ ծխահալած արծաթներն՝ ահով դողով սկսան ծակերնուն մէջ քաշուիլ. որով համարձակութիւն ա֊ռին նեղեալ և ըկեալ փախստականք Հայոց՝ գալու և Մուշեղայ պզտիկ գըն֊դին խառնուելու. որուն համբաւն և սարսափը չորս դի տարածեցաւ. բայց զօրաց քիչուորութիւնն այլ խմանալով անոնք 'ի թշնամեաց սիրտ ըրին մէ֊կէն վրան հասնելու և թերևս մէկ հարուածով վերցընելու իրենց առջևէք և սատակիչ եղողը։ Բայց այնպէս գա֊լանացեալ Սամիկոն մը բանել՝ շատ դժար և վտանգաւոր փորձ էր։ Այս֊պէս փորձեցին նախ 200 արաբացի պա֊տերազմիք որք Կարնոյ քաղքէն (Արզ֊րում) ելան ալեկ գինուած և զրա֊հուած և իջան 'ի Բասեն, գալու 'ի Բագրևանդ. գիշերը վրայ հասնելով մեան Խորասու գիւղը, (թերևս Մժնկեր֊ոյ մօտ) և անոր այգեստաներայց մէջ փռւեցան, այգեաց պատերը իրենց պարիսպ կարծելով։ Իմացաւ Մու֊

շեղ, և հետը քանի մը կորիճ առած՝ գիշերանց հասաւ հոն. և որովհետև այգ պատերը հիւսած չէին՝ այլ միայն քար քարի վրայ դիզած՝ ցանկի մը պէս, անոնց տակ նստաղ և պառկող֊ներուն վրայ փլուց. հոն կապուած ձիանն այլ խրտնելով սկսան իրենց տէրերը կոխկըռտել. գիշերուան, ձիե֊րուն, պատին փլչելուն շփոթութեան հետ մէկտեղ՝ նաև թափեցան Մուշե֊ղեանք։ Աղամն յայտնի է. Թերևս ո֊մանք մերկ կողոպուտ կրցան փախչիլ ազատիլ, բայց շատերն այն քարերուն տակ քնացան մնացին։

Հազիւ քիչ մ' ատեն կրցաւ Մու֊շեղ հանգիստ առնուլ իր ամբոցը, վասն զի այլազգեաց ազգադակն կու գալուր. Դունեայ կոմիտական զօրավարն իր պա֊հակն զօրաց մէջէն չորս հազար կո֊րիճ ձիաւոր ընտրեց և յանձնեց Նո֊սու-Մեձիկ զօրապետին, որ երթայ Քարգէ ջնջէ ապստամբները։ Մեձիկ իր գունդը անոնց երագընթաց ոտներ ձիերուն պէս թացընելով հասարակաց ճամբէն, յԱպրոպատայ 'ի Կոգովիտ, անկէ 'ի Բագրևանդ հանեց, և եկաւ անոր գլխաւոր շինութեանն մօտ, որ է Բագաւան (Ուչ-քիլիսէ)։ Այս աւանին մօտ, այս Պրածանայ նախըն֊ծայ վտակաց եզերք. այս մօտիկ Արա֊ըերան չքին տակ էր, որ անկէ 400 տար֊րի առաջ ուրիշ Մուշեղ մը, Բաղխա֊րանի Մուշեղ. Շապհոյ արքայից ար֊քային ահեղ բանակը ցրուեց. բայց այն ատեն Հայ-Պարսկական թագաւո֊րի մը ամբողջ զօրաց սպարապետ էր, և յաղթական գունդ մ' ալ մերձակայից ունէր, և Մեծ Ներսէս մը բարեխօսա֊րած աղօթաւոր. Հիմկէ 200 տարի վերջ՝ ուրիշ Մուշեղի մը վրայ գալով՝ անցաւ Բագրևանդէն Խորասով Ծնուշերուան, և կարեցաւ 'ի Մուշեղայ Ապիրատ գետոյն վրայ. Իսկ սորա ա֊սոնց թուանց թուն հրահանգեան Մուշեղ՝ 4000 արաբացի սպառազէն ձիաւորաց դէմ ունէր 200 Հայ. քառ֊նի դէմ մէկ միայն. սակայն ամենակարծն բաւական եղաւ իրեն։ Մէնք յարձ

կեցած եկեղեցիներուն վրայ, շփոթեցին, ցրուեցին, շատերը գետին փռեցին, աւելի շատերը փախուցին. փախստականաց ետեւէն ընկան, որով ճամբայ հալածեցին դէպ 'ի Հիւսիս, ինչուան Արարատ լեռան ոտքը. շատերն այլ ճամբուն վրայ փռելով, և անոնց հետ զօրավարնին ալ, աւարներով և ձիոց երամակով յաղթական դարձան: Այլազգեաց մնացորդքն հասան 'ի Դուին, բոլոր քաղաքը 'ի դող, 'ի սուգ, անեծք և նզովք շարժեցին. և այնպէս ահ ընկաւ մէջերնին՝ որ ամէն դռնէ կարծէին Մուշեղը ներս մտնել. և գրեթէ չի վստահանալով քաղաքին ամրութեանը՝ ներքին ամրոցը քաշուած ամփոփեցան:

Այս անակնկալ և գրեթէ անհաւատալի յաղթութիւնն և յաջողութիւնն, և այն ահարկու Արաբացւոց ահարեկ ըլլալն՝ կրկնայ գուշակուիլ՝ թէ երկայն ատենէ 'ի վեր ընկճած ժողովրդեան մը ինչ ազդեցին. ինչպէս համբաւն հռչակուեցաւ. ինչպէս գլուխներ տաքցան՝ խելապատակէն այլ 'ի վեր, մինչև խոհեմութեան և նախահողութեան ձայները չլսել. և միայն գրգռելով պատշաճէն վեր բաներ մըտածել. մեծամտանալ չափազանց բորբոքեալ Ճգնաւոր մը, աւելի սրտին հարցնելով քան Սմբատայ, զամէնքը յորդորեր և քաջալերեր, և իբրև ստոյգ անտառն հաւանեցընէր թէ ամբարշտացին բաղդին հասած է. մի տարակուսիք կ'ըսէր, ձեր մէջէն մէկն բաւական է հազարի դէմ կենալու, երկուքն՝ բիւրուց դէմ: Յիրաւի շատ դժար այլ էր ռամկաց՝ յետ 200 կարիճներու 4000 ասպատակէն հեծելները վանելուն՝ այս դիպուածին մէջ՝ սրբութիւնը և ստութիւնը իրարմէ որոշել. բայց ոչ միայն ռամիկ ժողովուրդ և աւանձին իշխանք միաբանեցան, այլ ինչուան Մեսրոպ բազմագիտութիւն սպարապետն այլ հաւանեցաւ թողլու զԱրաբացին և միաբանելու ընդ Հայրապետացն. Այս բանս յաղթութեան մը չափ ազդեց միաբանելոց. բայց մեծագոյն յաղթութիւն մ' այլ կար փախագէին. այսինքն հաւանեցընելու զԱշոտ, նախապատուելով Սահակայ իշխանապետին որդին. որ չափաւոր տարաւք, և տարիքէն աւելի փորձ հաւաքեալ խոհեմագէտ մարդ էր. որչափ այլ Հայրենեաց փառքը փափաքէր, այլ աւելի անոր ապահովութիւն կու պահանջէր. կ'իմանար կ'իմացընէր այն Ճգնաւորին չափազանց նախանձաւորութիւնը, և կ'ըսէր իրեն եկող իշխանաց և յորդորչաց. «Մ՛ի հպարտանաք, դոյզն կեցէք. քաջ էք և եռանդուն, բայց աւելի լաւ է խոհեմութեամբ գործել և ձեռնհաս ռազմիկներուն փորձը քննել. կամք և կարողութիւն միշտ չեն կրնար իրարու համաձայնիլ. մեկին 'ի ձեր ձեռքն է, մեկայլն ոչ. շատ և անտեղի կոյր յաջողութիւնք՝ երբեմն մեծագոյն անյաջողութեանց պատճառ կ'ըլլան: Քանի մը հարկահան և զօրավար զարկիք, քիչով շատերու դէմ կեցաք. և երթալով կու յուսաք շահիլ. սակայն ինչուան որչափ կրնաք բաղդիննալ, ինչուան երբ միայնակ մնալ: Դեռ Արաբացւոց մեծ զօրավարն 'ի Դուին է. դեռ 'ի Կարին ասպիչ մեծ զօրավար մ' այլ կայ, դեռ շատ բերդեր անոնց ձեռքն են: Եթէ բերդերն այլ առնուք, եթէ Հայաստանի մէջ եղած զօրքն այլ հալածէք, դեռ դժուարութիւնը քիչ մը կ'ուշացընէք, վտանգը կը մեծացընէք: Ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր բախտախնդրական գործերնին. Մուսլիմայ տէրութեան ծաւալմանը և ահաւոր զօրութեանը դէմ: Ո՞վ գիտէ, ո՞ր տէրութիւն կրցաւ կամ կրնայ ասոր դէմ կենալ. Յունաց տիեզերական ինքնակալութիւնն այսչափ անգամ կռուելով՝ չկրցաւ իր կորսուած երկիրները 'ի ձեռք ձգել. ահա կայսրն Լևոնը, որ միայնակ ապստամբներուն դէմ ելլելով յաղթեց, տեսէք ինչպէս սասանած՝ թող կու տայ որ ամիրապետն կործէ իր սահմանները: Ձեր ծաղկացածը բաւական աւելի չգտնէր. այսպիսի թշնամեաց մը դէմ, դուք ինչ բանի վրայ դրած էք ձեր ապահովութիւնը: Իսկ եթէ կ'ուզէք Ճգնաւոր-

պէս Հայրենեաց օգուտը, Միշտ եւ ես ամենայն սրտիւ, Հանդարտօրէն մտածելով կեցէք աշխարհնիդ. եւ ջանացէք իմաստութեամբ դարման տանիլ եղած եւ եղած չարեաց: Ապա թէ ոչ, ինծի կ'երեւի, թէ կամ յետ ժամանակաւոր փորձոյ՝ պիտի յանձն առնուք կորսուելով նուաճիլ նստիլ աշխարհնիդ. կամ յուսահատած միայն զձեզ ապրեցընել ջանալով ինքնակամ թողուլ Հայրենիքը, տուն տեղ եւ վաստակ, ձեր Հայոց լուսաւորչով ժառանգած բարիքը, ձեր նախնեաց հաւատքով կանգնած եկեղեցիները, եւ ձեր ծնողաց գերեզմանները այլ ազգերաց ոտից կոխան, եւ երթալ 'ի ծառայութիւն կայսեր Յունաց, եւ պանդխտութեամբ կեանքերնիդ մաշել: Այս կամ, որ շատ վախնալի է, շատ կամ աչ՝ ձեր թշնամեաց ձեռքը ընկնելով չարաչար մահուամբ պիտի ջնջուիք »: Այս եւ այսպիսի բանք բաւական չեղան այն ասքցած գլուխները զգաստեցընելու. թողին զԱշոտ, եւ եկան Մեծացեալ իշխանքն իրարու հետ դաշինք դնել, խորհուրդ ընել, հնարք մտածել. այլ ինչպէս շատ անգամ պատահած է եւ կու պատահի այսպիսի գըրուածոց մէջ, չկրցան միաբանիլ մէկ գործոյ վրայ. ամենք իրենց երկիրը բաշխեցան, ամենք ամուր բերդերու ապաւինեցան: Ամենէն առաջ գլուխներն որ Մուշեղայ հետ միաբաներ էին՝ զինուոր եւ ռամիկ, 8000 հոգի զունդ մը եղան. Դաշինք թողուցին, գնացին Կարնոյ քաղաքին վրայ, զոր քանի մը տարի առաջ Եզեդիտ ոստիկանն առեր էր 'ի Յունաց եւ լաւ ամրացուցեր. թերեւս հիմա մէջը բաւական զօրք չկար, չէ Հայոց թուոյն՝ այլ ուրոյն դէմ կենալու. բայց պարիսպներն բաւական զօրաւոր էին. բոլոր այն տարի (774) ձմեռուան սաստիկ սառնամանիքներէն այլ չձանձրանալով, Հայք պաշարեցին կեցան քաղաքին քով. եւ մեծամեծ մեքենաներ կանգնելով կու ծեծէին պարիսպը. եւ քանի մը տակ բանալով՝ կրցան քիչ մը քար թափել 'ի ներս. եւ քանի մը մարդ ապանձել. բայց աւելի սովով

կու նեղէին քաղաքը, որ եւ անձնատուր ըլլալու վրայ էր, երբ յանկարծ մեծ մըրրիկ եւ զօրաւոր հարկ մը հասաւ Հայոց: Այնոց հեռանալը Ատրպատայ, եւ ամենց այլ իրենց բերդերը քաշուիլը տեսնելով Պոնեցի արաբացիք, սիրտ առին, շատ կողմէն այլ ժողովեցան, եւ սկսան այրած սրտով ու ծարաւած սըրով մտաւկոյ գաւառաց մէջ պտըտիլ, եւ շատ արիւնահեղութիւններ ընել. բայց ապստամբները նուաճելու համար սաստպուեցան ամօթով՝ եղածը իմացընել ամիրապետին. որ վրէժխնդրութեան յարմար առիթ գտնելով, անթիւ զօրաց մէջէն ընտրեց Խորասանի կորիճները, 30,000 հոգի, ձիով եւ զրահով ողէկ մը պատրաստած, եւ յանձնեց Ամր Իսմ-Իսմայիլ փորձ եւ հուշակաւոր զօրավարի մը ձեռք: Աս եւ հարաւային հովերէն առաջ անցաւ Ասորեստան եւ Աղձնեաց կողմերէն գալով մտաւ 'ի Խլաթ մեծ քաղաքն. եւ ժողովելով հաւատարիմ մարդիկ՝ աղէկ մը քննեց տեղեկացաւ Հայոց պատրաստութիւնը, որչափ հոգի միաբան եւ ուր ըլլանին, եւ ինչ ոյժ ունենային. զոր 'ի հարկէ շատ քիչ եւ իբրեւ ոչինչ գտաւ իր բանակին բազմութեան եւ կազմութեան համեմատելով: Հոն 'ի Խլաթ էր այն ատեն խոհական իշխանն Աշոտ. եւ տեսնելով իր հայրենեաց վրայ եկած չարիքն, եւ իր խրատած իշխանաց անհաւանութիւնը, սիրտն կ'այրէր կու հալէր, առանց կրակը դուրս տալու. մանաւանդ որ պիտի ստիպուէր Արաբացւոց գործակից ըլլալու իրեններուն դէմ: Անհնարին տագնապին մէջ առանց ատեն կորսնցնելու ամենայն ծածկութեամբ իմացուց իշխանակցացը՝ Ամրի պատրաստութիւնը. եւ ահա ժամանակն է, կ'ըսէր, ցուցընելու ձեր խոստացած հաստատութիւնը, կամ իրարու պաշտպանութեամբ մեռնելու: Այլի խրատուն մտիկ չըրին դաշնակիցք, [illegible] կասկածեցան. կարծեցին որ Աշոտ Արաբացւոց հաւատարիմ մնալովն՝ զիրենք խաբել կ'ուզէ եւ հեռացընել 'ի Խլաթոյ. եւ

մինչերնին դրին Վարնոյ պաշարողացն ըման՝ այս մեծ քաղաքս այլ առնաւլ յայլագչեաց։ Համազասպ Արծրունեաց իշխանն գլուխ կեցաւ, Վասպուրականի զօրքերէն զատ՝ Ռշտունեաց գունդն այլ, Սմբատ սպարապետին Աշոտ եղբօր գունդն այլ մէկ տեղ առաւ, և ելաւ երթալ Վանայ ծովուն հիւսիսային արևելեան կողմը՝ Արճէշ բերդաւանին վրայ, ուզելով հիմնայատակ ընել. անցած տեղերէն ռամիկ հետևակ մարդիկ այլ կու ժողովէր կու խառնէր զօրքերուն։ Երբ հասան 'ի Ներկրի, Խլաթէն Հայ մը եկաւ նորէն իմացընելու թէ Ամրի զօրավարն մօտ է երեք բիւր և աւելի զօրքով։ Համազասպ հպարտացեալ՝ զայս այլ ներգութիւն կարծեց, և փոխանակ պարգևելու՝ պատժեց լրաբերը, և առաջ անցաւ հանելու յԱրճէշ։ Այսոր բնակիչքն այլ իմաց տուեր էին Ամրայ, որ բազմութեամբ զօրաց ծածուկ ճամբաներով եկեր ապահով տեղ մը դարաներ էր, և հազիւ թէ Հայք սկսան Արճէշի բերդը ծեծել, Արաբացիք դարանէն ելլելով վրանին ընկան, և անզէն անհմուտ հետևակ գնդին մեծ մասը ջարդեցին, ոմանք այլ փախչելու ատեն ծովը թափեցան. և այսպէս անխոհեմութեան զոհ եղան 1500 անպարտ մարդիկ. անոնց հետ իրենց առաջնորդ չորս ազնուական իշխանք այլ. Մնացեալքն փախստեամբ ցրուեցան։ Այս պատահարս եղաւ ապրիլի 16ին (775)։ Արաբացիք զանոնք երկար միջոց հալածելէն ետև՝ դարձան անկէ մէկայլ ապստամբները բնտռելու. և Խլաթա և Մանազկերտի գաւառներէն վեր փութալով թափեցան հօս, 'ի Բագրևանդ։

Ահա այս էր այն հնոցանման սև ծուխն զոր տեսնայինք յարևելից. որ և կոխելով այս ծաղկազարդ վայելչութիւնները, գետոյս աղբերականց քով Աղծնի բուսած գիւղը իջան. և դադրեցան զէնքերնին սրբելու և մահու գործիքները պատրաստելու։ Իսկ արևմուտքէն փրթած փոքր արծաթափայլ հեղեղն՝ էր Մուշեղեան գունդն Հայոց, որ պաշարէր զքաղաքն Կարնոյ. և յանկարծ լսեց Արճիշու կոտորածը։ Յետ այնչափ երկայն համբերութեան, պզտի գնդով մը այնպիսի մեծ քաղաք մը պաշարելու և վտանգելու, որսը բռնելու ատեն ստիպուիլ թողուլ, որքան ծանր, որքան սրտակտուր էր։ Այլ ուրիշ հնար չկար. ականին կրճտելով դարձուցին երեսնին 'ի Կարնոյ. բայց ուր երթան։ — Երկու ճամբայ կար դիմացնին. մէկն և ապահովագոյնն էր՝ Արտաւազդայ բռնածն, անցնիլ երթալ յարևմուտք և 'ի հիւսիս, Յունաց կողմը մտնել, և յետ այնքան նեղութեանց՝ գոնէ ապրիլ և հանգչիլ։ Իսկ մէկ այլն՝ կորիւնը կորուսած առիւծուն ճամբան. զօրաւոր թշնամեացը վրայ դառնալ և յուսահատ կատաղութեամբ զարնուիլ, ըլլայ ինչ որ ըլլայ։ — Եւ այս ետքինը ընտրեցին այն զայրասիրտ ընկերակորոյս առիւծքն։ Կարնոյ լերանց դարերէն թափուիլ 'ի Բասեն, և անկէ այլ Մուկաւ լերանց (Բինկէօլ տաղ) կրանակէն ընկնիլ 'ի Բագրևանդ, քիչ օրուան քիչ ժամուան գործ մը եղաւ իրենց. հոն այլ չդադրելով, ոչ թշնամւոյն բազմութիւնը ուզեցին քննել, ոչ անոր շարժելուն սպասել. այլ դարուդուր գետնի մը վրայ արձըկած հրագունտի պէս ցատքըռտելով առաջ եկան, և փոխանակ թշնամեաց՝ իրենք անցան գետը՝ և մօտեցան։ Թշնամեաց ահեղ բազմութիւնն և աւելի անհարկու պատրաստութիւնն, արաբիկ երիվարաց վազն ու փռինչն, լուսնանիշ վրանաց և դրօշուց շարժիւնն, խառնաղուր աղաղակն, գոչումն և պատերազմական գործեաց և թմբկաց որոտումն, փոխանակ զիրենք վախցընելու, այնքան աւելի կատղեցուցին բորբոքեցին, որ Արաբացւոց բանակէն քանի մը հարիւր քայլ հեռի՝ թողուցին ոչ միայն իրենց բեռները, այլ և ձիանքը. հետևակուց աւելի ազատ և համարձակ կենային հայկական աղեղները քարշել հեռուէն, ու մօտանց թուր ու նիզակ շարժել։ Երկայն ճամբուն յօգնութիւնն այլ

չէին ուզեր մնիրկ ընել, եթէ գիշերուան ստու վարագոյրն երկու բանակաց մէջ չխափուէր։ Նոր մէկ կողմը 30,000 զրահազէն Արաբացիք, մէկալ կողմն 5000 հեծեալ թեթեւազէն Հայք անձկացին, ինչ հոգւով, ինչ մտածութեամբ, ապրիլի 24էն 25 մտնող գիշերը, կրնայ գուշակուիլ քան թէ գրուիլ։ Առաւօտն հազիւ թէ ծագեց՝ Հայք անհամբերութեամբ նետուեցան բազմութեան մէջ, սաստիկ կոտորած մը ըրին, որընթաց հեծեալներուն մէկ մասը հալածեցին հեռացուցին. բայց վերջապէս իրենք ալ յոգնեցան։ Արաբացիք սրտմտեալ և զայնահար յետ դարձան, Հայոց նախարարներէն մէկ քանին (որ ռամկին պէս հետեւակ չէին) քշեցին իրենց ձիերովը. ռամիկն ալ ետ քաշուեցաւ. այն ատեն Արաբացի հեծելոց եկաւ վրէժխնդրութեան կարգն. սկսան կոխկրտել դէմ դնող հետեւակ Հայերը։ Ասոնք իբրեւ երկայնաշար ալիք՝ աւելի մեծ և երկայն ալիքէ մը ծածկուելու թաղուելու ատեն, վերջին անհնարին ձիգ մ՚ ալ ըրին. յետին յուսահատութեան կամ յուսոյ ձայն մը վերուցին. իրար զիրար խանչելով և սիրտ տալով. "քանի որ թեւերնուս վրայ դեռ քիչ մը ոյժ կայ, կ'ըսէին, պէտք է թափենք մեր հայրենեաց և եկեղեցեաց վրայ. ողջ ողջ երես դարձընել և յետ դառնալ՝ անկարելի ըլլայ մեզի. մեռնինք զէնք 'ի ձեռին, քան փախստեամբ ապրինք"։ Այս արիւնոտ աչուընին մէկ մը երկինք առնելով, մէկ մը Բագրեւանդայ պաշտպան Ս. Յովհաննեսին, կանչելով ու գոռալով, նորէն յարձըկեցան, և անգամ մ՚ ալ՝ իրենցմէ մեծ և ուժով ալեաց վրայ ելան. միայն հազար հոգի մնացեր էին միաբունդ՝ երկու երեք բիւրուց դէմ, զոր վերջին անգամ մ՚ ալ քշեցին։ Իսկ ասոնք այնպէս զարհուրեալ շփոթեալ էին, որ չէին գիտեր թէ մարդու հետ, հրեշից հետ, թէ հրեշտակաց հետ կու պատերազմին. և իրաւ թէ սուտ՝ իրենց շփոթութիւնը ծածկելու համար, յետոյ կու պատմէին, թէ մենք Հայոց գնդին հետ կու տեսնէինք երկնաւոր զօրքեր, սպիտակներ և երէցներ, որք աւետարանօք և բուրվառօք կ'առաջնորդէին անոնց։ Ինչուշա այնպէս տեսան ինչուան որ Հայոց վրայ զէնք շարժելու ոյժ չմնաց։ Այն ատեն թիւն յաղթեց. և երբոր դիմակաց չկար՝ արաբացի գունդն յաղթական եղաւ։ Տարիէ 'ի վեր անդադար կռուող և վաղորդ, 3000 Հայք իրենց նիզակաց վրայ երես 'ի գետին Արածանւոյ ծաղկանց մէջ փռուելով արիւնով ներկեցին ապրիլի փառքը. Հոն եղեր բարձր ծառոց պէս ընկած պարագլուխք նահատակացն՝ ինչուան եարքը իրենց խոստմանն և քաջութեան հաւատարիմք, Մուշեղն Մամիկոնեան և սպարապետն Սմբատ. անոնց հետ նաև շատ մեծատոհմիկ նախարարներ, ինչպէս Բագրատունին Սահակ, Գնունին Վահան Դաշնակ, և Սամուէլ մեծ նախարարն Մամիկոնեից՝ որ առաւօք դեռ երիտասարդ, և քաջեցկութեամբ անուանի, ծաղկանց մէջ ծաղիկ, և իր ընկերակցացն հետ յիրաւի զարմանալ ամէն զարդերէն աւելի սրտառուչ փայլէր իր վէրքերէն բղխած վարդերուն մէջ։

Եթէ այն ձգնաւորին քիչ մը արտորինօք տեսած և շփոթած տեսլեանն համեմատ՝ փառաւոր վախճան մը չունեցաւ պատերազմն, սակայն և ոչ բոլորովին անօգուտ մնաց։ Ոչ է և գործն քիչ շատ ստգտանելի ըլլայ անաչառ դատաստանի առջև, չկրնար անտես ըլլուիլ անոնց քաջութիւնն, հայրենասիրութիւնն, կրօնասիրութիւնն ալ։ Բայց ազգանախանձ միաբանութիւննին աւելի գովելի կ'ըլլար եթէ ըստ խրատուն Աշոտոյ շարժէին պատերազմէն առաջ կամ պատերազմի ատեն. և կամ թէ յետ պատերազմին՝ Արծրունին Մեհրուժան չալանները քաջին Մուշեղայ երկու որդիքը, որք իրեն ապաւիներ էին, իբրու թէ հայրենիքին եղաւ պատճառ այնքան մարդկան և իր հայրազգեաց կոտորածին։ Իսկ Արաբացիք որ այն գունդը կոտրեցին, և Բագ-

ըեւանդայ գանձատուն փրկել անխթաղ թողուցին, ու սկսան չորս դի աւրել և աւարել, իրենց կորուստներն այլ չէին կրնար ծածկել, և ոչ իշխել շատ հեռ այնպիսի փորձեր փորձելու։ Մեր՝ երբեմն յաղթական ամիրապետին երթալուտանն՝ չարաչար ցաւերով բանտուած մեռաւ 'ի Պարսկաստան. քանի մը ամսէն խիջն ամիրապետն այլ նոյնպէս վերցուեցաւ. յաջորդ տարին՝ պատերազմին մէջ ընկնող Սմբատ սպարապետին որդին, Աշոտ, սկսաւ նորէն Արաբացւոց եռանդին ընկնիլ, և երկիրները ազատելով Նոր բերդը առնցուց, որ յետոյ իր ցեղին թագաւորութեան աթոռ եղաւ. և որ մը աղօթք ընելու տանն՝ թշնամիներէն պաշարուած, աղօթքը չթողուց, այլ ընկերներէն եռև եռւ զարկաւ զանոնք և գլխաւորնին Միջասան Աբդլլայն՝ երկու կտոր ըրաւ։ Ասկէ ետև եկող ոստիկանք սկսան զգուշութեամբ վարուիլ Հայոց հետ, մանաւանդ Հարուն Ալ-Րէշիտ, որ ամիրապետ ըլլալէն վերջ տարի առաջ (750) Հայոց և Պարսից մեծ ոստիկան դրուեցաւ, և խաղաղութեամբ իշխեց։

Այս է Նազրեանդայ ըսուած կռիւն, զոր կարմիր արձանագրութեամբ նշանակէ Հայաղիրն յ' 18 ահեկանի (25 ապրիլի) 775 թուին Քրիստոսի։

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Ծանրութիւն և տեսակարար ծանրութիւն:

(Տես երես 79)

Որպէս զի ճշդ գաղափար մը ունենանք, պէտք է լաւ միտք առնունք որ մարմնոյ մը ծանրութիւնը իր մէկ որպիսութիւնն է բացարձակապէս անփոփոխելի. ուստի ոչ չափ ալ ընդալուծական կամ ընդլայնածական ներգործութեանց տակ ձգենք զմարմինն, ամենևին իր ծանրութիւնը չփոխեր, միայն թէ վրան բան մը չաւելցուի կամ թէ իրմէ բան մը չվերցուի։ Նոյն տարածութեան ըստ ամենայնի այս որպիսութիւնը չունի. և թէպէտ կարծուածէն շատ աւելի դժուարին ըլլայ մարմնոյ մը տարածութը փոխել, սակայն կրնայ քիչ մը փոխուիլ թէ՛ հաստատնոց և թէ հեղանիւթոց տարածութը, և շատ՝ օգունը ճնշելով ու ընդլայնլով պզտի տարածութ մը, կամ ընդարձակելով մեծապէս։ Ասկէ կը հետևի թէ տեսակարար ծանրութիւնն, որ կ'առնուի ծանրութեան մարմնոյն տարածութիւն հետ ունեցած բաղդատութենէն, ըստ ամենայնի անփոփոխական չէ իւրաքանչիւր տեսակի մարմնոց վրայ. բայց այս տարբերութիւններն այնչափ մեծ չեն հաստատնոց և հեղանիւթոց վրայ, մանաւանդ երբ մտածուին որոշեալ բարեխառնութեամբ մ'առնուած. վասն զի գրեթէ անխախտ օրէնք է որ մարմինները տաքնալով քիչ կամ շատ մեծ տարածութ կ'առնուն քան զառաջինն, և պաղելով կը դառնան առաջին տարածութը։ Ուստի երբ վերն ըսինք թէ հազարակրամ կ'ըսուի լիտր մը ջրոյն ծանրութիւնը, պէտք է յաւելուլ որ բարեխառնութիւնն ըլլայ հալող սառուցին բարեխառնութենէն քիչ մը վեր։

Տեսակարար ծանրութիւնն ալ, ինչպէս ուրիշ ամէն չափ, հաստատուն միութեան մը վերաբերեցաւ, և ջրոյն տեսակարար ծանրութիւնը միութիւն առնուեցաւ. ըստ այսմ երբ կ'ըսենք թէ կապարն ունի տեսակարար ծանրութիւն 11·44, կ'իմանանք որ երկու տարածոց իրարու ճիշդ հաւասար ջրոյ և կապարի, երկրորդն իրը տասնըմէկ անգամ ու կէս աւելի կը կշռէ քան զառաջինն։ Մետրական չափերն 'ի գործ դնելով կը տեսնենք որ նոյն բանն է ըսել մէկ լիտր կապարը կը կշռէ 11·44 հազարակրամ։

Երբ լաւ միտք կ'առնունք թէ տեսակարար ծանրութիւնն է համեմատութիւնն ծանրութեան և տարածոցին, կ'իմանանք որ եթէ գիպացութեան մը կտորը կը կշռէ, օրինակի համար,

80 կրամ է. ունի տարածութիւն 9 խորանարդ հարիւրորդամետր, համեմատութիւնն այս երկու թուոց, այսինքն առաջինը բաժնելով երկրորդին վրայ՝ քանորդն է տեսակարար ծանրութիւնն 8·89. վասն զի եթէ այս մարմինը ջուր ըլլայ, 9 խորանարդ հարիւրորդամետրը պիտի կշռէր 9 կրամ. այս թուոց համեմատութիւնն է 1, որ է տեսակարար ծանրութիւն ջրոյ: Մարմնոց ծանրութիւնը դիւրաւ կը գտնուի և շատ ճշդութեամբ, բայց ոչ տարածութիւնը: Հաստատուն մարմնոյ մը տարածութիւնը գտնելու համար, պէտք է դնել զայն մինչև բերանը ջրով լեցուն անօթի մը մէջ, և չափել անօթէն դուրս թափած ջրոյն տարածութիւնը, որ հաւասար է այն մարմնոյն բռնած տարածութեան. և որովհետև ջրոյն տարածութիւնը ոչ շատ ճշդութեամբ կրնայ չափուիլ ծանօթ ընդունակութեամբ մանրիկ անօթներով, աւելի լաւագոյն է դուրս թափած ջուրին ալ կշռել: Այս նմանութեամբ որովհետև մարմնոյն տեսակարար ծանրութիւնը միութիւն ունի ջրոյն տեսակարար ծանրութիւնն, անոր համար բաւական է բաժնել մարմնոյն ծանրութիւնը հաւասար տարածութեամբ ջրոյն ծանրութեանը, որ հաւասարապէս կը կատարուի ինչ ալ ըլլայ գործածուած ծանրոցաց տեսակը:

Ըստ այս պէտք է կատարել առաջիկայ գործողութիւնս. Օրինակի համար, դրամ մը կը կշռէ 8 կրամ. առնունք ապակիէ պզտիկ անօթ մը ջրով լեցուած մինչև բերանը, և գոցենք զայն ապակէ թիթեղամբ, այնպէս որ ջրէն թըլի. և բոլորը միասին կշռէ 137·62 կրամ: Մէջը ձգենք դրամը և թողունք որ ջուրը դուրս թափի. ետքը նորէն գոցենք ու լաւ մը սրբենք անօթը դուրսի կողմէն. նորէն կշռելով զայն՝ կը գտնենք 145·21 կրամ: Դրամին աւելնալովը պէտք էր որ կշռէր 145·62 կրամ. այս նուազումն 0·41 կրամի կը ցուցնէ անօթէն դուրս թափած ջրոյն ծանրութիւնն երբ դրամը մէջը ձգեցինք. ուրեմն ջրոյ տարածութեամբ մը հաւասար դրամին տարածութեանը՝ կը կշռէ 0·41 կրամ:

Հիմա բաժնենք դրամին 8 կրամ ծանրութիւնը թափած ջրոյն 0·41 կրամ ծանրութեամբն, այսինքն բաժնենք 800 ընդ 41, քանորդը 19·5 կ՚ըլլայ դրամին տեսակարար ծանրութիւնն: Որովհետև ոսկւոյն տեսակարար ծանրութիւնն է 19·36, զանց առնելով փոքրիկ տարբերութիւնն ընդ 19·5 և ընդ 19·36, կրնանք բաւական վստահութեամբ հետևցունել թէ այն դրամը զուտ ոսկի է, միայն թէ բաղադրուած ըլլայ մետաղէ մը ու պլատինէ, որուն տեսակարար ծանրութիւնը քիչ մը աւելի ըլլալով քան զոսկւոյն, փոխարինէ միւս մետաղին նուազ տեսակարար ծանրութեանը:

Այս գործողութեանս ընդ առաջ կ՚ելլեն քանի մը դժուարութիւնք, բայց առժամական գիտողութիւն մը կը պարզէ զանոնք: Մենք գիտած կ՚ըլլանք որ երբ հորէն դուլով ջուր կը քաշենք, քանի որ դոյլը ջրոյն մէջ ընկղմած է՝ ամենաթեթև կը կշռէ. և միայն անոր և ոչ թէ մէջն եղած ջրոյն ծանրութիւնը կը զգանք: Եթէ երևակայենք որ դոյլն յանհունս բարակ ըլլայ, այն ատենն ամենևին ոյժ հարկաւոր չէ բռնելու զայն երբ ջրին մէջ ընկղմած է, որովհետև բոլոր մէջն եղած ջուրը վեր բռնուած է շրջակայ ջրերէն, ինչպէս թէ հոն դոյլ չըլլար: Հիմա համարինք թէ կապարով լեցուի այս նրբակող դոյլը, զայն վեր բռնելու համար, ենթադրելով որ մինչ հորին ջրոյն մէջ ընկղմած ըլլայ, հարկաւոր չէ կապարին ծանրութեանն հաւասար ոյժ տալ, հապա թէ նոյն ծանրութենէն հանելով ջրոյն ծանրութիւնը՝ որով առաջ դոյլը լցուած էր և հիմա դուրս թափեցաւ կապարին տեղի տալու համար, ինչ է նէ տարբերութիւնն՝ այնչափ ոյժ տալու է: Աւասիկ կապարը ջուրին ընկղմելով կը տեսնենք որ իր ծանրութենէն մաս մը կը կորսնցունէ, բայց ճիշդ խօսելով, իր ծանրութիւնը կը պահէ և միայն անկէ մաս մը շրջակայ ջրերէն վեր կը բռնուի: Ասկէ գիտնալով ջուրին ընկղմած այս երևակայական նրբակող դոյլին՝ որ ... կըր

ջրով լեցուն է ամենևին նոյն հարկաւոր չէ վեր բանելու զայն, և երբ կապարով լեցուն է՝ այնչափ նոյժ պէտք է վեր բռնելու զայն, որ հաւասար ըլլայ կապարին ծանրութեանն ու տեղի տուած ջրոյն ծանրութեան տարբերութեանը. մենք միշտ կը հասնինք գտնելու այնպիսի ճշմարտութիւն մը, զոր երբ գտաւ Արքիմեդէս անուանի յոյն երկրաչափը, որ մեռած է Սիրակուսա՝ մեր թուականութենէն 212 տարի առաջ, սաստիկ ուրախութենէն դուրս է վազեր աւազանէն, ուր մտեր էր լուացուելու, և առանց հագուելու մերկանդամ Սիրակուսայի փողոցներուն ընկած կը պոռայ եղեր, գտայ, գտայ. և իր կորովի մտացը ուժովը վերահասու եղեր էր որ մարմին մը ջրոյ մէջ կշռելով՝ ծանրութենէն այնչափ կը կորսնցունէ, որչափ է այն մարմնոյն տարածութեան հաւասար տեղի տուած ջրոյն ծանրութիւնը։

Կը պատմուի թէ Հերոն արքայն Սիրակուսայ՝ ուզելով ընծայել Արամազդայ դիցն ոսկի թագ մը՝ յանձնեց ոսկերչին կշիռ մը զուտ ոսկի թագին շինութեանն համար. ոսկերիչը ամէն ճարտարութիւն թափելով գեղեցիկ թագ մը շինեց, որ ճիշդ իրեն տրուած ոսկւոյն ծանրութեամբը կը կշռէր. բայց Հերոն կասկածելով որ ոսկերիչը մաս մը գողցած ըլլայ ոսկիէն ու տեղն արծաթ խառնած, առաջարկեց Արքիմեդէսի որ հնարքով մը արուեստաւորին խարդախութիւնը խայտառակէ, բայց առանց աւրելու թագն՝ անոր գեղեցիկ շինուածքին համար։

Ճարտար երկրաչափն, Հերոնի առաջարկութեանը լուծմանն զբաղած ուշի ուշով, օր մըն ալ երբ բաղանիքը ջրով լեցուն աւազան մը մտեր էր լուացուելու, անդրադարձաւ որ ջրոյն մէջ անդամներն աւելի դիւրաւ վեր կը վերցունէ քան թէ օդուն մէջ. Այս պարզ դիտողութիւնս լոյս ծագեց իր մտացը, և անկէ հետեւցուց նախընթաց սկզբունքը, որով գտաւ թէ այն թագին մէջ որչափ ոսկի և որչափ արծաթ խառնուած կային։ Ըստ այս առաջ թագին ծանրութեամբը զուտ ոսկի և ամենայն զգուշութեամբ ջրոյ մէջ կշռեց զայն և ունեցած ծանրութիւնը նշանակեց. Նոյնպէս առաւ թագին ծանրութեամբ զուտ արծաթ և ամենայն զգուշութեամբ ջրոյն մէջ կշռեց զայն և ունեցած ծանրութիւնը նշանակեց. ամենէն վերջն առաւ նոյն թագը ու կշռեց զայն ջրոյ մէջ և նոյնպէս զգուշութեամբ նշանակեց ունեցած ծանրութիւնը. Այս երբ տեսաւ որ թագը ջրոյն մէջ աւելի ծանր կը կշռէ քան թէ համաչափ զուտ արծաթը, և թեթեւ կը կշռէ քան թէ համաչափ զուտ ոսկին, հետեւցուց թէ ուրեմն այն թագը խառնուրդ է և ոչ թէ զուտ ոսկի, ինչպէս կը պատուիրէր թագաւորական հրամանը. և թուաբանական պարզ հաշուով մըն ալ գտաւ թէ թագին մէջ որչափ ոսկի և որչափ արծաթ կային։

Մենք ամենքնիս ալ Արքիմեդէսի նման դիտած կ'ըլլանք որ երբ լուացարանի մը ջրոյն մէջ ամբողջ մարմնով ընկղմած ենք, մեր անդամները թեթեւ կը կարծուին, և ընդհակառակն կը ծանրանան երբ ջրէն դուրս կը հանենք զանոնք։

Նոյնպէս թէ որ ամբողջ մարմնով ծովն ընկղմած ըլլանք, դիւրաւ կրնանք բոկոտն ծովուն մէջ քալել, և յատակի խիճերն ու խեցիները ստուգիւ չեն վիրաւորեր. բայց ծովէն դուրս ելլելով թէ որ ափանց վրայ բոկոտն քալենք, որ նոյնպէս խիճով և խեցիներով ծածկուած ըլլան, որոնք քիչ մը առաջ անվնաս էին՝ հիմա ստուգիւ սաստիկ կը ցաւցնեն և կը վիրաւորեն։ Պատճառն է, վասն զի ծովը լուացուողին մարմնին բառ մասին ջուրը վեր կը բռնէ, ուր ընդհակառակն ջրէն դուրս ելլելով՝ բոլոր ծանրութեամբն ոտիցը վրայ կը ճնշէ որ գետինը կը կոխի։

Յետ տալու այս կարեւոր տեղեկութիւններուն, անցնինք տեսնելու թէ ինչ հնարք կան հաստատնոց և հեղանիւթոց, ինչպէս նաև կազերուն տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու։ Միայն հիմնականէն պէտք է միտք դնել որ

հաստատութեանց և հեղինակութեանց ամբողջականութեան ծանրութիւնը կ'առնուի Վերոյ համաձայնութեամբ. իսկ կարգաց անհատական ծանրութիւնը կ'առնուի օրէնքի համաձայնութեամբ:

Կը շարունակուի:

Գոմենժի Գերեզմանոցն:

Ի՜նչ յիշատակ կ'արթննան հոգւոյս մէջ, և ինչպիսի մտածութիւններ կ'արթնցնէ իրեն հետ: Պիրենեանց ստորին ստորոտներուն մօտ, լեռներն գեղ գեղեցիկ բլրակներ են. Գոմէնժի (Comminges) հին և հոյակապ եկեղեցւոյն առջև կու բացուի զուարճալի հովիտ մը, որուն նայելով անուանի բանաստեղծ մը, աշխարհիս ամենէն գեղեցիկ հովիտը անուանեց: Այսքան այս լեռներուն մէջ կու մնաս, և այս գրախտանման հովտէն կ'անցնիս, քեզ չհասած համանուն աւանը՝ նայէ աջ կողմդ հասարակաց ճամբուն վրայ, և հիացիր այն գալարեաց բարգաւաճութեանը և այն ծաղկանց գեղեցկութեանը վրայ: Տես մարգագետնին մէջ այն բնակարանն, զոր վարդենիք կ'անուշահոտեն, կաղամախիք շուք կու ձգեն անոր վրայ, որ քեզի երջանկութեան երեւոյթներ կ'ընծայէ, և կու կարծեցնէ նայողին թէ հոն անվերջանալի ուրախահանդէս մը կայ:

Բա՜յց մ՚ալ յառաջէ և տես եկեղեցւոյն քով անհարթ երկիր մը, զոր մեռելաթաղին բահն միայն կը փորէ. ոտուըններդ կու զարնեն ճերմակութեամբ փայլած մահարձանի մը վրայ: Եթէ հարցընես թէ ինչ է ասիկայ, կու լսես դողդոջուն ձայնէ մը. Թէ՝ այդ մարմանդներուդ վրայ իրենց թեթև քայլերովը վազվըռտող, և հոն իրենց հրճուանքի ձայները ձգող, այս վարդենիներուս մէջէն՝ անոնց անուշահոտութիւնը սիրող, և այս իրենց ճակատը զովացընող հովանեաց տակէն, երկու մտնան օրիորդք, երկու քոյրք, միանգամայն յափշտակուեցան՝ մահուան դեղնութեամբ և անշարժութեամբը. մէկ գիշեր մը երկուքներուն աչաց ալ բերաւ յաւիտենական քունը, և մէկ օր մը այս երկու կոյսերը իջուց 'ի հող:

Ուրեմն ոչ պատանեկութիւնն, ոչ գեղեցկութիւնն, ոչ ծնողաց սէրն, ոչ բախտը և ոչ բնական տեղւոյն վայելչութիւնն, բան մը չկրնար ազատել զմեզ մահուանէ, այլ անհրաժեշտ վաղ կամ անագան պէտք է հանդիպինք այն վախճանին: Մահն միշտ կու զարնէ, կու զարնէ ըստ դիպաց, և երբեմն այլ կարծես թէ կ'ընտրէ իր զոհերը: Պէտք է երթանք՝ ուր որ մեր ծնողքն գացին. պէտք է հանիլ այն հասարակաց բնակարանը, ուր գիտուն և տգէտ, հարուստ և աղքատ՝ կ'երթան ծածկուելու և խառնելու յերար իրենց փոշին:

Այո, ամէն քաղաքի մէջ, ամէն գեղի մէջ, կայ տեղ մը որ կու ներկայացընէ տխուր պատկերներ, և երբեմն նաև սոսկալի և ահաւոր: Այս պալատին դիմաց կայ խոնաւ և զզուելի փոս մը, այս հիւղին առջև կայ աւելի նեղ և աւելի տխուր բնակարան մը. այն շքեղ պարտիզաց դիմաց կայ դաշտ մը միշտ մոլախոտերով և մացառուտներով ծածկուած. այս ուրախութեանց քով արտասուք կան. այն աղաղակաց քով սառուցանող լռութիւն մը. այն զուարթ երեսաց մօտ չոր և այլանդակ գլուխներ. այն տօնական հանդերձից քով պատանաց կտաւներ. այն անուշահոտութեանց քով հոտ նեխոյ. այն փառաւոր ծառայից քով անխօս մեռելաթաղ. քաղքին քով և գեղին քով կայ գերեզմանոց մը, անդադար կը լցուի մեռելներով, ինչպէս մէկալը ողջերով:

Հոն կու տարուի հազիւ ծնած տղայն, լալով իր կենաց վերջին բարև տուող ծերն. մօրը գգուանքներէն ու հարսնութեան երջանիկ յոյսէն կարզուած օրիորդն, երիտասարդն իր ան֊

կարութեանց մէջ գամուած, բանաստեղծն հազիւ իր սրտի երգերը չերգած, պատերազմիկն իր յաղթութեանց աղխուժին մէջ, արդարն իր առաքինութիւններուն պսակեալ, անիրաւն իր չարերը ծածկուած։

Սիրելի է ինձ, յայց ընել գեղի և հարուստ քաղաքաց գերեզմանոցներուն։ Չեմ գիտեր ինչ ազդմունք, ինչ զարմանի ախորժութիւն մը զիս հոն կը ձգէ։ Գիւղին մէջ, միայն խաչ մը կը պաշտպանէ բոլոր մեռեալները, և ոչ մէկ գերեզման մը չյայտներ քերթի վախճանելոյն անունը։ Բայց չէ. երբեմն խաչին ներքև, այն ծածուկ տեղը՝ որ այնչափ արտասուաց կ՚առոգուի, մէկ պարզ քար մը կու պահէ սիրեցեալ հոգւոյն կամ առատաձեռն բարերարի մը անունը։ Գիւղին մէջ միշտ գերեզմանոցը զեկեղեցին կը պատէ, որպէս զի մեռելոց յիշատակն ներկայ ըլլայ և ձայներնին լսելի ըլլայ անցնողներուն և հոն եկող աղօթողներուն։

Քաղաքաց մէջ մարդիկ հեռացուցած են այս լուութեան բնակարանը, յետինն այն շառաչող բնակութեանց՝ ուր մարդ օր մը միայն կ՚անցընէ։ Այսպէս թէ չեն ուզեր յիշել, թէ ամենայն ինչ ունայնութիւն է, և թէ օր մը պէտք է երթալ այն ճամբէն՝ ուր քահանայն մեզի հետ ընկերելով պիտի աղաչէ զԱստուած որ մեզի համար խաղաղութեան և լուսոյ ճամբայ մը ըլլայ այն։ Քաղաքաց մէջ հարստութիւնն կ՚երթայ ինչուան մեռելոց վերջին ապաստանարանը. ամէնքն կու ջանան մէկզմէկէ աւելի թողուլ իրենց պզտիկ էութեանը յիշատակը, և շատ անգամ այս ողբալի նախանձորդութիւնս իրենց խայտառակութիւնը և թշուառութիւնը կու մշտնջենաւորէ։ Այդ պատուանդաններով և նշանակներով բեռնաւորած շիրիմներէն աւելի կ՚ընտրեմ այն պարզ տապանը, որոյ վրայ կու կարդամ այս համառօտ խօսքերս. — Բարեկամ մը իր բարեկամին։ — Իր սիրեցեալ մօրը՝ անմխիթար զաւակն։ — Իր սիրեցեալ և մէկհատիկ որդւոյն՝ Թշուառ հայր մը։ — Հաւատարիմ, հոս կու կենամ ես, հոս կու լամ ու կ՚աղօթեմ։

Սակայն կ՚ատեմ այն մեծամեծ հոյակապ գերեզմանաց վրայ, որ բարձրացուած են պատերազմողաց՝ խորին անտառներու մէջ, աշխարհակալաց՝ գերեզմանոց յատակներուն մէջ, դիւցազանց հեռու կղզեաց և անապատներու մէջ և գեղեցիկ հանճարոյ՝ Ովկիանոսի դիմաց։ Սոսկ մը ծովու վայրենի վսեմութեամբ մը կու բաւէր այն անուանի ժայռը՝ ուր վերջին շունչը տուաւ և ուր կու հանգչէր՝ նոր ժամանակաց ամենէն մեծ պատերազմողն[1]. սէգ և մեծանձն Ովկիանոս կու բաւէ այն մեծ նաւարին[2] գերեզմանը, որ կու նուաճէր զհոգիս, (մինչդեռ դիւցազնն՝ թևերու շարժել կու տար), որուն գրչին յիշատակներն աւելի փառաւոր և պայծառ պիտի մնան քան աշխարհակալին սուրը։

Բայց ծածկուեցէք փառաց գերեզմանք, որք կորուսիք կամ դեռ կը սպասէք ձեր մեռեալ բնակչաց. ընդունեցէք դուք, առաքելոց և մարտիրոսաց նշխարաց վրայ կանգնած վսեմ տաճարաց առջև, այն եկեղեցւոյն դիմաց՝ որ յաւիտենական քաղաքին և բոլոր աշխարհի համար կանգնուած է։ Ընդունեցէք դուք, մանաւանդ այն աստուածային գերեզմանին առջև; որուն քարը տասնութ դարէ 'ի վեր կու մաշի՝ բարեպաշտ ճանապարհորդաց համբուրից տակ. զոր ստանալու համար՝ դղրդեցան երբեմն բոլոր Եւրոպա, և որ պիտի մնայ միշտ աշխարհիս յուսոյ և երկրպագութեան տեղ մը։

Գերեզման Յիսուսի, քեզմէ կ՚առնեմ այն յոյսը՝ որ պիտի լեցընէ իմ գերեզմանս. իմ մարմինս պիտի հանգչի այդ յուսոյ մէջ. արդէն այդ է իմ մխիթարութիւնս և իմ քերկրութիւնս. և կու ցաւիմ անոնց վրայ որք կու տագնապին այդ յոյսը չունենալուն համար։ Փայլակնաձև հրեշտակ, որ բացիր

1. Նաբոլէոն։
2. Շաթոպրիան։

Քրիստոսի գերեզմանը, ենկ որ մ՚ալ բաց իմնա: Գերեզմանին մէկ անկիւն մ՚է. երբ դու՝ արդարները կանչելու ձայնդ ձգես, անոնք արեւու պէս լուսափայլ պիտի ելլան անկէց. եւ օդուն մէջ յաղթանակուած՝ տարուին Քրիստոսի ալին, եւ յաւիտեանս Աստուծոյ հետ պիտի ըլլան: Մխիթարենք մէկզմէկ այս խօսքերուս զմայլեցուցիչ քաղցրութեամբը:

Մանծոնի:

Աղեքսանդր Մանծոնի, անուանի բանաստեղծ Իտալացի, ծնաւ 'ի Միլան յամին 1784. Իր հայրը, թէպէտ եւ կոմս, բայց անհրահանգ մարդ մըն էր, իսկ մայրը խիստ նշանաւոր կին եւ Պեքքարիայի աղջիկն էր, որ Յանցանք եւ Պատիժք յանուած համբաւաւոր ճառն գրած է: Պատանին Մանծոնի ազատութեան ժամանակին իր պապուն հետ կենակցելով, անոր մտածութիւնքն իր վրան ազդեցին, եւ համբակութենէն սկսեալ Ալֆիէրի հետեւող եւ փիլիսոփայ եղաւ, եւ այս պատճառաւ եաքէն հասարակաց կրթութեան հակառակ սաստիկ ընդդիմութիւն մը ունեցաւ: Նայոս հանդերձ կատարելապէս իր ուսմունքներն ըրաւ 'ի Միլան, նաեւ 'ի Լուկա, եւ Նշֆիէրեայ, Մոդենի ու Ֆոսզոլոյի վրայ սաստիկ սէր կապեց: Յամին 1805, մօրը հետ Փարիզ գնաց, ուր Պէքքարիայ անուամբն ընդունուեցաւ փիլիսոփայից անուանի ընկերութեանց, որ այն ատեն Օդեօյլ կը հաւաքուէր, եւ որուն անդամ էին Մոնժ, Դաւպանիս, Կարա, Տը Դրասի եւ Ֆորիէլ: Նայս յետինս Մանծոնիի մտերիմ բարեկամն եղաւ, որուն ընծայեց Մանծոնի իր կանուխ Գործնական արձերգութիւնը:

Նայս նախընթեր կամաւոր հականաւորութեանը նմրանքե, հեռաւոր տարին սկսաւ քերթողն իր ստացուածը անյանդ ստանաւորով մը, նուրբ ներեւ իր ազդակցաց մէկուն կանխահաս մահուանը, այս վերնագրով. 'ի մահ Կարլոսի Իմպոնատեայ (Փարիզ. 1806): Հասարակ կեղեւքականն ողբոց մէջ նշանաւոր սեպուեցաւ այս կտորը որ կերպով մը իր կենացը նկարագիրն եղաւ.

Ոչ ընդ վաստոց զօլ զաշնաւորիր, կամ մասնիչ
Սուրբ երաւանց. ոչ ընդ շըրթունս հանել բան՝
Ի զօրս ախտին եւ կամ ի հեռզըն բարուցն:

Մօրը հետ (1807) Միլան դառնալէն ետեւ զեղեցաւ ազնիւ բազմաւոր մը Լուիզ-Հենրիէթ Պլոնտէլ գաւառ հետ ամուսնացաւ, յամին 1808. Նայս ժամանակին 'ի լոյս ելաւ դիցաբանական քերթուածն Ուրանիա (1809), որ համարեցաւ հաւաքածոյ մը խտաբանական անհամ քերթուածոյ.

Նայց ասկայն Մանծոնի իր առած դաստիարակութեան հակառակ, եռանդրանքից ազատի վատաւած, մզումն կը զգար յաւ դաստիարակութեան, առ որ իր կինը դարձած էր. որուն բարեպաշտ մտղունքներն քիչ մը վերջին ընդունեցաւ, եւ գեղեցկահիւս քերթողական երկասիրութեամբ մը իր այս մտածութեանց փոփոխութիւնը ցանծուցաց. Նայս գործածքը կը կոչուի Սուրբ օրհուեալ (Միլան, 1810), եւ է հաւաքածոյ երգոց 'ի ծնունդ Տեառն, 'ի Չարչարանան, 'ի Յարութիւն, 'ի Պենտէկոստէ Հոգւոյն սրբոյ, եւ 'ի Վերափոխումն կուսին, որոնց մէջ հեթանոսական ձեւերը թողլով, նոր քնարերգական բանաստեղծութիւն մը կը ստեղծէ, լի եռանդեամբ եւ անկեղծութեամբ մտաց: Նոյն ատեն եղաւ ազգային մտաւորգրութիւնը բոլորովին վերանորոգել, եւ

նոր Թատերգական ձեւն մտցընել։ Շլէկելի 'ի Գերմանիա քարոզած, և Կէօթէի ու Շիլլէրի 'ի գործ դրած նորաձեւութիւնը գրեթէ մի և նոյն ժամանակ մտաւ 'ի Գաղղիա և յԻտալիա։ Մանծոնի, Փոսքոլոյի ու Սիլվիօ Փէլլիքոյի վսեմ ձեռք զարկած փորձերէն գրգռեալ, յամին 1820 երեւան հանեց իր նորավէպ ողբերգութիւնն, Կոմս Գարմանեոլա, որուն վրայ բոլոր Իտալիա խօսուեցաւ։ Հեղինակին վրայ սաստիկ քննադատութիւնք եղան, զորոնք ինքը զօրաւոր կերպով հերքեց իր գաղղիերէն ժամանակի ու տեղւոյ միութեան վրայ գրած նամակին մէջ. Նաեւ Կէօթէ իրեն վրայ գովեստի հատուած մը գրեց։ Հիմա առ հասարակ կը վկայեն թէ չէր արժէր որ այդ աստիճան հասարակութեան միտքը վառէր այդ քերթուածն, որ միութեանց օրէնքն եղծանելովը՝ նորավէպական էր, իսկ թատերգական սահմանաց տարապայմանն պարզութեամբ և ծանր ոճոյն համար նախադասական. Ադելքորդ ողբերգութիւն մ՛ ալ, Ադէլքի, 'ի լոյս ելաւ յամին 1823, հանդերձ ծանօթութեամբք և պատմական տեղեկութեամբք։ Այսոր նիւթն աւելի մանուածոյ է, գործողութիւնն աւելի կենդանի, և վախճանն աւելի թատերական. բայց գործոյն գլխաւոր գեղեցկութիւնն մանաւորապէս պարուց մէջն է, ըստ ոճոյ նախնեաց, զոր նախընթաց քերթուածոյն մէջ ալ մտուցեր էր։ Նոյն մէջ այս երկու թատերական երկասիրութեանց, Նաբոլէոնի մահուան առթիւն հրատարակեր էր անուանի տաղ մը, Հինգն Մայիսի (1821), յորում կրօնքն 'ի մեծ զարմացումն կրօնական և թագաւորական կուսակցութեան՝ իբրեւ իւրեններէն մէկը կը կոչէր զկայսրն ըսելով. "Նուաստ այլ գերամբարձ մեծութիւն մը չխոնարհեցաւ երբէք իր ամբարտաւանութիւնն առաջի նախատանաց Գողգոթայ"։ Այս տաղը մեր ժամանակիս գեղեցկագոյն քնարերգական կտորներէն մէկն համարուեցաւ։

Բայց Մանծոնիի փառքը պայծառագոյնն է իր վիպասանութիւնն՝ Հարսն ու խօսնայք, պատմութիւն Միլանոյ ԺԷ դարու (1827)։ Գրեթէ ամենայն լեզուաց թարգմանուեցաւ այս գողտր և սրտաշարժ պատմութիւնն, ուր քերթողն՝ գեղջկական սիրոյ մը առթիւ ամենայն ճարտարութեամբ կը նկարագրէ ԺԷ դարու իտալական ընկերակցութեան վիճակը։ Բոլոր մէջի անձինքն ժողովրդականք են, և իւրաքանչիւրն մէկ մէկ նախատիպ պատկեր և նկարագիր, եռանդուն աշխուժով հնարուած, և մանաւանդ այնպիսի այլափոխ ոճով բացատրուած, որ բոլոր Իտալական ականջքն կը զմայլին կը հրաշանան։ Պարզութիւն, քաղցր և ընտանի ծաղրածութիւն, վայելուչ ընտանութիւն, փոփոխ պարզ և վսեմ ճարտասանութիւն, բոլորն այս վիպասանութեան մէջ, թող քանի մը երկարաբան կտորներ, կը գտնեն 'ի մի ամբողջութիւն սքանչելի։ Այս վիպասանութեան ծանօթութեամբք հանդերձ տպագրութեան մը մէջ, նախկին բնագրին վրայ աւելցուց Մանծոնի Պատմութիւն Ժանտախտաւոր սեանն, ուր քըստմնելի նկարագրութիւն մը կ'ընէ անգութ և ամբարիշտ սպանութեանց, որ յառաջ եկան 1630ին ահաւոր ժանտամահուն ժամանակ ժողովրդեան աւելորդապաշտութիւններէն. և Պեգգարիայի պէս՝ ընկերական տնտեսութեան ու պատժողական օրինաց բարձրագոյն խնդրոց վրայ կը խօսի։

Մանծոնի, Հարսն ու խօսնայք գրուածոյն յաջողութենէն վերջը՝ արտաքին մատենագրութեան վերջին բարեւը տուաւ։ Սաստիկ սիրով ընտանեկան կենաց, և եւս քան զեւս կրօնական զգացմամբք լցուած, երեսուն տարիէ աւելի խորին առանձնութեան մէջ կեանքը կ'անցնէ, հեռի 'ի քաղաքական խռովութեանց, անփոյթ ազատութեան և փառաց, կամ մանաւանդ երկուքն ալ 'ի ներքին երջանկութիւն և 'ի հրաշալի առաքինութեան վերածելով. Այլ զարդ Թշուառութիւնք

ալ գլխէն անցան. իր առջի անուանեալ ձեռներէն եւս կրկին անգամ անուանալով (1833), յաջորդաբար իր չորս որդւոցը մահը տեսաւ. վերջին աղջիկը մեռաւ յամին 1856, Թողլով զծերունին յամայի առանձնութեան: Նըկար ատեն բնակած է 'ի Պրուսսանոյ, Միլանոյ շրջակայքը:

Մանծոնի անգամ մի եւս գրիչը ձեռքն առաւ, իտալական հասարակապետութեանց պատմութեան կտոր մը հերքելու համար, յորում Սիսմոնտի մեծաւ խստութեամբ ուղղափառ եկեղեցւոյ միջին դարու մէջ ունեցած բարոյական ազդեցութեան վրայ կը ճառէր. իր պատասխանատուութիւնը կը կոչուի, Դիտողութիւնք 'ի վերայ ուղղափառ բարոյականի (1834). Կը յիշատանկօրէն նաեւ ճառ մը Լոմպարտացւոց պատմութեան քանի մը մասանց վրայ. Մանծոնի այս զանազան երկասիրութեամբք՝ որովք տեւական փառք մը ժառանգեց իբրեւ վիպասան, իբրեւ քնարերգակ բանաստեղծ, կամ նաեւ իբրեւ ողբերգակ քերդող, ոչ այնչափ մատենագրութեան այս մասանցը՝ որչափ իր լեզուին վրայ ազդեց, տալով աւելի դիւրաթեքութիւն մը, զանազանութիւն և գեղեցկութիւն: Մանաւանդապէս ջանացած է վերածել 'ի միութիւն միոյ ազգային մատենագրական լեզուի՝ իտալական բազմաթիւ գաւառական լեզուներն, որովք արդէն երկասիրութիւնք նախադասական դարուց միութենէն վերջացած են, իրենց աղխուրէն զանոնք առնլով:

Ի ՉԱՐՉԱՐԱՆՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ով երկիւղածք ի հանդերձեալ ցասմանէ,
Լուռ յամրագնաց այսօր եկայք ի տաճար,
Զերդ ժողովուրդ որում վարանս արկանէ,
Լուր աղխտից յանկարծ հընչեալ գուժահար.
Մի ձայնատու մնասցուք հնչման զանգակին՝
Զոր չըներէ սերկեանն հանդէս աղխրաման,
Հանդերձ սրգոյ հարսին՝ ընդ մահ փեսային
Զայրիացեալ կայ խորանաւն ահա մած:

Լըռեալ հառեալ են երգք ընդ սուրբ պաշտամանց,
Որովք առ մեզ խորհրդակիր խոնարհի
Կըշխարն անմահ խաղաղութեան և կենաց,
Ընդ հովանեաւ այլափոխեալըն հացի:
Սաղմոս մ՚ և եթ ի լուր հընչի ողբաձայն,
Զոր քաջախոհն Երեմիա նուագեաց
Յաւուր՝ յոր սիրտ նախանըրկաս յաղագայն,
Տագնապելով նեղէր յերկնից արհաւրաց:

Զորմէ խօսիս ձայն Յուդայի մարգարէ,
Մ՚ իցէ սա որ անմահին յանդիման՝
Ծընցի հանգոյն բողբոջ ի ծիլ մերկ յերկրէ,
Ընկեալ ի բաց ի յաղբերէն կենսական,
Ն՚յր տառապեալ նախատակած ընկեցիկ,

Որ թափուցեալ զդէմսըն ծածկէ քօղարկու,
Իբր յերկնառաք սաստից հարեալ ըզ սաստիկ
Քան զամենայն մարդ մահացու աղխրատ։

Սա է արդարն յանօրինաց վիրաւոր,
Համբերատար եւ անկրաւն հեզաբար.
Սա ինքն արդարն, յորոյ Բարձրեալն երկնաւոր՝
Ահեղ ի գլուխ զհանուրց յանցանս չարաչար։
Սա ինքն է Սուրբն եւ սա Սամփսոն կանխատեաց,
Որ զԻսրայէլ յաղթութիւն հան մահուամբ,
Եւ ըզգըլխոյն վարս գերազօր աւանդեաց
Ուխտադըրուժ հարսին իւրոյ սիրական։

Բազմեալն յերկնից արփիահրաշ ի կամար,
Եւ Ադամեայ եղեալ որդի մարմնազգեաց,
Ոչ խորշեցաւ բաժանել զոյգ հաւասար
Ծառայութիւն ղըժնեայ՝ նոյն եղբարց եղկելեաց.
Բզնախառնիս յանձն իւր տարաւ եւ զկրտսեանս
Եւ անցանել ընդ երաշխէպս իսկ մահուն.
Սրբել երկիւղ՝ որ տայն զըթել ի վրիպանս,
Որ ոչ զխտաց ինչ վերջիկել բնաւ համբոյն։

Տարաւ մերժման պատուհասնաց կաթողին,
Եւ տառապանաւ անանս մնալոյ ի հօրէն
Ո՞վ արհաւրացս, եւ ըզհամբոյրն ահազին,
Եւ ընկալաւ ի նենգաւուտ մըտերմէն.
Որ յայնմհետէ համբոյն եղև թունս մըթան
Եղեռնաւոր ոճրագործին մարդասպան,
Որ զրահեղեղ լըսէր զարեան լոկ ըղձայն.
Եւ խնայաւ՝ ողոմ եղեւ մասն արեան։

Ո՛վ արհաւիրք, ժըպիրհ ժողով նախատչաց
Յաստուածագիծ դէմս հարկանեն բիւր եպեր,
Յոր ակնարկել չըհանդուրժեն սուրբ հայեացք
Սերովբեական որդւոց երկնից սըրբասէր։
Որպէս արբշիռ զի յուսմ գինւոյ ըղձանաց,
Բռնութիւնն այնպէս վառի առ յեղեռն,
Եւ յեղերանցըն մեծազոյն զըրգաց գնա
Նզովք հրճուանք խակ եղերանց չարասէր։

Բայց թէ ո՞ էր այդ անմռունչ պարտաւոր
Զոր առաջի իւր անխրաւ աթոռոյն,
Քարշեալ ձգգէր խմբապետական Հրեայն զօռ,

Որպէս ընդդիմոյ վարեալ հանդէպ ահեղանոյն.
Վսեմն ըղձայ ճառագայթեցին ոչ ծանեաւ,
Այլ ի խորհուրդ մտաբերելոց չարաչար,
Թէ զնուիրականն հեղուլ արիւն իցէ լաւ
Յիւրոյ գահուն հաստատութիւն ընդ երկար։

Յերկինս ի վեր յաղթամատեա ցուցագին՝
Այլն զազիր պաղատանաց չէշտ հայցուածք,
Այլ երկնայինք զերեսս խուեանց ծածկեցին,
Ասէ Աստուած. Լիցի 'ստ ձերոցդ կամաց։
Այլ այն արեան գըրեալ յանէծս առ ի հարց,
Ըզծընընդովք նոցին հասի տակաւին
Որք եւ ընդ դարս անցեալ յոլովս դարձադարձ,
Ոչ ի գլխոց խուրեանց ի բաց թափեցին։

Այլ մինչ այն լինչ ի բարձ մահձին դըժընդակ,
Խոնարհեցաւ տըխրամաղձեցիկն այն Ճակատ,
Այլ բարձրաձայն արձակելով աղաղակ,
Ըզհուակ յետին զհառաչանաց շունչն եհան.
Ըձեալ ապանձայր սաստ սրտմտեալ Ռազմիկոյն
Ներկրեցելոց սպանչացն ամդէն իսկ ի լեառն.
Բարձր ի դիտէն ի տես թըւի գալ համբուն,
Թուի ձայնել, Թ' Այկից ընդ հուպ ի վրէժ վառ։

Ո՛վ Հայր բարձրեալ, պատարագիս դէթ ի շնորհ,
Թող լռեսցէ այն ահաւոր բարկութիւն
Այլ զաչացուցն անհամաձայր մնայց բանս մոլոր,
Ի լուսազոյն, Տէր, փոխարկեա զըլթութիւն։
Նա՛յ իջցէ իջցէ արիւնդ ըղձոքոք.
Նայլ իբր անձրեւ ի լուացումն հեղաղոյն.
Ամենեքեան խոտորեցաք մի մեղօք,
Զամենեցուն ջնջեսցէ պարտս այդ արիւն։

Այլ դու, ո՛վ Մայր, որ առ երի անբարբառ
Կացեալ տեսեր զ' առ ի խաչին որդւոյդ մահ,
Հայցեա ընդ մեր, ողջաւորաց մըխիթար,
Զի եւ յիւրոյ ըղձա տեսցուք փառաց գահ
Այլ վիշտք համբուն որով անգութն անձնակ
Մաստիկ զդուէ զպանդխտութիւն արդարոց,
Ի չարչարանս Որդւոյդ խառնեալ մաքրաձնակ,
Լիցին անմահ վայելից գըրաւ յերկնից ծոց։

ՄԱՆԶՈՆԻ

Պարսկաստան։

(Տես երես 81)

Ի հնուց արեւապաշտութիւնը Պարսից ընդհանուր կրօնքն էր։ Արեւը՝ կը պաշտէին իբրեւ բարերար Աստուած մը որ կը բուսցընէր ամէն տեսակ ծառեր և բոյսեր և կը հասունցնէր ամենազգի պտուղներ. որով և երախտագիտութեամբ անոր ծագելու միջոց իրենց ընծաները կը նուիրէին և Միհր աստուած կ'անուանէին։ Ասկէ զատ նաև կրակի պաշտօնն ալ որ արեւու նմանութիւն մը և յատկութիւններն ունի, և երբոր Թագաւորը տեղ մը երթալու ըլլար՝ միշտ առջեւէն կը տարուէր մեծարանօք։ Այս կրակը մասնաւոր փութով մոգերը կը ջանային անշէջ պահելու, և թէ յանկարծ մարելու ըլլար՝ մեծամեծ դժբաղդութեանց գուշակ կը համարուէր։

Պարսկաստանի մէջ մասնաւոր մեհեաններ և բագիններ չկային ինչպէս որ կար ուրիշ հին ազգաց մէջ. որովհետև բացօթեայ տեղեր և լեռներու վրայ կը կատարէին իրենց զոհերը. բայց վերջէն Օրմզդաշտայ ձեռքով, որ մոգերուն կրօնքը նորոգեց, ատրուշաններ շինուեցան ուր մասնաւոր խնամքով կը պահպանուէր կրակը որ չմարի։

Ասկէ զատ Պարսիկք ուրիշ երկու աստուածներ ալ ունէին բարւոյ և չարի, որոնց անուններ Որմիզդ և Արհմն, որոնցմէ առաջինը բարւոյ և երկրորդը չարի խնամակալ կը համարուէր։ Անոր համար եթէ մէկուն բարիք ուզենային մաղթել՝ Որմզդին կ'աղաչէին, իսկ թէ որ չարիք՝ Արհմնին։ Պարսից այս հին կրօնքին վրայ տեղն 'ի տեղ կը խօսի մեր Եզնիկ վարդապետը, և անոնց անտեղութիւնն ալ ճարտար փիլիսոփայութեամբ կը ցուցընէ իր Եղծ աղանդոց ոսկեղէնիկ գրքին մէջ։

Այս կրօնքը շատ դարեր տեւեց Պարսկաստանի մէջ և մոգերուն սաստիկ նախանձայուզութենէն դժուարին եղաւ քրիստոնէութեան Պարսկաստանի մէջ զօրանալը։ Բայց երբոր Մահմետականութիւնը արեւելքի մէջ զօրացաւ՝ Պարսկաստան ալ մտաւ հանդերձ քաղաքական մեծամեծ խռովութիւններով։

Պարսիկք Մահմետականութեան Շիի աղանդին կը հետեւին, որ Ալիի՝ Մահմետի եղբօրորդիէն առաջ կու գայ. ինչպէս տաճիկները Սիւննիի՝ որ Աբուպեքիրի կողմէն կը ծագի, զոր Մահմետ իրեն յաջորդ ընտրեր էր։ Այս ետքիններս Մահմետի երեք յաջորդներուն օրինաւոր յաջորդութիւնը կ'ընդունին, զորոնք Շիիներն կը մերժեն և զԱլին կը ճանչնան օրինաւոր յաջորդ. Սիւննան՝ որ է երեք առջի ամիրապետներուն բերնէն անգիր աւանդութեանց ժողովածոյ մը, խալէֆական բաներ կը սեպեն, և իրենք մեծ յարգութիւն և հաւատք կ'ընծայեն մէկ ազգի վարդապետական գրքի մը՝ զոր Խողնա կը կոչեն։ Դարձեալ այս երկու Շիի և Սիւննի աղանդներն քանի մը ծիսական խտրութիւններ ունին եթէ նամազի միջոց ձեռքերնին շարժելու և եթէ լուացուելու ատեն կատարելու մանր արարողութիւններուն մէջ։ Դարձեալ Սիւննիները ուխտագնացութեան կ'երթան Մէքքէ, բայց Շիի հետեւողներն անոր տեղ Ալիի, Հիւսէյին որդւոյն, և Րիզա իմամին գերեզմանները կ'երթան ուխտի։ Մի և նոյն կրօնական հանդէսները կը կատարեն ինչ որ Սիւննիները. բայց ունին նաև իրենց յատուկ տօներ։ Երեւելիներէն մէկն է Մուհարրէմ ամսոյն առջի տասն օրերը՝ որ Հիւսէյինի մեռնելուն յիշատակը կը տօնեն։ Պարսիկք չափազանց աւելորդապաշտ են և ճակատագրի ալ դիւրահաւան, որ քան զամէն տեղէ աւելի հոն զօրացած է։ Մեծամեծ կատարելութիւններ կ'ընծայեն Մահտիի, որ Ալիէն սկսեալ երկոտասաներորդ իմամն է։ Պարսիկք անանկ կը հաւատան որ այս Մահտին դեռ մեռած չէ, այլ քաշուած առանձին տեղ մը, և դարձեալ պիտի յայտ-

Իմամ Պարսիկ։

նուի վերջերն դատաստանքին ժամանակները, երբոր Յիսուս երկնքէն իջնայ, և բոլոր աշխարհ մահմէտականաց դառնայ։ Մահմէտին այս քաղաքայինութեան մէջ երեք հոգևորական հեղինակութիւնը, կ'ըսեն, բաժնուած է սրբակաց անձինքներուն մէջ, և ժողովուրդեան աղաչանքները ալ կը բանադրական Մուժտէհէտին առջև։ Պարսից կրօնական կերպը չորս Մուժտէհետ ունի, որոնց նաև ազատ խաններն ալ չեն համարձակիր անստատել, և պարտական են նաև արտաքին նշաններով ալ պատուել զանոնք։ Նոքա այնչափ զօրաւոր են որ Թագաւորին հրամաններն անգամ' կընան խափանել։

Պարսկաստանի մէջ Թագաւորու-

թեան յաջորդութիւնը մասնաւոր օրէնքով մը հաստատեալ չէ. անանկ որ ազատ իշխանութիւն ունի թագաւորն իր ընտանեացմէ որ և իցէ անձ մը ընտրելու իրեն յաջորդ։ Թագաւորն իրեն իշխանութեամբը հանդերձ՝ ծանր պարտաւորութիւններ ալ ունի, որոնք մեծաւ մասամբ Ալկուրանէն 'ի վեր անխախտ պահուած են. առանցմէ մէկն է նաև որ եթէ շահը հիւանդ չըլլայ և կամ որսի զբաղած, հարկադրուած է օրուան մէջ վեց ժամի չափ ժողովրդեան աղերսանաց և գանգատներուն մտիկ դնելու։

Պարսից գրաւոր օրէնքները Ղուրանին համեմատ գրուած են, նոյնպէս Սիւննայի՝ որ առաջին երեք խալիֆայից սկզբունքներն են. կան ալ որ ընդհանուր բնական սովորութեանց կը հետևին, որոնք ըստ այլ և այլ գաւառաց կը զանազանին։ Միւժտէհէտն ալ մեծ ազդեցութիւն ունի դատաստանական օրէնքներուն վրայ։ Մեծամեծ քաղաքներու մէջ Գատը մը կայ որ Շէյխիւլիսլամին համեմատ դատաստան կը կտրէ. միջնաւոր քաղաքներուն մէջ ինքնիշխան է, իսկ երկրորդական տեղերը Մօլլայից ձեռքով կը կատարէ իր պաշտօնը։ Ըստ օրինաց զրկեալ անձ մը կրնայ իր զրկողին յանցանքին ներել. ծանր գողութիւն ընողը ընդհանրապէս մահուան կը դատապարտեն. մարդասպան մը եթէ սպաննուողին ժառանգներուն ձեռքը իյնայ՝ կրնան անոնք ալ փոխարէն սպաննել զինքը։ Իսկ թեթև յանցանքներու պատիժներն են՝ գաւազանահարութիւն և խարազանի հարուածներ։

Շահը երկու պաշտօնատէրներ ունի իրեն օգնական, որոնց մէկը՝ որ Սատրազամ կ'ըսուի, տէրութեան արտաքին գործողութեանց խնամքը կը տանի. իսկ երկրորդը Հազնաքապետ՝ որ ներքին բաները կը հոգայ։ Տէրութեան մէջ գաւառներու կուսակալները ընտրելը շահին ձեռքն է, և ընդհանրապէս մեծամեծ տներէն են, որոնք խան կ'ըսուին. անոնց տեղակալներն ալ Հաքիմ. իսկ գիւղապետներն ալ Քէթխուտայ։

Պարսկաստանի մէջ ամէն տեսակ արուեստաւորք գլխաւոր մը ունին, որ պարտական է իրենց վաստակը հոգալու և իրաւունքնին պաշտպանելու։

Հարկերը ժողվելը արդարութեան պաշտօնեաներուն յանձնուած է. բոլոր երկրէն ժողուած հարկն է 75,000,000 ֆրանք. առոր մեծ մասը թագաւորութեան ունեցած երկիրներէն և այլ և այլ կալուածներէն է, նոյնպէս վաճառականութեան վրայ դրուած տուրքերէ. բայց սովորականէ դուրս հարկերն աւելի յաճախ են և մեծագումար, որով գրեթէ կրկին կ'ըլլայ ընդհանուր հարկին հաշիւը։

Պարսից զինուորութիւնը շատ զօրաւոր կ'ըլլար եթէ ստէպ խառնակութիւններ չպատահէին մէջերնին. և որովհետև եւրոպական կրթութիւննին ալ պակաս է դեռ, այն պատճառաւ շատ անգամ յաղթութիւնն ալ երկբայելի է. սոյն բանը կը հաստատեն նաև վերջի ժամանակներ Ռուսաց հետ ըրած պատերազմնին։ Ձիաւոր զօրքը կտրիճ է և շատ յաջողակ սուր և նիզակ գործածելու, բայց հետևակը շատ տկար։ Կանոնաւոր զօրքը եթէ հետևակ և եթէ ձիաւոր՝ աւելի նուազ է քան զանկանոն զինուորները, որոնք շատ անգամ արգելք են յաղթութեան քան թէ նպաստիչ։ Ընդհանրապէս 200,000 զօրք ունի ոտքի վրայ, բայց չզօրեր շատ անգամ ապստամբները նուաճելու, որոնք շատ գաւառներ կը զատեն իրմէ։

Հետևակ զօրաց զէնքերն են հրացան, սուր, ասպար. ձիաւորաց նիզակ, հրացանակ, և սուր։

Պարսիկները բնութեամբ ճարտար են և գործունեայ, մանաւանդ երկրագործութեան մէջ. բայց ընդհանրապէս երկիրը իրենց աշխատութեան համեմատ չփոխարիներ, որովհետև անբեր է։ Այս անբերութիւնը ամէն տեղ ալ հաւասար չէ. Կիլան, Ադրպէճան և Մազանդերան նահանգները լաւ պտղաբեր են և Քրման. Երկին-

Թնդանօթաձիգ զօրական:

կը պայծառ և անամպիկ ըլլալուն պատճառաւ, սաստիկ տաք կ'ընէ, և ատենէն ետև յանկարծ սաստիկ ձմեռ վրայ կը հասնի, ձմեռուընէ ետև այլ յանկարծ տաք. անոր համար երկիր միշտ կանաչներն ալ զուարթ է, առանց մնացորդ ջրա_ գործներով գետերու մէջ ջուր պատրաս_ տաս ունենալու: Երկիրին մեծ մասը կաւային է, հիւսիսային կողմը խո_ նաւ ըլլալուն պատճառաւ աւելի բարե_ բեր է, քան հարաւային կողմը սաստիկ տաք է. լեռները ալի են, որոնք մեծա_ մասամբ անտառաւորին տեղէն չորնալով տաշտ ալ կը ձգեն յատակներուն վրայ:

Պարսկաստանի մէջ գտնուած ըն_ տանի կենդանիներն են ձի, եզն, ուղտ, էշ, ոչխար և այծ: Ձիերը ընդհանր_ րապէս երկիր հերկելու կը գործածեն, ուղտերը աւազուտ երկիրները ճամբոր_ դութիւն ընելու, պատերազմի մէջ ալ մինչև փոքրիկ թնդանօթներ կրել կու տան անոնց: Այս տեղ որ արևուն տաքութիւնը սաստիկ է հան ջորին կը գործածեն, որ տոկուն և ուժով է. է_ շերը ինչպէս ամէն տեղ, հասարակ ժո_ ղովրդեան աշխատութեանց կ'օգնեն բեռներ կրելով. տեսակ մըն ալ էշ կայ որ աւելի բարձր և աշխոյժ է քան զօր_ վորականը և հեծնելու կը գործածուի: Պարսկաստանի ձիերը միջահասակ են, ուժով, տոկուն աշխատութեան, և վա_ զուկ. ոտքերնին նուրբ և ջղուտ է, գլխերնին կարճ և մսեղ: Պարսկաստան կը գտնուին արաբացի ձիեր ալ, բայց սաստիկ տաք ըլլալուն պատճառաւ

միայն մեծամեծաց քով կը գտնուին։ Պարսկաստանի ընտիր ձիերն են Խորասանի ձիերը, մեծղի և ուժեղ քան զամենը, որոնք կանոնաւոր զօրաց կը գործածուին։

Այլ կենդանիներէն կը գտնուին Պարսկաստանի մէջ, առիւծ, վագր, ընձառիւծ, գայլ, իշավայրի, առն, վիթ, բորենի, շնագայլ, աղուէս, ցուլ, կապիկ. օձ ալ շատ կը գտնուի երկրին սաստիկ տաքութեան պատճառաւ, բայց թունաւոր տեսակները քիչ են։ Երկրին մեծ վնաս հասցընողներն են մարախը, սարդի տեսակ մը որ փարանփուլ կ'ըսուի, կարիճ և ճերմակ մրջիւն։

Երկիրը ինքնին որչափ որ ալ բարեբեր չէ՝ բայց ջանքով շատ տեսակ պըտուղներ կը հասցընէ. ինչպէս նաև խաւարտ, մեկոն, արմաւ, ծաղիկներ, վարդ, ծարիր, կանեփ, խաշնդեղ, ընգոյզ ործացուցիչ, մատուտակ, խէժ դառն, խունկ, սուսամ, ծխախոտ, քըքում, տորոն, բամբակ, շաքարի եղէգն, խաղող, չամիչ. որոնցմով մեծաւ մասամբ կ'ընէ իրեն վաճառականութիւնը ուրիշ երկիրներու հետ. և Պարսկաստանէ դուրս ելած վաճառքներն են, մետաքս, գխտոր, ասր, մարգարիտ, շալ, վարդաջուր, դէմպէքի, ծխախոտ, գըշի եղէգ, քըքում, ընկոյզ, որիզ, գաւազան ծխամորճք, կապերտ, ափիոն, շաքար.

Կը շարունակուի:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՊՕԼՍՈՅ

(Տես երես 75)

ԳԼՈՒԽ Դ.

Արեւելեան կայսրութեան վիճակին Յուստինիանոսէն մինչև Հերակլի մահը

Անաստասայ մահուընէն ետև քաղա[illegible] կուսակցութիւնք երևան ելան. և որովհետև Անաստաս իրեն յաջորդ մը չէր որոշած, անոր համար իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իր գլխաւորը կ'ուզէր որ կայսր ըլլայ։ Ամանս ներքինին՝ որ արքունեաց հազարապետն էր, արծաթոյ մեծամեծ գումարներ տուաւ Յուստինոսի, որ պահապան զօրաց գլխաւորն էր, որպէս զի զանոնք զօրաց բաժնէ և անոր եղբօրորդին Թէոկրիտոսը կայսր դնել տայ։ Յուստինոս բաժնեց զայն իր անուամբը, և այնպէս զօրքը շահեցաւ, որ զինքը կայսր անուանեցին նոյն իսկ Անաստասայ թաղման օրը։

Այս Յուստինոսի վարքը ամբողջ վիպասանութիւն մըն է պատմութեան մէջ, ինչպէս վիպասանական է նոյն իսկ Կոստանդնուպոլսոյ պատմութիւնը։ Յուստինոս Թրակիոյ Բեդերիանա քաղաքը ծնած էր, ու տղայութեան ժամանակն ոչխար արածելով անցուցած էր, վերջը աղքատութեան պատճառաւ հայրենիքէն ելաւ և ոտքով եկաւ Կոստանդնուպոլիս, յամին 470. անոք և անօգնական, և բոլոր յոյսը ապագային վրայ դրած էր, ինչպէս ամէն բաղդախնդիր մարդիկ՝ զորոնք բաղդը փառաւոր աստիճաններ կը հանէ։ Լեոն կայսրն, որ իրեն հայրենակիցն էր, տեսնելով անոր դէմքին գեղեցկութիւնը և հերակլեան ոյժն, իր թիկնապահ զօրաց մէջ գրաւ զինքն. այս հզօր երիտասարդը Պարսից և Իսաւրացւոց դէմ մեծամեծ քաջութիւններ ցըցուց. Լեոն զինքը զօրավար անուանեց, և իր յաջորդն Անաստաս սինկղիտոսի պատուանունը տուաւ անոր, և իր թիկնապահ զօրացը գլուխ դրաւ զինքը։

Յուստինոս կին ունէր իր գերուհին, որ կ'ըսուէր Լուպիկինա. այս անունը փոխեց ու Եւփեմիա դնել տուաւ. քովը կանչեց բոլոր իր ազգականները, որոնց մէջն էր նաև Յուստինիանոս, որ Կոստանդնուպոլսոյ պատմութեան մէջ ընդարձակ էջեր պիտի բռնէ։ Չուզեց ոչ կարդալ սորվիլ և ոչ գրել. փայտէ [illegible] վրայ իր անունը կազմող տառերը փորուած էին, և

իր առեւտրագործիներն կ'առաջնորդէին Հայերը ձեռւոյն ու գրչին, երբ պէտք կ'ըլլար արտօնութեան հրովարտակ մը ստորագրել։ Յուստին իր քեռորդւոյն Յուստինիանոսին առանձին կերպով գեղեցիկ դաստիարակութիւն մը տալ տուաւ, եւ զինքը հետզհետէ հիւպատոս, կայսերական զօրաց զօրավար անուանեց, եւ իրեն յաջորդ որոշեց, ու կայսր պսակել տուաւ՝ յամին 527։ Վիտալիանոսի սպանութիւնն, որ փառասէր եւ անգութ Յուստինիանոսն 'ի գլուխ տարաւ, եւ ուզեց սուրբ խորհրդոց մասնակցիլ իր թշնամւոյն հետ, որպէս զի լաւ մը խաբէ զինքը, Յուստինիանոսի կայսերութեան մեծ արատ մըն է։ Այս կայսրն սկսեր էր Հորմիզդ պապին հետ խօսակցիլ. արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցիներն իրարու հետ միաբանելու, բայց մահը վրայ հասնելով մեռաւ, 1 օգոստոսի 527, եօթանասունեւեօթը տարեկան։ Կտրիճ եւ մեծաքաջ էր, բայց տգէտ, եւ ամենեւին իր տառովին բառերուց բերանութիւնները չգիտեր։ Կայսերական թագը շատ աւելի նուազ կը վայելէր իրեն քան թէ սուրը, կ'ըսեն Եւագր եւ Զոնարաս։ Բոլոր թագաւորութեան ժամանակը կրկէսին մէջ կառամարտութիւն ընելով անցուց. հոն չորս կարգ մէկէն վազցնել կու տար՝ կառավարիչներուն ճերմակ, կարմիր, կանաչ, կապոյտ գունով հագուստներ հագուեցնելով. թէ ժողովուրդը եւ թէ կայսրը այս տեսակ խաղերու վրայ մեծ սէր ձգեր էին ու երբեմն մէկ գոյնը կ'ընտրէին երբեմն մէկալը։ Նոյնը մին ալ կապոյտը ամենուն սիրելին եղած էր, նոյնպէս նաեւ Յուստինիանոսի, եւ ասոնց միջամտած կռիւներ ծագեցան։ Կապոյտները տեսնելով որ կայսրը եւ ուրիշ մեծամեծները իրենց կողմն են, սկսան մէկալ գոյներուն նախատինք ընել. բազմաթուաց հագուստները հագած, եւ անոնց կայսրին սովորութեանցը ալ հետեւելով՝ բոլոր գիշերը Կոստանդնուպոլսոյ փողոցներուն մէջ վեր վար կը քալէին, մինչ որ զինուորներն երբեմն կը յափշտակէին, երբեմն ալ յափշտակած բաներնուն տէրերը կը սպաննէին։ Քանի որ չէին պատժուիր՝ իրենց յանդգնութիւնն ալ կ'աւելնար. որով սկսան ինչուան ցորեկ ժամանակ ալ եւ ինչ տեղ, ու նոյն դատաւորաց առջեւն սպանութիւններ ընել։ Մեծ պարծանք կը սեպէին՝ իրենց գիմացինը մէկ զարնելով մը մեռցունել. ատանց զէնքի եւ ատանց ծառայաբար փողոցները քալողին բանը գէշ էր։ Այս անկարգութիւններն երեք տարի տեւեցին. վերջապէս տեսաւ Յուստինիանոս որ ծայրը գէշի կ'երթայ, ջանաց որ անոնց դէմն առնու։ Յուստինիանոս որ արդէն կայսեր իշխանակից էր, դրաւ գլուխը կայսերական թագը առանց ընդդիմութեան ոչ զօրաց, ոչ ծերակուտին եւ ոչ ժողովրդեան։

Տօրեղբօրը պէս Յուստինիանոս գեղ տեղ մը յարոյի վրայ ծնած, բանուորներու մէջ մեծցած, Վիտալիանոսի քաջ զօրավարին մահուանէն կեսարաց կարգն անցած; տղայական գլխաւորներն Պետրոս Սաբբատիոսի անուն՝ աւելի վայելուչ պիտի ար ձգէր ժողովրդեան վրայ քան թէ անոր բարիք պիտի ընէր. սակայն իր առած դաստիարակութեանը կենդանի փառաւոր եղաւ եւ ամենէն հռչակաւոր. եւ իր երեւանութիւնը տարածուած թագաւորութեան ժամանակ կարծես թէ կայսերութիւնը նոր կեանք ու նոր զօրութիւն առաւ (527-565)։ Այս փառաց ալ ոչ սակաւ իր հանճարոյն հասաւ, որչափ Թէոդորա թագուհւոյն, Բելիսարիոսի եւ Ներսէս պատրիկին ձեռքով։ Քանի որ հիւպատոս էր՝ շատ պատիւ ծախսեց Յուստինիանոս ժողովրդեան ձեռնտուութեանց եւ տեսարանաց։ Յամին 521, քառասունհինգ առիւծ եւ երեսունեւվեց ընձառիւծ գնեց, եւ բոլորն ալ կրկէսը ձգել տուաւ, որպէս զի գիրար պատառեցին 'ի մոլեկան ծափահարութիւն հանդիսատեսներուն։ Արդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եղած կռուակցութեանց վրայ խօսեցանք. Յուստինիանոս կողմնակից եղաւ կապոյտներուն, եւ Թէոդորա կանանչներուն։

Թէոդորա, զոր Յուստինիանոս կայս-

գուհի անուանելով առաւ, և որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իր տէրութեանը վրայ, աննշան տոհմէ էր։ Կոստանդնուպօլիս, կ՚ըսէ Պրոկոպիոս իր Գաղտնի պատմութիւն ըսուած գրոց մէջ, Ակակիոս անունով մարդ մը կար, որ կանաչ ըսուած կողմնակցութեան՝ ժողովրդեան դիմացը խաղ ընելու կենդանիները կը սնուցանէր, անոր համար արջապան ալ կ՚ըսուէր։ Աս Ակակիոսն Անաստասայ ժամանակ հիւանդութեան մը մեռնելով ընտանիքը խեղճութեան մէջ թողուց. կինն ուրիշի մը հետ նորէն կարգուեցաւ, որ յանձն առաւ բոլոր տանը հոգը տանիլ։ Այն միջոցին Թէատրոնին տէրը արջապանին պաշտօնն ուրիշի ծախեց, որով այս խեղճ կինը բոլորովին երեսի վրայ մնաց։ Մեծ հանդիսի օր մը, իր երեք աղջիկներն հետն առած, որոնց անուանքն էին Կոմիտոնա, Թէոդորա, Անաստասիա, և շատ գեղեցիկ էին, ձիարձակարան գնաց. և երեքին ալ գլուխը մէկմէկ ծաղկէ պսակ դրած՝ ղրկեց որ երթան այն կուսակցութիւններէն շնորհք խնդրեն. Կանաչները անոնց խնդիրքը մերժեցին. իսկ Կապոյտներն անոնց վրան գթալով՝ մեռելին դռնապանութեան պաշտօնը տուին։ Թէոդորա՝ որ այն միջոցին ութը տարեկան էր, սաստիկ դառնացաւ՝ մօրը, իրեն ու քերցն եղած նախատանացը վրայ։ Ու երբ յարբունս հասաւ՝ սկսաւ շատ թատրոններու վրայ երեւալ, և լրբախօսներու հետ ընկերացաւ, որոնք միմոսի զգեստ հագուեցուցին անոր, և որովհետև խիստ ոգելից ու միանգամայն շաղակրատ աղջիկ մըն էր, քիչ մը ատենէն բոլոր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ համբաւը տարածուեցաւ։

Հեկեբոլոս անունով մէկը Պենտապոլի քաղաքապետ անուանուելով, Թէոդորա ալ ետեւէն գնաց և անոր հարճն եղաւ։ Բայց քաղաքապետը քիչ ատենէն զինքը քովէն վռնտեց, վասն զի իր անառակութիւններուն բոլոր պաշտօնատարացը գայթակղութեան պատճառ եղեր էր։ Ընչազուրկ աղջիկն անկէ ելաւ Աղեքսանդրիա գնաց, ուր ձախութեանց և անառակութեանց առաջ երթալով, շատ մը վերջին աստիճանի խեղճութեան մէջ ընկաւ։ Օր մը, ինչպէս Պրոկոպիոս իր պատմութեանն իններորդ գրոցը մէջ կը պատմէ, գծուծ անկողնի մը վրայ պառկած երազ տեսաւ՝ որ մեծազօր ինքնակալ մը, անոր ոտքին առջև կը դնէր պսակ մը և Ասիոյ ճոխութիւններն։ Յաջորդ օրը ճամբայ ելաւ, ու եգիպտական ցորենի նաւով մը Կոստանդնուպոլիս մտաւ. ուր առաջ ինքը զինքը դարձեալ անառակութեանց տուաւ։ Յուստինիանոս, որ նոյն ատենը պարզ սենեկապետ էր, բայց միանգամայն կայսերութեան ժառանգ որոշուած էր, Թէոդորայի սաստիկ սիրահարուեցաւ. բայց անիկայ որ գեղեցկութեանը հետ խորամանկ ալ էր, մէկէն ընթացքը փոխեց. գնաց Կոստանդնուպոլսոյ անծանօթ թաղի մը մէջ ողորմելի տուն մը փակուեցաւ, ու հոն սկսաւ կտաւ մանել, ու քաղաքացիութեան և գեղեցիկ դպրութեանց ետեւէ ըլլալ։ Յուստինիանոս գնաց բռնի միայնարանէն հանեց զինքը, ու պատրիկուհի տիկնոջ պատիւը տուաւ անոր, որով Թէոդորա քիչ ատենուան մէջ անհուն հարստութիւն դիզեց, և կարգէ դուրս համբաւ հանեց։ Յուստինիանոս կ՚ուզէր ինչուան կին առնել զինքը. բայց Եւփիմիա՝ Յուստինոսի կինը, և Վիգիլանտիա իր մայրը ամենայն կերպով այս բանին դէմ դրին։ Յուստինիանոս մանաւանդ օրէնքով մը արգիլուած էր որ կայսերական մեծ պաշտօնատարք ամենևին ռամկաց և վատահամբաւ կանանց հետ չամուսնանան։ Յուստինիանոս ուզեց այս օրէնքը վերցնել ծեր Յուստինոսին ձեռքով, որ անշուշտ տկարութեանը մէջէն պիտի տար՝ թէ որ Եւփիմիա գրիչը ձեռքէն չյափշտակէր։ Բայց քիչ մը ատենէն մեռաւ Եւփիմիա յանկարծական մահուամբ, որուն համար ըսին թէ Թէոդորա զինքը թունաւորած ըլլայ։ Յուստինիանոս յետոյ ջնջեց Կոստանդիանոսի օրէնքը. Յուստինիանոս ամուս-

նուաճ Միհրդատայի հետ մարտի ատենուն մէջ, յամին 572. իսկ մայրը Սերվիլեան-տիա այս բանիս վրայ ամօթէն մեռաւ, և մէկն ալ չերզաւ որ այս նախատական անձնատուութեան համար ձայն հանէ ։

Յուստինիանոսի մահուընէն վերջը՝ տկարն Յուստինիանոս կայսր ըլլալուն պէս, կայսրուհի անուանեց Թէոդորան. որ մէկէն ձեռք առաւ հրամայել զօրաց, ծերակուտին, իշխանաց և արքունի գանձուն ։ Յուստինիանոս քաղցր բնաւորութիւն մը ունէր, ամենուն ալ զիջողամտաչեր էր, և ընտանի վարմունքով ։ Իսկ Թէոդորա, ամբարտաւան ու գոռոզ, տէրութեան ամենէն մեծ պաշտօնատարաց հետ ալ յետին ասհամարհանօք կը վարուէր ։ Յուստինիանոս իր օրինաց մէկուն գլուխը կը ծանուցանէ՝ թէ զայն հրատարակելէն առաջ Աստուծոյ իրեն տուած Թէոդորայ ամուսնոյն հետ խորհրդակցեր է ։

Թէոդորա ամենայն կերպով կը ջանար որ իր անցեալ կենացն ամօթը մոռցունել տայ ։ Իր անառակութեանցն ատեն զաղջկանց վինսուորէ մը որդի ունեցեր էր, որ կայսրուհւոյն բարձրութիւնն ներէն ազատելու համար ելեր ուրիշ տեղ մը գնացեր էր ։ Իսկ յամին 530 զինուորը մեռնելու ատեն որդւոյն խոստցուց ծննդեան գաղտնիքը ։ Յովհաննէս որոշեցին, վասն զի այս էր որդւոյն անունը, մէկէն ելաւ Կոստանդնուպօլիս եկաւ. հազիւ թէ տասնըհինգ տարեկան կար, և ճիշտ մօրը կը նմանէր ։ Թէոդորա ամենայն գութ և գորով ցըցուց անոր, պատանին ալ գլուխը խոնարհեցուց և ուրախութեան արտասուք թափեց. այն պահէն վերջը կնքին կայսրուհին թիկնապահաց գնդապետին մետաքսէ լար մը նետեց, որ մէկէն խեղդեան կայսրուհւոյն պալատին մօտը ։ Երկրորդ գիշերը պատանին խեղդեցին, ու մարմնոյն մեծ քար մը կապած Սոսփոր նետեցին ։

Կը շարունակուի ։

Պողիկտես առ Արաւնոր ։

(Տես երես 92)

Թերեւս անօգուտ է անդրադառնալս որ հարիւրեակ անունը՝ որ 'ի սկզբան հասարակաց նշանակութիւն մ' ունէր, այսօրուան օրս աւելի կամ պակաս թուով մի և նոյն աստիճանի քաղաքացիներու գումար մը կը նշանակէ ։ Հինգ հարիւր տարուընէ 'ի վեր որ այս կարգադրութիւնս եղած է, միշտ հարիւր իննըսունըերեք հարիւրեակ մնացած է. հիմա հռոմէական ժողովուրդը տասն անգամ աւելի բազմութիւն ըլլալով քան ինչ որ էր առաջ, յայտնի բան է որ այս խմբերու անհաւասական թիւը շատ աւելի պակաս ըլլայ ։

Այս ալ գիտնալու բան է որ ատեններ մէջ, այն քաղաքացիք որ քուէարկութիւն կ'ընեն, իրենց այդ իրաւունքը ուղղակի 'ի գործ չեն դներ. նախ առանձին իրենց հարիւրեակին մէջ քուէարկութիւն կ'ընեն. մեծ մասին կարծիքը ամենուն հաւանութեամբը կը վճռուի, և անկէ ետքը բոլոր հարիւրեակը միացած՝ միաբանէ իր հաւանութիւնը կու տայ ։ Ինչ և իցէ առաջարկութիւն մը մէջ միշտ մեծ բանի տեղ կը դրուի առջի հարիւրեակին քուէն, վասն զի բոլոր միւսները անոր կը հետևին. եթէ առջի յիսնըմէկերորդը հասնի մի և նոյն կարծիքի վրայ են, վճիռը կ'ելլէ ու բանը կը լմննայ ։ Բայց եթէ տարր հակառակն ըլլայ, հետզհետէ յաջորդները կը կանչուին. մինչև որ մեծագոյն մասին կարծիքը հաստատուի ։ Խիստ քիչ կ'ըլլայ, ինչպէս որ ինծի զուրցուեցաւ, որ մինչև ստորին դասերը կանչուին ։ Համոզուեցայ այս տեսակ գործողութեանց մէջ անանկ յաջողակութիւն մը ստացած են, որուն առանց անիրաւելու, կրնայ ուրիշ օրինակ մը տրուիլ ։

Գ. Ըստ ցեղից ատեաններուն մէջ ամէն մէկն որ հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունքն ունի, քուէն ալ տալու իրաւունք ունի. այս ատեններ մէջ ալ բազմութեան քուէն տէր է միւսներուն ։ Ասոնց մէջ երկրորդ կարգի պաշտօնեաները կ'ընտրուին ինչպէս Էտիլեսները[1], ժողովրդեան տրիբունները, Գուէստորները[2] և այլն. բոլոր գաւառական դատաւորները, փոխանհիւպատոսները, փոխապրէտորները, գլխաւոր դասուց[3] քրմերը, և նաև մեծ քրմապետը ։ Ասոնց մէջ կ'որոշուին ժողովրդեան օրէնքները ; խաղաղութեան պայմանները, քաղաքացւոյ իրաւունքները կը շնորհուին, մէկ քանի օրէնքներէ ազատ ըլլալու իրաւունքը կը տրուի. յաղթանակները կը հաստատուին. միով բանիւ առանց ընտրողութիւն մը ընելու որ և իցէ քաղաքացի կը կանչուի իր վրայ եղած ամբաստանութեանց պատասխանը տալու, ու տէրութեան դէմ ամբաստանուած յանցանքին համար դատուելու. սակայն իրենց դատապարտութիւնը կամ աքսորանքի կը նայի և կամ ըստանկի ։

1. Գղ. Ediles.
2. Գղ. Questeurs.
3. Գղ. Colléges des prêtres.

Ըստ ցեղից ակումբները Արէոս դաշտը կը հաւաքուէին, երբոր գահաւորակաւոր Էտիլները[1], Գանձապետները և ուրիշ ատորին իշխանները անուանելու կը կանչուէին. և ան ատեն իրենց նախագահ կը նստէր Դիկտատորը, Հիւպատոսը, և կամ զօրավար մը։ Բայց թէ որ հաւաքուելուն պատճառը՝ ժողովրդեան Տրիբուն մը և կամ ռամիկ չինապետ մը անուանելն ըլլայ, անատենը նախագահը Տրիբուն մը կ՚ըլլայ, ու տեղը կամ Փորոնին մէջ կ՚ըլլայ, կամ Կապիտոլիոն և կամ կրկէսը։ Բայց երբոր ժողովրդեան օրէնք հաստատելու համար ըլլայ, և կամ քաղաքացի մը դատելու համար, նոյնպէս դարձեալ Տրիբուն մը կ՚ըլլայ նախագահը. սակայն թէ որ ամէն աստիճանի քաղաքացիք ըստ ցեղից հաւաքուած ըլլան, հարկ կ՚ըլլայ որ Հիւպատոսը կամ բարձր աստիճանի ատենակալ մը միշտ ներկայ գտնուի. վասն զի Տրիբուն մը միայն ռամիկականները կրնայ հաւաքել որոնց բուն ատենակալն է, ինչպէս որ անունն ալ կը ցուցընէ։

Ռամկօրէնք[2] ըսուած ժողովրդեան որոշած օրէնքները, որ երբեմն շատ ցեղից ակումբներուն մէջ կ՚ընդունուէին, 'ի սկզբան միայն ռամիկականները պարտական էին պահելու որոնք նաև հաստատած էին։ 306 տարւոյն, Ովրատիոս Հիւպատոսին մէկ օրէնքովը, Մեծ Ակմբից մէջ վճռուած օրինաց հաւասար ուժ առաւ։ Սակայն Պատրիկները միշտ զօրաւոր ըլլալով, կրցան այս կարգադրութիւնը անզօր ընել. բայց 468 տարւոյն Հորտենսիոս Դիկտատորը, հրապարակաւ նոյն կարգադրութիւնը նորոգելով խստիւ զան 'ի գործ դնել տուաւ, և իր անուամբը Հորտենսեան օրէնք ըսուեցաւ։

Ասոնք են այն հռչակաւոր ժողովները որոնց մէջ Հռոմայեցիք իրենց օգուտները միաբանութեամբ կը կարգադրէին. անոնց մէջ ամէն քաղաքացի իր փառասիրութեանը ընդարձակ ասպարէզ մը կը գտնէ։ Ուր նաև ամէն աստիճանի մարդիկ քիչ շատ իրենց ազդեցութիւնը կը պարզեն։ Շքեղ անուան ու ճոխութեան դէմ կը հանեն ծառայութիւններ ու հանճարը. ոմանք իրենց նախնեաց փառքը կը յիշեցընեն, այլք բուն իրենց վարքը միջոց կը կոչեն, և ամէնքը խարէութեամբ՝ իրական կամ երևակայեալ տիտղոսներու միջոցաւ իրենց շահը կը փնտռեն։ Մէկ դին հպարտութիւնը կը տեսնես մարդասիրութեան քօղով ծածկուած. մէկալ դին նուաստութիւնը կը գտնես ձևացեալ արժանապատուութեան մը քօղին տակ. և ամէն դին ազատութիւնը շահասիրութեան կը փոխուի։ Զիրար կը ճնշեն, զերար կը մղեն, իրարու կը զարնուին, զերար կը կործանեն, ոմանք իրենց վախճանին կը հասնին, այլք անիրաւութեան դէմ կը բողոքեն, և աղէկ կշռած միջոցներով վերջապէս իրենք ալ նոյն վախճանին կը հասնին։ Սակայն նոյն մարդիկ այս մշտնջենաւոր կռիւներուն մէջ, հասարակապետութեան շահուն վրայօք խիստ խորին գիտութիւն մը կը ստանան. անոր ուժովը իրենք զօրաւոր, անոր ճոխութեամբը իրենք ճոխ, նոյնը ալ աւելի շատցընելու կը ջանին. և այլ և այլ ճամբաներով ամէնքը այն հրաշալի շէնքին բարձրացուն կը փութան, որուն խորհուրդը երկինքը կը ծածկէ, ու գագաթը կայծակին զարուածները կը հանէ. բայց թերևս անպատուհաս անոր հը[illegible] չկարենայ։

ԹՈՒՂԹ ԺԳ.

Պոլիկլետէս առ Կրատեսոր:

Մեծ Ատենակալք: — Գանձապետք. — Էտիլեայք. — Պրետորք. — Հիւպատոս. — Դիկտատոր:

Հռոմայեցիք, ինչպէս նաև Յոյնք, շատ մը ատենակալութիւններ ունին, որ մէկմէկու կը խառնուին, իրարու կը հակառակին, փոփոխակի կանոնք կ՚առնուն, և հասարակապետութիւնը դրսուանց ահաւոր երևցընելու կը փութան, մինչդեռ ներքուստ քաղաքացւոց ազատութիւնն ալ կ՚ապահովցընեն։ Այս ամէնը այլ և այլ ժամանակ հաստատուեցան, քանի որ հետ զհետէ նոր նոր պարագաներ անոնց կարևորութիւնը զգացուցին։ Ասոնք ամէնը իրենց ջերմ անձնուէր հետամուտներն ունին. որոնց ոչ միայն առջի կարգիններն՝ այլ նաև ամենէն ետքիններն ալ հաւասար փափաքով կը փնտռուին. վասն զի ասոնց միջոցաւ միայն կարելի է պատուներու ասպարէզը մտնել, և աստիճանաբար մինչև այն պատուոյ բարձրանալ՝ որով վերջապէս պարզ քաղաքացի մը ամենամեծ թագաւորներէ վեր կը բարձրանայ։

Ամէն ատենակալ ժողովրդենէն կ՚ընտրուի. յատուկ օրէնք մը կայ որ թոյլ կու տայ որ ամէն քաղաքացի իրաւունք ունենայ աղաչելու այն մարդը որ յանձնէն հասարակաց իշխանութիւնը յանձն առնելու, կամ ինչ և իցէ պաշտօն մը ժամանակը լմննալէն ետքը՝ շարունակելու։ Մէկը իշխանութեան իրաւունք չկրնար ունենալ նշանուած տասը տարի բանակին մէջ ծառայութիւն ըրած չըլլայ։ Տասնըեօթը տարին լմնցուցած՝ զինուորութեան կը գրուի. որով պաշտօն պահանջողը քսանըեօթը տարուան պէտք ըլլայ. անկէ ետքը ինքզինքը ճանչցընելու ժամանակը, և իշխանախնդրութեան պահանջուած երկու տարուան փորձի միջոցը, ուրիշ երեք տարի վրան աւելցընելով՝ կ՚ըլլայ երեսունմէկ տարուան. որ է այն ժամանակը որ Վիլլիայ օրինաց ձևովը որոշուած է ատենակալութեան պաշտօնէից համար։ Ան մարդն որուն հայրը պատերազմի մէջ ուրիշ ազգաց գերի գացած ըլլայ՝ այս իրաւունքէն կը զրկուի. վասն զի այսպէս ժողովուրդ մը պէտք չէ որ այնպիսի մարդէ մը կառավարուի որուն հայրը շղթայի տակ կը հեծէ։

Գանձապետութիւնը նախնագոյն աստիճանն է որ Հռոմայեցի մը կրնայ պահանջել երբ իր ծառայութիւններովը ու հանճարովը անուն մը առած ըլլայ. և կամ ծննդեան պատուականութեամբ զարդարուած ըլլայ, թէպէտ և իրական արժանիք մը չունենայ։ Այս իշխանութիւնը հասարակապետութեան հետ սկսած է. Տարկուինեանց աքսորուելէն ետքը ժողովուրդը երկու պատրիկներու յանձնեց ազատութեան գանձին պահպանութիւնը, զորոնք Գանձապետք կ՚անուանեն։ 333

1. Գզ. Ediles curules.
2. Գզ. Plebiscites.

տարւոյն ժամանակներէն ամէնէն այս պահուն՝ մտա-
ծուելիք ըլլալ. որով աւելի երկու գանձատուր հարկ եղաւ աւելցնել: Երկրորդ պիտենիկեան պատերազմին ժամանակը գանձատուրաց թիւը ութ եղաւ, ու հետզհետէ ալ է որ կ'աւելնայ. սանտիմէ երկուքը Պանթէոնի փողոցի անուանը հասած կը կենան: Իրենց էական պաշտօնն է հասարակաց դրամին անվնասութիւնը: Ցերեկութեան հսկամուտը կը հսկայէն, մինչ պահապանը կը հսկէ, ատաղձները ձեռք կը բերեն, և երեկոյին նշաններ կը բանեն, առանց կ'իմացուի իրենց անվնասութեան աղբիւր: հսկողութիւնը: Իրենց յանձն է գործելու համերական Արծաթոյց պահպանութիւնը. երբոր բանալիները պատշաճապէս մէկ տեղ կը դառնան, Պանթէոնի[1] սանձերը կը գնեն անոնց նշանները համգերձ հասարակաց գանձանքը, և երբ նորէն բանակը պատերազմի երթալու ձեռք զարնէ՝ գանձը գործելու զօրավարաց կը յանձնեն: Նոյնպէս Քաղաքի Պանթէոնը պաշտօնն է գեղարդեան բնակարանը հսկել, անոնց պէտքերէն ծնունդը տանիլ, և յանուն հասարակապետութեան գեղարդեան սրբազան ընծաները անոնց յանձնել»:

Կը շարունակուի:

Հեռագրական Առասպել մը:

Երբ ազգանդական հեռագրին պաշտօնը, որ կը կապէր ուղղակի զՕնգլիա Ամերիկոյ հետ, հաստատուեցաւ ու լուրը Լոնտրայի մէջ ծանուցուեցաւ. քանի մը օր ետքը լորտերուն խորհրդարանին հաշտակաւոր անդամներէն մէկը հեռագրական նորահաստատ պաշտօնարանը ներկայացաւ.

— «Պարոն, ըսաւ պաշտօնատէրին, կ'ուզեմ հեռագրական լուր մը ղրկել 'ի Ս. Յովհաննէս Նոր-Երկիր:

— Տէր իմ, անշուշտ չէք գիտեր որ գեռ ամենայն ինչ բարեկարգուած չէ:

— Գիտեմ իմ ալ ըլլալս. ազգանդական հեռագրական ընկերութեան տասն հազար բաժանորդութիւն ունիմ ես. ահա քեզի երկու հարիւր ոսկի (5000 Ֆր.), խնդրեմ կատարէ ինչ որ քեզի ըսեմ:

— Տէր իմ, պատասխանեց պաշտօնատէրն յարգութեամբ, պիտի գիտնաք որ ամէն մէկ բառը վայրկեան մը կ'ուզէ հասնելու, հետեւաբար հարցմանց պատասխանը ղրկելէն ետեւ երկուքուկէս ժամէն առաջ չէինք կրնար ընդունիլ:

— Կը սպասեմ:

— Հրամմեցէք, ըսէք ձեր հեռագրական լուրը:

«Լոնտրա, երեկոյեան ժամ 5.

«Խնդրեցէք Խեծի ամենէն զօրաւոր կայծն որ ձեր գործիներովը կրնաք գոյացունել, միայն վայրկեան մը առաջ Խեծի իմաց տուէք»:

Լոտաւ ու պայմանեց ամենայն համբերութեամբ:

Վայրկեան ետքն ու քառասուն հինգ վայրկեանին, որ է ըսել, հեռագրական լուրը ղրկելէն երկու ժամ ու կէս վերջը, հեռագիրը կը պատասխանէր.

«Մ. Յովհաննէս Նոր-Երկիր.

«Վայրկեան մը կ'ընդունիք ձեր խնդրած կայծը»:

Մ. Մ. ըսաւ ծոցէն տուփ մը հանեց ու մէջէն Աւանայի օրինակ մը առնելով կայր մը արեւէն ելեկտրական թելին վրայ բանեց, որ մէկէն բռնկեցաւ, և անով ալ գլանը վառեց ու ծանրութեամբ մը ծխելով պաշտօնատունէն դուրս ելաւ:

Մինս կիսագնդերէն այս կերպով կայծ ուղեւորու լուրը հասնելու թէ տարածուեցաւ անգղիացի ազնուականաց մէջ, ամէնքը ուզեցին բերել տալ այս կայծը, որով պաշտօնարանը խելք մը օր բաղմութեամբ լցուած էր, որոնք կու գային սիգարնին վառելու 5,000 Ֆրանքով. Սակայն ետքէն ալ շատ ծխողներ ծախեցին իրենց խանութին կանթեղներուն ապակիներուն չորս կողմը գրած ունենալով «Նոր-Երկրէն եկած հուր»:

Աշխարհիս աշխարհագրական Գաղղիոյ:

Ինչպէս որ սովորութիւն է, ամէն հինգ տարին մէյմը բովանդակ Գաղղիոյ աշխարհահամար կ'ըլլայ. 1861 տարին այս հնգամեայ շրջանին վերջին ըլլալով, ներկայ տարւոյս սաստին օրը հրատարակուեցաւ նոր աշխարհահա-

1. Գղ. Saturne.

մասին, որոնց մէջ զգալի կերպով բազմացած կը տեսնուի Գաղղիոյ բնակչաց թիւը: Կայսրութեան աշխարհահամարն, որ 1856 տարւոյն եղաւ, Գաղղիա ունէր 86 գաւառ և 36,039,364 բնակիչ. իսկ 1 յունուարի 1862 ամին, Գաղղիա ունի 89 գաւառ և 37,382,225 բնակիչ. ըսել է թէ 1857 տարիէն մինչև 1861 տարւան հնգամեայ շրջանին ժամանակ Գաղղիա աճեր է 1,342,861 կամ 3·72 առ % բնակչօք: Այս թիւէն հանելով նոր գաւառաց բնակիչքն, որ են 669,059 ոգիք, հին գաւառաց բնակչաց աճումը կ'ըլլայ 673,802 ոգիք կամ 1·86 առ %:

Կայսրութեան հնգամեայ երկու շրջանաց մէջ այս աճումն աւելի նուազ էր. մինչդեռ 1846 տարիէն մինչև 1851, աճումն էր 382,684 ոգիք, կամ 1·08 առ %. և 1851 տարիէն մինչև 1856, աճումն էր քիչ մը նուազ քան զվերագոյն թիւը. իսկ 1861 տարւոյն աշխարհահամարը դրեթէ կրկին աճումն կու տայ:

Այս բանիս պատճառք դիւրին է ըմբռնել, վասնզի նախընթաց շրջանին ժամանակը շատ մը ձախող պարագաներ վրայ եկան, մինչդեռ վերջին գլխաւորապէս հնձոց առատութիւնն ու փոխադրական հիւանդութիւններն. Հասարակաց պարագայներ բարօրութեան առողջութեանն երկրի մը բնակիչքը կանոնաւոր կերպով կը սկըսին աճել:

Մինչ 1851 տարիէն մինչև 1856, միայն 32 գաւառք յաճախեալ էին. 1861 տարին 57 գաւառք յաճախեալ են, և 29 գաւառք՝ ի նուազման, որ 1856 տարին 54 գաւառք էին ՚ի նուազման:

Այժմեան Գաղղիոյ քաղաքական վիճակը կը բաժնուի 89 գաւառ[1], 373 դեհք[2], 2,938 վիճակ[3] և 37,510 շինավայրք[4]. որոնց բնակչաց գումարն է 37,382,225 ոգիք. իսկ Ալճերի կը բաժնուի երեք գաւառ, և ունի 2,677,973 բնակիչ: Արդ կ'ըլլայ Գաղղիա և Ալճերի ընդ ամէնը 40,060,198 բնակիչ: Ասոնցմէ իբր 1,500,000 բողոքականք են, 100,000 հրեայք. Ալճերի 2,470,000 մահմէտականք, մնացածը հռովմէական կաթողիկեայք:

Գաղղիոյ բնակիչքը դաս դաս բաժնելով. են արուք՝ 18,642,504, էգք 18,739,721: Ամուրիք. արուք՝ 10,210,756. էգք՝ 9,487,541. Ամուսնացեալք. արք՝ 7,503,094; կանայք՝ 7,457,125: Այրիք. արք՝ 928,724. կանայք՝ 1,795,065:

1. Գղ. Département.
2. Գղ. Arrondissement.
3. Գղ. Canton.
4. Գղ. Commune.

Նոր տեսակ կենդանի մը:

Ժամանակաւ երբ հասարակ չէր եղած ռամիկ ժողովրդեան մէջ ժամացուցի գործածութիւնը, շատ տեղ չէին գիտեր անոր ինչ ըլլալը. օր մը մէկ աղքատ և տխմար գեղջուկ մը երբոր հօտը արածելու կը տանէր, ճամբան մէկ ոսկի ժամացոյց մը կը գտնէ, որ ձիաւորի մը ծոցէն ինկեր էր քիչ մը առաջ, երբ յոգնած դադրած իջեր ծառի մը շուքին տակ հանգչեր էր, և յետոյ առանց ուշադրութեան ելեր շարունակեր էր ճամբան: Հովիւը որ ոչ երբեք ժամացոյց տեսեր էր՝ զարմացմամբ գոչեց. — Ո՜հ, ինչ կրնայ ըլլալ ասիկայ որ ինքնիրեն կը խօսի, և կարծես թէ շունչ կ'առնու. — ականջին կը մերձեցընէ զայն, ու կ'ըսէ. — Հոս ալ տարակոյս չկայ. ասոր մէջ պէտք է որ կենդանի մը ըլլայ. և որչափ ալ ասդին անդին դարձընեմ ու կրկին կրկին դիտեմ զայն, այնչափ միտքս կը հաստատուի որ ասիկայ հաւկիթ մը ըլլայ. չըլլայ թէ մէկալ օր տեսնուած մեծ թռչունը, որ մեր կողմերն անծանօթ էր, ածած ըլլայ այս հաւկիթս ասկէ անցնելու ժամանակը: — Ասոր բնութեան այս նորութը բոլորովին խորին ընկղմած իր նորագիւտ մտածութեանցը; առանց կարող ըլլալու որոշել թէ

անանցմէ մը մէկուն միտքը պատկերցընել, ալ ինչ կրնամ ըսել, որ սաստիկ մտածելէն արդէն գլուխն սկսեր էր դառնալ. և օգնութեան կանչեց ուրիշ քանի մը հովիւներ՝ որոնք այնչափ տեղեակ էին բնաբանութեան սկզբանց որչափ ինքը գիտէր։ Անոնցմէ և ոչ մէկը կրցաւ տեսնել որ ժամացոյցը բանալի մը ունէր. վերջապէս ժամ մը շաղփաղփելէն և շաղակրատելէն վերջը, խօսքը ժամացուցին վրայ դարձաւ, և ամենուն կարծիքը հարցուեցաւ. մէկն ըսաւ թէ ինչու կեցեր ենք և չենք բանար զայն։ Առաջարկը թուեցաւ այս գեղջիկ ժողովականաց այն առաջարկը, և միաբերան որոշեցին որ պէտք է քարով մը խորտակել պատկէն որպէս զի աւելի դիւրաւ և աւելի լաւ կերպով մէջը տեսնուի. ըսելնին ու ընելնին մէկ եղաւ. խուժադուժներ գեղջուկ մէյմէկ քար առին ու կարգաւ եւս եւս ժամացուցին զարկին. այնպէս որ քիչ ատենէն ապակին ու ցուցակը կտոր կտոր եղան, և այնպէս ջախջախեցաւ ժամացոյցը որ դադրեցաւ բանելէն. սակէ հետեւցուցին որ կենդանին սատկեցաւ, ու սկսան յօշել զայն։ Անիւները, շղթան ու զսպանակները՝ բոլորն ալ կենդանւոյն աղիքն ու փորոտիքը կարծեցին և այնչափ աղմուկ փրթաւ գեղին մէջ, որ որչափ շաղակրատ պառաւունք կային այն մնաները ութ օր ուրիշ բան չէին խօսեր, բայց եթէ այս նոր և ստոյգ գիւտին վրայ։

ԿՈՄՄԻ

Նիկողոս զրծեկչ սեր բարեկամաց տեսանէ ամենայն թէ զյաջողութիւն և զմանկաքաղաքութիւն քո արժանին տեսանէ, իսկ զախտալանն և զմեռան՝ երկիր ծածկէ։

Ի ԾԱՂԿԱԶԱՐԴՆ

Հրճուի այսօր Երուսաղէմ եւ զուարճանայ,
Ով նոր զարդարեալ զդրունս՝ Արքայս ի նա մտանայ.
Յաղթանակի խմբարգ նուագեալ փրկիչ արքայ.
Եբրայեցւոց երամ երամն ընդ առաջ գայ։

Ի ձիթենեաց լեռնէն մանկունք տարածանեն
Հանդերձս, եւ ծերք ծաղկեալ ոստովք ի յառս յառնեն.
Օրհնեալ եկեալ անուամբ փրկիչ Աստուած որ էն,
Դու ակնկալիս, որ գալոցդ ես, Դաւթեան զարմէն։

Մեծապանծեալդ ի քերովբէս, ցուցեալ արդ մեզ,
Նստեալ ընծային զաւակ ձիթենեաց՝ նուիրեալ քեզ,
Ի յանդադար ձայնիւս սրբոց յերգըս պէսպէս։

Հապա մանկունք եկեղեցւոյ նոր Սիոնի,
Յաղերս Սրբոյ մատուցէք Տէր մեր միածնի,
Որ ի վերջին աւուրքս յաթոռ փառաց բազմի։

Հ. Ա. Վ. Ճ.

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԵԼԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Մետասաներորդ դար:

ԺԱ. Դարկեր. ամ տեառն 1000–1099

Պետրոս կարմրիկեան Գետադարձ:	Ա. Շարականք մարտիրոսաց և հանգստեան խառն ութ ձայնից: և ոմանք 'ի մանկանցն: — Բ. Ամին ընծային և ճաշք ինչ, (անյայտք): — Գ. Յիշատակարան Ոսկեբերանի քաղուածոյ ճառիցն զորս տուեալ է գրել վասն իւր:
Անանիա Սանահնեցի:	Ա. Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոցն Պօղոսի հաւաքեալ 'ի բանից Եփրեմի, Ոսկեբերանի և Կիւրղի: — Բ. Մատեան մի անուանեալ Դիմադրութիւն առ Յոյնս. (անստոյգ): — Գ. Խորհրդածական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն Աւետարանչացն. (անստոյգ): Անանիա անուամբ գտանին և յետագայքս, ոչ ունելով յայտնի ստուգութիւն լինելոյ Սանահնեցւոյս: Ա. Խրատական ճառ: — Բ. Խրատ քահանայից: — Գ. Ճառ 'ի խորհուրդ Յովհաննու մարգարէի: — Դ. Ի խորհուրդ կատարման սուրբ առաքելոյն Պետրոսի: — Ե. Ի խաչելութիւնն Պետրոսի առաքելոյ: — Զ. Յաղագս Յովհաննու Մկրտչի:
Սարգիս Սևանեցի:	Զամանէ աւանդի արարեալ ճառս և մեկնութիւնս, եւս և թարգմանութիւնս, բայց սակայն և ոչ մին յայտնի-ակացս երևի: Յանուն Սարգսի կայ թարգմանութիւն ինչ ճառի յաղագս ննջեցելոց. (անստոյգ):
Արիստակէս Լաստիվերտցի:	Ա. Պատմութիւն Հայոց ողբերգական ոճով: — Բ. Ճառք երկու, մինն կիսատ. (անստոյգ): — Գ. Մեկնութիւն ընթերցուածոց. (անստոյգ):
Յակոբ Սանահնեցի:	Ա. Թուղթ մի յաղագս միաբանութեան Հայոց ընդ Յոյնս. (անյայտ): — Բ. Ամս ընծայի Որոգոմեայն հանգստեան վառ ձայնի:
Գրիգոր Վկայասէր:	Ա. Վկայաբանութիւն Սրբոց: — Բ. Թուղթ մի վասն Զատկին: — Գ. Թուղթ մի առ քահանայապետն Հռովմայ Գրիգորի Է. (անյայտ): — Դ. Թարգմանութիւն ներբողին որ 'ի սուրբն Ոսկեբերան արարեալ 'ի Պրոկղէ: — Ե. Դարձեալ հաւանական կարծեօք սմա ընծային թարգմանութիւնք և այլոց ճառից Պրոկղի: — Զ. Թարգմանութիւն ճառին մեծին Եփրեմայ 'ի գովեստ Յովհաննու Մկրտչի*: — Է. Դարձեալ նորին կանոն Ոտնալուայի*:
Կիրակոս վարդապետ:	Թարգմանութիւնք մեկնութեան Գործոցն առաքելոց Յովհաննու Ոսկեբերանի, և մեկնութեան Յովհաննու Աւետարանչի և այլոց ճառից նորին. (անստոյգ):
Մատթէոս եպիսկոպոս:	Ա. Թարգմանութիւն վարուց Յովհաննու Ոսկեբերանի*: — Բ. Թարգմանութիւն վարուց Գրիգորի Նազիանզացւոյ:
Թէոդորոս Ալախօսիկ:	Զամանէ աւանդի արարեալ համառօտ ինչ մեկնութիւն 'ի վերայ չորից Աւետարանչաց. (անյայտ):
Սիմէոն վարդապետ:	Ճառ մի 'ի վերայ քառասուն Մանկանց*:
Պօղոս Տարօնեցի:	Թուղթ մի գրեալ 'ի պատասխանի թղթոյն Թէոփիստեայ, ըն Թշնամանօք*:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 5 — 1862 — ՄԱՅԻՍ 1

ՀԱՑԱԴԻՐ

Մարերի Դ. — 11 Մայիս

Ս. Թէոդորոս Սալհունեի :

Հովտէ հովիտ, ամէն ամիս անցնելով ահաւասիկ ընդ առաջ կու գայ մեզի մեղրակաթն Մայիս, գեղեցկագոյնն յերկոտասան հարազատ տարւոյ, գոնէ մեր հայրենեաց և անոր նման աշխարհի մէջ։ ուր այս ամիս հայաղիր հայկաղիր՝ Մարերի անուամբ հեզիկ նազիկ կու պարէ 'ի բլուրս և 'ի բարձունս, բոլորովին կանաչ ու դալարազգեստ. ձեռքն ու ծոցն, գլուխն ու գօտին՝ փունջ փունջ գոյն գոյն ծաղիկներով լցուած, որք իր թեթև գարշապարաց կոխած տեղէն կարծես դուրս բղխեն. արծաթալիք քնարխօսիկ աղբերակունք կանչեն կրկչան, ծաղկասիրտ թռչունիկք երգեն պարեն, թեթևթաթիկ ուլք և այծեմնիկք քովէն սահին սուրան, հոտաւէտ հովիկք և զով զեփիւռիկք ծոպ ծոպ ծամերը ծածանեն, երբ հովտէ հովիտ ցածնալով բլրէ բլուր ցատքելով՝ անցնի վազէ բամբիշն բարձանց Հայոց մրազարդն մարերի։ Նոր շողակաթ շօգոլի շնչէն՝ ծաղկներն վառ վառ շողշողան, պտղունք խայծ խայծ խանձին կարմրին. և եթէ ձայնն անուշիկ հանէր ակընջիդ... Ո՛հ, երգն հայկածնին մարերեայ՝ Հայոց հովասուն բարձանց վրայ, հազար տարիներ առաջ, երբ իր ազգն տէր ու ժառանգ էր բոլոր իր աստուածապարգև երկրին; այն ատենուան մրազարդ մարերեայ երգն այլ՝ իրեն նման աննման էր. մեր նոր լսած երգերն՝ ինչպէս չոր տերև մը վարդի դիմաց՝ չէին կրնար կենալ. ոչ մեր գուսանք և ոչ օտար երգիչք կրնան անոր արձագանգները արթընցընել բարձր Հայոց պաղանձաւաց մէջ. և թէ ճաշակիկ մը, ձայնիկ մը ուզեմք

նրազէլ, թերեւս միայն Նեթելայ բլուրներէն լուսածն վայելէ մեղրաքերանն մարերեայ. որ թուի՝ թէ դեռ Եփրատայ երիտասարդ վտակներով ծաղկած ծածուկ ծմակէ մը երգէ. «Ահա »ձմեռն անց, անձրեւք անցին եւ գնացեալ մեկնեցան. ծաղիկք երեւեցան »յերկրի մերում. ժամանակ եհաս »յատանելոյ. ձայն տատրակի լսելի »եղեւ յերկրի մերում. թզենի արձակեաց զբողբոջ իւր. որթք մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իւրեանց».... Անուշոտ եռանդուն սիրտ մը հոս չդադրելով զմայլած, հագեշունչ երգչին հետ ուզէ հրաւիրել անծանօթ մերձաւոր մը, որքաղան գեղեցիկ մը, աղաւնակերպ հեզադէմ մը.... «Ընդ հովանեաւ վիմին»: — Այո, հայադիրն այն որ կու տեսնէ, կու յայտնէ այդպիսի մը, անծանօթացեալ անուամբ եւ տեղեաւ, որ ահա հանգչի ընդ հովանեաւ ծառոյն եւ 'ի վերայ վիմին. յետքն եւ քաղցրադոյն հանգիստ, նախ քան զհանգիստն յաւիտենից....

Ահաւասիկ նա. նման որքաղան լուքանչերի եղբօրորդւոյն, արդարեւ սպիտակ ու կարմիր է. երիտասարդ մը կուռ եւ կատարեալ հասակաւ. քնութիւնն ասիւծու եւ կերպարանք աղաւնոյ. գիտէ մռնչել, բայց ընտրէ մնչել. իբրեւ մեծ աշխատանքէ եւ յերկար վըշտերէ ելած անմարդաձայն ձորակի մը մէջ՝ փռուած է մեծաւոր ծառի մը տակ, որ կարծես իր գետնամած ճիւղերովն իբրեւ մայրենի թեւօք կ'ուզէ պաշտպանել զանիկայ, որ աջը ձորեզերէն գլցուած քարի մը վրայ դրած ծառին ներքեւ, եւ յոգնած գլուխն այլ քարին վրայ, ձախը՝ կուրծքին վրայ պարկեշտ պատմուճանին խորշերուն մէջ: Կարծես ծաղկապատճոյճն մարերի 'ի հովիտ եւ 'ի բլուր թափառելով կու վհատէր այս երիտասարդը, որ լոռ երախտապարտ պատմչի մը թողած յիշատակին «Աչ»աչօքն թուխ, եւ գանգրահեր, եւ Նե»րեսօքն խարտեաշ, եւ անձամբն եր»կայն». (աչքերն սեւ, մազերն գռուզ գալարած, երեսն դեղին ու կարմիր, հասակն ու կազմուածքն երկայնաձեւ). զգեստն պարզ մաքուր երկայն պատմուճան մը, վզէն ինչուան ծնկուըները եւ այլ վար. մէջքը գօտւով զսպած. որունքն պարթեւական սնապաններով ծածկած. դեղին դաստակներն կիսաբաց. ուսին քով մէկդի ձգած հայկական եղջերաձեւ խոյրն: Դրսուանց ամենեւին անհոգութեան կերպ մը, ներսուանց անհնարին հոգ մը, որ երբեմն երբեմն բացփփիկ ըրած երկու սեւ աղամանդ պատուհաններէն կու յայտնուի. պահ մը յանկարծ սեւ ամպի սեւ շուքի պէս բան մը բոլոր երեսէն սահելով՝ անանուն խեղճ ու ցաւագին երեւոյթ մը կու տայ, որ կարծես թէ քովի ձորակին վազած վտակին պէս՝ իրեն համար բոլոր աշխարհ կ'անցնի, եւ կրնայ ըսել ինքն այլ իբրեւ զԱյրն ցաւոց թէ «Տրտում է անձն իմ մինչեւ ցմահ». այլ շուտով ամպի տակէ ելած բարկ արեւու ճառագայթի պէս լոյս մի ծագէ դէմքին վրայ, սքանչելի հանդարտութիւն մը բոլոր անձը պատէ. կու խփէ երկայնաշար թարթափքը, եւ այնպէս անուշակ ու թեթեւ քունի մէջ կ'երեւայ, որ դարձեալ կարծես լսել իր մեղմիկ շնչէն, թէ «Ես ննջեմ եւ սիրտ իմ արթուն կայ»: Ո՛վ քուն ցանկալի քան զարթնութիւն, ո՛վ հրաշալի հանդարտութիւն, ո՛վ հանգիստ անքծութեան, ո՛վ տխրութիւն անտրտում. զեփիւռ, ծործոր, բոլոր գարնան գեղեցկութիւնն կու թուի իրեն հետ լըռել ու մրափել: — Ա՛հ, Հայկակ, թէ գիտէիր այս միայնութեան պատճառը, այս քնոյն պէտքը, թէ գիտէիր անոր յաջորդելու յետին արթնութիւնն, անշուշտ փափագէիր որ գտնէ Եփեսոսեան մանկանց չափ երկըննար այդոր քունն, կամ թէ նոյն իսկ կենաց յետին քունն այլ հասնէր շուտով խառնուէր անոր. անզգայի կերպով շունչը առնուր վեր քաշէր, դիմացնիս թողուր անարիւն նահատակի շուշանագոյն մարմին մը, մանուշակաց եւ աղբրանցարեանց մէջ թաղած:......

Բայց մէր ինչ մեզ. մեր է այս անծանօթ ձորակն, անծանօթ երկիրն, և մի այս անձնական երկրաստորագրս. — Միթէ կամիմ մնացած պատմիչք և գլխացան աշխարհագիրք, և մանաւանդ մեր բազմերախտ պատմահայրն և աշխարհագիրն Մովսէս Խորենացի, որ բոլոր Մեծ Հայոց 200ի չափ գաւառները մէկիկ մէկիկ համրեց՝ նշանակել մեզի Սասնոյ երկիրը. Սանասունեաց գաւառը, Մուրենաշէն աւանը, Պարթենից դղեակը, և այն սրտառուչ Սեղբեստոս ձորակը, ուր այսօր զմեզ յանկարծ ձգեց Հայաստանի, Եփրատայ բարձր հովտաց եզերքը, որ Կարինէն իջնելով 'ի Դերջան գաւառ, անտի կ'երթայ յԱնկեղեաց (Էգղինեա). և այս երկու յետին գաւառաց միջոց գար-վար երկիրն է մեր փնտռածն, որ կերպով մը որչափ անծանօթ է՝ այնչափ այլ ծանօթանալու անուններ ունի. կ'ըսուի Կորդուաց Էրգէր, Հայոց ուրիշ հեռու աշխարհի և գաւառներու անուանակից. Թերևս անոնց նման կորդ, խորտուբորտ երկիր մը ըլլալուն համար, կամ բնակիչքն նոյն տեղէն եկած ըլլալուն համար. կ'ըսուի և Կոթերոյ Էրգէր՝ յանուն Կոթեր աւանի. կ'ըսուի յառկայես և տառել հայոցս Սանասունեաց (կամ Սասանունեաց, Սահլունեաց) գաւառ, որոյ մէջ էին վերոյիշեալ շէնք և տեղիք, և քանի մը ուրիշ այլ, զոր յիշէ Հայաստանի և լաւ հմուտ աշխարհագրութիւն։ Բայց տեղերուս հնագոյն և մեկ հառիկ և մեզ հարկաւոր յիշատակն՝ աւելի 1500 և աւելի տարի առաջ կ'ելլէ. այն տարիներըր՝ որ քաղաքական մեծութիւն մ' այլ պատկեր բացաւ մեր աշխարհը. երբ Սասանեանն Արտաշիր պարսիկ՝ Արշակունեաց թագաւորները հալածեց 'ի Պարթևաց և 'ի Հայոց, բռնաբար տիրեց մեր երկրին. ուսկից հեռացեալ պատանին Տրդատ՝ Հռովմայեցւոց քով կը մեծնար, և կը պատրաստուէր քաջութեամբ տիրելու հայրենեացը. իսկ նախարարք Հայոց՝ ոմանք հնազանդէին բռնաւորին, ոմանք այլ իրենց երկիրներուն՝ ամրութեանց՝ վստահացեալ՝ կու ապաստէին իրենց փրկութեան տիրոջ։ Յանուանէ մէկն էր Սանասունեաց գաւառին տէրն այլ՝ Մուրէն, որոյ ցեղին բանութիւնն մնացած չէ, այլ այնչափ յիշուած՝ որ թագաւորական ցեղէ էր կամ խնամի, ինչպէս անունէն ալ կրնայ գուշակուիլ. այն անուանք աւան մը շինեց էր, Մուրենաշէն, յետոյ Օպրէն կոչուած, մօտ 'ի հին բերդաշէնն կամ դղեակն Պարթենից, որ յետոյ Նորդատն ըսուեցաւ, և անունէն կ'երևի որ շինուած էր լերան մը կող, որոյ վրայ կայր բերդն, և շինողքն էին Պարթևանք կամ թերևս Պարթևք. Բայց երկիրս դրեթէ Մեծ Հայոց արևմտեան սահմանակայրն է և մօտ Փոքուն Հայոց ու Յունաց բաժնին. ըսել է՝ Հռովմայեցւոց իշխանութեան, որք այն ատեն ինչուան այն կողմերը նուաճած էին. Յունաց սահմանակցութեամբ կ'երևի թէ Մուրէն յունական անուան-ժառանգներ այլ ունէր՝ իր անուան համեմատ սուր բառքը կակղցընելու համար, և կ'երևի թէ տիկինն այլ յունազգի էր՝ Աղուիկա[1] անուամբ, որ է Սերենէ (Աղաւնիթ ըստ յունաց) եթէ հայկական անուն տղա կամ տղամէ անունէն առած չէ, կամ Օպրէնի անուանն թարգմանութիւն մը չըլլայ (իբր յունարէն աղաւէ, զարմանալի), և այս թերևս իր բնաշնորհ գեղեցկութեանն համար կամ անոյշ բարուցը, որովք անուանի էր. իրենց սիրոյն պտուղն այլ վկայէ որ 'ի շնորհս մօրն և յունական մերձաւորութեանն կոչուեցաւ՝ Աթենոգինէս, որ նշանակէ Տուրք Աթենասայ, իմաստութեան դիցուհւոյն. գեղեցիկ անուն, որ ոչ այնքան ծնողաց ընտիր ճաշակը ցուցընէ, որչափ ծածուկ շնորհաց ընտրութիւն մը, որ 'ի հեթանոսութենէ կանչելով զնա 'ի լոյս Քրիստոսի՝ յետոյ Աստուածատուր անուամբ պսակեց։

Պատրաստութեան ամաց մէջ ըմծայեցաւ Աթենոգոր յամին Քրիստոսի 269, կարիճ հօր արխաւիրօ որ-

1. Յոյ. Աղուիկա կամ Զըղիկա։

դի, և գեղեցիկ ու դալարագեղ մօր՝ գեղեցիկ և զօղարիկ զաւակ, և անձերով տեսաւ այն հասակը և կերպարանքը՝ զոր տեսանք Սեղեճնաւորի ձորակին մէջ քարին վրայ հանգչած երիտասարդին վրայ։ Բայց ազատութեան հասակէն վեր անցնելու ատեն, երբ դալար մրտենւոյ մը պէս շիտակ կու բարձրանար կարմրուկ ու գանգրուկ, և ոսկեհաղեաց սև աչքերն անթարգմանելի փայլունութեամբ մը կու վառէին, այն վտանգաւոր հասակին շատ հեղ նախանձոտ հիւանդութիւններէն մէկին եկաւ վրան․ տասնուհինգ տարեկան էր, երբ աստեղանման գեղեցկութեանց մէջ՝ ցաւոց և վիրաց ամպեր ցրուեցան, և վէրքը անբժշկելիք, որք որդւոյն մարմնէն աւելի ծնողաց սիրտը կեղեքէին․ Թէպէտ և, երբ ցաւերուն ազդած հեղութիւնը բնատուր շնորհացը հետ խառնելով, Աթենոդոր՝ իր խարտեաշ գլուխը մօրը ծնգաց վրայ դրած, և ձեռւըներն հօրը ձեռաց մէջ՝ հանգչէր, կիսաբացիկ կիսամաղձիկ շաղակալթ աչքերովը․ տարակոյս կու բերէր թէ այդ ցաւագին մուրքն՝ իրեն աւելի շնորհք բերած են թէ տարած․ լուսաւոր կերպարանքն չէր խաւարած, այլ բարակ շուքերով խառնուած։ Օ՛հ և նոյն իսկ ցաւերն զինքն աւելի սիրելի ըրին ծնողացն և ծնողքը իրեն, սակայն կրնա՞ր հայր մը՝ իր պայազատը, իր ծերութեան յոյսը և յաջորդը, և մայր մը՝ իր սիրելագոյն ծնունդը՝ այդ տարակուսի մէջ տեսնել, և սրտին սաստկութեանը կսկիծն այլ աւելի սաստիկ չզգա՞յ։

Սուրենայ զբօսանաց և Ագուիթայ զարդարանաց ծախքն՝ մեծաւ մասամբ բժշկաց և բժշկական դարմանոց տրուեցան․ ինչ որ հարուստ նախարար մը և որդեգորով ծնողք կրնային ընել՝ եղան, բայց զաւակնին չբժշկեցաւ․ չմնաց ատուած՝ որոյ ուխտ և նուէրք և զոհ չմատուցին, բայց Աթենոդոր չառողջացաւ։ Եօթն տարի, կենաց կարևորագոյն տարիներն, հասակին աճման և ձևացման տարիներն, հիւանդութեամբ և ցաւերով անցան, և ցաւերուն անցնելու յոյսն ալ գրեթէ մէկտեղ անցաւ։ Նոյն երբ առողջութեան յուսահատած՝ երկար ողջութենէ մտածմունքն առաջ կու գար, երբ կենաց փափուկ թելն՝ ողորուած մոլորուած երևար ծնողաց աչքին, և անգութ կորողին մըկրտոն մօտենար մօր մը դիմաց, և երբ դալարագեղ հասակն միջակտուր ծառի մը պէս՝ գետին տարածուած տեսնուէր կասկածոտ մնաց․ — ո՜հ, այս՝ ամէն ցաւէ՝ ցաւալի էր։․․․ Բայց լաւնք, գուցէ զուր տեղ հին և նոր սրտեր ճմլին։․․․ Այսպիսի ցաւոց միայն մէկ զօրաւոր բժիշկ և դեղ մը կայ․ — կ'ուզէ՞ս, ով կարօտեալ․ — չորս մասս աչուըներդ վեր վերցու, կ'իմանաս, կու տեսնես։ ․․․ Բայց ինչ ընեն անոնք՝ որ զուրկ են մեր սուրբ կրօնից շնորհքէն։ — Դեռ կէս երանելի անոնց այլ՝ որ գոնէ բնական լուսով կրօնասէր են և բարեսէր․ և ազնիւ սրտի և մտածող գլխի տէր ըլլալով՝ իրենց կեանքը մարդկօրէն կ'անցընեն, և բարերարութեամբ կու ստանան կամ կու վայելեն այն բարիքը՝ զոր բնութիւնն չէ տուած կամ յետ է առեր։

Այսպիսի մէկ մ' էր և Ագուիթա, թէ և դեռ քրիստոնէութեան շնորհքէն զուրկ, այլ ոչ հեռի։ Իր երկիրներուն մէջ լիճ մը կար Սեկեբողոս ըսուած (որ յունարէն լսուելով գուցէ Օզենաւ կամ Օզագարակ նշանակէր հայերէն), զոր հիմա չենք տեսներ աշխարհացուցի վրայ․ բայց պէտք էր բաւական ընդարձակ ըլլալ, որ Ագուիթա անոր եզերքը աւան մը կամ գեղ մը շինէր, իրեն զբօսանաց տուն և ագարակներ ու պարտէզներ․ և շատ հեղ հոն քաշուելով իր գառնուկ պատանեկին հետ, բնութեան գեղեցիկ տեսարաններով՝ անոր և իր ցաւերը մեղմէր․ և ո՞ գիտէ քանի՛ երկայն ժամեր վայրկեաններու պէս կ'անցնէին՝ այն ծիածածան ծովակին եզերքը, երբ Աթենոդոր դալար վարդաթըփի պէս գլուխը մօրը կռթնցուցած, և նա իր վարսաւոր ճակատը՝ բարակճիւղ ուռենւոյ պէս որդւոյն վրայ կախած, մէկ մը ջրե-

րան հանդարտութեանը վրայ, մէկ մը զուարճին անմեղ խաղաղութեանը կու նայէր, և սրտին բորբոքած կրակներն՝ այն երկու պայծառ զոյգութեանց մէջ կու մարէր։ Ճշին մէկ կողմը, շինած գիւղին դիմաց՝ աղբիւր մը կար, պատշաճ և անոյշ անուամբ Աչքէննոսք, և աւելի անոյշ խոխոջալով կ'իջնար կու գար՝ թերևս խառնուելու նոյն ծովակին ծացը, ինչպէս Ոթենոգոր իր մօրը գիրկը. անտարակոյս շատ հեղ Ոգուրթա այդ աղբեր վազուկ արծաթները իր ոսկեհատիկ որդւոյն ցուած մատանց վրայ դարձուցեր, լուացեր ջինջեր էր. Ոթենոգոր անոր քով հաւաքեր դրեր էր մարգերեայ գունագոյն բոյսերը, յառաջ քան փունջ փունջ ընծայելու իր մօրը, որ միշտ մայրաբար թէ իրեն և թէ իր որդւոյն մտօք և սրտիւ կու հանէր այն մարգարտակաթ ծաղկընկերէն. Որդւոյն ցուաց վրայ գորովելով՝ կու յիշէր անոր պէս ցուագարներ. մանաւանդ երբ կու տեսնէր զանոնս անոնցմէ, որք ըստ բարբարոս օրինաց հեթանոսութեան, հալածուելով 'ի շինից և 'ի բնակութեանց, անայի անբնակ տեղուանք կու թափառէին, իբրև նզովեալք և անիծեալք. այս ամայութիւնս կար նաև մեր ազգին մէջ այլ, զոր յետոյ շատ խնամքով ջանացին ջնջել Ս. Լուսաւորիչն և իր հանճարամիտ թոռն Ս. Ներսէս, շինելով հեռու տեղուանք հիւանդանոցներ և աղքատանոցներ (բորոտանոց տեղ) շինելով, որք այդպիսի բարերարութեան տեղեաց մէջ հնագոյններն կը սեպուին. բայց իրենցմէ առաջ այլ է ազնուամիտ տիկինն Ոգուրթա, որ Որբենուա աղբեր քով շինեց տառապելոց պատսպարան մը, որ ժողովեցան 35 ցուագարք, և զթասիրտ Ոգուրթայի տուրքերովը կ'ապրէին, և կ'օրհնէին բարերարնին։

Ասոնց մէջ էր և Պոսոփոս կամ Պասիկ ծերունին. որ, ինչպէս Ոգուրթա անանց մայր սեպուեցաւ, նոյն այլ հայր եղաւ թէ անոնց և թէ նոյն ինքն Ոգուրթայ և Ոթենոգորայ։ Ասոնց անոնց մէջ իր պատկառելի կերպարանքն և արծաթափայլ երկայն մօրուքն Ապողոնի կամ Վահագնի քուրմ մը կարծուէր, որ քաղցր շրթամբքն աւելի քան ոսկեթել քնարով ամենուն սիրտը կակղցնելով, եթէ ցաւերնին չկըրցաւ բժշկել, գոնէ բնութեան բարիքներէն ու վայելչութենէն սկսելով այն աւելի ցաւագնելոց միտքը բարձրացուց ինչուան առ բնութեան տէրն. և երբ հասուց յարմար վիճակի, հանեց յայտնեց իր ծածկած հոգևորական սրբինքը և նոր նուագ մը երգեց. զամէնքը ափշեցուց, զամէնքը զմայլեցուց, զամէնքը հեռեցուց իրեն. այս նոր նուագս՝ Աւզեբեցի հովուապետէն սորված էր, անոր վարդապետութիւնն էր, Քրիստոսի աւետարանն էր։ Յերունին Պասիկ գաղտուկ քահանայ էր, իր ընկերաց հովիւ եղաւ, մարմնոց ցաւերը թեթևցնելով հոգիներուն մտաւորութիւնն անզգամ աղջնցուց. դարձուց զամէնքն 'ի քրիստոնէութիւն. և հիւանդանոցի ու փշանոցի մէջ՝ հոգեզուարճ վարդանոց մը, դրախտ մը բացաւ, ուր այն աշխարհքէ մնացուած և մերժուած տառապեալքն աւելի երջանիկ ու սըրտաբաց էին, քան իրենց երկար գերութիւնը թօթափող ու Տրդատայ յաղթական դարձով փառաւորեալ դիւցապաշտ Հայկազունքն։ Ոգուրթա և Ոթենոգոր այլ լսեցին Պասիկի և Յիսուսի ձայները, և սրտերնին թնդաց. և թէ ոչ աւազանին ջրով ներքէն սիրով մկրտուեցան, և սիրով կ'երթային ծածկաբար սուրբ ծերոյն աւետարանութիւնը լսելու, որ յունարէն կու կարդայր սուրբ գրքերը և կու բացատրէր չհասկցողաց։ Մինչև հօն, իբրև արևելեան սեղանէ մը՝ սուրբ կրօնից նուէրքն, աղօթք և գոհն՝ հեզօրէն կու բարձրանար առ Աստուած, դիմացը աւանին քով հեթանոսաց մեհեանները կանգնուած՝ կու հրաւիրէին զաւակս և զհիւանդ 'ի զոհ և 'ի պաշտօն Հերակլէ (Վահագնի) և Արտեմեայ՝ առողջութեան շնորհուածոյն, որոց տօնքն մօտենայր հանդիսիւ կատարէին հան տարուէ տարի։ Նաւակատիս կամ ծառա-

միտ քաւրելը և ժողովուրդը մեծ ջան-
քով կու յորդորէին զՍ.Թէոդոր այլ
որ զայս այն մարդասէր առատաձեռնութեան
բժշկութիւն խնդրէ. բայց նա միշտ
պատրուակներով կու զգուշանար. խն-
չաւան որ հայրն այլ տեսնելով որդւոյն
չափահաս տարիքը, որ քանիը անցու-
ցեր է, կու խրատէր որ ամուսնութիւն
ընէ. "այս վեց տարի է կ՚ըսեր, որ
մեր աստուածոց զոհ չես ըրած, թէր-
ևս անոր համար այլ ցաւերդ կ՚երկըն-
նան". իսկ Ս.Թէոդոր՝ նոյն իսկ ցա-
ւերը պատճառ կու բերէր զոհէն չեր-
թալուն. և ոչ միայն վեց՝ այլ և կըր-
կին վեց տարի խաբեց հայրը, և ճար-
տարութեամբ ազատեցաւ: Հաւանա-
կան այլ է, որ Սուրբն իբրև գաւառա-
պետ մը և Թագաւորամ, երբ ըսեց Տըր-
դատայ զայն ՚ի Հռովմայեցւոց, փու-
թացաւ դիմացը ելլելու, և արքունի
բանակին մէջ էր, որ իր երկրին (Սա-
լահունեաց) մօտ՝ Եկեղեաց գաւառին
մէջ Կայլ գետոյն եզերքը դադրեր էր:

Քանի մը տարի այսպէս անցնելէն
ետև, օր մը Սուրբէնաշէն աւանին Թըն-
դոց զինուց շշուկով. Թագաւորական
զունդ մը զօրաց երևցաւ, որոց առաջ-
նորդէր իշխանն Սադեան. առանք Ե-
կեղեաց Երէզ աւանէն գալով և դէպ
յԱրտաշատ երթալով ՚ի հին մայրա-
քաղաքն Հայոց, կ՚անցնէին Սալհու-
նեաց գաւառէն, որ ճամբուն վրայ էր.
ոչ պատերազմի և ոչ պաշտպանութեան
համար էր երթալնին, հապա յանցա-
ւոր մը, կապուած մը, Թագաւորին ան-
հնազանդ մը կու տանէին, տէրու-
թեան դէմ ապստամբական զատուած մա-
հապարտաց ամենէն տառապելի բանտը
ձգելու, որ էր Արտաշատ քաղաքին
գետնափոր գուբը. իսկ յանցաւորն այն՝
էր Գրիգոր մը.....: Ի հարկէ ամէն
դին հետաքրքրիւք կու վազէին տեղե-
կանալու թէ ով է, ինչու համար է,
և երբ լսէին թէ Անակի որդւոյն, Տըր-
դատ Թագաւորի հօրը՝ Խոսրովայ սպա-
նողին որդին է, ինչպէս ակռաները կըր-
ճտելով կ՚ուզէին վիրաւորը չհասած՝ հոն
սպաննել ոչնչացնել զայն՝ որ քանի մը

տարին վերջը պիտի ըլլար երենց խա-
ւարեալ հոգւոց Լուսաւորիչը: Հարկ էր
զօրականաց և կալանաւորաց հեռացը-
նել վրէժխնդիր ամբոխը, և ապահով
տեղէ մը անցընել կալանաւորը. անշուշտ
աւելի ապահով ճամբայ այլ չկայր՝ քան
մեր ցաւագնելոց պատսպարանին նահ-
մաններն, ուսկից զգուշով կու հեռա-
նային այն ատեն աւազակութեամբ, քա-
ջութեամբ և ազատութեամբ պարծե-
ցող ժողովուրդն Հայոց. իսկ հի-
ւանդքն, տկարքն և նեղեալքն համար-
ձակութիւն գտնելով իբրև անկար և
կարօտ մարդիկ՝ պահապանաց կասկած
չէին բերեր. այսպէս կըցաւ Պռափիկ
իր ընկերներուն և Ս.Թէոդորոսի հետ
մօտենալ աս սուրբն Լուսաւորիչ, զորոյ
խոստովանութիւնը արդէն լսած ըլլա-
լով, և անշուշտ աստուածային ազդե-
ցութեամբ իմանալով թէ ինչ անձն է
և ինչ պիտի ըլլայ այն կապուածն, բե-
րաւ իբրև հովիւ հլու իր ցաւագար ոչ-
խարներըը՝ ապագայ հովուապետին առջը
ձգեց. և այն որբացած նահատակին ա-
ռաջին հրաշքը և շնորհքը վայելեցին
այս նեղեալքս. որք և առանց նեղու-
թեան և ցաւոց՝ Սրտածոյ փառք տա-
լով դարձան: Հոն Պռափիկ ծածկաբար
խնդրեց Գրիգորի թէ ով է հեռն ե-
ղած իշխանորդին, և զայս հաւատա-
ցեալ ու դեռ անկնունք ըլլալն: Սուրբն
Գրիգոր քաջալերեց զծեր քահանայն,
և պատուիրեց որ առանց վախի աւանու
տանի պատանին իրենց դիմացը՝ աւե-
լեան կողմը եղած աղբիւրը, (որ դեռ
Սրբենուան, թէ ուրիշ մը) և հոն
մկրտելով զՍ.Թէոդոր՝ անուանէ Թէո-
դոր, Ս.Թէոտոսայ տուքը ընէ Աստուա-
ծածին: — Սոյնպէս այլ եղաւ. Լու-
սաւորչայ ծածկեալ լոյսն, զոր հաւա-
տացելոց աչքն միայն տեսնէին, և
մկրտութեան ջուրքն, նորէն ծնան այն
կոյտաւ տղայն, և մարմնոյ ու հոգւոյ
աղտ ու բիծ՝ զամէնն այլ ջնջեցին.
դէմքն աւելի քան զնախնկութեան պայ-
ծառացաւ, հոգին ևս աւելի. և ոչ
միայն գեղեցիկ, վայելուչ, կորիճ, այլ
և շնորհազարդ եւ տուրք, ճարտար, պաշ-

տեղի անձ մը եղաւ Թէոդոր։ Այրանաշնորհ մեծին այլ աստուածային պարգևաց հաղորդ ըլլալով, երկուքն այլ չէին բաժնուէր Գիտակայ քովէն. Սրբեննուտի ձորակը քրիստոնէութեան ծածածածուկ տաճար մը դարձուցին. Հայոց հեթանոսութեան վերջին տարիներուն և վերջի ջանքերուն առեն. երբ Տրդատ դրդեալ 'ի Դիոկղետիանոսէ հրաման հանէր և հալածէր ըզքրիստոնեայս իր նոր տիրած և ընդարձակած սահմաններուն մէջ. իր հաւատարիմ և անհաստապաշտ իշխանքն այլ նոյն հոգւով իրենց երկիրներուն մէջ հալէին։ Բայց Մուրէն որչափ այլ դիւամոլ և վրէժխնդիր էր, չկրցաւ իմանալ որդւոյն քրիստոնէութիւնը, չըրըեց անոր անուշակ սպասաւորութիւնը Սրբեննուտի խոխոջանաց և Թզենուտի ծփանաց հետ։ Ինչուան որ յետ վեց տարիներու՝ ուրիշներն կասկածելով և հասկընալով մատնեցին որդի մը՝ իր հօրը, անմեղութիւն մը՝ անգթութեան։ — Այր անախորժ քնէ մը արթընցալով Մուրէն, որն առանց խացաւ թէ ինչու Թէոդոր չէր երթար Սահագնի և Մակկեպեայ սեղաններըը զոհիւք և պատկօք պատուելու. թէ ինչո՞ւ ախորժէր միայնութիւն և առանձնութիւն կամ սիրէր որդին՝ նաև յետ բժշկութեան, իբրև աղայութեան և հիւանդութեան յիշատակաց մոլորութիւն մը։ Ինչ որ ծուռ հաւատքի մը եռանդն, հայրենի գութ և տիրական կամք մը կրնային ընել տալ՝ ըրաւ Մուրէն. վեց ամիս աշխատեցաւ որդւոյն սիրտը դարձընելու. իր չափէն վեր այլ խոստմունքներ ընելով, և բոլոր Մուհանեաց գաւառին ընդարձակ տէրութիւնը և փառքը ցուցընելով եռանդուն երիտասարդին. այլ ամենևին չըկրցաւ ազդել քրիստոնեայ սրտին։ Հաւատարմութիւնն դարձաւ 'ի տէրութիւն, տէրութիւնն 'ի բանտութիւն, եղաւ հալածիչ և դահիճ որդւոյն. կարելի խոստմանցն հակառակ՝ ամէն կարելի սպառնալիք այլ ըրաւ, և հասուց պատիժ ու զրկանքներ. ամենայն բան կարծեցաւ անձըը-

թութեամբ տանջեց իր աղէքը, սակայն չկրցաւ զատել զորդին իր նոր և յաւիտենական հօրէն, 'ի Քրիստոսէ։ Յետ վեց ամսոց յոգնեցաւ յուսահատեցաւ թշուառ և ողբալի հայրն. մէկ հատիկ և վերջին հնար՝ կամ ապրեցընելու կամ կորուսանելու՝ սեպեց իր սէր տուըը. սպառնացաւ ու վճռեց սակայն մահ. Թէոդոր բնաւ չվախցաւ մահուանէ, որ իրեն փափագելի հանգիստ մ՚ էր։ Բայց նոր Մանասարուկ մը տեսնել, նոր Իսահակ մը, իր հօրը ձեռօքը սպաննուիլ, ո՜հ, այս դառն էր քան զմահ և մահերու մահ։.... Ո՜չ, ո՜ղ Մողուխթայ. ոչ կողակից կենակից անմանական իրաւունքն, ոչ կերջական մայրական խանդաղատանքն և գութն՝ չկրցան ազատել իր մէկ հատիկը։ Դատապարտեր էր Մուրէն. աչուըներն արիւն, բերանն մահ կու փսխեր. ոչ ոք կրնար մօտենալ անոր. սպառնալեաց ժամանակն այլ անցեր էր. ըլլալիքն հասեր էր։

Թէոդոր վերջին անգամ մը նայելով իր կրկին և մէկմէկէ շատ անման ծնողաց վրայ, բոլոր որդիական և քրիստոնէական երկու կրակներով վառած արևամման աչքերովն, անմեղուն զորավարն պէս, որ յետ ամենայն զօրականաց քաջ քաջ կ՚ինկնայ զօրաւորաց թըշնամեայն առջև, արցունքներըը զսպելով և թողլով այն շէնքը՝ որ երբեմն իրեն ծննդեան տեղ, և ասկէ ետև իրեն համար ամայութիւն և ունայնութիւն էր բոլոր աշխարհիս հետ, թերևս մորը գիտնաց սարսափելի և անտանելի տեսարան մը չցանկալու համար, ելաւ գնաց անդադար նետի մը պէս։ Ողալակ, ձորակ, աղբիւրն և հիւանդանոց չկրցան արգելուլ զնա. ամէնուն վերջին նայուածք վերջի բարև տալով. և ո՜վ գիտէ ինչպէս սրտին չափազանց ծանրութիւնը և լեցունութիւնը թափելով Գիտակայ գրկաց մէջ, և ընդունելով անկէ անմահութեան ճաշակը և կենաց հացը, երիտասարդական ուժով մ՚ այլ ցնցելով զինքն և թափելով սուրբ ծերոյն դողդղջուն թևերէն. և սրտա-

սուաթոր մօրուքէն, փախաւ փնաց Սրբենուտի ձորէն դուրս, և անցաւ մօտիկ և աւելի անծանօթ անձայն ձորակի մը մէջ, որ կ'ըսուէր Սեղեմնուտ. և հոն եօթն օր վեր վար պտըտելով, Յեփթայեայ օրիորդին նման, Սաբըլմեհի նման, ինքզինքը հրաժարեցնելով իր ծաղկեալ կեանքէն, իր պայծառ արևէն, անգին մօր մը սրտակտուր ծոցէն, կու նուիրէր միայն անոր՝ ուսկից կու գան և ուր կու դառնան ամենայն բարիք և ամենայն շունչք արդարոց. մինչև յոգնած և հանդարտած ընկաւ փռուեցաւ այն ծառին տակ և այն քարին վրայ, ուր տեսանք զինքը առաջին անգամ մեր պատմութեան սկիզբը:....

Հիմա գիտես, Հայկակ, ուր ըլլաս, կու ճանչես ով է այդ չքնաղ երիտասարդը. կեցիր հօգ պահ մ' այլ, վերջին պահ, վասն զի այլ երկայն ժամանակ չկայ. մօտեցիր այդ անտառաշ ապառաժ սեղանին քով, այդ Սեղեմնուտի սաբեկայ ծառին տակ. ես լռեմ, դու դիտէ և զգա:... Բայց ահա եռալեզ վիշապի խօշիւն մը կու լսուի, սահուծու մայլչիւն մը, ձորեզերէն վար վարազաթև սև արծուի պէս կու սլանայ կ'իջնայ ծառին վրայ, ծառին ներքև, քարին մօտ... երկայնժանիք հրէշ մ' է, գազանագոյն քան զվիշապ, քան զառիւծ, քան զարծուի... ինքն է, ինքն, սուսերամերկն Սուրէն... որդւոյն փախստեան վրայ աւելի կատղած և արեան վրիժով լցուած, իր հին պատենէն քաշելով ժանգոտ սուրը, և "Նոյնպէս, իմ երիտասարդութեանս երկաթ, այնքան կատարած թշնամեաց արեամբ չկշտացած՝ ծերութեանս ատեն ինծմէ իմ որդւոյս արիւնն այլ պիտի ուզէիր թափելու" ըսելով կ'ոռնայ, և մոլեգին դիւահարի պէս կ'ընկնի սարէ սար ձորէ ձոր որդին փնտռելու:... Անշուշտ սատանայական ոգին զինքը քաշէր քշէր տանէր, ինչպէս երբեմն զԿայէն 'ի մահ Աբելի, կամ ինչպէս անկէ առաջ ինքնին դժոխոց անդունդներէն ելած կու փնտռէր դրախտին դուռը, որ մեր երանեալ նախածնողքը ձգէ 'ի մեղս և 'ի մահ: Այսպէս դիւական թափառանօք վերջապէս հասաւ Սեղեմնուտի ձորակը, և իբրև սև արծուի՝ տեսնելով բարձրէն ծառին տակ իր փնտռած որսը, հասաւ շուտ ու թեթև անոր վրայ... Բայց 'ի հարկէ երկու քայլ մնացած՝ բնաբերաբար կամ ակամայ կամօք՝ կանգ առաւ. հայրենի բնութիւնն զօրանալով՝ դիւական մոլութեան մէջ անգամ հիացման այն սքանչելի հանդարտութեան և անմեղութեան թափանցիկ քաւնին վրայ, որուն նման բան չէր տեսած երբէք... Ո՜հ. և ինչո՞ւ չձգեց սուրը ձեռքէն, ինչո՞ւ չցատքեց ընկնալու, և հայրական շրթունքները վեր վար բերելու այն մարգարտաշար վարդերուն վրայ, այն բարակ քրտնահար երեսներուն վրայ. այլ առանց զգուշելու կեցաւ կանչեց կերկերեալ կոկորդով մը՝ "Թէոդո՜ր, որդեակ":... Թէոդոր հեզամիտ աչուըները կէս մը բանալով և կէս մը գլուխը վերցնելով պատասխանեց. "Հա՛յր իմ".... վերջին անգամ հօր և որդւոյ անուանակցութիւնը: Սուրէն դարձեալ այլայլած՝ հարցուց անոր թէ պիտի հաւանի իր կամացը և թողլով զՔրիստոս դառնայ 'ի պաշտօն կռոց: — Թէոդոր՝ "Ես 'ի Քրիստոս հաւատացեալ եմ, ըսաւ, և այս հաւատոյս վրայ հաս կու մնամ". և նորէն դրաւ գլուխն 'ի քարին, խփեց շրթունքը և աչքերը... Մնա՛ք բարով արև, կեանք և աշխարհ: — Բայց մէկ անգամ մ' այլ Թէոդոր բացաւ կիսակէս աչքը և շրթունքը, երբ Սուրէն վայրենի վագրի պէս մէկ ցատքելով ձգեց ձախ ձեռքը, և որդւոյն երկու թիզ խարտեաշ մազերէն բռնելով վեր քաշեց խնձորակերպ գլուխը, և պարկեշտ պատմուճանին օձիքէն կարապաձև պարանոցն երկընցաւ... Ո՜վ հրեշտակային կերպարանք, ճնչպէս կ'այլափոխիս: — Իսկ Սուրէնայ աջ ձեռքէն յանկարծ փայլակ մ'էր շողաց շեշտակի:...

Ահա հոս միատեղ մէկզմէ կ'ընկնան՝ պատմչին գրիչն, Սուրէնայ սուսերը

տալն, և Թէոդորի ձեռնակ վզէն նռ-նանման ձգքուած կարմրահատ գլուխն։

. . . .

Ո՛ւր են հիմա մեր մայիսի ծնած ծաղկունքն, ո՞ւր մնացին մրագաղարդ մա-րերեայ մրգունքն։ — Այլայէս, չկայ ծաղիկ հողածին՝ որ չթառամի. չկայ պը-տուղ երկրաբոյս՝ որ չթօթափի. ամե-նայն դալար ու պայծառ, յետ քիչ ժա-մանակի պիտի ըլլայ մռայլ ու խաւար։ Սակայն ծաղիկ այն ծաղիկն է, որ երբ ճղէն այլ զատուի՝ դարձեալ մնայ անթառամ, և մանաւանդ նոր գեղեց-կութեամբ մը յաղթէ կանգուն ու ճօճուն ծաղկանց։ Այսպիսի ծաղիկ է հայրաղեն գառնանման կոտորեալ երիտասարդն Թէոդոր, թաւալեալ իր հովանաւոր ծառին և իր հանգստեան քարէ բարձին տակ՝ օշօշով և մանա-նակով հիւսուած խոտերու վրայ, Սե-ղեմնատի սգաւոր ձորակին մէջ. ուր հեզաշնչիկ հովիկն խոնարհած կու խա-ղայ անոր արիւնլուայ վարդէ գիսակաց հետ. ինչուան որ երեկոյեան զովու-թիւնն դադրեցընէ և պաղեցընէ կաթ-մը կաթիլներն, և գիշերուան լու-սընտիկն վերէն ծաւթէ արծաթա-փայլ դողդոջուն ճառագայթները, որք կու մարմրին, շուք մը կու դառնան՝ Թէոդորի մարմնէն ծագած հրաշա-փայլ լուսոյն քով։ — Այս լոյսն ան-շուշտ առաջնորդեց այն մարմինը մեծ-ցընող և գգուող և հիմա զինքը սըր-տաթունդ փնտռող անձի մը, մօր մը.... Զտեսնենք, չգտնենք մենք այն մայ-րը Սեղեմնատի մէջ.... Դու այլ դար-ձիր, մայրիկ, դարձիր Ուռհա՝ առ Գասիոս, և հրաման տուր. «Ելի՛ր, հայրիկ, ել գնա 'ի Սեղեմնատ, հոն կու գտնես իմ հայրաղեն գառնուկս, իմ մրրկաթափ վարդենիս, իմ նուա-ղած աղլքս. առ ու լուա այն արշալոյս ճակատը. բայց կիսալուսայ ըրած՝ բեր ինծի փունջ մը ոսկեթել մազերէն, որ ղկտաւս վերջին պսակ ընեմ. շուշանա-ցեալ շրթունքները լեցուր մայրենի և հայրենի համբոյրներով. առաս մաքուր կտաւներով գոցէ, գոցէ այն աչուա-կերպ գեղմը, զոր քիչ առաջ եկան ան-նեմ յերկինս. և դիր ծածկէ 'ի ծոց ամենուս ծնողին, հողուն»։ — Դեռ պետանմանած ծերունին, հետն առած Թէոդորի հին ընկերները և ուրիշ ծածուկ քրիստոնեաներ, հաւաքտա-ցեալ եղբայրք և քոյրք, պարկեշտ կու-սանք՝ որ քողով և մազով արցունք-նին ծածկած, և բոցաշարժ ջրա-հեր բանած յուղարկաւոր կ՚երթայ-ին Թէոդորի։ Մորթեալ կայծին անոնց մէջ, կամ կայր մէկ մ'այլ. որ յու-սացէր էր երկինք վրայ այլ որտակից ըլլալու սուրբ նահատակին, և յետ մօրն կանչելու գնայ՝ խեն Թէոդոր. — պատանութիւնն կու լայ.... Նահա-նայական և մարտիրոսական պաշտօն, աղօթք և արտասուք կատարուեցան. այն հովանաւոր ծառին ներքև և այն սեղանացեալ քարին քով փորուեցաւ երիտասարդին քնարանն, և ծածկեցաւ մարտիրոսին մարմինն։ Մորթուեալ պատրդաւնակ քարակոփ խաչ մը դիզաց կեցաւ նահատակութեան և հանգըս-տեան սրբոյն Թէոդորի։ — Թող գայ հիմա Ուռհա աղօթելու երանեալ և առատաձայնգեղջ տղայոց մը մնացոր-դաց վրայ։ — Հաւատրիկ երանեկի տի-կինն, ծառէն աւելի մազերը ցրուած փռուած ճակատ 'ի գետին։ Իբրև կըր-կին մաքր Սոզոմնեան գաւառաբանին, հողն ու Ուռհա կու գրկեն ու խնն է կ'ըսեն այս որդեակս.... Ո՛չ մ'այլ տայսեմ Ուռհա, և ահա թագաւորն խաղաղութեան իր յանկալի վիճակը կու տայ, և յաւիտեան քու կ՚ըլլայ քուկդ Թէոդոր։

Իսկ հայրն... քա՛ւ լիցի, ամենևին անարժան այդպիսի անուան, դաղանա-ցեալն, գինուորն կամ գիւաղանին Սու-րէն, իր սատանայական սուրը առած՝ և եկածէն աւելի շուտով փախչելով կու հեռանայ. տեղերն կը փախչին և ինքն իրմէ չկրնար հեռանալ. «Դժուար արեան որդւոյն բողոքէ յերկրէ և յեր-կնից»։ Ձեղիկ դառին արիւնն հի-մա երկնաւոր նահատակի ահաւոր մա-սունք դարձած՝ սուրին վրայէն Սու-

րքէնի սիրտը կու պատառէ. կու փութայ խելացնորն՝ մեռնի տղաքները, աղէկ մը կու լուայ կու ջնջէ որդւոյն յետին նշանները, և անով իր և անոր միջի կապն՝ յաւիտեան կու ջնջուի։ Չորս տարի այն դառնագոյն դաշճին, խղճի խայթուածքներուն մատնուած՝ Սուրէն կեանք մը կամ կենաց պատկեր մը անցնելով, անզեղջ և անյոյս կռապաշտ մոլորութեանց մեռաւ. և յիշատակն յանէծս և 'ի սոսկումն մնաց։ . . . . Նորածին որդւոյն արեան խուլ եղող սիրտն՝ չեղաւ արժանի Աստուծոյ որդւոյն ձայնը լսելու՝ Լուսաւորչայ բերնէն, և դառնալու 'ի Հաւատս Քրիստոսի՝ Հանդերձ Հայաստանեայց հետ, որք յետ երկու տարւոյ արժանացան այս անմահական պարգևին։ — Վասն զի Ս. Թէոդոր նահատակեցաւ յամին 296 այսօրուան ամսակետիս (11 մայիսի) 28 տարեկան և 6 ամսական. Սուրէն կորաւ 300ին. Ս. Գրիգոր լուսաւորիչ ելաւ 'ի վիրապէն յաջորդին (301). և երբ հետևեալ տարին կ'երթար 'ի Կեսարիա՝ Հայոց եպիսկոպոսապետ ձեռնադրուելու, անցաւ սովորական ճամբէն, Սալհունեաց գաւառէն և աւանէն, որչափ տարիներ 15 տարի առաջ անցած էին. փոխանակ շղթայից և կալանաւոր պահապանաց, հիմա Տրդատայ յաղթական կառաց վրայ դրուած և Հայոց ամենէն մեծ նախարարներն չորս դին առած։ Այլ հեղն և ազնուասիրտ հայրն մեր՝ փառաց վրայ աչք չունենալով, իր սուրբ գառնուկը կու փնտռէր. կանչեց գտաւ ծերունի քահանայն և հարցուց զԹէոդոր. Գտաւիկ իր ընտրեալ հովուապետին ձեռքէն բռնելով տարաւ ցըցուց այն տեղը՝ ուր որ վեց տարիէ 'ի վեր կու քնանար իր հրամանաւ կնքուածն։ Ինչ կենդանակայլակ արտասուքներ էին որ Լուսաւորչայ մը աչքերէ իջան հայրաբար սուրբ երիտասարդին նշխարաց վրայ, որ իր քրտանց առաջին պտուղն, և մեր լուսաշնորհութեան անդրանիկ խաղրիքն էր. այնոր համար և առաջին վկայարան՝ յետ Հռիփսիմեանց նշխարաց ամփոփման, Թէոդորի հանգըստարանն եղաւ. ինքնին Գրիգոր դեռ չձեռնադրուած՝ կանգնեց հոն մատուռ մը, և երբեմն երախայ յանձնուածը՝ հիմա սուրբ վկայ մը յանձնելով Գտաւիկի՝ գնաց։ Իսկ երբ ցանկալի տաճարին իր ճակատը բարձրացուց դէպ յարևելք, աջակողմեան անկիւնը հանգչեցուցին որբոյն մաքուր նշխարքը. մէկայլ անկիւնն այլ՝ տապանաքարին դիմաց՝ դրին այն որբեալ քարը՝ որ մեր գահին զենման սեղան եղաւ։ Այն երկու սիրալի որբատաշ քարանց մէջ էր անկէ ետև՝ Աղուիթայ սիրելագոյն հանգստարանն, որ իր որդւոյն մատրան սպասաւոր ըլլալով իբրև հաւատաւոր այրի մը, երկնախառն կեանք մը անցուց հոն. այլ ոչ երկայն ժամանակ։ Որդւոյն նահատակութենէն եօթն տարի վերջը, երբ հասաւ տարեդարձ անոր վերջին անգամ համբոյր տալու և որնէն փախչելուն, նոյն օրը (5 մայիսի) Աղուիթա, որպէս թէ դարձեալ գգուելով այն ցաւալի կերքը և որդին փնտռելու ելլելով՝ աւանդեց աղաւնաշունչ հոգին. և Ճգնաւոր մարմինն թաղեցաւ իր որդեկին դիմաց՝ տաճարին դրանէն դուրս։ Մօր և աղջի յիշեալ երկու սրբանիշ քարանց զուգորդ չորրորդ մ'այլ դրուեցաւ Աղուիթայ տապանին դիմաց, տաճարին արևմտեան կողմը. և Ներքեւն հանգչեցաւ Գտաւիկ, որ այս սիրալի քան սիրալի հանգիստից մէջ առաջինն ըլլալով հաստակաւ, վերջինն եղաւ ժամանակաւ. և ամէն բան կարգելէն կնքելէն ետև, ըսաւ իր ալեկից Սիմէոնին հետ. "Արդ արձակեա, Տէր, զծառայս քո 'ի խաղաղութիւն զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն„. և հոն հանգեաւ ընդ արդարս։

Ս. Թէոդորի թէ տապանէն և թէ այն աղբերէն ուր իր արեան կաթիլքն խառնեցան՝ սուրին լուալէն, շատ հըրաշքներ եղան հիւանդաց և մոլեգնելոց վրայ. և ամենք եղան, ինչպէս կու ցուցընէ երախտապարտ պատմչին բանակարգութիւնն, յառաջ իսկ քան զշինութիւն մատրանն և զդարձն Հայոց 'ի

ձեան Լուսաւորչին: Հայազգիին չափաւոր զմեզ հաս մէկիկ մէկիկ յիշել զանոնք. միայնաւորաց Թողումք հինգ պատմչին նշանաւորներէն եօթն այլ եղածները քննելու և խմբագրելու մեզի իսկ, որ դայս իրենց կ՚խմբագրենք: Այս եթէ հարցնենք սիրողն՝ Մխիթարի միաբանունը կամ ուխտասէրներէն, երթամ յԱյրգեստ, և անցնի արևելեան կողմը և հարցնենք Գործոց Ս. Թորոս վանքը. ուր ութսուցան նահատակէն 1140 տարի վերջ այլ յիշատակած գտնեմք՝ի գիրս «Մեծափառ և բարձրագահ ուխտ» կոչեմանք: — Հոն քննէ գտնէ և համբերէ մեր ըղձալոր չըթանք այլ՝ այն չոր որբանոնիշ քարերը, և մանաւանդ հնագոյն անկեանը. հոն կանգնի և համբերէ (եթէ պահանի ցարդ) մօտաբարձ խաչի մը մէջ գրուած սրբոյն Մխիթարի քաղցրաբարբառ յիշատակաց լեզուն, որոյ համար այլազգիք սագամ, (ասեն) այն տեղը կ՚անուանեն Սէրէֆլը Ս. Թորոս (եթէ Պորոփակամ Սալահունի անուանէն փոխուած չէ այդ անունը): Յանձնեմք իր հետ աշխոյժ և ճարտարարուեստ հասկացող Ս. Մխիթարի, դիտել նկարել և ցուցնել մեզի այս պատմութեան մէջ յիշեալ տեղուանքը. երկու ձորակները, երկու աղբիւրները, ծառանը, ասանները, դղեակները և այլն. — յանձնեմք անոնց վաւաւան մօտաց և կրթեալ որոնց և մասնանց՝ նուաղել և երգել այս պատմութեան և եկեղեցւոյ արժանի և ընտիր գրուածք. — աղաչեմք մեր եկեղեցւոյ գլխաւորաց, իրենց զանազան հօգոց մէկը պահպանելով կամ մէկ մ՚այլ աւելցնելով, պայծառ սիրալի որբոց մը յիշատակ չըձգել մայրն յայտնուածաց Թափթըփած Թերթերէն մէջ, այլ բարձրաձայն հռչակել տալու սուրբ խորանաց վրայ. եթէ արդարև սրբոյն Պօղոսի Լուսաւորչի գործակից և հաղորդակից ըլլալն ու ճանաչեմ իրենց սաշքին հոգ և պարզ, և պաշտամանքը սրբոյ՝ բարձրացնել զգիտաւս Աստուծոյ:

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Ծանրութիւն և տեսակարար ծանրութիւն:

Բ

Որովհետեւ մարմնոյ մը տեսակարար ծանրութիւնն ուրիշ բան չէ բայց եթէ հաւասար տարածութեամբ ջրոյ ծանրութեան հետ ունեցած համեմատութիւնն, ուստի այս համեմատութիւնը գտնելու համար պէտք է առնել նախ մարմնոյն բացարձակ ծանրութիւնն, ետքը նոյնչափ տարածութեամբ ջրոյն ծանրութիւնն, ու փնտռել թէ քանի անգամ առաջինոյն մէջ կը բովանդակուի երկրորդն: Այսպէս երեք կերպ կայ մարմնոց տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու. մէկը՝ կշռոցով, երկրորդ՝ Նիքոլսընի անօրաչափով, և երրորդ՝ սրուակաւ:

Տեսակարար ծանրութեան կշռոցաւ. — Կշռոցով հաստատուն մարմնոյ մը տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու համար, առնուինք հաւասարակ կշիռք մը և նժարին մէկուն տակը մազով կախենք կարճ նժար մը փոխանակենք ու շարունակ մարմինը բարակ Թելով մը ձախնկէն կախենք. հիմա մէկ նժարը եթէ ծանրոցներ դնենք մինչև որ հաւասարակշռութիւնն հաստատուի, այս կերպով կը գտնենք այն մարմնոյն բացարձակ ծանրութիւնն: Ենթադրենք որ այս չափելի մարմինն երկաթի կտոր մը ըլլայ, և կշռէ 39 կրամ, արդ եթէ դրած ջրոյ մէջ ընկղմենք զայն, կը տեսնենք որ նուազ կը կշռէ, օրինակի համար 34 կրամ. և այնչափ եւս ալ որ նուազ կշռէ, վասն զի բառ սկզբանն Արքիմեդեայ այս մարմինը տեղի տուած ջրոյն ծանրութեան մասամբն իր ծանրութենէն կը կորսնցընէ: Հետևաբար եթէ հանենք 39 Թիւէն՝ 34 Թիւը, տարբերութիւնն 5 կը ցուցնէ տեղի տուած ջրոյն տարածութեան ծանրութիւնն, այսինքն ջրոյ տարածոց մը հաւասար այն երկաթին տարածութեան՝ կը կշռէ 5 կրամ: Ուստի հիմա ուրիշ բան չմնար ընել

բայց եթէ փնտռել թէ երկաթի կտորին 39 կրամ ծանրութեանը մէջ քանի անգամ կը բովանդակուի հաւասար տարածութեամբ ջրոյն 5 կրամ ծանրութիւնը, որ կը գտնուի բաժնելով 39 թիւն 5 թուով։ Քանորդ կ'ելլէ 7·8 թիւը, որ կը բացատրէ երկաթին տեսակարար ծանրութիւնը, ու կը ցուցընէ թէ հաւասար տարածութեամբ ջուր և երկաթ, երկաթը կը կշռէ եօթն անգամ և ութ տասնորդ աւելի քան զջուր։

Յառաջագոյն առաջադրուած՝ Նիքոլսընի անօսրաչափով հաստատուն մարմնոյ մը տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու համար, ենթադրեցինք որ ինչուան նշանակեալ կէտն ընկղմելու համար պէտք եղած ջրոյ մէջ՝ պէտք են 20 կրամ. և պնակին վրայ դնելով դրամ մը՝ որուն տեսակարար ծանրութիւնը կ'ուզենք գտնել, բաւական է յաւելուլ 12 կրամ, որպէս զի գործիքն նորէն ընկղմի մինչև այն նշանակեալ կէտն. որով բռնել է թէ դրամին բացարձակ ծանրութիւնն է 8 կրամ, որ կը գտնուէր նաև եթէ հասարակ կշիռքով կշռելու ըլլայինք զայն։ Հիմա պէտք է գտնել դրամին հաւասար տարածութեամբ ջրոյն ծանրութիւնը։ Արդ այս դուրս հանենք ջրէն անօսրաչափը, ու դրամը փոխադրենք գործիքին տակին կողմն՝ հոն հաստատուած մէկ կամ երկու զսպանակներէ կախելով, ու նորէն գործիքը ջուրին ընկղմենք՝ միշտ դնելով որ օդոյ պղպջակ մը կպած չըլլայ դրամին, և կը տեսնենք որ պնակին մէջին եղած 12 կրամը բաւական չէ ընկղմելու զգործիքն ինչուան այն նշանակեալ կէտը. վասն զի այն դրամը որ գործիքին տակին կողմը փոխադրուեցաւ՝ հիմա ջուրին ընկղմելով, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, տեղի տուած ջրոյն ծանրութեանը չափովը իր ծանրութենէն կը կորսնցընէ. հետևաբար պէտք է յաւելուլ պնակին մէջ այնչափ կրամ որ գործիքը նորէն ինչուան այն նշանակեալ կէտն ընկղմի, ըսենք թէ պէտք է յաւելուլ նաև 41 հարիւրորդք կրամի, և ըստ սկզբան Արքիմեդեայ այս 41 հարիւրորդք կրամին է ճիշդ դրամին տեղի տուած ջրոյն ծանրութիւնը. այսինքն է, ջրոյ տարածութիւն մը հաւասար դրամին տարածութեան կը կշռէ 0·41 կրամ։ Հիմա ուրիշ բան չմնար ընել բայց եթէ 8 կրամն՝ որ է դրամին բացարձակ ծանրութիւնն, բաժնել 0·41 կրամով որ է տեղի տուած ջրոյն ծանրութիւնը. քանորդն 19·5 է դրամին խնդրեալ տեսակարար ծանրութիւնը։

Սրուակով առաւելապէս փոշետեսակ մարմնոց տեսակարար ծանրութիւնը կը գտնուի։ Ուստի առնունք ապակէ պզտի սրուակ մը և մէջը լեցուն ջուր նոյնպէս ապակէ խիցով գոցուած, ու այն փոշետեսակ մարմնոյն հետ մէկտեղ կշիռքին մի և նոյն նժարին մէջ դնելով կշռենք. ետքը փոշետեսակ մարմինը լեցնենք սրուակին մէջ՝ նորէն կշռենք միշտ ջրով լեցուն, և կը տեսնենք որ նուազ կը կշռէ, պատճառաւ որ փոշին մաս մը սրուակին ջրէն դուրս թափեց։ Արդ այս նուազութեան ուրիշ բան չէ բայց եթէ փոշւոյն տեղի տուած ջրոյն ծանրութիւնն, ուստի անոր տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու համար պէտք է բացարձակ ծանրութիւնն, որ առաջուց խնամքով առնուած կ'ըլլայ, բաժնել նուազմանքն որ գիտեցինք յետ լեցունելու զփոշին սրուակին մէջ։

Տեսակարար ծանրութիւն հեղանիւթոց։ — Կշիռքով հեղուկ մարմնոց մը տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու համար, նժարին ձախէն կախենք այնպիսի մարմին մը որ լուծական չըլլայ, ոչ ջրոյ մէջ, և ոչ չափելի հեղուկին մէջ, և այս մարմինն ըլլայ բիւրեղինէ գնտակ մը, որ ամէն հեղուկներէն ալ անայլայլելի է։ Հիմա կշռենք այս գնտակը օդոյ մէջ՝ միւս նժարը ծանրոցներ դնելով, ետքը զտած ջրոյ, և ապա չափելի հեղուկին մէջ, որ ենթադրենք թէ ալգոլ ըլլայ, ու համարինք թէ բիւրեղինէ այն գնտակը կը կշռէ օդոյ մէջ՝ կրամ 33, ջրոյ մէջ՝ կրամ 31·5, և ալգոլի մէջ՝ կրամ 31·7։ Ուրեմն ծանրութեան կորուստն է ջրոյ մէջ՝ կրամ 33 նուազ կրամ 31·5, կամ կրամ 1·5. և նոյն

կշռուած աղցուրի մէջ է՝ կրամ 33 նուազ կրամ 31·7, կամ կրամ 1·3. որ ըսել է թէ ջրոյ տարածոյ մը հաւասար բռնզինէ գնտակին տարածոյին կը կշռէ կրամ 1·5, և նոյն տարածոյն աղցուրի կը կշռէ՝ կրամ 1·3: Հետևաբար աղցուրին ծանրութիւնը գտնելու համար համեմատութեամբ ջրոյն, ուրիշ բան պէտք չէ ընել բայց եթէ փնտռել թէ քանի անգամ թիւն՝ կրամ 1·3 կը բովանդակէ զթիւն՝ կրամ 1·5, և կը գըտնուի բաժնելով 1·3 ընդ 1·5, կամ 13 ընդ 15: Քանորդ կ'ելլէ 0·866, որ կը բացատրէ աղցուրին տեսակարար ծանրութիւնը, ու կը ցուցընէ թէ հաւասար տարածոյով ջուր և աղցուր՝ աղցուրը կը կշռէ 866 հազարորդք ջրոյն ծանրութեանը:

Նիւսրաչափով հեղուկ մարմնոյ մը տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու համար, Ֆարէնհայդ բրուսիացի բնագէտը, որ եօթնևտասներորդ դարուն վերջերը ծնած է Տանցիկա, մասնաւոր անօսրաչափ մը հնարած է որ իր անունը կը տանի, և որ շատ նմանութիւն ունի Նիքոլսընի անօսրաչափին հետ, միայն այս գործին ապակէ է և ստորին ծայրը գնտակ մը ունի լեցուն սնդիկով. վերին կողմն ալ ձողիկ մը կը տանի՝ վրան նշանակեալ կիտով ու ծայրը պնակ մը հաստատուած:

Հիմա ուզելով հեղուկի մը տեսակարար ծանրութիւնը գտնել, օրինակի համար ձիթոյն, նախ առնունք այս գործւոյն ծանրութիւնը՝ կշռելով զայն, և համարինք թէ ըլլայ կրամ 40, և ապա ընկղմենք զայն զտած ջրոյ մէջ, բայց այնպէս որ բարձրութեանն երկու երրորդը կամ երեք քառորդը հանէ ջուրը. և յաւելունք պնակին մէջ այնչափ ծանրոց մինչև որ նշանակեալ կէտն ելլէ ջուրը. ըսենք թէ պնակին մէջ աւելցուցինք 6 կրամ: Այս 6 կրամն յաւելեալ 40 կրամին վրայ՝ որ անօսրաչափը կը կշռէ, բովանդակութիւնն 46 կրամ կը ցուցընէ գործւոյն տեղի տուած ջրոյն ծանրութիւնն, որովհետև այն մարմին որ կը լողի հեղուկի մը երեսն, ըսել է թէ տեղի տուած հեղուկին ծանրութիւնն ունի: Հանենք գործին ջուրէն ու լաւ մը սրբելէն ետև ընկղմենք զայն ձիթով լեցուն անօթի մը մէջ. հոն ալ ինչուան նշանակեալ կէտը չընկղմիր գործին, ուստի պնակին մէջ յաւելունք այնչափ ծանրոց մինչև նշանակեալ կէտն համնի ձէթին. ըսենք թէ պնակին մէջ դրինք 2 կրամ. այս 2 կրամն յաւելեալ 40 կրամին վրայ՝ որ անօսրաչափը կը կշռէ, բովանդակութիւնն 42 կրամ կը ցուցընէ գործւոյն տեղի տուած ձիթոյն ծանրութիւնը: Արդ ձիթոյ տարածոյն է ճիշդ հաւասար ջրոյն տարածոյին, որ տեղի տուաւ առաջ անօսրաչափին. որովհետև երկու դիպուածոց մէջ ալ հաւասար չափով ընկղմեցաւ, ուրեմն հասանք գիտնալու թէ հաւասար տարածոյով ձէթը կը կշռէ 42 կրամ ու ջուրը 46 կրամ: Հետևաբար կը գտնուի ձիթոյն տեսակարար ծանրութիւնն համեմատութեամբ ջրոյ, եթէ փնտռենք թէ քանի անգամ կը բովանդակէ թիւն 42 զթիւն 46, այսինքն թէ բաժնենք 42 ընդ 46: Քանորդ կ'ելլէ 0·91, որ կը բացատրէ խնդրեալ տեսակարար ծանրութիւնը, և որ կը ցուցընէ մեզի թէ տարածոյ մը ջրոյ որ 100 կրամ կշռէ, նոյնպիսի տարածոյ մը ձիթոյ կը կշռէ 91 կրամ:

Սրուակով ալ կը գտնուի հեղուկ մարմնոց տեսակարար ծանրութիւնը: Աս այս առնունք ապակի սրուակ մը խցովն, նախ կշռենք զայն պարապ, ետքը ջրով լեցուն, և ապա կշռելի հեղուկով լեցուն, որ ըլլայ ըսենք աղցուր: Համեմատելով վերջին երկու կշիռներէն սրուակին ծանրութիւնը, մնացորդները կը ցուցընեն՝ հաւասար տարածոյով ջրոյն և աղցուրին ծանրութիւնները. արդ եթէ բաժնենք երկրորդն առաջինով, ելած քանորդը կ'ըլլայ խնդրեալ տեսակարար ծանրութիւնը:

Տեսակարար ծանրութեան [illegible]: — Ինչպէս տեսանք, հաստատուն և հեղուկ մարմնոց տեսակարար ծանրութիւնը կ'առնուի ջրոյ համեմատութեամբն,

իսկ կազային մարմնոց տեսակարար ծանրութիւնը կ'առնուի օդոյ համեմատութեամբ. այսինքն է օդոյ տարածութի մը ծանրութիւնը կ'առնուի իբր եզր բաղդատութեան կամ իբր միութիւն, ու կը փնտռուի թէ նոյնչափ տարածոց մը ուրիշ կազերու ծանրութ կը կշռէ։ Բայց որովհետև այս մարմինները սաստիկ ճնշականներ են, սաստիկ տարածական են, և հետևաբար իրենց խտութիւնները կրնան շատ փոփոխիլ, անոր համար պէտք է առնուլ զանոնք որոշեալ բարեխառնութեամբ և որոշեալ ճնշմամբ. ուստի կ'ընտրուի զրոյ բարեխառնութիւնը և մէկ մթնոլորտի կամ 76 հարիւրորդամետր ճնշում մը։

Իսկ հեղուկ կազի մը տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու համար, ինչպէս ըսինք թթուածնին, առնունք սրուակ մը ծորակաւոր, ու կշռենք հետզհետէ նախ օդով լեցուն, ետքը թթուածնով լեցուն, և ապա պարապ. բաժանելով առաջին երկու կշիռներէն պարապ գնդին ծանրութիւնը, մնացորդքն են հաւասար տարածոցով օդոյ և թթուածնի ծանրութիւնքը. արդ բաժնելով երկրորդ ծանրութիւնն առաջնոյն վրայ քանորդը կ'ելլէ խնդրեալ ծանրութիւնը։

Տեսակարար ծանրութիւն հաստատնոց։

Պլատին	22·07
Ոսկի	19·36
Կապար	11·35
Արծաթ	10·47
Պղինձ կարմիր	8·88
Երկաթ	7·79
Ցինկ	7·00
Ադամանդ	3·53
Մարմարիոն սպիտակ	2·84
Ապակի	2·49
Փղոսկր	1·92
Փեկենափայտ	0·85
Կաղամախի	0·39
Սնկենի	0·24

Տեսակարար ծանրութիւն հեղանիւթոց։

Սնդիկ	13·60
Ծծմբական թթու	1·8
Կաթ	1·0
Ջուր ծովու	1·0
Ջուր թորած	1·0
Գինի Պորտոյի	0·9
Ձէթ	0·9
Իւղ բևեկնի	0·8
Ալքոլ բացարձակ	0·7
Եթեր հասարակ	0·7

Տեսակարար ծանրութիւն կազայնոց։

Օդ	1·000
Ջրածին	0·069
Անկենդան	0·971
Թթուածին	1·105
Ածխական թթու	1·529
Քլոր	3·44

Այս երեք ցուցակներէն կը տեսնենք որ ծանրագոյնն հաստատնոց մէջ՝ պլատինն է, հեղանիւթոց մէջ՝ սնդիկն է, իսկ կազայնոց մէջ թեթևագոյնը. հետևաբար քան զամէն մարմին, ջրածինն է, որ գրեթէ տասնըչորս անգամ ու կէս նուազ կը կշռէ քան զօդ։

Մարմնոց տեսակարար ծանրութիւնները միայն տեսական նպատակ մը չունին, այլ շատ օգտակար գործածութիւններ կ'առնուն գիտութեանց և արուեստից մէջ։ Օրինակի համար, քննարաններն այս թուոց օգնականութեամբը կը զանազանեն հանքաց տեսակներն ըստ իրենց խտութեանը, ինչպէս նաև ակնավաճառներն այս թիւերով կը ճանչնան պատուական ակունքը։ Դարձեալ գիտնալով մարմնոյ մը տեսակարար ծանրութիւնը, կարելի է գտնել ամենադիւրին կերպով անոր ծանրութիւնը, երբ ծանօթ ըլլայ տարածոցն։ Ենթադրենք, օրինակի համար, թէ կ'ուզենք մէկ խորանարդ մետր կապարին ծանրութիւնը գտնել։ Կը սկսինք դիտելու որ մէկ խորանարդ մետրը կը բովանդակէ 1000 խորանարդ տասնորդամետր. արդ գիտենք մեդրական դրութենէ որ մէկ խորանարդ տասնորդամետր ջուրը, կամ մէկ լիտրը, կը կշռէ 1 հազարակրամ. հետևաբար եթէ փոխանակ մէկ խորանարդ մետր

կապարի, ըլլար մէկ խորանարդ մեթր ջրոյ, անոր ծանրութիւնը կ'ըլլար 1000 հազարակրամ։ Բայց ըստ նախընթաց ցուցակին, կապարը կը կշռէ 11·35 անգամ աւելի քան զջուր, ուրեմն մէկ խորանարդ մեթր կապարը պէտք է կշռէ 11·35 անգամ աւելի քան զմէկ խորանարդ մեթր ջուրը, որ է ըսել 11·35 անգամ 1000 հազարակրամ, կամ 11,350 հազարակրամ։ Ասկէ կը տեսնենք որ մարմնոյ մը ծանրութիւնը կը գտնուի հազարակրամով, եթէ բազմապատկենք այս մարմնոյն տեսակարար ծանրութիւնը իր տարածացով չափելով զայն խորանարդ տասնորդամեթր։

Դառնալով հիմա Հիերոնի թագին, զոր առաջ յիշեցինք, և որուն խառնուրդին չափը չէինք գիտեր, համարինք թէ կշռէր 297 կրամ, և զուտ ջրոյ մէջ ընկղմելով ծանրութենէն կորսնցունէր 18 կրամ, այսինքն ջրոյն մէջ կշռէր 279 կրամ. անոր տեսակարար ծանրութիւնը կ'ըլլար 297 բաժանեալ ընդ 18, քանորդն է 16·5, ուստի չէր կրնար զուտ ոսկի ըլլալ՝ որուն տեսակարար ծանրութիւնն է 19·36։ Թագին տարածոյն է մի և նոյն 18 կրամ ջրոյն տարածոյը. եթէ բոլորովին արծաթ ըլլար՝ կը կշռէր միայն 189 կրամ, վասն զի արծաթին տեսակարար ծանրութիւնն է իբր 10·5, որ է ըսել հաւասար տարածոց արծաթոյ և ջրոյ՝ արծաթը 10·5 անգամ աւելի կը կշռէ քան զջուր. և 18 բազմապատկեալ ընդ 10·5, կու տայ արտադրեալ ճիշդ 189։ Նաև թագը կը կշռէր 297 կրամ, որ է 108 կրամ աւելի քան զթիւն 189. այս աւելին անոր համար է, վասն զի թագին մէկ մասը ոսկի է փոխանակ արծաթ ըլլալու. ուստի ոսկւոյն և արծաթին տեսակարար ծանրութեանց, այսինքն 19·36 և 10·5 թուոց, տարբերութիւնն է 8·86, և բաժնելով նախընթաց աւելին 108 ընդ թիւն 8·86, քանորդ կ'ելլէ 12·2, որով ըսել է թէ 12·2 կրամ ջրոյ տարածոյին հաւասարն ոսկի է և ոչ թէ արծաթ։

Վասն զի եթէ 12·2 կրամ ջրոյ տարածոյը բազմապատկենք 19·36 թուով որ է ոսկւոյն տեսակարար ծանրութիւնը, կ'ելլէ արտադրեալ 236·2 կրամ ոսկի, և մնացածն՝ որ է 5·8 կրամ ջրոյ տարածոյը, բազմապատկելով 10·5 թուոյն հետ, կ'ելլէ արտադրեալ 60·9 կրամ արծաթ, և այս երկու ծանրութեանց բովանդակութիւնն է ճիշդ հաւասար թագին 297 կրամ ծանրութեանը. ուրեմն ըսել է թէ այն թագին 236·2 կրամն ոսկի էր և 60·9 կրամն արծաթ։

Այս օրինակով ալ կը տեսնենք թէ ինչպէս տեսակարար ծանրութիւնք կ'օգնէ ճանչնալու երկու մարմնոց իրարու հետ բաղադրութեան համեմատութիւնը։

Կը շարունակուի։

Ամէն տեղ բարիք և չարիք։

Երբեք դառն պտուղ մը չէ՞ս կերած՝ որ հրապուրիչ և գեղեցիկ տեսք մը ունեցած ըլլայ. և այնպիսի կեղեւ մը տակ՝ ուսկից աղէկ բան չէիր յուսար, չէ՞ եղած որ քաղցր բաներ գտած ըլլաս։

Չէ՞ս լսած ձիամոլի ծառին[1] սարսափելի թոյնը, իր աղուոր խնձորները, իր խիտ տերևներուն վնասակար շուքը։ Այս սակայն խայտաճամուկ գործուածներու մէջ կը գործածուի անոր փայտը. և վայրենիներն որ վառօդին գործածութիւնը չեն գիտեր, այս ծառին հոյզը կը գործածեն զուրիշը մեռցնելու համար։

Չէ՞ս գիտեր, որ բերքեր կան, որոնցմէ մէկն է նաև գետնախնձորն, զորոնք եփելէն կրնայ ուտելի ընել, մինչ առաջ վնասակար էին։

Փայտերու մոխիրը կը ժողվեն և մոխրաջրոյ համար կը պահեն. նոյնպէս ծովային բուսոց մոխիրն ալ բնալուծք կը գնեն, զօրաւոր դեղեր կը շինեն, և

1. Լտ. Hippomane. Գղ. Mancenillier.

լուսանկարին ամենէն Հարկաւոր նիւթը կ'ըլլայ։

Գիտե՞ս որ եղինձն, որուն դպչողին փափուկ մորթը կը խայթուի, խնամքով կը մշակուի կենդանեաց կերակուրի Համար. իր փափուկ ծիլերը աղցանի մէջ կը գործածուին, որուն ձիւղերը կանեփի նման թելեր կու տան, արմատներն ալ դեղին գոյն մը։

Մարդկային Հնարագիտութեանց մէջ որչափ բաներ կան, որոնցմէ դու օգուտ մը չես կրնար Հանել, բայց քու ընկերդ զանոնք իրեն օգտակար կ'ընէ։ Որչափ բաներ կան որ մէկու մը աւելորդ են ու քեզի շատ Հարկաւոր։ Այսէ տա փերթժողովներուն,[1] զամբիւղը կռնակնին, ձանկը ձեռուընին, կը խառնեն աղբիւսները և Հոն բախտ կը փընտռեն։ Ո՛չ մի ժամանակ, կարգ և յարատեւութիւն, և աՀա այն անՀաստատ աստուածուՀին (բաղդին) անոնց խորձթայն յայտ կ'ելլէ։

Մէկը կը յուսաՀատի և կը վՀատի, վասն զի ջուրը կը կոխէ իր արտերը ու ճաՀիճ կը դարձընէ. բայց աՀաւասիկ Հոլանդացի մը կու գայ, ուռենի և ջըրկոտեմ կը ցանէ Հոն, և բանջարեղինաց գեղեցիկ պարտէզ մը կը ծածկէ այն անիծեալ գետինը։

ԱՀաւասիկ անջրդի երկիր մը, ուր ջուր չկրնար մտնել, և քաղքին պարտիզպանին յուսաՀատութիւն կը բերէ։ Ասիկայ կղմինտրագործի մը շաՀունիւթ կ'ըլլայ, և նոյն տեղւոյն ալ երկրորդ Հարստութիւն մը։

Աս խառնափնդոր ծուռումուռ ծառը՝ կրակը ձգելէն զատ ուրիշ բանի չգար քեզի Համար։ Հիւսն մը, կառագործ մը կամ փայտի վրայ աշխատող գործաւոր մը կանչէ, անիկայ՝ քեզի անօգուտ երեւցած բանէն իրեն նիւթ կը գտնէ։ Գիտէ որ ծուռումուռ փայտը քան զուղիղը աւելի Հաստատուն է, և տեղ կայ որ պակսութիւնն լաւ յատկութիւն մը կը սեպուի։

Ի՞նչ բանի կու գան այն Ամերիկայի անտառներն, որոնց վրայ կացինը կը բթանայ։ Մեցիր մէկ մը, ատաղձագործն անկէց բարակ տախտակներ, կարասիք և արկղեր կը շինէ. աքաժուն Հիմա ազնիւ փայտերուն կարգէն է։

Ինչ յուսաՀատելի կարծրութիւն և ինչ անկանոն ձև ունի այդ խիճդ, որ պողպատին տակ կրակ կը Հանէ։ Մեցցէ՛ գայլախազն. մարդկութիւնը դեռ իր մանկութեանը մէջ ատով գըտաւ իր առաջին զէնքը. վասն զի իր Հարտար ձեռացը տակ գայլախազն եղաւ իրեն առաջին կացին, սեպ, և փըքինի երկաթ, և թերեւս անոր երակներուն մէջի ծածկուածը՝ իր առաջին կրակն։

Այս առապար ժայռիս կողիցը մէջ՝ Հարտարապետն բազմաթիւ ընտանեաց աշխատութիւն կը գտնէ, ամէնուն կրակ և լոյս, կամուրջներու կամարներ, տաՀարներուն կոթողներ, և ինչուան մեր տանց գործիք։

Հո՛ն ծովուն եզերքը, մերկաց բըռնութեամբ առաջ կու գան տպաւորական և անընդդիմանալի աւազի կոյտեր, որոնք կրնան Գաղղիոյ Հարաւային կողմը ՍաՀարա մը դարձընել. Պրեմոնթիէ տեսաւ այս վտանգս՝ և անոնց առջեւն առաւ այնպիսի բոյսեր տնկելով, որոնց արմատներուն գետնին տակէն ըրած ճամբան և Հիւսած անլուծանելի ցանցերն՝ կը յուսաՀատեցընեն զերկրագործս։ Ալ վտանգն առաջ չերթար։

Խելքը կորուսե՞ր է դա ալթաւին եզերքը նստող մարդը, որ Հազիւ դուռէն ներս մտած՝ կ'ուզէ դուրս ելլել։ Սեղանի վրայ կոպիտ է, ընկերութեան մէջ պաղ ու անմտադիր. Ինչ բանի կու գայ այդպիսի մարդ, որ գրեթէ ոչ երբէք իրեն Հարցուած բանին պատասխան կու տայ, միշտ ապուշի պէս կեցած, Հագած զգեստն ալ խօսակցութեանը կը նմանի։ — Թող որ Հասունանան մտածողին խորՀուրդներն. չըլլայ որ չփութես Հանճարեղին ապշութիւնը։ Ճամանկշռոյն կը ճօճայ և երկիրս կը շարժի Գալիլէոսի գլխոյն մէջ։ Նիւտոն Տորրիչելլի իրաւունք ունի խորշելու 'ի դատարկութենէ.

1. Գղ. Chiffonier.

Վըէփըէա աշխարհներ կը չափէ, Աբիւդոն կը կշռէ զանոնք: Այն է՛ հ անձնասիրութիւն, որ իր վրայ կը մտածէ և ամենուն համար կ'աշխատի: Իսու կեցիր անոնց քով. վասն զի Սպառած կը խօսի անոնց հետ. իր լոյսն անոնց դրել կու տայ, իր կայծակն անոնց կ'որոտայ, իր օդն կը շնչէ անոնց: Դու կը ծիծաղէիր, ժ անհաւատ, և սակայն երկնից կրակը կը հնազանդի Փրանքլինի, օդն կը յաղթուի Մոնկոլֆիէյի, լոյսն Դագերին առջև կը կենայ, և ճախթած ըղեղէ մը ելած կարծուած շոգին Ջ. Ուատ կը ժողովէ ու կը խոստացընէ[1]:

Այն որ ես, դու՝ որ մէկ նայուածքով մը կը տեսնես պակասութիւն մը կամ կատարելութիւն մը, աղէկ է այն: — Բայց գէշն՝ միայն զանիկայ տեսնելն է:

Պողիկրատ առ Նիկանոր:

(Տես երես 123)

Միւս Գանձապահները, որոնք Քաղաքական գանձապետ կ'անուանուէին, Հիւպատոսներուն հետ պատերազմի կ'երթան ու բանակին պիտոյքը կը հոգան: Զօրաց ռոճիկը կը հատուցանեն, ամէն գերեվարելու բանին իրենց հաւանութիւնը կու տան, պաշար ամբարելու կը հսկեն, յաղթութիւններուն կողոպուտը ծախել կու տան, աւարին ծախուց հաշիւը կը բռնեն, զօրաց տասակը նշաններուն քով առնել կը պահեն. միով բանիւ ինչ որ բանակին նկատմամբ վերաբերեալ բան կայ՝ իրենց տեսչութեանը յանձն է: Թէ որ զօրավարները յաղթանակ պահանջէին, որովհետև Հասարակապետութիւնը պատերազմով ստացած առաւելութեանց համեմատութեամբ յաղթանակը կը շնորհէ, գանձաւորներն էին որ իրենց վկայութիւնը կ'արձանագրէին, և ամփոփարար իրենց յայտարարութեանը կը հետևի ծերակուտին և ժողովրդեան հաւանութիւնը: Բաց այս պաշտօններէ, քաղաքաց գանձաւորները զօրավարաց տեղակալներն էին կերպով մը. անոնց ձեռնարկութեանց օգնական կ'ըլլան, և շատ անգամ, ալ անոնց փոխանորդ մնալու կարգած են:

Այս իշխանութեանս ամենէն գեղեցիկ առանձնաշնորհութիւնն է ծերակուտին՝ անդամը մացը-նել զանոնք՝ որ թէպէտ և ծերակուտի անդամ չէին, սակայն նոյն պաշտօնը արժանապէս 'ի գործ դրած էին: Հռոմայ կառավարութեանը մէջ մէկ զարմանալի բան մ' որ ուշադրութեան մասնաւոր կերպով դրուած է, այս է որ հասարակաց պաշտօնը քիչ ծանօթ քաղաքացւոյ մը կառավարութեանը կը յանձնեն՝ որպէս զի անոր առաքինութեանը ու հանճարին առաջին փորձը ըլլուի. այս փափուկ փորձէն մէկէն կը հասկցուի թէ ինչ համարմունք ունենալու է այնպիսւոյն վրայ. և այս փորձն ոչ միայն պատիւ կ'ընէ անոնց, որ ձեռք զարնելու կը համարձակին, այլ նաև անոր՝ որ այս բանիս նպատակն է:

Գանձաւորները՝ լոտ ցեղից ակումբներուն մէջ կ'ընտրուէին. առանց աստիճանի խտրութեան ընելու:

Գանձաւորութենէն Էտիլութեան կ'անցնէին; ու Էտիլներ կ'ըսուէին, վասն զի իրենց պաշտօնը՝ հասարակաց շէնքերուն ու յիշատակարաններուն շինութեանը ու պահպանութեանը վրայ հսկելն է:

Անոնք երկու դաս կը բաժնուէին. առաջինները որ ռամիկ Էտիլներ կ'ըսուէին, 260 տարւոյն հաստատուեցան, անմիջապէս ժողովրդեան Տրիբուններուն հետ, որոնց կերպով մը հպատակ էին: Իրենց պաշտօնները հետևեալ շատերուն և այսօրուան օրս խիստ շատ են: Անոնք շէնքերու վրայ կը հսկէին, տաճարներու, ջրմուղներու, կամուրջներու, թէատրոններու և այլն: Ճամբաներուն մաքրութիւնը կը հոգային, պաշարը համեմատելու կը հսկէին, ուտելեաց գինը կ'որոշէին, անոնց լաւութիւնը կը քննէին, ծանրութեանը ու ուրիշ չափերուն վրայ կը հսկէին, մեծամեծներուն յուղարկաւորութեանց ծախքը կը չափաւորէին, ու չափաւոր առևտրականներու կը պատժէին զանոնք՝ որ հասարակաց խաղաղութիւնը կը խռովէին. սակայն առանց բարձրագոյն աստիճանի առանձնական մը հրամանին չէին կրնար փ և ոչ քաղաքացի մը բանտ դնել և կամ գատաստանի կանչել:

Այս պաշտօնանց բազմութիւնը վերջապէս Պատրիկներուն միտքը գրաւեցին. որոնք յանձող դէպք մը սպասեցին անոնց մէջ մասն ունենալու: 387 տարւոյն, ծերակոյտը համայնեցաց մեծ խաղերուն վրայ օր մ'ալ աւելի աւելցուցած ըլլալով, 'ի յիշատակ երկու կարգաց հաշտութեան, շինականք՝ որ 'ի պաշտօնամանէ կը բանադատուէին ծախքը ընելու, չկարենալով նոյնը ընել՝ հրաժարեցան. Պատրիկները մէկէն մէջը մտնելով առաջարկեցին նոյն ծախքը իրենք իրենցմէն ընելու, թէ որ զիրենք ալ Էտիլութեան աստիճանին մասնակից ընեն: Իրենց առաջարկութիւնն ընդունելի եղաւ ու Պատրիկներուն մէջէն երկու հոգի շինականաց ընտրուեցան: Անոնք Գահաւորակաւոր Էտիլներ[1] կը կոչուէին, վասն զի երբոր ունկնդրութեան կը նստէին, առանձնական գահաւորակի վրայ կը բազմէին, որ իրենց բարձր իշխանութեանը յայտնող նշան մ'է, մինչդեռ ռամիկ շինականները նստարաններու վրայ կը նստէին. նաև Բրէթէքստա[2] (եզերածիրանի) պատմուճանը կը կրէին և իրենց կենդանագիրը կամ անդրին հրապարակաւ դնելու իրաւանց մասնա-

1. Յակոբ կամ Ճէյմս Ուատ երբոր առաջին անգամ շոգւոյ վարդապետութիւնը հրատարակեց՝ ինքը յիմարի տեղ դրին:

1 Գղ. Ediles Curules.
2 Գղ. Prétexte.

կից են՝ մեծ առևտրականաց նման։ Թէպէտ բաւա-կանայնի իրենց ընկերներուն հաւատարիմ են, սակայն մեծ խաղերուն կարգապահութիւնը միայն իրենց յանձն է, ինչպէս նաև մասնաւոր կերպով մ' ալ Թէատրոններուն շինութիւնը ու պահպանութիւ-նը. և որովհետև պարապաւորուած են Թատրոնա-կան խաղերով ժողովուրդը զուարճացնել, բնա-կան հետևութեամբ մը համարձակութեան իրա-ւունքն ալ իրենց տրուած է։ Այսպիսի առևտրակա-նութեան մէջ է որ կարգէ դուրս ձիգն կը Թափեն իրենց փառաւորութիւնը ցուցանելու, որպէս զի՝ ամէն տեսակ դրամատեղ անդյոք ժողովրդեան մը սէրը վաստըկին։ Շատ անգամ եղած է որ շինողները դատատոյ առատաձեռնութեամբ աղքատներ են, իրենց մեկոցներուն անխառակառութիւնը լեցնելու համար. և այսպիսի առթով եղած կամաւոր ըն-ծաները՝ շատ անգամ իբրև տուրք պահանջուած են. սակայն այս առևտրութիւնը արհամարհելի է Ճշմարիտ մեծութեան մը առջին՝ որն որ միշտ պատրաստ է զոհ ըլլալու՝ ոչ միայն ժողովրդեան բարւոյն, այլ նաև իր անձնական հաճութեանը։

Այս պաշտամանց ընտրութիւններն՝ բաւ ցեղից տէրութիւններուն մէջ կ՚ըլլային։ Գահաւորականաց շինողականները առջի ընտրուն Պատրիկներուն դասէն ընտրուեցան, յետոյ փոփոխակի երկու դասերուն մէջէն ալ. այսօրուան օրս հասարակներէ մէկին կամ միւսին մէջէն կ՚ընտրուին։ Միայն այս կը դի-տեն, որ այս ծանր պաշտօնները՝ այնպէս հարուստ քաղաքացիներու տրուին՝ որ կարենան անոնց ծախքը հոգալ։

Ուստի կամ մնասարդութիւն ըսէ, կամ անենչ-ամենակարող ժողովրդեան հաճոյանալու զանհա-ւորակասր շինաղեա մը առևտրական իր պաշ-տաման տարին՝ ստացուածոցը մեծ մասը կը շռայ-լէ. սակայն այս զոհին փոխարէնը առևտրական Դրեատրութիւնը կ՚ըլլայ։

Կը շարունակուի։

Նկարագրութիւն քաղաքին Կարնոյ և մեծ գետնաշարժին որ եղաւ յամին 1859։

Կարնոյ գաւառն հռչակաւոր է իւր ընդարձակ դաշտովն և բերքնաւորութեամբ. իրեն պատկ ունի Թէոդոսպօլիս մայրաքաղաքն Արզրումն, առ-ըևելեան Հայաստանի շահաստանն, և գլխաւոր քաղաքն Օսմանեան տէրութեան, միշտ հռչակեալ վաճառաշահութեամբ։ Այս քաղաքս ժամանակ մը քառասուն հազարէն աւելի գերդաստան բնակիչ ունէր իր ներսը, և այլազգեաց Թիւն երկու հարիւր հազարէն աւելի էր, Թող շրջակայ բազմաշէն գեղերը։ Նայց ատեն ատեն պատերազմաց, ժանտախտից, հարստահարութեանց և սովերու պատճառաւ, բնակչաց Թիւը շատ վար իջաւ։ Այս 1829 Թուականին, երբ Ռուսներն այս քաղաքիս տիրելէն ետքը, նորէն Օսմանեան տէրութեան դարձուցին, անկէց ետ քաշուելու ատեն, Թէ յորդորանքով և Թէ այլով Ճանապարհաւ տասնուհինգ հազար գերդաստան քրիստոնեայ հետերնին գաղթեցուցին Թէ այս քաղաքէն և Թէ 'ի շրջակայ գեղօրէից. զորս տարին իրենց տէրութեան մէջ զետեղեցին, այնպէս որ գրեթէ քրիստոնեայք անհետացան այս կողմերէն. Այս անկէ ետքը մինչև հիմա Թէպէտ և անկէց անկեց գաղթեալք գալով ու 'ի մի հաւաքելով, բնակչաց Թիւն բազմանալու վրայ է, և քաղաքն ալ օրէ օր շէննալու նշաններ ունի, այլ 'ի վերայ այսր ամենայնի այս օրս հազիւ ութ հազար գերդաստան, այսինքն քառասուն հազար բնակիչ կրնայ գտնուիլ քաղաքին մէջ. անոնցմէ զատ՝ որ առևտրոց և այլ գործոց համար կը գըտնուին շատ օտար ազգերէ։

Այս քաղաքս Ե դարուն մէջ փոքր Թէոդոս կայսեր անուամբ և անոր ժամանակը շինուած է, բայց հնութեան յիշատակ մնացեր են միայն միջնաբերդն, անոր մէջ եղեալ բարձր աշտարակն, քաղաքէն դուրս եղեալ տեղ տեղ կիսաւեր պարիսպներ, Ուլու ճամին և մէկ քանի բրգունք, զոյգ կամ կրկին մինարէք, որ Ը դարուն մէջ մահմետական խալիֆայից ժամանակը շինուեր են, փողխան, որուն շինութեան ձևն կը ցուցնէ իր հնութիւնը. առանց նաև ուրիշ քանի մը շէնքեր, որոնք Թէպէտ հնութիւն ունին, բայց այնպէս հրաշակերտ ու զարմանալի չեն, ինչպէս կը գտնուին ուրիշ հին քաղաքաց մէջ։

Ըսանք որ չէն էր Արծն քաղաքը (որուն աւերակաց հետքերը հիմա հազիւ կը նշմարուին Պարարդ գեղին մօտերը,) այս քաղաքէն չորս ժամ հե-

ռու․ Անկողմակալութիւն թերթապատ ա-
ւան մ'էր, զոր գեղեցիկ կը նկարագրէ
մեր ատաղձին ազգային քաջ պատմա-
գիրն Մովսէս Քերթողահայր։ Այս
քաղաքս Յունաց կայսրը շինել տուեր
էր գլխաւորապէս Պարսից ասպատա-
կութիւնն ու յառաջխաղացումը խա-
փանելու համար. և Յունաց արևելեան
բանակին Հայաստանի մէջ հան կը գտնե-
լուէր մեծ սպարապետին հետ. վասն
որոյ քաղաքին բնակիչքն ալ ամեն
լաւ մեծի մասին զինուորական դեր-
դաստանք և ուրիշ քանի մը սենեակք
էին։ Այժմ Արծն քաղաքն աւերակ
դարձաւ Տուղրիլ սուլտանին զօրքե-
րէն, անկէ մնացորդ գերծեալքն
այս քաղաքիս մէջ հաստատեցին իրենց
բնակութիւնն, և այնպէս մէկուն ա-
պականութիւն միւսին նորոգութիւն
մ'եղաւ, և որ քան զոր սկսաւ բնակ-
չօք ու շինութեամբք ճոխանալ։

Այնոց մայրաքաղաքը մեծ ու տա-
փարակ դաշտին հարաւային կողմն շի-
նուած է, որուն հիւսիսային կողմէն
կ'անցնի Եփրատ գետոյն մէկ վտակն,
զոր գաւառական բառով Սև ջուր կ'ա-
նուանեն, որ զմեծ դաշտն ձևքելով
յառաջ կը խաղայ հանդարտաքայլ, և
քանի կ'երթայ կ'աճի և Եփրատի մեծ
անունը կը ժառանգէ։ Իսկ արևելեան
կողմն ունի սուրբ Աշան անուանեալ
մեծ բլուրն, և Սեղտապարանոց լեռ-
նակն (Տեվէ պօյնու). ընդ որ է
Տարօնի, կամ մանաւանդ Պարսկաս-
տան երթալու ճամբան։ Արևմտեան
կողմն լաւ մասին տափարակ դաշտ
մ'է, և լաւ մասին Արիւրակնեան լե-
րանց ոտքերն. քաղաքին այս կողմն են
Վերաժամանակ բռնուած ձեռակերտ բլ-
րակներն. Այսպ հարաւային կողմէն
երկնամբայր կը բարձրանան, ժամ մը
հազիւ հեռու 'ի քաղաքէն' բիւրակ-
նեան բարձր լեռներ (Պինկէօլ), որոց
գագաթներն անկորուստ կը պահեն
ձիւն խառնուած սառ երկնաւորին մէջ
անգամ։ Այս լեռներս իրենց կերպա-
րանաց վրայ շատ անգ յայտնի կը ցու-
ցնեն եղկող ու անցեալ հրաբուղխնե-
րու նշաններ։ Այսպիսք գաւառական
բառով Փոլան օւքուն և Եղերն կ'ա-
նուանեն, բայց Հայք զեմ ու զեմ
Պոհանամ լեռներ կը կոչեն։ Այս
լեռներս գեղեցիկ տեսարան մը կու
տան քաղաքին, անուշահոտ, և զուտ
ու յստակ և պաղ ջուրեր կը մատա-
տակեն բնակչաց, որ և արուեստա-
կան խողովակներով կու գան քաղաքը,
և ամէն փողոցներու մէջ անհատնելի
աղբիւր կ'ըլլան կը վազեն, որոց նման
ուրիշ քաղաքներ և երկիրներ շատ
քիչ կը գտնուին։ Ընդարձակ ծաղկոցներ
գոյնզգոյն և անուշահոտ և պտղաբեր-
տունկեցիչ դալարիք կը զարդարեն այս
լեռները, և անթիւ աղբիւրները, վայ-
րենի ոչխարք, ցիռք, եղնիկք և եղջերուներ
և այլ կենդանիներ կը գտնուին հոն։

Այնոց գաւառին կլիման հիանալա-
լին պատուաւոր նայելով ջերմ է, բայց
նոյն լայնութեան տակ եղող գաւա-
ռաց նայելով, ցուրտ է, որովհետև
երկրագունտին վրայ բարձր դիրք ունի.
Ձմեռն խիստ է և ձիւնախառնոց. գա-
րուն և ամառն ալ հովոտ ու զովացին.
Երկրին զտութեան պատճառաւ, ծա-
ռաստան ալ չունի, պտղաբեր ու փա-
փուկ ծառ չկայ. միայն պարտէզներու
մէջ և ջրափոսերը կը գտնուին ուռենի
և բարտի ծառեր, և երթէ քանի մը
պտղաբեր ծառ ալ կան, պտղաբե-
րելու ուժ չունին։ Օդն առողջարար
է և մաքուր, մինչև ցուրտ ու պաղ
ժամանակին ալ երբեմն կենդանաբեր է. ուստի
հազիւ երբեմն կը պատահին ջերմախ-
տութիւնք, և այլ տարբ նման հիւան-
դութիւններ։

Պարտուհն շատ պատուական է 'ի Կա-
րին երբ սկսի քիչ քիչ ցուրտն մեղ-
մանալ, հարաւային ջերմ հովեր կը
փչեն. մերձակայ բլուրներու արեգակի
անեղեր ձևավորած կ'եղնեն, նոյն կէտին
վաղահաս ձնծաղիկներ իրենց կոկոնա-
զարդ գլուխը փետուէն դուրս կը հանեն
գարնան անուշահոտ զարթուցանելու-
լու, որուն փափկութեան ամենայն արա-
րածք. ծիծեռնակներն իրենց արտոյտ-
մըկներն ձայնարկելով կը հնչեցնեն, օդի-

տանկափայլ արմաւիկն իր խոշոր թեւերով օդին մէջ կը նաւէ, խորգն և փոքրն և չնորհալին, սագն ու բադը դաշտին մէջ Սև ջուրին եղեգնուտ ափերուն մէջ իրենց ձագերը թխսելու բոյն կը պատրաստեն ։ Երկրագործք եզնամոլներ արտերու մէջ տարած, վզերն լուծ, կախուղ գետինն արօրադրելու առաջին փորձերը կ՚ընեն ։ Դաշտին մէջէն սև ու ծաղկազարդ կ՚երևայ սուրբ Աշանի(?) բլրին գագաթը ։ Սորահատ(?) մանկտին ու աղջկունք ձեռքէ ձեռք բռնած ուրախութեամբ ու ցաթքռտելով լեռնէն վեր կ՚ելլան ։ մէկմէկու գարնան աւետիս կու տան, ձնծաղիկներ հաւաքելով, ու փունջ կապելով, ցնծալից օրը երեկոյ կ՚ընեն և տուներնին կը դառնան, տուներուն հողայարկ փանջարէն[1] մարգատատմներու պէս կանանչ ու դալար զուարթութիւն կու տան բնակչաց ։ Աւետարաց հօտ և նորածին գառներու երամակն այն բլրին ստորոտներ մանկաղուած փոխազարձ մայիւններով արձագանգ մը կը հնչեցնեն ։ Սովորութիւն մը կայ այս քաղքին բնակչաց մանտուանոց քրիստոնէից մէջ գարուն բացուածին պէս կիրակի ու տօնի օրեր՝ ասուր պայծառութեան նայելով, այր և կանայք, երիտասարդք և աղջկունք խումբ խումբ բազմութեամբ թև թևի տուած մեռելոց գալարացեալ ու ծաղկոտ բլուրներ և դաշտեր զբօսնելի կ՚ելլան, թմբկահարներն ալ պատրաստ ամենուն կը սպասեն, շատ հեղ թմբկաց ձայներով զմարդիկ 'ի զբօսանս կը հրաւիրեն ։ Մարտի ամսոյն վերջերը և Ապրիլի մէջ բաւական գարուն է ։ բայց երբեմն անձրևոտ ու մրրկալից օդեր անհամութիւն կու տան, և զուարթութեան օրերը կը խափանեն ։ Նայց մայիսի ամսոյն մէջ դրեթէ լեռներ ու դաշտեր ձմեռնային տխրութիւնը բոլորովին մերկացած, և գարնանազուարձ դալարագեղ ու ծաղկափթիթ պատմուճաններին հագած խայտալով ու բերկրին ծիծաղելով ։

Դաշտին մէջ շինուածոց ձևն շատ տեղեր չէ, ընդհանրապէս տներն միայարկ կամ երկնայարկք են ; եռայարկ շատ քիչ կայ, որոց ներսի տեսարանն դրսինէն աւելի փայլուն է, որովհետև փայտաշէն, ու հողայարկ ծածք ունին ։ Երկրին ցրտութեան համար նախնիք իրենց տանց այնպիսի ձև մը հնարեր են, որպէս զի մարդիկ ձմեռուան մէջ անվնաս պատսպարութիւն այն բնակարաններու մէջ, որոց տակն ու վրան հող է, և մէջը կենդանի մարդկանց գերեզման մը, ուր որ աղքատք և հարուստք զիրենք կը պահեն ցուրտին երեսէն, կամ թոնիրին գլուխը կամ վառարանաց քով կծկտելով այն հինգ կամ վեցամսեայ կարաձմեռան միջոցին մէջ, մինչև որ սառնապատ ձիւներն հալին և գարնան դռները բացուին ։ Նաև կէ զատ քաղքին փողոցներն ալ կարգաւոր ուղղութիւն մը չունին, տեղ տեղ լայն և արձակ, տեղ տեղ ալ նեղ ու անձուկ է ։ վասն որոյ ձմեռն ատեն մինչ տանիքներէն ձիւներ վար կը թափին, նեղ փողոցներու մէջ այնպէս կը դիզուին, որ անցնելու տեղ չմնար ; գժոխային ճամբայ մը կ՚ըլլայ, շատ հեղ տուներու դռներն անգամ կը գոցուին, ձիւներու բլրակներ կը ծակեն, որ մէջէն ասդին անդին անցնելու տեղ բացուի ։ Մի և նոյն օրինակ ձև ունին վաճառանոցք, հրապարակներ և շուկաներ ։ անշուք են խանութներն և վաճառականաց իջևանները ։ Եւրոպէական շքեղութեան և վայելչութեան նմանութիւն չունին, բայց 'ի այս երկրի ժամանակի շինուածներէն ։

Այլոց գաւառին մէջ մանաւանդ պէս քաղաքէն մէկ երկու ժամ հեռաւ եղեալ տեղեր, բնական ջերմնջուրեր շատ կան, որոնք լոս բնակչաց կամ ծծումբի կամ բորակի կամ չնչբորակի մետաղներէն յառաջ կու գան ։ Այս ջուրերս, ուր որ կը բղխեն, հոն իբր բժշկական աւազան մը կը պատրաստեն ամենայն տեսակ ախտացելոց, ասուտի ամեն, գարուն, աշուն և երբեմն ալ ձմեռն այս ջերմուկներու յաճա-

1. Երդիք. պատ.

խորդքն մէկզմէկ կը կոխեն. կը պատահի որ ամենայն ծանր ու հնացեալ ցաւոց ալ առողջութիւն կու տան: Այս պատճառաւ աւելի գարնան եղանակին թէ առողջք և թէ հիւանդք իբր ուխտաւոր խուռն բազմութեամբ այս ջերմուկներու համար Պրուսա, Արծթի գեղերը, և այլ տեղեր կ'ընթանան ընտանեօք հանդերձ, շատերն ալ զբօսանքի և զուարճութեան համար:

Դուցէ այս մետաղներու յորդութիւնն գոլորշիքները թանձր ծուխի նման գետնին երակներուն մէջ կուտակէ, որոնք ապա ելնելու և տարածելու տեղ չգտնելով, բնածին ուժով կ'ուռին ու կը սաստկանան՝ այնպիսի ուժգին եռացմամբ, մինչև երկրին երեսը ցնցելով կը սասանեցնեն, այնպէս որ կարծես թէ թանձրահող դաշտեր ու երկնածայր լեռները ցորենի պէս կը մաղեն, երբեմն մէկ տեղէ միւս տեղը կը նետեն փոքր խիճերու նման մեծկակ բլուրներ, գետինը անյատակ խորութեամբ կը ճեղքեն և շահաստան քաղաքներ 'ի խոր անդունդ կը սուզանեն. և բարձր լեռներու գագաթները մօտակայ գեղերու վրայ շրջելով, կը թաղեն զանոնք իրենց փլատակաց ներքև:

Կը շարունակուի:

ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՃԵԱՆ

Պարսկաստան:

(Տես երես 116)

Պարսից հիմակուան լեզուն քաղցր և պարզ է, և շատ խառնուածք ունի Հնդկաց սանսքրիտ լեզուէն, որուն և մէկ ճիւղը կը սեպուի: Սասանեանց ժամանակը ունէին ուրիշ լեզու մըն ալ որ Զէնդ կ'ըսուէր. սակայն հիմա բոլորովին խափանուած է. իսկ Պէհլեւի ըսուած Պարսիկները, որ քուն նախնի կրակապաշտ Պարսիցմէ առաջ կուգան, ինչուան հիմա զընդէ ու պահլաւի ըսուած հին լեզուները պահած են, իրենց օրինաց գիրքը այն լեզուներով գրուած ըլլալուն:

Դպրութեանց մէջ շատ ետ մնացած են Պարսիկք, և մինչև հիմա քիչ կան մէջերնին համարակալ ուսումնարաններ և վարժատուններ. իսկ հարուստները տուներնուն մէջ սորվեցնել կու տան իրենց տղաքը: Այս պատճառաւ է որ ինչ և իցէ դպրութեանց մէջ երևելի անձ մը չենք գտներ իրենց պատմութեան մէջ բայց 'ի բանաստեղծութէ, որուն մէջ արևելեան առաջին ազգերէն մէկն է: Գլխաւոր բանաստեղծներն են Ռուտիկէ, Պէլամի Ֆէլէքի, Էնվէրի, Ֆէրտուսի՝ որ Պարսից Հոմերն կը սեպուի իր Շահ-Նամէ քերթուածովը, որուն գաղղիերէն արձակ թարգմանութիւնն և ճոխ տպագրութիւնն եղած է, ինչպէս նաև անգղիերէն ալ. Ֆէրիտ-Էտտին ԺԲ դարու մէջ, որ քառասուն հազար տող ոտանաւոր գրած է, որոնք մասամբ թարգմանուած են գաղղիերէն. Սաատի բարոյախօս բանաստեղծը, որ շատ գրուածքներ ունի, ինչպէս են Կիւլիսթան, Պօսթան, Մոլամահ և ուրիշ բարոյախօսութիւններ, ասոնք թարգմանուած են լատիներէն, անգղիերէն և գաղղիերէն և տպագրուած. Հաֆըզ, ԺԴ դարու մէջ, որուն բոլոր երկասիրութիւնքը ժողվուած է Տիվան անունով գրքի մը մէջ և լատիներէն, անգղիերէն և գաղղիերէն թարգմանուած և տպուած են: Այս բանաստեղծէն շատ երգերը և առակները մինչև հիմա Պարսից ժողովրդեան բերանն են: Ասոնցմէ զատ ունին ուրիշ բազմութիւն մըն ալ երկրորդական բանաստեղծներու՝ ուսկից կը տեսնուի որ Պարսիկք մեծ յարգ կ'ընծայեն եղեր բանաստեղծութեան և մինչև թագաւորք ալ իրենց ամենայն զբաղմանց մէջէն կը պարապին եղեր ասոր, ինչպէս Ֆէթհ-Ալի Շահ, որուն ոտանաւոր գործերն գաղղիերէն ալ թարգմանուած են, իսկ ձեռագիրը կայսերական գրատան մէջ կը գտնուի:

Բանաստեղծութենէ զատ կը զբաղին մէջերնին նաև պատմագրութեան.

Այր Պարսիկ:

իսկ անհեղեղապաշտութեան սկզբունք-ներն ալ այնչափ միայն կը տարածին, որ կարենան դիւրաւ աստուածպաշտութեան պաշտամունքին, որուն ահէն սոսկալ մին-չեւ յետին աղքատը կուրծքէն հաւատք մը կ՚ընծայեն, որ արդէն իրենց հին կրօնից մէջ մասը կը կորսուէր:

Ընտանութիւնը շատ խեղճ վիճակի մէջ է Պարսկաստան եւ քաղաքները մին-չեւ արեւմտեան շրջաններն ուղեւորը չեն գտներ, առանց կրնայ գուշակելու վերաբերու-թեան եւ անհամաձայնութեան ալ իրենց վիճակին մէջ ըլլալը: Տեղացիները, խան-ները եւ Մոլլաները ազատ են անձնական կերպով բռնութեան փորձեր ընելու հիւանդներու վրայ առանց դեղերն անգ-գամ ծանօթութիւն ունենալու առնոր առնուելին: Ընդհանուր հիւանդութեան

Կին Պարսիկ :

[illegible] Թէպէտ ծանօթ է Պարսից, բայց կիրառութիւնն շատ քիչ ընդունած շատ ջանք կ'ըլլայ մէջերնին։

Պարսիկներ բնութեամբ ընկերասէր են, սեղաններնին ճոխ է, կերակուրնին [illegible] և առատ, [illegible] ըն[illegible], [illegible] և [illegible]։ Ի կրօնից արգիլուած է Պարսից [illegible] քանի մը տեսակները, և մանաւանդ [illegible] պէս խաղի մէջ [illegible]։ Գինին Թէպէտ և Ղուրանը կ'արգելէ, բայց շատերը առատութեամբ կը խմեն։ [illegible] [illegible]ութիւնը ընդհանուր է Պարսկաստանի մէջ և օրը քանի մը անգամ, նոյնպէս նաև ծուխ քաշել, մանաւանդ Նարկիլէ, որուն գլխուն կը գործածեն,

Համատան և Էլվէնտ լերինք:

որ է Թաւրմ ծխախոտ, որ Պարսկաստանի մէջ առատ կը բուսնի:

Պարսից զգեստը ձոխ է և զարդարուն, այր կը հագնին լայն վարտիք մը և երկայն բաճկոն մը (էնթարի) որ մինչև ոտքերնին կ'իջնայ, ասիկայ կամ մետաքսէ կ'ըլլայ կամ դիպակէ կամ քաշմիրակէ և երբեմն ալ շալէ, մէջքերնին ունեցած պատրճաններնին հանդերձանաց. մէջքերնին շալէ գօտի մը ունենին, այս շալին ազնուութիւնը ցոյց մըն է մեծանգամայն զայն կրողին ձոխութեանը. Ասոնց վրայէն ունենին լայն վերարկու մը. ծածանածայր մինչև ոտքերնին կը հասնի, իսկ հասարակ ժողովրդեան մինչև ծնկուըներնին: Պարսից սովորութիւնն է որ գլխու մազերնին բոլորովին կը գերծեն միայն գագաթնէն [illegible] փունջ

մը մօղ թաղուած, նոյնպէս ականջներուն ետին. այս մազի փունջերը երիտասարդաց մինչև ուսը կը հասնի։ Գլուխնին կը դնեն փակեղն, գրեթէ ութ և տասն թիզաչափ երկայնութեամբ, ոչխարի կամ գառան բրդէ. Թագաւորն և մեծամեծները ասոր վրայ շալ մըն ալ կը պատեն։ Ոտուընին հողաթափ է տներու մէջ և ճամբաները քալելու ատեննին, բայց ձի հեծնելու համար երկայն կօշիկներ ունին, որ մինչև ծնկուընին կը հասնի, իսկ կիները կը գործածեն նաև մուշտակ (փէ-րթ)։

Կանանց զգեստն ալ գրեթէ արանց պէս է, միայն լայն շապիկ մը ունին նաև մազոյն, նոյն գունով լայն տափատ մը և մէկ երկայն քող մը. ազնուական տիկնանց շապիկը թեհերգէ կամ մետաքսէ կ'ըլլայ, նոյնպէս տափատնին ալ ամառը թեհերգէ, իսկ ձմեռը թաւիշէ. գլխարկնին միակերպ չէ, տան մէջ թեթև ապարօշ մըն է, երբեմն գլխարկ հայկական, և շատ անգամ ալ մազերնին կ'ոլորեն կը հիւսեն և ցցունք մը ըրած քող մը կը ձգեն վրայէն. վիզերնին աղեղնաձև ոսկի շղթայ մը կը կախեն վրան ոսկեներ արծաթներ, և անգին քարերով զարդարուած։ Իսկ կանանց քալելու եղած ատեն ծածկուելու ունեցած ստուարութիւննին ահաւասիկ վերը ըսուած պատկերին մէջ որոշ կը տեսնուի։

Պարսկաստանի մայրաքաղաքն է Թեհրան, լերան մը ստորոտը գեղեցիկ դիրքով, չորս կողմը ամուր պարիսպ և լայն ու խոր խրամ ունի. օդոյն գէշութեան պատճառաւ բնակիչքը ամառները մերձակայ լեռներուն վրայ կը քաշուին, որով գրեթէ կ'անմարդանայ քաղաքը, և հոն հանգիստ կեանք կ'անցընեն ողորմութեան ապաստանելով։ Քաղաքին մէջ երևելի շէնքերն են Շահին պալատը, 150 բաղնիքներ, կարաւանսրայ և երկաթեղինաց գործարաններ։ Թեհրանի մէջ կան նաև մօտ 550 Հայազգիք։

Իսպահան Զենդերուտ գետափին քով Պարսկաստանի հնագոյն քաղաքներէն մէկն է, որ և առեննոք մայրաքաղաք եղած է. այն միջոցին ունեցեր է 700,000 բնակիչ և 137 մեծ և փառաւոր պալատներ, բայց հիմա անոնց շատին հազիւ թէ աւերակները մնացած են. նշանաւոր է Թագաւորական մզկիթը՝ զոր Շահաբաս շինել տուած է. Զարդարուած ճեմելիքն՝ որ 3,200 ոտնաչափ երկայնութիւն ունի, երկու կողմը սօսի ծառերով. հրապարակ (Մէյտան) մըն ալ ունի՝ որ աշխարհքիս ընդարձակագոյն հրապարակներէն մէկն է. երևելի են նաև շուկաները, կամուրջները, նմանապէս մետաքսի, բամբակի, գինւոյ, չուխայի, շաքարի գործարանները։ Իսպահանի մէջ Հայոց առանձին թաղ մըն ալ կայ որ Նոր Ջուղա կ'ըսուի, ուր երբեմն երևելի հայ վաճառականներ կային. բայց հիմա առջինին պէս ծաղկած չէ, շատերը ցրուած ըլլալուն պատճառաւ։

Համատան, որ հին ատեն Էկբատան կը կոչուէր, Ալվէնտ լերանց քով, և Մարաց թագաւորութեան մայրաքաղաքն եղած է. հիմա հնոյն հազիւ թէ մէկ երրորդ մասը կայ, իսկ մնացածը աւեր և աւերակ է բերդերովը և պալատներովը։ Նշանաւոր աւերակներէն մէկն է Պարսից թագաւորաց ամարանոցը. այս քաղաքին մէջ մինչև հիմա կը ցուցնեն Եսթերայ և Մուրդքէի գերեզմանները։ Հոս ալ Հայոց ազգէս կը գտնուին 500 ի չափ անձինք։

Շիրազ, զուարճալի հովիտ մը մէջ բերդաքաղաք է, մասամբ մը աւրուած էր 1824ին եղած գետնաշարժէն, իսկ 1853ին աւելի ևս սաստիկ սասանութեամբ մը բոլորովին հիմնայատակ եղաւ։ Այս քաղքիս մօտ նշանաւոր են Սաատի և Հաֆըզ քերթողներուն գերեզմանները։

Վիճակագրական տեղեկութիւնք 'ի վերայ Պարսից[1]:

Շահ Նասըր-էտ-տին, ծնեալ յամին 1829, յաջորդեց յամին 1848 իր հօրն Մէհէմմէտ Շահին։

Պարսից աշխարհքին մակերևոյթն է իբր 26,000, կամ իբր 26,450 քառակուսի գերմանական մղոն, հանդերձ 10 միլիոն բնակչօք. որով հազիւ 400 բնակիչ կ'ընկնայ առ մի քառակուսի մղոն։ Այս բնակչաց աւելի քան 3 միլիոն Թափառական կ'ապրին. երկրագործ ժողովուրդն որ աւաններու և գեղերու մէջ հաստատուած է, կ'ելլէ իբր 4 միլիոն. իսկ միւս 3 միլիոնքն են քաղաքաց բնակիչքն. իսկ քաղաքաց գլխաւորքն են Սպահան իբր 180,000 բնակչօք, Թաւրէժ իբր 160,000 բնակչօք, Թեհրան 120,000 բնակչօք, Մէշհէդ 100,000 բնակչօք։ Իսկ կրօնիւք Մահմէտական են, այսինքն $7^1/_2$ միլիոնը շիական, $^1/_2$ միլիոնը հերձուածողք այլ և այլ աղանդաց, $1^1/_2$ միլիոն սիւննիք, և մնացած $^1/_2$ միլիոնն ալ են քրիստոնեայք (Հայք 200,000, Նեստորականք 100,000,) Հրէայք կրակապաշտք, կռապաշտք։

Ելք և Մուտք.

Հոգևոր գանձուն (Պէյթ-իւլ-Մալ) մուտքն հետևեալ կերպով կը հաստատուի.

Գրին վաճառման արգասեաց	Թուման	1,500,000
Հարկ կալուածոց Սաճայից	״	500,000
$^1/_8$ հարկ 'ի վերայ ամենայն եկամտից	״	220,000
Կամուրջք և ռահվիրայք	״	200,000
Նաւթ հանքաց	״	80,000
Բովանդակ	Թուման	2,500,000

այս գումարը կը գործածուի մզկիթաց պահպանութեանը, դատաւորաց հատուցմանը, մահմէտական աղքատաց ողորմութեանը, ընդհանուր հասարակաց օգտակար շինուածոց պահպանութեան ինչպէս են բաղանիք, կամուրջք, դպրոցք, սուրբ տեղեաց ուխտագնացութեան ծախուց, մարգարէին ցեղէն իջողաց եկամտիցն ու կրօնից բարւոյն համար եղած ծախուցն։

Արքունի գանձուն մուտքն է		
Արքունական կալուածք	Թուման	1,250,000
Արքունի պարգևական վճարք	״	2,000,000
Հարկ եկամտից	״	1,000,000
Ազատութիւնք, տուրք արուեստից	״	1,200,000
Մաքս վաճառուց	״	650,000
Տուրք Թափառական ժողովրդոց	״	600,000
Ընծայական հարկ Սաճայից	״	300,000
Բովանդակ	Թուման	7,000,000

Այս գումարիս վրայ պէտք է յաւելուն արտաքոյ կարգի ընծայից գինը, զոր կ'ընդունի Շահն, մանաւանդ տարեգլխին։ Յամին 1858 Շահն արգիլեց գաւառապետաց, որ ամենևին ընծայ չընդունին անկէ ետև։ Արքունի գանձը կը գործածուի Շահին անձին և արքունեաց անձին ծախուցն, և այն ամենայն հասարակաց ծախուց՝ որ չեն վերաբերիր հոգևոր մեծ գանձուն,

1. Ըստ Գերմանացի Dr. O. Blau-ի, Commercielle Zustän de Persiens, Բեռլին 1858։

Պարսից տէրութիւնն հաստատակաց զօրաց չունի, վասն զի յաւելուածական ծախքն արտաքոյ կարգի տրօք, տուգանօք, և այլնմանիք գոյանան։

Բանակն յամին 1857 ունէր 12,000 կանոնաւոր հետևակազօր, 4,000 կանոնաւոր հեծելազօր, 2,000 Թնդանօթաձիգ, 100,000 գաւառական զօրք, և 80,000 անկանոն զօրք. բովանդակ 198,000 հոգիք։

Կատարած գեղազարդ աւուր գարնայնոյ:

Տուընջեան հրանուտ աստղն ըղձերանգը խոնարհի,
Եւ քաղցրաքուն Զեփիւռ հալածոյն ի ծոցի
Ըսթափ յածեալ ընդ դաշտօրայս բոցակէզ
Ըզծաղկածին ցօղոյն տեղայ ցիր ընդ սէզ.
Կընձնին երեւք աղեացն ի հողմ զովագին,
Եւ եղեգանց ծայրք ի շընչոյն մէտ կըքին։
Արփային բոսուէրք. մէլ զուգ պսակք հովանուոց,
Կալ ընդ դալար ձերդ հովանեաւ ինձ թոյլ տուք.
Թող հընչեսցեն եւ այս յետին մի նուագ
Քաղցր երգք մայրեաց եւ սոհանաց կարկաչանք։
Ի կատարաց լերանց՝ մերձեալ հուսկ մըտեն
Գետ ծիծաղի տիւ ընդ ծաղկունս իւրածին.
Գնան ի գընացս ըսկայընթաց իւր աղեաց
Պարզէ տակաւ ի փըրփրադէզ ջուրս թափանց
Ըզթանձր եւ մոյգ կանաչ մայրեաց գետեզերք.
Արշոյլ նուաղ զոստոց տերեւսն հերձու գետ.
Ըզպարձրաբերձ տանեաց քարափք կապուտակ
Զայտեն ի բաց պայծառ երփնից փայլքն յըստակ.
Եւ հրակայծակ շանթք ապակեայն ընդ անտառ՝
Շլացեալ աչաց թըւի հըրդեհ բոցավառ։
Ահա զարնան խօսի երգիչն ի մայրւոյն,
Եւ քաղցր երեկ գոգցես ածէ խանդս երգոյն.
Հեշտ են նըւագքն եւ խանդակաթ դայլայլիկք.
Եւ մինչ ախորժ ի լուր նորին կան մայրիք,
Ի թռիչ փըշուտ եւ ծեր կընձնեացն առ արմին
Մունջն Արաքնէ պարզէ ըղթելս ոստայնին.
Յեզերս աղեաց անկեալ բըղխոյն հողմավար
Տըղեայ գընայ ըղձանապարհ իւր թափառ,
Եւ զտերեւովք յածեալ ըղձիւք քաղցր հեշտի,
Ի հուսկ ճաճանչս արփւոյն փայլեալ մեռանի.
Լուսանորդին՝ նըշդէհ յափշտակս խըրխէ զգո՝

Լընու ըղձալոյծս յիւր գաղտնայն գայլայլիկս։
Ընդաստառակ ըստ որջն ելեալ անըղդոր
Միրգք մահու խոցէ ոտորդն՝ եղեալ ուշ։
Մաքուր յըստուերս երեկորին անվեհեր
Յարձագանգաց խընդրէ զմոլոր իւր ընկեր։
Ո՜հ, զո՞յր ըղձիրտ ոչ վառեսցեն կաթոգին
Նըսեմաստուեր ծագաց երկնից փայլք մըթին,
Եւ այս շըփոթ խառնուրդ մեւայլից ընդ արփւոյն,
Այս տըւընջեան տարտամ պայքար ընդ ցայգոյն,
Նըւաղ այս բոցք ցիր ըղձերամբք շըրջակայ,
Այս մուտք պայծառ՝ ուր արեգին փաղփեալ կայ
Ծամն ոսկեհեր եւ պատմուճան շողշողուն,
Երկինք տակաւ ներկեալ ի լուրթ մըթութիւն,
Եւ ընդ կապուտ քօղով շիջեալ տիւ լուսոյն։

ՄԻՀՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊՈԼՍՈՅ

(Տես երես 120)

Յուստինիանոսի կայսերութեան առաջին տարիները շատ փառաւոր եղան։ Անուանին Բելիսարիոս, որ արդէն ծերունեայն Յուստինիանոսի ժամանակ մեծ համբաւ հաներ էր, զինուորական փառաց բարձրագոյն աստիճանին հասաւ։ Բայց մինչդեռ այս մեծ զօրավարը բարբարոսաց վրայ կը յաղթանակէր, մէկ սարսափելի դաւակցութիւն մը քիչ մնաց խռովութիւն [illegible] հանէր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ։ Արդէն կապոյտներն և կանանչներն անդադար շփոթութիւններ կը հանէին մայրաքաղաքին մէջ։ Յուստինիանոս կապոյտները կը պաշտպանէր, և Թէոդորա կանանչները։ Կապոյտներն բոլորովին նոր կերպով սկսան մազերնին կտրել, և Պարսից նման մօրուքնին թողուլ. թևզանիքնին վարի կողմը նեղ ու վերի կողմը լայն հագուստ մը կը հագնէին. իսկ բաճկոննին, անդրավարտիքնին, ու ոտքի ամաննին Հոնաց նման էին։ Գիշերները ամէն տեսակ զինուք զարդարուած կը պտըտէին. իսկ ցորեկը միայն հագուստներնուն տակն երկսայրի դաշոյն կը պահէին։ Արդ Կոստանդնուպոլսոյ քաղաքապետը գլխաւոր քաղաքացւոց անդուլ բողոքներէն ստիպուած, ուզեց խստամբել այս կուսակցութեանց դէմ, որ կայսերական իշխանութեան կը հակառակէին։ Այն ատեն կապոյտներն ու կանանչները մէջերնին միաբանական ու պաշտպանողական դաշնակցութիւն մը դրին, ժողովուրդն ալ հետերնին միաբանած զինուորանները վազեցին ու որչափ զէնք գտան առին. վերջն ալ հրատարակեցին թէ Յուստինիանոս կայսրութենէ ընկած է և Պրոբոսի տուին թագը. բայց անիկայ երբոր այսպիսի վտանգաւոր պատիւ մը յանձն չառաւ, տանը կրակ տուին։ Վերջը գնացին ապստամբք Անաստասայ եղբօրորդին՝ Հիպատիոսը գտան, ու զինքը կեսար անուանեցին և Յուստինիանոսի պալատական զօրքը ձիարձակարանին մէջ ջարդեցին։ Յուս-

տինիանոս տարտամած առջի բերան ո-
րոշեց, որ իշխանութենէ հրաժարի ; բայց սէգն Թէոդորա քաջալերեց զին-քը և համոզեց որ ձիարձակարան եր-թայ և ժողովուրդը խաղաղեցընէ ։ Ին-քն կայսրը ձեռքն աւետարան ա-ռած՝ կատղած ժողովրդեան առջևն ե-լաւ, և անոնց իմացուց որ Յովհան-նէս Կապադովկացին, Կալեպոտինոսն ու Տրիբոնիանոս, որ ժողովրդեան թշնա-մի էին, պիտի աքսորէ ։ Բայց մոլեալ ամբոխը նախատական ըրին զկայսրը․ ու իր և կայսրուհոյն արձանները խոր-տակեցին․ և բարձրաձայն կը պոռային "Կեցցէ Հիպատիոս Օգոստոս, կեց-ցէ յաւէրժ Հիպատիոս․ ընկաւ Յուս-տինիանոս կայսրութենէն"։

Վերջը գնացին քաղքին բանտերը բացին․ այլ և այլ թաղերուն կրակ տուին, մանաւանդ որ ամբողջ Այա Սո-ֆիան և կայսերական պալատին մէկ մասը այրեցաւ ։

Յուստինիանոս տարտամած կը պո-ռար․— Ու՞ր փախչիմ, ինչպէս ազա-տիմ․․․

Իսկ երբոր նաւերը պատրաստ իրեն կը սպասէին, յանկարծ մէյմըն ալ կը ելլէ Թէոդորա անխռով ու աներ-կիւղ կերպով իրեն կ'ըսէ․

"Գնա, տէր իմ, փախչիլ կ'ու-զես․ բայց գիտնաս որ փախուստը վա-տաց համար է միայն ։ Քաջասիրտ մար-դիկ տեղերնին կը կենան, և թէ որ հարկ ըլլայ կը մեռնին ալ ։ Մարդուս ապրիլը հարկաւոր բան մը չէ, բայց պատիւը կորսընցունելէն ետև ապրիլն ամօթ է․ պատուէն ընկած ու աքսո-րուած կայսրը մեռած մարդէն ալ գէշ է ։ Ես ոչ երբէք ետևէդ պիտի գամ․ պիտի չթողում այս պալատը, և ասկէց մեռած դուրս պիտի ելլամ․ Թագաւո-րական աթոռէն աւելի փառաւոր գե-րեզման չկրնար ըլլալ ինծի համար․ քու լեցի, չըլլաս թէ փախչիս ։ Օգ-նականներդ և զօրքդ ժողվէ, և քու և կայսերութեանդ փառքը հաստա-տած պահէ"։

Յուստինիանոս Թէոդորայի այս խօս-քէն սիրտ առած, ետ կեցաւ փախչե-լու դիտաւորութենէն ։

"Մնէ՛կ, ըսաւ, կը կենամ, և հարկ ալ ըլլայ նէ կը մեռնիմ"։

Մէկէն կանչեց Թէոդորա իր երկու ճարտարագէտ զօրավարները, Նարսէս ու Բելիսարիոս, մէկուն ոսկի տուաւ որ կապոյտներուն բաժնէ ու զանոնք որսայ, մէկալին զօրք՝ որ կանանչներուն դէմ պատերազմի ։

Բելիսարիոս, որ Պարսից պատե-րազմներուն մէջ նշանաւոր յաղթու-թիւններով դարձեր էր Կոստանդնու-պոլիս, խոստացաւ որ բոլոր ապստամբ-ները պատժէ ։ Զօրքն առաւ ու գը-նաց ձիարձակարանը պաշարեց, ու հոն զարհուրելի կոտորած մը տուաւ․ աւե-լի քան երեսուն հազար հոգի մեռան, կ'ըսէ Պրոկոպիոս ։ [illegible] այն դու-ռը՝ ուրկէ կապոյտներուն ու կանաչ-ներուն մեռելները հանեցին գերեզ-մաննոց տանելու ; Դուռն Մեռելոց ըսուե-ցաւ ։ Իսկ խեղճ Հիպատիոսը, որ ա-կամայ կայսր եղեր էր, անողորմին Թէոդորայ թելադրութեամբը գլխա-տուեցաւ ։

Արևմտեան կայսրութիւնը բար-բարոսաց սրոյն տակը ջախջախեր էր․ բայց արևելքը օգնականութեամբ Նար-սէսի, մանաւանդ Բելիսարիոսի, հռով-մէական մեծութիւնը պահպանել կ'ը-նէր Յուստինիանոս ։ Բելիսարիոսի յԱփրիկէ արշաւանքն յունական և հռովմէական զինուորութեան պատ-մութեանց մէջ ամենէն փառաւոր յի-շատակաց արժանի դէպքն է ։ Բելի-սարիոս շատ պատերազմներու մէջ՝ յաղթեց Վանդալաց Գելիմերիոս թա-գաւորին ։ Յաղթուողները լերան մը վրայ քաշուեցան, բայց հոն ալ նե-ղուելով դաշնադրութիւն ըրին, որ ան-ձնատուր ըլլան ։ Գելիմերիոս երեք բան խնդրեց․ քիչ մը հաց, որովհետև երեք օրէ 'ի վեր բան չէր կերած ; սպունգ մը որ աչքերը լուանայ․ և քնար մը որով Վանդալաց կործա-նումն ողբայ ։ Յամին 534, Բելիսարիոս իր հռովմէական զօրքն Կոստանդնու-

պօլիս մտաւ ու փառաւոր յաղթանակ մը ըրաւ, որուն մեծ զարդն էր Գելիմերիոս թագաւորը։ Արքան ծիրանի ձրգած, չորս կողմը իր իշխաններն ու պալատին մեծերն առած, բազմութեան մէջէն անցաւ Գելիմերիոս։ Ժողովուրդը ոսկի ու ծաղիկ կը սփռէր Բելիսարիոսի առջև, որ երկու տարի առաջ ձիարձակարանին մէջ անգթութեամբ զիրենք ջարդեր էր։ Վերջապէս ամբոխն հասաւ ձիարձակարան, ուր Յուստինիանոս գահուն վրայ նստած կը սպասէր։

Գելիմերիոս գնաց կայսեր գահաւորակին առջևը, ոչ գանգատ մը հանեց բերնէն և ոչ կաթիլ մը արցունք թափեց աչքէն։ Սուրբ գրոց այս խօսքը միայն զրուցեց։ "Ունայնութիւն ունայնութեանց ամենայն ինչ ընդունայն է"։ Հոն Գելիմերիոսի վրայէն թագաւորական ծիրանին առին, և ծերակուտէն մէկը ըսաւ։

"Ով բարբարոս, խոնարհէ՛ կայսեր առջն ինկիր"։

Սէգ Վանդալը ոտքի վրայ կեցաւ բարձրագլուխ։

Բելիսարիոս, որ իր մեծապատուութեամբը գիտէր թէ ինչպէս պէտք է պատուել թշուառացեալ քաջ մը, մօտեցաւ թագաւոր գերւոյն, և գորովանօք ձեռքը սեղմելով ըսաւ։

"Կ'աղաչեմ, տէր իմ, ինծի հետ ողջունէ զկայսրը"։

Այս ըսելով յարգանօք խոնարհեցաւ Բելիսարիոս, և սէգ Վանդալն ալ իր օրինակին հետևեցաւ։

"Շնորհակալ եմ քեզի, ըսաւ գերի թագաւորը, որ իմ ցաւագնեալ հոգիս սփոփեցիր։ Կը մաղթեմ, որ նեղութեանցդ մէջ, քեզի ալ այսպիսի մխիթար մը ու բարեկամ մը գտնուի"։

Յուստինիանոս շնորհեց Վանդալին հիւպատոսի ու պատրկի պատիւ. բայց Գելիմերիոս խնդրեց միայն առանձնարան մը իր օրերն հոն անցընելու համար, կայսրն ալ իրեն Գաղատիոյ մէջ հանգստաւէտ երկիրներ տուաւ։

Ի յիշատակ Աֆրիկէի աշխարհակալութեան, մետալ մը տպուեցաւ, որ պատմական եղաւ. մէկ կողմը կը տեսնուէր Յուստինիանոս որ կ'ընդունի ըզԲելիսարիոս յաղթական և միւս կողմը Բելիսարիոս զինեալ այս մակագրով, "Բելիսարիոս պարծանք Հռոմայեցւոց"։

Այս քաջասիրտ ու ճարտար զօրավարը բոլոր Իտալիան բարբարոսաց ձեռքէն առաւ. Գոթացիք անոր պատերազմներու մէջ ցուցուցած քաջութեանցը վրայ զարմացած ուզեցին թագաւորութիւն տալ իրեն, բայց ինքը յանձն չառաւ, Վիտիգէս թագաւորը գերի բռնած Կոստանդնուպոլիս մտաւ, և Թէոդորիկոսին ու անոր յաջորդացը ժողված գանձերը կայսեր գիրկը դրաւ։

Անկողմնակալ պատմութիւնը կ'ամբաստանէ իրաւամբք զմեծն Բելիսարիոս, որ իր փառաւոր քաջագործութեանց ժամանակ ծանր հարկեր կ'առնուր։ Իր հարստութիւնը և մանաւանդ ըրած քաջութիւնները, Յուստինիանոսի վատ պալատականներուն նախանձը շարժեցին։ Յանկարծ 564 յաղթողն Պարսից և Գոթաց ամբաստանուեցաւ դաւաճան ընդդէմ կենաց կայսեր։ Յուստինիանոս ալ ապերախտ գտնուելով նման ինքն իրեն անկարող թագաւորաց, դատաստանի կանչեց զինքը։ Բելիսարիոս և ոչ արժանի սեպեց թշնամեաց ամբաստանութեանցը պատասխան տալ, և երբոր ատեանէն դուրս կ'ելլէր՝ կայսեր դարձաւ,

"Տէ՛ր իմ, ըսաւ, իմ վատ ամբաստանողացս զրպարտութեանցը թող վկայէն իմ բազուկս և բանակացդ մէջ ըրած քառասնամեայ ծառայութիւններս։ Պատժէ զիս, զյաղթականն Գելիմերիոսի և Վիտիգէսի. թէ որ յանցանք ունիմ նէ"։

Քանի մը օրէն վերջը կայսերական հրովարտակով բոլոր ստացուածքը գրաւեցին. Բայց Յուստինիանոս լաւագոյն խրատու միտք դնելով, անոր անմեղութիւնը ճանչցաւ և նորէն ստացուածքը ետ դարձուց. բայց զօրավար-

ութեանն տալը մահացու վիրաւորեր էր անոր մեծ սիրտը։ Այլ 'ի լրումն իր թշուառութեանցը, կինն Անտոնինա, զոր սէրտ և սևան սիրով սիրեր էր, անարժան ամուսին այսպիսի երևելի զօրավարի մը, անպարկեշտ Թէոդորայի խորհրդովը սկսաւ անառակութեան տալ ինքը զինքը։ Այսպիսի ընտանեկան անպատուութեան մէջ, չէր կրնար Բելիսարիոս երկար ապրիլ. մեռաւ սրտին ցաւէն 'ի Կոստանդնուպօլիս յամին 565 մարտի 23, վաթսուն տարեկան, Յուստինիանոսին մահուընէն ինը ամիս առաջ։ Ապերախտ կայսրը և ոչ հոգ տարաւ փառաւոր թաղումն ընելու այնպիսի մեծ զօրավարի մը, որ կայսերութիւնը բարբարոսաց ձեռքէն ազատեր էր։ Իր հինաւուրց զինուորակիցները զինքը գերեզման դրին. խոկ Գելիմերիոս երբ անոր մահը լսեց, ցաւագին կերպով ըսաւ.

«Իմ հաւատարմագոյն բարեկամս կորսընցուցի. և թէ որ տակաւին Վանդալաց թագաւորն ըլլայի, Յուստինիանոսը իր գահուն վրայ կը դողացնէի»։

Բելիսարիոսի կենաց վերջի տարիներուն վրայ շատ մը առասպելներ կը պատմուին, որոնք բոլորն ալ սուտ են։ Կ'ըսեն թէ աչուըները փորեցին, և Կոստանդնուպօլսոյ փողոցներուն մէջ դանէ դուռ իր հացը կը մուրար։ Այս առասպելս շատ բանաստեղծական է, և ամենուն ծանօթ. վասն զի արձանագործ, բանաստեղծք, նկարիչք և քանդակողք այս բանիս յիշատակը ազգաց մէջ անմահացուցած են։ Այս եզերական պատմութիւնը Յովհաննէս Կոեծոիսա՝ երկոտասաներորդ դարուն վիպագիրն հնարեր է. բայց ժամանակակից պատմագիրք այս բանիս վրայ ամենևին յիշատակութիւն մը չեն ըներ։ Հաւանական կ'երևայ թէ Բելիսարիոսի թշուառութիւնը՝ այս պատմագիրը շփոթած ըլլայ Յովհաննէս Կապադովկացի, պրետորեան գնդին հրամանատարին թշուառութեանը հետ, որ կապուտներուն և կանաչներուն հակառակցութեանցը զոհ եղաւ։

Ալ մնայ հիմա խօսիլ Յուստինիանոսի ժամանակ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ եղած հասարակաց շինութեանցը վրայ։ Այս կայսրը որմնադիր ծներ էր, և ճարտարապետութեան մեծ եռանդն ունէր, զոր ուսաւ չափազանցական սկզբամբք։ Պրոկոպիոս պատմագիրը մեկ ընդարձակ գիրք կ'ընծայէ ստորագրելու համար Յուստինիանոսի շինել տուած քաղաքները, պատուարները, ամրոցները, կամուրջները, բաղնիքները, ջրշեղջները, ջրանցքները, պալատները, եկեղեցիները ու վանքերը։ Յուստինիանոս այս վիթխարի շէնքերուն համար, որոնք վեցերորդ դարուն անկիրթ ճաշակին համեմատ շինուած էին, սպառեց Անաստասայ բոլոր դիզած գանձերն, Բելիսարիոսի իր յաղթանակներէն ձեռք բերած հարստութիւնքն; թող նաև այն ծանր տուրքերն, որոնցմով ամբողջ իր թագաւորութեան ժամանակը բոլոր ժողովուրդներն ընկճեց։

Կը շարունակուի:

Անսովոր տեսարան մը:

Աւստրիոյ մէջ նոր պատահած ջրերու ողողմանց մէջ, տեղ մը ջուրն այնպէս արագաբար ցածցեր է որ Դանուբի մեծ ձկները չեն կրցած ջրին արագութեանը հասնիլ ու ցամաքը մնացեր են, գեղացիք ալ ձկնորսութեան ելեր են դաշտերը։ Այս ձկանցս մէջ հատ մը 46 լիպրէ կշռեր է։ Զմեռները թմրող կենդանիք արթընցեր են, և մեծամեծ օձեր տեսնուեր են՝ դէպ 'ի դաշտերը փախչելով։

յերեսաց ծովու, ցածագոյն Նշրախայ դաշտին մէջ բնակող Հայկազն նահապետաց մայրաքաղաքին փոխանակ եղաւ, կամ ամարանոց Քրիստոսէ 13 դար առաջ, երբ զբօսասէրն և Գեղ ՂԸտորին Շաւարշ (որպէս ստուգաբանէ Վրդ. Մագիստրոս) շինեց հոն քաղաքաւան մը, 'ի բնակութիւն ամառուան, և իր անուամբն կոչեց Շաւարշաւան կամ Շաւարշան, յորմէ բոլոր շրջակայ կողմանքն և գաւառն կոչեցան Շաւարշական կամ Շաւարշան. մինչև յետ 14 կամ 18 դարուց այրաքաջն Սմբատ սպարապետ Բ. Արտաշիսի արշակունւոյ՝ Ալանաց Արդամ կամ Արտազ գաւառէն պատերազմի գերիներ բերելով, հրամանաւ իր սանիկ Թագաւորին հոն բնակեցուց, և անոնց հայրենի գաւառին անուամբ՝ Շաւարշանն այլ ըսուեցաւ Արտազ կամ Արտազական գաւառ. իսկ հիմայ իր անուանի և զարմանալի քարաբերդ քաղաքին անուամբ կ՚ըսուի Մուշ։ Այս բնութեան և արուեստի ընտրած և հրաշակերտ տեղը՝ անոնցմէ սրբազան և հին զօրութիւն մ՚այլ պատուեր, սիրեր, սրբեր է. — կրօնքն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ խորագոյն խորհրդոց և հրաշափառագոյն հանդիսից տեղ սեփականեր է՝ Շաւարշական դաշտերը։ — Աշխարհեան Արտաշիսի հայրն՝ Սանատրուկ, կ՚երևի թէ քան զհինն Արտաշատ և քան զնոր Ձեռակերտ նորոգած Մըծբինն կամ Մծուրն՝ սիրէր զայս տեղս, և իւր անունն թողուց հոն լեռնաբլըրի մը վրայ, Սանատրուկ կոչուած, որ թերևս հիմայ Ցեղք ըսուի. առոր քով եկաւ առաքելոյն Քրիստոսի Թադէոս, և աշակերտակից դուստր Թագաւորին՝ զսիրելին Սանդուխտ, առաջին կոյս վկայուհի Քրիստոսի, և ընդ նմին նահատակեցաւ առաջնորդ վկայութեանց, որոց յիշատակին՝ Հայաստանի սեփականած է՝ քարոզ (դեկտեմբեր) ամսոյն մէջ օր մը։ Նորկուքին վկայարանն այլ՝ (քրիստոնէութեան հնագոյն ուխտատեղեաց և տաճարաց մէկն) կու պատուի մինչև ցայսօր Թադէի Վանք անուամբ, որ և 'ի պատիւ առաքելոյն՝ Հայոց գլխաւոր եպիսկոպոսական Թեմոց մէկն եղաւ և 'ի միջին դարս մի 'ի չորից արքեպիսկոպոսաց՝ որոց հարկ էր զտուիլ յօծման նորընտիր կաթողիկոսի։ Առաջին երեք դարուց քրիստոնեայք, գաղտնապէս կու պատուէին այս սրբազան տեղս, առ ահի հեթանոս թագաւորացն Հայոց. նախախնամութիւնն այլ մանաւանդ տեսչութեամբ կու հսկէր անոր վրայ. և ուր Հայոց քրիստոնէութեան առաջին արեգակն ծագեցաւ, անոր երկրորդ անգամ ծագել տուաւ անմոռ արեգակ մը, Լուսաւորիչ. որ յետ 200 տարւոյ վկայութեան սուրբ առաքելոյն և Սանդխտոյ և անոր հօրեղբօրն Օգոհեայ, անոնց նշխարաց հանգստարանին քով իր էութեան սկիզբն առաւ՝ 'ի ծոց ուրիշ Օգոհեայ, իր մօրն, յԱնակայ հօրէն, երբ կու գային 'ի Պարթևաց իբր փախստական՝ խաբել և սպաննել զԽոսրով Թագաւորն մեր։

Ինչ զարմանալի և աստուածախնամ տեսչութիւնք. Հայոց առաքելոյն Թադէոսի թաղման միայնարանն՝ Հայոց նոր առաքելոյն՝ Գրիգորի՝ յղութեան առագաստ. — որքան պքանչելի է Շաւարշան՝ մեզի այսպիսի հոգևոր հանգստից աւանդոր ըլլալովն, քան թէ մեր թագաւորաց հովանոց։ Այս երկու արքախորհուրդ դիպուածոց զուգորդ և նորակերպ մ՚այլ հանդիպեցաւ նոյն տեղուանքը՝ Լուսաւորչայ եղելութենէն 200 տարի ետև; որ թէ քաղաքական՝ թէ կրօնական կերպարանօք հաշակեցաւ. և առհա այն դէպքն է զոր նշանակէ Հայոց դիրքին այս առանձնականս. որ և հանձելի հանդիպմանք այս տարի աննայն տոհմական ղուղութեամբ նման կու գայ այն դիպուաց հանդիպելով տարւոյն. այսինքն, ինչպէս այսօր յունուարի 2 (26 դեկտեմբերի) է շաբաթ և եօթներորդ օր Հոգեգալստեան տօնին, անկէ 1411 տարի առաջ այլ (այն է 481 թիւ Քրիստոսի) նոյնպէս յունուարի 2ն էր շաբաթ օր նոյն հոգեգալստեան տօնին, յորում հանդիպեցաւ Շաւար-

շանի երկրորդ մեծ անցքերէն դիտուածն քաղաքակրօն, այն է ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ։

Այս դիպուածս, այս պատմութիւնս, այս անուանս անգամ այնքան հռչակեալ և համբաւեալ է յաշխարհ, որ ամենէն քիչ տեղեկութիւն ունողն այլ՝ երբ լսէ Քաջ կամ Կարմիր Վարդան՝ սրտատրոփ կու ցատքէ, և Թերևս անանկ ուշէն յանկարծ զարթնուլ ինչպէս նոյն Արտազական գաւառին մէջ, նոյն Շաւարշական դաշտը, նոյն Աւարայրի գեղին քով, նոյն Տղմուտ գետոյն եզերքը, ուր այն մեծ և բաղդապատահման ճակատամարտն և անմոռանալի գործն կատարուեցաւ։ Առանց փափագելու ժամանակակից՝ հեղինակաց Եղիշէի և Ղազարայ Փարպեցւոյ գեղեցիկ գրուածքը և մանրամասն պատմութիւնները, և ժամ մը, երկու ժամ անանց հետ ժուռ գալ հոն. հոն՝ ուր հայութեան անձինք, անմոռաց, յաւիտենական արձանաց մէկն կանգուն կայ և պիտի մնայ։ Իսկ ես հետդ, Հայկակ, կող 'ի կող ընթացիւք ուզեմ ման գալ և քանի մը բան հեռուէն դիտել այն մեծ տեսարանէն։

Իմանենք ուրեմն քան զմեծ գործողութիւնն՝ գոնէ օր մը, գոնէ գիշեր մը, այն գիշերն որ յունիսի առաջին օրը երեկոյեան կու խառնէ. փութանք փոքր Մասեաց ստորոտէն դարվար սահելով ինչպէս յետին բարձրաւանդին՝ որ կու նայի Շաւարշան դաշտին վրայ։ Արդէն այս երեկոյիս նման՝ 14 դար առաջ այլ՝ այս անհատնում գիշերային լապտերս, այս բազմատես լուռ վկայս, այս խորհրդապահ Լուսինս՝ նոյնպէս բոլորացեալ լուսալիր կու բարձրանար մեր եկած արևմտեան փարից ետևէն՝ Մասեաց-Մասին կողերէն, Արարատայ դաշտին հորիզոնէն. և ահա հանդարտ և համաստիճան իբր իւղակաթ կանթեղ ճառագայթներով կու լուսաւորէ մեր փնտռածն, Շաւարշական Աւարայրի ընդարձակ դաշտը. մեր կեցած տեղէն դէպ 'ի յարևելս հարաւոյ երկընցած, իրեն ձևիչ առնելով Տղմուտ գետոյն ընթացքը, որ այս արևմտեան հիւսիսային կողմէն իջնելով ծանր և պղտոր ալիքները կու թափէ յԵրասխ[1], և այդ եռանկիւնաձև կամ երկայնաքոլոր դաշտին մէջ իբրև մախաղագոյն երկայն շղթայ մը կու շարժի լուսնին ճշուլից ներքև. նեղ ու նաւոր ջուր մ'է նա, բայց ինչ լայն վիհ, ինչ խոր խորոց՝ իր եզերքը տարածուած երկու աննման բանակաց մէջ. որոնցմէ մեր կողմը մեզի մօտ եղածն՝ լուսնէն և կրակէ աւելի պայծառութեամբ լուսաւորուած ճերմակ ու գոյնագոյն կու տեսնեմ, մէկալն՝ կարծեմ թէ հեռաւորութենէն աւելի պատճառաւ մը՝ խառն ու խաւար կ'երևայ, թէ և ահեղ անտառի պէս փռուած ու դաշտին մեծ մասը ծածկած։ Այս երկու բանակաց միջի շարժմունքն և գործքերն այլ ինչ տարբեր. հեռաւոր և սև բանակին միայն սովորական պատերազմի պատրաստութիւններ կու ցուցընէ, իսկ մօտաւորս աւելի կրօնական և հայրենական հանդիսարան կ'երևի քան պատերազմի մար-

1. Այս գետս հիմա ինչ կ'ըսուի և ինչ ընթացք ունի, յայտնի չէ մեզի. Աբրահամ Գ. Կրետացի՝ կաթուղիկոս՝ Աստապատայ մօտ Կարմիր Վանքէն քով յԵրասխ խառնելով 'գետը կու ասէ. Տղմուտ, բայց մեզի հեռու կ'երևի այս տեղը։

զօրաւն։ Ասիկայ է Հայոց բանակն. վերջին բազմաթիւ բանակ գումարեալ յանուն համօրէն Հայութեան, և իր հնացեալ իշխանաց ձեռօքն. 66,000 Հայ պատերազմողք, ձիաւոր և հետեւակ, խաչանիշ վրանաց և դրօշուց տակ ժողոված՝ զազգ և զկրօնս պաշտպանելու։ Ի՛նչ պանծալի գունդ և ի՛նչ բազմութիւն կորզնաց մեր աչքին առջև... Սակայն ի՛նչ են այդ վեց ու կէս բիւր զօրքն Հայոց՝ Հայաստանի միահեծան և միահաւան տէրութեան ատեն՝ հարկաւոր և վտանգի ժամանակ գումարած բանակին քով։ Սովորական ատեն՝ աշխարհապահ զօրաթիւն էր 120,000, որոց 40,000ն չափ թագաւորական գունդն էր, 84,000 այլ նախարարաց և տոհմից. իսկ մեծ պատերազմաց ժամանակ կրկին և երեքկին աւելի ըլլալն՝ այսօր դիմացի բանակնիս կու վկայէ, յորում հազիւ քսան և հինգ տոհմի կամ ցեղի իշխանք և զօրք կան, որոց որոշեալ զօրաբաժինն 20,000ն չէր հասներ. այս ցեղերուն շատին մէկ մասն, և բուն իսկ նախարարութեանց (մեծ դժբաղդութեանը) գետոյն անդիի կողմն են, պարսկական բանակին հետ. և ցաւելով պէտք է տեսնել հոն այլ նոյն չափ թիւ մը Հայոց. վասն զի ըստ վկայութեան պատմչին՝ ուրացեալն Վասակ թէ իր Սիւնեաց աշխարհէն և թէ ուրիշներէ "ժողովեաց զամենայն գայթակղութիւն, և արար գունդ զօրաց բազմաց„, որք կամաւ կամ ակամայ խառնեցան ընդ Թշնամիս հայրենեաց և եկեղեցւոյ. ըստ տեսլեան սրբոյ Լուսաւորչին՝ գառինքն սպիտակք դառնալով 'ի սեաւ գայլս։ Պատանց ու գայլոց գունդերն միատեղ առնելով՝ 120 հազար Հայ կ'երեւան դիմադէմ Աւարայրի դաշտին մէջ. զորս բաժնելով կամ ջոկելով ըստ աշխարհաց՝ կու տեսնեմք որ հին Հայոց 15 կամ քսան աշխարհաց թուէն, միայն հինգ կամ վեց աշխարհքէ եկած են այս գունդերս. որ են Այրարատ, Տուրուբերան, Վասպուրական, Սիւնիք, Մոկք. իսկ ուրիշ աշխարհքներէ հազիւ ամենից մէկ երկու գաւառ կամ տոհմ կու յիշուի. Մեծ Հայոց չորս մասին գրեթէ երեքն դուրս է այս դաշտէս. բոլոր արեւմտեան մասն՝ Յունաց կայսեր իշխանութեան տակ է. և թէպէտ Հըմայեակ՝ եղբայր Մեծին Վարդանայ, կու ջանայ կ'աշխատի անոնցմէ այլ զօրք ժողովել, բայց ոմանք չեն շարժիր կայսեր վախէն, ոմանք այլ ուշանալով չեն հասնիր ատենին. իսկ հիւսիսային և արեւմտեան գաւառք՝ Վրաց և Աղուանից խառնուած՝ անոնց հետ անշարժ կու կենան. հարաւային ամբողջ աշխարհք այլ՝ Աղձնիք և Տմորիք՝ գրեթէ ինքնագլուխ չէզոք կու մնան. թէ և ասոնց ամենուն այլ հրաւէր և աղաչանք ղրկուած էր, և ոչ միայն ասոնց, այլ և Վրաց, Աղուանից և Հոնաց, գալ միաբան Պարսից դէմ կենալու. բայց երկու խորամանկ և աջգուրաց Վասակը, մէկն յարեւմուտք կեցած, մէկալն յարեւելք, ամենայն հնարքով և սուտ թեւամբք զանոնք հեռու բռնեցին Վարդանեան գնդէն։ Այս տեսութենէս կ'իմանցուք որ այսպիսի ծանր հարկի ատեն՝ եթէ բոլոր Հայք միաբան մէկ կողմն ժողովէին, Վարդան փոխանակ 66,000ին կրնար 300,000 զօրք այլ ունենալ. որչափ այլ մեծ երևնայ այս թիւս, դեռ շատ պակաս է համեմատելով վերը ցուցած հաշուին և թուոյ աշխարհաց և գաւառաց և զօրաբաժնոյին Հայոց... Թողլով երբեմն կարելին և այժմ անկարելին, դառնանք եղածին և դիմացնիս կեցած մեր հայակոյտ բանակին։

Չորս գունդ կամ թեւ բաժնուած է այս բանակս. երեքն երկայնատարած շարուած են Աւարայրի դաշտին մէջ Տղմուտայ եզերքը. վասն զի դիմացը Թշնամին այլ նոյնպէս տարածուած է. իսկ մէկալն՝ երեքին ետևէն մէջ տեղուանքը կեցած է, իբր վերջապահ և օգնական վտանգելոց. մեր կեցած տեղւոյն մօտինն է՝ Առաջին և աջ թեւն հայ բանակին, որ Տղմուտայ գետոյն այլ առաջակողմն է, ուստի կու վարէ

ամէքը զուարվար յանձնել յԱրարատ. այս առաջին մերին թեւալեան է հաւատարիմ Հայոց նախնեաց հազարապետն, աշխարհատեսութեան, որ Մասիաց կ'ըսուի, և է իշխանն Խորխոռունեաց ՏԱՐՕՆ, կարգեալ փոխանակ ուրացող իշխանին Գուրդիշոյ, Հայկայ որդւոյն անուամբ և քաջութիւնը 3000 տարիէ վերջ այլ փայլեցնող. իրեն օգնական գնդապետքն են, բաց յայլոց պայազատաց հին նախարարաց, ԱՐՍԷՆՆ ԸՆԾԱՅԻՆ և ՆԵՐՍԷՀ ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ. առիկա Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմէն 'եկած. առաջինն՝ որ Արգուր կոչմամբ կու գովուի 'ի պատմչէն, թէ և ամէն ցեղէ աւելի քիչ նահատակակից ընկեր ունեցաւ այս պատերազմիս մէջ, բայց զօրահանդիսին առեն՝ այս բանակիս մէջ գտնուող ամէն իշխանացմէ աւելի և անհամեմատ աւելի զօրք կու տար, 4000 հոգի, որ (եթէ սխալ չէ թիւն) կու նշանակէ կամ բազմութիւ կամ պատերազմող ու սահմանապահ տոհմ մը, որուն պատմութիւնն և տեղն անգամ մեզ յայտնի չէ, բայց թերևս Վասպուրականի Ռշտահից կամ Ռշտահից գաւառաց ըլլայ, որ յետոյ յանուն գլխաւոր բերդաւանին Կոտոր ըսուեցաւ. (հիմա Քիւթիւր, 'ի սահմանի պարսկական Հայոց)։ Միջին թևոյն ընդհանուր հրամանատարն է ՎԱՀԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, որ այս Հայոց բանակիս մէջ, յետ սպարապետին (Վարդանայ) առաջին նախապատիւ իշխանն է, և ըստ կարգի ազնուութեան բարձրագոյն է քան զնա այլ. (վասն զի հին Ասորեստանի տիեզերակալ թագաւորներու ցեղէն է). ըստ տոհմեանց այլ արժանապէս առաջին Ձանձրիր զնա, թէ և նախ յիշած պատմչաց (Եղիշէի և Փարպեցւոյ) մէջ չգտնենք անոր գեղեցիկ յիշատակները, զոր անզգամ և խորթ ձեռք մը (Մարծուանա աստղին) վերուց ընկեց գեղեցկագիր պատմութենէն։ Վահանայ ընկեր գնդապետքն են ՄՈՒՐՃԱԳՈՒՀ ՄԱՐԴՊԵՏՆ կամ իշխանն Մարդպետութեան, որոյ կալուածքն էին հին տանն Արտաշիսեան գաւառին սահմանեքն, և պաշտօնն էր Հայոց թագուհւոյն և արքունի գանձուց հազարապետութիւնն, որ և գունդ մը արքունի զօրաց ունէր իր ձեռքին տակ. և ԱՐՏԱԿ նախարարն Մոկաց, որ թէ և կոշտ ու խոշոր երկրի և բնակչաց տէր էր, այլ ինքն շատ կիրթ և ազնիւ մարդ, և ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմչին՝ ծերոյն, հանճար, քաջ և երանելի, և Վարդանայ սպարապետին սիրելի ու սրտակից մտերիմն էր, թէ ազնիւ և մնացի բարուցն հաւասար, և թէ հին ծանօթութեանն և երախտեացն. (վասն զի յետ մահուան Ս. Սահակայ՝ երբ պարսիկ մարզպանք եկան 'ի Հայս՝ մեր աշխարհին կարգերը վեր վար ընելու, Վարդան թողուլ իր իշխանութիւնը և երկիրը՝ քաշուեցաւ յաշխարհն Մոկաց, յերկիր Արտակայ, ամուր բերդ մը, և մեծ պատիւ և սէր գտաւ այս իշխանէս. այնպէս որ երբ յետ ժամանակաց՝ Պարսից թագաւորին դաւը՝ Հայոց նախարարք տագնապած էին, իրենց բերան առին զԱրտակ, որ համոզէ զՎարդան իրենց հետ միաբանելու 'ի խորհուրդ ուրացութեան.) հիմայ Վարդան զԱրտակ բանակին մէջոցը դրաւ։ Այս երեք մեծ իշխանաց հետ կային ուրիշ մեծամեծ նախարարաց պայազատք և թագաւորական զօրաց գլխաւորներ։— Բանակին ձախ թևոյն զօրավարքն էին, ՓԱՓԱԳ ԱՌԱՒԵՂԵԱՆ, թէ ինքն և թէ իր ցեղն շատ ծանօթ չեն մեր պատմութեան մէջ, և բնակութիւններն ալ տեղ ըլլալն այլ յայտնի չէ, թէ և կ'երևի մեզ Այրարատայ կողմերն ըլլալ. ԹԱԹՈՒԼ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, Վանենոյ ընդարձակ դաշտերուն իշխեցողն. առոնց ընկեր ՏԱՃԱՏ ԳՆԴՈՒՆԻ՝ գործունեայ մականուանեալ, գլխաւորը շատ հեռու և ստորասկիզբն տոհմի մը, Քանանեացւոց, Քանանայ ցեղէն, որք ըստ պատմութեան՝ հալածեալք 'ի Յեսուայ և յԻսրայելացւոց՝ անցան յԱփրիկէ, և մէջերնէն մէկն Քանանիդաս անուամբ եկաւ 'ի Հայս, և ցեղն ըսուեցաւ Գնթթունիք կամ Գնդունիք. Այս (ձախ)

Թեւին դիմաց Պարսից առջ Թեւը մեծ պատրաստութեամբ և քաջութեամբ կեցած էր. անոր համար սպարապետն Վարդան՝ ընդհանուր առաջնորդութեան զատ մասնաւորապէս այս Թեւին առաջնորդել կամ օգնել յանձն առաւ։ Նախկին երեք Թեւերուն եւս չորրորդ օժանդակ կամ վերջապահ դրաւ քաջ և հաւատարիմ խումբ մը, գնդապետ կարգելով իւր հարազատ եղբայրը ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ, և իւր միւս սրտակից և նիզակակից բարեկամն ու սիրելին ԱՐՇԱՒԻՐ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ. (ինչպէս որ յետոյ այսոր որդիքն՝ Ներսէհ և Հրահատ՝ իր եղբօրորդւոյն և իր յաջորդին Վահանայ՝ սրտակիցք և բազկակիցք եղան)։ Արշաւիրայ կալուածն էր Այրարատայ հէն Երասխաձոր գաւառը, որ յետոյ Կամսարական և Արշարունիք ըսուեցաւ։ Այս երկու հաւատարմաց և քաջաց հետ՝ չորրորդ գնդին կ՚առաջնորդէր նոյն իսկ բոլոր բանակին առաջնորդն և սպարապետն, ինքն Մամիկոնէից տէրն, ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ, Մեծն, Քաջն և Սուրբն։ Պատերազմին ատեն՝ աւելի ձախ Թեւոյն քով գտնուեցաւ. իսկ հիմա՝ գրեթէ ամէն տեղ ամէն գնդի քով կ՚երեւի. ամէն մէկուն սիրտը և պատրաստութիւնը քննելու տեսնելու, և հարկաւորը տալու, քսելու. ամէն կողմ կարծես կու լսուի նոր խօսած առեղծաբանութիւնն. "Ի՛ բազում պատերազմունս մտեալ է իմ, և ձեր ընդ իս"[1]։ Այն բան կարգաւորելէն և վառուած պատերազմի յարմարցընելէն ետեւ, կու դառնայ Վարդան չորս գնդերէն զատ ուրիշ և անծանօթ գնդի մը մէջ, որ առաջիններէն ոչ շատ հեռու ժողովեր էր, վերջին տակ. և էր Հայոց եկեղեցւոյն ուխտն. կաթողիկոսն Յովսէփ, որ աշխարհիս քաղաքական շփոթից համար դեռ հանդիսապէս չէր օծուած, և զատ յութիւ եպիսկոպոսաց և երիցանց՝ հոգելից և հրաշալից երէցն ՂԵՒՈՆԴ, որ բոլոր ուխտապահ Հայոց հայր և բանակին երկրորդ սպարապետ մ՚էր, և եկեղեցւոյ և հայրենեաց անձնանուէր նահատակ մը, որուն անհնարին կրօնասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը, աշխարհիկք և եկեղեցականք՝ կրնային նախանձիլ. Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ վախճանելէն ետեւ, ինքն որ անոնց երիցագոյն աշակերտն էր, իբրեւ երեսփոխան մը եղաւ անոնց. խորհրդակից և օրինակաւոր կու շարժէր զեկեղեցին և զաշխարհն։ Նաեւ այս գիշերս այլ մեր հաւատարմաց բանակին դիմաց և Վասակայ զրկած հրապուրիչ պատգամաւորաց՝ երկար քաջալերական առեղծաբանութեամբ մը Վարդանայ ընծաները կու հաստատէ կրօնական փաստիւք. Օրհնութիւնք այդ երկու հոգեշունչ բերնանց փչմունքէն (Վարդանայ և Ղեւոնդայ) վառուած վարուած պատերազմիկ մը, յաղթութենէ մեր բանի կու պատրաստէին, — մարտիրոսութեան, պսակուելու յերկինս. և պահ մը զինուց պատրաստութիւնը զարդարելով, հոգւոյ պատրաստութեան կու սկսին. Մէջերնէն երիտասարդք անմեղ, որոնք ատենուան Թողը տրուած ազատութեամբ դեռ երախայ ըլլալով, կու փութան 'ի սուրբ աւազան մկրտութեան, կանչելով, "Այս գիշեր ջրով, վաղը առաւօտ արեամբ"։ Աւարայրի դաշտաց մէջ լճակ մը կու նշմարի Աք-Գէօլ, սպիտակ-լիճ անուամբ, կու կրնայ կարծել թէ այս լճակին մէջ մկրտուած ըլլան այն եռանդագին երիտասարդքն, որք գիշերը նորընծայից Ձեռամբ պատուանշանը հագան, առաւօտուն քաջաց փառքուն զգեստը, երեկոյեան՝ վկայից կարմիր ծիրանին։...

Յիշեալ Հաղորդական գիշերին անցեր, և դիւցազնական կամ քաջաբարենուն օրը ծներ է. դեռ չլուսցած՝ կու փութան քահանայքն գիշերային եկեղեցական պաշտամունք աւարտելու. և առաւօտեան գերագոյն նահատակութեան հանդէսը կատարելու, — սուրբ պատարագը։ Թէ երկու Լուսաւորչայ և Վրթանայ, կամ մեծին Ներսիսի և Մուշեղայ օրէն 'ի վերայ այսպիսի վեհ վէմ., սեղանի, սրբազան հանդէս մը կա-

1. Դարձ. յԵղիշէ։

տարուած չէր. պատերազմական փողերէն առաջ ըսուեցաւ եկեղեցւոյ կոչնակն, ուրոյն հնչեցուցանող քաղաքը խոռովեցան ձայնէն. եւ երբ խաղաղարար անհնազանդ աշխարհի անձանց ձեռքով տուրք հայի կերպարանքը ծածկեալ բարձրացաւ 'ի հանճարէն Հռոմ եւ 'ի հաշտութենէն մարդկան, վաթսուն հազար կտրիճ հաւատացեալք՝ անձամբ եւ զինուք խոնարհեցան, երկրպագեցին; հաղորդուեցան սուրբ խորհրդոյն, մեղմեց եւ արեւան «Ղեւոնդեան Սուրբենցի. զորս զգուշացնելէն զօրութեամբ զգուշ մի ճանապարհ հովուել, եւ կանգնելով կանչեցին. «Հռովմայեցւոց միահեծան մեր ընդ „միահեծան աշխարհին, եւ հեռացան արեւան „մերոյ ընդ արեւուն տուրք մարմնոյրենին, եւ հանեցին Աստուած կամարով „պատարագութեամբ, եւ մի՛ տացէ ղեկեղեցին խաչ 'ի ձեռս հեթանոսաց„: Այսպիսի թշնամիներուն հակառակ իր գնդերին, իր անկեղծ, զինակիրներին զգաստացնելու պատրաստելու, եւ ամենուն կարգադրելու քէչ մի կերպարանով, յառաջ քան զարեւուն երեւալն: Մենք այս բանակս զարդարած, ուրանք այլ վրանաց զգուշ քով կամ իրենց կաշառանաց եւ զինուց վրայ կանթեղաւ, աչքերնին Հայոց եւ Սահակեան հանճարեղութեանց վրայ, ընդ մեծի երկնից եւ երկրի հետ խօսելով մտքերնին, յանկարծ ձիերնին զարթել ու խորխոնջը ըսելով կու զատանան այս կողմը, ու սրտերնին կ'ըսէր կ'անցնի. կայ թօթուելն վարագոյրը զուարթելու. հայկական մեծ ու պայծառ աչքերնին կու թաւալին լայնակեր յոգնած նայելու, առիւծաձև մնալով խաղաղաւէտ աչքերնին շողշողելով կու նայէին կ'երթան մեջէն 'ի լոյս հանելու հօգւոյս, ընտանի ընդ՝ նմանման այն տեղէն; այն չէ նոցա՝ ուր բնակէ հայրենեաց. անտենց է, ուր թողուցին իրենց կանայք սիրելիները.....ո՜հ, որքան հեռու իրենցմէ. եւ արդեօք որքան ատենի սիրոյն հեռանան բանակի մէջ ժամէ մեռնելոյ. արդեօք ժամը այս ժամանակ ոչնչ երկիրնին վրայ թէ յիշելով սիրոյն նոցին անցնող՝ զոր տուրք սիրելեաց ոչ յիշելով ոչ յիշելին.....

Աշխարհի քէչ մ'այլ եւ մերձենք ժամ գիշերոյս, եւ թող մեր սիրատուն որբասան, քաջատուն Հայ երիտասարդաց՝ այսպիսի մտածութեանց կամ սրտածութեանց տալու ապագայ... փոքր ձայնին. եւ դու երեւակայութիւն հայրենի հոգին, եթէ ասոյց է զգայուն մարդկան կամ երգչաց բանծն. անցնի ատենց չարժանց քավէն, խառնուէ այն լայնաշունչ հագագներուն, եւ զեան հրախառն հանճարութեան այնս հաղորդելու իրենց յիշատակութեան, իրենց սիրածներուն....: Մենք հարկաւ եւ ոչ կասկածու անցնելիք զեռոյն այն կողմը, թշնամեաց բանակն այլ քէչ մը ձանձրանալու:

Այս Պարսից բանակս մեր աշխարհը եկածներուն մէջ մեծերէն մէկն է. եթէ Հայք հարկի տանն էին հազարաւ 300,000 եւ ուելի զինուոր կրնային հանել, Պարսք եւս առաւել, իրենց ընդարձակ աշխարհաց համեմատութեամբ. եւ հիմայ որ ուրիշ կողմանէ խաղաղութիւն ունէին՝ կրցան մեծաւ բազմութեամբ գալ, իրենց ամենէն երեւելի զօրավարներով, եւ ամենայն պատերազմական պատրաստութեամբ. Յազկերտ եւ իր խորհրդատուն Միհրներսեհ՝ հազարաւ ձեռնկառավարի հրամանաց հաւատարիմներէն հայաստանի ձիանեղեն բարձրահասակ վրայ խաւարեցին երեւելի ֆղոց. զորս բանակին մէջ իրենց սպարապետն 'ի փառաւոր փողերու բանձանեց, կ'ըսէ պատմիչն. քաջաձի Հայոց հեծելոց դէմ ընդ կրնայր կենալ հանճարեղ Պարսիկ ձիաւորք, անոր համար այս անձնանուէր քնթանուոր զազանաց վստահացեր էին. իրենց ընտիր ձիերն այլ Հայաստանէն կ'առնուէին, եւ անոնց հեռ հաշտութեան տանն՝ իրենց ընտիր եւ յաղթող հեծելքն՝ Հայք էին: Հիմայ այս զօրուն զօրաց վրայ երամներ մեծի չորս հինգ խումբ այլ ահագինք կամ բոլոր մէկէն 50 փիղ (որ թէ եւ շատ, զեռ պատանջաց ցուցածէն շատ չ'երեւիր), մէկէն անոնց քով 480,000 Պարսիկ կու անէանս. վասն զի կրկին կրկին կ'ըսէ պատմիչն թէ ամէն մէկ փղի քով 3000 սպառազէն զօրականք

հայքին, և կ՚աւելցընէ, «Թող զայլ զօրսն ամենայն»։ որոնցմէ էր Մարտան քաղցամարտիկ գունդն այլ. դարձեալ ուրիշ տեղ կ՚ըսէ որ սպարապետն Պարսկաց տեղեկանալով թէ 60,000էն աւելի են Վարդանանք, և թէ որք են անոնց պարագլուխքն, մէկուն դէմ երեք երեք հոգի կու պատրաստէր։ Նոյն այս ամենայն, և ասկէ զատ Վասակայ ուրացակից գունդքն այլ, և Հոնք և ուրիշ բարբարոսք այլ մէկտեղ, եթէ Պարսից բանակը 250,000 զօրաց կու հաշուընեն՝ ըսեմք, դեռ ճշմարտէն պակաս ըսած կ՚ըլլամք, և ոչ այլ աւելի՝ եթէ 300,000 այլ ըսեմք. մանաւանդ որ պատմչաց մէկն կ՚ըսէ ասոնց համար թէ «տարածանէր երկայնէր ճակատն յերկայնութեան դաշտին Ճեծի»․ և յառաջ, «Ի շրջապատ եզերն Տղմուտ գետոյն . . . ղակէր ամենայն բանակէին»։ Պակիշ ըսածն է բանակին չորս դին ամրութիւն ապահովութեան համար, զոր աւելի պարզաբար կու յիշէ առաջին պատմիչն, «Բանակ բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, չերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր խորև զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ»։ Սասն զի կու վախէին Պարսք թէ Վարդանանք յանկարծ վրանին հասնին, և կրնային այլ այնպէս ընել, ըստ Ղազարայ Փարպեցւոյ. բայց յանդգնութեան գործ մը կ՚ըլլար. և ամենայն պատրաստութիւն, մանաւանդ հոգևորը՝ ընելու ատեն չէին ունենար. վասն զի երկու բանակներն այլ գրեթէ մէկ ատեն հասան պատերազմին տեղը. Պարսք Հերայ և Զարևանդայ կողմերէն (Խոյի և Սալմաստայ), Հայք Արտաշատայ, պատերազմին առաջին օրը, և տեսան որ Պարսք նոր հասեր են և բանակնին ամրացընելու վրայ են։ Պարսից սպարապետն էր Մուշկան Նիւսալաւուրտ (որ թերևս նշանակէ Թուլ-երես, բոլորմօրուք), իրենց ամենէն երևելի զօրավարն. և կ՚երևի թէ նոյն անձն է, որ Հայոց թագաւորութիւնը վերցուելէն ետև երկու անգամ մարզպան ըլըսուեցաւ 'ի Հայս, և հոն չյաջողած պատուքին վրէժն առնուլ ուզեց այսպաթիւ. որով կրնայ յարմար անձ մը չէին կրնար գտնել Միհրներսեհ և Յազկերտ։ Պատերազմին ատեն ինքն կեցաւ ընդհանուր զօրավար բանակին կեդրոնը կամ մէջ տեղը, Պարսից ամենէն կարիճ քաջաց քաջ անձնաղթ և անմահ սեպուած գնդով որ է Մատեան կամ Մատենիկն, որք Մակեդոնացոց փաղանգին պէս քաջէ քաջ պարտըսպի նման անքաժ կու կենային և մէկտեղ շարժէին, և թէ մէկն ընկնէր, տեղը ուրիշ մը կ՚ամբողջացունէր գունդը։ Ձախ թևին զօրագլուխն՝ կ՚երևի թէ էր Դոլղէճ, որ և բոլոր բանակին մէջ նախապատիւ էր յետ Մուշկանայ, և Հայոց աջ թևին դէմ կու կենար (ընդդէմ Խորենայ). բայց այս կողմէն պատերազմը չի զայրացաւ, կամ թէ երկու գիմամարտք այլ հաւասար քաջութեամբ կռուեցան իրարու հետ. այլ սաստկութիւնը արևելեան կողմն էր, ուր էր Պարսից աջ թևն, և հոն գումարած էին բոլոր նիզակակից ազգաց զօրքն, որոց մէջ գլխաւորք էին (գժբաղդաբար) Հայք և Վրացիք. Հայոց արևելեան սահմանակիցքն Աղուանից ծովուն մօտերը. առանց այլ գրակից Գեղ (Տիլէմ). առանցմէ զատ Աղուանիցիք կամ Աղուանցիք, և Հոնք՝ որք 'ի հարկէ մեծաւթիւ պիտի ըլլային. Հայոց սեցած գնդին գլխաւորն պիտոր էր ըլլալ ինքն վասն Վասակ, տէրն Սիւնեաց, որ քան զամէն ցեղ Հայոց բազմաթիւ զօրագնդի ունէր յաշխարհագումար հանդիսին Հայոց, 11,400 կտուոր. Սիւնեաց իշխանին միաբանք էին իշխանքն Բագրատունեաց, Խորխոռունեաց, Վահևունեաց, Ապահունեաց, Կէչոց, Սերճայ և մասն մի Ամատունեաց և այլոց, որոց զօրաբաժինք գումարին 8000է չանցնի. որք Սիւնեաց գնդին հետ 20000է կու մօտենան. և Վարդանանց զօրաբաժնէն գրեթէ աւելի են. ասոր համար ըսի՝ որ առանց չափ այլ կրնային հետեւ ալ ունենալ և բովորն 60-70000 ըլլալ։

Այն երեք թևերէն զատ էր չորրորդն, և անոր առաջնորդն Արտաշէս, իբրև վերջնապահ միանգամայն և փղապետ, որ մեծ խումբ մը գազաններով մէկ-տեղ զօրաց ետևը կեցած էր, և ուր պէտք ըլլար՝ հոն օգնութեան պիտի շարժէր....

Բայց հոս չուշանանք, վասն զի ահա լուսացեր է պատերազմական օրն, օրն մեծ, օրն անմոռանալի։ Երկու բա-նակներն իրենց հրամայուած տեղը և կարգը կու բռնեն. Վարդան սպարա-պետն իւր երեսուն բիւր զօրաց և փը-ղաց բազմութեան գլխուն կու տեսնէ գրեթէ հաւասար երկայնութեամբ շարուած բանակ մը. բայց գիտէ այլ որ իրեններն այնչափ թանձր չեն, հազիւ քանի մը կարգ զօրաց կան ետևէ ետև. զայն ալ գիտէ (մեր ցաւովը) որ ա-նոնցմէ ալ ամենքը բոլոր սրտով միա-ցած չէին բուն ուխտապահ հայոց, այլ Վասակայ հրապուրանօք պղտորած. և եթէ վարպետ խաղ մը խաղայ՝ կըր-նայ զանոնք իր զօրաց հետ խառնել, կամ պատերազմէ դուրս հանել. գիտէ որ իր նիզակակիցներէն ելած հայերն այն որ Վասակայ հետ՝ իրենց միաբանու-թիւնը Պարսից ցուցընելու համար, ա-մէնքն քան զՊարսիկս քաջութեամբ պի-տի կռուին, կամ աւելի առաւելութեամբ. Ինչպէս որ կ՚ըսեն թշնամեաց պատմա-կանք։ Ասոնք իրեն մէկ մէկ յոյս մեծ մեծ մխիթարութիւնք են. բայց քանի որ կու մտածէ թէ իր բուն թշնամեաց, թէ և քչուոր ալ հաւատափոխ հայ-ոց՝ սպարապետն է Վարդան, այն ժա-մանակի (ըսենք ամէն ժամանակի) զօ-րավարաց օրինակ, և Պարսից թագա-ւորին անգամ՝ քաջութեամբն դեռ սի-րելի և հարկաւոր անձ մը, Մուշկա-նայ բոլոր պատրաստութիւնն և բազ-մութիւնն տարակուսելի կ՚երևի, ու կու տագնապի. բայց ժամն կու գայ կու մօտենայ. կու ժողովէ զնդապետները ու զօրավարները, կու յիշեցընէ իրենց պարտքը, Վարդանանց կործանութիւ-նը, քաջութեան և յաղթութեան վարձքերը, վատութեան և փախուստին պատիժները և զանազանութիւնը. և կու խաւրէ իւրաքանչիւր իր կար-գին։

Այս բաները ըսելու կարօտ չէին հայք, քաջալերուած Վարդանայ, Ղևոնդի և Քրիստոսի հոգւով, որ դեռ սրտերնուն մէջ կու խօսէր. կըր-նար ուրեմն իրենց սպարապետն այլ քիչ մը այն գիշերուան վերջին պահին՝ առանձնանալ իր վրանին տակ. նախ խօսել ընդ Աստուծոյ և յանձնել իր կեանքը և մահը, որոց երկուքն ալ սրտով փափագէր, և հաւատայր այն օր փոխել յանմահութիւն. ապա երկ-րիս վրայ հարկաւոր եղած բաներուն համար յետին կամքը աւանդել ՚ի կը-տակ կամ ՚ի սիրտ մտերմաց. մինչ սը-պասաւորքն և թիկնապահքն զէնքերը և զարդերը պատրաստէին։

Ահա հագաւ, հեծաւ, զուարթա-ցաւ Վարդան, արևէն աւելի ցանկալի և պայծառ այն օր՝ իր սիրելեացը. ա-մենուն աչքին ու այնքան թշնամեաց բազմութեանը վրայ [illegible] կու նայէին, որքան սիրով կու դառնային այն բարձրաստուր կաթողիկէաձև շիկա-կարմիր վրանին, որոյ գլուխն վերև ոսկի արծուին թևատարած, չորս բոլորն կարմիր-կանաչ-կապոյտ դրօշներ հովէն ծալլուելով ու բացուելով իբր ծափ ծափի տուած կու հրաւիրէին զՎար-դան. զՎարդան հրաւիրելով վրանէն ելլելը պայծառ պահապան ու պա-տուոյ զունդն՝ նշան տուին, և սկսան շարժիլ. յանկարծ վրանին փեղկերն վերնալով բացուեցան, թիկնապահք և սպասք, հեծեալք և հետևակք՝ փայլ փայլ զէնքերով իբրև ամպէ մը սկսան դուրս թափիլ. և խումբ մը ծաղ-կազգեստ կայտառ երիտասարդաց՝ 25 տարուընէ վեր՝ բռնած ձայն մը ձայնե-ցին, դղրդալով, ահաւոր, վեհ՝ և քաղցր ձայն մը, որ մեր յետին Արշա-կունի Արտաշէս թագաւորին սև օրէն վեր չէր լսուած... պաշտօնական երա-ժըշտաց դասն էր. որ այն օր՚ի Վարդանի կու ձայնէր հայոց թագաւորը, ա-ռաջնորդը, յոյսը և փառքը. և երգ

մեծամեծ ամփիփայլ գալարելով և անօ-գողոր ողղերձներն լայնատարած բերաններն յերկինք շարած՝ իբրև յետ երկայն հառաչանաց՝ հայկական պատերազմի եղանակը հնչեցին, ո՛հ, բոլոր բանակին, գետին ու լերինք թնդալով զարնելով որոտացին, Փա՜ռք Հայոց, Սուրբ Աստուածն, Վարդան քաջ: Այս ահա յերևան եկաւ քաջն այն, կարմիրն այն Ս. Վարդան, Ճառագայթներուն եռանդեան ոգւոյ վառող արեւուն պէս, իր նախապապերուն Մուշեղի նման՝ Ճերմակ, Ճառագայթ, Ճախրասլաց, բարձրապէտս բարձրաթափանց ձիուն վրայ յարմարած՝ քան թէ հեծած կամ նստած. վասն զի ձին դրեթէ սանձի անկարօտ և տիրոջը սրտի առերը թեթևցած քան թէ տաղ՝ չէր գիտեր կու խաղայ թէ կու թռչի. իսկ ինքն իբրև Եզեկիէլեան աթոռի մը վրայ հանգչած՝ թեթևութեամբ անձին դի՛ կու գանայ, կու թռչի, կու հանգչի: Ոսկեխառն արծաթափայլ սպառազինութեան վրայ ձգած է մեծ ծիրանի ու ոսկեթել պատմուճանը վերարկուն, զոր արեւակերպ ակնախտիղ ապիզակ կամ Ճարճատող մը կուրծքէն վեր կու միացընէ, ազնիւ ներքին յաղթութեան կախուած, և ինչուան ծանրաշքին կօշիկները կ՚իջնէ. գլուխն արծաթափայլ սաղաւարտ՝ ու կէսքանդակ գեղեցկանկար, որոյ կանգնէն դէպ ՚ի գագաթն ոսկի արծուի մը կայ, և վարն եզերքէ բոլորած պսակաձև թագ մը, անոր վրայ այլ պլլուած բոլոր գերագոյն քրիստոնէութեան նշանը՝ անշարժ կանգնած հանգոյցը, որոյ ծայրերն ցցունաղարդ՝ ուսոց վրայ կ՚իջնեն. Այսպէս արդարև ամենութեան արժանի մանձն այն հանգուցին ներքև էր. բոլորակերպ, կարմիրայտ դրեթէ Ճառագայթարձակ, շուրջը դէմք մը. նման եղեռնական Մարմնոյդյոյ. բայց անմխիթարութիւն աչքերով. Աչալուրջ և խանդաղատ հայեցուածով նիզակաց վրայ բայց յեռագոյն դրօշակ կու ծածանին դաշտային զուռնով և նշանով վառեր, Մահկանացուաց անբոնութեան, Հայոց բարեպաշտութեան, Յովհան ազատա-

կանութեան և Հայ Թագաւորին ամենազա-կանութեան. զորս ուրախութեամբ ողջունելով 66,000 բերան՝ Վարդանայ անհուն բանակին և անձնանուէր վիրաւորուած ժայռն այլ կու խափանեն պատահ մը: Ս. Վարդան յառաջ անցնելով իր ամբողջ գնդէն՝ մէկ մը Ճերմակուղը կու թռչի բանակին մէկ ծայրէն միւսուն մէջերը, ողջունելով, խրախուսելով, գրեթէ նոր ոյժ մը փչելով, և... նշան կու տայ սկսելու զարկերազմի: Ահա մէջերն կու սկսին զէնք ձգել վեց բիւրքն Հայոց. ամենք ապառաժ(ե)ն (այսինքն բոլոր զրահ հագած) ամենք մերկք (այսինքն անզրահ) և ամենք են ասպետաւորքն, գամենք վահանաւորք, հետևակք նիզակաւորք և սուսերաւորք. ամէն շարք հեծեալք ծանր կամ թեթև զրահով:

Միհրան հօր քիչ մը լռեց. խօսի Եղիշէ. "Իբրև այս այսպէս պատրաստե-„ցաւ, երկուքեան կողմանքն ի սրտմտու-„թեանն և մեծաւ բարկութեամբ „զայրանային, և գոռալով զարու-„թեանն յիրեարս յարձակեցին երկո-„քեան. և ահագին աղաղակին յերկո-„ցունց կողմանց՝ իբրև ՚ի մէջ ամպոց „շփոթեալ՝ Ճայթմունս զարկեր, և „հնչումն ձայնիցն՝ դղրդմունս քա-„րանձաւս շարժէր: Ի բազմութենէ „սաղաւարտիցն և ՚ի փայլումն սպառազի-„նացն վառերոցն իբրև նշոյլս Ճառագայ-„թից արեգականն հատանէին: Նա և ՚ի „բազում սուսերացն շողալ, և ՚ի Ճօճել „բազմախուռն նիզակացն իբրև յերկ-„նուստ ահագին հրաձգութիւնք և „ասպին: Ո՞ւմ ի՞նչ իսկ է բաւական „ասել զմեծամեծ տագնապ աղաղակ „ձայնիցն, որպէս կոփիւնք վահանա-„կորացն և Ճայթմունք լարից աղեղա-„ցըն զլսելիս անմնեցուն առ հասարակ „խլացուցանէին: Նոյն էր անտանել „շտապ մեծի տագնապին և զարհուրան „անհնար տարակուսանացն երկոցունց „կողմանցն, առ ՚ի յանդուգն յարձակ-„մանէն զմիմեանս բախելով. քանզի „թանձրամիտքն յոխորտէին և վատա-„սիրտքն լքանէին, քաջքն խրախուսէին „և նահատակքն գոչէին„:...

Այս մեծ ու բազմամարդ Ճոխապատանում, ուր 300,000 և աւելի Տաճիկք կառուցած դրեթէ յառաջուց մինչև յերկինս, որչափ նշմարւում է սուտակութեանն՝ նոյնչափ այլ քրիստոնէութեանց մնացորդ. երկու կողմէն մէկ կողմ. Հազար 4 կամ 6000 մարդ ընկած, որոյ պատճառ, մէկ մը երկուքին այլ հնութեանց և վերաբերութեանց շարժեր է. մէկ մ՛այլ բանալուց մէջ սեղ գետ մը ընկնի, որով երկրին ամեն հեռուէն ներգործութեան և ուրիշ հեռաւոր զինուորով կառուէին. Հայք առեւտրականութեան մէջ շատ վարպետ էին, որով աւելի յաջողեցան Պարսից վրայ, բայց թողով նուաղ ընթրով կենդանին յաղթել առանց քչերու Պարսիկներուն. իսկ առանք թէ և բազմաթիւ՝ չէին համարձակեր Հայ պատերազմ դէմ գերը անցնիլ, մանաւանդ առանց վերջնում՝ զօրաց դժուար էր շարժել: Բայց կարծես կամաց երկու բանակին այլ սկսան մօտենալ ի գետեզերքը, և Հայոց եր որ մէկին կամ մէկային անցնելու դիմացի կողմը երբ յաղթող. և Հայք առաջին այս առաւելին յաղթութիւնը: Երկուց երկրին դար ու փառ գիրքը զիրենք շարքեաշ և փորձ ըրեր էին. յաղթողութեանը անցան Ջուրը, մինչ Պարսիկք առաջակուսեալ կու փախչին եզերքը. Հայք Ջրէն ցամաքելով առաջին թափով դիմացի եզերքները քշեցին, բայց խրենք այլ սկսան Պարսից բազմութեան մէջ խառնուիլ: Հայ զօրք նորէն սկսան պատերազմի, և բաղդն յերկուանս դառ. Նախակայ առաջնորդն թէև էր հաստատ իրարու կ՚ընդդիմանային, և գրեթէ ինչուան վերջը տևականաթիւ. Հայք՝ Պարսիկներ դէմ կեցան, ինչուան որ իրենց երեք գնդապետ զօրավարները այլ քաջաբար ընկան նահատակուելով դաշտին վրայ, Խորէն, Բզնուէն և Գաբրիէլ. Միւս թևն այլ նոյնպէս առաջին ձգտեցաւ և գրեթէ հասարակ կու կռուէին. իսկ արևելեան թևերն, ուր Հայք Հայոց դէմ էին, Վասակայ նշանաւոր զօրացու, և Արտաշիրից կողմի թևն ընկռու անկանգնեաց. այն շփոթութեան առեն գունդ մը անկեալ զատուելով փախուստ կամ պատերազմին դուրս ելաւ. այս բանս բոլոր պատերազմը կերպարանափոխ ըրաւ: Այնելի մեծ շփոթութեան ազդեց իր բանակը՝ որ թէպէտ և երագահաս օգնութեան, որ սկսածելով ձախ թևոյն եա քաշուիլը, վերջ Ջանատ դիմով մը հասաւ օգնութեան, նորէն կարգի մտուց հատուածները, և ինքն առաջ անցնելով ընկաւ Պարսից աջ թևին վրայ, յորում ութսուն զօրաց Հայք, և հետեւակները ու արևելեան առաջաց զօրեղ կալին, և քշելով առաջ ձգեց անոնց միջին թևոյն և փղերուն վրայ. Եղիշէ ասէ Սպահանն Արծրունի այլ Հայոց մէջէն գնդաւն յառաջ թափով յարձակելով Պարսից միջին և բանն գնդին վրայ՝ խառնեց, շարժեց և գէթ յաղթել քաշեց. որով Պարսից երկու շփոթած շարժուած գնդերն այլ ընկան խուռն վրայ, ու Արտաշիր և Անհանգ առջևոլան մէջ. և եթէ այսպէս շարունակ ընթացքին կամ նոյն տեղին վերջնապահ գունդն այլ իրենց օգնութեան հասնէր, թերևս բոլոր Պարսից բանակը պարտուէին. վասն զի Անհանդ և Արդանարգ բանակներէն անհնարին Մարտակուն գունդն անդամ պատուացաւ, 140 տարեկան Արտաշիր՝ Հայոց տարածայնեանն և Արծրունի նախարարեցին առ բերով մահացան, մէկ կայլ այլ փախչելու վրայ էին. և առաւ Աբանն կռուած Վասակայ չար զօրքին աննուեցաւ իր յետ քշուած գնդին մէջ. Վարդան տեղաց վերջ ձիավարութեան զօրքաւ այդ անմիջապէս վրայ, որ իր թեւերին առաւելութեան օգնած ճակատ ակեալ առաջ բերելով առաջնորդեցաւ, փղերուն մէջ փախուստ պատճառեցաւ: Այսպէս Վարդանայ ապրող ըլլար այնչափ յաղթող նահատակիլ կամ հոս ու հոն. բայց ինքն առաջին ըմբռնիլը զօրաշարժելով, աւելի եղերին նահատակ քան յերկիր յաղթող ըլլալ փափաքեր: Պարսից սպարապետն Մուշկան՝ որ կենաց և մահու, յաղթութեան կամ յաղթութեան ժա-

մը հաւաքած կնա տեսնելը, որչափ որ տագ-նապեցաւ 'ի Վարդանայ, անոր շատ յառաջէն այլ իրեն օգուտ առաւ. տե-սաւ որ անոր և մնացեալ Հայոց միջին ու ձախ թեւոյն մէջ՝ մեծ միջոց կայ. իր ընտրեալ զօրաց դասերը և Մատենիկ գունդը ժողվեց սրտապնդեց, ու մաս մը այն հեռու մնացեալ Հայոց վրայ դարձուց, մաս մ'այլ Վարդանայ և Վահանայ դէմ կենալու, և առանց ե-տեւէն գալու և մէջ փակելու՝ պա-տուէր տուաւ շուտով, փողեց կանչեց Արտաշիր որ փղերը առաջ քշէ. ինքն այլ իր յատուկ գնդով յառաջ անցաւ. և այսպէս երկու երեք կողմէ պատե-լով հոն, “Սրբոյն Վարդանայ խումբք „քաջ նիզակակիցքն ոչ սակաւ նախ-„ճիրս 'ի տեղւոջն գործեցաւ. յորում „տեղւոջ և ինքն իսկ արժանի եղև „անուանս գլխաւորեալ նահատակու-„թեանն պսակի „:[1] Վարդանայ հետ հոն պսակուեցաւ իր պատուական և նիզակակիցն Վահան Արծրունի. այս երկու պատերազմող պէս իրենց գնդէն ինչուան վերջին շունչը առաջնորդելով և կռուելով ընկան մեծափառ քաջու-թեամբ աջ թևին երեք զօրագլուխքն, զոր վերը յիշեցինք. ձախ թևին գըն-դապետն այլ Տաճատ Գնթունի. այս թևէն և միջին թևէն երկ երկու զօ-րաւոր զօրագլուխք սպաննեցան, անոնց տեղ ուրիշ զօրավարեր իշխանք ընկան ԱՐՏԱԿ ՊԱԼՈՒՆԻ, ՀՄԱՅԵԱԿ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ, ՎԱՀԱՆ ԳՆՈՒՆԻ և ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆՁ-ՏԵԱՆ. որով յայտնի եղաւ՝ որ թէ Վարդան և թէ իր հաւատարիմ նի-զակակիցքն մտքերնին դրեր էին՝ կամ հալածել քշել զթշնամին կամ ինչուան վերջը պատերազմելով մեռնիլ. և ա-րեամբ քաւել բոլորովին իրենց ու-րացութեան յանցանքն այլ: Ասոր համար երբ Պարսից զօրքն մտան 'ի Հայս, Վարդան հրաւէր խաւրեր էր իրեններուն ոչ այնքան 'ի պատերազմ՝ որքան 'ի մարտիրոսութիւն, ըսելով. “Պսակաց բազում հասեալ գայ. բերե-„լով աստուածանիրաց պատերս եղեգնա-„ւոյս. ապա որ ոք ցանկայ անմահ՝ ա-„ձաղաղեցէք, զի մի վրիպեսցի ոք և „զզջասցի.... Այս գայս լսեալ Ձիր-„մաքառութեան և զանմահութիւն ա-„բողացն՝ դղրդեցան, և կերպս անձեռնով „զմիամտանք, որպէս հօտք որ 'ի ձագն „աղի փութայցեն զկնի հովուաց „:[1] Իսկ վերջապահ գնդին մեծ զօրա-գլուխքն Արշաւիր և Համազասպեանն՝ պատերազմին սաստիկ խառնուրդէն հեռու ըլլալով իրենց պաշտօնք կատա-րեցին. յետ նահատակութեան արժա-նաւորաց՝ և երեկոյին վրայ հասնելուն. եա քաշեցին ախոյեան զօրքերը, որ իրենցմէ յանդուգն և յառաջադէմ վարիչներ կորուսեր էին. ուստի ոմանք այս երկու վերջապահ զօրագլխաց գըն-դին խառնուեցան, ոմանք այլ ցրուե-ցան զանազան կողմ, կամ բերդերու մէջ քաշուեցան: Տասն պարագլուխ նահատակեալ իշխանաց հետ, հարա-քանչիւրին ցեղէն (բաց յԱրծրունեաց) 276 կամ 286 կորիզք ընկան բուն պա-տերազմին առեն. որոց գրեթէ կէսն, 137 հոգի Վարդանայ հայրենակից՝ տէ-րունէր Մամիկոնեանք էին, մնացեալք մէջ բազմութիւնքն են՝ Արտակայ տոհ-մակից Պալունիք, 57 հոգի: Անոնցմէ դուրս են Արծրունիք, որոց թիւն թըշ-նամութեանն ընջուած կ'երևայ. նոյն-պէս նշանակուած չեն ուրիշ ցեղերէ և թագաւորական գնդէն մեռնող զատ զատ թուերն. բայց առաջիններուն հետ մէկտեղ բոլոր պատերազմին մէջ ըն-կողքն էին 696 հոգի. առանցմէ զատ քանի մը հարիւր այլ նոյն օրը ձեռք ընկան և փղաց ոտնակոխ եղան, կամ անիրաւած տեղերնէն բռնուած տա-նուեցան. և առանցմով ու առաջիննե-րով միագումար նահատակելոց թիւն եղաւ 1036,[2] զատ 'ի տասն նախարա-րաց: Իսկ թշնամեաց կողմէն պատե-րազմի մէջ ընկան իննը մեծ իշխան և

1. Եղիշէ:

1. Ղազար Փարպեցի:

2. Վարդան պատմիչ 1232 հոգի կ'ըսէ. ան-շուշտ պատերազմէն ետքը բերդի մը մէջ զանուած ու տանջամահներն այլ մէկ տեղ սեպելով:

1544 մնորդ. որ է ըսել՝ նուաստացեալք կամ բռնադատեալք աւելի քան զՀայս։

Ինչ եղաւ այս մեծ և հռչակաւոր պատերազմին հետևանքն։ Հայք՝ բարոյապէս յաղթեցին, Պարսք աշխարհօրէն։ — Վասակ և Պարսիկք նախ սկսան առջի հնարքները բանեցնել. ուխտապահ Հայք այլ իրենց հնարքը. անոնք բերդերու մէջ ամրացան, ոմանք այլ կռուով Պարսից դէմ կեցան, մինչուան անոնց սահմաններն այլ յարձակելով. և ստիպեցին զՅազկերտ՝ որ զիրենք ազատ թողու իրենց սուրբ կրօնից պաշտաման և իրենց հայրենի սովորութեանց մէջ. յանձն առաւ և Յազկերտ. և որովհետև քահանայք և գլխաւոր նախարարք բողոքեր էին առ նա ընդդէմ Վասակայ, կանչեց զանոնք, զամենս կամաւ և զոմանս բանի իր դուռը, և հոն անոնց և բոլոր Պարսից ատեններն առջև քննելով յանցաւոր գտաւ զչարեացապարտ իշխանն Սիւնեաց Վասակ, և դատապարտեց մահուան բանտի, ուր և չարաչար ցաւերով մեռաւ։ Քահանայից գլխաւորները Ս. Ղեւոնդեանք, նահատակել տուաւ (յամի 453). իսկ Հայոց նախարարները բանտեց 'ի Պարսկաստան, ուր և մնացին զանազան պատժանաւ 15 տարւոյ չափ. յետոյ Պերոզի թագաւորութեան ատեն արձակուեցան դարձան իրենց հայրենիքը, ուր կային դեռ մնացած ուրացող Հայերէն. և նորէն ասոնց գրգռութեամբ սկսան Պարսք հակառակիլ ուխտապահաց, որոց գլուխ կեցաւ Վարդանայ արժանաւոր եղբօրորդին Վահան. և քանի մը տարի պատերազմով յոգնեցնելով Պարսից զօրավարները, վերջապէս ստիպեց և հաւանեցուց զԹագաւորը՝ որ թողու զՀայս ազատ իրենց կրօնից և հայրենի սովորութեանց և իշխանութեանց մէջ. և նոյն ինքն Վահան եղաւ բոլոր Հայոց վերակացու իշխանապետ և իբր փոխարքայ, մարզպան անուամբ, յետ 35 տարւոյ պատերազմին Վարդանանց։

Ահա այս եղաւ հետևանքն Շաւարշանի երկրորդ հանդիսին։ Այնպէս կատարեց Վարդան իր ըսածը Պարսից թագաւորին՝ և բոլոր արքունեաց առջև, թէ այնպիսի գործ մը պիտի գործեմ՝ որ բոլոր աշխարհք պատմելու մինչև յաւիտեան[1]։ Յիրաւի, մեր նախահօր Հայկին օրէն և իրեն թոռնորդւոյն Գեղեցիկն Արայի օրէն, մինչուան յաջորդին Թորոս և մինչուան 'ի քաջն Լիպարիտ, զօրավար Զ. Լեւոնի, վերջին թագաւորին Հայոց, Հայ իշխանաց և զօրավարաց մէջ՝ ամենէն սիրելին և անուանելին մեր Հայոց ազգի խորանաց, որոնց և բերանաց մէջ՝ է Կարմիր Վարդան. որդի Համազասպայ Մամիկոնէից տանէն և Հայոց սպարապետի և երբեմն իշխանապետի, թոռն մեծին աստուածապատիւ Հայրապետին Սահակայ Պարթևի. որոց քաղցութեան և սրբութեան գրկաց մէջ սնաւ, մեծաւ, գործեց ու մեռաւ. պատուեալ կենօքն՝ ոչ միայն իր ազգէն՝ մինչուան թագաւորի տեղակալութեամբ կամ արքունի տան պահապանութեամբ, այլ և 'ի Յունաց և 'ի Պարսից. բոլոր Հայոց սպարապետ ըլլալով քանի տարի, ազգային և օտար նշանաւոր զօրավարաց շատէն վեր անցաւ. 42 մեծ ճակատամարտի մէջ յաղթող ելլելով, զոր աւելի Պարսից ծառայութեան մէջ ըրած էր զանազան աշխարհաց մէջ, մինչուան Խորասանի և Թիւրքմէնի սահմանին մէջ Մերու կամ Մերվիրուտ գետոյն վրայ, ուր նոյն ինքն Յազկերտ Թագաւորն ականատես ըլլալով անոր քաջութեանը, և ուրիշ գործքերն այլ լսելով, հիմա իր զօրաց կոտորածէն և նախարարաց սպանութենէն աւելի՝ Վարդանայ մահուան վրայ ցաւեցաւ, և դատապարտեց զՎասակ իբրև պատ-

1. «Յայսմ հետէ այսպէս կամիմ (իմ), ճանաչեմ «զի թէ ցայժմ գործեալ ինչ իցէ, և ոչ արժանի «անուան և գովութեան, յայսմ հետէ հնարիմ «ամենայն զօրութեամբ և ուժով օգնականութեամբն Աստուծոյ, գործել գործ այնպիսի, զոր «ոչ միայն առաջի ձեր Արեաց, այլ և 'ի Կայսեր «դրանն, և յայլ ազգս՝ պատմեսցի համբաւն այն, «մինչև յյաւիտեան»։ — Ղազար Փարպեցի։

Ճաշ՝ զինչ մեծահանդէսը, և բազում ազգա-
նեաց առաջև կ'ըսէր, “ Թէ զայնպիսի
քաջ և արիական և զկատարելագործն
„ մեր զՍարգսն . . . և կայսր (Յու-
„ նաց) և կամ Հոնաց արքայ բռնու-
„ թեամբ յինէն հանել կամէին, (եւ)
„ ամենայն Նախաց (Պարսից) ուժովս
„ կամէի՝ եչատայի հանդչել, մինչև
„ այդպէս սխալ հանէի „: Պանծալի վկայ-
ութիւն և արժանաւոր համարմունք.
բայց ափսոս, որ անխոհեմութեամբ
կորուսեր զայնպիսի արիական մարդն,
զոր միայն իր ձեռամբը սպանեց հայրե-
նիքն և եկեղեցին անկորուստ պահեն
մինչև ցայսօր:

Սարգսին նահատակութեանն ատեն
զանէ յիշատակեալ այլոյն ըլլար. իրեն
ժառանգք արու զաւակ չթողուց, անոր
համար Մամիկոնէից տէրութիւնն ան-
ցաւ իր Հմայեակ եղբօրն. որ նոյնպէս
քիչ ատենէն նահատակուելով, յա-
ջորդեց անոր որդին հռչակաւոր կտ-
րիճն Վահան, յետ դարձին 'ի Պարս-
կաց. բայց զաւակ մը ունէր Վարդան՝
իր հօրը և իր գեղեցկութեան պատ-
ճառաւ կրկին անուանք կոչուած, Վար-
դենի և Շուշանիկ, որ Վրաց բդեշխին
կամ Գուգարաց նահապետին Վազ-
գէնի տիկին եղաւ, և անոր անգութ
ձեռքով նահատակուեցաւ, երկայն և
զարմանալի համբերութեամբ և խոնա-
րհութեամբ, յայտնի ցուցնելով որ
դուստր է Վարդանայ և Թոռնեաց Ս.
Սահակայ, որոց փառք մ' այլ աւել-
ցուց, մեր եկեղեցւոյ տօնելի վկայու-
հեաց պարծանք ըլլալով, և ցուցած ա-
րութեամբն՝ ոչ պակաս քան զքաջա-
մարտիկ սուրբ զօրուն Վարդանանց:

Վարդանայ անզգին մարմինը, ան-
շուշտ հաւատարիմ Մամիկոնեանքն՝
չթողուցին աւար Պարսից, այլ իբրև
պանծալի նշան և դրօշ հայրենեաց՝
քաջաբար վերուցին: Նշխարքն զանա-
զան տեղ ցրուեցան, և աւելի 'ի Հաճ-
շէն, ուր կու յիշուին և 'ի սկիզբն ԺԶ
դարու: Բայց Ազգին հայրենեաց, հա-
ւատարիմ Հայաստան, որ իր քաջա-
նշան որդւոց վարձու և անմահութեան
մէկ մէկ անմոռանալի և փառաւորական բան
կամ՝ անուն կու հիւսէր, յափշտակեց
Վարդանայ նշխարաց մէջէն այն թանկ
գլուխը՝ որ զինքը դնելով բոլոր Հայ
աշխարհին և եկեղեցւոյ վրայ՝ աւելի
բարձրացուց զանոնք, և այն քաջու-
աջը՝ որ երեսուն տարի արևելից և ա-
րևմտից մէջ քաջագոյն և սրբազոյն
վարիչ էր բանակաց, յաղթութեանց
վճռահատ, և պսակաց հաւաքող, ա-
ռաւ դրաւ՝ անոր մարմնով մայրենի նա-
խահաւուն և հոգւով հօրն՝ համեստա-
րանին մէջ, Ս. Լուսաւորչի նշխարաց
քով . . . Սեպուհ լերան սրբազան սա-
րերուն մէջ միաբանեցան երեք վեհա-
գոյն նշխարք և յիշատակք և աս-
տուածափառ նահատակքն Հայոց.
ԳՐԻԳՈՐ, ՏՐԴԱՏ, և ՎԱՐԴԱՆ:

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Հին Քնար

Քարոզ (ձայն Ճ)
Սրբոց Վարդանանց:

Աշտապայծառ լոյս գերազանցեալ
. . . .

Որ զամենայն յամենայնի ճշմար ա-
ստուածապէս, առաքեր զիմանալի զօրս վե-
րինս քեզ 'ի հաճութիւն. հաճեցար
և 'ի մարդկանէ առնուլ պատարագս և
փառաբանիչս անուանս քում սրբոյ,
ընդ որս և 'ի շառաւիղէ մերոյն համան-
նից հօրն լուսոյ՝ զՔաջն Վարդան հան-
դերձ իւրայովքն. զորս կարգեցեր 'ի
զօրս վերինս գերապանծ լուսով զար-
դարեալ. ընդ որս Ատոմեանց զօրացն
յայտնապէս տեսեալ 'ի վերուստ ի-
ջեալ պսակ լուսոյ բոլորեալ: Ընկալ
Տէր՝ զաղաչանս միաբան ժողովելոցս
քեզ 'ի հաճութիւն. աղաչեմք:

Անմահական վկայաբանութի պատ-
մաբանի ձեր գործ հանդիսի, Քաջդ
Վարդան, արի, երջանիկ, հանդերձ
միախումբ ընդ քեզ վառելովք, Թի-

հայրենեաց և նորին սուրբ հանդերձ վերջին Թուով. ընծայ օծրով վսեմագոյն 'ի սէրն Աստուծոյ, համաձայնական ձեր և միասնութեանն, մաքուր անձանն, մաքրափայլ մտօք, մաքրազարդ ողջ հանգիստից, արժանաւորք յաւէտ գովութեան. սիրասէր հանճարք Աստուծոյ: — Ողջոյն, և այլն:

Աստուածայինք ձեզ անուն քաղցրութեան յերկինս և յերկրի, քաջ զօրականք, ընտրեալք յԱստուծոյ. որք ըստ հրամանի փրկչին Յիսուսի սպառազինեալք՝ ոգւով հաւատովք, բարձեալք զխաչն [illegible], յաւուր հեռեալք ըղձեռ խաչելոյն, սուսերք [illegible], բանիւ բարձրելոյն [illegible] զմեղս [illegible], [illegible] փառեալք որպէս զքաջք 'ի պատերազմի, վանեալք զզօրութիւն [illegible] ճշմարտութեան: Ողջոյն, և այլն:

Նախկան լուսոյն հեռեալք՝ յերկրէ յերկինս [illegible], վասն ճանապարհին ճշմարտութեանն. ճառագայթապատ ճանապարհ հարդեալք, զխաղաղութիւն [illegible] արդարութեանն ընտրանաւ յայտնեալ, [illegible] բարձեալք, վրէժխնդիր [illegible] 'ի միջամտութիւն պատ[illegible]. [illegible] Սանուան՝ [1] կատարելագոյն արեամբ ձեր ներկեալ, առաքելական ձեռամբ հանդի[illegible] զարդարեալ [illegible]: Ողջոյն, և այլն:

Սուրբք և սիրեցեալք և ճշմարիտ զինուորութեան ընտրեալք, ընդ. հանճարեղ Յեսուի պատերազմեալք, զմարմինս մարտի մարտուցեալք 'ի յաղթական ձեր պատերազմի, զարդարեցէք ձեր [illegible] արժանապէս յանձինս ընկալեալք; որպէս զքաջ յաւէտ նահատակք ա[illegible] ձեր պատերազմական թեւակոխեալք 'ի վերնասրահին 'ի [illegible] քաղաք Աստուծոյ, 'ի պօղոսեան մայրն

1. [illegible] Ս. Գրիգորիսի [illegible].

սրբազնեւյն; [illegible] հանդիգիստ. [illegible] ձեզ վասն [illegible] ձեր, զօրականք ընտրեալք. Ողջոյն, և այլն.

Այս գանձիս կամ քարոզիս հեղինակն է Մովսէս ոմն, ինչպէս որ անունը [illegible] ցուցնեն, որոյ [illegible] և վերջին տներին [illegible] հաղորդ, անոնց մէջ Մարգարեանց յիշատակութիւն չըլլալով. [illegible] 880 [illegible] մարդու ձեռագրէ մը առնուած է, որ հեղինակին բաւական հնութիւնն այն ցուցընէ:

Պողիկրատէս առ Ամասիս:

(Տես երես 145)

Այդ [illegible] 880 [illegible]

[illegible]

[illegible] [1] [illegible]

[illegible]

1 Գղ. Thémis.

ունք, Յոյն դատաւորներ, հռովմայեցի մեծեր անպայմա-
նօրէն, Հռոմէն դուրս խնդիրը։ Պղտի դատերու մէջ
ատենից ժամանակ արդարութեան ալ ալ ալ
ըլլալ կը մնայ։ Բայց թէ որ դատը քիչ մը մեծ ըլլայ՝
փորձը կ'երթայ ու Բասիլիք[1] բանուած մեծ սրահ-
ներէն մէկու մը մէջ կը նստի։ Իր դահաւորակը
բեմին վրայ կը զետեղուի. իրմէն վար կը նստին
իր ընտրած դատաւորները, վկաները ու պաշտ-
պանները։ Դիւանադպրութեան դատերու մէջ այն
միջոցին որ դատապաշտպանութիւն մը պէտք ըլլայ,
Պրետորը իր Եղբայրներուն պաշտօնեաները կը ճանէ,
քաղաքացի մը պաշտօնէութեան համար իրեն դրուած
ցուցը հասկնալ ուզելով։ Իրեն եօթանասնական պաշտօ-
նէութեանը մէջ մ' ալ է ատենական դատաստաննե-
րու վրայ հսկել, և անոնց մէջ օրինաց ձեւը պահ-
պանութիւնը պահել տալ։

Այս իրաւասութիւններ գրեթէ հարկաւ տա-
րի եղաւ, ուրիշ երկրորդ Պրետոր մ' ալ հաստա-
տեցին և օտարական Պրետոր անուանեցին, վասն զի
իր ժամանակը պաշտօնն է քաղաքացւոց և օտա-
րականաց մէջ դատաստանները կարել. մինչդեռ
առաջին Պրետորը միայն քաղաքացւոց մէջ եղած դա-
տը կը հոգայ։ Սակայն երկրէն մի և նոյն դատը
երկուքին ալ քննութեանը կը տրուի, ժամանակ
երբոր անոր անհրաժեշտներուն թիւը շատ ըլլայ։
Հանրապետական իշխանութիւնը ընդարձակ առնելով,
նաև հետզհետէ ալ Պրետորներուն թիւը աւելց-
ցաւ, որպէս զի կարող ըլլան գաւառներուն մէջ ալ
արդարութեան պաշտօնը գործադրել։ Նոյն հա-
մար 571 տարիէն սկսեալ՝ բաց 'ի քաղաքէն և օ-
տարականաց Պրետորներէն, նաև ուրիշ չորս
Պրետորներ կ'ընտրուէին, ... հա-
րուն համար։ Սոյնցմէ իւրաքանչիւրը՝ ...
պաշտօնէութեան ատեանի մը նախագահ կը նստի,
... չէին կրնար մեկնիլ իրենց որոշուած վճիռներ
երթալու համար, բայց եթէ տարի մը Հռոմայ
մէջ կեցութեան ըմբռնէին եւ։

Քաղաքին Պրետորը, ինչպէս զլուխ ատենական-
թեան, մէկն ամէն Պրետորներին գերագոյն է։
Յատուկ և աւանց օրինաց ընտրութիւնը փոփոխել
կարող ըլլալու, իրաւունք ունի անոնց գործադր-
ութեան կերպը սահմանելու։ Ընդունելէն և
Հռոմայ ազգութեան՝ հաւատարմութեան երդ-
մունքը առնելն ետքը, բեմը կ'ելլէ բոլոր ժողովուր-
դեան առջին, և անկէ հրովարտակ մը կը հրատա-
րակէ, որուն մէջ կը ցուցնէ թէ ինչ ընթացք պի-
տար բռնել իր դատաւորական պաշտօնը կատարե-
լու համար. այս հրովարտակը, որ իրեն պաշտօ-
նին ժամանակը ձեւցիչ գործադրելու կը պարտա-
ւորուի, քարոզ մը կը հրատարակէ, և ամէն հա-
սարակաց տեղուանք պատերուն վրայ կը հաստա-
տեն, ու տարեկան օրէնք կ'անուանեն։

Այս պատուաւոր անձինքը՝ բոլոր հարկաւորեալ
կուսակիններուն մէջ կ'ընտրուէին, ... իրենց
ընտրութիւնները պատրիկաց վրայ կ'ըլլային.
բայց 419 տարիէն սկսեալ՝ հասարակապէտ երկու-
կողմերէն ալ կ'ընտրուէին։ Այս պաշտօնը թէ-
պէտ և Շինականութեան պէս բաղձանալի չէ,
սակայն միայն այն քաղաքացիները կրնան կառա-
րել՝ որոնք բոլոր բաւականի ձեռն են՝ Նաւակառա-
րեան, կրկէսի և այլն, խաղուց ծախքերը հոգա-
լու։ Բայց թէպէտև այս խաղերուն ծախքերը
Պրետորին կ'իյնան, սակայն անով ժամանակ մը
խաղութիւն մը կը տանէ լաւագոյնտերուն և
հասարակաց խաղերուն վերակացուաց ուրիշ մարդ-
կանց վրայ։

Գանձապետութեան մէջ հաւատարմութիւնը,
Շինականութեան մէջ փառաւորութիւնը, Դա-
տաւորութեան մէջ անթերութիւնը՝ մէյմէկ ա-
կնարկական շնորհներ են Հիւպատոսին հասնելու
համար։ Եւ այս աստիճանն՝ է լաւագոյն անձանց
պատիւներու՝ որոնց հռոմայեցի մը կրնայ փա-
փաքիլ։ Փառաց այս աստիճանը հասնելէն ետև,
անոնց ծայրը հասած կ'ըլլայ։ Մէկն՝ 'ի մէկ իր ըն-
տանիքը՝ ազնուութեան առջի ընտանեաց կարգը կը
դասուի, և իրեն անունը Հիւպատոսական ակնահարկ
տախտակներուն վրայ նշանուած՝ քանի որ Հռո-
մայ յիշատակը մարդկանց մէջ մնայ, անն ալ
անջնջելի պիտոր մնայ։

Երբոր 224 տարուայ միապետութեան տեղ
Հասարակապետութիւնը յաջորդեց, ժողովուրդը
երկու տարեկան հաստատեց, և անոնց ձեռքը
յանձնեց այն իշխանութեան մաս մը՝ որ Թագա-
ւորներուն ձեռքէն առեր էր։ Այն ատեն՝ Հիւպա-
տոս[1] պարզ անուանը տրուեցաւ իրենց, որ
կ'ամփոփէ այն խորհրդներ որ հասարակաց բար-
ւոյն համար կու տան, և ընդունին անոնց իշխա-
նութիւնը անանկ չափաւորել՝ որ պատիւներն ան-
պատ մնայ։ Նոր համար ինչ հանգստական ազնը-
ւութիւն կայ՝ ամէնը իրենցմէ առնուած են։ Ի-
րենց առջևէն մէջ տասնուերկու նախարար կ'եր-
թայ, Գուրուլ[2] աթոռը կը բազմին, Եղբայրներուն
պաշտօնէութը կը կրեն, ծայրը ոսկի արծուով
փղոսկրէ գաւազան ունին, որ հրամանատարու-
թեան ժամանակ նշանն է։ Բոլոր մարդկիններուն
մէջէն իրենք միայն քաղաքը պատուիրակով պտըտ-
տելու իրաւունքն ունին։ Միով բանիւ ինչ որ
յարգութեան կամ երկիւղ ազդող նշան կայ՝ ա-
մէնը իրենց անձանց վրայ բոլորուած են. սա-
կայն որչափ որ այս շքեղ պատիւն անոնց կարո-
ղութիւն կու տայ, այնչափ ալ նախազգուշու-
թիւններ շատցուցած են որ զեղծմանց դէմ կարե-
նան առնել։ Հիւպատոսը՝ տարի մը իրենց պաշ-
տօնը կատարելէն ետև, նորէն հասարակ կարգը
կ'անցնին, իրենց անցեալ փառքէն ուրիշ բան մը
չպահելով բայց եթէ այն որ անձնական է ի-
րենց։ Աստիճանն որ Թագաւ կ'ըլլան՝ միշտ ա-
վերութիւն է ժողովրդեան առջին ատենախօ-
սել, և հաստատել որ իրենց ատենակալութեան
ժամանակը՝ ամէնէն ոչ օրինաց և ոչ հասարա-
կաց բարւոյն արատ մը տուեր են. եթէ ամբաստ
է ժողովուրդը անոնց կառավարած պաշտօնին վրայ,
անատենը և ոչ թող կու տայ անոնց տասնեկ երդ-
մունք մը տալու։ Սակայն Հիւպատոսաց կարողու-
թեան դէմ ամէնէն զօրաւոր պատնէշը՝ նոյն
իսկ անոնց հիւպատոսութեան մէջն է։ Փոխանա-
կի իրարու վրայ կը հսկեն, և հասարակաց ազա-
տութեան դէմ ամէնէն թեթև փորձն ալ, մէկէն
կը ասնձուի անկէ, որ առջի զոհն ըլլալու վախն
ունենայ։

Հիւպատոսաց չէին կրնար ոչ ծերակուտին և ոչ ժո-

1 Գղ. Basiliques.

1 Գղ. Consuls.
2 Գղ. Curule.

վարչական զգեստ եղած բանի մը ձեռք զարնելու. իրենք ալ երբեք բան չէին բայց եթէ անոնց նախկին գործակատարները: Ծերակոյտը կ'որոշէ, ժողովուրդը կը հաստատէ, և հիւպատոսք կը գործադրեն: Եւ որովհետև իրենց պաշտօնին ժամանակը խիստ չափաւոր է, ամէնը կը ջանան որ նոյն համառօտ միջոցին մէջ՝ շքեղ գործողութիւններով կամ օգտակար կարգադրութիւններով՝ նշանաւոր ըլլան: Իրենց նման գործունեայ անձինք շուտ մը կը յաջորդեն իրենց, անանկ որ կառավարութիւնը մշտնջենաւոր երիտասարդական և առոյգութեան վիճակ մը կը վայելէ:

Սկզբան հիւպատոսները տարւոյն ինչ և իցէ ժամանակ կ'ընտրուէին. բայց 598 տարիէն սկսեալ, ըստ կանոնի օրինադրութեան մէջ՝ Վեցերորդ[1] ամիսը՝ կ'ընտրուէին: Ընտրութիւնն ըլլալէն ետև՝ պաշտօնի մէջ եղող հիւպատոսներէն մէկը՝ ժողովքին կ'իմացունէ. և ան ատեն ծերակոյտն ու ժողովուրդը մեծաւ Կապիտոլիոն կ'երթան որ հանդիսաւոր զոհ մը մատուցանեն Դիւցն Հօր, և իրեն պաշտպանութիւնը խնդրեն նոր ատենակալաց և հասարակապետութեան համար: Իրենց պաշտօնը՝ վեց ամիս իրենց ընտրութենէն ետքը կը սկսին կատարել, Յունվարի առաջին օրը: Իսկ առջի վեց ամիսը՝ Ցէրութեան օգուտը սորվելու կ'անցունեն. և այս ատենը՝ Որոշեալ Հիւպատոս անուանը կ'առնուն: Թէպէտ և ամենևին իշխանութիւն մը չունէին, 'ի վերայ այսր ամենայնի ծերակուտին մասնակից էին. ուր նաև ոչ միայն նշանաւոր տեղ մը կը բռնէին, այլ նաև առաջին կ'ըլլան իրենց կարծիքը տալու. և այս ոչ այնչափ պատուութիւն մ'է, որչափ փորձ: Այս միջոցիս մէջ եթէ որ յանկարծ յայտնուելու ըլլայ որ ընտրուածը՝ քուէ ունենալու համար ապօրինաւոր միջոցներ 'ի գործ ածեր է, այն ամբաստանողն որ կրնայ ատենադատներով տառապել՝ ընտրուածին տեղը կ'անցնի: Ըստ իմաստութեամբ գրուած են այս կարգադրութիւնները, բայց ափսոս որ ինչպէս որ պէտք էր չէին գործադրուիր. և ինչպէս կրնան գործադրուիլ այնպիսի երկիր մը, ուր ամբաստանողը միշտ նոյն պայմանին տակ կը գտնուի՝ ինչպէս ամբաստանեալը:

Երկու հիւպատոսները փոխնիփոխ ամիս ամիս կը կառավարեն: Ցորեկով մեծը, կամ աւելի շատ տարիք ունեցողը, նախ պաշտօնին գործադրութեան ձեռք կը զարնէ. և գաւազանաց խուրձերը միշտ իրեն առջևէն կը տանին. և ընդ հակառակն պաշտօնի մէջ չեղողին՝ ետևէն կը տանին: Երբ հիւպատոս մը ճամբան կը քալէ, ամէն քաղաքացի պարտական է գլուխ բանալ, կամ թէ նստած է՝ ոտք ելլել, և կամ անոր մօտեցած ժամանակը՝ ճամբուն միջէն մէկ դի քաշուիլ: Դիտելու կը յիշուի Կ. Փաբիոս Մաքսիմոս հիւպատոսը, որ ձիէն վար իջեցնել տուաւ հայրը՝ երբ իրեն ընդառաջ կու գար. և ծեր հռոմայեցին գովեց որդւոյն խոհեմութեամբ անանկ գործադրութիւն մը՝ որով կը հասկնար որ իր որդին կը ճանչնար իր ունեցած պատուոյն յարգը: Եթէ հիւպատոսը Պրետորի մը հանդիպի, վերջինիս նուիրակները՝ իրենց խուրձերը կը խոնարհեցնեն գերագոյն ատենակալին դիմացը:

1 Գր. Sextilis.

Հիւպատոսաց իշխանութիւնը խիստ ընդարձակ է. ըստ կամս կը հաւաքեն ծերակոյտը. օտար աշխարհաց լուրերը կը հաղորդեն անոր, հասարակաց գործողութիւնները կ'իմացունեն, և առաջին կ'ըլլան՝ իրենց կարծիքը տալու. ուրիշներուն կարծիքները կը հաւաքեն, և ժողովքը այս պարզ ձևով կը լուծեն. «Ոչ ևս արգիլեմք զձեզ, հարք գրեալք»: Ամէն ատենակալք իրենց կը հպատակին, բաց 'ի ժողովրդեան Տրիբուններէն, որոնք կրնան իրենց որոշմանցը հակառակիլ, որոնք և ուրիշ բանի համար հաստատուած չէին՝ բայց եթէ արգելքներ դնելու համար: Հիւպատոսք դարձեալ ժողովուրդը կը հաւաքեն, և օրէնքներ կ'առաջարկեն անոր, որոնք եթէ ընդունելի ըլլան՝ իրենց անունը վրան կ'աւելցունեն. միով բանիւ ծերակուտին որոշմանց և ժողովրդեան կամաց կատարումը՝ իրենց իշխանութեանը սեփհական է:

Եթէ պատերազմի ժամանակ է՝ իրենց իշխանութիւնն ալ ըստ այնմ աւելի մեծ է: Զօրաժողով կ'ընեն, անոնց պէտքերը հոգալու միջոցները 'ի գործ կը դնեն, պատուոյ աստիճաններ կը բաշխեն, զինուորները կը վարձատրեն կամ կը պատժեն, որոնք և մինչև ցմահ ալ կրնան դատապարտել. ուղածնուն պէս բանակին պետերը կը գործածեն. որովհետև գանձաւորները՝ որ իրենց ծախքերը տալու և անոնք հոգալու որոշուած են, չեն կրնար ժխտել իրենց այս միջոցները: Միով բանիւ՝ խաղաղութեան ժամանակ երբեք նախնագոյն ատենակալք մեծ ժողովրդեան մը՝ կը վարեն, իսկ պատերազմի ժամանակ՝ իբր անձնիշխան տէրերը: Սակայն միայն մէկ մը որ իրենց մեծութեան ժամանակը լմննայ, պարտական են համար տալու իրենց գործողութեանց, նոյն այս ժողովրդեան. ժողովուրդ արդարև ինքնակալ, որ և ամենայն խստութեամբ կը դատէ անոնց գործողութիւնները:

Հարիւր քառասունևերեք տարուան միջոցի մէջ հիւպատոսներուն ընտրութիւնը Պատրիկներուն դասուն մէջէն միայն կ'ըլլար: Բայց վերջապէս ռամիկները իրենք զիրենք ալ նոյն պատուոյն արժանի դատեցին, և իրենց Տրիբուններուն օժանդակութեամբը՝ պահանջեցին որ իրենք ալ մասնակից ըլլան անոր: Առջի բերան խնդիրքնին մերժեցաւ. իրենք դարձեալ հասարակաւ հեցան, առկայն անօգուտ: Երով ծանր հակառակութիւններ տեղի ունեցան երկուց կարգաց մէջ, և բանը այն աստիճանի հասաւ՝ որ կասեց առարկայն, այսինքն հիւպատոսութիւնը, քիչ մը ժամանակ խափանուեցաւ: 310 տարւոյն, հիւպատոսներու տեղ, զինուորական արքունիներ որոշուեցան, որոնք 'ի սկզբան երեք եղան. վերջէն՝ չորս, վեց և ութ, հաւասար թուով պատրիկաց և ժողովրդականաց կարգերէն առնուելով: Յետոյ նորէն, ընտրութիւնը՝ հիւպատոսաց վրայ դարձաւ, և վերջը նորէն արքունեաց: Անկարգութիւնը՝ այն որ կը շարունակէր, և հարկ էր բանաւորութեան առջին զիջանիլ. ասով 388 տարւոյն հաստատուեցաւ որ անկէ ետև իւրաքանչիւր կարգէն մէյ մէկ հիւպատոս ընտրուի: Այսպէս Հռոմ՝ խոնջ ատեն զինուորական իշխանութենէ մը, նորէն հիւպատոսական կառավարութեան ձեռք զարկաւ, որ անկէ ետև միշտ պահեց:

Ռամիկները՝ ինքզինքնին արժանաւոր ցուցու-

քին այն պատառոյն՝ որ յետ այնչափ ճգանց տուա-ցեր էին։ Սակայն վախով առնուած խոստմունք-ները, վտանգին վերցուելովը՝ շուտ մը մոռցուե-ցան. ռամիկները կրկին հետամուտ ըլլալ այս հիւպատոսութեան, բայց հողին երբեք թէ անոր հասնին. և այս կամ անոր համար է որ իրենք ի-րենցմէ տեղիք կու տան այն յարգութեան առջին՝ որ հռչակաւոր անուն մը կ'առնէ. և կամ անոր համար՝ որ մեծք՝ աւելի ազդեցութիւն ունէին քան հարիւրեկաց ակումբներուն մէջ։

Վիլլիա[1] օրէնքը, որ և Տարեկան[2] օրէնք կ'ըսուի, վասն զի այն տարիներուն թիւը կ'որոշէ որ իւրա-քանչիւր հետամուտ պէտք ունենայ ընդունելի ըլլալու համար. Շինապետութեան համար՝ երե-սունեւեօթ տարի կը պահէ, Պրետորութեան համար քառասուն և Հիւպատոսութեան համար քառա-սունեւերեք։ Սակայն այս կարգադրութիւններս շատ անգամ չէին պահուած. առաջին Սկիպիոն Ափրիկեցին քսանըութ տարուան Հիւպատոս ա-նուանեցաւ, և երկրորդը երեսունըութ տարուան։ Ամէն տեղ չեղ տարազը՝ օրէնքները կը լռեցնէն, և այս առժամանակեայ լռութենէ՝ ամենևին երբեք վտանգութիւնը չնուաղէր։ Այսպէս գործեալ օրէն-քը կը պահանջէ՝ որ Հիւպատոս մը նորէն երկ-րորդ անգամ մը չկարենայ ընտրուիլ՝ բայց եթէ տասը տարուան միջոցէ մը ետքը. սակայն այս պատուէրն ալ առջինին նման պահուեր է։ Այս-պէս հռչակաւոր զօրավար մը, Կայոս Մարիոս, վեց անգամ Հիւպատոս եղեր է, և վերջին հինգը յաջորդաբար։

Եր. շարունակելի։

Ծանրութեան և տեսակարար ծան-րութեան։

Գ.

Ընթերցողք գիտած կ'ըլլան որ այն երկու փոքրիկ լուղակներն զորոնք յա-ռաջագոյն ստորագրեցինք անօսրաչափ Նիքոլսընի և անօսրաչափ Ֆարէնհայտի ա-նուանակոչութեամբ, միշտ ինչուան մի և նոյն կէտ մը կ'ընկղմէին, որ էր ա-նանց վրայ նշանակեալ կէտն, և հետ-ևաբար ընկղմած տարածոյն հաստա-տուն կ'ըլլար. որմէ առին անուննին անօս-րաչափք անփոփոխ տարածոյով։ Բաց 'ի սա-կէ, զանոնք ինչուան վրանին նշանա-կեալ կէտն ընկղմելու համար, պէտք էր անհաւասար ծանրոցներ գնել, ըստ գոյացութեանն՝ որուն տեսակարար ծանրութիւնը կը փնտռուէր. որով կ'ը-սուին դարձեալ անօսրաչափք փոփոխական ծանրոցով։

Արդ կայ ուրիշ տեսակ մըն ալ անօս-րաչափից, որ ընդհակառակն փոփոխական տարածոյով են և անփոփոխ ծանրոցով՝ որ է ըսել վրանին հաստատուն նշանակեալ կէտ մը չունին, և միշտ մի և նոյն ծան-րութիւնը կը պահեն։ Այս գործիներս որ աղուակչափք, ըմպաուակչափք, հեղուա-կչափք անուամբք կը ճանչցուին, և մի-այն հեղանիւթոց համար կը գործա-ծուին, և ոչ թէ անոնց տեսակարար ծանրութիւնը գտնելու, հապա թէ ինչ և իցէ հեղուկ մը, շաքարային կամ ա-ղային լուծմունք մը, թթու մը, ոգիք մը, որչափ աւելի կամ նուազ կենդրո-նացած են, որ է ըսել որչափ աւելի կամ նուազ ճոխ են շաքարով, աղով, թթուեցուցիչ սկզբամբ, ալքոլով։

Այսպիսի է անօսրաչափն զոր հնա-րեց Պոմէ գաղղիացին, դեղարար 'ի Փարիզ, անցեալ դարուն վերջերուն։

Այս պզտի գործին, որ բոլորովին ապակէ է, կը բաղկանայ ձողէ մը, որ ստորին կողմը մեծ գունտ մը կը տանի, օդով լեցուն, որուն կից կը կախուի եր-կրորդ գունտ մըն ալ փոքրագոյն՝ սնդի-կով լեցուն, և կը ծառայէ անօսրաչա-փին ուղղաձիգ դիրք մը տալու, և չթող-լու որ աստիս անդին տատանի։

Ձողին վրայ ցուցակ մը կայ որ հետևեալ կերպով աստիճան կը բաժ-նուի. յետ կանոնելու գործւոյն ծանրու-թիւնն այնպէս որ զտած ջրոյն մէջ, և 4 աստիճանի բարեխառնութեամբ, գրեթէ ընկղմի ինչուան վերին ծայրը՝ ձողին կէտ մը, հոն կը դրուի զրոյ. վեր-ջէն լուծելով 85 մասունք ծանրու-թեամբ ջրոյ մէջ 15 մասունք ծովու աղ կամ կերակրոյ աղ, նորէն ընկղմել մէջն անօսրաչափն։ Այս լուծմունքն աւելի խիտ ըլլալով քան թէ զուտ ջու-րը, ձողն ինչուան մէկ կէտ մը կ'ըն-կղմի, ուր կը նշանակուի 15։ Յետ-քէն զրոյին ու 15 թուոյն միջոցը կը բաժնուի տասնըհինգ հաւասար մա-սունք, և կը շարունակուին նոյն բա-

1 Գղ. Villia. 2 Annale.

ժամանակին ինչուան ձողին վրայ։ Այս բաժանմունքը կամ աստիճանները շերտ մը թղթի վրայ նշանակուած կ'ըլլան, որ ձողի խողովակին մէջ կը գտնուի։

Ըստ այսմ աստիճան բաժնուած առնոսաչափը կ'ըլլայ ալքոլմետր, ինչպէս նաև Թերմոալքոլմետր։ Ամենէն ապահով կամ թթուային լուծմանց տեսակարար ծանրութիւնը չցուցըներ, և ոչ իսկ այն լուծմանց մէջ բովանդակուած ալքոլին կամ թթուին քանակութիւնը. այլ սակայն օգտակար կերպով կը գործածուի արուեստից և առտնին տնտեսութեան մէջ։ Օրինակի համար, հասարակ շաքարի շինութեան մէջ, փորձը ցուցըներ է որ Պոմէի առնոսաչափը պէտք է տայ նշանակէ 35 աստիճան, որպէս զի շաքարը պատշաճ քանակութեամբ շաքար բովանդակէ։ Եթէ առնոսաչափն աւելի նշանակէ, շաքարն աւելի կ'ըլլայ. եթէ նուազ նշանակէ, շաքարը բաւական չէ։ Ինչպէս կը տեսնենք, այս պարզ հնարքով շարաբագործը կը կանոնաւորէ շաքարին չափն։

Նոյնպէս փորձը կը սովրեցընէ որ Պոմէի առնոսաչափն ընկղմելով ծովու ջրոյն մէջ, բաղանեաց բարեխառնութեանը, կը ցուցընէ 3 աստիճան, որմէ կ'ելլէ կանոն մը ծովու արուեստական բաղանեաց, զոր քանի մը հիւանդութեանց համար բժիշկք կ'ապսպրեն։ Նոցա հրամայած աղին քանակութիւնն ընդհանրապէս շատ նուազ է. բայց Պոմէի աղակշիռք մը ունենալով միշտ դիւրին կ'ըլլայ ինքն իրեն արուեստական բաղանիք մը պատրաստել որ ծովու բնական բաղանեաց շատ մօտենայ։ Բայց այս պէտք է կամաց կամաց ծովու աղ լուծել բաղանեաց մէջ, խնամօք խառնելով, ինչուան որ առնոսաչափն 3 աստիճան նշանակէ։ Պոմէ հեղուկակշիռք մըն ալ շինեց, որ շատ յարաբերութիւն ունի իր աղակշռոյն հետ, բայց ետքէն Կէյ-Լիւսաք աւելի ճշգրիտ հեղուկակշիռք մը կազմելով, անոր ստորագրութիւնն միայն տանք հոս, որ կ'ըսուի հարիւրորդական ալքոօլաչափ Կէյ-Լիւսաքի։

Վաճառականութեան և առտնին տնտեսութեան մէջ գործածուած օղիները ու գինիները, զուտ ալքոլէ և ջրէ կազմուած են. որչափ նուազ ջուր բովանդակեն, այնչափ աւելի զօրաւոր են. և որչափ աւելի ջուր բովանդակեն, այնչափ աւելի տկար են և սակաւագին։ Ուստի երբ վաճառականութեան մէջ հարկ կ'ըլլայ իմանալ ճշդութեամբ օղւոյ մը մէջ բովանդակուած ջրոյն քանակութիւնը, կը գործածուի պարզապէս Կէյ-Լիւսաքի ալքոլաչափն։

Այս պզտի գործիս բոլորովին նման է Պոմէի առնոսաչափին, ուսկից միայն կը զանազանի աստիճանմամբն, որ այնպիսի է որ այս ալքոլաչափը ոչ միայն կը նշանակէ թէ ալքոլ մը աւելի կամ նուազ ջուր կը բովանդակէ, այլ նաև ճիշդ կը ցուցընէ թէ որչափ կը բովանդակէ։ Աստիճանելու համար, Կէյ-Լիւսաք նախ ընկղմեց այս գործին ջրէ բոլորովին ազատ ալքոլի մէջ, և կէտն ուր հասաւ, որ պէտք է համապատասխանէ ձողին վերագոյն ծայրին, նշանակեց 100։ Ետքէն խառնուրդ մը կազմելով տարածոցն 99 մասունք ալքոլ և 1 մաս ջուր, մէջն ընկղմեց գործին, որ առաջինէն քիչ մը նուազ խորը գնաց, վասն զի ալքոլին վրայ աւելցուած ջուրն անոր խտութիւնն աւելցուց, և ուր որ հասաւ հոն նշանակեց 99. որ է ըսել խառնուրդին մէջ բովանդակուած ալքոլին տարածոցն. վերջէն կազմելով այլ և այլ խառնուրդներ, 100 մասանց մէջ, 98 ալքոլի և 2 ջրոյ, 97 ալքոլի և 3 ջրոյ, 96 ալքոլի և 4 ջրոյ, և այսպէս հետզհետէ, յաջորդաբար ընկղմեց գործին անոնց իւրաքանչիւրին մէջ, և ուր որ կը հասնէր կը նշանակէր 98, 97, 96, և այլն։

Այս կերպով ալքոլաչափին աստիճանելէն ետքը, դիւրին է ըմբռնել գործածութիւնը։ Վասն զի առնելով ո՛ր և իցէ օղի մը, մէջն ընկղմենք այս գործին, և եթէ հասնի, օրինակի համար, ձողին վրայի ինչուան 85 թիւը, ըսել է թէ այս օղին 85 առ 100 ալքոլ կը բովանդակէ, և 15 ջուր. այսինքն է թէ

այս օղիին 100 լիտրին մէջ՝ ինչպէս կը գտնուի 85 լիտր ալքոլ և 15 լիտր ջուր։ Բայց որպէս զի ալքոլաչափին ցուցուցած աստիճանները ճիշդ ըլլան, պէտք է միտք դնել զայն աստիճանելու ժամանակ ջրոյն և ալքոլին խառնուրդին կրած կծկմանը, և հեղուկին բարեխառնութեանն՝ երբ ալքոլաչափը մէջը կ՚ընկղմուի։

Կաթին որպիսութեան իմանալու համար մասնաւոր պզտի գործի մըն ալ հնարուած է կաթնաչափ անուամբ, Պոմէի անօսրաչափին շատ նման, և բոլորովին անոր ձևն ունի, բայց աստիճանները տարբեր են։ Ասոր աստիճանելու համար, պէտք է ընկղմել զայն պառուկ մը լեցուն զուտ և լաւ կաթի մէջ, և ուր որ կը համնի նշանակել զրօյ ձողին վրայ։ Յետքէն կազմելով այլ և այլ խառնուրդներ, դնելով 9/10 զուտ կաթ և 1/10 ջուր, 8/10 զուտ կաթ և 2/10 ջուր, և այսպէս հետզհետէ մինչև 5/10 զուտ կաթ 5/10 ջուր, և ընկղմել անոնց մէջն ետե-ւէ նաև գործին, որ երթալով աւելի կ՚ընկղմի, վասն զի ջրախառն կաթը նուազ խիտ է քան թէ զուտը, և նըշանակել ձողին վրայ իւրաքանչիւր աստիճան 1/10, 2/10, 3/10, 4/10, 5/10 կամ 1/2 թիւերն, որով կը կազմուի աստիճաններն՝ իմանալու համար կաթին մէջ եղած ջրոյն քանակութիւնը։ Սակայն ՚ի վերայ այսր ամենայնի, թէպէտ և կաթնաչափը ցուցընէ տուեալ կաթի մը մէջ 3/10, 4/10, 5/10 աստիճան, չենք կրնար հաւանեցընել ստոյգ կերպով թէ ուրեմն այն կաթը խարդախած ըլլայ ջրով, վասն զի կրնայ կաթն ինքնիրմէ լաւ չըլլալ։ Միայն այսչափ ստոյգ կը գիտցուի թէ այս կաթն աղքատ է բուն լաւ կաթ կազմող սկիզբներէն, որ են կոգի, կաթնաշաքար, բնապանիր։

Հ. Հ. Վ. Գ.

Որբ մանկունք:

Պաշտք կան պաղեալ. անցին աւուրք գեղազարդ.
Այլ ողջաւոյն այլ չիք տուն,
Նայլ մահ մընայ լքելում,
Համգոյն երկրի թէ սիրտք իւրեանց ցրտասառած։
Սխմաղոյ հասեալ գիշերոյն առաջին,
Ամբոխ մարդկանն եկեալ յաւուրն հանդիսից
Ճեպէր ի զարդ բերկրանաց.
Այլ խուռն նրանց եւս ինչ այցէր հիւղեկին։
Նստեալ մատրանն առ սեմովք
Տղայք երկու, կէս մերկք, գունատք առ վըշտի,
Գութ արկանէին անցաւորաց խիստ սրտի,
Մընջեալ մրմունջ տրտմառուդ.
Զաղէտ նոցին լապտեր առ ոտս հոլանէր,
Փոխան հեղլով իւր հայցուած։
Աշխանակէր լալով կըրտսերն ի յերէց,
Միւսն հըզօտէր ձեռս տարածեալ մեծատանց։
“Մեր երկոցունցս ահա մանկանց այլ չիք մայր.

Մեռաւ յերէկն, առ մեզ նա գիւղն հաց տալով.
Եւ կայ՝ ուր մեր նընջէ հայր։
Տուք․ զի նեղեալ հալիւք ցըրտով եւ սովով։
Օտարն ասէ․ երթայք․ իմ գոն ընտանիք․
Չեր ինչ խընամք ինձ մընայ։
Տեսայք զի իւր լայր դըռորին․
Այլ մեռանիւք մեք ահա։„
Եւ ձայնն ողորմ ողբաբար
Խուլ բարբառով կոծէր զօղ․
Անմըտադիր ամբոխն ի ձեռ ընթանայր,
Մինչ ոչ մընաց ոք անցորդ։
Բըզզուանըն սուրբ բախէին,
Օի մայրն ասէր, եթէ Տէր ոչ մեռանայ․
Սոսկ արձագանգ պատասխանէր տաճարին․
Հուպ մօտալուտ հասեալ մահ,
Պերճ լոյս վառէր լապտերին,
Եւ ողորմաբար ըզկէս գիշեր ժամն ազդեաց։
Հեռուստ գոռայր շաչիւն անիւոցըն կառաց․
Այլ ձայնն հատաւ լըռեցին․
Առաւօտին՝ քահանայն
Յերթալն յաղօթս յեկեղեցին յայգուն լոյս,
Տեսեալ զնոսա զլխիմուն անկեալ ձիւնաթաղ,
Ձայն արկանէր արտասուելով... — անշարժ կան։
Ո՜հ, փարելոյն, եղուկ, զանձամբք գըրկեալինք
Ջան էր անշուշտ պահել զըրկեալ ջերմութեան․
Եւ զարկահար վիմատաւեալ երկոքեան,
Պերճ ձեռս ձըգէին պաղեալ խիստ։
Եղեգն՝ յեղբայրն հովանացեալ կիսալի,
Ըզձեռն արկեալ ունէր նորա ի բերան,
Որ յարգելուլ ըղվայրապատ ձայնն հայցման
Եւ ցուցանել՝ թէ զըրթութիւն չիք յերկրի․
Նընջէին յաւէժ, այլ՝ դեռ լապտերին առոդ հըրակէ․
Այգան մարդիկ, քան ի նըրապատ կաղնէք ի լաց,
Անդր յամենուստ խըռնեալ ի կոծ արտասուաց,
Այլ չէր որ գայր յերկնէ։

ԼՈՒԴ. ԳԵԼՄՈՆԴԷ

Սիպերիացի օրիորդը:

Պօղոս առաջին կայսեր թագաւորութեան վերջին տարիները մեծ հռչակաւ հանեց մատաղ աղջկան մը քաջասրտութիւնը, որ ոտքով ճամբայ ելաւ Սիպերիայէն Բեդերսպուրկ երթալու՝ իրեն հօրը համար շնորհք խնդրելու. անանկ որ ինչուան երևելի հեղինակ մը յորդորուեցաւ[1] աս զարմանալի ճանապարհորդը վիպասանութեան դիւցազնուհի մը ընելու: Բայց զինքը ճանչցողները կարծես թէ կը ցաւէին որ սիրոյ դէպքեր և վիպասանական գաղափարներ աւելցուած են երիտասարդ և ազնուական աղջկան մը վրայ՝ որ բաց յորդիական սիրոյ երբէք ուրիշ կիրք մը չունեցաւ, և որ անօգնական և առանց խրատու, գտաւ իրեն սրտին մէջ վեհանձն գործոյ մը մտածութիւնը և զայն կատարելու ոյժը:

Եթէ այս վէպքերս ու դէպքերս չեն ազդեր այն ախորժն ու զարմանքը ինչ որ վիպասան մը կրնայ երևակայական անձինքներով պատճառել, անշուշտ ախորժմամբ պիտի կարդացուի իրեն կենաց պարզ պատմութիւնը՝ որ շատ խիկ հաճոյալուր է ինքն յինքեան, առանց ուրիշ զարդ մը ունենալու բաց 'ի ճշմարտութենէ:

Բրասքովիա Լոբուլոֆ էր իր անունը: Հայրը Ուքրանիայի ազնուական ընտանեաց մէկը՝ ծնած էր Ունկարիոյ մէջ, ուր որ ըստ հանգամանաց բաղդին եկած էին իրեն ծնողքը, և քիչ մը ատեն՝ սև հուսարներուն մէջ ծառայելէն վերջը՝ քիչ ատենէն թողուց զիրենք ու Ռուսաստան եկաւ կարգուեցաւ: Նորէն իրեն հայրենեացը մէջ զինուորական կենաց մէջ մտաւ, շատ տարի ռուս բանակներուն մէջ ծառայեց և բազմաթիւ պատերազմներ ըրաւ Տաճկաց դէմ: Իսմայիլի և Օչաքոֆի յարձակմանց մէջն ալ գտնուեցաւ և իր քաջութեամբը բոլոր գնդին համար- մեծին պարգևանք եղաւ: Յայտնի չէ իրեն Սիպերիա աքսորուելուն պատճառը, իր դատաստանին և վերաքննութեան ծածուկ պահուած ըլլալուն համար. սակայն կարծեցին ոմանք որ իրեն զըլխաւորին զրպարտութեամբը դատապարտեալ կանչուած ըլլայ՝ անհնազանդութեան մը պատճառաւ: Ինչ որ ալ ըլլայ՝ իր աղջկանը ճամբորդութեանը ատեն 14 տարիէ 'ի վեր էր՝ որ Սիպերիա գաւառին Իշիմ քաղաքն աքսորուած էր, Տոպոլսքի սահմաններուն մօտ, և առօրեայ առած տասը կոպէկովը կ'ապրէր բոլոր ընտանեօք, որ համարակաց աշխատութեանց դատապարտեալ չեղող կալանաւորաց համար որոշեալ էր:

Բրասքովիա իր աշխատութեամբը ծնողքը կը խնամէր, քաղքին լուացարարներուն կամ հնձողներուն կ'օգնէր և արտորէից մէջ ամենայն աշխատութեանց՝ մէջ որչափ որ ձեռքէն կու գար մասնակից կ'ըլլար, և իրեն վճարքին տեղ՝ ցորեն, հաւկիթ և տեսակ տեսակ ընծայեղէններ կը բերէր: Տղեկուց Սիպերիա եկած ըլլալուն և բնաւ լաւագոյն վիճակի մը գաղափար չունենալուն, ուրախութեամբ ինքզինքը այս դժուարին աշխատութեանց կու տար, որոնցմէ շատ նեղութիւն կը կրէր: Իր փափուկ ձեռքերը կարծես թէ ուրիշ զբաղմանց համար շինուած էին: Մայրը՝ բոլորովին ինքզինքը իրենց խեղճ գերդաստանը հոգալու տուած՝ կը համբերէր իր ցաւալի վիճակին վրայ. բայց հայրը՝ 'ի տղայութենէ զինուորական գործունեայ կենաց վարժած ըլլալով՝ չէր կրնար համբերութեամբ կրել իրեն բաղդը, և շատ անգամ կը յուսահատէր. զոր թշուառութեան սաստկութիւնն իսկ չէր կրնար արդարացնել:

Թէպէտև կը ջանար պահելու Բրասքովիայէն իրեն վշտերը՝ որ սիրտը կը կեղեքէին, բայց անիկայ շատ անգամ տեսեր էր իրեն լալը այն անջրպետին ճեղքուածքներէն՝ որ իրեն խցիկը ծնո- [illegible] սենեակէն կը բաժնէր, և սկսած էր բաւական ատենէ 'ի վեր իրենց թշուառ վիճակին վրայ մտածելու:

1. Գոդէն տիկինը: (Mme Cottin.)

Լոպուլաֆ քանի մը ամիս էր որ ագերսագիր մը ուղղած էր Սիպերիոյ քաղաքապետին, որ իրեն նախկին աղերսանացն ոչ երբեք պատասխան տուեր էր։ Խնդիրը յանձնած էր պաշտօնական գործողութեան համար Իշիմէն անցնող սպայի մը, որ խոստացեր էր պաշտպանելու իրեն բողոքը քաղաքապետին առջև։ Խնդիրը անով քիչ քի յոյս առեր էր, բայց առաջուան պէս ամենևին պատասխան չընդունեցաւ։ Որ և իցէ ճանապարհորդ, որ և իցէ թղթատար որ Տոպոլսքէն կու գար, (հազիւ երբեք հանդիպող դէպք), կրած վշտերուն վրայ կ'աւելցնէր նաև ընդունայն յուսով խաբուած ըլլալուն տանջանքն ալ։

Այս տխուր վայրկեաններէն մէկուն մէջ, անգամ մը աղջիկը հունձքէ դառնալով տեսաւ իրեն մայրը որ արտօսրալից կու լար, և սոսկացաւ մնաց հօրը մահատիպ դեղնութենէն և տխուր նայուածքէն՝ որ տառապագին ցաւոց մէջ ընկղմած էր։ «Ահաւասիկ, ըսաւ, երբոր տեսաւ զինքը, ահաւասիկ ամենէն աւելի դառն վիշտս. ահաւասիկ զաւակս որ իր բարկութեանը մէջ տուաւ ինծի Աստուած, որպէս զի կործանարիկ տանջումին իր և իմ թշուառութեանս, որպէս զի աչքիս առջև տեսնեմ իրեն առ սակաւ սակաւ հիւծիլը ծառայական աշխատութեանց մաշելով. և որպէս զի հայրութիւնը՝ որ ամենուն համար երջանկութեան անուն մըն է, միային ինծի համար ըլլայ վերջին վախճան անիծիցն Աստուծոյ։» Պրասքովիա սարսափած զիրկն ինկաւ. մայր և դուստր իրենց արցունքը անոր արցունքներուն հետ խառնելով հանգարտեցուցին զինքը. բայց այս տեսարանս ամենամեծ ազդեցութիւն ըրաւ աղջկան սրտին վրայ։ Այս առաջին անգամն էր որ ծնողքն իր առջև յայտնապէս իրենց յուսահատ վիճակին վրայ խօսեցան. այս առաջին անգամն էր որ իր ընտանեացը թշուառութիւնը ամբողջապէս իմացաւ։

Այս միջոցին՝ իր տասնըհինգ տարուան հասակին մէջ՝ առաջին անգամ Պետերսպուրկ երթալու և իր հօրը համար շնորհք խնդրելու խորհուրդը միտքն ինկաւ։ Ինքն իսկ անձամբ կը պատմէր որ օր մը երբ հազիւ աղօթքը լմնցուցեր էր, յանկարծ կայծակի պէս այս յաջող մտածութիւնս եկաւ իրեն և կարգէ դուրս յուզմունք մը պատճառեց. և միշտ համոզուած էր որ անիկայ Աստուծոյ կողմանէ ազդեցութիւն մըն էր. և այս հաստատուն վստահութիւնը ամրապնդեց զինքը ամենայն վհատեցուցիչ պարագաներու մէջ։

Մինչուան ան ատեն ազատութեան յոյսը դեռ չէր տեղի գտած իրեն սրտին մէջ. այս նոր զգացմունքս սաստիկ ուրախացուց զինքը. մէկէն նորէն սկսաւ աղօթք ընել, բայց միտքը անանկ շփոթած էր որ ինքն ալ չգիտնալով թէ ինչ կ'ուզէ խնդրել Աստուծմէ, աղաչեց միայն որ չզրկէ Աստուած զինքը այն զուարճութենէն որ կը զգար և չէր կըրնար բացատրել։ Բայց շուտ մը Պետերսպուրկ երթալու, և կայսեր ոտքն ինկնալու, և իրեն հօրը համար շնորհք խնդրելու խորհուրդը՝ միտքն եկաւ, որ միշտ անկէ վերջը բոլոր ուշադրութիւնը գրաւած էր։

Տանը մերձակայ ցարասի անտառի մը ծայրը ընտրած էր իրեն համար սիրելի տեղ մը, ուր որ յաճախ աղօթք ընելու կը քաշուէր. անկէ վերջը աւելի ճիշտ եղաւ գալու հոն. և այն խորհրդովը լեցուած աղաչելու զԱստուած բոլոր հոգւոյն եռանդեամբը՝ որպէս զի յաջողէ Աստուած իր ձեռնարկութիւնը, և տայ իրեն ոյժ և միջոց կատարելու զայն։ Այս մտածութեանց մէջ ընկղմած շատ անգամ, ինքզինքը անտառին մէջ կը մոռնար, անփոյթ ըլլալով իր սովորական զբաղմանցը, որուն համար ծնողքը զինքը կը յանդիմանէին։ Շատ ատեն անցաւ ինչուան որ համարձակեցաւ յայտնելու իրեն ընելիք ձեռնարկութիւնը որուն վրայ որ կը մտածէր։ Սիրտը կը լքանէր ամէն անգամ որ հօրը կը մօտենար սա դժուարին յայտնութիւնն ընելու՝ զոր ինք-

նին իսկ չփոխած կը նախապատուէր թէ պիտի չկարենայ լաւ յաջողցնել։ Բայց բաւականապէս հասունցած կարծեց իր մտածութիւնը, որոշեց խօսելու որը և առաջադրեց հաստատապէս իր երկչոտութեանը յաղթելու։

Որոշեալ օրը Պրասքովիա կանուխ անտառը քաշուեցաւ խնդրելու Աստուծմէ արիութիւն յայտնելու իր միտքը և պէտք եղած ճարտարխօսութիւնը ծնողքը համոզելու համար. Երբոր տուն դարձաւ, միտքը հաստատուն դնելով խօսելու երկուքէն որուն որ հանդիպէր։ Կը փափաքէր որ բաղդովին մայրը հանդիպէր՝ ուսկից աւելի կը յուսար որ զիջանի. բայց տանը մօտիկնալով տեսաւ որ հայրը դրան մօտ նստարանի մը վրայ նստած ծուխ կը քաշէր. Ուրախութեամբ դէպ 'ի իրեն եկաւ, սկսաւ յայտնել իրեն խորհուրդը և բոլոր սըրտովն ու եռանդեամբը հրաման խնդրեց Պետերսպուրկ երթալու։ Երբոր խօսաքը լմնցուց, հայրը՝ որ առանց ընդհատելու մտիկ ըրեր էր իրեն՝ կարգէ դուրս ծանրութեամբ մը ձեռքէն բռնեց և մէկտեղ այն խուցը մտնալով ուր որ մայրը իրենց ճաշը կը պատրաստէր՝ "Կողակիցդ իմ, աղաղակեց, բարի լուր. մէկ զօրաւոր պաշտպան մը գտանք. ահաւասիկ աղջիկնիս կ'ուզէ հիմա մէկէն դէպ 'ի Պետերսպուրկ ճամբայ ելլալ, և անձամբ խօսիլ կայսեր հետ։" Ետքը Լոբուլոֆ ծաղր ընելով պատմեց ինչ որ Պրասքովիա իրեն ըսեր էր։ "Աւելի լաւ կ'ընէր, պատասխանեց մայրը, եթէ բանին գործքին զբաղէր, փոխանակ գալու իրեն մտաց ցնորքները քեզի պատմելու։" Պրասքովիա ծնողացը բարկութեանը դէմ պատրաստուած էր առաջուց, բայց ամենևին ոյժ չունեցաւ ծանականաց դէմ դնելու՝ որ կարծես թէ բոլոր իրեն յոյսը կ'ոչընչացնէր. և սկսաւ լալ դառնապէս։ Այն ատեն հայրը՝ որ մէկ վայրկեան մը զուարթութեամբը իր բնութենէն դուրս ելեր էր, մէկէն նորէն իրեն խստութիւնն առաւ. բայց երբոր կը յանդիմանէր աղջիկը լալուն համար, մայրը գորովանօք ու ծիծաղելով դրկեց զայն՝ ու "Հայդա, ըսաւ, կտաւ մը ցուցընելով իրեն, սկըսէ սրբել սեղանը որ կերակուրի նստինք՝ ետքը հանգստեամբ կրնաս դուն դէպ 'ի Պետերսպուրկ ճամբայ ելլալ։"

Այս կերպս զՊրասքովիան յանդիմանելու կամ արհամարհելու համար չէր, այլ զինքը իր խորհրդէն փոխելու համար. բայց փարատեցաւ իրեն վիշտը որ կրեց տեսնալով թէ իրեն հետ տղու մը պէս կը վարուէին, և ամենևին չըյուսահատեցաւ։ Ձիւները հալեր էին. նորէն շատ կերպեր փորձեց, և այնչափ աղաչեց ու ձանձրացուց՝ որ հօրը համբերութիւնը հատնելով խստութեամբ յանդիմանեց զինքը, և սաստիկ արգիլեց որ մէկ մըն ալ իր հետը աս բանիս վրայ չխօսի։ Իսկ մայրը քաղցրութեամբ ջանաց համոզել զինքը որ դեռ պզտիկ էր այնպիսի դժուարին գործողութեան մը ձեռք զարնելու համար։

Ասոր վրայ իրեք տարի անցաւ և Պրասքովիա չհամարձակեցաւ ամենևին աս նիւթոյս վրայօք բերանը բանալու։ Մօրը երկարատև հիւանդութիւնը բանտարկեց զինքը աւելի պատեհ ժամանակի մը թողլու իրեն խորհուրդը. բայց օր մը չեղաւ որ իր սովորական աղօթքներուն մէջ չաղօթէր նաև հօրմէն ճամբայ ելլալու հրաման ընդունելու համար, համոզուած ըլլալով որ օր մը Աստուած կը լսէ իրեն։

Աս կրօնական ոգին, աս կենդանի հաւատքը այսպիսի պզտիկ հասակի մը մէջ, անոր համար աւելի զարմանալի է՝ որով 'ի դաստիարակութենէ եկած չէ։ Հայրը թէպէտ և անկրօն չէր՝ բայց քիչ աղօթք կ'ընէր. իսկ մայրը՝ թէպէտ աւելի ճիշդ էր աս նկատմամբ, բայց ճշմարիտ խօսելով կրթութիւն չունէր, և Պրասքովիային ունեցած եռանդուն զգացմունքները միայն ինքիրմէ էին։ Վերջի իրեք տարիներուն մէջ միտքը հասունցաւ. արդէն ծնողացը խորհուրդներուն մէջ աւելի կշիռք մը ստացեր էր. ուստի կըրցաւ նորէն առաջարկել ու պնդել իրեն խորհուրդը,

գոր ծնողքը ալ իբրև ողջմտութիւն չէին սեպեր. բայց որչափ որ աւելցներ էր իրենց կարօտութիւնը, այնչափ աւե-լի բուռն ոգւով դէմ կեցան։ Իրեն եր-թալուն դէմ դրած արգելքներին բնակա-նաբար ոգւոյն վրայ ազդեցութիւն կ'ը-նէին. վասն զի ալ ոչ եւս սպառնալի-քով և ծաղրաբանութեամբ կը ջանա-յին միտքը փոխել՝ այլ գորովանօք և աղաչանքով։ "Մենք արդէն ծեր ենք, կ'ըսէին, ոչ ատակ և ոչ մէկ բարեկամ մը ունինք բոլոր Ռուսաստանի մէջ. ինչ արատով պիտի Թողուս դուն քու ծնողքդ այս անապատին մէջ, որոնց միակ միխիթարութիւնն ես, վտանգաւոր ճամ-բորդութեան մը ձեռք զարնելու հա-մար, որ կրնայ քու կորուստանդ և մեր մահուանը պատճառ ըլլալ։" Աս պատ-ճառներուն դէմ Պրասքովիայի պա-տասխանը միայն լալն էր. բայց միտքը ամենևին չփոխուեցաւ, մանաւանդ թէ օր օրուան վրայ աւելի հաստատուե-ցաւ։

Ուրիշ դժուարութիւն մ' ալ կար հօրը ըսածներէն շատ աւելի իրական. չէր կրնար ճամբայ ելլել առանց անցա-գիր ունենալու, առանց որոյ անկարելի էր քաղքէն իսկ հեռանալ։ Ուրիշ կող-մանէ ալ ամենևին հաւանական չէր ե-րևար որ Տոպոլսքի քաղաքապետը՝ որ նամակներուն պատասխան տուած չէր, հաճի այս շնորհքս իրենց ընելու։ Պրաս-քովիա ստիպուեցաւ ուրեմն ուրիշ ան-գամուան մը Թողլու իրեն ճամբորդու-թիւնը, և բոլոր մտածութիւնն ան էր թէ ինչ միջոցով կրնար անցագիր մը ձեռք բերել։

Այն տարեններըը քաղքին մէջ Նայլէր անունով գերի մը կար որ Ռուսաստա-նի մէջ ծնած էր և գերմանացի դեր-ձակի մը որդի էր. աս մարդս քիչ մը առեն Մոսկուայի համալսարանին մէջ ուսանողի մը ծառայ եղած էր, և այս պատճառաւ զարմանալի հանճարաւոր մէկը կը սեպուէր Իշիմի մէջ։ Նայլէր ինքզինքը անհաւատ կը համարէր. և աս իրեն մէկ տեսակ մը խենթութեամբ ըը և ըրած ամենակարևոր արուեստա-վը՝ ծանօթ էր բոլոր քաղքին բնակչացն և բանտարգելոց, որոնցմէ ոմանք ըզ-գեստներին կարել կու տային իրեն, և ո-մանք իրեն անպատեհ յիմարաբանու-թեամբը կը զուարճանային։ Աս վեր-ջիններուն Թուոյն մէջ էր նաև Լոպու-լոֆ, անոր համար Նայլէր երբեմն իրեն տունը կու գար։ Նայլէր գիտէր Պրաս-քովիայի կրօնական եռանդը, ծաղր կ'ը-նէր իրեն ջերմեռանդութիւնը և Սըր-բուհի Պրասքովիա դրած էր անունը. բայց աղջիկը զՆայլէր՝ եղածէն աւելի ճարտար ու հնարագէտի տեղ դրած ըլլալով՝ կը մտածէր աղերսագիր մը գրել տալ իրեն, զոր քաղաքապետին կ'ուզէր ուղղել, յուսալով որ հայրը ա-նունը ստորագրելէն զուրս ուրիշ ըն-մէք չունենալով աւելի դիւրաւ կը հա-ւանէր։

Օր մը առաւօտուն եղեգը իրեն լուացքն ընելէն մնցնելէն վերջը՝ կը պատրաստուէր իր բնակարանը գա-նալու. բայց ճամբայ ելլելէն առաջ իր սովորական կերպովը շատ անգամ խա-չակնքեց երեսը և դժուարութեամբ ուսը զարկաւ թրջած կտաւը. դիպուա-ծով Նայլէր հոնկէ անցնելով ու տես-նելով ծաղր ըրաւ և ըսաւ. "Անէ որ քանի մը հատ աւելի ըրած ըլլայիր այս ձևերէդ՝ հրաշք մըն ալ կը գործէիր, և կտաւդ ինքնիրեն կ'ելլար տուն կ'եր-թար։" Աղջիկը բռնութեամբ բեռը ի-րեն քաշելով "Հաս տուր, ըսաւ, և տես թէ անհաւատները՝ զոր այնչափ կ'ատես, բարի մարդիկ են։" Իրաւցնէ առաւ զամբիւղը ինչուան քաղաքը բե-րաւ։ Ճամբան երթալու միջոցնին Պրասքովիա՝ որ մէկ փափաք մը միայն ունէր, այսինքն անցագիր մը ընդունիլ, խօսեցաւ Նայլէրի հետ աղերսագրին նկատմամբ, և ինչ հարկաւոր ծառայ-ութիւն որ կը յուսար իրմէ։ Դժբաղ-դաբար փիլիսոփան գրել չէր գիտեր. խոստովանեցաւ որ ինքզինքը դերձա-կութեան տաղէն ետքը բոլորովին Թո-ղուցեր էր մատենագրութեան զբաղի-լը. բայց սորվեցուց իրեն թէ կար քաղ-քին մէջ մէկ մարդ մը որ կրնար էր

անհնկալութիւնը լեցընել ։ Սրապքովլիա ուրախութեամբ տուն եկաւ, և կը մըտածէր մէկէն երկրորդ օրը այս օգտակար խորհուրդն 'ի գործ դնելու ։ Երեքոր հօրը քով գնաց՝ որ քանի մը մարդկանց հետ զբաղած էր, Եայլէր սկսաւ պարծիլ իրեն ըրած ծառայութեանը վրայ, 'և Աբրահի Սրապքովլիան մէկ հրաշք մըն ալ գործելու աշխատութենէն ազատեցի, ըսաւ. և այս ոճով ուրիշ չարալեզու կատակաբանութիւններ ալ ըրաւ, բայց չփոթեցաւ աղջկան տուած այս պատասխանէն՝ որ ըսաւ. "Ինչպէս կրնայի բոլոր յոյսս Աստուծոյ բարութեանը վրայ չդնել. մէկ վայրկեան մը միայն աղաչեցի իրեն առուածկին եղերքը, և թէ որ կտաւս ինքն իրեն ալ չէ՝ գտնէ առանց խնծի եկաւ, և մէկ անհաւատի մը ձեռքով. ուրեմն հրաշքը կատարուեցաւ և ալ ուրիշ չեմ խնդրեր Աստուծմէ ։„ Այս պատասխանին վրայ ամէն հոն եղողները Եայլէրին վրայ սկսան խնտալ, որ սաստիկ նեղացած ելաւ գնաց ։ — Ժեռզհեռտէ շատ առիթներու մէջ պիտի տեսնենք Սրապքովլիայի արթնամտութիւնը զորն ամենայն տագնապեցուցիչ պարագաներու մէջ ալ չըկորսնցուց ։

Երկրորդ օրը փութաց այն նոր լըսած մարդուն երթալու խօսելու, և անկէ իմացաւ որ պէտք էր ինքը ստորագրեր ազերսագրին ։ Գրողը յանձն առաւ պահանջուած կերպով կատարելու ամէն բան. Լմննալէն վերջը Յովսէփ քիչ մը դէմ դնելէն ետքը հաւանեցաւ որ խաւրուի, և ասիկայ յարմար առիթ մը սպասեց ուրիշ նամակ մ'ալ յուղարկելու իրեն անձնական գործողութեանցը վերաբերեալ ։

Այն վայրկենէն վերջը ալ աղջկան նեղութիւնն անցաւ, առողջութիւնը հաստատուեցաւ, և ծնողքն ալ շատ ուրախացան տեսնելով որ նորէն իրեն բնական զուարթութիւնը ստացաւ ։ Այս ուրախալի փոփոխութեան պատճառն էր իրեն ստուգապէս անցագիրն ընդունելու յոյսը ։ Հօն անգամ կ'երթար Պոպոլլքի Ճամբուն վրայ կը քալէր յուսալով որ թղթաբեր մը հանդիպի ։ Թղթաբերին ձիերը փոխելու կայանին առջևէն կ'անցնէր և կ'ուզէր խօսել անոր ծեր գլխաւորին հետ որ նաև Իշխմ ուղղուած նամակներուն բաժնողն էր ։ Բայց շատ անենէ 'ի վեր բան չէր համարձակէր հարցընելու, վասն զի հետը բռնութեամբ վարուեր էր, և ծաղր ըրեր էր՝ գիտնալով իրեն ճամբորդութիւն ընելու խորհուրդը ։

Մեց ամիս անցեր էր ազերսագրին խաւրուելուն վրայ, երբ օր մըն ալ եկան իմացուցին որ սուրհանդակ մը հասեր էր թղթատունը, քանի մը նամակ բերելով հետը այլ և այլ անձանց համար ։ Սրապքովլիա մէկէն թղթատունը վազեց, ետևէն ծնողքն ալ եկան ։ Յովսէփ իր անունը տալուն պէս՝ սուրհանդակը կնքած ծրար մը տուաւ իրեն՝ որուն մէջը աղջկան համար անցագիր մը կար, և իրմէ մուրհակ մը առաւ ։ Սրինկայ ուրախութեան վայրկեան մը. եղաւ ընտանեաց համար. անչափ տարի բոլորովին երեսէ ձգուելնէն վերջը՝ իրենց համար յիրաւի շատ մեծ շնորհք. երևցաւ այս անցագրին գալը. բայց ծրարին մէջ ամենևին պատասխան չըկար Յովսէփի անձնական հայցուածոցը ։ Նաև աղջկանը նկատմամբ գրած էր որ ազատ է, և թէ մեծ անիրաւութիւն կ'ընեն թէ որ կամացը դէմ զինք Սիպերիոյ մէջ պահեն ։

Ժօրը նկատմամբ բացարձակ լռութիւնը, հաստատել էր մանաւանդ իրեն թշուառութիւնը՝ քան թէ շնորհք մը ։ Այս տխուր մտածութիւնս մոռցուց մէկէն այն ախորժն որ զգացեր էր տեսնելով քաղաքապետին զիջողութիւնը ։ յափշտակեց անցագիրը, և կրից առաջին վայրկեաններուն մէջ իմացուց թէ միայն ապահով ըլլալով որ պիտի ժըխտէին՝ հաւանութիւն տուեր էր աղերսագիր խնդրելու ։

Սրապքովլիա ծնողացը ետևէն տուն եկաւ առանց բան մը խօսելու, բայց լի յուսով և շնորհակալ ըլլալով Աստուծոյ բոլոր ճամբուն երկայնութեա-

նը միջոց որ իրեն խնդիրքներէն մէկուն լսեց: Հայրը անցագիրը խնամքով լաթի մը մէջ պլլելէն ետքը՝ գրպանին-նոյը մէջ պահեց: Նորաքրմիայի աչքէն զարկաւ այս խնամքը և բարի գուշակութիւն մը սեպեց, վասն զի կրնար պատահիլ. հօրը ժխտելն ու չտալը Աստուծոյ առանձին մէկ խորհուրդը սեպեց՝ որ դեռ իրեն Ճամբայ ելլալու ժամանակը չէր որոշած: Նոյնը շատ մը մտատանջ քաշուեցաւ և երկու ժամ աղօթքի կեցաւ վառվառուն երեւակայութեամբը լիուլի զուարճութեան մը մէջ ընկղմած, և ամենևին իրեն ձեռնարկութեանը յաջողելուն վրայ տարակոյս չունենալով:

Այս մանրամասն դէպքերը Թերեզայեան չէին ու տղայական երեւան. բայց երբոր տեսնանք այս դեռահասակ աղջկան մտածութիւնը իր յուսացածէն և հաւանականութենէ աւելի յաջողած, հանդերձ այն ամենայն արգելքներովը որոնց յաղթել պէտք էր, կը համոզուինք որ միայն մարդկային միջոցով անկարելի էր իրեն առաջադրեալ նպատակին հասնիլը, և թէ այսպիսի գործոյ մը համար պէտք էր [illegible] ընդ[illegible]: Նորաքրմիա ինչ որ համբերէր ամէն բանի մէջ Աստուծոյ կամը կը դիտէր. "Երբեմն փորձուեցայ, այլ ոչ երբէք խաբուեցայ, կ'ըսէր, Աստուծոյ վրայ դրած վստահութեամբս": Վանք մը օր վերջը համդիպած մէկ դէպք մը աւելի զինքը քաջալերեց և մխիթարուեցաւ Թերեզա ծնողքը՝ մտքերնին որոշելու: Իրեն մայրը առանց աւելորդ պատճառ ըլլալու՝ կենաց ամենամանր դէպքերուն մէջ երբեմն տղայական գուշակութիւններ գտնալով կը զուարճանար. չէր հաւատար դժբաղդ օրերու՝ բայց կը զգուշանար երկուշաբթի օրերը բանի մը ձեռք զարնելու. չէր ախորժեր ամենևին աղամանին թափելը տեսնել: Երբեմն Աստուածաշունչը ձեռքը կ'առնուր և բաղդովին բանալով՝ աչքին դպած առաջին խօսքին մէջ վերաբերութիւն մը կ'ուզէր գտնել իր վիճակին նկատմամբ, կամ բարի գուշակութիւն մը հանել անկէ: Այս կերպ բաղդ գուշակելը շատ սովորական է Սպանիոյ մէջ. որ երբ իմաստը անմիջան կ'ըլլայ՝ նորէն կը սկըսին մեկնել, և քիչ մը քաշքըշելով վերջապէս ուզած դարձուածքնին կուտան անոր: Ծնողաները ամէն բանին կը յարուին, և առանց այսպիսի նախագուշակութեանց շատ հաւատք ընծայելու՝ ուրախութիւն մը կը զգան երբ անոնք իրենց ակնկալութեանը հետ կը միաբանին:

Յորուլոֆ սովորութիւն ունէր ամէն իրիկուն իր ընտանեացը Աստուածաշունչէն գլուխ մը կարդալու. կանանց կը բացատրէր սրանեան բաները որ չէին հասկընար, և այս զբաղմունքս կարգէ դուրս ախորժելի էր իր աղջկանը: Մէկ անուր իրիկուն մըն ալ ուշ ատեն մեր իրեք առանձնակեացները սեղանատախտակի մը առջև էին, որուն վրայ դրուած էր Ս. Գիրքը. ընթերցմունքը լմնցեր էր և նոյն լռութիւն մը տիրած էր մէջերնին, երբ Նորաքրմիա դէպ 'ի մօրը մօտենալով՝ միայն խօսակցութիւնը նորէն բանալու փափաքմամբ; "Մայր, կ'աղաչեմ, Աստուածաշունչը, ըսաւ, և գտիր աջ երեսին տասնըմէկերորդ տողը:" Մայրը փութով առաւ գիրքը և գնդասեղով մը բացաւ. վերջը աջ երեսին ինչուան տասնըմէկերորդ տողը ով համրեց ու բարձր ձայնով կարդաց այս հետևեալ տողերը.

«Եւ տեառն հրեշտակ Աստուծոյ կանչեց զԱգար յերկնից և ըսաւ. Ի՞նչ կ'ընես հոն, մի վախնար»:

Աստուածաշունչին այս կտորին յարմարութիւնն ու վերաբերութիւնն որոշեալ ճամբորդութեան հետ անանկ պարզ ու յայտնի էր՝ որ անկարելի էր չհասկընալը: Նորաքրմիա ուրախութեամբ սիրտը լեցուած առաւ Աստուածաշունչը և կրկին կրկին համբուրեց այն երեսները: "Տրուեցաւ նոր բան," կ'ըսէր կինը երկամք նայելով. բայց անիկայ չուզելով այս նիւթոյս մէջ իրենց խորհրդոյն հասնիլ, բոլոր ուշադրութիւնը այս ծաղրական գուշակութեանց դէմ խօսելով՝ "հարծէք դուք, քաւ

հնկանն ու Որտաքովիային, որ գնդասեղով գիրք մը բանալով կրնար հարցընել զԱստուած, և թէ ինքը արժանի՞ սեպէ ձեր յիմարական մտածութեանցը պատասխան տալու:,, Ետքը աղջկանը դառնալով, "Անտարակոյս, ըսաւ, հրեշտակ մը պիտի ընկերակցի քեզի հետ այս նորօրինակ ճամբորդութեանդ մէջ, և ծարաւած միջոցդ արբուցանէ պիտի քեզի: Չե՛ս ըմբռներ թէ ինչ անմտութիւն է այսպիսի յոյսերով վստահանալը:,,

Որտաքովիա պատասխան տուաւ որ բացարձակապէս չէր յուսար թէ իրեն այս ձեռնարկութեանը մէջ հրեշտակ մը երեւնար ու օգնէր իրեն: "Բայց կը յուսամ, ըսաւ, և հաստատապէս կը հաւատամ որ իմ պահապան հրեշտակս զիս չի թողուր, և ես այս ճամբորդութիւնս պիտի կատարեմ, թէպէտ ինքնին իսկ չուզենամ:,, Լոռուլոֆ այսչափ անկարծելի հաստատամտութեան վրայ կակղցեր էր. բայց ամիս մը անցաւ առանց ճամբորդութեան վրայ մէկ խօսք մը ըլլալու: Որտաքովիա լըռիկ և շուարած անձ մը կը դառնար. միշտ միայնակ սենեակներու և կամ իրեն բնակարանին մէջն էր, և ամենուին գործածած նշան մը չէր երեւցըներ իրեն ծնողացը վրայ. և որովհետև շատ անգամ սպառնացեր էր առանց անցագրի ճամբայ ելլալու, ծնողքը իրաւցնէ սկսան վախնալ որ չըլլայ թէ իր այս խորհուրդը կատարէ, և անհանգիստ կ'ըլլային երբոր սովորականէն աւելի կը հեռանար տունէն. մէկ օր մըն ալ անանկ եղաւ որ ստուգիւ զինքը ճամբայ ելած կարծեցին. վասն զի Որտաքովիա՝ եկեղեցիէն դառնալէն ետև՝ ուր որ միայնիկ գացեր էր, իրեն հասակակից պզտիկ գեղացի աղջիկներու հետ մէկտեղ մերձակայ հիւղ մը մտեր և քանի մը ժամ ալ մնացեր էր հոն: Ետքը տուն դարձաւ՝ մայրը գըրկեց զինքը արտօսրալից աչքերով, ու "Շատ ուշացար, ըսաւ. մենք կարծեցինք որ զմեզ բոլորովին թողուցիր:
— Ոչ՛ տունէն պիտի քաշէք այն միջոցն ալ՝ պատասխանեց Որտաքովիա, որովհետև անցագիրը չէք ուզեր տալ ինծի. պիտի ցաւիք որ տունէն զիս այս շնորհքէս և ձեր օրհնութիւնէն զրկելնուդ համար:,, Այս խօսքերս առանց ամենևին մօրը գործածածը հաւանապատասխանելու ըսաւ, և մէկ տխուր և այլայլած ձայնով մը՝ անանկ՝ որ բարի մայրը կարգէ դուրս զգածուեցաւ, և զինքը հանդարտեցնելու համար խոստացաւ որ ալ իրեն ճամբայ ելլալուն համար ընդդիմութիւն չհանէ, և թէ միայն հօրը թոյլտուութենէն կը կախուէր: Որտաքովիա ալ հրաման չէր խնդրեր՝ բայց իր խօսքին տխրութեամբը կը փութացընէր այն հրամանը աւելի ճարտասանօրէն՝ քան որչափ որ չէր կրնար ընել իրեն արտեւանդն աղերսանքը: Լոռուլոֆ ինքնին չէր գիտեր ինչ որոշելիքը:

Մէկ օր մը կինը աղաչեց իրեն որ երթայ քանի մը գետնախնձոր բերէ տանը քով մշակած պզտիկ պարտիզէն. իսկ ինքը անշարժ և իր տխուր մտածութեանցը մէջ ընկղմած՝ ամենևին ուշադրութիւն չէր դներ կնկանը խընդիրքին. վերջապէս յանկարծ ինքնիրեն դառնալով "Երթանք, ըսաւ, իրաւ թէ ինքզինքը խրախուսելով, օգնէ դուն քեզի՝ ես ալ կ'օգնեմ քեզի:,, Այս խօսքերս ըսելէն ետքը բահ մը առաւ և պարտէզն ինջաւ. ետևէն գընաց նաև Որտաքովիա ալ ու ըսաւ. "Անտարակոյս, հայր իմ, պէտք է մենք մեզի օգնենք թշուառութեան մէջ, և կը յուսամ նաև որ Աստուած օգնէ պիտի ինծի՝ հրամանքիդ ընելիք աղաչանացս մէջ և պիտի սիրտդ շարժէ: Տուր ինծի անցագիրը, սիրելի և թըշուառ հայր, հաւտա որ Աստուծոյ կամքն այս է: Կ'ուզե՞ս ուրեմն բռնադատել աղջիկդ՝ որ հրամանքիդ չհնազանդելու ահաւոր դժբաղդութեան մէջ ինկնայ,,: Այսպէս ըսելով Որտաքովիա հօրը ծունկերը կը գրկէր և կը ջանար ազդելու նաև անոր այն վստահութիւնը՝ որով որ ինքը բորբոքած էր: Մայրը վրայ եկաւ. աղջիկն երդուընցնելով ա-

ղաչեց որ օգնէ իրեն զՀայրը ողոքելու, բայց բարի խաթունը չկրցաւ Հաւանիլ. թէպէտ սիրտ կ'ըսէր իրեն ճամբայ ելլալուն Հաւանելու, բայց չէր կրնար փափաքիլ ու խնդրել զայն: Սակայն Յովսէփ ալ երկար ատեն չկրցաւ դիմանալ ասանկ սրտաշարժ բռնադատութեանց. գիտէր որ աղջիկը Հաստատուն միտքը դրած էր՝ և կը վախէր որ չըլլայ թէ առանց անցագրի ճամբայ ելլէ: "Ինչ ընեմ աս զաւակիս, պառաց մէկմը, պէտք է թողում որ երթայ:"

Նորաքովլիա ուրախութենէն ինքիրմէ դուրս ելած Հօրը վիզը պլլուեցաւ ու սիրալիր գորովով "Ապահով եղիր, ըսաւ, որ չես զղջար ինծի մտիկ ընելուդ վրայ. պիտի երթամ, Հայր իմ, այո պիտի երթամ Պետերսպուրկ, կայսեր ոտքը պիտի ինկնամ. և Աստուած որ այս միամտութիւնս ինծի ազդեց և Հրամանքիդ սիրտը շարժեց՝ պիտի Հաճի նաև կակղացնելու կայսեր սիրտը 'ի շնորհս մեր:

"ՈՀ՜ պատասխանեց Հայրը արտասուօք. կը կարծես, աղջիկս, որ կրնաս խօսիլ կայսեր Հետ, ինչպէս որ կը խօսիս Հօրդ Հետ Սիպերիոյ մէջ. ամէն կողմանէ թիկնապաՀներ իրեն պալատին մուտքը կը պաՀպանեն, և չես կրնար անոնց սեմէն անցնիլ: Աղքատ, մուրացկան, առանց զգեստի, առանց յանձնարարութեան ինչպէս պիտի Համարձակիս կայսեր երևնալու, և ով քեզ ներկայացնելու արժանի կը սեպէ:"

Նորաքովլիա կ'ըմբռնէր աս դժուարութեանց ոյժը առանց վՀատելու. ծածուկ նախազգացութիւն մը կ'արիացընէր զինքը ամէնայն պատճառաց դէմ: "Գիտեմ որ ձեր իմ վրաս ունեցած գութը վախ կ'ազդէ ձեզի, պատասխանեց ինքը, այլ որչափ միջոցներ չունիմ յուսալու: Աստուծէ կ'աղաչեմ, նայէ որչափ անակնկալ յաջողութիւններ Աստուած ինծի շնորՀեց, որովՀետև բոլոր յոյս իրեն վրայ դրի: Չէի գիտեր ինչպէս անցագիր մը գտնամ. ինքը բռնադատեց անՀաւատին բերանը տուրվեցնելու ինծի զայն ունենալու միջոցը: Նոյնը կակղացուց Պետրպուրքի անողոքելի քաղաքապետին սիրտը. վերջապէս՝ ձեր անընկճելի ընդդիմութեամբ Համդերձ Հարկադրեց զձեզ որ թող տաք ինծի ճամբայ ելլելու: Ապահով եղէք ուրեմն, աւելցուց դարձեալ, որ Աստուած որ ինծի այնչափ արգելքներու յաղթել տուաւ, և զիս ինչուան Հիմա, յայտնապէս պաշտպանեց, պիտի տանի նաև կայսեր ոտքը. անանկ խօսքեր իմ բերանս կը դնէ որ Համոզեն զինքը և Հրամանքիդ տուած Հաւանութեանը վարձք պիտի ըլլայ ազատութիւնդ:"

Այս վայրկենէս Նորաքովլիայի ճամբորդութիւնն որոշուեցաւ, այլ Հաստատապէս ժամանակը չասՀմանուեցաւ: Յովսէփ իր բարեկամներէն քիչ մը օգնութիւն գտնալու կը յուսար. գերիներէն շատք ստացուածք ունէին, որոնցմէ ոմանք ուրիշ դիպուածներու մէջ ընծաներ ըրեր էին իրեն, որ զգուշութեան Համար չէր առած. բայց այս առթիս մէջ միտքը դրեր էր որ շաՀի անոնցմէ: Կը փափաքէր նաև ճանապարՀորդ մ'ալ գտնելու որ կարենայ ընկերակցիլ աղջկանը առաջին քայլերուն. բայց իրեն երկու ակնկալութեանց մէջն ալ խաբուեցաւ. իսկ Նորաքովլիա ճամբայ ելլելը կը փութացնէր: Բոլոր իրենց Հարստութիւնն էր արծաթ րուբլի մը, զոր ընդունայն տեղը աւելցնել փորձելէն ետքը, որոշեցին աղջկան փախստեանն Համեմատ դատն անՀատական օրը՝ սեպտեմբերի 8ին, Ս. Աստուածածնայ ծննդեան օրը:

Հազիւ թէ այս լուրը քաղքին մէջ տարածուեցաւ բոլոր իրենց ծանօթները աւելի Հետաքրքրութեամբ քան թէ մասնաւոր փութով մը աղջիկը տեսնելու եկան. բայց փոխանակ օգնելու և խրախուսելու զինքը, ընդՀանրապէս պախարակեցին զՀայրը երթալու Հրաման տալուն Համար. իսկ անոնք ալ, որ կրնային քիչ մը օգնել՝ այն դժբաղդ պարագաներուն վրայ խօսեցան, որ շատ

անգամ ընտիր բարեկամներն խսկ կ'արգելուն կարօտութեան մէջ իրարու օգնելու, և փոխանակ նպաստից և մխիթարութեանց, որ իրենք կը յուսային, միայն ձախորդ դուշակութիւններ թողլով ելան գնացին: Սակայն երկու ամենէն աւելի աղքատ և անծանօթ դերիններ պաշտպանեցին զՍրաաքովլիա, և քաջալերեցին զինքը իրենց խորհրդովը: “Շատ անակնալնելի և ամենադժուարին բաներ յաջողեր են, կ'ըսէին. Դեռ կայսեր չզացած՝ կրնայ պաշտպաններ գտնալ որ իրեն համար խօսին, երբոր ճանչնան ու մեզի պէս սիրեն զինքը:„

Սեպտեմբերի 8ին կանուխ առաւօտանց այս երկու գերիները նորէն եկան վերջին բարև տալու իրեն և անջատմանը ներկայ գտնուելու. անմնայն մասամբ պատրաստ գտան զինքը իր մեծ ճամբորդութեանը համար, և երկար ատենէ 'ի վեր պատրաստած մախաղը վրան կախած: Հայրը ինչպէս որ որոշեր էր իրեն տուաւ այն մէկ րուբլին, բայց աղջիկը չէր ուզեր ամենևին ընդունիլ. պատճառ կը բերէր թէ այն փոքրիկ գումարով չէր կրնար ինչուան Պետերսպուրկ երթալ, և թէ իրենց հարկաւոր էր. սակայն հօրը բացարձակ հրամանովը ստիպուեցաւ առնելու: Նոյնպէս երկու աղքատ աքսորեալներն ալ ուզեցին քիչ մը բան ալ իրենք տալ. մէկը՝ պղնձէ երեսուն կոպէկ տուաւ, միւսը արծաթեայ քսաննոց կոպէկ մը, որոնցմով խնել մը օր կրնար ապրիլ: Սրաաքովլիա չառաւ իրենց այս վեհանձն ընծան, բայց սաստիկ զգացուեցաւ. “Թէ որ, ըսաւ, Աստուած իմ ծնողացս յաջողութիւն շնորհէ, կը յուսամ որ դուք ալ մասնակից պիտի ըլլաք:„

Այս միջոցին արևուն առաջին ճառագայթները խցին մէջը զարկին. “Ժամանակը հասաւ, ըսաւ Սրաաքովլիա, պէտք է որ բաժնուինք: „Անքը, ծնողքը և երկու բարեկամները մէկէն նստան, ինչպէս որ սովորութիւն է Ռուսաստանի որ այսպիսի պարագայի մէջ կը կատարեն: Երբոր բարեկամ մը երկայն ճամբորդութեան մը պիտի ելլէ ճանապարհորդը՝ այն միջոցին որ վերջին բարև պիտի տայ՝ կը նստի, և իրեն հետ մէկտեղ ամէն հոն ներկայ եղող անձինքը. վայրկեան մը այնպէս կենալէն ետքը՝ յորում օգին և ուրիշ անտարբեր բաներու վրայ կը խօսին՝ ոտք կ'ելլեն, և կը սկսին գրկախառնուիլ հանդերձ արտասուօք:

Այս արարողութիւնս որ պաղ աչքով մը նայելով աննշանական բան մը կ'երևայ, ըստ ինքեան սիրելի և ախորժական բան մը ունի իր մէջը: Երարմէ երկայն ժամանակ կամ մշտնջենաւոր բաժնուելէն առաջ՝ վայրկեան մըն ալ մէկտեղ կը հանգչին, իբրև թէ բաղդը խաբելու և իրմէ այս կարճ մէկ զուարճութիւնն ալ գողնալու համար:

Սրաաքովլիա ծնկի վրայ եկած ծնողացը օրհնութիւնն ընդունեցաւ և քաջութեամբ բաժնուելով իրենց գրկէն՝ թողուց ցյաւիտեան այն հիւղը որ 'ի մանկութենէ բանտ եղեր էր իրեն: Երկու աքսորեալները հետը մէկտեղ ընկերացան առաջին մղոնը. իսկ հայրն ու մայրը դրան սեմին առջև անշարժ կեցած երկայն ժամանակ ետևէն կը նայէին՝ ուզելով հեռուէն վերջին բարև մ'ալ տալ. բայց Սրաաքովլիա ալ ետևը չնայեցաւ և քիչ ատենէն աներևութացաւ:

Յոսուլոֆ և իր կինը մնացին այն ատեն իրենց տխուր բնակարանը որ անկէ վերջը շատ աւելի անապատ կ'երևար իրենց: Աղջիկնը առաջուընէ աւելի միայնացեալ կ'ապրէին. Աշխի բընակիչները կ'ամբաստանէին զհայրը ինքն իր աղջիկը այնպիսի անխոհեմ ձեռնարկութեան մը մէջ ձգելուն համար, և ծաղր կ'ընէին զինքը այս նըկատմամբ: Սաստիկ կը ծիծաղէին մանաւանդ երկու գերիներուն վրայ՝ որոնք իրենց պարզամտութեամբը չէին պահած Սրաաքովլիայի իրենց բրած խոստմունքը նաև զիրենք ալ հոգալու, և կը շնորհաւորէին իրենց բարի բաղդը:

Թողունք հիմա այս տառապանաց

երկիրը և հետևինք մեր սիրելի ճանա-պարհորդին։

ՔՍԱՎԻԷ ՏԸ ՄԷՍԴՐԸ

Կը շարունակուի:

ԱՌԱԿ

Այր անմիտ:

Այր մի անմիտ և յիմար՝ ունէր գա-հեկան մի, և առեալ զայն գնաց 'ի քա-ղաքն գնել էշ մի։ Դարձեալ 'ի քաղաքէն և 'ի շուկայն՝ և ոչ եգիտ միոյ գահե-կանի էշ. և եկն կրկին 'ի շուկայն ե-տես մեծ ձմերուկ մի և ասէ հիաց-մամբ, զինչ է այս։ Նա իմացան վա-ճառականքն թէ յիմար է նա, և ա-սեն՝ թէ հնդի իշոյ ձու է, և հանէ հըն-դացի էշ՝ մեծագոյն։ Նա խնդալով ետ զգահեկանն, և էառ զնա։ Նա պնդե-ցին զնա՝ թէ պատրաստ տար զձուս, որ չխեղդի՝ և էշն ելեալ փախչի։ Նա ա-ռեալ զձմերուկն սկսաւ գնալ առ 'ի զառ 'ի վայր ճանապարհ, և առն ոտն գայ-թակղեցաւ՝ և զերծաւ 'ի նմանէ ձմե-րուկն, և գլորեալ գնաց 'ի մէջ թաւ ան-տառին, և նապաստակ մի վազեաց 'ի յանտառէն՝ և սկսաւ փախչել։ Իսկ նա կարծեաց թէ թխկեալ ձուն՝ և էշն ե-լեալ փախչէր, և 'ի հետ մտեալ ձայնէր նապաստակին, ա՜յ էշ հնդացի՝ վա՜յ ինձ մի փախչիր. և ձայնէր՝ քուռի քուռի, ողորմեա՛ ինձ և դարձիր առ տէրս քո։

ՎԱՐԴԱՆ

Նորագիւտ Հնութիւնք:

Հռոմայ անուանի Ֆառնեզէ պա-լատան պարտէզը փորելով նոր գտնուեր է ընդարձակ հին աւերակ մը, որ Հռոմայ ակադեմեայն կը կարծուի, այս-ինքն է հասարակաց ընթերցարանը. զոր շատ հեղինակներ կը յիշեն և մա-նաւորապէս Պլինիոս. մէջի կողմը բա-լորավլին պարպեր են և գտեր են, ար-ձաններու պատուանդաններ և անոնց համար պատերուն մէջ շինած խորշեր։ Դարձեալ Ակադեմիային և Լիւիոսի բաղանեաց մէջ տեղուանք գտնուեր են կործանած մեծամեծ կամարներու միւսիոն կտորուանքներ, պատեր, և սիւներու աղխաշէն մոյթեր։ Սուրբ փողոց ըսուած կողմն ալ գտնուեր են գեղեցիկ մարմարեայ սիւներու կտոր-ներ կորնթացի խոյակներով։

Ստորերկրեայ լիճ մը:

Սէնժէրվէյի մօտ (Բարձր Սա-ւոյայ) ստորերկրեայ լիճ մը յայտ-նուեր է. գետնին տակի ջուրը պատռ-ւեր են իրենց վրայի հողը և քարը շըր-ջակայքը ողողեր են. ուսկից կը գուշա-կուի լճին ընդարձակութիւնն ալ։ Բայց ուելի զարմանալին այս է, որ ջրին մէջ անգղիական նաւաց կտորներ գտուեր են. և ասկէ կը կարծուի թէ Հուսաստա-նի ծոցոյն հետ հաղորդութիւն ունե-ցած ըլլայ լիճն, և թէ այն կտորներն ծովուն մէջ եղած հոսանաց բնու-թեամբ հոն եկած ըլլան։

Հմուտ ճարտարապետ մը՝ Սէնժէր-վէյ ղրկուեցաւ այս երևոյթս քննելու համար։

Նոր հրաբուխ:

Չիլեայ Սերանոց գօտիներուն մէջէն նոր հրաբուղխ մը դուրս ժայթքեր է, Լոս-Վաքա-էրոս դաշտավայրին մէջ. իբ-րև քսան փարսախ հեռու քաղաքէն, և մօտ՝ անուանի ծծմբային տաք բաղա-նեաց, որոնք գրեթէ 1,900 մեթր բարձր են ծովու երեսէն։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Երկոտասանեորորդ դար:

ԺԲ. Դարեր. ամ տեառն 1100–1199

Գրիգոր վկայասէր:	Գիրք Վկայից:
Մատթէոս Ուռհայեցի:	Պատմութիւն Հայոց իւրոյ ժամանակին:
Գրիգոր Երէց:	Շարայարող պատմութեան Ուռհայեցւոյն:
Սամուէլ Անեցի:	Քրոնիկոն կամ ժամանակագրութիւն: (Լատին թարգմանութիւն տպագրեալ 'ի Միլան)
Մխիթար Հերացի:	Բժշկարան կամ Ջերմանց մխիթարութիւն*:
Գրիգոր Տղայ:	Ա. Թուղթք*: — Բ. Ոտանաւոր բան Ողբերգական վասն առման Երուսաղէմի:
Ներսէս Լամբրոնացի:	Ա. Մեկնութիւն Պատարագի*: — Բ. Մեկնութիւն գրոցն Սողոմոնի: — Գ. Մեկնութիւն Սաղմոսի: — Դ. Մեկնութիւն ժբ. մարգարէից*: — Ե. Մեկնութիւն «Էր ընդ եղբարս» գրոցն: — Զ. Ատենաբանութիւն*: — Է. Ճառք*: — Ը. Թուղթք*: — Թ. Լուծմունք մարդակազմութեան գրոցն Գրիգորի Նիւսացւոյն: — Ժ. Ոտանաւոր բանք ինչ և Շարականքն ա. «Այսօր յարեաւ». բ. «Նորոգեալ կղզիք». գ. Համբարձմանն: դ. Որդւոց և Թոռանց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի: — ԺԱ. Թարգմանութիւնն Տրամախօսութեան Գր. Պապին: — ԺԲ. Մասն Թարգմանութեան Հարանց Վարուց: — ԺԳ. Բացայայտութիւն հաւատամքին: — ԺԴ. Լուծմունք խնդրոց: — ԺԵ. Ոտանաւոր գովեստ և ներբողեան 'ի վերայ Ներսէսի Շնորհալւոյ:
Գրիգոր Ապիրատ:	Համառօտ երկասիրութիւնք ինչ հոգևորականք:
Մխիթար Գօշ:	Ա. Դատաստանագիրք: — Բ. Առակք*: — Գ. Մեկնութիւն Երեմիայի և Ողբոցն և Բարուքայ: Դ. Աղօթք ինչ:
Խաչատուր Տարօնեցի:	Ա. Երգ զգեստաւորութեան սրբոյ պատարագի, «Խորհուրդ խորին». — Բ. Գանձք և Տաղք:
Սամուէլ Սկեւռացի:	Վարք Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացւոյն:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 7 — 1862 — ՅՈՒԼԻՍ 1

ՀԱՅԱԳԻՐ

Հրոտից ԺԵ — 21 Յուլիս

Ստեփաննոս Սիւնեցի և Սահակդուխտ

Յուլիսի հրատ հրեղէն է ամիսն Հրոտից կամ Հորոտից. արևն Առիւծ աստեղատան մէջ խարտիշագոյն առիւծու բաշերուն նման դեղին ճառագայթներով կու տոչորէ քարերը, առիւծային թաթերով կու լլկէ զերկիր: Հայկայ հրաճաճանչ աստղն այլ (Օրիոն) ծագած է բարձրանալ. ամէն տեղ տաք, ամէն բան կրակ: Ո՞ւր են այն Հայոց ձիւնեղէն տաճարապատ լերինքն. անոր բևեռային կերպարանքն՝ հիմա յայրեցեալ գօտի փոխուեր է: Երկու հակադէմ կլիմայք կ'երևան մեր երկրին մէջ. սաստիկ ցրտութիւն և սաստիկ տաքութիւն: Ինչպէս բնակելու է սանկ երկրի վրայ.... Մեր հարքն, և մեր եղբարքն անգամ, շատ տեղ երկրի վրայ չեկին բնակեր ուրիշ աշխարհաց բնակչաց նման, զանէ տարւոյն երկու ծայրայեղ յեղանակաց ատեն. այլ անկէ վար կամ անկէ վեր. այսինքն, ձմեռն՝ երկրին երեսաց տակ, կէս գետնափոր տանց մէջ, նման իմն հողաթմբիր կենդանեաց. իսկ ամառն՝ այլ աւելի վայելչապէս, երկրիս տափարակն երեսէն վեր, օդասահման կենդանեաց, թռչնոց հետ, կամ լերանց և սարից վրայ, կամ ծառոց և ձեռակերտ բարձրաւանդակաց վրայ, ձողերու ցիցերու վրայ հաստատելով դարպասներ և ննջարաններ: Ասոնք են Հովք և Հովանոյք և Հովոց տեղիքն Հայոց. որ Թորգոմայ օրերէն 'ի վեր մինչև ցայսօր սիրելի և բաղձալի են 'ի Հայաստան և Հայաստանի եզերքը բնակող ազգաց. և ինչ որ այսօր Ռուսաց և Օսմանեանց իշխանութիւնքն և զօրապետք կ'ընեն երկրին բնիկ ժողովրդեան հետ՝

անոր բարձրաւանդակաց վրայ ամառնանալով, զնոյն 4000 տարի առաջ այլ Բաբելոնի և Նինուէի թագաւորք և իշխանք, մեր թագաւորաց, իշխանաց և ռամկաց հետ։... Որչափ այլազգ, այլախօս, այլակամ ժողովուրդք, զօրք և տէրք ամառնոցան բնակեցան հոն 'ի Հողս Հայոց, և անցան գնացին շատերն անդարձ, և ամէն տարի երկիրն դարձեալ նոյնպէս իր ամարանոցը կու պատրաստէ. նոյնպէս կու բուսնին ծառք և ծաղկունք, նոյնպէս կու գան ծիծառունք և կռունկք. նոյն հովք և նոյն հովանիք Հայոց. և նոյն.... այո, ըսենք կիսամաղձիկ կրիւք, և նոյն սերունդք ընիկ նախնեաց, դեռ ևս մկայք երթևեկի այլազգեաց, և վայելողք հովյն և զովյն։ Օրհնեալ ըլլան հովքն Հայոց, հովք հայրենեաց, զոր 'ի մխիթար և 'ի մոռացումն երկայն ձմերան պարգևեց մեզ դրախտին տնկողն, Արարչապետն. օրհնեալ հովն և զովն' որ 'ի ցած ձորերէ և դաշտերէ վեր կանչելով ժողվելով զՀայաստանեայս' երկրին այն կոնաձև կամ տախտաձև բարձանց վրայ, իբրև 'ի վերայ օթոցանց բնութեան, բնաբար այլ կ'ազդէին անոնց' արարչագործ մեծութիւնը, վսեմութիւնը, գեղեցկութիւնը, զանազանութիւնը։ Նաւաղջանային կ'ուժովնային կու զուարթանային միտք և մարմին. Թագաւորն կու հպարտանար, և ոչ անիրաւէր, որ Աստուած իր իշխանութեան տակ ձգեր է այն հովասուն սահմանները, և անոնց աշխոյժ ծնունդքը. զինուորք և աղուտազունք հոն կու զօրացընէին, թեթևցընէին, ձիուն և տակուն կ'ընէին իրենց կտրիճ անձինքը, սարէ սար այծեամանց և ցռուց ետևէ ընկնելով յորս. հովիւք' հոն կու ծաւալէին. երկրին և երկրագործութեան [illegible] հարստութիւնք և օգտութիւնք։ արհեստաւորք և ռամիկք' օ[illegible]րանկան և ամենական աշխատութիւնները հոն կու հանգչեցընէին. բանաստեղծք և հնագէտք' [illegible] պաշտօնեայք [illegible] և [illegible], [illegible] ուսմանց և [illegible]. հոն այն հովերուն մէջ

գոնէ ժամ ժամ զովանալով, առնէին յըստակ մտօք և պայծառ տեսութեամբ կ'ելլէին բարձրագոյն տեղուանք, 'ի կաճառս հաւատորաց 'ի պարս բանաստեղծից, յերամս հրեշտակաց. և իրենց հոգեշունչ Համբարձմները և Օրհնութիւնները երգելով կ'իջնէին, եկեղեցւոյն Շարականը և Մանրուսմունքը' նոր երգերով նոր եղանակով հարստացնելու. և ամառնային հովանոցներու աղդած երկնախառն հոգւոյն և շունչն' զարմանալի այլակերպութեամբ ինչըւան խորագոյն ձմերան խարանիստ աւաճարաց մէջ հնչեցնելու, և ձայներնին հասցընելու յետ հազար տարիներու' մինչև մեր օրերը։ Օրհնեալ ուրեմն միանգամ այլ այն երկնաշունչ հովքն Հայոց, որ այսպէս հոգևորեցին մեր հարքը, և անոնց յարդարեալ շնչովն' զմեզ այլ կու հոգևորեն այսօր։....

Ո՛հ, Հայկակ, ելնենք այսօր մենք այլ այն բարձրանաց տեղերուն, հայրենեաց դարերուն, Հայոց հովերուն, Միհնեաց զովերուն վրայ. այն տեղուանքը' ուր Նաբիկ աղատեալ 'ի պանդխտութենէ Պարսից' ուրախութեամբ որսի կ'ելնէր, "Խնդալով խաղալով 'ի վրայ սովորական թատերացն և խնձորից խրախճանաց, 'ի լերինս որսասուն և բազմաջուր վայրացն, 'ի լերինս Միհնեացն"։ Նա [illegible] [illegible] և որսէն ատենը [illegible] անշուշտ, երբ քիչ մը յոգնութիւն առնելով; և աչքերդ բնութեան բարձրագոյն և խորագոյն գեղեցկութեանց վրայ պտտցընելով [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] բարձրագոյն [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] այլ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Օ[illegible]

նետոյուքը. և իւր բարձր հանճարոյն վերայ վստահացեալ՝ աւելի մեծարոյն անձին (Դիոնեսոսի) շնորհօք. կամ փոր-ձէ աւելի հաղիացընել հայացընել այն հրաշալի արհեստը. և ամփոփելով իր հայկական հոգւոց վրայ՝ կամ սկսի նուա-գել.

Յաղթական քեզ օրհնութիւնք, Տէր. որ զկարող ծաղուած հերձեր զՋուրսն. զի 'ի նոյն զգամուածոյն Ջաղխեցեր ըզ-զուլս. և զարգելեալսն 'ի ձեռն խաչի քո վերածեր 'ի կեանս:

Կանխաւ մահուանն 'ի քէն, Տէր, արձակեցեր զհոգի զօրութեան, 'ի մէջ մահու զմահ աւերեալ վանեցեր. և զարգելեալսն 'ի ձեռն խաչի քո վերա-ծեր 'ի կեանս:

Լուսեցարուք 'ի բարբառ մարգարէին և 'ի պատգամս կենդանեաց. որ քարո-զեաց մեզ զզօրն կենաց 'ի յերկնից:

Օրհնեալ ես, Դիոնեսոս, զուշակեաց մեզ մարգարէն. և զկամաւոր չարչա-րանս խաչին զոչէր ասելով. տարա-ծեաց զԹևս իւր ընկալաւ զնա, և բարձեալ ըերէ 'ի փրկութիւն աշխար-հի:

Ծրագիր հարէք աւետեացն հեթանոսք և օրհնեցէք զԱստուած, զի հօրն Ա-տուած բանն մարմնացաւ 'ի կուսէն, աւերեաց զգժոխս և զզօրութիւն մա-հու եղծ:

Ընկալեալք զգաւառակն ուրախութեան յայտնեալ անմահութեան սրբոց առա-քելոցն, որք ընդհանուր ընթացան ընդ տիեզերս, լուսաւորեցին հրաւիրելով յերկնից յարքայութիւն:

Յաւուր վերջնում հատուցման ան-պարտութ՝ վերածնելովս զմեզ ընդ հո-գեղինացն դասն, 'ի տեղի անկելոց հրեշտակաց բարեխօսութեամբ սրբ-բուհւոյ աստուածածնին:

Լուսոյ զգեցուցեալ անօրէնութեան քո զլոյր, քանզի յերկնից խոնարհեալ մարմնացար 'ի սուրբ կուսէն և խաչե-ցար ընդ աւազակին, և զարհուրեալ հիացաւ ընդ քո ընդ. անհաս մարդասի-րութիւնդ.

Ողորմածութեամբ գթութեան փրկ-չակեաց մեզ մարգարէն. ասէ, եկեր դու 'ի կառս քո, հեծելութիւնք քո, Դիոնեսոս, փրկութիւն եղև յելանելդ քո:

Լուսեցար 'ի փրկել զարարածս 'ի մահուանէ, և զժամս հիացեալ պատա-նեցան 'ի յահէ անմնազօր փառաց քոց:

Սուրբ Եղիշէ, Հայկակ. յԱկռուսւոյ Հը-մերաւի, Թէ 'ի Վասպուր Վիտոզարաւ. — բարձրագոյն քան զնոսա. հաւաստր Սինայի, 'ի Միւռոն Մեսրոպաց: Սոյն աշխարհիգաւառաց մեծագոյն՝ Մակ-ող կամ Եղեգեաց ձոր՝ յարաշխարհեց զմեզ իր բարձրագիր հովուց վրայ; որոց մէջէն կարկաչէ փրփրոյ սիրաւ. կ'իջնէ բազմավտակ գետն Արփայ, ու-ղևերք յարևմուտք. Հայաստանի մեծ գոյներկին ձորը, յԱրփայ. գրեթէ գա-ւառին մէջ-տեղուանքն Արփայի աջ (հիւսիսային) կողմը և քիչ հեռու 'ի գետափանցէն՝ է Մողն կամ Մողան ա-ւանն կամ քաղաքագիւղ, որ և մինչև հիմա Մոզ անուանք ծանօթ է. անոր քովէն կ'իջնէ Առոփակոյն կամ Առոփ-ակն աղբիւրն զովաջուր յԱրփա. այս երկու տեղեաց մէջտեղն և մօտերն են օ-գտակնաց բարձրաւանդակք, հովտքը Մողան. և ահա այս հովտներու վրայ հանգչողաց մէկն է հեղինակ այս սըր-բազան և վսեմական օրհներգութեան, և ինքն իսկ սրբազան և վսեմ անձն, բոլոր Սիւնեաց երկայնաշարք հանդա-պետաց մէջ (որք Լուսաւորչայ օրէն մինչև 'ի մեր օրերը յաջորդած են 90 կամ 100 թուով) ամենէն հռչակաւորն իմաստութեամբ, և Թերևս բոլոր մեր բանաստեղծ և բանահիւսից մէջ ամե-նէն վսեմախոհն, վայն որոյ և կոչուած Քերթող և Իմաստասէր, ինքն նախա-գահ եպիսկոպոսն Սիւնեաց ՍՏԵՓԱՆ-ՆՈՍ: Որ և այսօր (21 յուլիսի, յամի Տեառն 736) յորեկուանս տաղութեան հեռ՝ հոգւոյ և միայն աղոթեանքը այդ նեղեալ՝ կու գայ իւրև մարդ սա-կանան զավութիւն փառաբելու 'ի քնա-

կրօնաւորութիւն. յունարէնէն դաս լատիններէն այլ առնչեցաւ որ արեւմտեան եկեղեցւոյ Հայոց վարդապետութեանն այլ տեղեկանայ։ Իսկ Սիմէոն դժուարելով անոր կարդալուն երթալուն, խնայաւ ուր ըլլալը, և նախանձայուզութեամբ իմացուց կայսեր, Ստեփաննոսի ձեռք և ինչ կարծեաց տէր ըլլալն։ Կայսրն այլ, առէ պատուիրէն, հրաման տուաւ քննելու զՍտեփաննոս. իսկ սա իր վարպետէն խրատուած՝ ըսաւ, թէ ես ուրիշի հետ բան չունիմ, այլ պանդուխտ եմ, եկած իմ աղօթելու հոգւայու և իմ քարուզս աշխատելու։ Այս խօսքով ոչ միայն ազատութիւն գտաւ, այլ և համարձակութիւն առաւ քաղաքը պտըտ և Յունաց եկեղեցիները և ուսումնարանները մտնելու. մանաւանդ Ս. Սոփիայ գրատունը, ուսկից ուզած գրքերը կ'առնուր, կարդայր, կ'օրինակէր, թարգմանէր։ Յետոյ Աթէնք այլ գնաց, հոն այլ հին իմաստասիրաց թողած համբաւոյն մնացորդը քաղելու, և նոր գրքեր քննելու։ Իսկ երբ դարձաւ՝ աւելի ծանօթացաւ Յունաց մեծերուն, պատրիարքարանին և արքունեաց։ Հոս էր այն ատեն Պաւլիթ Հայազգի իշխանաւոյն որ հիւպատոսութեան և թագաւորական սեղանակցութեան պատիւն ունէր. և յունարէն լեզուն կատարեալ գիտէր։ Սոր օգնականութեամբը կամ աչքէ անցնելովը՝ թարգմանեց Ստեփաննոս զանազան Ս. Հարց գրուածներ. նախ Ս. Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյն իրենաբան խորհրդոց գրքերն, որոյ մեծին քանիցն այլ լուծմունք կամ մեկնութիւն գրեց համառօտ. այս գործս 'ի գլուխ հանեց յամի Տեառն 712. մէկ երկու տարի ետև թարգմանեց Ս. Կիւրղի [illegible] ըսուած գիրքն և անոր զանազան [illegible] և ճառերը. — միւս տարին, 716, Նեմեսիոսի գիրք մեկնութիւն մը թարգմանեց. յաջորդ տարին, 717, Ս. Գրիգորի Նիւսացւոյ Յաղագս բնութեան և կազմութեան մարդոյն անուանեալ գրքերն. և հաւանօրէն ուրիշ գրքեր այլ։ Կաւթի ձեռքով համարձակութիւն առած կայսերական գրատունէն այլ քննեց, և գտաւ ոսկեբերանի մատեանս մը նախնի Ս. Հարց գործոց, զոր արդէն ընդունէին Հայք. որով կայսրն այլ հաճելով այս բանիս՝ յանձնարարական գրով կամ օգնականութեամբ խաւրեց զՍտեփաննոս 'ի Հռոմ, բառ խնդրոյ նորա, որ այն տեղի հաշակաւոր մատենադարանն քննէ. հոն գտաւ Ստեփաննոս լատիններէնէ զատ Յունաց Ս. Հարց գործոց ընտիր և հին օրինակներ, ինչպէս Ս. Աթանասի, Ս. Եպիփանու, և Ս. Կիւրղի [illegible] գըրքերն. և հաւանօրէն ինչ որ մինչև այն ատեն Հայերէն թարգմանուած չէր՝ ինքն թարգմանեց։ Նմանապէս դարու թարգմանեց Ս. Մեթոդի ըսուած աղսիւքն կամ գուշակութիւնքն, որ ուրիշի չինուած անվաւեր գրուածք են. Իւ ընդէ առաջին պատմութիւն մը Հռոմնոս, յորում [illegible] 1194 տարի. Արիստոտէ առաջ կ'ըսուի. Աւելի շատ գրքեր այլ, կամ ընտրեր կամ թարգմանած՝ հետը առած, շուտով 'ի Հռոմայ նորէն դարձաւ 'ի Կ. Պօլիս, ուր արդէն 15 տարի կեցեր էր. այլ նաւեց յ[illegible] և դարձաւ 'ի [illegible] 'ի Հայս։

Իր հեռաւորութեան 15 կամ 20 տարուան միջոց մեր աշխարհքին շատ փոփոխութիւններ անցեր մանաւանդ թէ կրեր էր Արաբացւոց ասպատականներէն, Հայոց իշխանքն նուաղեր էին, Եղիա կաթողիկոսն շատոնց վախճաներ էր, և ըստ ոմանց նաև իր յաջորդն՝ մեծանուն Յովհաննէս Օձնեցի, և Դաւիթ Արամոնեցին էր կաթողիկոս, որ և մեծ պատուով ընդունեցաւ ըզՍտեփաննոս և իր բերած գրքերը. որոնցմէ զատ ունէր և նամակ մ'այլ կնքեալ, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքէն Ս. Գերմանոսէն. որոյ ծանօթ ըլլալով 'ի Կոստանդնուպօլիս և շատ հեղ հաւատոյ վրայ խօսելով, և յորդորուելով նա պատրիարքէն՝ Յունաց հետ հաղորդուելու, Ստեփաննոս կու զգուշացնէր իր կաթողիկոսին հաւանութիւնը չառած։ Նոյն համար Ս. Գերմա-

նոր ըլլալոյ այն հողերը Թէոդորը «Միքիատոս է խաղաղասիրութեան մէջ». զոր և ճիշդ Սամեփանոսու Լևոդրամանեց և տուաւ կաթողիկոսին, և անոր հրամանաւ այլ, կ'ըսեն, գրեց պատասխանիք, «Ըղթղթատոսի խաղաղութեան առ Բերբեր». Սակայն այս պատասխանը, հիմա մեր ձեռք եղած օրինակներուն նայելով, հեռի է ՚ի խաղաղութենէ Քրիստոսի և ՚ի հոգւոյն Գրիգորեանի և յիմաստութենէն Սամեփանոսի. Թէ և շատք ՚ի նախնեաց մերոց յանուն Սամեփանոսի յիշեն, այլ եղանակ և երկրայողք և տարբ ձեռքի խառնուրդ ցուցընողք[1]. զոր զբօն քննող մը կրնայ տեսնել Թէ այն երկու Թղթերը կարդալով, Թէ Սամեփանոսի աւրիշ գրուածները, և Թէ մանաւանդ անոր հանճարը և Յունաց հետ աղէկ կենակցութիւնը: Ոչ միայն կաթողիկոսն Հայոց այլ և իշխանք ձեռնարկեալ և պատուեցին զՍամեփանոս մանաւանդ Սիւնեցիք, որոց քով փառաւորեալ և ուսուցիչ եղեր էր, և պաշտպանե իրենց եպիսկոպոսն Յովհան՝ յաջորդն Անանիայի, առաջին փախձուած էր, Յակոբէն և Գուրգէն իշխանք Սիւնեաց խնդրեցին ՚ի կաթողիկոսէն որ ձեռնադրէ զՍամեփանոս իրենց եպիսկոպոս. Կաթողիկոսն ոչ միայն եպիսկոպոս ձեռնադրեց զնա, այլ և ՚ի պատիւ արժանեաց նորա անուանեց Մետրոպոլիտ, և Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան աթոռը որ մինչև այն ատեն երրորդ կու սեպուէր ՚ի կարգի եպիսկոպոսաց, բարձրացուց յերրորդ կարգ, և Սիւնեաց աշխարհին աւրիշ եպիսկոպոսներուն նախագահ դրաւ զնա:

Ան կէս տարի մը միայն կատարեց Սամեփանոս իր պաշտօնը արժանապէս, Թէ հովուական այցելութեամբք և Թէ քարոզելով, և գրելով զատ յառաջին գրուածներէն՝ զանազան խնդրոց վրայ ճառեր, որոց մէկ հատին մէջը քանի մը հատ, քանի մը մեկնութիւնք այլ եկեղեցւոյ խորհրդոց և ծիսից. և ձեռնադրեան մը կին շարականներ, զոր հիւսաւորեն ՚ի Նա-

տանգնանւոյն գրած է: Սիրամայրն երգոց մեղեն այլ այս մեղեդիս եղած կ'երևի. որ բառ առ բառ ոչ մէկ տարի՝ այլ ամէն տարի քերթ, բայց կ'երևի Թէ առաջին փարթենքն Սիւնեաց աթոռոյն անդրադարձեան ժամանակին էր: Որքան ալ մեղեդիներ և ցանկալի երգեր և այլ գրուածներ և Թարգմանութիւններ փափագելի և յուսալի էր այսպիսի բանիբուն վարդապետ անձէ մը, որ յետ ունեցեր Թարգմանչաց Ոսկեդարուն առաջին Թարգմանիչ կրնայ ըսուիլ, մինչև ամենք նոյն իսկ Թարգմանչաց մէջ կու խառնեն զինքը, կամ իր գործերը Թարգմանչաց ժամանակէն Սամեփանոսի մը կ'ընծայեն, որ չէ եղած:

Դժբաղդաբար հիմա ՚ի Սիւնեաց տուն, ուր շատ անգամ եկած էր Սամեփանոս այցելութեան. այս տեղս նոյն շատեն չէ նաւթեանց ու հաւատութեանց նշանաւոր եղած կ'երևի, քաղքի մը պէս և Թերևս հարուստ քաղքի մը հոգեւոր առաջնորդութեանը ոչ անծանօթ: Եղծ ու մեղծ բարուց արժանի օրինակ մը ցուցանք մը կու յիշէ պատմութիւնն և անով այլ մեր պատմութիւնը կու լռեցնէ, ցուցանք մը՝ Ս'եղեայ. Յեղաբերք, Ժիրովլդիայոց տեսակէն. ամպարկեշտ լկտի և յանդուգն կին մը հերատիկ մը, որ Թերևս շատ ցածագի տնէ այլ չըլլալով, սկեսրը հանդարձակութեամբ կու պահէր իր գլխէ հանած երիտասարդին հետ, և զայթակղութիւնն հրապարակէր: Ասոր համար արԹուն եպիսկոպոսն երեք անգամ եկեր խրատեր էր այս անզգամ զգայունը, որ չէր խրատուած. իսկ այս օր չորրորդ անգամ յանդիմանելով, և անոր լրբութիւնը տեսնելով՝ հաղորդ իշխանութեանն բանադրեց, Ասատուծոյ արդար դատաստանին և մարդկան արհամարհանացը Թողուց զանիկայ. և այն բարկութեան տաքութիւնն էր՝ որ ցորեկուան տօԹանն հետ խառնուած կու ստիպէր կու ստիպեց զինքը ելլել մը զբօսութեան. և հանգիստ գտնելու, նայիս. Ս'չորաձիկանն ալեայ և վերջը Ճաճանձիկայ հովանին վրայ. Որ-

. 1. [illegible]

չափ որ սրտապատռող և նեղութիւններ տառապեալ էր եղած, այնքան այլ հանգիստ խոր և խաղաղ եղաւ. և ո՜ գիտէ, կիրառութիւն միտքն ինչ մեղեդեաց և խորհրդածութեանց հետ էր, կամ հոգին՝ տեսլեանք՝ որքան հեռացեր էր այս աշխարհքէս, երբ յանկարծ իրաք այլ բոլորովին հեռացաւ վերացաւ ասկէց. և երանի թէ երեւին խաղաղապատած զուլալին հոլոլուն բարախմամբը և ոչ դաշնէ, աւելի դժնդակ հարուածով մը կտրէր շունչն։ Սոսկումն և զըզուանք կու բերէ լսելն, թող թէ պատմելն այնպիսի անարգ և եղեռնաւոր վրէժխնդրութիւն մը, մանաւանդ այնպիսի կենդանիէ մը՝ որ կին կ'ըսուի, որ բարութեամբն կակուղ հրեշտակ մը կու դառնայ, չարութեամբն խստող սատան։ Յանցաւոր և անիրաւ կինն այն՝ սիրով լցուած ընդդէմ եպիսկոպոսին, ուզեց նոյն օրը դիւական զրդմամբ տարտամելի յիշատակ մը թողուլ աշխարհիս մէջ. և իմանալով անոր ուր տեղ հանգչիլը, իր անարգ սիրոյն վրայ պարտաւորեց հօմանին, մահու գէնքը ձեռքը դրաւ, հանեց զնա 'ի ծառն, յայտնի է ինչ բանի համար։ Սարդն՝ թերեւս ոչ այնքան ճարպիկութեանն որչափ վախէն դողէն կամաց կամաց վեր ելլելով, երբ տեսաւ Սոփրոնոսի վսեմափայլ դէմքը հրաշալի հանգըստեան մը մէջ, որոյ ըստ պատմչին "իբր զբոց ցոլանայր շունչն 'ի վեր, և ճախր առեալ դառնայր անդրէն. և հրեշտակ մի կացեալ 'ի մեսարան հովանի ունէր նմա թեւօքն", սարսափած, թուլցած, հազիւ կրցաւ շիտակ վար իջնել, և տեսածը պատմել կնոջն. իսկ այն այլանդակ այլափոխ սիրտն՝ այլ աւելի կատղած՝ նորէն սոսկաց, կանչեց և դիւացի շողոքով բողոքով, սիրով ու սատանով որ ուրիշ բան չմնացէ միայն ըսպաննել։ Երկրորդ անգամ այլ ելաւ թշուառն ու վեր մտաւ, բայց և առաջինէն աւելի սոսկացած սահմռկած՝ ահաւոր բաներ տեսնելով՝ ծառէն վար ընկաւ քան թէ իջաւ։ Այն ատեն [illegible] որ իր [illegible] բնութեանն բարկութիւն ջուրը եղած էր, վառ և անարգ կանչելով մարդուն, թեւերը սաթեռելով, առաւ սուրը. և այն խաղաղ սատանայական հետ սողոսկելով ծառէն 'ի վեր՝ հասաւ հրաշալի հրեշտի մը պէս անմիտ և անգութ ոտքերը վրայ, և այն վսեմ սաճարանն գլուխը վերցնող սեան (վզին) իջուց անխնայ հարուածը... այնքան շուտ և շիտակ, մինչև քնացողն մէկ ցնցմամբ արթնցաւ յաւիտենականութեան մէջ. և անկեց տեսնելով իր Սողան ատոց և հօրը մէջ թողած մարմնոյն արիւնթաթաւ կերպարանքը՝ կանչեց հոգւով. "Տէր, քո է վրէժխնդրութիւն և արդար իրաւունքն". Ինչպէս որ տեսիլքով յայտնուեցաւ այս Նու կամ Նոյ անուամբ սրբակեաց ճգնաւորի մը, որ այն տեղի մօտ Սիան լերան վանաց մէջ կ'ապրէր։.....

Այն օրուան հանին իրաւ փախչելով և ամաչելով՝ իջաւ բարձրաւանդակ հանգստարաններէն, երեկոյեան հովանիներուն հետ խառնուելու, որոյ զուլութիւնք առնելով եպիսկոպոսին սպասաւորքն՝ եկան վրանը վերցնելու.... փուշ զարմացք, սոսկումն առաւ զիրենք՝ երբ փայտեղէն մահճէն գետնին թաթխուած արիւնը տեսան, և առաւածակերպ տէրերնին՝ աւազակի պէս սրախողխող.... Զերկրպագութիւնք. մեռածէն աւելի իրենք մահացեալ՝ վերուցին մեծահոգի անձին մարմինը, և հանեցին Սիանի վանքը, ուր լալով և ողբալով եկան Նու և իր միաբանութիւնը. բայց մօտի Արճողան գեղին բնակիչքն այլ լսելով իրենց գեղջաւորին հետ եկան և աղաչելով պաշտօնէից՝ իրենց գեղը իջեցնել սուրբին մարմինը, և հանգուցին հոն Ս. Աստուածածնի նուիրեալ մատրան մը մէջ առ ժամանակ մի։ Բայց պժգալի դաշծն գեղէ գեղ. քաղաքէ քաղաք տարածեցաւ, անոր հետ Նոյ ճգնաւորին տեսիլքն այլ՝ որ սոսկալի պատահար մը կու պատմէր բոլոր այն սահմաններուն. և շուշացաւ այլ ատաղձն, ըստ պատմչին, ահաւոր ժամ և սատանայութիւն եղաւ քաղաքին որ բոլոր դա-

ւորքին մէջ, շատ լեռներ փլան եւ գետիններ բաժանեցան, շատ աղբիւրներ ցամքեցան եւ ցամաք տեղուանք աղբիւրացան, ծուխն ու փոշին ամպի պէս կը տարածուէր, եւ բոլոր բնութիւն 'ի սուգ երեւէր. տասն հազար հոգիէ աւելի ջախջախուեցան շէնքերու տակ եւ գետնին պատառուածոց մէջ մնացին մեռնողքն, անծանօթներէն զատ: Այս կէս բնական եւ կէս բանական պատուհասին հետ՝ բռնաւորաց փոխուիլն եւ յետոյ աւազակութիւնը խառնուելով, բոլոր թէ ժամին եւ ճշմարտին տանն ողբոց ձայներ այլ լսուէին, երբ թէ Վա՜յ ջոր, վա՜յ ջոր կանչելով, եւ անկէ՝ Լողեգեաց ձորն բնակեցաւ Սպոյց ձոր. տակաւին այս անուն անիկէ Հայքիւրաւոր տարի տասն այլ կը լսուէր: — Բնաւասան օրէն եւսե զաղբեցաւ ժամն ու ճշունն, եւ անկէն կողմէ եկան երկիրն աւերմունքը թողլով Նախ անտր Հոգեւոր տէրոջ արժանաւոր Հանդիսա մը տալու, եւ եպիսկոպոսաց քաջհանդոյից վանականաց եւ ժողովրդեան բարձունքին բաւական չընայելով, զիաթողիկոսն այլ կանչեցին. եւ յետ բազմօրեայ գիշեր ցորեկ աղօթից եւ պաշտամանց՝ աշխարհահանդէս յուղարկաւորութեամբ վերուցին մարմինը յԱրկաղան գիւղէն, եւ Արքայ գետոյն գիւղացի կողմը անցնելով՝ Հանեցին բարձրաւանդակ տեղ մը լեռան ստորոտին վրայ, կանաչազարդոր միայնաթեան մը, այսինքն անապատի մը մէջ, ուր շատ Հին ատենէ վեր, եւ յառաջ իսկ քան զԼուսաւորչայ ժամանակն՝ տաճարեաց բարեպաշտութեանը Հետեւող Հին քրիստոնէութեան Սուրբերը եկեղեցի մը շինուեր էին Ի՛ւ զարդուն մէջ 'ի պատիւ Ս. Աստուածածնի. այսօր բոլորեցին Հոգեւոր անձինք իրենց միայնանոցը, եւ խառնակորդ Ջգնաւորեան կ'աղօթէին, գիշեր ցորեկ աղօթելով, եւ կերակուրի Համար ոչ միայն մնաղներէ եւ կթեղինէ Հրաժարելով՝ այլ եւ ամենայն տաք բանէ, եւ թանիկն անգամ թողլով, անոր Համար կոչուեցան Թանակերք, եւ տեղն՝ Թանահատի վանք. աՀա Հոս բերին Հանգուցին Սիւնեաց իշխանապետը մեռբազմօրէն մարմինը, եւ վրան պզտիկ մատուռ մը կանգնեցին. զոր յետ շատ ժամանակի, յամին 1278-9 քակելով՝ մեծ ու քարուկիր գմբեթաւոր եկեղեցի մը շինեցին, եւ Հիմնն տակ թաղեցին մարմինը իր տապանաւն: Այս եկեղեցին ինչուան Հիմա կանգուն կեցած է. եւ Հիւսիսային կողմը որմնակից ունի փոքրիկ քարաշէն մատուռ մը. տեղացին բընակիչք կարծեն թէ Հոն ըլլայ Ստեփաննոսի գերեզմանն, բայց պատմութիւնն դեռ եկեղեցւոյն Հիմանն տակ կու ծանուցէ այս եկեղեցազարդ գըլուխը:

Յակ ինչ եղաւ, ուր կորաւ այնպիսի գլխոյ գանձն, Հայ Հերովդիադային. արդեօք ժամին տանն պատուական գետնին անկողմոց մէջ ընկղմեցաւ, թէ ապերախտներէն աւելի ապաժամ ու պատճառած մարդկանց արդար վրէժուք պատառ պատառ կտրատեցաւ... Անեփանոնս Աստուծոյ արդարութեան եւ ողորմութեանը յանձներ էր իր սարսափելի, եւ իր նախանձուն նախօրինակ նախամեծայրն Հերոդ ըսեր էր, "Տէր, մի Համարիր զայդ դմա 'ի մեղս": — Յաղթողութեան վախցաւ Աստուծոյ դատաստանը յափըշտակելէն. բնութիւն պատժեց իր տարրերէն կամքէն. իսկ այն որ Աստուած է գթութեանց՝ կանգնեցուց խաւարեալ այլանդակեալ սիրտը. եւ այն մեղքը Հերոսական Հերովդիադայն՝ զարմանալ յապաշխարող մը: Դանեղան կինն՝ իր կարծած է իր վերը ըրած չարիքը, եւ ինքզինքը դատապարտելով զգեստները պատառտելով քարերով կու ծեծէր կուրծքը. եւ այն անապատ տեղեաց տեղ՝ իր յանցաւոր տարիներ թափելով, ինչպէս իր սովորական չարիքը եւ խայտառակութիւնը կու պատմէր, կ'ողբար, կու բողոքէր, իր տաւեանքը եւ պատիժ կ'ուզէր. եւ տեսնելով որ իրեն մեծագոյն պատիժ է մարդկանցմէ այլ պատիժ չգտնելը, գընաց Թանահատայ վանքը արեւմտեան կողմէն պատառ ձորակի մը գիւղը, եւ Հոն գետնին փորելով՝ ինչուան 'ի կուրծքը, կենդանի գերեզման մը մէջ մը-

տան ։ Եւ իբրև իրեն նմանը միանձնայն մեր տա-ման ձեռու, գիշեր ցորեկ կ'աղաչէր կու-լայր, թողութիւն կու խնդրէր մեղացն. մինչև ամենուն գութեն այլ շարժեցաւ, և աղօթք հրամայուեցաւ անոր համար. և թողութեան ձայնն եկաւ 'ի գե-րեզմանեն այսպէս, "Ողորմեալ լիցին քեզ մեղք քո, ով կին դու". զոր և սուրբ պատարագի ժամ ամենքն լսե-ցին, և թողութիւն աւետեցին կնոջն. Նոյնպէս թէ և ճոխահանդերձեցաւ Յու-ստինոյ, բայց զեռ զինքը ամփոփման սերտելով ուրիշ կերպով ապրելու, ու գեր. և մնաց մինչ նոյն կենդանութեան։ գերին մէջ. և հոն հանդարտ արտասուելով կերեց ապաշխարող կեանքը, հոն այլ թաղեցաւ, իր դրած բարեխօսին դիմաց. որ կու թուի դեռ իր փափա-կանն ձայնը կոյս հաստատչութը յուշեցել այն հին և սրբազան թագուհութեան և միայնութեան խորհրդոյ....

. . . .

Այս մէջ է իրեն արձանաւոր խոս-տովանաւ մ'այլ, որ կը ցուցնէ մահը սրբա-զան մեղքին. Սուրբ էր այն մոխրատափ-ման Որհնեալ եզրակէն հօգեհցգող քաղին, Մաշտոց, որ նոյն և նման եր-գերը կրկներ։ — Խոսրովանոյշ թագո, կրնամ ըսել թէ և անդամնակցին, և գանձատան փառք հայրենեաց մեր լոյս. մեր օրհներգու գիտակցաւ, Սանդուխտ ; ու ինք իր մայրենականն թագուհեհին, մեր եկեղեցւոյ սրբազան անդրանիկն, յի-շատակը Սանդխտոյ, հարազատ քոյրն, ՍԱՀԱԿԱՆԴՈՒԽՑ. որ արժան հետ անոր հօգւոյն նորութեան և ախորժանաց այլ ժառանգակից էր. Սահականուշ այլ հետոյ երածիշտ և երգահան էր, և հրեշտակային եղանակաւոր. փառ-փրակ և ազնուական հասակը կուսա-թեանց և հաւատարմութեան սրբակեաց ձե-ւոյը պահած, արդարև մեծատեր յա-ւերժահարսին նման, թողուց հետա-ցաւ յաշխարհէ, միայն իր ընտանեաց անփոփոխան տուրքը՝ հոգեխօս քնարն ա-ռաւ հետը. և մէջ հաւոր արժանաւոր միայնութեան տեղ ընտրեց հոն, ուր իրեն 400 տարի առաջ, Հայոց օրիորդ-ները սրբութեան, նորատիպ անտի նոր-դիանին, նահատակուած նոր նահա-տակելու մահուան, թագաւորական և սրբազանական ԽԱՉԱԿԻՐՈՒԹԵԱՆ իրր հօ-կոյ թագաւոր եղբօր (Տրդատայ) ձեռ-քով կանգնած էր իր սքանչելի տաճա-րակ Հռիփսիմէ, Գայիանէ ընտրելոյն արգե-լար պատարագներս ընտրելոյն բերոց. վերջ, որք խորանաւորութեան վկերու և բազմութեան ձայնակիցներու վրայ նոյնին, և մեր զա-րոս հեռու ընկերակիցներն այլ սպասեցա-ցուցին։ Այն Կաղանց ձայնակցին ծա-ծուկ ծոցերուն մէջ զօրու այլքան խորան, մանաւանդ թէ հրեշտակական Սա-հակադուխտ, անզգաց քնարը մը, և հոն անցուց կեանքը, հիմնարկ ընտու-թեան անապատին մէջ՝ Հռիփսիմէի եր-գոց օրհնելով ընութեան Տէրը. Նաեւ այն անմահ քնարին և մեղրահաշուհի բերանոյն ձայներին շատ զօրաւոր էին իր միայնութեան գեղմ կառնելու. երգ և լռութիւն չէին կրնար միաբանիլ. այլ է այլ, քանզի քար հանգստեան հնչեց, կարծեցաւ թէ Հայոց եկեղեցւոյն երգահան հօգին, մարեմնով մուսայն՝ մարմնացեալ իմէր է Տրդատայ և Խոսրովի գալուստ ոգին. պաշտօնական դահլիճ մէջ. աշ-խարհիկ ու եկեղեցական կու դայլին՝ ոչ լսելու և զմայլելու միայն, այլ և աշ-կերտելու և ուսանելու նոր եղանակները ։ Հայրեկ երբոր որ մեր մայրն այլ իր պատուական հօր փաշունը կարգակ. և ասանց իր կուսական ու նուիրական հոգեհանգ նուաղուրեան մը բերելու, մեծապատիւ մորից առնէ վայրագոյր մը ձգելով, ինքն եւ ընտանեաց կ'երգեր և կու ուսուցանէր ։ Նա բարակ և բաղ-մաեղանակ երգեր շինեց, զոր մեր երա-ժիշտքն Մեսրովպ կ'անուանեն և առանձնաբար Կցուրդք և Մեղեդիք. ո-րոց գանձ մէկ մասն անջնջելի զարդն այ-սօր այլ այդ Մաշտոց և Շարակնոց գրոց մէջ, թէ և մեզ չգիտենք թէ որն է յատուկ իրենն, որն իր եղբօրն և որն օտարաց. միայն հաւանական թէ շատ առջի երկուքին են, քեռն և եղբօրն, Մաշտոցին և Սահակի. այն երգոց մէջին այլ, ինչպէս կ'իմացնեմ մե-

ի պատմութեան, Անգղիկանաց անձանց ու յաջողութեան, անապատէն զրկուածք, և ու սիրելի Մըթաւնի Մաքրան։ Որպէս-ունք, ո՜հ, այն ժամանակ ժամանակին, երբ չհասուցանէ այդ կցուրդք այլ, բայց նոյնչափ չկրցաւ այլ բարոյականն, ահա հա անմիջապէս ընկերն և թշուառացելութիւն ոսկե-նոր. զոր և շատ հեղ հիմնեց ընդ յարա-մարութեան վայելչաց խանձարոյն՝ երբ-գեալք առաջին Արդարութեան Արդա-րութեանց.

Արդարեւ հի Մայրենի, սափոր ոսկի, և տապանակ կտակարանաց,
Որ զ'ի վերուստ զհացն կենաց՝ պարգևեցեր բարձեալ ընութեան:
Դու նաւ արիւն բարեխօսես վասն քաւութեան մեղաց մերոց։

Իր ընտրաց երգեցը եղերականն վաճառ նոյնին առանձին՝ արդարոց ոգի էր ընդդա-րուհի քաղցրն, և լսելով պատահար սըր-տանէկ պոյժը՝ քարայրին անկիւնէն առնելով առաջ երկաւ, և անդադարման յանուն յետոյն մեծութեանը ամփոփած իր հոգեխօս բանկերաց, վերջին անգամ մեր առաջնոցն քաղցր և առանձին ողբա-կան ձայներն իր արտասուն վտանգեալ հրեշտակաց հետ՝ հանեց հեշտ, և իրրև պարզուած Մարիամայ փոխանակ որհ-ներդ այն ազգային տիրամայրն Յայտ-նի ձեռքերը, նորեկ հերատուի չարա-չին կեանք առնը, և իրրև նայրն Աստուծոյ գիտուած իր սիրելոյն պարզութեանն, փոխանակ բարձր ձայներու և զուա-րճանքներու վրայ կանգնած գիտեցաւ՝ գերա-նական անձնելով անոր եղթակարդաա-կան և արքայական վառերը և գրոհնե-րը, որք և ազնուոյք թագաւոր՝ հա-յրերգեցինէին նոր և կենդանի կերպով մը "զկապուա երախտագէն գուծագործ նոյն-րաց, նորոտ պէտքին նկարուած՝ զոյն էր պարունակին նորա կարգը", և հասա-նէր իբրև հարազատ բոյր անուշաւորք. բայց Յաւհանկրեանց և Յաճախանդոսի արժանավայել հառաչանաց, և այսպէս երկնային սէրս վարագուրաին՝ քնոյն այլ դեմքն այլ պատեհով, ծածկուեցաւ բա-լորովին մարդկանց տեսութենէն 'ի խորս քարայրին... Վասնօր Ժամէն ւէ։

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Ողորմութիւն:

" Ո՞ւր էիր յարժամ վաճառեցի իւղն զուածքը, յարժամ ծնաւ յարմարեցին ձեր իւրոյ երանելը։ Այդի նոքա զանձր ի հանդերձ, և զանապարագ նոցա ի խոնա-ձարութեան։ Այդի նոքա ապաշխարո, երեխայ փակեալ և դրունս. առանձի. զայդ վայր երեխաներ՝ և այլ մի անդամներու, այլ անդրեան ի քեզ խորտակեալին ամենք քո[1] "։

Տէր, ինչ պատասխանեմ առանց քեզի. քու խօսքդ կա խստութ կա չփոթէ զիս։ Ո՛հ, պէտք է որ ես այլ խորտա-կեմ զհաս իմ հպարտութիւնս։ Ո՛հ Դա-տուած իմ, մինչդեռ քու ձեռքիդ կու տա-րամիմ այն լայն անհատականութեան, և կա-կարելույներ այն խորտակած ամբողջութիւնը, եւ ոչինչ էի։ Մեծութեան որ ծնունդ էին ա-նձինք վարածն, և ես որ ոչինչ էի։ Այսպէս հիմա այլ, որ արտաքին ամեն քու և ծա-վալն առաջև կա բարեպաշտ իմ, արքայա-տեղերս և իմ ազգաց քարերս, հեռանալ այլ ինչ եմ ես։ Դու ամենակարո-ղութեան առջև ինչ կամ կա. ուրեմն հառա-մը ծածկի զերծի անտարբեր վերջացուած, և զրկէ ոչինչ՝ յառաջ անօգնական զիս։ Այս թէ իր մեծապէս Ողորմութեան այն. արժանաւորը՝ զոր տա իր իմաց որ մը, ինչ պիտի ըլլայի ես, ինչ պիտի ըլլային քու ղակետ և ժողովուրդ։ Պէտք է որ ես այլ յիշեմ այն խօսքը, որ չքաւոր թէ մեծինն վերջնաց այն պարտականութիւն առնելով։

1. Յովհ. ԺԲ. Զ. 9–11

Ո՛վ ծով, ամէն օր քու ալիքներդ կու բարձրանան և կու գան զօրաց խումբերու պէս եռալէ եռալ՝ բախելու այն սահմանը, զոր Աստուած դրաւ, և ետքը ահիւ և պատկառոտ սարսափմամբ մը՝ յետ կու քաշուին։ Այնպէս եռանդուն երիվարն կու կենայ անհամբեր, բայց հլու։ Անոր պէս, մինչդեռ փոթորկի ձայնէն քաջալերուած կու թաւալին քու ալիքդ, կայծակէն որոտումը իրենց ծոցը առած, կու բարձրանան ինչուան երկինք փրփրալով, կու բանան ծովուն յատակը, և ահաւոր մնչմամբ նորէն հոն կ'ընկղմին։ Այն ատեն նաւորդաց սիրտն կու սառի սարսափէն, կու տատանին գինովի պէս և բոլորովին խելքերնին կու կորսնցընեն։ Այս ծայրագոյն վտանգին մէջ կ'աղաղակեն առ Աստուած, և Աստուած կ'ազատէ զանոնք։ Մրրիկն թեթև հովիկ մը կ'ըլլայ, ալիքներն կու լռեն. անոնց լռութիւնը տեսնելով այն թշուառներն ուրախութենէ կու ցատքեն։ Աստուած կ'առաջնորդէ անոնց, իրենց փափաքելի նաւահանգիստը։

Ո՛վ ծով, ի՜նչ գեղեցիկ ես դու, երբոր փայլուն արշալոյսն իր ոսկիէ ցոլմունքը կու խառնէ քու կապուտակիդ հետ, և երբ առաւօտեան հեշիկ քամիները, խաղալով կու բերեն մեղմ քու ծոցիդ մէջ ծաղկանց կողովի պէս զետեղեալ կղզեաց անուշահոտութիւնները։ Այն ատեն կու սկսի ձկնորսն համբայ ելնելու երգը, և քու կակուղ դողդողներդ կու շարժեն կամացուկ անոր նաւակը, նման մանկամարգ մօր մը որ կու տատանէ իր որդւոյն օրօրոցը։ Ի՜նչ գեղեցիկ ես դու, մինչդեռ արեգակն իր մտնելու միջոց կու ոսկեզօծէ քու ալիքներդ և կու փայլփլեցընէ զերեսդ, ինչպէս կէս օրուան երկինքը իր պայծառութեան մէջ։ Ի՜նչ գեղեցիկ ես դու, երբոր գիշերը կամացուկ մը կու տարածէ քու վրադ իր ստուերը. ատեն ատեն թեթև բոցիկներ կու սահին ալիքներուդ վրայէն, մինչդեռ երկնից հաստատութիւնը իր վսեմական պատկերը նկարուած կու տեսնէ քու խորոցդ մէջ։

Երբեմն գիշերը, դու՝ կ'երևիս ինծի ընդարձակ սաւանի պէս տարածուած ծածկուած մեռելոց վրայ. ատեն ատեն լուսինն կու տայ քու երեսացդ վրայ գերեզմանական վիմերոց տղրկութիւն։ Ո՛հ, այն ատեն ինչ յիշատակներ կու ժողովին միտքս մէջ. երբեմն ալիքներդ մարգարէին ձայնովը բաժնուած կու կանգնին հսկայական պարիսպներու պէս, և փոփոխելով կ'ինկնան կու ծածկեն ամբողջ ժողովուրդ մը. — երբեմն մեծամեծ նաւեր գիւրաբեկ եղէգներու պէս ժայռերուդ դէմ կու ջախջախին. — անյագ ձկնապարհողներ իրենց գանձերովը կ'անհետանան հոն. — փառասէր աշխարհակալք հոն կու կորուսանեն իրենց կարողութիւնը. քու լայն ծոցդ՝ ջարդած կառքերով կու ծածկի և արեամբ կու ներկուի. — ծնողք, բարեկամք, ամէն ծովեզերքը կու սպասեն, այլ կու սպասեն անօգուտ։ Այդ ալեաց և հողմոց խուլ խոխոջիւնն, այդ ընդարձակ գերեզմանէն ելած ողբալի ձայն մը չէ՞։

Սակայն ինչու համար իմ միտքս այն ահաւոր յիշատակներուն կ'երթայ։ Ինչո՞ւ յիշեմ այդ քու մոլեգնութեանդ զոհերը, և շատ անգամ մարդկանց մոլեգնութեան, ագահութեան, և խենդութեանը։ Աւելի կու սիրեմ քու բարիքներդ յիշել։ Դու չե՞ս որ լուսաւոր դրօշից և առագաստից նման կու բարձրացնես օդուն մէջ այն թեթև նաւակները, որ կերպ կերպ ձև կ'առնուն, և հանճարական կամ ահաւոր կամ այլանդակ, մեր աչքերը զմայլեցնելու համար, և եռքը միանալով կու ծածկեն երկինքը և կու թափեն քու ջրերուդ՝ առատութիւն և ուրախութիւն երկրի։ Դու չե՞ս որ ամէն հեռաւորութիւնները կու մօտեցնես թոյլ տալով նաւերուն՝ որ սահին երթան հաւերու եղբայրութեամբ։ Քեզմով բոլոր յամաք երկիրներ մէկմէկու ձեռք կու տան, փոխանակելու իրենց բերքը և հարստութիւնները։ Դուն իսկ դուն՝ չունի՞ս ծոցիդ մէջ զարմանալի գանձեր. դու չե՞ս սնուցիչ ժողովրդոց, որոնց՝ երկիր

բրև խորթ մայր չի տար կենաց առաւօտը. — դու չես դարձեալ ազատ-արեկամ այն ազգաց՝ որոնք աւելի եր-ջանիկ ախտունք կու բնակին. Ինչպիսի պարէն և գանձեր կու դիզեն անոնք քու արգասաւոր ծոցէդ : Շատ անգամ աներկիւղ մարդիկ կ՚ընկղմին քու ա-լեացդ մէջ, և վեր չեն ելներ ինչուան որ չի գտնեն ան զարմանալի քարերը, որոնց փայլմունքն կու զարմացընէ արեգական լոյսը և Թագաւորաց ճակատը կու զար-դարէ :

Չեմ ուզեր քու բնակչացդ վրայ խօսիլ. անթիւ են անոնք, երկրիս վրայ ու օդուն մէջ եղող շնչաւորաց պէս՝ կու քարոզեն անոր կարողութիւնը և իմաստութիւնը, որ ամէն բան ստեղ-ծեց : Բայց ի՞նչպէս Թողում լռութեամբ անոնց Թագաւորը, Լևիաթանը. Ջուրն գետի պէս կու մտնէ անոր բերանը. աչքերն բոցի պէս կու ցոլան, երկաթն իրեն համար Ջրոյին եղէգ մ՚է, պղին-ձըն՝ փտտած փայտ մը : Նետէն չի փախ-չիր, քարերը թեթև տերևներու պէս կ՚ընկնան վրան. կ՚արհամարհէ մուրճը իբրև չոր յարդ մը, կու ծիծաղի անոր վրայ՝ որ իրեն տէգ ու նիզակ կու նետէ. անցած տեղէն լոյսն կու շողայ, ան-դունդք կու ճերմկնան իր առջև. չկայ ոյժ մը՝ որ համեմատի իրենին : Առանց վախի ամէն բան կու տեսնէ իր ներքևը և ինքն է Թագաւոր ամբարտաւանաց ամենայն զաւակ որդւոցը :

Ո՛վ Աստուած, քու արարածոցդ վրայ մտածելով՝ առանց քեզ հասնելու կու մոլորիմ : Սակայն դուն միայն եղիր նիւթ իմ զարմացմանս և իմ օրհնու-թեանս. միայն նպատակ իմ փափագա-նացս և իմ յուսոյս : Այս ալեացս մէջ փնտռածս է՝ իմ սրտիս խաղաղութիւնը՝ երբ քեզմէ հեռու է : Տեսած եմ լեռ-ներ՝ որ իբրև հառաչանք ըղձից երկրի՝ կու սլանան դէպ ՚ի յերկինք. հեղեղ-ներ և գետեր՝ որ գանգատ Թողուն իրենց եզերացը վրայ. և Ովկիանոսը՝ որ անհանգիստ կու տատանի շարունակ ծփմամբ. այնպէս իմ սիրտս այլ կու բարձրանայ, կու հեծէ ու կու շարժի : Կ՚ուզեմ գտնել այս ալեաց մէջ քու անքաւութեանդ պատկերը, յաւիտե-նական ովկիանու պատկերը, առ որ կու դիմեն ամենայն արարածք, որուն ես այլ կու հառաչեմ բոլոր եռանդեամբ : Ովկիան երկնից, ովկիան խաղաղու-թեան, լուսոյ, սիրոյ. ովկիան փառաց, պատւոյ և անմահութեան, Թող որ իմ մտածմունքս շատ անգամ ծփին քու ալեացդ վրայ, ինչուան որ հոգիս իրապէս ընկղմի անոր մէջ, միշտ ծա-րաւի և միշտ արբած, միշտ անյագ և միշտ յագեալ. իմ սիրտս ունի անանկ անդունդներ՝ ուր ամէն մարդկային եր-ջանկութիւնք կու կորսուին. քեզի հա-մար ստեղծուած են այն անդունդքն, և քու անչափութիւնդ միայն կրնայ զանոնք լնուլ ծածկել :

Նոր Քնար

Ալրնկեր

Վայրի հաւուկ մի բռնած
Ու բերած դըրած զինքն ի նեղ զընտան.
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց :
Սըրտաբեկեալ եմ միջակոտր,
Ճար չունիմ, ինչ լըսեմ գերիս.
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց :

Ո՛վ ծով, ամէն օր քու ալիքներդ
կու բարձրանան և կու գան զօրաց խումբ
բերու պէս նաւէ նաւ՝ բախելու այն
սահմանը, զոր Աստուած դրաւ, և ետ-
քը ահիւ և պատկառոտ սարսափմամբ
մը՝ յետ կու քաշուին: Այսպէս նաւա-
գուն երիվարն կու կենայ անհամբեր,
բայց հլու: Անոր պէս, մինչդեռ փո-
թորկի ձայնէն քաջալերուած կու թա-
ւալին քու ալիքդ, կայծակին որոտումը
իրենց ծոցը առած, կու բարձրանան
մինչուան երկինք փրփրալով, կու բանան
ծովուն յատակը, և ահաւոր մռնչմամբ
նորէն հոն կ՚ընկղմին: Այն ատեն նաւոր-
դաց սիրտն կու սառի սարսափէն, կու
տատանին գինովի պէս և բոլորովին
խելքերնին կու կորսնցընեն: Այս ծայ-
րագոյն վտանգին մէջ կ՚աղաղակեն առ
Աստուած, և Աստուած կ՚ազատէ զա-
նոնք: Մրրիկն թեթև հովիկ մը կ՚ըլ-
լայ, ալիքներն կու լռեն. անոնց լռու-
թիւնը տեսնելով այն թշուառներն ու-
րախութենէ կու ցատքեն: Աստուած
կ՚առաջնորդէ անոնց, իրենց փափաքե-
լի նաւահանգիստը:

Ո՛վ ծով, ինչ գեղեցիկ ես դու, եր-
բոր փայլուն արշալոյսն իր ոսկիէ ցոլ-
մունքը կու խառնէ քու կապուտակիդ
հետ, և երբ առաւօտեան հեզիկ քամի-
ները, խաղալով կու բերեն մեղմ քու
ծոցիդ մէջ ծաղկանց կողովի պէս զետե-
ղեալ կղզեաց անուշահոտութիւննե-
րը: Այն ատեն կու սկսի ձկնորսն համ-
բայ ելնելու երգը, և քու կակուղ դան-
դողներդ կու շարժեն կամկացուկ անոր
նաւակը, նման մանկամարգ մօր մը որ
կու տատանէ իր որդւոյն օրօրոցը: Ինչ
գեղեցիկ ես դու, մինչդեռ արեգակն իր
մտնելու միջոց կու ծոփանէ քու ալիք-
ներդ և կու փայլփլեցընէ զքեզ, ինչպէս
կէս օրուան երկինքը իր պայծառու-
թեան մէջ: Ինչ գեղեցիկ ես դու, եր-
բոր գիշերը կամնացուկ մը կու տարածէ
քու վրադ իր ստուերը. ատեն ատեն
թեթև բոցիկներ կու սահին ալիքնե-
րուդ վրայէն, մինչդեռ երկնից հաստա-
տութիւնը իր փոխանակեան պատկերը
նկարուած կու տեսնէ քու խորքդ մէջ:

Աստղեայն գիշերը, դու՛ կ՚երևիս ինձ
ընդարձակ տաճարի պէս տարածուած
ծոցիդ ծածկած մեռելոց վրայ. ատեն
ատեն լուսինն կու տայ քու երեսացդ
վրայ գերեզմանական վիմաց աղօտու-
թիւն: Ո՛հ, այն ատեն ինչ յիշատակներ
կու ժողովին մտացս մէջ. երբեմն ալիք-
ներդ մարգարէին ձայնովը բարձրացած
կու կանգնին հսկայակերպ պարիսպնե-
րու պէս, և փրփրալով կ՚ինկնան կու
ծածկեն ամբողջ ժողովուրդ մը. — եր-
բեմն մեծամեծ նաւեր գիւրաբեկ եղէգ-
ներու պէս ժայռերուդ դէմ կու ջախջա-
խին. — անյագ ճանապարհորդներ ի-
րենց գանձերովը կ՚աներևութանան
հոն. — փառասէր աշխարհակալք հոն
կու կորուսանեն իրենց կարողութիւ-
նը. քու լայն ծոցդ՝ ջարդած կառքնե-
րով կու ծածկի և արեամբ կու ներ-
կուի. — ծնողք, բարեկամք, ամէնն
ծովեզերքը կու սպասեն, այլ կու սպա-
սեն անօգուտ: Այդ ալեաց և հողմոց
խուլ խռխնջիւնն, այդ ընդարձակ գե-
րեզմանէն ելած ողբալի ձայն մը չէ՞ր:

Բայց ինչու համար իմ միտքս այն
ահաւոր յիշատակներուն կ՚երթայ: Ին-
չու յիշեմ այդ քու մոլեգնութեանդ
զոհերը, և շատ անգամ մարդկանց
մոլեգնութեան, ագահութեան, և
խենդութեանը: Աւելի կու սիրեմ քու
բարիքներդ յիշել: Դու չե՞ս որ լու-
սաւոր դրօշից և առագաստից նման կու
բարձրացնես օդուն մէջ այն թեթև կո-
հակները, որ կերպ կերպ ձև կ՚առնուն,
և հանքայական կամ ահաւոր կամ այ-
լանդակ, մեր աչքերը զմայլեցնելու
համար; և ետքը միանալով կու ծած-
կեն երկինքը և կու թափեն քու ջրե-
րովդ՝ առատութիւն և ուրախութիւն
երկրի: Դու չե՞ս որ ամէն հեռաւորու-
թիւնները կու մօտեցնես թոյլ տալով
նաւերուն՝ որ սահին երթան հաւերու
երագութեամբ: Քեզմով բոլոր ցա-
մաք երկիրներ մէկմէկու ձեռք կու տան,
փոխանակելու իրենց բերքը և հարըս-
տութիւնները: Դուն բուն դուն՝ չունիս
ծոցիդ մէջ զարմանալի գանձեր. դու
չե՞ս սնուցիչ ժողովրդոց, որոնց՝ երկիր

րբէ խորլժ մայր չի տար կենաց.աղ-ւտորը. — դու չես դարձեալ ազատ բարեկամ այն ազգաց՝ որոնք աւելի երջանիկ ազատունք կու բնակին. Ինչպիսի դաշտեր և գանձեր կու դիզեն անոնք քու արգասաւոր ծոցէդ: Տառապեալ անէրկիւղ մարդիկ կ՚ընկղմին քու ալեաց մէջ, և վեր չեն ելներ ինչուան որ չի գտնեն ան զարմանալի քարերը, որոնց փայլմունքն կու զարմացընէ արեգական լոյսը և թագաւորաց ճոխատը կու զարդարէ։

Զեմ ուզեր քու բնակչացդ վրայ խօսիլ. անթիւ են անոնք, երկրիս վրայ ու ջրուն մէջ եղող շնչաւորաց պէս՝ կու քարոզեն անոր կարողութիւնը և իմաստութիւնը, որ ամէն բան ստեղծեց: Բայց ինչ չպէս թողումըլտութեամբ անոնց թագաւորը, Լեւիաթանը. Ջուրն գետի պէս կու մտնէ անոր բերանը. աչքերն բոցի պէս կու ցոլան, երկաթն իրեն համար ջրային եղէգ մ'է, պղինձն փտտած փայտ մը: Նետէն չի փախչիր, քարերը թեթև տերևներու պէս կ՚ընկնան վրան. կ՚արհամարհէ մուրճը իբրև չոր յարդ մը, կու ծիծաղի անոր վրայ՝ որ իրեն տէգ ու նիզակ կու նետէ. անցած տեղէն լոյսն կու շողայ, անդունդք կու ճերմկնան իր առջև. չկայ ոժ մը՝ որ համեմատի իրենին: Առանց վախի ամէն բան կու տեսնէ իր ներքևը և ինքն է թագաւոր ամբարտաւանու ամենայն գազան որդւոցը:

Ո՛վ Աստուած, քու արարածոցդ վրայ մտածելով ասանց քեզ հասնելու կու մոլորիմ: Սակայն դու միայն եղիր նիւթ իմ զարմացմանս և իմ օրհնութեանս. միայն նպատակ իմ փափագանացս և իմ յուսոյս: Այս ալեաց մէջ փնտռածս է՝ իմ սրտիս խաղաղութիւնը՝ որ քեզմէ հեռու է: Տեսած եմ լեռներ՝ որ իբրև հառաչանք ըղձից երկրի՝ կու սլանան դէպ ՚ի յերկինք. հեղեղներ և գետեր՝ որ գանգատ թողուն իրենց եզերացը վրայ. և Ովկիանոսը՝ որ անհանգիստ կու տատանի շարունակ ծփմամբ. այնպէս իմ սիրտս այլ կու բարձրանայ, կու հեծէ ու կու շարժի: Կ՚ուզեմ գտնել այս ալեաց մէջ քու անքնութեանդ պատկերը, յաւիտենական ովկիանու պատկերը, առ որ կու դիմեն ամենայն արարածք, որուն եւ այլ կու հառաչեմ բոլոր եռանդեամբ: Ովկիան երկնից, ովկիան խաղաղութեան, լուսոյ, սիրոյ. ովկիան փառաց, պատւոյ և անմահութեան, թող որ իմ մտածմունքս շատ անգամ ծփին քու ալեացդ վրայ, ինչուան որ հոգիս իրապէս ընկղմի անոր մէջ, միշտ ծարաւի և միշտ արբած, միշտ անյագ և միշտ յագեալ. իմ սիրտս ունի անանկ անդունդներ՝ ուր ամէն մարդկային երջանկութիւնք կու կորսուին. քեզի համար ստեղծուած են այն անդունդքն, և քու անչափութիւնդ միայն կրնայ զանոնք լնուլ ծածկել:

Նոր քնար

Անրնկեր

Վայրի հաւուկ մի բռնած
Ու բերած դըրած զինքն ի նեղ զընտան.
Զուրախանար սիրտ բաժանելէս յընկերաց:
Սրտաբեկեալ եմ միջակտոր,
Հա՛ր չտեսնիմ, ինչ լինամ գերիս.
Զոր ուրախանար սիրտ բաժանելէս յընկերաց:

Մինչ հաւար դանդաղան փետուր
Ներած ինձ խաղաղութիւն կու տան
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ շաքարն է մաղած շաղուած
Ներած ինձ կերակուր կու տան,
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ գլխարկն ու զգեստին
Ինձ երգասաց կու տան,
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ հազար Թախտի հուքին տան
Եւ հարուր հազարի տէր այնեն,
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ հազար ինձ Մէջլիս դընեն
Բազոքը երգով զիս զուարճացընեն,
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ հազար ինձ ծառայ բերեն
Անհամար հեծել ձիաւոր,
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ դարպաս մեր շինած ոսկով
Զարդարած անգին մարգարտով,
Չուրախանար սիրտ բաժանելոյս յընկերաց։
Մինչ հնար ու ճարակ չընէր
Ինձ ելնել ի նեղ փոսանքս,
Յայնժամ ուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերացս։
Մինչ լինէր ու Թաչէի, բարձրանայի տեսանել զերամս,
Յայնժամ ուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերացս
Եւ խառնիմ ի յերամս։
Երգ զարթնում ի քնոյ, զերգ ապայ մեր գրէի ի քուն,
Եւ օրհնեմ զԱստուած կենդանի.
Դարձ զիս ի յերամս։

Նկարագրութիւն քաղաքին Կարնոյ և մեծ գետնաշարժին որ եղաւ յամին 1859։

(Տես երես 146)

Երբ այս ամենայն պատճառները մէկ տեղ բերելով կ'ըսեմք որ Կարնոյ քաղաքին մէջ գետնաշարժն պակաս չէ. ամէն տարի երկու երեք անգամ սասանութիւնք կ'ըլլան, է որ թեթև, է որ սաստիկ. որոց քանի մը գլխաւորները պիտի յիշատակեմ։

Մեր դարուն հասած ծերեր, որ ութսուն կամ իննսուն կը հաշուեն իրենց տարիքը, կը պատմեն որ ասկէ դար մը յառաջ սոսկալի սասանութիւն մ'եղեր է Կարնոյ քաղաքը, մանաւանդ պէս քաղաքը. բաց շաքաթէն սկսեալ մինչև մերձակայ խաչին պահքը ան-

[illegible] ամենայն շարժման մէջ [illegible] չորս [illegible] շարժելով. միայն [illegible] ալ չեն [illegible] [illegible] քէն [illegible] եւ [illegible] մէջ [illegible] եւ [illegible] ընտանիքներով։ Նոյն յայտնի չէ թէ որքան [illegible] կամ որքան [illegible] Միայն այսքան կ'ըսեն որ [illegible] ալ [illegible] Հին [illegible] ալ [illegible] վէրքեր կ'երեւան։ Շատ հաւանական է որ այն [illegible] Նոյն Թուականներէն [illegible] մէջ [illegible] մեծ [illegible] [illegible] մէջ մէկ [illegible] Թողուց. և շատ [illegible] որոնց [illegible] մ'ալ չինուած է։

Յաւուրք [illegible] Թէ [illegible]
Առաւօտեան [illegible]
Անդին [illegible] Թաղքն.
Մի [illegible] ։ [illegible]

Այս շարժն՝ երգէն կ'իմացուի որ 1789-1790 եղեր է, և ան ատեն ալ քաղաքիս լաւ ցնցումներ տուեր է, բայց այնքան վնասներ չէ ըրեր։

1840 Թուականին երբոր Մասիս լեռան հրաբուղխին կատղած սաստիկ շարժով մը Ակուռի գիւղը ծածկեց Թանձր հողով, իր սաստկութեան ուժգին ցնցումն Երզնկայ քաղաքն ալ հասաւ կէս գիշերէն յառաջ, և ահ ու դող պատճառեց ամենուն սրտին, սակայն վնաս մը չտուաւ և շուտ դադարեցաւ։ Նոյն 1843 Թուականին աշնան ատեն հոկտեմբեր ամսոյն վերջերը կէս օրէն եաքը երեք անգամ սասկալի սաստկութիւն եղաւ. առաջին անգամ ուժգին ցնցումն տալով քերդին մէկ

1. [illegible]

[illegible] — 1850 Թուականին [illegible] մէջ [illegible] եւ [illegible] [illegible] մէջ [illegible] եւ [illegible]

1859 [illegible] մէջ [illegible] եւ [illegible]

[illegible] մէջ [illegible] 1859ին [illegible] եւ [illegible]

Մըրիկն նոր տարւոյն սկսածին պէս յունվարի ամսոյն մէջ կէս գիշերին բաւական բայց անվնաս սասանութիւն մ'եղաւ քաղաքը, երկու անգամ ալ թեթև հետևորդներ ալ ունեցաւ, ու դադրեցաւ։ Սակայն 'ի Մասեան գաւառ աւելի սաստիկ եղեր էր այս շարժս, որ երկու ամիս տևեր էր շարունակութեամբ, բայց մեղմ ըլլալուն համար երևելի վնասներ չէր պատճառեր։ Գարունն՝ ապրիլ ամսէն սկսեալ օդփոխուեր օդ մը, ու ծագին հովեր ու մրրիկներ, երկինք մթապատ ամպերով, գոռումն, որոտումն, խոնաւ փոփոխականութիւնք և յորդ անձրևներ շարունակեցին. այնպէս որ երկրագործք հազիւ միջոց գտան գարին և ցորենը սև հողուն աւանդ տալու արօրագործութեամբ։ Մայիս ամսոյն սկիզբները սկսաւ արևն իր պայծառ դէմքը ցուցնել. դաշտ ու լեռներ կանանչ զգեստով զարդարեալ՝ ամենայն արարածոց սիրտը 'ի զբօսանս կը հրաւիրէին. քիչ ատենէն փարատեցան մառախլապատ ամպերն, դադարեցան անձրևները. ամէն մարդ կը զուարճանար միամիտ սրտիւ։ Բայց երբ ամսոյն վերջերը մօտեցան, հարաւային կողմէն սկսաւ սև ու մթագապատ ամպ մը պատել երկնից երեսը. որուն միջէն Նիւբակնեան լեռներու վերայ տխուր ու ահռելի որոտումներ կը լսուէին. առտաքոյ կարգի գիշեր մը յորդ անձրևով լուսացաւ, առաւուն մէջն ու միջօրէն քաղաքին վերայ պատած սգաւոր օդ մը կը ցուցնէր. ժամն տասն ու երկուս և կէս եղածին պէս՝ խոնաւ շարժումն եղաւ տարուբերելով, անկէ ետքը երկու հեղ ալ թեթև շարժեց ու անցաւ։ Սակայն ինչպէս վերը ըսի այսպիսի շարժեր սովորական ըլլալուն համար շատ քիչ ու վախկոտ անձանց միայն ազդեցութիւն մը բերին. 'ի հասարակի ամենքն ալ շարժին ատեն քիչ մը սարսեցան ու շուտ մը մոռցան չեղածի պէս։ Անկէ ետքը ամպերն շատցան, հովերն դադարեցան և երեկոյն սկսաւ յորդ անձրև գալ մինչև կէս գիշերը. վերջը երկինք իր ամպերը մերժեց, պայծառացաւ՝, ու պայծառ առաւօտ մը լուսացաւ. օդուն բարեխառնութիւնն հաճոյք կու տար ամենայն շնչաւորութեանց հետ, միայն թէ հով չկար, և երկինքը որքան ալ ըստ մեծի մասին պարզ էր, հարաւային լեռներուն վրայ խայծ խայծ ամպեր կը պարուէին. որն ըստ պատշաճին մեծ տօնախմբութեան հանդէսին ունէր. Քրիստոսի համբարձման յերկինս. քրիստոնեայք իրենց կրօնական պաշտօնները եկեղեցիներու մէջ կատարելէն ետքը, ըստ սովորութեան խումբով՝ քաղաքէն դուրս զբօսանքի ելեր էին, ոմանք դէպ 'ի լեռները և ոմանք ալ դէպ 'ի պարտէզն, ոմանք ալ տամանքերնուն կանանչներու վրայ նստած կը զուարճանային. միայն մահմէտականքն էին, որ իրենց սովորական աւելորդ և գործոց զբաղած, փողոցներ ու վաճառանոցներ կը պըտըտէին. անոնց կանայքն ալ որը տամուկներ ելած և որը տուներու բարձրաւանդակ տեղերը նստեր իրենց գործոց կը նայէին։

Այս պայծառ ու գեղազուարճ օրին միջօրէին ժամուն մօտ յանկարծ կերպարանափոխ եղաւ. մէկ անսովոր գոռումն ու որոտումն մը փրթաւ, կարծես որ գետնին թանձր հողն որոտեցաւ[1], սանդարամետք յանդնդոց ձայն տուին. գետինն հարաւային կողմէն դէպ 'ի հիւսիս սաստիկ սասանութեամբ վեր ու վայր կը շարժէր, կը ցնցուէր. այնպէս որ երեսի քարերն ու հողերն իրար կ'անցնէին ովկիանու լեռնակուտակ ալիքներու նման։ Այն թուէր թէ երկնաձայր լեռներ իրենց բարձր գագաթները վար խոր անդունդը կիջցնեն. ու վեր դէպ ամպերը կը ծրարեն. նոյն քաղաքին մեծ ու բարձր շինուածք ու աշտարակքն ալ, տուներուն և շինուածոց իրար անցումն, ճըռտոցն ու ահեղ շառաչման ձայներն՝ ականջները կը խըլացնէին ու մահուան տագնապ կը բերէին ամենուն, ու լեղապատառ կիսամեռ կ'ընէին։ Ամէն մարդ կը կարծէր թէ գետինն լայնապատառ բերանը բացեր է, ու դժոխարհք պիտի կլնէ. Վը-

1. Ձէպէլէ։

սան և հինգ րոպէէն աւելի տևեց այս շառաչաձայն գոռումը. բայց շարժումն ու տարուբերումն քսանևչորս ժամ տևեց. Ինչպէս որ ծովն խիստ ալէկոծութենէ ետքը դեռևս կատղած ալիքներով ափերը կը ծեծէ և մէջը եղած մանր ու խոշոր նաւերը տարուբերելով կը ծըփծըփացնէ, այնպէս ալ գետնաշարժն կը ծփծփացնէր մեր քաղաքը։ Թանձրամած փոշի մը փլատակներէն ելնելով երկինքը մթնցուց քաղաքին վրայ. Հեռու տեղէն նշմարողները՝ անշուշտ քաղաքը կործանեցաւ կանչեցին. մէջ եղածներն ամէնքն ալ կիսամեռ, մահուան դալուկն երեսներնուն վրայ, ամէն տուն ճիչ ու աղաղակ, սրտատրոփ, շունչ շնչի առնելով վայ կանչելով դուրս կը փախչէին, և դուրս եղածները ծունկեր ու գլխըներ ծեծելով՝ ներս կը վազէին։ Պաշտեր ու բլուրներ զբօսանք ընողներըն. շփոթած ու ահաբեկ, քըրտնած ու փոշոտած հևալով ու լալով քաղաքը կու գային և քաղաքը եղածներ նոյնպէս վազելով դուրս կ'ելլային, կարծես թէ թշնամին կամ վայրենի գազան մը կը հալածէր զիրենք։

Ոմանք տրորուելով իրենց զաւկները կը փնտռեն, ոմանք իրենց ծնողքն, հարսն իր փեսայն, և փեսայն իր հարսն, վայ ու աղաղակն ճիչն ու վայնասուն կը հնչեցնեն փողոցները։ Շատերն, որ տներուն մէջ էին, շփոթելով փոխանակ դռնէն դուրս փախչելու՝ տան մէկ մութ ու խոր անկիւն մը մտեր էին, որոց վրայ տունը փլչելով՝ կամ հողուն տակը խեղդուեր էին. կամ ելնելու ճամբան բոլորովին կորուսեր էին. ոմանց ոտքեր ու ծունկեր բռնուած կեցեր էին, և ոմանք մարած ու նուաղեալ ճար չունէին շարժելու։ Դեռ այս առաջին վըտանգը կը տևէր, կէս ժամ ետքը մէկ մ'ալ կրկնեց գետնաշարժն իր ահեղ ցնցումն ու սաստկութիւնը, որ առաջինէն քիչ մը մեղմ էր. բայց առաջինին շարժած ու խախտած պատերն և շէնքերն սոսկալի կերպով նետեց, աւրեց ու հիմն 'ի վեր կործանեց։ Ամէն չինուածոց ծածքերն կանգուն ու կէս թանձր հողով բեռնաւորած էին ըստ սովորութեան գաւառին, երբոր սկսան թաղեր ու վաճառափողոցները ահեղ շառաչմամբ մարդկանց վրայ փլչել, այն փլատակաց տակէն ազատ դուրս ելնելու համար Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքն պէտք էր. ամէնքին ոտքն ու ձեռքն վըտանգին ահէն բռնուած՝ ապուշապէն կը սոսկային, ո՞վ կրնար համարձակիլ ու մօտենալ կիսափլած շէնքի մը, և անոր մէջէն վտանգեալներն ազատել։ Այսպէս ցաւալի էր տեսարանն։ Ասոր համար բազմութիւն արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց անակնկալ թաղուեցան այն թանձրահող փլատակաց ու աւերակաց ներքև, որոց մեծ մասն մեռած գտնուեցան. ողջ մնացեալքն ալ կոտրտած ու ջարդուած, խեղ, կիսակենդան, հողուն տակէն ելան. բայց մահուան ձեռքէն չկրցան ազատիլ։

Այս ահարկու շարժն, որովհետև հարաւային Տիւրականեան լեռներէն սկսաւ, քաղաքին այն կողմի թաղերն՝ որ լեռան մօտ էին, գրեթէ ըստ մեծի մասին վտանգեցան. տունք բոլորն ալ այլազգեաց բնակութիւն էին, փլան հիմն 'ի վեր տապալեցան. չինուածքներ գետնի հաւասար եղան, քարեր, գերաններ վեր ու վար ցրուած, ու ճամբաներուն վրայ փռուած, որպէս թէ սոսկալի պատերազմի մը գնտակակծութեան ու հարուածոց հանդպած էին, այնպիսի կործանումն կը ցուցընէին. ամէն թաղերու մէջ մեծ մեծ հողաբլուրներ դարձած էին աւերած տներն, ու ամէն աւերակաց մէջ հողուն տակէն ահեղ գոռիւն և ցաւալի մնչիւն ու հեծութիւն կը լսուէր։ Ողջ մնացեալ ազգականքն բրիչ և բահ առած կը փորեն յուսահատաբար, ոմանք ալ առ կսկըծին՝ ձեռքերով հողն ասդին անդին կը նետեն. մարդ կը փնտռեն այն տխուր աւերակաց ներքև, որոց միջէն ոմանց ոտքերը, ոմանց գլուխը ոմանց ձեռքերը միայն կ'երևան, շատերուն ալ տխուր հեծութիւնն միայն կը լսուի. Չկար անկարեկիր սիրտ մը որ զայն տեսնելով գետի պէս արցունք չթա-

փէր։ Ամիս մ'ամբողջ աւերակներ փորելով մեռածներ կը հանէին. գտան այնպէս մայրեր հողուն տակը, որոնք մատաղ տղաքը գրկերնին առած փախչելու ատեն փլատակներու տակը ոչընչացեր էին։ Եթէ մանրամասնաբար հաշուելու ըլլային մեռածներուն թիւն իրեք հազարէն աւելի կ'անցնէր, թող վտանգեալները որ ողջ մնացին։ Մեծ մեծ պալատներէն և երևելի շինուածներէն ոմանք 'ի հիմանց խախտելով, անպիտան եղան. ոմանք կիսէն փլած, կիսէն ալ ասդին անդին ծամածռեալ կախ մնացած. մզկիթներու աշտարակաց գլուխներն բոլորն ալ տեղէն թըռչելով գետնի վրայ փռուեր էին. բերդին պատուարներն գլխէ գլուխ ճեղքուեր ու խախտեր էին, միջնաբերդին պարիսպն իր վրայ եղեալ թնդանօթներով հանդերձ հեղեղի պէս վար թափուեր էր. վաճառափողոցներն շատ տարիներէ աւերուած անմարդաբնակ քաղաքի մը պատկեր կը ներկայացնէին։

Եթէ կ'ուզես աւելի աղէկ տեսնել և իմանալ գետնաշարժին ուժգին սաստըկութիւնը, գնա մաքսատան առաջ եղեալ մզկիթին գմբէթայարկ փլած սրահը զննէ, Ուլու ճամիին չորս կողմն պարտէ. Նոր դրան պարիսպները տես ուր նետուեր են. միջնաբերդին ճեղքըռտած աշտարակներուն նայէ. Լալա փաշային բարձր աշտարակաց ընկած մնացորդները դիտէ, Հայոց եկեղեցւոյն աւագ դրան գմբէթաւոր սրահին փլատակները զննէ, լեռան մօտիկ թաղերը աչքէ անցուր, ելիր նաև քաղաքէն դուրս ալ գնա լեռներու վրայ մեծ մեծ պատռուածքները տես, ձորերու մէջ առաջ եկած քարերու տեղափոխութիւնները քննէ։

Ապրեալ բնակիչքն քանի մը ժամ այնպէս երերեալ ու տատանեալ մնալէն ետքը՝ քիչ քիչ ոգի առին. հարուստ, աղքատ իրենց ընտանեօք հանդերձ մատաղ մանկտին գրկերը առած, փոքրիկներու ձեռքերէն բռնած՝ քաղաքէն դուրս քաշուեցան, խրամներու մէջ և բացավայր տեղեր իրենց համար շարժական բնակութիւնները պատրաստել սկսան. հարուստներն տէրութենէն վըրաններ առին, և պատշաճ տեղեր զետեղեցին ու ընտանեօք բնակեցան. իսկ աղքատներն մէկ երկու ձող իրարու կցելով, տուներուն մէջ գտնուած պատառատուն գորգերով ու հնցած կապերտներով և խսիրներով՝ ծածկեցին վրանի նման. այնչափ որ գէթ գիշերը քիչ մը պատսպարուին ցրտէն և ցերեկն արևուն տաքութենէն։

Քիչեր կային որ իրենց տներուն մէջ պարտէզ ու բացավայր տեղ ունենալով, հոն վրան զարկած կամ խղիկ մը շինած բնակեցան։ Բայց զի գետնաշարժին հետ 'ի միասին սկսան երկնից սահանքներն ալ բացուիլ, տասնևհինգ կամ քսան օր անդադար անձրև ու կարկուտ և տեղ տարափ կ'իջնար. վրաններն ալ ջուր չէին կրնար բռնել, կաթիլներն ներս կը վազէին. աղքատաց խղիկներն որ պատառատուն կապերտներով ծածկուած էին, լիճ փոխուեցան։ Այսպիսի դառնաղէտ վիճակի մը մէջ մնաց քաղաքին բոլոր բընակիչն, թէ օտարն և թէ բնիկն երկու ամիսէն աւելի, մինչև որ շարժն թեթևցաւ ու դադրեցաւ. և ամէնքն ալ գրեթէ տաքէն ու ցրտէն տագնապելով, կամայ ակամայ սկսան իրենց բնակարանը դառնալ, վեր 'ի վերոյ նորոգութիւն մը տալ աւերակաց։ Խեղճ բնակչաց վիշտն միայն այսչափ չեղաւ, այլ ահարկու պատուհասին հետ կիսասով մ'ալ սկսաւ, զոր սղութիւն կոչեցին. վասն զի ագահ և ընչաքաղց մարդիկ ուր որ ցորեն ու ուտելիք կար, աժան գնով մը իրենց ձեռքը անցուցին, և սով ձգեցին քաղաքին մէջ, մինչև չնոր մը[1] ալիւրն քըսան և հինգ և երեսուն դահեկանի կը վաճառուէր. հացագործք ալ թէ եփելու նիւթ չգտնելով և թէ առ ահի շարժին՝ ներս չկրնալով կենալ ու հաց եփել, ուտելիքն գրեթէ անհետացաւ 'ի միջոյ. աղքատներն մնացին գետնաշարժին սարսափը, ընկան փողոցներ

1. Վեց օքա։

հաց մուրալու : Անօթութեան նեղութիւնն չարութեան ճամբայ մ' ալ բացաւ մարդկանց. գողերն շատցան, ոճրական խամնութիւնները կատարել, տուներ մտնել ու կողոպտել, որպէս թէ ամենայն ինչ հասարակաց էր. վասն զի ողջ և ամբողջ տուն մը չէր մնացեր : Այսպէս երբ մարդկանց անօրէնութիւնք ու չարիքն բազմացան և մեր ազգաց բողոքն մինչև երկինք հասաւ, Աստուած ալ զինեց իր արդարութիւնը մեր դէմ. երկինք և երկիր, տարերք և անօրէն մարդիկ մեր դէմ պատերազմ բացին :

Այն մեծ աղէտալի սասանութենէն ետքը գրեթէ ամէն օր զգալի ու անզգալի շարժեր կը պատահէին. բայց քառասուներորդ օրը բաւական ցնցումն մը եղաւ, ու աւելի զարհուրեցոյց քաղաքիս թշուառ բնակիչքը. երկու թեթև շարժէ վերջ ալ դադարեցաւ առ ժամանակ մի : Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ կրկին երեք անգամ ցնցումն տուաւ, ու հանդարտեցաւ մինչև հետևեալ տարին 1860'ի քսան և ինն մայիսի (ըստ հին տոմարին), որ օր երեք անգամ սասանութիւն եղաւ. ամէնքն ալ անցեալ տարւոյն աղէտքը յիշելով դողացին. բայց Աստուած խնայեց, որ հետևութիւն մ' ալ չեղաւ, մինչև 1861, փետրուար ամսոյն մէջ գիշերը բաւական սաստկութեամբ երեք անգամ սասանութիւն եղաւ :

Ահա ով բարեսէր ընթերցող, այս է մեր քաղաքին վիճակն մինչև ցայսօր :

ՍԵՐՈՎԲԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՔԱՋԵԱՆ

Պողիկտետ առ Նրանտոր :

(Տես երես 175)

Երբոր Հիւպատոսութեան ժամանակը լմննալու ըլլայ, թէ որ պատշաճ սեպեն Հիւպատոսները այն գաւառները թողուլ՝ ուր զբաղած կ'ըլլան կամ զանոնք բոլորովին հնազանդեցնելու, և կամ զանոնք կարգադրելու, ան ատեն փոխահիւպատոս անուամբ կը կոչուէին, և գրեթէ ամէնքն ալ չափ իշխանութիւն կ'ունենան : Ի սկզբան փոխահիւպատոսի պաշտօնը՝ ժողովուրդը ըստ գրոհից ակուամբ հաւաքուած՝ ինքը անձամբ կու տար, և այն միշտ հիւպատոսական անձի մը : Բայց 631 տարուընէն սկսեալ՝ օրէնքով մը գաւառաց խնամոց իրաւունքը ծերակուտին անցաւ. սակայն այս գաւառներս այն աստիճանի շատցած ըլլալով որ հիւպատոսները ամենուն չէին կրնար հասնիլ, ծերակոյտը՝ փոխահիւպատոսի անունը և իշխանութիւնն այն կառավարիչներուն կու տայ՝ որ անոնց վրայ կը կարգէ : Այս պաշտօններուն՝ ամէնը հետամուտ են. վասն զի Հռոմէն շատ հեռու ըլլալով, անոր օրինաց ուժը այնչափ ազդեցութիւն չունենար. անով Հռոմայեցիք այնպիսի տեղուանք իբրու իշխանաւոր տեարք վարուելով ոչ միայն իրենց փառասիրութեան փոխարէնը կը գտնեն՝ այլ և իրենց ընչաքաղցութեան յագուրդը : Այսպիսի պաշտօնմանց մէջ է որ մեծ ատենակալք այն ամէն բարեաց փոխարէնը կը գտնեն՝ որ առջի պաշտօնմանց ժամանակը բանադատուեր էին զոհելու. որով շատ անգամ այն մէկն որ Հռոմայ մէջ բարի համբաւ ձգեց իր անձին վրայ, չքաշուիր հեռի գաւառներու մէջ անամօթ բռնաբարութիւններով իր պատիւն ոտքի տակ առնելու : Փոխահիւպատոսի անունը բոլոր ժողովրդոց ատելի եղած է, որոնք որչափ կը յարգեն զՀռոմ՝ այնչափ ալ կ'ատեն անոր պաշտօնակատարքը :

Եթէ այն երկիրները, ուր ծերակոյտը ատենակալ կը խրկէ, խիստ կարևոր երկիրներ չեն, փոխահիւպատոս անունի տեղ՝ [illegible] տիտղոսը միայն կու տան անոր, ըստ որում որ ծերակոյտը՝ փոխահիւպատոսական կամ փոխապրետորական գաւառ է այն երկիրը : Այս պատուանուանց իշխանութիւնը մի և նոյն է, միայն ձայնին հնչումը տարբեր : Փոխահիւպատոսին առջևէն գընացող նուիրակները տասուերկու են, ինչպէս են իր ներկայացուցած հիւպատոսին. փոխապրետորը վեց միայն ունի : Փոխագանձապետը՝ ատենակալաց տեղը կը բռնէ այն գանձաւորին, որ ատենաց յաջորդ թողլու մնացեր է. երբ Հռոմէն խրկուած նոր գանձաւորը հասնի՝ մէկէն անոր պաշտօնը կը լմննայ :

Ընդհանուր խօսելով, գաւառական ատենակալները շատ աւելի մեծ իշխանութիւն կը բանեցնեն քան զանոնք՝ որ Հռոմայ մէջ նոյն տիտղոսը կը կրեն : Ամենայն իշխանութիւն իրենց վրայ կը բովանդակուի. ծերակուտին և ժողովրդեան շքեղութիւնը իրենց վրայ ըլլացած կը տեսնուի. և Հռոմայ օրէնքները, երկրին օրինաց հետ խառնուելէն՝ տկարանալով միշտ, խիստ տկար պատուար մը կը գործեն այսպիսի ամենակարող մարդկանց : Փոխահիւպատոսի մը տունը՝ իշխանական մը տուն կը նմանի. զինուորական կամ քաղաքական սպասաւորաց բազմութիւն մը՝ միշտ իր չորս դին կը պտըտին, և շատ մը նշանաւոր Հռոմայեցի երիտասարդներ իրեն ետևէն կը քալեն՝ որ պատերազմի կամ կառավարութեան արուեստը սորվին : Բայց օրմհետև միշտ բացարձակ իշխանութիւնը այս կամ այն մասին վրայ չափաւորեալ է, այսպէս փոխահիւպատոսը չկրնար հետը կնիկ ունենալ :

Այսպիսիք են այն ատենակալութիւնները ուսկից կը բաղկանայ Հռոմայ վարչութիւնը. կան

նաև ուրիշ ասոնց նման էական ատենակալութիւններ, սակայն կրնան ասոնց մէջտեղը ելլել, որովհետև այն ուղիղ գծէ կը ծագին՝ որ ատենիմանէ ատենիման պետական իշխանութիւնը կը հասցնէ. ասոնց վրայօք մասնաւոր նամակով մը կը խօսիմ։

Սակայն արտաքոյ կարգի պարագայից մէջ, երբոր Հասարակապետութիւնը խիստ մեծ վտանգի մէջ է, կամ թէ յանկարծական դէպքի մը պատճառաւ մեծագոյն զօրութեան ձեռք զարնելու պէտք կայ, անանկ միջոցի մը ձեռք կը զարնեն՝ որ Հռոմայ միայն յատուկ է. այսինքն է՝ Դիկտատորին ընտրութիւնը։ Այս իշխանաւորը՝ վեց ամսէ աւելի չկրնար իր պաշտօնին մէջ մնալ. մանաւանդ թէ շատ քիչ ալ եղած է որ այս ժամանակին անցնելուն սպասէ իր պաշտօնը թողլու համար. և սովորաբար ան ատենը կը հրաժարի իր պաշտօնէն՝ երբ վտանգն որ զինքն առ նոյն հասուցեր է անցնի։ Այս ընտրութիւնը սովորական արարողութիւններով չկատարուիր. ծերակուտին հրովարտակի մը զօրութեամբ՝ Հիւպատոս մը ըստ կամս ընտրութիւնը կ'ընէ, որ և սովորաբար ընտրուողը հիւպատոսական անձ մը կ'ըլլայ։ Դարձեալ այս ընտրութիւնս գիշեր ատեն կ'ըլլայ. և անմիջապէս հրատարակուելուն պէս ամենայն Հռոմայեցի պարտական է լիովին հնազանդութիւն մատուցանելու։ Ամենայն օրէնք այնուհետև տակաւ կը մնան. ամենայն իշխանաւոր կը հրաժարի իր պաշտօնէն, 'ի բաց առեալ ժողովրդեան տրիբունները, որոնք՝ հանդերձ այսու՝ չեն կրնար ինչ և իցէ կերպով Դիկտատորին որոշմանցը դէմ դնել։ Ինքն իր անձին վրայ կը բովանդակէ ծերակուտին, ժողովրդեան և Հիւպատոսներուն իշխանութիւնը. կամ պատերազմ կը հրատարակէ և կամ խաղաղութիւն. ուզածին պէս հասարակաց գանձը 'ի գործ կը վարէ, ինչպէս նաև քաղաքացւոց ինչքը և նաև կեանքը՝ առանց որ և իցէ մէկ մը իրեն որոշմանցը դէմ կարող ըլլալու բողոքել։ Վերջապէս օրինաւոր միապետ մ'է, և քանի որ պաշտօնի մէջ է՝ պարտական չէ մէկու մը իր գործողութեանց վրայօք պատասխան տալու։ Այս զօրութեանց միութիւնը առժամանակեայ անանկ ուժ մը կու տայ Հասարակապետութեան՝ որ շատ անգամ առաւ օգտակար է, բայց խիթամ, չըլլայ որ օր մ'ալ աս փորէ իրեն կորստեան փոսը։

Սակայն այս արտաքոյ կարգի իշխանութիւնն իրեն անձկութիւններն ալ ունի. այսպէս Դիկտատորն՝ ընդ վտանգաւ իրեն իրաւունքներէն ելնալու՝ չկրնար Իտալիայէն դուրս ելլել. այսպէս նաև խոնարհութեան սասուեր մը վրան ըլլալու համար, իշխանութիւն չունի ձիու վրայ հեծնալու։ Փաբիոս Մաքսիմոս ծերութեան հասակին պատճառաւ չկարենալով այս կարգադրութեանս հետևիլ, հարկ եղաւ ծերակուտին դիմել մասնաւոր հրամանի մը համար։ Այս արգելմանս պատճառաւ Դիկտատորը սպայ մը իրեն օգնական կ'առնու, ձիաւորաց պետ անուամբ, որ և կերպով մ'ալ իր պաշտօնին մէջ իրեն տեղակալն է։

Առջի Դիկտատորը 256 տարւոյն անուանուեցաւ՝ Թագաւորութեան վերցուելէն տասուերկու տարի ետքը, և երկայն ատեն միայն Պատրիկները կ'ընտրուէին այս պատուոյս. բայց 397 տարւոյն Ռամկական մը ընտրուեցաւ, և անկէ ետքը երկու կարգերն ալ նոյն պատուոյն իրաւունքը ունին։

Հռոմայեցիք Դիկտատորութենէն այնչափ օգուտ տեսան, որ շատ անգամ առանց մեծ վտանգի մը սպասելու անոր ձեռք զարկին։ Մերթ Հռոմայեցիք աղէտալի կռիւներով խռոված ըլլալով, Դիկտատորի մը ընտրութեան կարօտեցան, որպէս զի ան որ բազմութիւնը չէր կրնար որոշել՝ մէկի մը վճռելովը խաղաղութիւնը շուտ մը հաստատուի։ Երբեմն ալ Դիկտատորին ընտրութիւնը կրօնական վախճան մը կ'ունենայ։ Հռոմ անանկ անմեկնելի սովորութեան մը պատճառաւ՝ որուն օրինակն ամէն տեղ՝ ուր մարդ կայ կը տեսնուի, մեծ ատենակալներէն մէկն ամէն տարի Արամազդայ տաճարին աջակողմը գամ մը կը գամէ։ Արդ թէ որ տարափոխիկ հիւանդութիւններ իյնան ժողովրդեան մէջ, կամ թէ արտաքոյ կարգի նշաններու վրայ երկնից բարկութիւնը տեսնուի, ան ատենը կը ջանան անոր դէմն առնելու՝ այս արարողութիւնս աւելի շքեղ կերպով կատարելով, որով միայն այնպիսի ժամանակ՝ միայն աս համար Դիկտատոր մը կ'անուանեն։

Դիկտատորին առջևէն՝ քսանըչորս զոյգ տապարներով զինուած խուրձեր կը կրեն։ Հիւպատոսներուն առջևէն գնացող նուիրակները՝ միայն քաղքէն դուրս տապար կը կրեն. իսկ քաղքին ներսը միայն խուրձերը կը կրեն, որպէս զի ժողովուրդը մահու գործին տեսնելով չզրգռուի. սակայն Դիկտատորը երկուքին ալ իրաւունքը ունի, որպէս զի իր դատաստաններն ամենայն խստութեամբ 'ի գործ դնել տայ։ Անանկ Դիկտատոր մը՝ սպապետ մը սպաննել տուած է՝ անոր համար որ չէր ուզած նուիրակի մը հետ՝ որ Դիկտատորին կողմանէ խրկուած էր, ելլել իրեն գալ[1]։ Այս սարսափելի դատաստանի գործողութիւնները՝ ժողովրդեան դատաստանին առարկայ կ'ըլլան՝ երբ նոյն իշխանաւորը հրաժարելու կ'ըլլայ իր պաշտօնէն. սակայն չկայ մէկ մը որ իշխէ անոնց կատարուելուն արգելք ըլլալ։

Հարիւր քսան տարիէ 'ի վեր Հռոմ Դիկտատոր չէ ունեցեր. սակայն այն դժուարին ատենները որ պատահած կը գտնեն հիւպատոսական իշխանութիւնն աւելցնել, առանց Դիկտատոր ընտրելու՝ յետին միջոցին ձեռնարկելու, ծերակոյտն այս իմաստով հրովարտակ մը կը հանէ. «Թող տուեալ Հիւպատոսաց 'ի գործ ածելու այն միջոցներն՝ որ կարևոր են Հասարակապետութեան փրկութեանը համար»։ Եւ ան ատեն առանց քան զօրէնս գերազանցելու՝ կրնան զանոնք ուզածնուն պէս ընդարձակել, բայց այսու պարտաւորութեամբ՝ որ յետոյ պատասխան պիտոր տան թէ ինչ կերպով գործադրեր են այս իշխանութեան առաւելութիւնը։

Թէ որ հանդիպելու ըլլայ որ Դիկտատորը կամ Հիւպատոսները յաջորդ ունենալնէն առաջ մեռնին, որպէս զի Հասարակապետութիւնը այս միջոցիս մէջ առանց գլխու չմնայ, ծերակոյտը Ինտերրէ[2] մը կ'անուանէ։ Այս իշխանաւորը հիւպատոսաց ամէն իրաւունքներն ունի, սակայն հինգ օրէն աւելի իր պատուոյն մէջ չկրնար մնալ. այս ժամանակը լրացածին պէս՝ ինքնիրեն յաջորդ մը կ'որո-

1. Տիտոսլիվ։
2. Գ.գ. Interroi.

չէ, և այն ատեն՝ նոյնչափ ժամանակէ ետքը ուրիշ մը կ՚անցունէ իշխանութիւնը, և այսպէս հետզհետէ, մինչև նոր ատենակալներ ընտրուին, բստ օրինաց նախապգրեալ կանոնաց և ժամանակի: Առաջին և ուրիշ երկայն տևող փոխադարձութիւնը համաշխարհ մահուընէն ետև հանգիստածն է, որ յաջորդաբար Թագաւորութիւնը՝ տարուան մը չափ ազգատոհմէ ազգատոհմ անցաւ: Պատրիկներուն շատ հաճոյ էր այն կառավարութեան կերպը՝ որով փոփոխակի մանանակից կ՚ըլլային ծայրագոյն պատուոյ. սակայն ժողովուրդը բազմաթիւ տէրերէ խոյս, բռնապետաց ձեռնէն վերջ մը գտնելու իրենց դժբախտութեանը՝ Տէրութեան գլուխ մը ընտրեց: Այս տարօրեայ ատենակալութիւնն է միայն որուն Ռուսիկեք մանանակից չեղան երբեք. որոնք և խելացի փառասիրութեամբ մը վերջին ճիգն թափեցին տեղական պատուիններ ստանալու, արհամարհելով զանոնք որ վայրկենաբար կը տևէին:

Կը շարունակուի:

Տըպլին:

Մեծին Բրիտանիոյ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն ու Լէնսթրիոյ մայրաքաղաքն է, Լիֆֆէյա գետին եզերացը վրայ կառուցուած, գեղազուարճ ու բարեյարմար դիրք: Ծովափէն 420 հազարամետր բացակայ է, ըստ 53°,21' հիւսիսային լայնութեան, 8° 38' արևմտեան երկայնութեան: Աթոռ կըլլին արքեպիսկոպոսութեանց, մին ուղղափառաց, միւսն անգլիական եկեղեցւոյ: Գետն Լիֆֆէյ որ քաղքին մէջէն ընթանալով զայն երկու մաս կը բաժնէ քաղքին բանուկ վաճառականութեանը մեծապէս ձեռնտու է. իսկ գետափունքը փառաւոր ձեռնլիքներով զարդարուած են և եօթը հոյակապ առկայուն կամուրջներ երկու եզերքը կը միացընեն: Ընդհանուր ու տձև են հին թաղերու տուներն և ուղիները, իսկ նորաշէններն ազնիւ և բարեկարգ: Այս նորաշէն ուղեաց մէջ ամենէն նշանաւորն է Սէքուիլ-Սդրիդ ըսուածը, որ 36 մէդր լայնութիւն և կէս մըղոն երկայնութիւն ունի և մէջ տեղը 'ի յիշատակ Նէլսընի ծովակալի շքեղ արձան մը կայ կանգնուած, 40 մէդր բարձրութեամբ: Ճամբուն ծայրը կը միանայ Լային-ին-ծաբրիդէլ զուարճալի պարտէզներուն հետ որ ամառուան գլխաւոր զբօսարաններէն մէկն է: Կայ դարձեալ ուրիշ գեղեցիկ ձեմելիք մ'ալ Ֆինիքս-բակը անուամբ՝ 7 մղոն ընդարձակութեամբ, ուր է նաև 210 ոտնաչափ բարձր Ուելլինկդընի դքսին յիշատակարանը: Հասարակաց հրապարակներուն մէջ անուանի է Ս. Ստեփաննոսինը՝ որ Եւրոպիոյ գեղեցիկ ու ընդարձակներէն մէկը կը համարուի: Ընդհանրապէս տները աղիւսաշէն են և հինգ՝ վեց ու ինչուան ութը յարկ ունին. քիչ քաղաք կայ Եւրոպիոյ մէջ որ Տըպլինի չափ հասարակաց շէնքեր ու փառաւոր պալատներ ունենայ, այնպէս որ եթէ մէկն յարմար դրքէ մը զայն դիտէ, կարծէ թէ առաջին կարգի քաղաքներէն մէկուն մէջն է, և քան զԼոնտոն և քան զՓարիզ գեղեցիկ ու բարեձև է: Երևելի շէնքերու մէջ անուանիներն են մաքսատունը, որուն նմանը չկայ Անգլիոյ մէջ. դարձեալ ժողովատեղին վաճառականաց, թըղթատարներու իջևանները, դատաստանական ատեանները, դիւանատունը, քաղաքապետին պալատը: Տըպլին ուսումնական յառաջադիմութեանց մէջ ալ Անգլիոյ երևելի քաղաքներէն վար չիմնար, շատ նշանաւոր մարզարաններ ունի, որոց առաջինն է Երրորդութեան ըսուած համալսարանը որ կանգնուեցաւ 1591ին Եղիսաբէթ թագուհւոյն խնամօքը, և միշտ 2000 էն աւելի աշակերտ ունի. ասկէ զատ նշանաւոր են թագաւորական ակադեմիան, նկարչութեան, բժշկութեան, վիրաբուժութեան, և այլն. և արուեստից ու գիտութեանց յառաջադիմութեանն համար զանազան բարեգործական ընկերութիւններն: Հարուստ և անուանի է դարձեալ բնական պատմութեան թանգարանը, որուն մօտ բուսաբանական ճոխ պարտէզ մ'ալ կայ: Գործարաններուն մէջ անուանի են՝ մետաքսի, չուխայի, ծխախոտի, գլխարկի, շաքարի, գարեջուրի, ընդարձակ

Տըպլին:

չէնքերը: Աղքատականութիւնը շատ բանուկ է, և աս կողմանէ ալ Անգլիոյ առաջին կարգի քաղաքներուն կինայ հաւասարիլ, և գրեթէ ամէն տեսակ վաճառք և ձեռագործ դուրս կը խաւրէ. և ներս մտածներն են գլխաւորաբար ցորեն, բուրդ, ճարպ և այլն: Բընակիչը ըստ վերջին ընդհանուր աշխարհահամարին 310,000 կը համրուէին, և թէպէտ այսքան բազմութիւն ժողովրդեան քաղքին բանուկ վաճառականութիւնը յոտին կը բռնէ, բայց խոստովանելու է միանգամայն որ ռամիկ ժողովրդեան վիճակը վերջի աստիճանի խեղճ է և շատերն 'ի յետին չքաւորութենէ սովամահ կը մեռնին: 25,000 հոգի միայն օրական պարենի կը կարօտին՝ ցաւալի տուայտութենէ նեղուելով. ուրիշ 25,000 ալ բանտը կը համրըւին՝ որք նոյնպէս խեղճ կեանք մը կ'անցընեն: Այսպիսի դժբաղդ աղքատաց համար թէպէտ զանազան ընկերութիւններ կազմուած են, բայց հանդերձ այսու ողորմելեաց թիւը չնուազիր:

Բաց 'ի ուրիշ ուսումնական տեղերէ անուանի է նաև հասարակաց գրատունն, որուն մէջ 100,000էն աւելի գիրք կը գտնուի և մեծաւ մասամբ հընատիպ օրինակներ են:

Շատ հին քաղաք է Տըպլին, և Պտղոմէոսի աշխարհագրութեան մէջ կը յիշատակուի Էպլանա անուամբ, ինչպէս նաև ուրիշ տեղ ալ Տուպլանա՝ որ Իռլանտացի լեզուաւ սեաւ ջուր կը նշանակէ: Հենրիկոս Բ. Անգղիոյ թագաւորին ժամանակը՝ (1154-1189) հին քաղաքը սկսաւ նորոգուիլ ու ընդարձակիլ և վաճառականութիւնը ծաղկիլ, և ուրիշ աշխարհաշէն թագաւորաց խնամօքը շատ պայծառացաւ: — Տըպլին շատ մը անուանի հանճարներու խանձարուրք եղած է. որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն է քերդողն Թոմաս-Մուր:

Սիպերիացի օրիորդը:

(Տես երես 182)

Երբոր Պրասքովիայի հետ ընկերացող երկու բարեկամներն իրմէ բաժնուեցան, ինքը շատ մը երիտասարդ աղջիկներու հանդիպեր էր, որոնք իրեն ճամբովը մօտակայ գեղը կ'երթային, Իշիմէն գրեթէ 25 մղոն հեռու: Ճամբայ ընելու միջոցնին, երիտասարդ գեղացիներու խումբ մը որոնք կէս մը գինով էին՝ իրենց մօտիկցան և ձիերնէն վար ինջան, ըսելով թէ կ'ուզեն հետերնին ընկերանալ, այն միջոցին որ անոնք անտառ մը պիտի մանէին: Աղջիկները վախցան ու չուզեցին անոնց հետ մէկտեղ երթալ. և որովհետև քիչ մը պաշար ունէին հետերնին, յոգնութիւն առնելու համար ճամբուն եզերքը նստան և աղաչեցին գեղացւոց որ ճամբանին առաջ տանին. բայց անոնք եկան նստան քովերնին և իմացուցին որ մասնակից կ'ուզէին ըլլալ իրենց նախաճաշիկին և թէ մէկտեղ ինչուան գեղը պիտի գային: Պրասքովիա այս տարակուսանաց մէջ վարպետութիւն մը բանեցուց, որ շատ լաւ յաջողեցաւ: «Սիրով կու գայինք հետերնիդ, ըսաւ, բայց պէտք է մեր եղբայրներուն սպասենք՝ որ մեզի համար սայլեր կը բերեն»: Երիտասարդները տեսան որ հեռուանց իրաւցնէ երկու սայլ կու գային, զորոնք Պրասքովիա իրենցմէ առաջ տեսեր էր. ետքը շուտ մը ձիերնին հեծան ու աներևութացան: «Աղուոր սուտ մըն էր, կ'ըսէր Պրասքովիա, իրեն առաջին հանդիպած դէպքը պատմելով, բայց ինծի վնաս չհասուց»: Հասաւ յաջողութեամբ ուզած գեղը, և իրեն ծանօթ գեղացիի մը քով բնակեցաւ՝ որ շատ լաւ նայեցաւ զինքը:

Երկրորդ առաւօտ երբ արթնցաւ առջի օրուան ճամբորդութենէն՝ որ երբեք ըրած չէր, սաստիկ յոգնութիւն կը զգար: Երբ հիւղէն դուրս ելաւ, ուր որ գիշերն անցուցեր էր՝ սոսկում մը եկաւ վրան տեսնալով որ միայն է: Ագարոյ անապատին մէջ քաշածը միտքը եկաւ և նորէն քաջալերեցաւ. խաչակնքեց երեսը և ինքզինքը իր պաշտպան հրեշտակին յանձնելով սկսաւ քալել: Քանի մը տուն առաջ երթալով գեղէն գինետան վրայ արծուի նշան տեսնելով՝ որուն դիմացէն անցեր էր առջի իրիկուն, իմացաւ որ դէպ 'ի Պետերսպուրկ երթալու տեղ՝ ետ կը դառնար. կեցաւ որ ճամբան գտնէ և տեսաւ որ պանդոկապետը դրան առջև կը ժպտէր. «Թէ որ այս կերպով ճամբորդութիւն ընես, ըսաւ, շատ հեռու չես երթար, և թերևս ալ աղէկ կ'ընես որ տուն դառնաս»:

Այս դիպուածս երբեմն նորէն հանդիպեցաւ իրեն, և երբոր շփոթած Պետերսպուրկի ճամբան կը հարցընէր հազարաւոր մղոններով անկէ հեռու, ծաղր կ'ընէին զինքը, որով աւելի ևս կը շփոթէր: Պրասքովիա ամենևին աշխարհագրական տեղեկութիւն չունենալով իրեն ընելիք ճամբորդութեան տեղեաց վրայօք, կը կարծէր որ Կիէվ հռչակաւոր կրօնական քաղաքը՝ որուն վրայ մայրը շատ անգամ խօսեր էր, Պետերսպուրկի ճամբուն վրայ կ'իյնայ. միտքը դրեր էր որ հոնկէ անցնելու միջոց ջերմեռանդութիւն ընէ, և կը խոստանար ինքնիրեն որ եթէ ձեռնարկութիւնը յաջողէր, օր մը հոն կուսան կ'ըլլար:

Այս քաղքին դիրից համար միտքը դրած սխալ գաղափարովը Պետերսպուրկի ճամբան հարցնելով և տեսնելով որ կը ծիծաղէին, սկսաւ անցորդաց Կիէվի ճամբան հարցընել՝ որով աւելի ծիծաղանաց նիւթ կ'ըլլար:

Անգամ մըն ալ, թողունք ուրիշ անգամները, չգիտնալով թէ առջևը բացուած այլ և այլ ճամբաներէն որը պէտք է բռնէ՝ սպասեց կառքի մը որ գայ մօտիկնայ և աղաչեց ճամբորդներուն սորվեցնելու իրեն թէ որ ճամբան Կիէվ կը տանէր. անոնք կարծեցին որ կատակ կ'ընէ. «Ասկից կ'ուզես գնա, ըսին խնդալով, ամէնքն ալ նոյնպէս Կիէվ, Պարիզ և Հռոմ կը տանին»:

Ինքը միջինը բռնեց, որ բաղդավին իրեն ուզածը ըլլայ: Մանաւանդ իրեն բռնած ճամբուն վրայ ճիշդ տեղեկութիւն չէր կրնար տալ և ոչ խել անցած գեղերուն անուններն կրնար զուրցել, վասն զի միտքին մէջ կը շփոթէին: Սյրբաթ պզտիկ ու աննշան գեղ մը կը հասնէր՝ սովորաբար լաւ ընդունելութիւն կը գտնար, աղաչելով առաջին տանտիրոջ որ զինքը իբրև հիւր առնէ իրեն բնակարանը. բայց մեծ գեղերու մէջ երբոր աները բաւական տեսքով կ՚ըլլային, շատ նեղութիւն կը քաշէր բնակութեան տեղ մը գտնելու. զինքը չարաբարոյ բաղդախնդիր թափառական մը կը սեպէին. այս անիրաւ կասկածը մեծ վիշտ պատճառեց իրեն ուղևորութեանը մէջ: Կամուխէֆ հասնելու քիչ մնացած՝ ճամբուն վրայ սարսափելի մրրիկ մը բռնուեցաւ, երբ հազիւ թէ մեծաւ նեղութեամբ կը լմնցընէր նոյն օրուան երկայն ճամբորդութիւնը, որուն նման ըրած չունէր: Սրկնապատիկ երագեց քալուածքը որպէս զի առաջին տունն հասնի որ մօտիկ կը կարծէր. բայց երբ փոթորիկը աչքին առջև ծառ մը արմատաքի խլեց ու ջախջախեց, սարսափէն մերձակայ անտառին մէջ ապաստանեցաւ, և քամիին սաստկութենէն ինքզինքը պաշտպանելու համար բարձրաբերձ մացառներով շրջապատեալ եղևնիի մը տակ մտաւ: Մրրիկը բոլոր գիշերը տևեց. Պրասքովիա ինչուան առաւօտ անձրևին հեղեղներուն տակ՝ որ հազիւ առաւօտեան դէմ դադրեցաւ, մնաց անպատսպար այն անմարդի տեղը: Արշալուսոյն ծագելէն վերջը հազիւ հազ քաշքշելով ինքզինքը ճամբուն վրայ ելաւ՝ ցրտէն և անօթութենէն ծիւրած ու տկարացած, որպէս զի իր ընթացքը շարունակէ. բարեբաղդաբար անցնող գեղացի մը գթացաւ վրան և սայլին մէջ իրեն տեղ տուաւ: Առաւօտեան ութին մօտ մեծ գեղ մը հասաւ. գեղացին որովհետև հոն պիտի չկենար, ճամբուն վրայ թողուց զինքը և առաջ գնաց: Պրասքովիա կը նախապատուշակէր որ լաւ ընդունելութիւն պիտի չգտնար, աներուն տեսքը գեղեցիկ ըլլալուն համար արտաքուստ: Անօթութենէ ու յոգնածութենէ տանջեալ, ստորին պատուհանի մը մօտեցաւ որուն մօտ քառասուն կամ յիսուն տարուան կին մը ոլոռն կը սորկէր, և աղաչեց որ զինքը իր տունն ընդունի: Գեղացի կինը վայրկեան մը արհամարհական աչքով մը զինքը դիտելէն վերջը, վռնտեց խստութեամբ:

Ինքը բերող սայլէն վար իջնելու միջոցը Պրասքովիա տղմի մէջ ինկեր էր և բոլոր զգեստները աղտոտեր էին. անտառին մէջ անցուցած դառն գիշերէն և անսուաղութենէն կերպարանքը բոլորովին այլափոխուեր էր և անշնորհք դէմք մը առեր էր. խեղճը ամէն տեղէ վռնտուեցաւ. երբ բոլորովին պարտասեալ չարասիրտ կնկան մը դրան առջև նստեր էր ու բոլոր օգևով կ՚աղաչէր որ ներս ընդունի զինքը, անիկայ սպառնալից խօսքերով ստիպեց որ հեռանայ, ըսելով որ գողեր ու բոզեր իր տունը չընդունիր. Պրասքովիա եկեղեցի մը տեսնելով իր առջևը դէպ ՚ի հոն գնաց տխրութեամբ, “Գոնէ, կ՚ըսէր ինքն իրեն, ասկէ զիս չեն վռնտեր. դուռը գոց գտնելով սանդուխներուն վրայ նստաւ: Աստէն եկող պզտիկ տղաքները, որոնք քովն էին երբոր կինը վռնտեց զինքը, անդադար կը նախատէին ու գող կը կանչէին իրեն. երկու ժամի չափ մնաց այս տաղնապողական վիճակին մէջ ցրտէն և տկարութենէն կիսամեռ, աղաչելով Աստուծոյ որ օգնէ իրեն և ոյժ տայ այս փորձութեան ալ համբերելու:

Վերջապէս կին մը մօտեցաւ ու հարցուց իրեն ով ըլլալը. Պրասքովիա պատմեց անտառին մէջ անցուցած ահաւոր գիշերը՝, և ուրիշ գեղացիներ ալ կեցան մտիկ կ՚ընէին: Գեղին գզիրը անցագիրը քննեց նայեցաւ և իմացուց որ օրինաւոր էր. ան ատեն բարի խաթունը սիրտը շարժելով տունն հրամցուց զինքը. բայց երբոր Պրասքովիա ուզեց վեր ելլել՝ անդամներն անանկ սառած էին որ ստիպուեցան ուրիշնե-

րը զինքը վերցնելու ։ Կօշիկներէն մէկը կորսնցուցած ըլլալով, ցուցուց մերկ ոտքը և ուռած սրունքները, և ընդհանուր կարեկցութիւն մը յաջորդեց մէկէն այն անիրաւ կասկածներուն տեղ, որով զինքն արհամարհեր ու նախատեր էին առաջ ։ Առին սալի մը վրայ դրին և նոյն տղաքներն որ քանի մը վայրկեան առաջ զինքը նախատեր էին, վազեցին որ քաշեն՝ և այսպէս տարին գեղացի կնկան տունը որ շատ սիրով ընդունեցաւ, և Պրասքօվիա բաւական օր հոն կեցաւ ։ Այս իրեն հանգստեան ժամանակին մէջ գթած գեղացի մը զոյգ մը կօշիկ շինեց իրեն համար. վերջը երբոր նորէն իր ոյժն և առողջութիւնն ստացաւ, վերջին բարևը տալով բարի խաթունին՝ շարունակեց իր ճամբորդութիւնը ինչուան ձմեռ անընդհատ, քիչ շատ այլևայլ գեղեր կենալով յօգնածութեանն և գտած ընդունելութեանն համեմատ ։ Ուր որ կենար՝ կը ջանար օրերը անօգուտ չանցընելու, այլ տունը կ'աւլէր, լուացք կ'ընէր և կեցած տանը համար կար կ'ընէր ։ Իր պատմութիւնը՝ տան մը մէջ ընդունելութիւն գտնելէն ու հաստատուելէն առաջ չէր պատմեր. անդրադարձեր էր որ երբ 'ի սկըզբան մէկէն 'ի մէկ ամէն բան կ'իմացընէր՝ չէին հաւատար ու թախտախնդիր մը կը սեպէին զինքը ։ Իրաւցընէ մարդիկ ընդհանրապէս կը խստանան երբ կը տեսնեն որ ուրիշները զիրենք կ'ուզեն շահիլ. պէտք է առանց իրենց տարակուսելուն սրտերնին շարժել ան ատեն՝ կը գթան թէպէտ և քիչ համարմունք ալ ունենան ։ Պրասքօվիա ուրեմն կը սկըսէր նախ քիչ մը հաց ուտել. ետքը կրած նեղութիւնը կը պատմէր որպէս զի իրենց տունը ընդունին. վերջապէս երբոր ներս կ'ընդունէին զինքը, անունը կ'ըսէր և իր պատմութիւնը կը պատմէր ։ Այսպէս իրեն աղետալից ճամբորդութեանը մէջ կամաց կամաց փորձ կ'ըլլար մարդկային սրտի ։

Շատ անգամ անանք որ զինքը վռնտեր էին տեսնելով իրեն լալագին հեռանալը կը կանչէին և քաղցրութեամբ կը վարուէին հետը ։ Մուրացկանները վռնտուելու վարժած ըլլալով գրեթէ ամենևին չեն զգար. բայց Պրասքօվիա թէպէտ և ցաւագին վիճակի մը մէջ ինկած, ճամբորդութենէն առաջ ամենևին առիթ չէր ունեցած ողորմութիւն խնդրելու. և հոգւոյն ամենայն զօրութեամբ և համակամութեամբն հանդերձ՝ սաստիկ կը վշտանար երբոր կը վռնտէին զինքը. ևս առաւել երբոր չար կասկածի կ'երթային վրան ։

Անցագիրը ցուցընելէն ունեցած յաջողութիւնը այն հանգամանաց մէջ որուն վրայ վերը խօսեցանք՝ յորդորեց զինքը անկէ ետև միշտ ցուցընելու երբոր կը փափաքէր աւելի շնորհք գտնելու զինքն ընդունողներէն ։ Անցագրին մէջ իբրև հաւատարիմ աղջիկ գըրուած էր իրեն համար, որ շատ առթի մէջ օգտակար եղաւ իրեն ։ Կը խոստովանէր որ քիչ անգամ վռնտուած էր, և շատ անգամ մարդասիրութիւն ու խնամք ընդունէր էր. “Կը կարծուի, կ'ըսէր ատեն անցնելէն ետև, որ իմ ճամբորդութիւնս շատ ձախորդ գնացած ըլլայ, որովհետև միայն կրած նեղութիւններս և տագնապներս կը պատմեմ և կը լռեմ բոլորովին գտած բարի հիւրասիրութիւնս՝ որ բնաւ մէկը չուզեր գիտնալ„ ։

Ճամբորդութեան դժնդակ պարագաներէն է աս մէկն ալ յորում Պրասքօվիա կեանքը կորսնցնելու վախի մէջ ինկաւ՝ որ իրեն նորութեանը համար արժանի է լսելու ։

Իրիկուն մը երբոր գեղի մը տներուն առջևէն կ'անցնէր տեղ մը գտնելու համար, գեղացի մը որ սաստիկ խստութեամբ չէր ուզած առաջ զինքը իր տունն առնուլ, ետևէն եկաւ և տունը կանչեց զինքը ։ Անիկայ հասակը առած և ահռելի դէմքով մարդ մըն էր. Պրասքօվիա տարակուսեցաւ թէ արդեօք ընդունի անոր հրաւէրքը. սակայն վախնալով որ ուրիշ տեղ ընդունելութիւն չգտնար՝ թողուց որ զինքը իր տունը տանի ։ Հիւղը մտնելուն պէս զինքը բերող մարդէն աւելի ձաղաղէմ կին մը

տեսաւ հօն․ մարդը զգուշութեամբ դուռը և պատուհանները գոցեց։ Ու երկուքը Պրասքովիան իրենց տունն առնելով ընդունելութիւն մը ըրին․ երկուքին ալ կերպարանքն անանկ այլանդակ էր որ խեղճ աղջիկը վախ մը կը զգար, և կը զղջար իրենց քով մտնելուն համար։ Նստեցուցին զինքը․ հիւղը եղեւնի փառած կտորուանքներով լուսաւորուած էր որ պատին վրայ մէկ ծակ մը խոթուած էր, և ստէպ երբոր մէկը կը լմննար տեղը ուրիշ կը դնէին։ Ու բոցոյն տխուր լուսովը երբոր աչքերը վեր կ'առնուր Պրասքովիա՝ կը տեսնար որ երկուքն ալ մէկտեղ աչքերնին իր վրայ տնկած կը նայէին․ վերջապէս քանի մը վայրկեան լռութենէն ետև "Ո՞ւսկից կու գաս,, հարցուց պառաւը։

— "Իշիմէն կու գամ և Պետերսպուրկ կ'երթամ։

— "Ո՛հ, ո՛հ․ ուրեմն անանկ մեծ ճամբորդութեան մը ձեռք զարնելու համար շատ ստակ ունիս։

— "Պղնձէ ութսուն ռուբլի միայն ունիմ, պատասխան տուաւ աղջիկը վախնալով։

— "Սուտ կ'ըսես, պոռաց պառաւը, այո, սուտ կ'ըսես․ այնչափ քիչ ստակով անանկ մեծ ճամբորդութիւն մը ընելու համար ճամբայ չելլըցուիր։ Պրասքովիա փուճ տեղը կը ջանար համոզել զիրենք որ այնչափ էր բոլոր ունեցածը՝ վասն զի ամենևին չէին հաւտար։ Այրն երկանը հետ մէկտեղ կը ծիծաղէին հեգնելով․ "Տոպոլսքէն մինչև Պետերսպուրկ 80 ռուբլո՞վ կ'ըսէր կինը․ իրաւցընէ շատ հաւանական բան,,։ Խեղճ աղջիկը նախատեալ ու դողդըղալով կը բռնէր իր արցունքը և լուռ մնջիկ կ'աղաչէր Աստուծոյ որ օգնէ իրեն։ Քանի մը գետնախնձոր տուին իրեն, և մէկէն ուտելէն վերջը կինը խորհուրդ տուաւ որ երթայ պառկի։ Պրասքովիա որ սկսեր էր սաստիկ կասկածիլ որ աս մարդիկը գող ըլլան՝ ամենայն սիրով կ'ուզէր ունեցած ստակին կէսը իրենց տալ որ ձեռքերնէն խալըսի։ Թոնիրին վրայ ելլելէն առաջ ուր որ պիտի անցընէր այն գիշերը՝ մաս մը իր զգեստները հանեց, վար դրան քով թողլով գրպանը և մախաղը, որպէս զի կարենան դիւրաւ ստակը հանել և միանգամայն որպէս զի ազատի զինքը քննելու ամօթէն։

Անոնք երբոր կարծեցին թէ քնացաւ, սկսան իրենց քննութիւնը, և Պրասքովիա անձկութեամբ մտիկ կ'ընէր իրենց խօսակցութիւնը․ "Դեռ վրան ստակ ունի, կ'ըսէին, ապահովապէս նշանակագիրներ[1] պէտք է որ ունենայ։ — Այս չուան մը տեսա՞յ վիզը, վրայ բերաւ պառաւը, ուսկից պըզտիկ քսակ մը կախուած էր․ անոր մէջը պահած է ստակը,,։ Աս քսակը մոմշորէ քսակ մըն էր որուն մէջ անցագիրը կար՝ որ երբէք չէր հաներ վրայէն։ Աւելի ցած սկսան խօսիլ, և միջոց միջոց լսած բառերը զինքը կը տագնապեցընէին․ "Ով որ տեսաւ իրեն մեր տունը մտնելը, կ'ըսէին թշուառականները, և ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ թէ աս գեղին մէջ ըլլայ,,․ և դեռ աւելի ցածցուցին։ Քանի մը վայրկեան լռութենէ վերջը երբոր աղջկան երևակայութիւնը տաքցեր էր և մեծամեծ թշուառութիւններ աչքին առջև կը տեսնէր՝ մէյ մըն ալ յանկարծ իրեն մօտ տեսաւ ահռելի պառաւին գլուխը, որ ճանկելով թոնիրին վրայ կ'ուզէր ելլել․ բոլոր արիւնը երակներուն մէջ պաղեցաւ․ աղաչեց պաղատեցաւ որ կեանքը շնորհէ, ապահովցնելով նորէն որ ստակ չունի։ Բայց անգութ կինը առանց պատասխան տալու սկսաւ զգեստներուն մէջ փնտռել և կօշիկները հանել տուաւ որ նայի․ մարդը ճրագ բերաւ, անցագրոյն քսակը նայեցան, ձեռքերը բանալ տուին, վերջապէս՝ ծերն ու պառաւը տեսնելով որ փնտռելը անօգուտ

1․ Ոսկիէ և արծըթէ ստակ քիչ ըլլալով այն ատենները Ռուսաստան՝ սովորաբար պղնձէ ստակ կամ ռուբլի կը գործածէին, որուն հարիւրը թղթէ մէկ ռուբլի մը կ'ընէր, և նշանակագիրներ (assignation) ալ, որոնք 5,10,25 և 100 ռուբլիի տոմսակներ են և քոբէքներուն հետ սովորական գործածուած ստակներ են։

է, վար ինջան՝ մեռնալ քան թէ կենդանի թողլով մեր Ճանապարհորդը։

Ու ահաւոր տեսարանէն և աւելի ևս կրկնուելու վախէն երկայն ատեն քունը չտարաւ. սակայն խորդալնէն իմանալով որ քնացեր էին, կամաց կամաց հանդարտեցաւ, և յոգնածութեան վրայ վախն ալ եկած՝ խորունկ քուն եղաւ։ Առաւօտը առաջ գացեր էր երբոր պառաւը զինքն արթնցուց. Թոնիրէն վար ինջաւ և զարմացաւ շատ աւելի քաղցր և բնական տեսնելով կընկան և անոր երկանն երեսը. ուզեց Ճամբայ ելլել՝ բայց կերակուրի բռնեցին. շատ մը պառաւը սկսաւ պատրաստութիւնը առջի իրիկուընէ շատ աւելի փութով. առաւ պատառաքաղը և Թոնիրէն Շչի[1] ամանն հանելով, աղուոր մաս մը առջեւը դրաւ. իսկ այն միջոցին էրիկն ալ յատակին կափարիչը վերցընելով ուր որ էր «Կուաս»[2] դոյլը՝ լեցուն կուժ մը իրեն բերաւ։ Ու մարդասիրութեան վրայ քիչ մը սիրտ առնելով, անկեղծութեամբ իրենց հարցմունքներուն պատասխան տուաւ և պատմութեանը մէկ մասը պատմեց։ Սրեւնէն կ'երեւար որ կը գործէին և առջի բռնած կերպերնին ուզելով արդարացնել՝ ապահովցուցին զինքը որ ուրիշ բանի համար չէին ուզած գիտնալ սակ ունենալը՝ բայց եթէ չփոթմամբ զինքը գող կարծելով, և թէ որ սակը համրէր՝ կը տեսնար որ իրենք ալ գող չէին ամենեւին։ Վերջապէս Արապքովիա անոնց ալ իրեն վերջին բարեւը տուաւ տարակուսելով մը թէ արդեօք պարտական էր շնորհակալ ըլլալու իրենց. բայց շատ երջանիկ սեպեց ինքզինքը երբոր տունէն դուրս ելաւ։

Երբոր գեղէն քանի մը մղոն հեռացաւ, հետաքրքրութիւնը եկաւ սակը համրելու։ Ընթերցողներն անշուշտ Արապքովիայի հետ պիտի զարմանան լսելով որ ութսուն «ռուբլի» տեղ՝ ինչ որ ինքը կը կարծէր թէ ունէր, հարիւր քսան գտաւ. զինքը հիւրընկալողները քառսուն մ'ալ վրան աւելցուցեր էին։

Արապքովիա կ'ախորժէր աս պատմութիւնը շատ անգամ կրկնելու իբրև յայտնի ապացոյց մը աստուածային նախախնամութեան որ յանկարծ այս չարասէր մարդկանց սիրտը փոխեր էր։ Ուրիշ մը ատենէն ուրիշ կերպ վտանգ մ'ալ գլխէն անցաւ որ շատ վախցուց զինքը։ Օր մը կտրելու Ճամբան խիստ երկայն ըլլալուն համար՝ առաւօտեան ժամը երկուքին Ճամբայ ելաւ՝ իր նախ գիշերուան իջեւանէն. մէյմ'ալ գեղէն դուրս ելածին պէս բազմութիւն շուներու վրան վազեցին և չորս կողմանէ զինքը պաշարեցին. ինքը ձեռքի գաւազանովը պաշտպանել ջանալով ինքզինքը՝ որով շուները աւելի կատղեցան, սկսաւ վազել. շան մէկը զգեստին ծայրը խածաւ ու բզկտեց. այն միջոցին գետինն ինկաւ ու սկսաւ Աստուծոյ յանձնել ինքզինքը, ու դողալով իմացաւ որ կատաղիներէն մէկը իրեն պագած քիթըն վզին վրայ յեցուց հոտըրտալու համար։ “Ս՛ր մտածէի, կ'ըսէր, թէ անիկայ որ զիս մորկէն ու գողերուն ձեռքէն ազատեց՝ այս նոր վտանգէս ալ կը խալըսցընէր„։ Շուները ամենեւին չվնասեցին զինքը, և անկէ անցնող գեղացի մը զանոնք ցրուեց։

Նշանակը առաջ կ'երթար. Արապքովիա ութը օր գեղի մը մէջ փակուած կեցաւ ձեան պատճառաւ, որ անանկ բարձրացեր էր գետնին վրայ որ անկարելի էր առջեւ Ճամբորդութիւնն ընելը։ Երբոր բալխիրներուն անցուդարձովը բաւականապէս ձիւները ինջան հալեցան, կը պատրաստուէր աբրութեամբ նորէն շարունակելու իր ընթացքը առջեւ. բայց գեղացիները՝ որոնց քով ինջեր էր, արգիլեցին զինքը և ցուցուցին եղած վտանգը։ Ու կերպ Ճամբորդութիւնն անկարելի կ'ըլլայ այն ատեն նոյն իսկ ամենազօրաւոր մարդկանց համար ալ, վասն զի անտարակոյս կը կորսուին այն սառուցեալ անապատին մէջ մոլորեալ՝ երբոր քա-

1. Ճաշ Ռուսաց, աղացած մսով և թթու կաղամբով շինուած։

2. Թեթեւ գարեջուր հաճարի ալիւրով շինուած։

մին ձիւները՝ տեղէ տեղ փոխադրելով ճամբան անհրկայթ կ՚ընէ։ Ինադդալլին բալխիրի կարաւան մը հասաւ այն գեղը՝ որ Ծննդեան տօնին համար Անգադերլինեմպուրկ պաշար կը տանէր, և աս կարաւանին գլխաւորները իրենց բալխիրներէն մէկուն մէջ, տեղ մը շնորհեցին իրեն և ամէն խնամք կ՚ընէին, բայց սակայն զգեստները եղանակին յարմար չըլլալով, շատ նեղութիւն կը կրէր ձմեռուան սաստկութենէն ու վտանգները գոցելու փոխաթին մէջ կը պլլուէր։ Չորրորդ օրը ցուրտը անանկ սաստկացաւ՝ որ երբոր կարաւանը կեցաւ, Ինադդալլիայի անդամները բրտացած ըլլալով ցրտէն՝ չկըրցաւ բալխիրէն վար իջնել։ Նոյն կարաւանատունը փոխադրեցին զինքը, մարդկանց բնակութենէ՝ գրեթէ երեսուն մղոն հեռու կղզիացեալ իջեւան մը, որ միանգամայն ձէպընթաց ձիերուն կայանքն էր։ Պնեղացիները տեսնելով որ մէկ աչքը սառեր էր՝ ձիւնով շփեցին ու ամենայն խնամք տարին վրան, բայց բացարձակապէս չուզեցին անկէ առաջ տանիլ զինքը և ցուցըցին իրեն թէ մեծ վտանգի մէջ կը դնէր ինքզինքը՝ ուզելով առանց մուշտակի անանկ խիստ ցրտով ճամբորդութիւն ընել՝ որ հետզհետէ ալ պիտի աւելնար։ Նրասքօղիա սկսաւ լալ սաստիկ՝ մտածելով որ այսպիսի յաջող առիթ մը և ասանկ զինքը տանող բարի անձինքներ ուրիշ անգամ չէր կրնար գտնել։ Ուրիշ կողմանէ ալ կարաւանատան գլխաւորները զինքը հոգալու պատրաստականութիւն չէին ցուցընէր, և ամենայն ջանք կ՚ընէին որ երթայ որոնց հետ որ եկած էր։ Աս տագնապողական հանգամանաց մէջ Անգադերլինեմպուրկ երթալու յոյսը բոլորովին կտրելով, խուցին մէջ մէկ անկիւն մը քաշուած գառն ցաւոց մէջ ընկղմած կը կենար։

ՔՍԱՎԻԷ ՏԸ ՄԷՅՏՐԸ

Կը շարունակուի։

Կոմսն Նէսէլրոտ.

Տարւոյս սկիզբները գերեզմանը փակուեցաւ Եւրոպիոյ քաղաքագէտ պաշտօնէից երեցագունին վրայ, որ դարուս առաջին կիսոյն պատմութեանը մէջ մեծ էջ մը կը գրաւէ։ Ռուսիոյ կայսրութեան դիւանագպիրն Կարոլոս-Ռոպերդոս կոմս Նէսէլրոտ մեռաւ ՚ի Ս. Պետերպուրկ մարտի 22ին Ազգաւ ծագման ազնուական տոհմէ էր. որուն սկիզբը շատ հին ըլլալով մինչեւ տասներորդ դարը կ՚ելլէ. բայց աս ցեղէն կանոնաւոր յաջորդութիւնը 1318 ամէն կը սկսի։ Այս տունը երկու ճիւղ կը բաժնուի, մէկն Ռայխէնշթայն և Լանտսքրոն, միւսն Էրէնպրեյթէն. երկուքն ալ կաթուղիկէ կրօնքը կը դաւանին, և նոյն տիտղոսն ունին, զոր Յովսէփ Ա Գերմանիոյ կայսրն՝ իրենց պարգևեց յամին 1710։ Առտսեր ճիւղն, այսինքն Էրէնպրեյթէն Լիվոնիա հաստատուեցաւ Կատարինէ Բին ատեններ, և այս դարուս սկիզբէն ՚ի վեր այս ընտանիքը խնամեցած է Տրոտ-Վինքերինկ տանը հետ. որ մեր օրերն անուանի եղաւ Գողոնիոյ մեծարգոյ արքեպիսկոպոսով մը, և որուն մէկ անդամն ալ կ՚ըսուի կոմս Տրոտ-Վինկերինկ Նէսէլրոտ Ռայխէնշթայն։

Կարոլոս-Ռոպերդոս կոմսին հայրն եղաւ Մաքսիմիլիանոս-Յուլիոս-Պաւլինէլմոս-Ֆրանկիսկոս, կոմս Նէսէլրոտ, որ ծնած էր յամին 1724, և Կատարինէ Բին ծառայութեան մէջ մտնելով յամին 1780 անոր կողմանէ դեսպան գնացած էր ՚ի Լիսպոնա, յամին 1790 ՚ի Պեռլին, ուր կեցաւ մինչեւ 1794, և մեռաւ 8 մարտ 1810 ՚ի Ֆրանգֆորդ առ Մայնիւ։ Իր մայրը, Լուիզ-Կոնգարտ գաղղիացի՝ էր։ Կարոլոս-Ռոպերդոս Նէսէլրոտ, որուն ծննդեան ճիշդ թուականն իբր գաղտնիք մը ծածկեցին և քանի մը կենսագիրներ զայն մինչեւ 2 սեպտ. 1755, հանեցին, ծնաւ չէ թէ ՚ի Լիվոնիա, ինչպէս որ կ՚ըսեն նոյն կենսագիրք. այլ Լիսպոնայի ծոցը գտնուող անգղիացի պատե-

րազմական նաւու մը մէջ, 14 դեկտ. 1780։ Ուսմունքը փառաւոր կերպով լմնցընելէն վերջը, պատանին Նեսէլռոտ զինուորական վիճակ մտաւ և պաշտօնակալութեան շնորհագիրն ընդունեցաւ կայսերական Թիկնապահաց մէջ. բայց շատանալով իր այս առաջին վիճակէն՝ զինուց ծառայութիւնը թողուց ու քաղաքագիտութեան մէջ մտաւ, ուր իր հայրը կը փայլէր փառօք։ Հետզհետէ արքանեակ եղաւ Ռուսիոյ դեսպանատան ՚ի Փարիզ յամին 1800, և յամին 1802 ՚ի Պեռլին ՚ի Շտուդկարտ. և յամին 1805 դեսպանութեան ատենադպիր եղաւ Լա Հէ, յաջորդ տարին ալ գործակատար նոյն քաղաքը, և Պրեսպուրգի հաշտութենէն վերջն ալ դեսպանութեան խորհրդական ՚ի Փարիզ։

Արդէն իրեն կարգէ դուրս յարմարութիւնը գործառնութեանց, անբաւ ծանօթութիւնքն, և դժուարապիւտ թափանցողութիւնն ու կորովամտութիւնը, իրեն վրայ դարձուցեր էին Աղեքսանդր կայսեր մտադրութիւնն, որուն վերջին աստիճանի համարմունքը և վստահութիւնը ստացաւ, յաջողութեամբ կատարելով զանազան կարեւոր պաշտօններ և ՚ի վեր հանելով Նաբոլէոն առաջնոյն քանի մը գաղտնի պատրաստութիւններն։ Էրֆուրդի ժողովին մէջ, ուր երկու կայսերք եւրոպական տիրապետութիւնը մէջերնին բաժնելու վրայ խօսեցան, հոկտ. 1807, և ուր բաժնուեցան մէկմէկէ գոհ սրտով՝ գուցէ առ երեսս, Նեսէլռոտ կոմսն շատ վաստըկեցաւ իր տիրոջը համարմունքը և իր ընթացիւքն արժանի եղաւ կառավարութեան խորհուրդներուն մէջ այն գերագոյն ազդեցութիւնն ունենալու զոր մինչեւ կենացը յետին օրերը պահեց։ Այն ատեններր Գաղղիոյ և Ռուսիոյ մէջ եղած յարաբերութիւնքը երթալով կը նուազէին, բայց քաղաքագիտութիւնը մեծամեծ ճիգն կը թափէր մօտալուտ գժտութեան մը առջեւն առնելու համար։ Այս հաշտարար քաղաքականութեան ներկայացընողն էր ՚ի Փարիզ կոմսն Նեսէլռոտ, Կուրագին իշխանին հետ որ դեսպան էր։ Նա իր այս ներկայութիւնն այնպէս կարեւոր եղաւ, որ երբ Աղեքսանդր կայսրը զինքն ետ կանչեց, շատ անգամ գաղղիական կառավարութիւնը խնդրեց անոր Փարիզ կենալը, իբր միջոց մը ամէն վէճ մէջ տեղէն վերցընելու։ Նաբոլէոն պարզապէս յայտնեց իր միտքը Չեռնոյեֆ հազարապետին, որ Ռուսիոյ կայսեր անձնապահապետն էր, և ըսաւ անոր թէ Նեսէլռոտ կոմսը կրնար վերջացընել այն վէճերն՝ որ երթալով կը զայրանային։ Նեսէլռոտ կոմսը Գաղղիա չղրկուեցաւ, և Ռուսիոյ պատերազմը ծագեցաւ, բայց անկէ ՚ի վեր կոմսն իր երկրին քաղաքագիտաց առաջին կարգն անցեր էր։

Ինչ ատենէն մասնակից եղաւ այն գործառնութեանց, որ Եւրոպիոյ պետութեանց ամէն խորհրդարանաց մէջ Գաղղիոյ դէմ զինեցին ահաւորագոյն նիզակակցութիւնը։ Յետ գործակցելու 19 մարտ 1813, Պրեսլաւի դաշանց, որ լրումն էր նախընթաց փետրուարի 16ին Կալիշի մէջ հաստատուած դաշնադրութեանն, և որով ՚ի գլուխ ելաւ Պրուսիոյ դաշնակցութիւնը Ռուսիոյ հետ, Նեսէլռոտ ստորագրեց 15 յունիսի ՚ի Ռայխէնպախ Անգղիոյ պաշտօնէին Գէթհգարդ լորտին հետ այն դաշնադրութիւնն՝ որ կը պայմանէր դրամական նպաստներն և ուրիշ որ և իցէ օգնութիւնները զոր իրենց կառավարութիւնքն իրարու պիտի մատակարարէին փոխանակաւ Գաղղիոյ դէմ պատերազմի ժամանակ։ Պրակայի ժողովոյն մէջ, ուր պարոնն Անշտէդ արտաքսապէս իբր լիազօր գործակալ կը նստէր Ռուսիոյ կողմանէ, առաւելապէս Նեսէլռոտ կոմսն եղաւ, որ Մէդդեռնիխ իշխանին հետ ուղղակի գործելով, շարժեց զԱւստրիա՝ Գաղղիոյ դէմ ինքը զինքն յայտնելու և կարգաւորեց ամէն կարեւոր կէտերն այս նոր զինուորական և պաշտպանողական դաշնակցութեանը, զոր վերջապէս

վաւերացուց յաջորդ սեպտեմբերի 9ին Թէբլիցի մէջ ստորագրուած դաշն, և որ պատճառ եղաւ ուրիշ երկու նոյնպիսի միաբանութեանց, որ ստորագրուեցան նոյն օրն Ռուսիոյ ու Աւստրիոյ մէջ, և Ռուսիոյ ու Պրուսիոյ մէջ։

1814 տարւոյն պատերազմին ժամանակ, Նեսելրօտ Աղեքսանդր կայսեր հետ գնաց ՚ի Գաղղիա, և մարտի առաջին օրը Շօմոնի մէջ Անգղիոյ, Պրուսիոյ և Աւստրիոյ պաշտօնէից հետ ստորագրեց այն հռչակաւոր դաշանց, որ ըսուեցաւ քառապատիկ դաշնակցութիւն։ Ինքը երեք ստիկանաց մէկն եղաւ (միւս երկուքն էին Օրլօֆ և Պար կոմսերն), որ մարտի 30էն 31ին գիշերը՝ Ռակուզայի դուքս՝ Մարմոն մարաջախտին հետ կարգի դրին Փարիզու անձնատրութեան պայմաններն։ Այս անձնատրութիւնս երկրորդ օրն եղաւ և անկէ ետքը թէ և Նեսելրօտ կոմսն առջի բերան Նաբոլէոն առաջնոյն անձին դէմ ատելութիւն չունէր, ինչպէս իր քաղաքագէտ ընկերակիցներէն մէկն Փօծծօ-տի-Պօրկոյ, սակայն միտքը շլացաւ ձեռք բերած յաղթանակին անյուսալի փառաւորութեամբն, և հաւան գտնուեցաւ այն կողմնակցութեան Թախանձանացն, որ Դալլէյրան իշխանին առաջնորդութեամբը Պուրպոնեանց վերատին հաստատութեանը կը ջանային։ Նոր համար շարադրեց Աղեքսանդր կայսեր հռչակաւոր յայտարարութիւնը ՚ի նըպաստ հին ցեղապետութեանն, և այն չափաւորութիւնը լի ակնածութեամբ որով ռուս քաղաքագէտն յայտնեց իր տիրոջը դիտաւորութիւնները մանաւանդ կերպով ձեռընտու եղաւ ապահովելու Աղեքսանդր կայսեր ծանրակշիռ ազդեցութիւնը թէ դաշնակից պետութեանց և թէ Գաղղիացւոց ազգին վրայ։ Փարիզու անձնատուր ըլլալէն անմիջապէս վերջը, առ պարոն Պասգիէ, որ ոստիկանութեան նախագահի դըժուարին պաշտօնն ունէր, ծանուցագիր մը ուղղեց, յորում կը հրաւիրէր զինքը ազատութիւն տալու այն ամէն անձանց որ բանտարկեալ էին Պուրպոնեանց ցեղին կողմնակից ըլլալնուն համար, որոնց մէջ կ՚իմանար Պ. Մարէն և Պ. Արէմպէրկ, Գուլօմպէի, բընակիչքը որ բանտարկուեցան ՚ի Սուրբն Պելագիա, դաշնակից զօրաց վրայ կըրակ ընելն արգիլելնուն համար իրենց երկրին մէջ։ Բոլոր ուրիշ ծանուցագրերն, յայտարարութիւններն, դաշնագրերն և ուրիշ պաշտօնական գըրուածներն, որ այն ժամանակն հրատարակուեցան Աղեքսանդր կայսրէն կամ դաշնակից տէրութիւններէն ամէնն ալ Նեսելրօտ կոմսին ստորագրութիւնն ունէին և մեծաւ մասամբ իրմէ շարադրուած էին։

Յետ Փարիզու դաշնագրութիւնը ստորագրելու՝ ռուս քաղաքագէտը շուտ մ՚ելաւ Գաղղիայէն։ Աղեքսանդր կայսեր մտերիմն ու պաշտօնական գործին ըլլալով՝ Վիեննայի ժողովը գնաց և կարգէ դուրս գործունէութիւն ցուցընելով՝ մասնաւորապէս նշանաւոր եղաւ այն եռանդեամբ որով առաջ տարաւ Գերմանիոյ ապագայ դաշնակցութեան վերաբերեալ գործառութիւններն. այս դաշնակցութեան՝ շատ կը բաղձար Աղեքսանդր, ըստ որում կը տեսնուի այն ծանուցագրէն, զոր Նեսելրօտ ուղղեց, 11 մայիսի 1814, աւստրիոյ և բրուսիոյ դեսպաններուն, և որ կը բովանդակէր թէ "Այսօրն իր տէրը՝ ուրախացեր էր յետ վերադարձի ընդհանուր խաղաղութեան՝ տեսնելով Գերմանիոյ ժողովրդոց և իշխանաց հաւանիլն այն դրութեան կարևորութեանը՝ որ զիրենք ապահովցընէ առանձնական դրից վնասակար հետևանքէն, և թէ ինքը տրամադրեալ է իրենց օգնելու կրցածին չափ այն ձեռնարկութեանն գործադրուելուն"։ Այս յիրաւի, Աղեքսանդր կայսրն և իր պաշտօնեայն մեծապէս ձեռնտու ըլլալ կը թուէին այս մեծ գործառնութեանս։ Աւստրիական լրագիրներն իմացուցին նաև այս պարագայիս մէջ թէ Նեսելրօտ կոմսը ծայրագոյն աստիճանի իր տիրոջը վըստահութիւնը ստացեր էր, և այնպէս

աշխատասիրութեամբ պաշտպանուած էր՝ որ ամենեւին ժամանակ չէր գտներ մասնակից ըլլալու արքունեաց մեծամեծ հանդէսից։ Գործունեայ անդամներէն մէկն եղաւ այն ժողովին՝ որ սահմանուած էր ընդհանուր Դաշնակցութեանն եւ գերեաց վաճառքին դէմ միջոցներ գտնելու համար. և 31 դեկտեմբեր 1814, Անգղիոյ, Աւստրիոյ և Պրուսիոյ լիազօր պաշտօնէից ուղղեց այն հռչակաւոր ծանուցագիրն, որուն վախճանն էր Լեհաստանի բաժանմունքը և Սաքսի գաւառներուն Պրուսիոյ անցնիլն։

Կը շարունակուի։

Սար-երգ։

Ափրիկէի եզերքը Բարեյուսոյ ըսուած գլուխն կամ Սարն կամ Հրուանդան, այնքան անուանի է յաշխարհագրութեան մէջ, որ միայն գլուխ կամ Սար ըսելով անխկայ կ՚իմացուի. այսպէս Սար-Երգ (Kaplied) կ՚անուանէ Գերմանացի հեղինակ մը իր հայրենակցաց ոմանց դէպ յԱփրիկէ գաղթական երթալուն վրայ երգած մեալք բարովս։ Դու թէ կ՚ուզես քու հայրենեացդ վրայ դարձուր քանի մը անուն փոխելով։

Հա՛պա եղբարք քաջք, մի՛ դողաք,
Ժամ է ըսել՝ Բարո՛վ մնաք։..
Ո՛հ, մեր սրտին ինչպէս ծանր է,
Ինչպէս ծանր, ա՛հ, մինչ յԱփրիկէ
Անցնիլ երթալ ծով ու ցամաք։
Ահաւասիկ խումբ սիրելեաց
Վազեն կու գան ի չորս դիւաց.
Այսչափ քաղցրիկ կապեր կտրել.
Գերմանիա թողո՞ւլ ելնել.
Ծանր է մնաք բարով ըսել։
Ծերունի ծնողք վերջին անգամ
Դողդողալով մեզ ձեռք կու տան։
Գրկեն եղբարք, քորք, բարեկամ.
Ամենք լքեն, ամէնքըն լան.
Երեսնիս գոյն պատէ մահուան։
Տես, ինչպէս հոս բարեկամին
Վիզը պլլուած իր սիրելին՝
Կ՚երթա՞ս թողո՞ւս, կ՚ըսէ, անգութ.—
Հեկեկալով սիրտը կտրուած
Նա չկրնար տալ պատասխան։
Լսեցէք... ինչո՞ւ այդպէս շուտ շուտ՝
Ճամբու կանչես, թմբո՛ւկդ անգութ.
Մինչ բարովը արդէն ծանր էր,
Նման տըղու զմեզ լացըներ.
Հարկ է ուրեմն որ հեռանանք։
Բարո՛վ մնացէք, ո՛վ բարեկամք.
Թերեւս վերջին բարեւ կու տամք։
Բայց մեր սէր չէր քէչ տանենուան,
Այլ մնալու ի յաւիտեան.
ԶԱստուած ամէն տեղ կու գտնանք։
Դեռ չըթողած ըզԳերմանիկ
Առնունք ափով պագնենք զհողիկ.
Փոխանակ քու հացիդ ջրերիդ
Քու մեզ ցուցած հաղար խնամքիդ,
Ո՛վ ցանկալի մեր հայրենիք։
Թէ անհամբեր ալիք ծովին
Ըզմեր նաւերս քշեն տանին,
Քըշուինք նաւէնք երթանք յառաջ.
Հոս այլ կայ, հոն այլ կայ Աստուած,
Որ չըթողուր ըզմեզ ձեռաց։
Երբ տախտաձեւըն[1] հրուանդան
Կապոյտ ամպէն դայ յերեւան,
Ձեռք ձեռքի տանք, կանչենք եղբարք,
«Ահա հասանք, ահա ցամաք».
Թող սարսէ նաւն ալեկոծեալ տակ։
Եւ երբ զինուոր ու զօրավար
Նաւէն ցատքեն ցամաքն ի վար,
Ուրախութեան ձայն մը հընչէ
«Եղբարք, հասանք, ահա ՚Փրիկէ»։
Ամէնքըն երգեն ու թնդեն՝ պար։
Իսրեւ Գերմանք կարիճ ընտիր
Ասպետք յօտար հեռու երկիր.
Լսեն ամենայն, լսողքն ըսեն՝
Թէ Գերմանիկք լաւ մարդիկ են,
Ունին աղէկ սիրտ եւ հանճար։
Եւ երբ խըմենք Յուսոյ-սարին
Երկնահամբիկ աղբիւր զինին,
Ըղձենք յիշենք հառաչենք ու լամք
Ո՛վ հեռացեալ մեր բարեկամք.
Խմե՛նք արցունքս ի մեր բաժակին։

---

1. Սեղանի ձեւով տափակ է Բարեյուսոյ լերան գլուխն կամ հրուանդանն։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Երեքտասաներորդ դար:

ԺԳ. Դարէր. ամ տեառն 1200–1299

Մխիթար Անեցի:	Պատմութիւն Հայոց, Վրաց, Պարսից եւ Արտաքացւոց:
Գրիգոր Սկեւռացի.	Ա. Ներբող ի Ս. Լամբրոնացի*: — Բ. Ճառք ինչ: — Գ. Շարականն Ս. Յովհաննու Մկրտչի «Արեգական արդարութեան»: — Դ. Աղօթք:
Արիստակէս գրիչ:	Արուեստ գրչութեան:
Գէորգ Սկեւռացի:	Մեկնութիւն Եսայեայ:
Կոստանդին Ա. կաթողիկոս:	Թուղթք ինչ:
Վանական վարդապետ:	Ա. Վարդապետական մանր գրուածք: — Բ. Պատմութիւն Հայոց (անյայտ):
Կիրակոս Պատմիչ:	Պատմութիւն Հայոց*:
Վարդան վարդապետ:	Ա. Պատմութիւն Հայոց: — Բ. Լուծմունք չորից աւետարանաց դժուարիմաց բանից: — Գ. Մեկնութիւն հինգ գրոցն Մովսիսի: — Գ. Մեկնութիւն Սաղմոսի: — Ե. Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի: — Զ. Մեկնութիւն Դանիէլի: — Է. Տեսութիւն «յԱնթառամ ծաղիկն»: — Ը. Բանք յաղագս ժբ ականց, նմանութեամբ ժբ առաքելոց: — Թ. Մեկնութիւն Քերականի, կամ քերականական բանք, ընդ նմին եւ յաղագս համարողական արուեստի: — Ժ. Ներբողեան ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն: — ԺԱ. Խրատական ճառք եւ մեկնողական մանր գրուածք: — ԺԲ. Շարականք. Որ նախիմաց. Ի յանաահման ծովէն. Որք զարդարեցին. Ամենասուրբ Երրորդութեան:
Յովհաննէս Գառնեցի:	Գիրք աղօթից եւ խրատուց:
Յակոբ Կլայեցի:	Շարականն «Երգեցէք որդիք»:
Մաղաքիա Աբեղայ:	Պատմութիւն ազգին նետողաց (այսինքն Թաթարաց):
Յովհաննէս Երզնկացի:	Ա. Շարայարութիւն մեկնութեան Մատթէի յօրինելոյ ի Շնորհալւոյն: — Բ. Կրկին մեկնութիւնք Քերականի: — Գ. Բանք յաղագս երկնային շարժմանց եւ ոտանաւոր բան ի նոյն: — Դ. Ներբողեան ի Ս. Լուսաւորիչն*: — Ե. Աղօթք: — Զ. Ոտանաւոր մանր գրուածք:
Գրիգոր Ե. Անաւարզեցի:	Ա. Կարգաւորութիւն յայսմաւուրաց: — Բ. Թուղթ առ Օշին իշխան:
Ստեփաննոս Օրբելեան:	Ա. Պատմութիւն Սիւնեաց: — Բ. Թուղթ առ Գրիգոր Անաւարզեցի: — Գ. Ողբ ի դիմաց Վաղարշապատու:
Խաչատուր Կեչառեցի:	Ա. Ողբ բարբառնական ի վերայ մեծին Աղեքսանդրի. եւ այլ գանձք եւ տաղք: — Բ. Երգն խորհուրդ խորին:
Օշին իշխան:	Թուղթ առ Գրիգոր Անաւարզեցի:

Յայսմ դարու եղեն թարգմանութիւնք գրոց ինչ Միխայելի Ասորւոյ, Յովհաննու Դամասկացւոյ, եւ Պրոկղի իմաստասիրի:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 8 — 1862 — ՕԳՈՍՏՈՍ 1

ՀԱՅԱԴԻՐ

1–7 Նաւասարդի. 11–17 Օգոստոս.

Տօնք Նաւասարդի. — Պատկեր Տիրամօրն

Հայոց ազգային տարեգրքին՝ բնութեանն ծաղկափթիթ ծիծաղով կենդանացընել զմտօք ըզնկել . իսկ քաղաքական տարեգրքին, որ է Նաւասարդն (օգոստոս) գրեթէ խաւարած թռածած ինքն կենդանանայ 'ի մարդկանէ : Տարւոյն առաջնոյն ամսոյն՝ Հայոց բարեկենդանն էր, կարգաւոր էր . կրօնական, զբնաւորական և աշխարհական . Համդէսներով բարձրասամբք, ընտնահայիւք և հոյլք Հայոց պարնամեան զնդեցկամայից . երկրիս կենդանաւորք կերպառն կ'երևար Հայաստան : Բայց մաթիւ 'ի տաս ժողովրդեան հաղագործք՝ մեծ աշխատութիւն մը չունենալով այս եղանակիս, կրնան յարեկուան տարը անցընել խնդոց և բնութեան խնամած հովանեաց ներքև, ուր կու գիտեն 'ի քաղաքաց այլ արա նստաւորք, զօրականք և պաշտօնէք : Մեթէ զու այլ Հայերէն տարր ունիս այսպէս մանկանց ընդերք, բարով գոհով վայելես . այս թէ ինձի այնս զրկուած են բնութեան հանցար ու առարաօրէներէն, հովերուն զովերէն, հովուէն և սարէն, գիտէ զանոնք քու մենաւանէդ : Այսէ, ինչ քաղ և հանդարտ ամանք նստած պղտի Ճեռակերծի մը կու նայագայեն, քանի թէ կ'աղխատին . ամանք կու խաղային, կու խօսին . մեկին խաւերոցն վրայ՝ երկրեցեր քանի կ'ըլլայ, մեկ այլն Ջրհեղեղն, երերքը կը զմայլանեայ . ուրիշ մը՝ քիչ մը փոխանակ կամ մըլամանդեկ՝ գրանդեամ չպրի մը տակ կամ ստուեր մը գտնելու համար կու կարբոցցո կու մեռած է . Հաստատել կու ցամաքբերէն, կու գետին, կու պատեկին . հոն ամբողջ ընտանիք մը

սփռոցի սեղանի մը վրայ կու ձաշէ․ այս կողմը երկու բարեկամք՝ երբեմն ծանր երբեմն թեթև խօսին․ այն կողմը՝ երկու սիրելիք իրենց կարծած ամենակարևոր բանին վրայ կու խօսին, և 'ի հարկէ անանկ ձայնով մը՝ որ մենք չի լսենք։ Հոն բանակած է այրարատեան աստուածահրաւէր գունդն այլ ազգային աշխարհապահ զինուորք 120,000ի չափ ժողոված ըստ աշխարհաց և նախարարութեանց Հայոց, իրենց իշխանաց և Հայոց թագաւորին հետ, կատարելու Նաւասարդի տօները․ տօնք աստուածոց պաշտպանաց, յիշատակք քաջաց նախնեաց, մրցանք կորձաց, խաղք և վայելք հասարակաց․ զոր 3000 տարւոյ չափ կատարեցին մեր ըստ աշխարհի երջանիկ նախնիքն, թնդացին դոփեցին Բագրևանդայ տափերու և բլուրներու վրայ, մինչև ծածկեցան անոնց տակ։ Իսկ երբ Հայկայ և Արահանի օրերուն խորհրդակատար քրմապետաց տեղ՝ փոխանակեցին խաչապաշտ քահանայապետք, մեհենաց վրայ եկեղեցիներ կանգնեցին․ բայց անոնց չորս դին և դուրսը նոյնպէս մնաց․ բնութիւնն իր կերպարանքը չփոխեց․ ազգն իր հանդէսները չփոխեց․ այլ սրբեց տօները, և փոխանակ դից՝ նուիրեց Ձմեռնադարձին Ծննդեան և նահատակաց նորոց։ Գրեթէ անկարելի էր՝ որ Ս. Գրիգոր զՀայս 'ի հեթանոսութենէն դարձնելով 'ի քրիստոնէութիւն, այն հին մեծահանդէս աշխարհաժողով զուարճութեան օրերը՝ մեծահանդէս անյիշատակ թողու․ ուրեմն թէ ինքն և թէ իր հետևողքն՝ անոնց խրախճանութեան տեղ՝ կերպով մը նման և յարմարագոյն տօներ օրհնեց և եկեղեցւոյ յիշատակներ կանգնեցին։ [illegible] որ քրիստոնէութիւնն ազնիւ մը ամփոփեալ և Քրիստոսի երկրպագութեամբ հին սովորութիւնք խառնելով, կրցան յետագայ ատենները՝ այն եկեղեցական տօնից վրայէն այլ պատշաճապէս փոփոխել, բայց այլ պարծեալ նոյն առաջին հեթանոսութեան տօնից պատմութիւն թողուլ․

Նաւասարդի նախընթաց հինգ օրերուն սկիզբը (որ Աւետեաց կ'ըսուին) նուիրեալ էր Վարդածին Վարդամատն դիցուհւոյն ԱՍՏՂԻԿԱՆ, որոյ փոխան հայրապետն Հայոց կարգեց զՎԱՐԴԱՎԱՌ․ որ է տօն Պայծառակերպութեան Քրիստոսի, զոր քան զամենայն ազգ՝ պայծառապէս տօնեն Հայք մինչև ցայս օր։ Իսկ նաւասարդին առաջին օրն (11 օգոստոս) որ է քաղաքական տարեգլուխն Հայոց, ազգին ամենէն մեծ պանծալի, սրբազան օրն էր, և հանդէսքն շատ օրեր կու տևէին, պէսպէս յիշատակներով, որք միով անուամբ Ամանորայ կ'ըսուէին, իբրև սրբազանեալք յատուկ Աստուծոյ մը․ քաղաքօրէն այլ համաշխարհական կամ աշխարհաժողով կ'անուանէին․ վասն զի ուրիշ տօներէ աւելի կատարուէին, բազմութեամբ մարդկան, որք յամէն գաւառաց կու գային ժողովէին Բագրևանդայ բարձրաւանդակաց վրայ․ Թագաւորն իր այրարատեան չորս բիւր գնդովն, նախարարք ութ բիւր գումարտակօք, 600 գաւառատեարք և 400 գահակալ իշխանք, բազմութիւն կրօնական աւագ պաշտօնէից, ամէնքն իրենց սեպուհներով, պաշտօնէիւք, ձորտերով․ որով միայն քաղաքական, զինուորական և կրօնական ազգային հանդիսացեալք իրենց մարդկներով, քանի մը բիւր կ'ըլլային զատ 'ի հասարակ ժողովրդենէն․ Իսկ բազմութիւն ազնուաց և ռամկաց՝ քանի մը միլիոն պիտի ըլլային։

Ի՞նչ էր այս Հայոց համաշխարհական տօնից պատճառն․ — քերթի անծանօթ չէ, Հայկակ, որ նախ հին նաւասարդն կամ տարեմուտն էր․ որոյ սկիզբն և անուանն անգամ մթութեան մէջ ծածկուած է, որք ինչուան Լոյսի աստուածներ գաղափար և գարուն կու բարձրանան․ Նաւասարդն որ հին հոգիկ և զանազան [illegible] զարդարեր, այսինքն Նաւասարդ, նոյն հին ազգին աւանդութեամբ, յիշեցնէ Ջրհեղեղի յիշատակն այլ․ Սոխասար որ և Մարդավարի մեծի Գրուհեան աստուածային, դուսայ և կլինի Ճանանչի, և Ջրոյ զեփյու-

[illegible]

Դ. յս ամէն յիշատակներէն մերազգոյն և հնագոյն և մեծագոյն յիշատակ այս օրուանս էր, է մեր շատ հեղ յիշեալ ՀԱՅԿԱ. մեր ազգին նախահայրն, և այնով ազգերնուս ձևանալն, յաղթութեանը պատմելով ՚ի Բելայ բռնութենէն։ Մերին առջ քեզի ցուցած եմ որ թէ ազգային աւանդութիւն, թէ Հայկազեանց հին պատմութիւն, թէ մեր տօմարական տարեհաշիւք և թէ աստղաբաշխական ահագամ մեծամեծ ցուցմունք, այս մեծ և անմոռանալի տօնիս սկզբնաւորութիւնը ՚ի 11 օգոստոսի, 4384 տարի յառաջ քան զայս տարի. չկայ ազգ մը որ այսչափ տարիք հին և այսչափ պանծալի յիշատակ մը ունենայ, փառք որոյ կրնամք անուանել զայս բանն Օր հայկական և Ցօն ազգային. որ այնքան երկար ժամանակէ վեր վար բերելով բարձր լերանց գլխէն իրած մեծանշան հրաշափառ, վերջերնիս յիշատակները վերջին անցնելով այլ ու ռերի մեծցեր են. Հայկայ մեծ քաջութեան և անուանի համար էր որ իր յաջորդքն՝ նաւասարդի օրը իրենց ազգին այժմ նախահայրանց կորիզ զօրաց աշխարհահռչակ հանդէսներ կ՚ընէին. և այն մեծ օրհնէին անունը մեր սուրբ Հայոց և Թորգոմեանց իրենց հեթանոս հարց պաշտամունքը հեռանել... րով աւելի սրբագոյնքն և անմոռանալի բերին, երկրից հաստատութեանց և տարածաշխարհ գլուց մէջ դրոշմելով. այր. որոյ ազգք Սրբոյն Լուսաւորչին և անդրանիկ եռ յիշեն. Ո՛վ որ ազգային քիստոնէութիւն հնար այս, և այսր հետ միացեալ յիշատակք կրկնուեցին և հնչեցին քրիստոնէութեան փառք ու կեր տիրած անուան, որչափ որ քրիստոնէութիւնը կրնար յիշել. և որպէս զի բնաւ արքայական փառք եկեղեցական անուն մէջ դառնայ, Հայոց մեր Լուսաւորիչ գրեթէ ամէն տօներէ առաջ այս օրն նաւիրեց Ս. Աստուածածնի Յանձնման և Աստուածածնայ եղբարքայոց մեծայինն, որոց նշխարքը բերաւ ՚ի Կեսարիոյ և ՚ի Սեբաստիոյ. և դրաւ ՚ի Տարօնոյ գաւառ գալով ու անոր կառատունները Յովհանու

Աստուածոյ յայտնութեանը՝ անունով տեղ չնաց բերած սրբոց մասունքներ, եկեղեցիներ և վանքեր, որոց մէջ ամենէն նշանաւորն է Մշոյ առաջին բնութեան Ս. Կարապետին: Տարօնոյ երկիրը, սահմանակից Նաւարդեան Աղթամարայ, ուստից կ՚ընդունի զԱրածանի գետն, անոր այժմ այլ մեհենազարդ կրօնական երկիր մ՚էր; և տեղի հանգիստ. ինքն այլ անէր իր Կնազաւանին՝ Յաշխէշատ կամ Յաշտից տեղւոյն անուանեալ, որ է ըսել զոհերու տեղ, իր շատ մեհենաց և բագնաց համար: Լուսաւորիչ այնքան սուրբ և նշանաւոր հանդէսներ խափանելու համար՝ պատուիրեց Թագաւորական հրամանաւ, որ այնուհետև նաւասարդի հեթանոսական յիշատակաց տեղ՝ նոյն տարեմուտին օրը՝ կատարուի այս երկու սրբոց յիշատակն, քաղաքական հանդիսից մէջ աստուածային այլև: Դ.յսպէս հին և նոր տօնիցն. թիւնք զարդարեցան. իսկ երբ Հայոց Քրիստոնէութեան այլ վերջացաւ, քաղաքական ազգային հանդէսք այլ դադրեցան, որով այս սրբոց տօնքն այլ ուրիշ շարժական տօնից կարգը մըտան: Բայց Նաւասարդին, այսինքն Հայոց քաղաքական տարեմուտն, 44 դարէ վեր միշտ դառնալով Հայկայ տօնեալ բարձրանալուն օրերը՝ անխափան կու յիշեցնէ մեր ազգային և հայկական օրը. զոր և գրեալ է մեզի մը վերջինի մէջ այլ ըլլալոյ՝ անոր յարմար յիշել, տօնել և հանդիսաւոր անմոռաց, մինչև որ ազգի և Հայոց անուն և լեզու պահեսցի:

Տարեգլխին երկու շաբաթ ետև, նաւասարդի 16ին, հին Հայազգիքս մեծ աշխարհահանդէս մ՚այլ նշանակեր; Հայաստանի ամենէն փրկիչ և ամենէն մեծ խնամակալ, աստուածորդին, որ էր գիգանտեա ԱՆԱՀԻՏ, մեծապէս պատուեալ և պաշտեալ ՚ի Հայոց քան յայլ ազգաց. մինչև տեղիք նշանաւորք կանգնեցեալ էին անոր յԵկեղեաց աւանն ըստ մէջ Մեծ, և Փոքր Հայոց, ուր շինեալ ժողովուրդը այլ յախուռ գալով ուր և մեծարողին. Տիգրան առաջարկել.

նել յաղօթս և յուխտ՝ չարաչար աշխատանք և պաշտօն էր. անոր համար Ս. առաքելոյն իր հրաշագործ Տիրամօր պատկերը պահեց այն լերանց ձեւացուցած խորաձորին մէջ, ապահով ու ծածուկ խորշ մը, որոյ մօտէն կ'անցնի լերանց հոսանքէն ձեւացած Տիգրիս գետն. այն քարէ գարերուն մէջ իր ձեռօքն փոքրիկ եկեղեցեակ մը շինեց ու հոն դրաւ հրաշալի Պատկերը. քովն այլ քանի մը խրձիթ կամ ծածկարան շինել տուաւ, և բոլորը մէկէն անուանեց ՀՈԳԵԱՑ ՎԱՆՔ. ուր բնակեցուց նորընծայ կուսանքը, զորս 'ի Պաղեթն գաւառէն բերած էր հետն. և անոնց յանձնեց Տիրամօր պատկերը և մատուռը. իսկ Նորահաւատ քրիստոնէից այլ հաւիւ քահանաներ ձեռնադրեց, որք աւելի գաղտուկ կ'երևային քան թէ կուսանքն։ Սոնց առաջնորդն էր Մօչեան քոյրն Յուսկան կամ Յուսհատայ, զոր առաջին ձեռնադրեր կնիքաւ ունաւանել. որ և յետ շատ տարիներու, ուզելով բոլորովին առանձնացեալ ապրիլ՝ թողուց Հոգեաց վանքը, և գետոյն դիմացի կողմը անցնելով, քարայրի մը մէջ խցիկ մը շինեց, հոն ճգնեցաւ, հոն մեռաւ և թաղեցաւ։ Իսկ իրեն տեղ մայրապետ դրաւ զԱննա, Սիմզզատայ կամ Սաղզատայ և Սաքավորի քոյրը. որ նոյնպէս քանի մը տարի հոգալով կուսաստանը և վանքը, յետոյ առանձնացաւ ուրիշ կողմ մը, Պտորբնաքարի ձորոյն այն դին, և ինքն այլ հոն իր խրճիթին մէջ վախճանեցաւ. իրեն յաջորդ թողլով իր քոյրը Մարթա. որուն ուրիշներն այլ յաջորդեցին. և միշտ հաւատացեալք, թէ և սակաւաւթիւ, մնացին հոն, մինչև Հայոց աշխարհօրէն գաղթելն 'ի Պրիստոս։ Սակայն քանի մը տարի առաջ Հռիփսիմեան կուսանք այլ եկան հոս ուխտի, և միխիթարուեցան իրենց պէս գաղտուկ կեցող հաւատարիմներէն։ Նոյնպէս անկոխ անտառ քարերու արերու մէջ ճշմարտութիւնը կը պահէին փափուկ կուսանք, մինչցեւ կայսերք և հզկայ թագաւորք կը հալածէին իրենց տիրած եկեղեցէն։ Սանահնով որ հոս այլ չհասնի հալածանքն՝ Հռիփսիմեանք ստիպեցան թողուլ 'ի զգուշաւոր խաղաղութեան՝ իրենցմէ առաջ եկած Տիրամօր պաշտօնեաները և գնացին դէպ 'ի կողմն Վանայ։ Իսկ երբ Ս. Լուսաւորիչ սկսաւ քրիստոնէութիւնը համարձակ տարածել, Հոգեաց վանքն այլ հռչակեցաւ, լուսաւորեցաւ, հրաշքներով պայծառացաւ. որոց անձամբ ականատես ըլլալով սուրբ Հայրն մեր՝ ընդարձակեց վանքը և շինեց Ս. Սիոն եկեղեցին. բայց առաքելոյն ձեռակերտ Տիրամօր տաճարիկը անաւրաա թողուց, նոյն ձևով և մեծութեամբ, և նոյնպէս այլ մնաց գրեթէ ինչպէս վերջը. բայց տեղն երթալով անուանի եղաւ 'ի Լուսաւորչէ նորոգելով. ուր յետ կուսանաց այր կրօնաւորեցան, և Հայոց անուանի վանօրէից և ուխտատեղեաց և եպիսկոպոսարանաց մէկն եղաւ, և վանաց երէցն ու եպիսկոպոսն կոչուեցաւ Սոփոնածոննէ Պարփէնցին առաջնորդ, որ նոյն է ընդ Հոգեաց վանաց. և երբեմն նոյն ընդ Մշնեացեաց եպիսկոպոսական աթոռոյն. որոյ առաջին 'ի պատմութեան յիշատակեալ եպիսկոպոսն է Մաթողան 'ի Դ դարու մեծին Ներսիսի ատեն. Այս սուրբ հայրապետս այլ եկաւ հոս ուխտի և հետը բորոտներ բերելով բժշկեց Տիրամօր շնորհքովը, և հիւանդանոց մ'այլ շինեց ուրիշներու համար. որով երրորդ անգամ մեծ հաստատութիւն մ'առաւ սուրբ Պատկերին տունն. զոր և յետագայ Հայրք և եպիսկոպոսք հանդիսիւ կատարէին այսօրս (7 Նաւասարդ, 17 օգոստ.) իբրև 'ի յիշատակի վերափոխման կուսին, որպէս թէ ւի 'ի նոյն ինքն յառաքելոյն Բարթողիմէայ դրուած և հաստատուած 'ի Ս. Լուսաւորչէն։ Ինչուան 'ի վերջին դարս յուխտ և 'ի պատուի մնաց Հոգեաց վանքն, և Պատկեր Տիրամօրն, որք հիմա նոր հետազօտութեան և լուսափայլութեան կարօտ են, քրիստոնէութեան հնագոյն և առաջին ուխտատե-

զնաց ; կուսակալութեանց և վերջոյն մէջն յիշատակ․ զոր այսպէս ստորագրէ ամա-նուանեա քերթող սմա Մակացի (Ներ-սէս) մեղմէ երկար և կէս դար առաջ ։

. . . .

Աշխար փայլեին որ չմոռնեցաւ
Բարդուղիմեայ վերծանեցաւ ։

. . . .

Ընկեալ յերկիրն Անձևացեաց ․
Որ ի համբաւ քարի միոջ ,
Յոր էր աղուէսն ամրացեալ յորջ ,
Ընդ Աշահտայ բնակէր տիկնոջ
Մարդախոշոշ կրաննագոշ ․
Վանգլի փայլակն ի վայր անկեալ
Ի գաւառնաց քարայր արկեալ ,
Զգեղն որ կապէր ախտիւ խառնեալ
Յուռուռթուլուն փոխորդացեալ ․
Որպէս ի ճառըն պատմական
Ուսուցանէ մեզ միաբան ,
Այլ զվիշապին հին մեքենայն
Կիպրիանոս այր սրբազան ։
Զի հին վիշապն անդրը բունէր
Այլ կռոնին համաձայնէր
Բախմամբն թնդմամբ ահ արկանէր ,
Անասա յուղյ միշտ խափանէր ։
Իսկ որք տեղւոյն զերդ խելագար
Ընդ խոնէին դեգերաբար ,
Թարախածոր պատեալ ծըրար
Այլ կոչէին Կարկնաքար ։
Յոր վայր հասեալ առաքելոյն
Փութով խափան առնէր գործոյն ,
Կայծքընաքար բախման թնդոյն ,
Որ գործօնեալքն էին նիւթոյն ․
Այլ զքշամայրըն խորտակեաց
Աղանդովթիւն քակեալ գնաց ․
Բաժանմանէն յայն հալածեաց
Այս որբութեան տեղիք գործեաց ։
Իսկ չար զինուորք զունդ առնէին
Ընդ հիւսիսի բարձու լերինն ,
Սիրգս ի վիմաց յայն հոսէին
Ընդ այն և ձիւն արձակէին ։
Բարդուղիմէոս զայն տեսանէ
Բարձրաւանդակ լեառն ելանէ
Խաչ մի փոքրիկ անդ օծանէ
Վարիւ մի զքանքըն արտահանէ
Զօր և յետոյ տերքըն Պղինձգար ․
Զարձանն առեալ տանէր լեռն խոր ,
Մինչ Տրդատայ մահուանն առաջ
Երեսին եդ պլրակաւոր ։
Կանգնէ և անդ կրկին նշանն ,
Զբստորատով լերինըն յայն ․
Կարկառակոյտ մի սուզական
Զեռնագըրեալ ի մեծ արձան ։
Այլ է տեղւոյն յոյժ լեռնափակ
Պատեալ վիմօք երկնագիտակ ,
Իսկ մէջ ծոցոյն հարթայատակ
Համանահերձ վհոքատակ ․
Զի Տիգրիսին մեծի կայլակ
Որ յԱղձնայ քառորդ վըտակ ,
Յամենիմէ խաղայ միշտ համարձակ ,
Ընդ զոգ հովտին արագարագ ․
Մերձ կանգնաւոր մեծ ամրոցին ,
Որ Ագռաւուց քար կոչէին ,
Ուստի լերանցըն ջուրք հոսին
Այլ գետանան սա գարնան մասին ․
Գոյ զառիվայր առապարին
Նստեալ ընդ հիմըն տաճարին ,
Ընդ արքային շիրմով պարին ,
Եղա ի մի խառնեալ յարին ։
Հիմն արկանէ անդ հաւատոյ
Ընդ խորանին կառուցելոյ ․
Ճինեալ յանուն կուսին հոգւոյ
Այլ պատկերին որ անդ սրբոյ ․
Ընդ առաքեալ Բարդուղիմին
Կառուցանէ իւրով ձեռին
Փոքր ձեւով զեկեղեցին
Այլ անուանէ Սարոաձորին ․
Զտեղւոյն Հոգւոց-վանք անուանէ
Այլ ի քըւեր կանայս յանձնէ
Խաչիթ փոքրիկ նոցա շինէ
Եւ ի դերբուկըն բաժանէ ․
Կացուցանէ զքոյրն Յուսհատայ
Մայրպետ կրօնից զըլուխ նոցա ,
Զքոյրն Ներմադեայ և Մաքովտրայ
Այս զայլ կանայսըն յետ նոցա ։ . . . .

. . . .

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Եգիպտական պեղմունք:

Գաղղիոյ հինգ ակադեմիայց անցեալ տարեկան ժողովին մէջ, տեղեկութիւն մը կարդացուեցաւ Ռուժէ անուանով գիտնականէն, որ է կաճառոյ արձանագրութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց ճեմարանին, եգիպտական հընութեանց պեղմանց վրայ, որ առաջ կը տարուին Մարիէտ անուանով գիտնականին առաջնորդութեամբն ու Եգիպտոսի փոխարքային հրամանաւ: Այս տեղեկութենէն հետեւեալ գիտութիւնքը կը քաղենք, որ գլխաւորապէս Եգիպտոսի Դանիս եւ Կառնաք քաղաքաց վրայ են:

Դանիսի մէջ գտնուած յիշատակարանները մեծ լոյս կու տան հովիւ ժողովրդոց վրայ, որոնք մեր թուականութենէն գրեթէ չորս հազար տարի առաջ արշաւեցին յԵգիպտոս: Այս ժողովուրդներս, որոնց ծագումն մինչեւ հիմա անծանօթ էր, Ասիայէն կու գային, եւ քանանացւոց աստուածները կը պաշտէին:

Այն հովիւ թագաւորներն ոչ միայն իրենց աշխարհակալած երկիրներուն մէջ գտնուած յիշատակարանները կ'աւարէին, այլ մանաւանդ իրենց թագաւորութեան ժամանակին կը տարուին այն ամենագեղ սփինքսները, որոնք եգիպտական հին արուեստից ամենակատարեալ կերտուածներն էին, եւ մինչեւ հիմա ալ անարատ պահուած են:

« Քաղաքականութեան աշխարհակալութիւնքը, կ'ըսէ Ռուժէ, եւ արուեստից հրահանգներուն, այս հովուաց արշաւանքին ամենեւին չկրեցին այն երկար ընդհատութիւններն որոնց մէկ եւեթ ազգ մը ծախուածոց յառաջադիմութեամբ պէտք է նոյն ձեւը մէկրէ այն ամէն աստիճանքն որ կ'ազգընէ ցուց, եւ հիմա կը հասկընանք աւելի դիւրաւ թէ ինչպէս եգիպտական արուեստից գլուխք գործոց կրցան գտանալ Օսեթմոսիս Ա. թագաւորին օրէն, որ է ըսել՝ գրեթէ ազգային հարստութեան վերանորոգութենէն անմիջապէս վերջը: Նոյն Դանիսի մէջ գտնուեցան վեց մեծամեծ սփինքսներ, վարդագոյն կրանիդէ, եւ հաւանական է որ անոնք ալ եղանակաւ նորանոր յիշատակարաններ գտնուին Մեմփիսի ժամանակէն. վասն զի եգիպտական հեռաւորէ մը ծանօթ է, որ այս թագաւորս կ'ուզէր տաճար մը կանգնել Սուչի աստուծոյն: Այս յարգի յիշատակարութիւնն որ կը պատմէ Եգիպտոսի ամէն մասանց առ Ապոփիս անուանած հպատակութիւնը, եւ տուած հարկը, միանգամայն կը ցուցընէ հովիւ թագաւորին հաւատարմութիւնն առ Աստուածն իւր, անպաճառութիւնն [illegible] տօն մատուցանելու եգիպտական աստուածոց: Քանի մը տարի վերջը Երկիթեայի գերեզմանաց մէջ քանդակուած արձանագրութիւնք կը ծանուցանեն որ պատերազմ ծագեր էր եգիպտական իշխանաց եւ հովուաց մէջ, Ամոսիս Թեբայեցի թագաւորը այն եւ այլ ապիրատ պատերազմներէ ետքը, վերջապէս յաղթեց է Ավարիսին, իր թագաւորութեան վեցերորդ տարին, եւ հալածեց է հովիւներն մինչեւ Պաղեստին:

«Դանիսի մէջ գտնուած յիշատակարանաց վրայ յաւելուլ պէտք այս արձանագրութիւնքն, դիւրին է աւելի որոշ կերպով այն մեծ արշաւանաց ստուգութիւնը գրել եւ անոր [illegible] նկարագիրը տալ:

«Հովիւք՝ իրենց նախնիքն հայրենեաց եւ կրօնից քանանացի ժողովրդոց հետ միացած ըլլալով, հաւանականաբար պատերազմական եւ միացեալ ժողովուրդ մը եղած ըլլալու, որ գիտէր էն իրենց օգտին գործածել եգիպտացի ա-

րուեստագործները ։ Յիշուշա իրենց հալածուելու ատեն հեռաւորին տարեր էին այն ամէն յառաջադիմութեանց սկզբունքն որ աւանդեր էր իրենց ծայրագոյն քաղաքակիրթ ազգ մը, որ երկար ժամանակէ 'ի վեր յառաջացեր էր արուեստից և դպրութեան մէջ։ Բայց այն ասիական հովուաց Եգիպտացւոցմէ առած դասերն ուղղակի կապակցութիւն ունին պատմութեան ամենակարեւոր խնդրոց մէկուն հետ, որուն գիւտը, մարդկային մտաց յառաջադիմութեան մէջ ըրած ամենամեծ յաղթանակներէն մէկն է. այսինքն է նշանագրաց գիւտը։

"Արդի գիտութեան յարատե և անխոնջ աշխատութիւնքը հաստատ կերպով մը կապեցին այբուբենական դրութիւնքն այն հին նշանագրաց հետ, որովք սեմական ժողովուրդք կը վարէին, որուն արդիւնքն Յունաստան կ'ընծայէ Կադմոս փիւնիկեցւոյն։ Արդ բաղդատելով գիր առ գիր Եգիպտացւոց հովիւներու ժամանակի շղագրի մէջ գործած այբբենական նշանագրերը փիւնիկեցւոց ամենէն հին գրերուն հետ, այնպիսի կատարեալ նմանութիւն մը կը գտնանք, որ անկարելի է դիպուածական բան մը սեպել։ Զենք երկբայիր որ սեմականաց նախնին այբուբենք առնուած ըլլան ամբողջակի Եգիպտացւոց դպիրներէն, որոնց հետ հովիւք միշտ վերաբերութիւն ունէին իրենց հաստատուեաց կամ առեւտրական գործոց մէջ։ Թողլով այն ամէն նշանական և խորհրդաւոր տառերը, քանանացի հովիւք մերձաւոր ազգայմէ փոխ առին իրենց լեզուին պարզագոյն այբբենական սկզբունքը։

Այս միենոյն տառերը քիչ այլայլութեամբ ժողովրդէ ժողովուրդ, և ազգէ յազգ անցան, ըստ իւրաքանչիւր ազգաց մտացն և անոնց այլ և այլ լեզուաց հանճարոյ հետզհետէ փոփոխութիւններ կրելով։ Յունական գրի գիւտն ու տարածութիւնը, որով միայն կարելի եղաւ մարդկան մտաւորական ճոխութեանց գանձը դարէ 'ի դար ընդհանուր մարդկային ազգի անխառն ժողովրդութիւնն ըլլալ և գլխաւոր պատճառ իրեն անընդհատ յառաջադիմութեանը, կըկապակցին ուղղակի Քանանացւոց Եգիպտոսի հետ ունեցած վերաբերութեանցը, և մանաւանդ այն մեծ արշաւանաց հետ, որուն վրայ Պանիսի յիշատակարանքն անակնկալ լոյս մը կը ծագեն"։

Իսկ Քառնաքի պեղմունքէն գըտնուած յիշատակարանները կը ցուցընեն Թութմոսիս Գ.ին յաղթութիւնները Սիւրիոյ ժողովրդոց վրայ. որոնց յաղթեց շատ արշաւանաց մէջ, և մասնաւորապէս 'ի Մակէտոյ։

"Շատ նոր յիշատակարաններ գըտնուեցան Քառնաքի պեղումներէն, որ իրեն (Թութմոսիս Գ.ին) ժամանակ կանգնուած են. բայց անոնց մէջ մասնաւորապէս երկուք մը արժանի են ամենայն ուշադրութեան։ Առաջինն է պատկեր մը, ուր երկու հարիւր երեսուն պարտեալ ազգաց կենդանագիրը գծագրուած է։ Իւրաքանչիւր անձն նկարուած է հին իր սեփհական հագուստովը և գունովը, և իր ցեղին յատուկ գծագրութեամբը, որոնց բնութեան Ճարտար օրինակող Եգիպտացի արուեստաւորք զարմանալի կերպով միշտ պատկերը հաներ են։ Այս պատկերին մէջ հարիւր հինգ անուանց ցուցակ մը կը տեսնուի, որ կը բովանդակէ եթովպիական ցեղերն և քանի մը ազգք որ Արաբիոյ կողմերը կեցինան, կամ դէպ 'ի մաւրիտանական ծովափունքն։ Երկրորդ ցուցակն որ աւելի հետաքրքրական է, կը բաղկանայ այն ամէն ցեղերէն որ միաբաներ էին Մակէտոյ յաղթուած բանակին մէջ։ Այս ցուցակին տեղի քանդակեալ մէջ կողմանէ Դամասկոս, Համաթ և Սարուաց քաղաքները՝ Որոնդէսի հովտէն սկսեալ մինչև Յորդանանու հարաւային դին, իսկ միւս կողմանէ Մակէտոյ, Հաւլար, Կիներար, Կատանաք և բոլոր քանանացւոց Թագաւորական երեւելի քաղաքները, որոնք ետքէն Փիւնիկեցւոց հետ ըրած պատերազմներու-

մը երեւելի եղած են։ Հոս սուրբ Կիւրեղ մեծ ողջմտութիւն կը մատուցանէին մեզի, և բաղդատելով զանոնք հին աւանդութիւններուն հետ այս գտնուած յիշատակարանները, նոր ու անակնկալ լոյս կը ծագէ Աստուածաշունչ գրքին նահապետաց ժամանակներու պատմութեան և աշխարհագրութեանը վրայ։

« Եգիպտական յիշատակարանաց մէջն ալ, որ Նինուէ, Բաբելոն գտնուած է, ճիշդ զարմանալի կու տայ Թութմոսիս Գ.ին գրութեանը վրայ, յետ. Ասիոյ մէջ ըրած իր մեծամեծ պատերազմներ։ Մեկկի Թողոլ պարտեալ ժողովրդոց մանրամասն ցուցակները, այս նոր արձանագրութիւնը առեալ ասոր գաղափար մը կու տայ մեզի Փարաւոնի ընդարձակ տէրութեանը։ Այս յիշատակարաններ գրութեան կերպն անգամ ուշադրութեան արժանի է։ Հեղինակը Թեւթմէսի [illegible] Աստուածոյն Ամմոնի բերանը կը դնէ Թեւթմոսիսի աշխարհակալութեանց ներբողագրութիւնը։

« Պատմական այս մեծամեծ յիշատակարաններէն զատ, գեղեցկութեամբ հաւասար ամէն ատեան հնութիւնք որ Եգիպտոսի փոխարքայէն Թանգարանը գրուած են, 12,000 կտորէն աւելի են, և այս ձեռք հաւաքումը կրնայ ապահովաբար նոյն ըլլալ իմաստնոց հետաքննին խաղաղութեանը։

« Ասոնք գլխաւորաբար յիշեցին հաքը չենք կրնար անցնիլ առանց խօսք մը ալ ընելու վերջերս Պուլ Հէքիմի Թանգարանը դրուած արձանագրութեանց նշխարքին հին Աղեքսանդրի գերեզմանը վրայ։ Խօսելիք մը ունիմ դարձեալ հոսի. կը համեմատականներէն այս քաղաքին արձանագրել ձեր առջև. բայց պատրաստուած որ [illegible] գրութեանց յունականութեան թեանը, կրնանք հաստատել զայն առանց վախնալու թէ ազնուութիւնը կամ նոյն իսկ բանաստեղծութեան բանաւոր երկրպագութիւնը, կրնան մեր խօսքը ջնջել։ Այո, ասոնց մէջ կան ձեռագիրներ ան ատենէն գրուած, երբ Մովսէս Փարաւոնի արքունիքէն Եգիպտոսի ամէն գիտութեանց ու կրթութեանց մէջ կը զարգանար։ Պապիրոսներ կան ալ որոնք աւելի հնագոյն ձեռագիրներ ալ հաւաքարանը պահուած։ Ասոնցմէ զատ, գրականութիւն մը ալ [illegible] ձեռք և զանազան նիւթերով, որոնց հետաքրքրական [illegible], կը ծագեր Եգիպտոսի մէջ Ասորեստանեայց ժամանակը, [illegible] ծանօթ [illegible] հաստատուածներ, [illegible] կան կամ [illegible] գերեզման [illegible] կամ [illegible] նաւակներ գրքեր, [illegible] ւակներ, բարոյականի [illegible] վրայ և [illegible], և կամ [illegible] երկրագործութիւնը [illegible] հա [illegible] նոյն թէ [illegible] կը գտնուին այն հին [illegible] մէջ։ Ասոնց որ այս հին գրքերէն [illegible] կամ շատ [illegible] հաստատեր կրնանք թարգմանել, [illegible] թեան նոյն [illegible] և [illegible] թեան [illegible]։ Հոս [illegible] համեմատ մը, որ [illegible] թարգմանուած է։ Այս [illegible], կը [illegible] կան և [illegible] կը [illegible] գու մը կարելի որ են։ Այս [illegible] որ Պոլոյ [illegible] Թանգարանին [illegible] վրայ կը գտնուի, [illegible] մը [illegible] գին ուղղած։

« Առաջ [illegible] նշանակ է [illegible], որ [illegible] և [illegible]

նկից. ձայն՝ զի քաղցրաձայնք կրկնեն, և չարին անօգնական մնացի 'ի քեզ ։ Ո՛վ սրտառուչ ողբանաց ձայնէ, խաղաղութեանց, մնացէ յիմքեանց.... Ո՛ քաղցր քաղցր և հաճոյական սիրելի, մայրելի ։ Ո՛ դող լեր անձին քոյամ զի մի պատահական անգեղ նենգութեանց որ հալածանիցէ զքեզ խորհուրդ ։ Տէր, զսուրբ հրեշտակութեանց, և հաստատեսցէ բառ զործոյ ։ Կանամ կալ զինուորս 'ի զօրէ քոյ նուիրել Տեառն ։ Յորժամ յանուն Աստուծոյ քաղցրացուսցես զանձն քո՝ փառաւորեսցէ և նա զհոգին քո, զի որք մեծարեսցեն նմա զհոգիս, փառաւորեսցին 'ի նմանէ ,, ։

"Հրեշտակայ հաստատեսցէ այլ կ'ուզէ նոյն հեռանալ Շատ աստուածային կամ արեան նշանէն ։ Նա խորհրդական բնութիւնն, պատկեր աստուածային բնութեան, հետ անեն աստուածոյ կարգ զօրացուած կը նկարէ ժամանակի՝ հանդարտելով զայն հաւասար գերագոյն աստուածին, և Եղիսաբեթ իրենց պաշտամունքն բուն մէջ չեն զանազաներ. ամէն գերագոյն աստուածն , որուն յատուկ անձնական տեղուած են՝ "Մեծին, անեղանելութ, անսկզբնական, ծնող յաւիտենականին, [illegible], և ամարիչ ամենայն արարածոց ,, ։ Եւ բոլոր այս հին երգերը կը սովորեցնեն աստուածոյն զհրեղինութիւն պատարագներէն ։

"Լոյս է ամէն աշխարհներու, յաւիտենական է և յերկրի պատկերը իւր ։ Ի ծագել նորա նշանագրեալ [illegible] նորա յանուն նորա բարձրանայ խնկոց ։ Կոչեմ զանուն լոյսի զօրեան, և նա եկն զքեզ լսել քո ։ Կոչեմ բարձրանցյն եղև մայր քո, և ոչ պաշտեալ յարգալից խնկոց ոչ մի ։ Ի յաւիտեան անուն, 'ի ժամանակի ծնունդ և զքեզ մայր քո, փառաւորեալ զօրութեամբ նորա , և կամ թագաւոր խորհրդոց նոր զքեզ զանձն երկիր ։ Ս՛նեկ զհաւատացեալք 'ի ժամանակին պարգևացեալ զօրէն նորա, և փառաւորեալ 'ի քեզ սրբութիւն ։ Յորժամ տեսցի, և առաջ եւ զքեզ յաւիտեան ։ Եւ մինչ ուրախութիւն բնութեան , յիշատակն ամէն աստուածի քո եւ նորա , ընկերով 'ի մէջ զօրութեան ըղ-

հոգին քո և զօրութեան ։ Ս՛եծագոյն , առաջին կենդանին աստուածոց աստուածն Կաւդիկ զոր ամենայն որդիս ։ Կռապաշտ զորս քո յորդին որդի երկիր քեզ , զի եւ զոր նորա զամենայն զիր անունը դու 'ի մէջ քում մէջ ։ Ինչ յաւիտենական նորա զձեռս իւր առ Ս՛տուած , ոչ տեսոյն զօրացեալ 'ի նմանէ ,, ։

"Նախագահ՝ կենդանի ամենայն կայսերութեան պատարագ կամ տեսլեան, և այս բոլոր իրենց առանձնական յիշատակարանաց մէջ յայտնի կը տեսնուի հարուն և բոլոր ամենայն բարեխնամական և հրամանական գործառնութեանց մէջ իրաւունք ունէին մասնաւորաց ընթացոր և որ և իսկ մարդու մի անուններ բառերէն վերջը մարդն անունը կը տրուէր ։ Այս սովորութիւնները կը բացատրեն այս կապակցութեան դրոյ գրուած փոփոխեալ ըղձացումներն ։

"Կրնացեմք այս տիրել թողութիւններ ազդեն մեր զաւակաց վրայ. բայց մեզի կ'երեւայ որ այս բարոյականութիւն խրատուցը և ընտանեկան ըղձացմանց այս նկարագրութեանը մէջ, որ ամենագնական են, այն քաղցր կենդանութիւնը և այն գորովը ու փոփոխեալ ըղձացմունքը կը գտնենք, որով կը զմայլին ծնողաց գրոց պատմութիւնը հարկաւոր ,, ։

Սիպերիացի օրինողը ։

(Տես երես 215)

Սպասաւորի անուններու պաշտօնէոյ գոյացուցեն իրենց աս վերջանկին վրայ և մէջ ջերմին մնացմունքը յարմարցնելով առաջեցին որ ոչխարի մուշտակ մը գնեն իրեն համար, որ գեղը մէջ 8 րուբլի կ'արժէ . բայց դժբաղդաբար ամենեւին ծախսի չզիտացուցան . այն անգամ նախկին գեղին բնակիչներէն ոչ մի ուզեց իրենց ծառայել՝ որովհետև զինուոր էր ուրիշ գործելը . Կռեղացիները խնամեն եօթն տարեկան խոսքին իշխանին

մէջ աղջկան մը որ յանձն չառաւ տալու. այս անարգութեանց մէջ երիտասարդ սահմանադրականներէն մէկը նոր հնարք մը առաջարկեց, որ շատ շահաւոր եղաւ Պորտուգալիայի համար: «Մի փոխանակ իրենց փոխ առնելու մեր մուշտակը, ըսաւ. կամ՝ կնքը կին առնէ բոլորովին և մենք մէջերնիս փոփոխենք մերը ամէն մէկուն գլուխ»: Մէկնը [illegible] հաւանեցան. շուտ մը հաշիւ ըրին Միգէլեան երկայնութիւնը և թէ քանի անգամ պէտք փոխելեն մուշտակներն: Այսպէս գերեզմաններու կ'ուզէն իրենց հաշիւը գտնալ, որով դժուարա կը խաղուին: Պորտուգալիա բաժնուին մը փոյթ դրուեցաւ իրենց մուշտակին մէջ լու մը ալլուած. և զայն առաւ երկրասարը ծածկուեցաւ խնչուած նոյն ամէն աղջկան գործածած փոխանակութեան և կծկուած նստեցաւ ու սկսաւ բոլոր ձայնովը երգել և բանակները քաջքել: Մուշտակին փոփոխութիւնն ամէն մէկ միգէլին ճիշդ կատարուեցաւ և կարաւանը յաղթութեանը շուտով մը հասաւ Սահմանադրականութեան:

Պորտուգալիա բոլոր ժամանակն երկայնութեանը մէջնոց անդադար կ'աղօթէր Մեսսիայ որ իրենց ըրած բարեգործութեանը չմոռնան սահմանադրականաց աղջկութիւնը:

Սահմանադրականութիւն հաստատուելէն ետեւ Պորտուգալիա սահմանադրականներուն, հետ նոյն իշխանութեան իջաւ: Կառավարութեան կինը բանակ հասարակը մը աղջկան դէպքերը և պատմածներէն խնայելով որ առանց շահի, մինչեւ 'ի մէկ քաղաքին մէջը առաջարկեալ նկարուած անձանց անուններն ըսաւ իրեն, և խորհուրդ տուաւ անոնց դիմելու թէ պաշտօնավարութիւն և թէ ընտիր երկայն ժամանակութեանը համար կարեւոր եղած օգնութիւնը գտնելու իրենցմէ: Մելքիշ շատերու մէջ մեծապէս գովեց Միգէլին անունով բարեպաշտ խաթունը որ շատ պարծանաթիւնն կ'ընէր աղքատաց և բարեպաշտութեանը բոլոր քաղաքին մէջ ծանօթ էր, իշխանին մերձիկին առ. հայտնեցին որ ընտանիքը ճշմարտապէս է. իսկ

Պորտուգալիա թէպէտ և չհաւնելով առ գամողականութեան կինը միայն՝ ամիգեալ էր ուրիշ տեղ մը փնտռելու: Իշխանին էր Մօն Յաւագ [illegible] հանգստեան ընածը, որ [illegible] ընդունակ [illegible] բու [illegible] մէկն է, որուն [illegible] միայն ծածք մինէ և մէկ [illegible] ժողովնոց մը կայ որ [illegible] չորրորդ մասը բանած է. Համապատասխանը կնչպէս որ կրնան՝ կը խնդիր միայն այն մասին մէջ, և որոնք որ թողին չեն կրնար [illegible] յատակը իրենց համար անկողին տեղ կը ծառայեցնեն:

Երկրորդ օրը Պորտուգալիա առաւօտանց կանուխ ելաւ Միգէլին խանթունին երթալու դիտաւորութեամբ. բայց ըստ իրեն սովորութեանը նախ և առաջ եկեղեցին մտաւ, ուր այնչափ շատ մարդ կար որ երբէք մեզը այնչափ բազմութիւն չէր տեսած. կիրակի օր մը էր. Պորտուգալիայի [illegible] ը ամենուն աչքին զարկաւ և մանաւանդ և հագուստին կերպէն իմացան որ օտարական ճանապարհորդ մըն է: Այս մէկն ելլելու մէջոցը խաթուն մը հարցուց իրեն թէ ըլլալը. Պորտուգալիա քանի մը խօսքով գինքը զգաց ընելու չափ պատասխանեց, տուաւ, և [illegible] մեղմելով բաժնուելու խնդրեց որ մէնքը դըրած էր երթալու Միգէլին խանթունէն տեղ մը [illegible] նկարելու, որուն բարեգործութիւնը և մարդասիրութիւնը ամէնքը գիտեն: Պորտուգալիա նոյն [illegible] Միգէլէն խանթունին հետ կը խօսէր, որ կը լսէր իր գովեստը առանց [illegible] լու տեղիք մը ունենալու որ [illegible] թիւն ըլլայ՝ աղջկան ըսածը: Մի բարի խանթունը [illegible] Պորտուգալիայի ծանօթացնելէն [illegible] [illegible] ցընելով: «Ես Միգէլին խանթունը որ այնչափ կը գովեն, ըսաւ, անանկ բարեպաշտ չէ ինչ որ դուք կը կարծէք: Մէ որ կ'ուզես իմանալ հաւատալ [illegible] քովը շատ աղէկ տեղ մը կը ժարես»:

«Պորտուգալիա [illegible] մէջ [illegible] Միգէլին խաթու-

նին վրայօք՝ գէշ գաղափար մը տուաւ նոնոր ձևացած խաթունին վրայ, և եռանցէն գնաց առանց ընդունելու իր առաջարկութիւնը՝ ու նաև չհամարձակելով ալ ժխտել: «Բայց սակայն, ըսաւ Միլէն խաթունը՝ տեսնելով որ քայլերը կը դանդաղեցնէր, թէ որ հաստատապէս միտքդ դրած ես այս խաթունին երթալու, աշխատիր իր տանը առջև երկու քայլ վար, ներս մըտնելը և կը տեսնես թէ ինչ ընդունելութիւն կը գտնես. բայց խօսք տուր ինծի որ թէ որ գէշ իր տունը չառնու հետս պիտի գաս»։ Երանուհին առանց պատասխան տալու տունը մտաւ և Միլէն խաթունին աղախիններէն գտնալով հարցուց թէ իրենց տանտիկինները տունն են արդեօք։ Նոյնը իրենց տանտիկնոջը աղջիկ եղած այսպէս մէկ հարցման մը վրայ զարմացած՝ պատասխան չտուաւ անմիջապէս. «Կրնամ տեսնել Միլէն խաթունը, կրնանցնոջեն աղջիկը»։ — Մեծապէս ապշութիւններէն մէկը՝ Ըհաւանիկ, ըսաւ, Երանուհիա ետև դարձաւ ու տեսնելով Միլէն խաթունը ձեռքերը բացած գիրկը զրկելու համար. «Ո՜հ, ըսաւ, ձեռքերը սեղմելով, գիտէի որ Միլէն խաթունը ընկերուհի չարանալիր խաթուն մը ըլլալ»։ Այս տեսարանը ամենամեծ զուարճութիւն պատճառեց իրեն բարեկամին։ Նաւ մը իրեն բարեկամը՝ իրեն ալ քաջալերուած Պ... խաթունը կանչել տուաւ իրեն՝ յանձնելու համար զԵրանուհին և մտածելու համար միասին թէ ինչ կերպով կրնային իրեն օգտակար ըլլալ։ Նախաճաշիկէն ետև երբոր Երանուհին քիչ մը ընտանեցաւ իր նոր բարեկամներուն հետ, մանրամասն պատմեց ծնողացը ցաւալի պատմութիւնը և չմոռցաւ իրենցմէ իր Ռեզերապեանի երթալը, և հօրը համար չհոգ խընդրելու ունեցած նորօրինակ մտածութիւնն ալ։ . . . .

Միլէն խաթունը եա չկրցաւ զինքը թէթևցնել և շատ չէր յուսար որ կը այս ձեռնարկութիւնը յաջողի. բայց երկուքը մէկէն որոշեցին ինչուան զաղտնե իրենց քով պահելու։ Յուսոյ խօսք տուակացեր էր, ինչպէս Երանուհին ալ կը տեսնէր որ անկարելի էր այն խօսքը եզանակին մէջ համբան չարաճճութիւնը. զինքը պահել աղքատ խաթուններուն ալ դեռ չխօսեցան ամենևին ինչ որ կրնանային ընել, և ինչ որ կրնայէին ըսածը վերջէն՝ իրեն ձեռնարկութենէն օգնելու համար։

Երանուհին շատ երջանիկ էր իրենց քով։ Այս մեծապատիւ անձանց գորովն ու ազնուական ընտանութիւնը բարեբախտ նոր աշխարհ մը կը պատճառէին իրեն համար. անոր համար ալ այս իրենց մէջ անցուցած երջանիկ ժամանակին յիշատակը ալ երբեք մոռնէ կ'ըլլէր։ Աշխար առեն անցնելէն վերջը կը պատմէր իր պատմութեանը այս մասը՝ Միլէն խաթունին սիրելի անունը յիշելով միշտ աչքերը երախտագիտութեան արցցունքով կը լեցուէին։

Բայց սակայն տաղտկութիւնը շատ խանգարուած էր. անտառին մէջ անցուցած դժբաղդ կեանքը սաստիկ յաւդացաւ մը պատճառեր էր՝ որ այս խօսք լսելով հեւաշհեւոլ ուժը տատանացաւ։ Յանկարծ սաստիկ ջերմերիկ ճանկեց մէջ Նիւզեինը իրնամելու, և մանաւանդ կարգադրութեան պարտքին կայ ինչ որ մըղեց նուազեցնել։ Այս քանի մը հազար վերջ շատ գէշ գաղափար մը կու տար իր ծնողացը վրայ, ինչուան որ առանց իրենց մէկհատիկ զաւակին դառնաբաղդ կեանքին անհամբերած ըլլալուն համար. թէ որ մեծուզիքնիւոր ազգականաց մտածութիւնը իբրև անողորմ կամ վատանդամոր երևցուցած ըլլար իրենց աղջիկը կը թերէր ինչ և իցէ բանի մէջ ալ ըլլայ՝ ընկերութեան յետին դասերուն մէջ ապրելու որոշուած ըլլալուն համար բաւ երեւութիւ։ Բայց խեղճ խօսքին արժանաւորութեան և բարեկամին անկեղծ ներեղութեան ինչպէս այն առենուելի զարմանալի կ'ըսէր իրեն հայրը մեհենենն թաղելը։ Ինչ որ ալ ըլլայ՝ Երանուհին ընտանեկան ազնուաթեանց պահանջքով Սիպերիայ մէջ, բա

ըղձալին մնացեր էր մանկութեան առաջին հարուածին մէջ սորված քիչ մը կարդալն ալ. Նոյնը ըսելով ու եռանդեամբ սորվելու տալով ինքզինքը, և քանի մը ամիսէն սկսաւ հասկընալ իրեն ինքնաձեռագրեալներուն տուած մէկ աղօթագիրքը, որոնք շատ անգամ սորվեալ էին զինքը անոնք եա կեցընելու։ Տաս ախորժելի կու գար իրեն տեսնելը այս աղօթքներուն մէջ սրտին ըղձական զգացմունքները անանկ պայծառ ու որոտաշարժ ոճով մը բացատրուած, և աստրիկ փափաք մը կը լսար ըսելին։ "Որչափ երջանիկ են մարդիկ, կ'ըսեր. մեչափ պարտական են աղօթելու. Աստուծոյ բոլորով սըրտի լաւ մը կըրթուած ըլլալով իրենց կրօնքին մէջ, այնչափ իրենց ջերմեռանդութիւնը յայտնելու համար ունեցած միջոցներին, և այնչափ երախտագիտութեան պարտքեր ունենալով նկատմամբ Աստուծոյ իրենց ըրած այնչափ շնորհքներուն համար"։

Միէլին խաթունը կը ժպտէր Արաքալիայի ըրած այս անգրադարձութեանը վրայ, և կը մտածէր որ այսպիսի ճըշմարիտ եռանդեան մը առջև, աստնք հոգեկից աղօթքներու զէմ ընտա անտարելի բան մը չկար։ Այս մտածութիւնս ամէն բանէ աւելի հաճոյեց այն երկու գթած խաթուններուն որ օգնեն Արաքալիայի մտածութեանը, և Աստուծոյ ձեռքը յանձնել զինքը որ կարծես թէ յայտնապէս զինքը կը պաշտպանէր։ Միէլին խաթունը իրեն բարեխանձը մէկտեղ ամէն ջանք ըրին միտքը փոխելու և շատ մտադիւրական ու օգտակար շնորհքներ ալ ըրին իրենց քովը բանելու համար զինքը. բայց աննկատելի կերպով մը միտքը չէր փոխեր։ Արաքալիա Լուսաւորչականութեան մէջ վայելած բաղդին ու հանդարտութիւնը մտածելով ինքզինքը կը յանդիմանէր. "Ինչ. կ'ըսէ հիմա հայրս միայնակ անապատին մէջ, կ'ըսէր, երբոր իր աղջիկը հօս կենաց ամենայն բարօրութեան մէջ ընկղմած է"։ Այս մտածութիւնս կը յիշեցնէր անդադար ինքն իրեն Արաքալիա. վերջապէս խաթունները որոշեցին ճամբան առաջ տանելու միջոց մը շնորհելու իրեն։

Գարնան սկիզբը Միէլին խաթունը ինչ բանի որ պէտք կրնար ունենալ Արաքալիամ ամենայն ինչ հոգալէն վերջը, բեռան նաւակի մը վրայ մասնաւոր տեղ մը բանեց իրեն համար, և յանձնեց զինքը վաճառականութեան գործոց համար Սիպիրիա գացող մարդու մը, որ շատ վարժ էր այս դժուարին ճամբորդութեան։

Ուրալ լեռները անցնելէն ասդին որ Եւրոպերինեմայութիւնը Սիպիրիէն կը բաժնեն, հարկ է առուակներու վրայէն անցնիլ որ նոյն լեռներէն կը բխեն և դէպ 'ի Հիւսիս կը վազեն. ինչուան Գոտոյ նաւակով կ'երթըցուի վերջը ցամաք պէտք է եղել լեռը կտրելու համար։ Ոչ անցքը ոչ շատ բարձր և ոչ ալ դժուար է. լեռը անցնելէն վերջը նորէն նաւակով կ'երթըցուի այն ջրոց վրայէն որ դէպ 'ի Մոսկուա կը թափին։ Արաքալիա միջոց չունենալով կառք մը ճարելու և Թղթատարի հետ ճամբայ ընելու, օգտակար ըրաւ իրեն Ջուսովա և Քամա գետերուն վրայ եղած բազմաթիւ նաւագնացութիւնները, որոնք երկաթ և աղ կը բերեն Ռուսաստան։

Իրեն առաջնորդը այս երկայն ճամբորդութեան մէջ ամէն արգելքներու և դժուարութեանց ճարը հոգաց, որ Արաքալիա միայնակ առանց մեծամեծ վտանգաց մէջ ձգելու ինքզինքը չէր կրնար ընել. բայց դժբաղդաբար կիրճերու մէջ ճամբորդութիւն ընելու միջոցնին այս մարդս հիւանդացաւ և ստիպուեցաւ Քամայի եղերքին վրայ պզտիկ գեղի մը մէջ կենալու. ուրեմն Արաքալիա նորէն միայն ինքնիրեն և անօգնական մնաց։ Յաջողութեամբ կատարեց իր անցքը ինչուան հոն ուր որ Քամա Վոլկայի մէջ կը թափի. անկէ վերջը նաւակը գետէն դէպ 'ի վեր երթալուն պատճառաւ ձիերը կը քաշէին. Արաքալիա այս վերջին անց-

-քին մէջ ամենավտանգաւորը դիպուածն է մը խորտակուեցաւ։ Սաստիկ փոթորիկի օր մը որ ան կողմերը սովէպ կը պատահին՝ նաւավարները ուզելով նաւակը ցամաքէն հեռացնել, ամենայն ուժով հրեցին մէկ մեծ թիով մը որ ղեկի տեղ կը ծառայէր, ան կողմանէ ուր որ բազմութիւն անձանց նաւակին եզերքին վրայ նստած էին, և ժամանակ չունեցան մէկէն ետ քաշուելու. անցորդներէն ոմանք հոգի՝ որոնց մէջին էր նաև Պրասքովիա՝ գետոյն մէջ ինկան։ [illegible] մը երեքն ալ հանեցին. Պրասքովիա ամենևին չէր վիրաւորուած, բայց ամչնալով ամենուն առջև զգեստները փոխելու՝ թողուց որ վրան չորնան. անոր վրայ սաստիկ հարբուխ մը ընդունեցաւ որ շատ վտանգաւոր հետևանք ունեցաւ իր առողջութեանը նկատմամբ։

Մեգաղերլինեմպուրկի խաթունները՝ որ Պրասքովիայի առաջնորդին յանձնած էին՝ Նիժնիէն անոր ճամբորդութիւնը շարունակելու համար հարկաւոր եղածը հոգալու, Նիժնիի մէջ զինքը բնաւ մէկու մը չէին յանձնած՝ ուր որ Պրասքովիա ալ միտք չունէր կենալու. ուստի երբոր հասաւ՝ անծանօթ և անունց պաշտպան մը ունենալու մնաց։ Նաւավարները՝ գետեզերքը ձգեցին զինքը իր փոքրիկ բեռովը՝ որ Միլէն խաթունին խնամքովը աւելի ստուարացած էր։

Կամուրջին առջև՝ ուր որ սովորաբար նաւակներուն կենալու տեղն է Վոլկայի ափանցը վրայ՝ հայ եկեղեցի մը և կրօնաւորաց վանք մը բարձր դրան վրայ. Պրասքովիա դէպ ի հոն սկսաւ երթալ իր մտերմական աղօթքներն ընելու համար, միտքը դնելով ետքը մէկէն երթալու մէկ տեղ մը գտնելու իրեն համար քաղքին մէջ։

Եկեղեցին մտնելուն պէս՝ որ անտարատ երևցաւ իրեն, լսեց վանդակներուն ետևէն կուսանաց երեկոյեան երգը որ լմնցնելու վրայ էին. և իբրև բարեպաշտ դէմք մը սկսեց այս բանս. Եր մի՛ թէ որ Նշանաւոր աղաչանաց համն, կ'ըսէր ինքնիրեն, ես ալ նոյնպէս քողով պիտի ծածկուէի, ուրիշ զբաղմունք չունենալով բայց եթէ շնորհակալ ըլլալ Աստուծոյ ինծի ըրած շնորհացը։

Երբ լմնցնելու վրայ էր երգը եկեղեցիէն դուրս ելաւ. քանի մը վայրկեան դրան առջև կանգ առաւ ու զարմացած դիտեց առջևը բացուած գեղեցիկ տեսարանը։ Նիժնի Նովկորոտ քաղաքը Օքայի և Վոլկայի գետախառնուրդին վրայ շինուած՝ իրեն կեցած տեղէն սքանչելի և քիչ տեսնուած տեսարան մը ունի. անոր ընդարձակութիւնը անհուն երևցաւ իրեն և կերպով մը վախ կ'ազդէր վրան։

Սիպիրէն ելլելէն վերջը Պրասքովիա միայն նիւթական վտանգներու հանդիպած էր, և առաջնոյն պատրաստուած ալ էր սովոյ, սաստիկ ցրտերու և ինչուան մահուան դէմ ալ դնելու. բայց մարդկանց ընկերութիւնը ճանչնալէն վերջը կը տեսնէր որ ուրիշ տեսակ արգելքներ ալ կային առջևը, որոնց դէմ դնելու համար ամենայն քաջասրտութեանն համարձակ. բաւական չէր։ Նաւավարներէն դուրս ելլելէն վերջը կը զգար մեծամեծ քաղաքաց ահաւոր միայնութիւնը, ուր որ աղքատը բազմութեան մէջ ալ միայն է, և ուր որ գորովանացմամբ չշարժող աչքերը և խուլ ականջները կը մերժեն իր չորս կողմը։

Մեգաղերլինեմպուրկի խաթուններուն հետ ծանօթանալէն ետև, վարժելութեան և դիւրութեան նոր զգացմունք մը առնելով և թերևս թեթև բարձրամտութիւն մըն ալ աւելի դժուար կ'երևային իրեն ըրած ճամբորդութիւնները՝ առ որ կը յարգէր զինքը իր միջնակը։ «Ո՜վ Աստուած, կ'ըսէր ինքնիրեն, ուր կրնամ միայն ալ անանկ բարեկամներ գտնել՝ զորոնք կորսնցուցի։ [illegible] Տիկին [illegible] հեռու եմ կրնանդեկ. Ի՞նչ պիտի ընեմ երբ Պետրբուրգ հասնիմ ու կայսերական պալատին մօտենամ, ես որ կը վախնամ հոս խեղճ իջևանի մը ներկայանալու»։

Այս անդրադարձութիւնները այնպէս սաստիկ ազդեցութիւն մը ըրին հոգւոյն վրայ, որ նախ խորին վհատութիւն մը եկաւ վրան և աչքերը լեցուեցան արցունքով, և սկսաւ վշտանալ ու վախնալ որ չըլլայ թէ հօրմէն 'ի զուր հեռացած ըլլայ. բայց քիչ մը վերջը մէկէն յանդիմանեց ինքզինքը իր տկարութեանը և կատարելապէս Աստուծոյ վրայ չվստահանալուն համար. ներումն խնդրեց պաշտպան հրեշտակէն՝ և "Տէրն եղաւ անշուշտ, կ'ըսէր կենացը այս դիպուածին վրայ խօսելով, որ եկեղեցի մտնելու և Աստուծմէ արիութիւն խնդրելու խորհուրդն ազդեց ինծի իմ լքմանս մէջ,,:

Նոյնցնէ վազեց մտաւ եկեղեցին Աստուծոյ օգնութիւնը հայցելու, այն միջոցին որ կուսան մը դուռը գոցելու վրայ էր, բայց Պրոսպերլիա չտեսաւ զինքը. կուսանը զարմանալով այս օտարական աղջկան շտապողական կերպին և եռանդուն աղօթերուն վրայ, քովը մօտեցաւ ու հարցուց իրեն ով ըլլալը և իմացուց որ եկեղեցին գոցելու ժամանակը հասած էր: Պրոսպերլիա քիչ մը շփոթեցաւ ու անկեղծութեամբ պատմեց իրեն այնպէս նորօրինակ կերպով եկեղեցին մտնելուն պատճառը և միանձնամայն իշխանի մէջ բնակելու համար ունեցած դժկամակութիւնը, և լմնցուց խօսքը աղաչելով որ վանքին մէջ՝ տեղ մը շնորհէ իրեն: Կուսանը պատասխան տուաւ որ օտարականները չէին կրնար վանքին մէջ բնակիլ, բայց թէ աբբասուհին կրնար ուրիշ կերպով օգնել իրեն: "Միայն այս գիշերուան համար կենալու տեղ մը կը խնդրեմ, վրայ բերաւ Պրոսպերլիա քըսակ մը ցուցնելով որուն մէջ քանի մը 'կտոր ոսկի կար. Գթած խաթուններ այս միջոցս շնորհեցին ինծի որ ողորմութեամբ կարենամ ապրիլ քիչ մը ժամանակ, ուստի միայն այս գիշերս է որ կը խնդրեմ վանքն անցընել. վաղը պիտի շարունակեմ իմ ճամբաս,,:

Կուսանը հաւանեցաւ զՊրոսպերլիան աբբասուհւոյն տանելու: Աբբատական մայրապետն աղօթքի հետ էր երբոր իրենք խուցը մտան. կուսանը դրան մէջը կանգ առաւ ու ծնկի վրայ եկաւ. նոյնպէս ըրաւ նաև Պրոսպերլիա ալ և աղաչեց Աստուծոյ որ աբբասուհւոյն սիրտը շարժէ իր վրայ. երբոր աբբասուհին աղօթքը լմնցուց Պրոսպերլիայի քով մօտեցաւ որ չոքած էր և քաղցրութեամբ մը վեր հանեց զինքը: Պրոսպերլիա իր անունը և ճամբորդութեանը վախճանը պատմեց անոր. ցուցուց անցագիրը և աղաչեց որ նոյն գիշերուան համար զինքը վանքին մէջ ընդունի իբրև հիւր, որ շնորհեց իրեն: Միչատենէն բազմութիւն կուսանաց հետաքրքրութեամբ աբբասուհւոյն խուցը թափեցան և Պրոսպերլիայի չորս կողմը առին, որ կերպ կերպ ըրած հարցմունքներնուն պատասխան կու տար անդադար, և անանկ պարզութեամբ և բնական ճարտարխօսութեամբ մը պատմեց ճամբորդութեանը դժնդակ անցքերն որ մօտիկ ըլլող կուսաններէն շատը լացուց և ամենուն սիրտը յափշտակեց: Ամենայն հոգ ու խնամք ցուցուցին. աբբասուհին զինքը իրեն խուցը պառկեցուց և մէկէն սկսաւ մտածել որ զինքը վանքը բռնէ և նորընծայից թուոյն մէջ մտցընէ:

Պրոսպերլիա արդէն շատոնց միտքը դրած էր որ իր ձեռնարկութիւնը յաջողցնելէն վերջը կուսան ըլլայ: Տեսանք առաջ՝ որ ինչուան Եկատերինեպուրկ հասաւ, կը կարծէր թէ Կիէվ քաղաքը Պետերսպուրկի ճամբուն վրայ կ'իյնայ և հոն միտքը դրած էր ու խոստելու յաջողութեանը դառնալուն միջոց. կը յուսար որ անցնելու ժամանակ կրնար հռչակաւոր գետնադամբանները[1]

1. Քիէվի գետնադամբանները ստորերկրեայ ընդարձակ սրահներ են, մայր եկեղեցւոյն մօտ, զոր հին և հարուստ վանքի մը կրօնաւորները կը պահպանեն: Այս գետնադամբաններուն մէջ կը գտնուին բազմաթիւ յոյն սուրբեր, որոնց անարատ մարմինները դրուած են 'ի յարգութիւն ժողովրդեան և պատեալ են ճոխ հանդերձներով և միայն երեսնին, ձեռքերնին և ոտքերնին կ'երեւի: Այս ցամաքեալ մարմինները նախնի փայլունին գոյնն ու ողորկութիւնն ունին:

տեսնել և անոնց մէջը եղած սրբոց մասունքներուն իրեն յարգութիւնն ընել, և հնատեղի կուսանաց վանքերուն մէջէն մէկը իրեն ապագայ բնակութեան համար ընտրել։ Սխալմունքը իմանալէն վերջը ամենևին դժուարութիւն չհանեց Ախժնիի վանքը ընտրելու իբրև իրեն վերջին միայնարան բնակութեան. զոր միայն խոստացաւ աբբատուհւոյն. բայց երբոր նա կը ստիպէր յայտնապէս ուխտելու՝ Նորաքովիա յանձն չառաւ. "Կրնամ գիտնալ թէ ինչ կը պահանջէ ինծմէ Աստուած։ Կ'ուզեմ, կը փափաքիմ հոս լմնցնել իմ օրերս՝ և թէ որ այս է Աստուծոյ կամքը՝ ով կրնայ ընդդիմանալ"։

Հաւանեցաւ քանի մը օր Ախժնի կենալու, որպէս զի հանգչի և Մոսքուա երթալու համար միջոց գտնէ. բայց շատ չանցաւ, զգաց որ յոգնած ու նեղուած էր և վտանգաւոր հիւանդութեան մը մէջ ինկաւ. Սոլկա գեղոյն մէջ իջնալէն ետև սաստիկ հազ մը առեր էր որ զինքը շատ անհանգիստ կ'ընէր։ Քիչ ատենէն սաստիկ ջերմէ մը բռնուեցաւ. բայց թէպէտ բժիշկներն անգամ յուսահատեցան կենացը վրայ՝ ինքն ամենևին նեղութիւն մը չէր ցուցըներ։ "Չեմ կարծեր, կ'ըսէր, որ իմ ժամանակս դեռ հասած ըլլայ, և կը յուսամ որ Աստուած պիտի շնորհէ ինծի կատարելու իմ ձեռնարկութիւնս"։ Իրաւցնէ առողջացաւ, թէպէտ և ծանր ծանր, և գարնան գեղեցիկ եղանակին մնացած մասը վանքին մէջ անցուց։ Իրեն այն տկար վիճակին մէջ չէր կրնար ոտքով և ոչ իսկ թղթատար կառքերու վրայ իր ճամբորդութիւնը առաջ տանիլ, և միջոց չունենալով իրեն համար մասնաւոր հանգիստ կառք մը ճարելու, ստիպուեցաւ սպասելու որ ճամբաները ընթանալի ըլլան բալխիրի համար, որով կարենայ առանց հասարակ կառքերէն նեղուելու Պետերսպուրկ երթալ։

Այս միջոցին մէջ անպակաս առաջինկայ կը գտնուէր ժամերգութեան և անանկ ճշդութեամբ կը պահէր վանքին ամէն կանոնները որ թէրևս շատ արգելք եղաւ իրեն շուտով առողջանալուն, և միանգամայն առաքինութիւնները կատարելագործեց։ Իր այսպիսի ընթացքով աբբատուհւոյն և բոլոր կուսանաց մեծ համարումին արժանի եղաւ, որոնք անկեղծ սիրով կապուեցան հետը չտարակուսեցան ամենևին իրեն խոստմանը վրայ թէ օր մը նորէն պիտի գայ իրենց վանքին մէջ կուսան ըլլալու համար։

Վերջապէս երբոր ձմեռուան ճամբաները բացուեցան, ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Մոսքուա գոց բալխիրով մը ուրիշ ճանապարհորդաց հետ մէկտեղ։ Աբբատուհին չկարենալով զՆորաքովիա իր ձեռնարկութենէն ետ կեցնել, յանձնարարական թուղթ մը տուաւ ձեռքը տանելու իրեն բարեկամ իշխանուհիներէն մէկուն՝ այսինքն Մոսքուա բնակող Մ.*** իշխանուհին, և վստահացուց զինքը որ կրնար միշտ իրեն տանը իբրև ապահով ապաստանարան մը սեպել և ինչ որ ալ ըլլայ ճամբորդութեան վախճանը, հոն սիրելի զաւկի մը պէս ընդունելութիւն կը գտնար։

Նորաքովիա առանց նեղութեան կամ արկածի մը հանդիպելու՝ հասաւ Մոսքուա. Մ.*** իշխանուհին շատ մեծ խնամք ցուցուց վրան և քանի մը օր քովը պահեց մինչև որ Պետերսպուրկ գացող ճամբու ընկեր մը գտաւ։ Նորաքովիա ճամբայ ելաւ վաճառականի մը հետ որ իրեն յատուկ ձիերովը կը ճանապարհորդէր, և քանի օր ճամբուն վրայ մէկ տեղ մը կեցաւ։ Պետերսպուրկի խաթուններուն առանձներէն զատ յանձնարարական թուղթ մ'ալ ընդունեցաւ Մ.*** իշխանէն առ իշխանուհին Գ.*** իշխանուհին՝ որ մեծարելի և հասարակաց խաթուն մ'էր։ Իր այս նպատակներուն վերջապէս հասաւ Պետերսպուրկ փետրուարի կէսին՝ Սիպերիայէն ելլելէն գրեթէ 18 ամիս վերջը, նոյն արիութեամբ և յուսով որ ունէր ուղևորելուն առաջին օրը։ Իջաւ առաջնորդին տանը Եկատերինայի ջրանցքին վրայ. քիչ մը ա-

տէն կարծես թէ կորսուածի պէս մնաց քաղաքին ընդարձակութեանը մէջ, քանի որ դեռ ինչ ընելիքը չէր գիտեր ու շուարեր էր թէ ինչպէս պիտի կարենայ յանձնարարական թղթերը՝ որոնց որ ուղղուած էր՝ ձեռքերնին հասցընել. ու բանս իրեն համար անգին ժամանակի մը կորուստ եղաւ։

Վաճառականը իրեն գործոցը զբաղած՝ մնացաւ բոլորովին զՆորաքովիա թէպէտ և յանձն առած էր Թ.*** իշխանուհւոյն տունը տանելու զինքը. բայց դեռ խոստմունքը չկատարած ստիպուեցաւ դէպ 'ի Օդեսա ճամբայ ելլել, և յանձնեց զՆորաքովիա իր կնոջը որ շատ մարդասիրութեամբ կը վարուէր հետը, բայց առանց ամենևին իրեն խորհրդոյը կատարմանը օգնելու։

Պ.*** իշխանուհին նամակը՝ Նեւա գետոյն միւս կողմը բնակող իշխանուհի մը ուղղուած էր. և որովհետև հասցէն որոշ և մանրամասն գրուած էր՝ Նորաքովիա վաճառականին ճամբայ ելլելէն քանի մը օր վերջը անոր կնոջը հետ ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Վասիլի-Օստրով։ Բայց Նեւա ձմեռնած էր և սառերը մօտ էին լուծուելու և սահնակները չէին թողուր անցնիլ. Նորաքովիա այս ձախորդութեան վրայ վշտացած ետ դարձաւ։ Այս տագնապին և միամտութեանցը մէջ վաճառականին տունը գտնուող անփորձ մարդ մը ձախող խորհուրդ մը տուաւ իրեն, որ աղերսագիր մը տայ ծերակուտին իրեն հօրը քննութիւնը նորէն սկսելու համար, և յանձն առաւ այս բանս յարմարցնելու համար անձամբ գրագիր մ'ալ գտնելու։ Նորաքովիա Պետրպուրկի քաղաքապետին ընծայած աղերսագրին յաջողիլը մտածելով հանգչուեցաւ։ Գրուեցաւ ուրեմն անդէպ ոճով աղերսագիր մը և տրուեցաւ Նորաքովիայի ձեռքը առանց ամենևին սորվեցնելու թէ ինչ կերպով պիտի ներկայանայ։ Այս խորհուրդս արգելք եղաւ Նորաքովիայի փութով իրեն յանձնարարութեան թղթերը որոնց որ ուղղուած էին ձեռքերնին հասցնելու, որով շատ աւելի օգուտ կրնար ըլլալ իրեն։

ՔՍԱՎԻԷ ՏԸ ՄԸՍՏՐԸ

Կը շարունակուի։

Յունկ:

Եթէ Եդուարդ Յունկ անգղիական եկեղեցւոյն քով աստուածաբան մը միայն եղած ըլլար, իր կեանքին յետագայից այնչափ հետաքրքրական բան մը չէր ըլլար։ Իր արդիւնքն անծանօթ էր Եւրոպիոյ, և հայրենեացը մէջ անունը գրեթէ մոռցուած էր. բայց այնպիսի քերթող մը և նախատիպ գրիչ մը ըսած էին քեան Սուիֆթի, Ռաթսպըրի, Փոփի, Ատիսընի, Ռիչըրտսընի և ասոնց նմաններուն հաւասար կրնայ ընկերել յանմահութիւն, որոնց ինքը բարեկամ եղած էր, կամ ուսումնական ընկեր։ Մասն ունեցաւ Դիֆող ըսուած համբաւաւոր օրագրին, և աւելի երկարակեաց եղաւ քան զվերջինն այն անուանի հեղինակաց խմբին, որոնք Անգղիոյ փառքը պայծառացուցին։

Յունկ վերոյիշեալ մատենագրաց պէս կիրթ ախորժակ չունէր. բայց կարծես թէ չուզեց ալ ունենալ։ Հետեւողութեան չափազանց թշնամի ըլլալով, իր երեւակայութիւնն ինքն իրեն թողուց. և ինչպէս որ նախատիպ ըլլալու ծնած էր, ուզեց այնպէս ալ մնալ և իբրև իրեն յատուկ պարգև մը 'ի գործ դնել։ Սովորական ճամբաները թողլով, գնաց գերեզմանաց մէջ իր անմահութեան արձանը կանգնելու. և կարծես թէ ուզեց այնպիսի տեղ մը զայն դնել, ուր վախ չկար ուրիշ նախանձորդէ մը հետևուելու։ Բայց թէ և մի և նոյն ախորժակ և մի և նոյն ցաւեր զուրիշները ալ հոն ձգելու ըլլային, մէկէն կը տեսնային անոնք, որ եթէ դիւրին է աւելի կանոնաւոր և բարեյարմար կոթող մը կանգնել, բայց

այն քաղցրութեանն համնիլ՝ ամենադժուար:

Իր Գիւլբէ կամ Ողբ քերթուածը շատ թերութիւններ ունի, զորոնք խիստ դիւրաւ մէկը կրնայ զգալ և անոնցմէ խորշիլ. բայց այսու հանդերձ մարդկային վիճակի թշուառութեանց վրայ գրուած գերազանց եղերերգութեանց մէկն է, և վսեմ յիշատակարան մը յորում բանաստեղծութեան մեծամեծ գեղեցկութիւնքն կը փայլեն, կրօնից և բարոյականի մեծագոյն ճշմարտութեանց հետ միացած: Անհնարին է որ մէկը կարդայ այդ գրուածքը, որ միակ է իր տեսակին մէջ, և չփափաքի աւելի մանրամասն գիտնալ այնպիսի մարդու մը նկարագիրն և կենաց գլխաւոր հանգամանքն, որ եղական բան են նաև անոնց համար որ բնութեամբ առանձնասէր են. ևս առաւել սովորական կարդացող անձանց և անոնց համար որ կեանքերնին առանց մտածութեան մը կ'անցնեն:

Եունկ ծնաւ յամին 1684. իր հայրն Եղուարդ՝ նախերեց Սէրըմի և ժողովրդապետ Ափամի, 'ի Հէմշըր, խաւըրց ղինքը Օքսֆըրտի դպրոցը, ուր ուսմանցը ընթացքն ըրաւ: Քսանու-չորս տարուան իրաւագիտութիւն ուսուցաւ Օլ-սօլսի դպրոցը. բայց իր աշխոյժ երևակայութիւնն այս ցամաք ծանօթութեամբք գոհ չեղաւ. և իր նուրածին հանճարոյն բերումը կանուխ քան զժամանակն զինքն 'ի բանաստեղծութիւն կը յորդորէր. պատանեկութեան ժամանակէն՝ փառաց յօժարութիւն մը կը զգար, որ սովորաբար մեծամեծ հանճարներու նշան է, զոր բաղդ չմնալու փափաքով կը փճացնեն մարդիկ: Եունկ երկար ատեն բաղդի ու փառաց ետևէ եղաւ. և վերջինը միայն կրցաւ ձեռք բերել, զոր մարդիկ պարտական են շնորհելու հանճարոյն:

Առաջին երկասիրութիւնն եղաւ Բուսիրիս ողբերգութիւնն, յամին 1719, որուն երկու տարի վերջն յաջորդեց Վրէժխնդրութիւնը: Այս երկու քերթուածքը, և մանաւանդ Վերջինը զարմատան, Ջօրոսիեան հրմէից կամ Մէր դաշտեալ ըստ բանաստեղծութիւնքը ծանուցին Անգղիոյ, որ ուրիշ մատենագիր մ'ալ կը մտնէ անոնց դասը որք այն ատեն ազգը կը զարմացնէին: Մեծամեծք ուզեցին հետը ծանօթանալ. և մանաւորապէս մէկն ուզեց իրեն օգտամատոյց ըլլալ. այս է Ուորթըն դուքս մը որ յայտնապէս զինքն անոր Մեկենաս անուանեց, և գաղտնի բարեբարն եղաւ, ու անոր աղաչանօքն այլոց ալ բարերարութիւն ըրաւ: Եունկ ցաւօք կը տեսնէր որ Օլ-սօլսի դպրոցին նոր շինութիւնքը, ուր ինքն օրէնսգիտութիւն կը սորվէր, ստակի պատճառաւ դադրած էին. ուստի թախանձեց դուքսն որ մեծ գումարի պարգև մը ընէ. և այս առատապարգև նպաստով շէնքը լրացաւ. որով և նորընծայ հեղինակն, իր համբաւոյն այս ազնուական կիրառութեանը համար դքսին ընդունած հասարակաց շնորհակալութեանցը մասնակից եղաւ:

Զերմնագըրի տաճարին մէջ պաշտօն մը առաջարկուած ըլլալով, Եունկ անոր հետամուտ եղաւ. և իր տեղւոյն օրինացը խիստ հմուտ ըլլալով, կրնար զայն ստանալ, և դքսին յանձնարարութիւնն ալ իրեն մեծ նպաստ էր: Բայց ստակայն չկրցաւ յաջողցնել. և հաւանականաբար իր պաշտպանին իրմէ աւելի աս բանին վրայ դառնացած պիտի ըլլայ:

Երբոր մարդ իր ախորժակէն կը խոտորի, առաջին արգելքն որ զինքն իր նոր ճամբուն մէջ կը կեցնէ, սովորաբար բաւական կ'ըլլայ զինքը նորէն առջի ճամբան դարձնելու: Այր թողու Եունկ իրաւագիտութիւնը զոր չէր կրցած բանի մը բերել, և իր մտացը բերմանքը բարոյական և աստուածաբանական ուսմանց պարապելով, եկեղեցական վիճակ կը մտնէ: Գրեթէ մէկէն թագաւորին մատուռանապետ անուանեցաւ. և երկու տարի վերջը, յամին 1730, այն դպրոցը որուն ինքն անդամ էր, տուաւ իրեն Ուելլինի ժողովրդապետութիւնը, 'ի Հերտֆըրտշըր, որուն եկամուտն էր երեք հարիւր ստեռլին, 'ի բաց առեալ

անոր վիճակեալ երկիրներն։ Հետեւեալ տարին եւս անզամակցութեանցն, և Եղիփիլո կոմսին՝ Վերդիւ-Լի աղջըկանն հետ ամուսնացաւ։ Եթէ բաղդին պանդատելու բան մը ունէր մինակ ժողովրդապետութիւն մը ձեռքն ունենալուն համար, բայց մէկալ կողմանէ այնպիսի ամուսնոյ մը վիճակեցաւ, որ մեծամեծ բարեմասնութեամբք զարդարեալ էր, և մանաւանդ սքանչելի քաղցրաբարոյութեամբ, որ գրաւոր մարդու կնկան մը համար կարեւոր ձիրք մըն է։

Չափաւոր հասոյթով ժողովրդապետութիւն մը, առաքինի ամուսին մը, և եօթանասնութիւնը տարուան՝ Կալլէսի իշխանուհւոյն առանձին տաներեց ըլլալու պատիւն, ահա ասոնք եղան բոլոր իր կենացը մէջ բախտէն ընդունած պարգեւներն։ Միշտ արքունեաց մէջ պատուաւոր՝ բայց անօգուտ ընդունելութիւն մը գտաւ։ Սակայն մեծապէս սիրելի էր Կալլէսի իշխանին, և վերջապէս բարձր պաշտօն մը կ՚ընդունէր, թէ որ 1751ին իշխանին մեռնելովը բոլոր ակնկալութիւնքն պարապ չելլէին, որով կը յուսար դեռ աւելի մեծագոյն եկեղեցական պատուոյ մը հասնելու։

Զարմանալի է արդարեւ տեսնել թէ ինքն իսկ Եունկ իր Ողբոցը մէջ կը խոստովանի թէ ատեն մը պալատական եղած էր։ Ինչպէս կրնան միաբանիլ արքունիք մը և հանճարեղ անձ մը, որ միայնութիւն կը սիրէ, տխուր և խորին մտածութեամբք կը ճարակի, և միշտ գերեզմանաց մէջ անմահութեան վրայ կը խօկայ։ Պէտք չէ ուրեմն կարծել որ ամբողջ կենացը մէջ միշտ նոյն խորին մաղձոտութիւնն ունեցած ըլլայ, ինչ որ իր Գիշերոցը մէջ կը յայտնէ։ Բայց անտարակոյս միշտ ունեցած է այն առանձնութեան բերմունքը որ բնական է զգայուն սրտերու, և գրաւոր մարդկանց ալ կարեւոր։ Իր յանձն առած վիճակին սէրը, որուն պարտուցը կատարող եղաւ, իր կրօնական եռանդը, և անոր սորվեցուցած տեսական և գործնական ճշմարտութիւններ խօսելու սովորութիւնքն այնպէս էին իր այս բերմունքն աւելի եւս սաստկացնել. բայց այնու հանդերձ ազատ չեղաւ առաջին կարգի հանճարներու բնական փառասիրութենէն, որ աշխարհի մարդու մը լաւութեանցն հետ պալատականի մը ակնկալութիւններ կը խառնէր։ Այն միջոցին որ արդէն իսկ փորձն ու տարիները զինքն այս պատրանքէն ազատած էին, և ահա ցաւն եկաւ սրտին մէջ խեղդեց բոլոր բաղդի փափաքներն և միայնութեան մէջ ընկղմեց։

Երբ յամին 1741, մահը՝ գրեթէ երեք ամսուան մէջ յափշտակեց իրմէն իր կինն և անոր առաջին էրկանէն ունեցած երկու զաւակներն, զորոնք արժանապէս իր հարազատ որդւոցը պէս գորովանօք կը սիրէր։ Այս երեք յաջորդական կորուստներն վաթսնամեայ ծերոյն սիրտը դառնութեամբ լեցուցին։ Այն ատեն, աշխարհքէ ու կեանքէ ձանձրացած, և իր ցանկալի սիրելեացմէ յանկարծ զրկուած, կերպով մը կենդանի իջաւ իր սիրելեաց գերեզմանը, թաղուեցաւ անոնց հետ, և իր ու աշխարհի մէջ վարագոյր մը քաշելով, սկսաւ փնտռել իր մխիթարութիւնքն այն ապագային մէջ ուր թըշուառն ու տառապեալը յօժարակամ կը դիմեն ու կ՚ապաւինին։ Իր արտասուքն իրեն անմահութիւն պարգեւեցին. և իր հանճարը, ցաւոցը մէջ հռչակուն և գործունեայ, կարծես թէ այն երեք կսկծական հարուածներուն կը սպասէր, որ մահուան մռայլ կայլեանը սրանայ, և մտնէ մօքբը մինչեւ երանութեան գաւառը, ուր որ մահը անցք մըն է։ Այս ահա եղաւ առիթ իր գեղեցկահիւս Գիշերաց քերդուածոյն, որ իր երկասիրութեանցն աւելի նախատիպն է, և որ միայն իրեն յատուկ է։ Անգղիացի գրագիր մը կ՚ըսէ թէ, շատերը փորձեցին իրեն նմանելու, և ոչ ոք կրցաւ յաջողցընել, և դեռ այս տեսակ քերդուածի մէջ իրեն նախանձորդ մը չունեցաւ. որուն համար ստացած գովեստներն անհամար են. Բոլոր

ժամանակակից մատենագիրք, թէ սըրբազան ըլլան և թէ արտաքին, հուշակեցին զտարաբաղդ քերդողը, որ այնպէս ճարտարութեամբ կրցաւ իր ցաւերն այն տողերուն մէջ, և այն տողերէն ալ ընթերցողին զգայուն սիրտն անցնել, քաղցր տրտմութիւն մը լեցնելով զայն։
Ահաւասիկ այս քերդուածին գրեթէ ամբողջ չորրորդ գիշերը, իր Նարգէս աղջկան մահուանը վրայ, որ սրտաշարժ և գեղեցկահիւս երգերէն մէկն է։

ՆԱՐԳԷՍ

Զայս և՛ս ահա զարթնում Նըւագ, խոլականացն ի յանըրջից
Թօթափեալ զանձն իմ ընդոստ, ուր քուն ըղձիւ առեալ տանէր։
Ապրէ՛ւ զի մութ գիշերին զտիեզերօք պատի մըռայլ.
Լոկ Նըշոյլ լուսնին միայն հանդէպ հոգւոյս փայլատակէ։
Ա՛հ ի լալ սոսկ արտասուաց աչք իմ լուսնին ի խաւարի։
Որդ տարփաւորն անհամբեր եւ լի սըրտին յուսապատար
Յերջանիկն ընթանայ վայր, ուր սիրուհին սպասէ նըմին։
Մինչ ընդհատ ուխտապահ ի կիտադրեալըն ճըշգրիտ ժամ
Հասեալ կամ ի տեղին ուր ինձ ցաւոց մընայ կըսկիծ։
Աւասիկ որ առ յինէն երդուեալ նըմին ժամն այս պատեհ.
Ահա ժամն յոր ես եւ ցաւքս ի միասին տըքնեալ անքուն
Ըզգիշերս ամենայն կամք ընդ իրեարըս խօսակից։
Ո՛վ լուսին, ցաւած սըրտից աստուածեղէնդ հաշտ էութիւն,
Որ ի լոյս այս ժամու իջխես խաղաղ եւ միայնիկ
Ի կաճառս անդ աստեղաց, էջ ի գահէդ արծաթափայլ,
Եւ թողեալ զօդս եկ շրնչեա յիս տալս երգոց՝ երկնից ի ճահ։
Դու արփւոյն քոյր կաթոգին, որ ի նորա մեկնելն ի բաց,
Վերճապայծառ ըզգըրնտից վարես զընթացսըն գիշերի.
Դու լսես զըմըրմունջս յարմարաւոր շարժմանց նոցին,
Որ երբեք ի հեռաբնակ մահացուաց ունկն ոչ ժամանեն.
Հաճեսջիր քաղցր երազով զերկնից նըւագս յիմ սիրտ մըղել.
Եւ իջեւ ձայնք հընչմանց քաղցրաբարբառ նոցին երգոց
Ի Մուսային իմ կեղերջս ողբանըւագըս խառնեսցին։
Ա՛հ, աւաղիկ տրոփէ սիրտս ի տըրտմագին քոյ աղդմանէդ,
Յուսոփ անցանելով ի խոր սըրտիս ցաւագնելըս.
Ախորժելի քեզ այս ձեռնարկս իմ լինիցի և ոչ ունայն.
Ո՛ւր ըղձեղ գողտր եւ տարփաշաւըն փեղանւոյ կարօտով լամ....
Տըխուր եւ տխմն թըւիմ դիտել ըզքեզ, ՛Նարգէս իմ սիրելի.
Ատրքաւդ յոգիս իմ աղդէ, եւ իբր ասես. “Մութ զիս կալաւ.
Մանկութիւն եւ յոյսք քաղցրիկ ի մայր յաւէժ թաթաւեցան„։
Ա՛հ, այդչափ չէր մըթագգած խաւար շիրմին Փիլանդրոսի,
Եւ ոչ հանգչդն մահարիթ մէջ անմըշուշ պատեաց զինեւ.
Ո՛վ հանդարտ դառն աղիւից որ մի զմեզ զան հառաչանէն,

Եւ ձեռեալ խուռնընթաց ըղթըղչուած հետաքըն գան։
Դեռ Փիլանդրեայ չէր փակ տեսլեան, եւ եւ ըղհետ չոգաւ Ալոպէս։
Մինչ ողբային ի հող մեռեալն, յանձինն դրանէրս հաստատէ լոյ։
Բացխուր պահանջ Փիլանդրեայ դուստր իմ յինէն յափըլշտակեալ
Եւ մնդրէ զարտասուս՝ զոր ընդ որդւոյս իմ հեղուի։
Մահ եւ ընդ ես հարուածով ըղհեծութիւն իմ պըղտորեալ
Մըրգովէ զաղէտ վշտիս եւ ընդ իրեարըս խառնակէ.
Զի՛ ըղցաւս իմ հանդուցից, զո՞ նախ լացից չգիտեմ եւ ես.
Ո՛ բարեկամ, մի գըռարիկ, ի ձեզ ձեղքեալ սիրտս հատանի։
Նոյնպէս ուրեմն էր կըկեալ, մի սիրելիդ իմ Փիլանդրոս
Ով ի կըրկին կորըստեանս քաջակ ըղգայս ինձ տայես գոյժ.
Ձեռն որ ըղջեղըն եհար՝ միւս այլ հարուած ինձ ըղպատանայր.
Եւր ըղհասըն գուժարկու որ շուրջ ի թիռ անձէ զմըրրով,
Որհաս մահուն յանգիման ըղջեղ աչացս իմ պատահեալ.
Նգդ ասնէր թէ միւս այլ գոհ որս եւ ասպաւ իւր լինիցի.
Բզ Աբրգէս ի գաւառն տխուր իջից վիրաւն ի գերեզման,
Մինչ նա դեռ այն ինչ ըղկենաց եւ զկայենից ատնայր ճաշակ.
Ահ, յո՛ ուրեք աստ յերկրի զկայելս իցէ մեզ գըտանել.
Պըտուղ է նա արգելեալ մահկանացուացըն ճաշակաց։
Ով, ե՞րբ էր նա գեղեցիկ. քանի՜ շընորհ քաղցրը բարուց.
Բանիցն անմեղութիւն գեղազարդէր զանձինըն շուք.
Բանի կայտառ եւ զըւարթ. եւ պահպանէր բարոյն ինչ ոչ.
Նախոտ եւ լաւութիւն սաստ զպարգեւացն հեղուին.
Եւ առ վայելս նորան՝ կենաց եւեթ կարօտանայր.
Նայքանի ձըրիւքս, աւա՜ղ, վաղ եւս ընդ ակն անկեալ մահուն
Ի ծաղաց երանութեանն իւր հասեալ յանկարծ թառամ։
Սապէս անկանի ի մահացանըն գըննակէ
Ի մայրիս անտառաց գողտրը երգիչն հեշտախօսիկ,
Ի ժամու մինչ զօդ ճերկրէր ի գայլայլիկսըն սիրային,
Եւ նըւագք շընչասպառ ի կէս երգոյըն քաղցուենի...
Ընդ պուրակն ոչ լըսի ձայն, որ ի գեղգեղ նուագացն հընչէր.
Եւ մըթին արհաւրաց ըլխուր եւ խոր տիրէ լռութիւն։
Ահ դուստր իմ, յո՞ր գաւըն միայնութիւն զհայրըդ թողեր.
Զիցէ՞ ինձ եւս այլ լսել ըղզըւարճատաց ձայնդ հեշտալուր.
Դեռ բարբառ իւր յեռանդն հընչէ յականջս իմ տակաւին.
Ի խորոց ցաւած սըրտիս ըղպաղատանսն առնում զեռ գոչ.
Եւ ի նմանէ յիս խընդութիւն խառըն ընդմիջէ ընդ տըրտմութեան...
Այլ սակայն տըրտմութիւն ուժգին տիրեալ յիս բըռնանայ...
Դուստր իմ, ահ դուստր... իցէ՞ թէ ըղջեղ յաւէտ մնասցես։
Մանկութիւն, գեղ երեսաց, ձայն յանկուցիչ, բնութիւն զըւարթ,
Լաւութիւն, սիրտ տարփելի...— Ո՜ չինչ այլ երկնից մնացեալ էր տալ.

Օ՜ այսոսիկ ամենայն եւ նա զդուստերս՝ որ զանձն էր ինձ.
Այն էի ես... աւաղ, հայր, քան ըզքընաւորն երջանիկ...
Նոյն այն եւ սընտոտի, որ զխորխորատ ծածկէր վըշտիս։
Մահ նախանձու չարակնեալ ընդ իմ վայելս երանաւէտ,
Յարձակեալ յիմ վարդ սիրուն նըշանացի ձայն տայր որդան.
Եւ նա ընդ հուպ մածեալ յայն, մինչ նոր ծաղկէր դեռափըթիթ.
Չեւ թառամեալ՝ անկաւ նա, մին վայրկենի լինելով ոչ։
Երբեւ զի ամենայն վայելք կենաց են խաբուսիկ.
Ընդ պահ մի հանգըստեան ածէն թափէնչ աղէտ վըշտաց,
Օրոյ զմըրուրըն դառնութեան քամել յերկար հատանիցէ։
Ո՜հ, քանի՜ ցաւ կորըստեան քան զհըրձուանաց կիրս է սաստիկ.
Նուն հօր չէր ինձ բերկրանս քան զայս աղէտս իմ թախծագին.
Յոր պայման զդուստր իմ տեսի. երբեւ ըզթուփ դեռաբողբոջ
Տապալեալ տապաստ զերկրաւ ի զարնմանէ գոռ մըրըրկաց,
Մինչ բաժակըն թերաբաց ծիլ ծաղկիցըն փըթթինալով,
Տարածեալ ի գիրկ մահուն տեսի զԱրգէս դեռ քաղցրագեղ.
Ի թափել յետին շընչոյն՝ լալով հեծմամբ հագագս հատաւ։
Քան յորժամ կորուսի՝ չէր իմ երբէք սիրեալ ըղնա։
Մի՛ յանաչառ խնամոց ոչ հեծութեանցս իմ ներիցէ.
Տեսցի ամբարտաւանն որ յարտասուսըն կորանայ.
Չէ ամօթ երբէք մարդոյ եթէ արտօսըր թափիցէ.
Տըրտմագնեաց հէք սրտի լալ բանըն ներէ, այլ ոչ լռել չափ.
Որ կորոյս դուստր այդպիսի, ահ, ցաւեսցի նըմա վասն իմ։
Երբ տեսի զի կըկոցեալ քաղցրանըշոյլ արտեւանունք
Եւ նուաղկոտ հայեցիւք եւ մութ աչամբք շուրջ ակնարկէր,
Մինչ ի դալուկ մահաշունչ զարդք երեսացըն խամրէին,
Եւ ի սիրտ տեսանելեացըն բօթ գուժի հընչէր ձախող.
(Ա՜հ յայնժամ ո՛վ ի տեսոյ նորա դիմացըն շառաւայր),
Ջեզ թողում գուշակել, հարք որդեսէրք, քանի՜ շառաչ
Դէպ ի Ձեռս առեալ ըղնա ի բնիկ երկրէն իւր հայրենի,
Ուր հիւսիս խորըթնատեսակ ըզցուրտ շընչէր օրհասաբեր,
Եւ բազկօք ծըծնըլանէր յարեգակէտ տարրոց տեղիս,
Յուսալով թէ մեղմախառն արփւոյ շողիւք կազդուրեսցի.
Սակայն նա անկարեկիր եւ անողորմ լռեցեալ սիրտ,
Երր ի ծաղիկ թառամեալ այնպէս ի դուստր իմ նայեցաւ,
Մինչ նա զճակատ մահաշունչ կըքեալ ի թեւս իմ առկայծէր.
Օ՜հ, շուշան բուրաստանեաց հատեալ խոնարհ եւ թառամի։
Մի՛ շուշանք սըրաձաղկեալ, եւ հող ի հող ծաղկանցդ երամ,
Որ ի նորոյն ծաղկերանցն զգայլար դաշտաց մեր յօրինէք,
Եւ յօդեալ պսակաց յերկնածորանըն վըտակաց.
Որ յուղիղ աստեղըն հեշտ շաղից ողողանեալ յերանգեալ նըկարեն,

Յայգուն ցօղ եւ յերփիւն նորաբըղխեալ ծիլ ծիլ փըթթիք,
Զեզ սիրելի էր յաւէտ քաղել գըստերս ի ձեռանէ.
Եւ ի մատունըս նորին՝ գեղապաճոյճ եւս յարդարեալ
Ի փափուկ քիմսն ածէիք հօտ քաղցր եւ սէրն իբրեւ զհոգին։
Յընդելի վայելչութիւնք եւ էութիւնք տարփատենչիկ,
Որ ի զարդ բնակութեան մարդկան ծընեալ՝ կայք կենակիցք.
Ահ, քանի երջանիկ քան ըզնորայն ձերդ է պայման,
Եւ թէպէտ ի սուղ վայրկեան իբրեւ ըզնա դուք անցանիք,
Սակայն ոչ անըսպառ ցաւոյն իցէք հաղորդակից։
Նոյս ահա մեզ կընքեցաւ ճակատագիր դառնաղըխուր.
Նա վայելս հաճոյից՝ կըրից կարեաց հարկ զանձն է տալ.
Նոյն սակայն մեր թափք կըրից զանցաւորօքն եկեալ յարին.
Որ վաղ կամ անագան եղեալ անհետ, յաջորդեն ցաւք.
Սակայն զի դառն իցեն ցաւք յետ հեշտութեանցըն վայելից։
Աչ գիտես, մարդ խնքնահաճ, որ ակն ունիս առատ հանդըստեան,
Զի յամուլ խոպան վայրիդ նըմին բնաւ չիք բուսանել։
Քեզ, իմըս Լաւրենտինէ, ամ տենչք յաւէտ կարդան հրաւէր,
Քեզ աղէտքս ի խըրատ լիցին. չարեաց մտերմիդ միտս ըստացիր.
Մի յենուցուս ընդ երկիր, ոյր քան զեղէգն են փուտ բարիք.
Եւ հեշտութիւն՝ քըստմնափուշ զինավառեալ եւ ծայրահերձ
Դեղքեալ ըզսիրտս ի խուսելն՝ յարեան թաթաւ լքանէ անյոյս։
Խորհուրդք դըժնեայ, թողէք զիս. զի թէ բնաւին հատեալ է յոյս,
Գէթ մի կըտտէք զիս ցաւօք... զուր վայրապար ճիգըն թափեմ.
Դուստր իմ ի սիրտս յարեալ կայ. չկարեմ քեցել զայն ի սըրտէս...
Թէ ըզխորհուրդս ի մըտաց վտարել ի բաց ոք ճըգնիցի,
Սատկապոյնս յարձակեալ ըզցաւս յորդեն եւ ծաղր առնեն
Եւ նորանոր դառնութեամբ լըքուցանեն զոգիս խոցոտ.
Ահ դուստր իմ, թըռեար յինէն ի ծաղկափթիթ տիս հասակիդ;
Հարսնութեան հասեալ ի չափ, մինչ ժըմնէր բախտն ընդ տարփելւոյդ,
Եւ անձկաւ վայելից այն ինչ տեսեր դու զըստոտ կենաց,
Մինչ երջանիկ ի սիրուհեան ըզքեզ կարդայր մարդ զաչացու...
Ահա զանձին սակերագդ յօտար երկիր լըքեալ թողլ։
Կարծրասիրտ բընակքն խնքնին կալ անապատար ոչ ժուժեցին.
Եւ զի ոչ ըստ նոցա պատուաձուութիւնըն պաշտեիր,
Վասն որոյ խնքեանք խոկ ընդ լալ իւրեանց զարմանային։
Օ՜ ինչ յախտժամ առնել էր ինձ. առ ձիլ ժըռակել աղերսալի.
Գողացայ զանխուլ շիրիմ, առ գութ սիրոյս ամփոփըլշուեալ...
Նոյն սակայն ապախտ գըտայ առ նըշխարացըն մեծարանս։
Նստուցեալ ըզպարտ գըթոյս, ի մերըձին ցաւս խոկ մեհերտս,
Բշտապաւ ճեպ ի ճեպոյ գերեզմանի եսուց ըզնա։
Օ հասարակաց գիշերոյ, ընդ անմըշուշ մութ խաւարի,

Գողգոջուն յատին ի քայլ եւ գՀագագիս Հատկըլեալ շունչ,
Որպէս այն թէ ըսպանող նշմին իցեմ քան մըտերիմ,
Զյետին աղջամ պաշտեալ լուռ, իբր յանցաւոր աչք եառւ խոյս...
Հիմ, ծընողդ անգութ եւ վատ, գէթ զանուննն անդ ոչ դըրոշմեցեր:
Որդ մոռացեալ, անծանօթ, խուժդուժ ասից լիցի կախան.
Սէր անարգ եւ վատ աՀիւ երկեայ յիւրոցըն թըշնամեաց,
Մինչ վեՀագոյն օրինաց բնութեան կայր կամակատար.
Ով տարփելիդ իմ ուրու, Ներեա սատից անգութ Հարկին:
Շատ արդեօք քան զարժանն ըզսիրտս ի ցաւ լըքեալ իցեմ:
Այլ ով իսկ անկարեկիր եւ անընդատ կարիցէ կալ,
Մինչ Հեծէ ընդ ցանկալի սըրտին Հատորս, ընդ սիրելիս:
Ով ամօթ մարդկան ազգի.. Հեզ Փիլամնդրեայ իսկ գոյր ատաս.
Այլ ըզգայր սիրտ իմ ըզցաւս զոր ի ժանտից կըրեալ Հեծէր.
Այլ արդ, աւաղ, երկոքին ոչինչ ըզգամք ամենեւին:
ՈՀ Լորգէս, իմըս Լորգէս, դու իմ սըրտիս խոց դեռադեռ.
Որ կըսկիծ քում կարօտոյ ըզմնաւ այլ ցաւս իմ մոռացայ.
Բայց անձուկ շատ իսկ Հոգւոց եւ Հեծութեանց ինձ եբաց դուրս.
Ընդ մէն աղէտ քոյ վըշտիդ սիրտ իմ Հերձաւ Հարեալ ի սլաք.
Որպէս այն գոգցես Համբուն բաղձն անմըւէր ընտրեաց ըզքեզ
Զի զմաՀդ ինձ գառնացուցեալ, մըթացուցէ ըզմեայլ շիրմիդ:
ՈՀ գուստր իմ, թէ տակաւին յունկնըդ բարբառ Հօրդ Հասանէ,
Քնուշ աճիւնըդ ընդ Նըշմին զոր ի մաՀուդ արկածս անցից
Որ քան ըզմնաւ մեռելոց մաՀ ըզըսյդ զատեալ որոշեցին.
Մինչ Հանդէպ աչացըս կան, եւ զերդ միշտ օձ մըշտակիր
Ախուր ցաւօք խըռաքանչիւր զիս տագնապեն միանգամայն:
Որ զօրութիւն աստանօր ոչ պարտիցի յաղթաՀարեալ.
Այս զիմըդ աղքանոյ զառըն ցաւոցըս ժուժայցեմ:
Գերարատոր յորդաՀոսան ընդ թառամեալ աչաս իջանէ.
Այլ մէն արօտ կամ խորՀուրդ կալթիըս յորդէ կայլակաՀոս.
Սակայն որչափ եւ լայցեմ՝ ոչ աղբերականն ըսպառեսցի.
Զի ոչ լալեօք Հանդչիմ բնաւ, նա եւըս ցաւք յիս զայրանան:
ՈՀ, ոչ իմ, ոչ եւ մաՀկանաց բաւէ արտօսր ի մըխիթար:
Ըզցաւս իմ, քաղցըր Լորգէս, ընդ տիեզերս Հըռչակեցից.
Այլ յաչաց մաՀկանացուաց Հայթայթեցից քեզ արտասուս:
Սեւ ուրեք լուր Համբաւոյն ըզքոյ անուանդ առեալ տարցի
Այլ տաղըս իմ պարզիկ զողորմ օրՀասըդ պատմեսցեն,
Հառաչանս Հեծութեան Հանցէ քեզ սիրտ գորովագութ:
Պատանի ծաղկաՀասակ յեռանդն Հեշտից եւ մանկութեան,
Մոռացեալ զամ մի զերեկըսան՝ յաղէտ քոյին մորմոքելով,
Այլ ըզքեզ խոկասցէ ընդ մէջ շիրմաց լուռ տըրտմագին:

Յունկի հանճարը, նման այն գերեզմանական կանթեղներուն, տասը տարի իր սիրելեաց շիրմացը վրայ վառեցաւ․ և իր ցաւերուն գիշերացը մէջ ծաւալելով, վերջապէս անոնց դառնութիւնը մեղմացաւ։ Զարմանք որ ինչպէս այսպիսի ներգործող և խորին ցաւ մը իր կեանքը չհամառօտեց․ ինչպէս այդ հրաբորբոք երևակայութիւնն, որուն կրակը տրտմութիւնն 'ի մի կէտ ամփոփած էր, և որ իր գրուածոցը մէջ թափանցած է այնպիսի բոցով մը, որ դեռ կը վառէ որ և է զգայուն ընթերցողի մը երևակայութիւնը․ ինչպէս, կրկնեմ, այդ ցաւոց և խանդից յարատև տասը քիչ տարուան մէջ չպարտասեցուց, չսպառեց իր գործարանները և կեանքը չմաշեցուց։

Վերջապէս մահը որուն այնչափ կը փափաքէր հասաւ յամին 1765, ապրիլի 12ին։ Իր Ուէլվինի ժամատունը մեռաւ, և իր եկեղեցւոյն խորանին տակը, ամուսնոյն քով թաղուեցաւ։

Ինչպէս որ ինքն ուզած էր որ անձայն և անշուք կերպով մեկնի յաշխարհէ, նոյնը մարդիկ ամենայն ճշդութեամբ կատարեցին։ Մ'ուսայք անգամ իր գերեզմանին վրայ չլացին, ուր որ խոր լռութեամբ մը մնաց։ Այն իսկ աղքատի մը համար եղած դոյզն յուղարկաւորութեան հանդէսն իր վրայ չկատարուեցաւ։ Զանգակը՝ որպէս զի հնչէ, պարտուեց որ դագաղը անցնի եղեւ․ և այն մարմինը, զոր վսեմ հոգի մը և հանճար մը պայծառացուցած էին, հասարակ պատիւներէն անգամ զրկուեցաւ։ Իր թեմին մէջ ողորմութեան դպրոցի մը հիմնադիր էր․ վարժապետն և աշակերտք չուզեցին իրենց բարերարին 'ի գերեզմանն ընկերելու։

Նոյն ոչ աշակերտք միայն այլ նաև ժողովուրդն իսկ զինքը երեսէ թողած էր, որ շատ անգամ ապերախտ կը գտնուի այն մեծամեծ մարդկանց՝ որ զինքը կը հրահանգեն և կը լուսաւորեն։ Իր կենաց վերջին տարիներն ամենևին վրան յիշատակութիւն մը չէր թողուր․ և այն քերթողը, որուն փառքն անմահ պիտի մնար, իրմէ առաջ իր պարծանացը վախճանին տեսաւ․ և կարի իրաւամբ իր Գիշերաց մէկուն մէջ կ'ըսէ թէ, այնչափ երկայն ատեն մարդիկ զինքն յիշատակեցին որ վերջը բոլորովին մոռցան։ Կը փութայ աշխարհ լքանելու զմարդ որ զինքը պիտի լքողու, և այս անջատման ատեն կարծես թէ ինքը քան զքեզ կը կանխէ կ'աճապարէ։

Յունկ երբ մահուան մօտենալն իմացաւ, բոլոր իր ձեռագիրներն կրակ ձգել տուաւ, ոչ եթէ մարդկանց մոռացութեան վրէժն հանելու համար, հապա օրհասականի մը անանց տիժանեացը վրայ զգացած անտարբերութեամբ մը։ Յաւալի է արդարև այս կորուստը, մտածելով իր ոճոյն և մտածութեանց ազդուութիւնը․ մանաւանդ որ Ադիսընի բարեկամն էր, և Դիտող օրագրին գրողներէն մէկը։ Մէկ որդի մը միայն ունեցաւ, Փրեդերիկոս Յունկ անունով, որուն հետ թէպէտ աւրուած էր քանի մը երիտասարդական սխալմանցը համար, բայց սակայն կտակաւ իրեն թողուց բոլոր իր ստացուածքը, որ բաւական բան էր։

Կը շարունակուի։

Կոմսն Նեսելրոտ.

(Տես երես 220)

Երբոր իմացաւ՝ Նեսելրոտ կոմսն՝ Նաբոլէոնի Էլբայէն․ Կաննի ծովեզերքն ելլելը, ինքն ալ ստորագրեց տէրութեանց այն յայտարարութեանն որ զՆաբոլէոն յաքսոր կը սահմանէր Եւրոպայէն․ մինչդեռ նոյն օրը կայսրն 'ի Լիոն՝ կը հրատարակէր վճիռ մը՝ որով խորհրդարանները լուծուած էին և Մայիսի-Դաշտ անուամբ նոր խորհրդարանները ու բոլոր ազգը 'ի ժողով

էր կոչէր նոր սահմանադրութիւն մը տալու համար։ Այն ամսուն 25ին Նեսելրոտ կոմսն նիզակակցութեան ուրիշ նոր դաշն մը հաստատեց այն ուխտը տէրութեանց մէջ որ ստորագրեր էին Փարիզու դաշանց։ Այն ժամանակէն վերջին ընկերացաւ Աղեքսանդր կայսեր՝ ամէն ճամբորդութեանցը և մասնակից եղաւ Թագաւորաց և պաշտօնէից ժողովոցն և գումարմանցը, որ եղան յամին 1818 յԱգուիսկրանա, յամին 1820 'ի Տրոպպաւ, յամին 1821 'ի Լայպախ, և յամին 1822 'ի Վերոնա։

Նաանձին խորհրդական և տէրութեան ատենադպիր էր 1813էն 'ի վեր՝ 'ի վարձատրութիւն իր երևելի ծառայութեանցն․ յամին 1816, արտաքին գործոց վարչութիւնն առաւ, ուր նախ ընկերացաւ Կապօ-Տ'Իստրիա կոմսին․ բայց երբ յամին 1821 Ռուսիա ապախտարակեց բացարձակապէս Յունաց ապստամբութիւնը, և նկատմամբ Օսմանեանց դրած հակառակ դրութիւն մը բռնեց քան թէ որ մինչև նոյն ատենն ունէր, Կապօ-Տ'Իստրիա կոմսն հրաժարեցաւ և Նեսելրոտ եղաւ միակ արտաքին գործոց պաշտօնեայ։ Այն միջոցին որ Եւրոպա ընդհանուր պղտորութեան մէջ էր, ռուս պաշտօնեային ընդունեցաւ նուաճման դրութիւնն, որուն նախասկզբունքը ստացեր էր Մէթթէռնիխէն հետ սերտ միաբանութեամբն․ և կրցաւ նաև ընդունելի ընել այն դրութիւնը Աղեքսանդրի երկիւղած մտացը վրայ, որուն օգնականութիւնն 'ի զուր յուսայեր էր ձեռք բերել Կապօ-Տ'Իստրիա կոմսն 'ի նպաստ Հելլենաց։

Երբ յամին 1823 Աւստրիոյ և Ռուսիոյ կայսերք տեսնուեցան մէկմէկու հետ 'ի Չերնովից՝ Պոհեմիոյ մէջ, Նեսելրոտ ղրկուեցաւ 'ի Լէմպէրկ՝ ուր այն ժամանակն հիւանդ պառկեր էր Մէթթէռնիխ իշխանը։ Երկու քաղաքագիտաց տեսութիւնքը շատ նըմանութեանց պատճառ եղան, որոնց և ոչ մէկը կատարուեցաւ։ Այն այս ատենս Նեսելրոտ Պաւղովից հետ սերտ բարեկամութեամբ էր, և յորդոր եղաւ ձեռք զարնելու Օսմանեան պատերազմին։ Յամին 1821 կայսերութեան խորհրդարանին անդամ անուանուեցաւ, և Ռուսիոյ մէջ ալ ան միջոցին շատ ընդարձակ կալուածներ ունէր, զոր ըստ մասին առատաձեռնութեամբ շնորհեր էր իրեն Աղեքսանդր կայսրը։ Նիկողայոս կայսրն երբ գահ ելաւ, 19 նոյեմբեր 1825, անփոփոխ ընդունեցաւ այն սկզբունքն որ ուղղեր էին իր նախորդին քաղաքականութիւնը, պահեց Նեսելրոտ կոմսին ամէն պաշտօնները, իր պսակուելու օրն ալ՝ 22 օգոստոս 1826, գիր մը ուղղեց անոր պատուաւոր գովեստիւք և միանգամայն մեծապարգև մեծարեց զինքը։ Յամին 1828 զինքը կայսերութեան փոխանակ քարտուղարի բարձր պաշտօնին հասուց, զոր եռքէն փոխանակեց քարտուղարի տիտղոսովն։

Սակայն այս Թագաւորութեան ժամանակ Նեսելրոտ կոմսն հարկ սեպեց մեղմել քիչ մը այն սկզբանց խըստութիւնը, զոր մինչև այն ատենը միշտ ունեցեր էր։ Ինքզինքը յարմարցընելով դժուարագիւտ ներքամտութեամբ և զարմանալի ճարտարութեամբ մը կայսեր նոր քաղաքավարութեան հակամիտութեանցը, կատարեալ յաջողութիւն ունեցաւ իր կարևոր գործանութեանցը մէջ Գաղղիոյ և Անգղիոյ հետ, նկատմամբ Յունաց ազատութեան (դաշնագրութիւն 6 յուլիսի 1827)․ երթալով ալ ելի մտեցաւ այս երկու տէրութեանց դաշինքին և անով գրեթէ աւրուեցաւ աւստրիական խորհրդարանին հետ, որ հակառակ էր Տաճկաստանի պատերազմին, և կ'ուխտեր՝ կ'ըսէ կոմսն Բոձձօ-Տի-Պորկօ առ իւր պաշտօնեայն գրած թղթին մէջ, Ռուսիոյ դէմ ընդհանուր դաշնակցութիւն մը կազմելու․ Մէթթէռնիխ իշխանն այս անըմբռնելի ընթացքը, ինչպէս որ կ'իմացընէ միշտ այս դեսպանը առ Նեսելրոտ կոմսը գրելովը, ամփոփեց այս քաղաքագէտքը նորանոր վաճառականութիւններ հընարելու, որ չորրորդակի բաւարարած էին

այս խօսքերով. նոյն թղթին մէջ. «Պէտք է խոհական և օգտակար կ'ըլլայ Ռուսիոյ քաղաքականութիւնն ընդունելու այն գաղափարին հետ, թէ երբեք դէպքը իր երկրին մեծնալուն ձեռնտու ըլլայ՝ Գաղղիան իր կողմանէ չկրնար ինքզինքը վտանգի մէջ ձգել և պատերազմիլ իբր ըն[illegible]»:

Նեսէլրոտ 14 սեպտեմբերի 1829, Տաճկաստանի հետ Ադրիանուպոլսի մէջ հաստատուեց դաշինք մը, որ ամենայն ազգաց կը բանար Տարտանէլլին ու Վոսփորը, և Ռուսիոյ երկու գետերին դիրքը կ'ապահովցընէր Սեւ ծովուն վրայ, որ են Դանուբ և Ռիոնի: Նոտարակցաց յետ այս թղթակցութեանց ով նոր բարգաւաճանք կ'առնուին Ռուսիոյ ծովային զօրութիւնը և իր բերդից անպարտելութիւնը, 'ի վերայ որոյ ամենայնի փառաւոր Կատարինէի խորհուրդը անկատար կը մնային: Ռուս արծուին կանչ առնելով 'ի տես Կոստանդնուպոլսի աշտարակացը, խոհեմութեամբ իր զօրութիւնը չափեր էր, և իր չափաւորութիւնը Նեսէլրոտի խոհեմութեան արգասիքն էր, որ ոչ պէս էր դարձուց ամբողջ Եւրոպիոյ վրայ յարձըկելու պատրաստ մըրրիկն: Այն և է ուրիշ աշխարհակալութիւն չէր կրնար Ռուսիոյ համար Սեւ ծովուն բացուիլը ապահովել և այն պաշտպանութիւնը, զոր իրեն պահեր էր Սերբիոյ և Վալաքիոյ գաւառաց վրայ: Բայց քիչ ատենէն անակնկալ դէպք մը երկայն ժամանակ վտանգի մէջ ձգեց Ադրիանուպոլ-Դաշնակցութեան Եւրոպիոյ մէջ սահմանադրուած կարգաւորութիւնը: Պուրպոնեանց անդրանիկ ճիւղին գլխաւորն երեք օրուան մէջ գահէն կը ձգուի, և Կարոլոս Ժին անկումն ու թագաւորութենէ զրկուիլը, ռուսական խորհրդարանն այնչափ անոր պաղեցուցին Գաղղիոյ հետ, որչափ որ Գաղղիան իր համակրութիւնը յայտնեց Լեհաց համար, որ քաջալերուած էին Փարիզու դէպքովը Ռուսաց լուծը թօթափելու:

Այս պատերազմին մէջ Նեսէլրոտ կոմսը դարձեալ խնդրեց Անգլիոյ բարեկամութիւնը, որուն մինչուան այն ատեն թշնամութեան արիթներ տուեր էր, և իր յարաբերութեանց կարգէ դուրս պաղութիւնը գաղղիական խորհրդարանին հետ, կերպով մը տարածուեցաւ նաև քրիստոնական կառավարութեան վրայ ալ որ Վիէննա կողմնակցութեան ազդեցութեամբն՝ յայտնապէս ընդուներ էր Գաղղիոյ դաշնակցութիւնը, և 'ի շնորհս անոր կը թօղուր որ Հոլանտայէն բաժնուի Պելճիքա: Այս ծառայութիւն տեսնելով իր գործակալներէն, Նեսէլրոտ, ճարտար քաղաքագիտութեամբ մը՝ Անգլիոյ դէմ եղաւ ժամանաօրապէս յԱրեւելս. Խունքեար-Իսկելեսիի դաշնադրութեամբն 8 յուլիսի 1833, օսմանեան դուռն բողոքելին Ռուսիոյ շահուն հետ շղթայակապելու յաջողեցաւ, և իր լրտեսները մեծ գործունէութեամբ, մանաւանդ Պարսից Շահին քովն, Անգլիացւոց դէմ շփոթներ և վտանգներ յարուցին մինչուան Ասիոյ մէջնեղուանքն:

Գաղղիոյ և Մեծին Բրիտանիոյ մէջ եղած դաշնակցութիւնը միշտ կը տեւէր և անկարծելի արդիւնք առաջ բերեր էր, ոչ միայն 'ի Պելճիքա, 'ի Զուիցերի և յԻտալիա, այլ նաև Իբերական թերակղզւոյն մէջ: Արեւելից խնդիրը պիտի ըլլար այն առաւածն, որուն դէմ այս դաշնակցութիւնը պիտի խորտակէր: Ռուսական քաղաքագիտութեան գլուխ գործոցն եղաւ դաշնակցութեան այս քակտումն, որուն վրայ իրաւ է թէ Գաղղիա նոյն ատենները կրնար անհոգ ըլլալ: Կոմսն Նեսէլրոտ զանազան փորձեր ըրեր էր այս նպատակին հասնելու համար. Պարոն Պրունովին Լոնտրա ըրած ճամբորդութիւնն անօգուտ եղեր էր. բայց ջանիւք և յարատեւութեամբ՝ այն քաղաքագէտը դարձեալ Անգլիա դառնալով դեսպանի տիտղոսով (մարտ 1840) այնպէս խոհեմութեամբ և ճարտարութեամբ ձեռք առաւ կախ մնացած գործառնութիւններն, որ վեր-

Ջապէս հաստատեց նոյն տարւոյն յուլիսի 15ին այն անուանի դաշնադրութիւնն որ զԱնգղիան հեռացընելով Եւրոպական միաբանութենէն՝ Եւրոպիոյ մէջ ընդհանուր պատերազմ մը բորբոքելու վախն ընկաւ, և քիչ մը ժամանակ զԱնգղիան գործակից ընել տաճ. ռուսական քաղաքագիտութեան խորհրդոցը:

Այսպիսի զարմանալի գործառնութիւններէն քիչ ետքը՝ Նեսելրոտի դիւրագայթ առողջութիւնը ստիպեց զինքը քիչ մը հանգիստ առնելու. բայց Նիկողայոս կայսեր բովանդակ վստահութիւնը չներեց իրեն գործառնութեանց ծանրութենէն բոլորովին զերծանելու, և ռուսական քաղաքագիտութիւնը, որ Եւրոպիոյ հնարագիտագոյն քաղաքագիտութեանց մէկն է, շարունակեց ընդունելու անկէ կամ անոր միջնորդութեամբը բոլոր իր ազդեցութիւնքը. Երբ Նիկողայոս կայսրն, յամին 1844, ճամբորդութիւն մը ըրաւ դէպ 'ի Լոնտրա, կոմսն Նեսելրոտ իմացուց ծանուցագրով մը, որ քիչ մը ետև հրատարակուեցաւ, թէ ինչ նըպատակաւ կայսրն Անգղիա գնացեր էր. այս յիշատակագիրը կը վերաբերէր գլխաւորապէս Տաճկաստանի այն ատենուան վիճակին: Օսմանեան պետութեանն էութեան կարևորութիւնը ցուցընելէն վերջը, կոմսն Նեսելրոտ կ'աւելցընէր. «Անկարելի է չտեսնել թէ այս պետութիւնը քայքայման ճըշարտ տարերքը կը բովանդակէ: Անխոյս պարագայք կրնան անոր կործանումն երագել»: Այն յեղափոխութիւնն, որուն նշան տուաւ Գաղղիա յամին 1848, դարձեալ վտանգի մէջ ձգեց ինչպէս տասնըութը տարի առաջ, Նեսելրոտի հետևած քաղաքականութիւնն. Ազգայնութեանց այս արթըննալէն վախնալով՝ միտքը դրաւ յեղափոխութեան որոշողական հարուած մը տալ և Նիկողայոս կայսեր խորհուրդ տուաւ միջամուխ ըլլալու 'ի Մաճառստան: Այն ժամանակն որ Պալդա-Լիմանի դաշնադրութեամբը կայսեր յԱրևելս ունեցած ազդեցութիւնը կը զօրանար, կոմսն Նեսելրոտ բոլոր իր ճիգն թափեց միապետական տէրութեանց դաշնակցութիւնն հաստատընդելու, զոր վտանգի մէջ ձգեր էին յեղափոխական շարժմունքն: Յամին 1853 իր քաղաքականութիւնը խաղաղական և չափաւոր եղաւ, այնպէս կ'երևար թէ այն ատենէն կը զգար վտանգն առ որ կը դիմէր Ռուսիա, և միշտ ինքը զինքը պատրաստ ցըցուց խաղաղութեան դաշն հաստատելու նոյնէն՝ պատուաւոր հիմանց վրայ: Սակայն երբ Ռուսաց բանակներն ետ քաշուեցան Օմէր Փաշային զօրացն առջև Դանուբեան իշխանութիւններէն, կոմսն Նեսելրոտ գրեց, 29 յունիս 1854, այն ծանուցագիրն, որ արևմտեան պետութեանց առջև դրաւ և որով կը յայտնէր թէ Ռուսիա ամենևին դժուարութիւն մը չունի ստորագրելու այն արձանագրութեանն սկզբանցն, որ հաստատուեցաւ Վիեննայի մէջ նախընթաց ապրիլի 9ին, և պատրաստ է պահելու Տաճկաստանի ամբողջութիւնը և թողլու Դանուբեան իշխանութիւնները, պայմանաւ ձեռք բերելու յարմար ապահովութիւնք, և վերջապէս գործակից ըլլալու Տաճկաստանի քրիստոնէից իրաւունքն ապահովելու, միաբանակից ըլլալով եւրոպական երաշխաւորութեան, որուն տակ այս իրաւունքները պիտի դրուէին, առանց մէջ համարելով անմիաբանեալ Յունաց արտօնութիւնքը: Այս առաջարկութիւնքն հիմն պիտի ըլլային այն գործառնութեանցն, որոնցմէ աւաղ ընդհանուր զինադադարումն պիտի ըլլար թշնամութեանց. ամենքը գիտեն որ ընդունելի չեղան այս առաջարկութիւնքն, և խաղաղութեան պայմանները պատերազմի բաղդին ձգուեցան:

Յաջորդ օգոստոսի 3ին Ռուսաց սկըսան իրենց նահանջին շարժումն Պրուդէն անդին. այս բանս կարևոր քայլ մըն էր դէպ 'ի հաստատութիւն խաղաղութեան, զոր կոմսն Նեսելրոտ կը խնդրէր ուխտիւք ու բարբառով սրտիւ.

բայց նոյն ամսուն 26ին ուղղեց առ Կորչաքով իշխանն 'ի Սեննա ծանուցագիր մը պատասխանի Աւստրիոյ խնդրոյը որ խաղաղութեան չորս պայմաններ առաջարկեր էր արեւմտեան պետութեանց կողմանէ, և որոնց ընդունելութիւնը Պետերսպուրկի խորհրդարանը կը համարէր անմիաբանելի իր պատուոյն ու միանգամայն իր նիւթական և քաղաքական շահուն հետ։

Այս գործառնութիւններէ ետև, որոնց մէջ կոմսն Նեսելրոտ բոլոր իր ուղղութիւնն 'ի գործ դրեր էր, Սեւաստոպոլի անկումն պատճառ եղաւ Փարիզու դեսպանաժողովոյն և խաղաղութեան՝ որ ստորագրուեցաւ յ30 մարտ 1856։ Անկէ մէկ տարի առաջ՝ Նիկողայոս կայսրը գերեզման իջեր էր, և որդին Աղեքսանդր Բ իրեն յաջորդեր էր (2 մարտ 1855)։ Կոմսն Նեսելրոտ՝ մեր ժամանակին քաղաքագիտական ամենամեծ գործոյն մասնակից ըլլալէն վերջն՝ յարմար չսեպեց գործողութեանց բեռն շարունակ վրան առնելու. իրեն յաջորդ մը խնդրեց, փոխուեցաւ 'ի 29 ապրիլի 1856, և էր Աղեքսանդր Կորչաքով իշխանն, արտաքին գործոց պաշտամանն համար, թէև մէջ 1860 տարւոյն ապրիլ ամսէն 'ի վեր ունէր իբր օգնական առանձին խորհրդականն և ծերակուտի անդամ Մենիաֆֆն։ Բայց վեհափառ Կայսրը փոյթ ուզեց պահել անոր կայսրութեան քարտուղարի պաշտօնն։

Նեսելրոտի եռանդը և անձին նուիրումն իր քաղաքական ընթացիցը մէջ դ յիսունուվեց տարի տևեր էր, զինքը արժանի ըրեր էին բարձր և շքեղ վարձատրութեանց։ Ընդունած էր Ռուսիոյ և բոլոր Եւրոպայի գրեթէ ամէն պատուանշանաց աստիճանքը, և մասնաւորապէս Լէգէոն-Պատուոյ մեծ խաչն։

Ամուսնացեր էր Մարիամ-Կուրիէվ կոմսուհւոյն հետ, որ կայսերութեան ելեմտից պաշտօնէի մը դուստրն էր, և որ կորսնցուց 5-6 սեպտեմբերի գիշերը 1849 տարւոյն. որդի մը ունեցաւ Տիմիտրի Նեսելրոտ անուամբ ծնեալ յամին 1816, որ տէրութեան խորհրդական է, և Ռուսիոյ կայսեր սենեկապետ. և երկու ալ աղջիկ, մէկն է կոմսուհին Միքայէլ Գրաբգովլիչ, միւսն է կոմսուհին Սէպախ, ամուսին Սաքսի պաշտօնակալին 'ի Փարիզ։

Երկրագործական փորձ մը:

Ազդարար Երկրագործութեան[1] ըսուած գաղղիական օրագրին մէջ կը կարդանք թէ անցեալ տարիին մէջ երկրատէր մը եզական փորձ մըն է ըրեր, որուն արգասիքն ամէն ակընկալութենէ վեր եղաւ։ Չորս գետնախնձոր առնելով անոնցմէ երկուքը կը բովանդակէին իւրաքանչիւրը մէյմէկ բակլայ, և միւս երկուքը մէյմէկ ոլոռն[2]։ Քիչ ժամանակէն բակլաներն ու ոլոռներն անձեցան զօրաւոր ընձիւղներով, և երկրատիրոջ սեղանոյն չորս ափսէ առատ կերակուր մատակարարեցին։ Բայց աւելի դիտելու արժանի բանն էր որ գետնախնձորները զարմանալի կերպով բազմաբերեցին, և հիւանդութենէ չբռնուեցան, և իրենց ընձիւղները դունաթափութիւն չկրեցին։ Իսկ որ մեծն է՝ անոնց խառնուրդներուն արտաքոյ կարգի բազմացան. առաջինը տուաւ յիսունութը խառարտ, երկրորդը՝ երեսուն, երրորդը՝ քսանուինը, չորրորդը՝ քսանըհինգ ամէնն ալ քաջառողջ։ Այսպիսի է, կ'ըսէ վերոյիշեալ օրագիրն, այս փորձիս ելքը, որ երկրորդ անգամ այս տարի պիտի կըրկնուի աւելի ընդարձակ կերպով։

1. Գղ. Moniteur de l'Agriculture.
2. Տճ. Պէզէլիէ։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Չորեքտասաներորդ դար։

ԺԴ. Պատկեր. ամ տեառն 1300–1399

Յովհաննէս Արճիշեցի :	*Մեկնութիւն պատարագի համառօտ։*
Բարսեղ Մաշկևորցի :	*Մեկնութիւն Մարկոսի աւետարանին։*
Եսայի Նչեցի :	Ա. *Մեկնութիւն Եզեկիելի։* — Բ. *Մեկնութիւն քերակա նի։* — Գ. *Դաւանութիւն հաւատոյ։* — Դ. *Թուղ շրջաբերական առ Հայս։* — Ե. *Գրուածք ինչ մա նունք։*
Հեթում արքայ :	*Ոտանաւոր յիշատակարան Աստուածաշնչի։*
Հեթում պատմիչ :	*Պատմութիւն Թաթարաց**։
Յովհաննէս Գառնեցի :	*Տօնապատճառ։*
Մխիթար Այրիվանեցի :	*Ժամանակագրութիւն։*
Սմբատ պատմիչ :	*Պատմութիւն կիլիկեցւոց։*
Յովհաննէս Որոտնեցի :	Ա. *Մեկնութիւն Յովհաննու աւետարանին։* — Բ. *Համա ռօտ մեկնութիւն ժդ. թղթոց Պօղոսի։* — Գ. *Համա ռօտ մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի։* — Դ. *Ճառ ինչ և քարոզք։*
Գրիգոր Տաթևացի :	Ա. *Հարցմանց գիրք**. — Բ. *Քարոզգիրք։* — Գ. *Լուծ մանց գիրք։* — Դ. *Քաղուածոյք ի Ս. Գրոց։* — Ե *Քարոզք և մեկնութիւնք։* — Զ. *Ոտանաւոր գովես յՈրոտնեցին։* — Է. *Կանոնական բանք վասն աթ ոռոյն Աղթամարայ։*
Գէորգ Երզնկացի :	Ա. *Խրատ վասն մկրտութեան։* — Բ. *Քարոզ հրեշտակա* — Գ. *Խրատ վասն պահքի։*
Տիրատուր վարդապետ :	Ա. *Քարոզք ինչ։* — Բ. *Հանելուկք իմաստասիրականք։*
Բարթողիմէոս Բոլոնիացի. Լատին :	Ա. *Մեկնութիւն վեցօրէից։* — Բ. *Քարոզգիրք։* — Գ *Մեկնութիւն Յովհաննու աւետարանի։* — Դ. *Թուղ կանոնական։*

Յայսմ դարու եղեն թարգմանութիւնք գրոցն Բեդայ քահանայի և Մեծին Ա բերտի։

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 9 | 1862 | ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1

ՀԱՑԱԴԻՐ

Ս. Սահակ Պարթեւ

28 Նաւասարդի. — 7 Սեպտեմբերի

Կէս դարէ աւելի էր որ Հայաստան յերկու վիճակ բաժնուած ըլլալով՝ երկու ինքնակալ տէրութեանց վերատեսչութեան տակ, Պարսից և Յունաց, անոնց երկար և աշխարհաւեր կռիւները գրեթէ բոլորովին դադրեցուցեր էր։ Բայց Յազկերտ Բ հազիւ թագաւորած Պարսից, յամի 439, անպատճառ պատերազմ հրատարակեց. հրաման տուաւ իր յառաջապահ սահմանակալ գունդերուն, որ մէկն Ասորեստանէն երթայ Մծբնայ վրայ, մէկ այլն յԱտրպատականէն մտնէ ՚ի Հայաստան, Յունաց հայկական բաժինը խլելու։ Այս գունդս՝ Երասխայ հովիտը և Վանայ տարատափը անջրպետող միջոցէն փութալով կ՚ելնէ, Ծաղկոտան վայելչութիւնները կոխկռտելով կու փճացնէ, տօնահանդէս Բագրևանդայ բարձրատափին վրայ կու բանակի. և առանց ակնածութեան և գթոյ՝ կու գայ նոյն իսկ անոր չքնաղ գլուխ տօնագլուխ տեղւոյն՝ Բագաւանին քով՝ իր զօրապետաց վրանները կու զարնէ։ Որքան այլափոխեր էր Բագաւան այն առջի զուարթածաղիկ պայծառութենէն, զոր անցեալ ամիս տեսնէիր, Հայկակ. և սակայն շատ ատեն չէր անցած այս երկու կերպարանաց մէջ. հազիւ տասն տարի էր՝ որ Այրարատայ թագաւորին բունն չէր կանգներ ՚ի Շահապիվան, և ոչ իր դրօշներն ու վաշտերն երևէին ՚ի Բագաւան։ Բագաւան թէև դեռ իր հեթանոսական անունը պահէր, բայց գրեթէ դար ու կէս առաջ Լուսաւորչայ աջով օծուած էր, Տրդատայ և իր աշխարհախումբ բանակին հոն մկրտուած

տեղն. և Տարօնոյ դիցաւանին հետ՝ նուիրեալ էր Ս. Յովհաննու Մկրտչի. որոյ անունը առնլով իր սրբեալ ճակատուն վրայ Թագաւորն Տրդատ, իր յիշատակն այլ խառնեց Մկրտչին հետ. անոր համար շատոնք կարծեն թէ յանուն Յովհաննու–Տրդատայ Թագաւորի՝ Ս. Յովհաննէս կոչուի մինչև ցայժմ Բագրևանդայ ԽՈՒՆԿԵԱՐԷ անուանեալ տաճարն և վանքն. և 'ի միացեալ յիշատակ Տրդատայ, Լուսաւորչի և Յովհաննու Մկրտչի՝ Հայոց ամենէն սրբազան ուխտատեղեայ մէկն է եղած. և հիմա մեր աշխարհքին սրբազան տաճարաց ամենէն վսեմագոյնն է աւհեղակերպ մեծութեամբն և հնութեամբն. գեղեցիկ ծնունդ ճարտարապետութեան մեր Խորայել վարպետին և առատաձեռնութեան Հերակլի կայսեր. որոյ շինութեանն աւարտը և նաւակատիքը Հայոցիրն նշանակէ 'ի 28 նաւասարդի (որ է 7 սեպտեմբերի) 639 ամին: Այսօրուան քեզի յիշելիքս այլ, Հայկակ, զարմանադէպ զուգութեամբ նոյն օրաթուին նշանակ է և նոյն տարեթուին, այսինքն յեօթն սեպտեմբերի յամին 439, ճիշդ 200 տարի առաջ: Այս տեղն Բագաւանի Ս. Յովհաննէսն կայսերականն կերպարանքը չունէր, սակայն անշուք շինուած մ' այլ չէր, Գրիգորի և Տրդատայ դաստակերտն ըլլալով. վասն այսորիկ ոչ միայն պաշտօնասէր ժողովուրդք, այլ և ժողովրդապետք և հայրապետք գային պատուելու և պաշտելու զտեղին յիշատակաց:

Այս ահա հիմ' այլ Յազկերտի վաբաղացեալ զօրաց արշաւանաց առեն, հոն Բագաւանայ խաղաղաւէտ խորանները քով քաշուած կու նստէր, և երկայն գիշեր մը լուսապահող լապտերի մը պէս՝ որ դանդաղ առաւօտուն մօտ պսպղալով կու մարմրի, այնպէս կու հսկէր 'ի գերեզման գոգացեալ իննսնամեայ ծերունի մը, բայց աստուածափայլ աստուածապատիւ ծերունի մը, որոյ նման՝ ամենայն բարեմասնութեամբքն և ծայրացեալ հաստակուն, ոչ յառաջ և ոչ յետոյ չերևցաւ 'ի Հայաստան: Սա է թոռան թոռնորդւոյ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, մեծ կաթուղիկոսն Հայաստանեայց ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ: Մէն կենսագիրքն վկայեն թէ ծնած և մեռած է մի և նոյն ամսաթուոյ մէջ նաւասարդի 30ին. վախճանած տարին յայտնի նշանակեալ ըլլալով, և շաբաթուան օրն այլ (հինգշաբաթի), կ'իմանամք որ այդ նաւասարդն շարժական ամսոյն է, որոյ 30ն էր 28 անշարժ նաւասարդի, յամին 439, և 7 սեպտեմբերի. իսկ իր ծնած տարին՝ ըստ շարժական տարւոյ նաւասարդի 30ն քսան կամ 21 օր այլ ետք էր, որով Ս. Սահակայ ծնած օրն կ'ըլլայ սեպտեմբերի 27, համարելով թէ ծնած տարին է Քրիստոսի 452-55 թուոց մէջ: Յայսմաւուրաց մէկն կ'ըսէ Սահակայ համար, Կեցեալ ամս ծԶ, (56) զոր ուղղագրելով ձԶ մեզի կ'ընծայէ կենաց տարիքը 86, և ծնած տարին 354. իր աշակերտքն[1] վկայեն թէ հասաւ "'ի յերկար ծերութիւն". սակայն անտեղի է պատմչաց ոմանց ըսածն՝ թէ 110 կամ 120 տարի ապրած ըլլայ Ս. Սահակ. վասն զի այդ թուով ծնունդն կ'ելնէ յ'319 կամ 329 թւին Քրիստոսի, յաւուրս Ս. Լուսաւորչի: Բնական է Ս. Սահակայ 86-90 տարուան կենաց՝ դեռ սովորական երկայն՝ շրջան մ' այլ. որ և երկարութենէն աւելի նշանաւոր եղաւ իրեն պատահած դէպքերով և անձինքներով. որով ոչ միայն ազգային պատմութեան այլ և ընդհանուր նոյնաժամանակ պատմութեան մէջ լաւ նշանելի է. ազգայնոյ մէջ՝ թէ քաղաքական թէ եկեղեցական և թէ ուսումնական տեսութեամբք, իսկ օտարաց առջև՝ աւելի եկեղեցական մերձաւորութեամբն: Սահակայ երկայն կեանքն և երկայն կաթուղիկոսութիւնն (51 տարի), սնունդն և զարգացումն 'ի Կեսարիա և 'ի Կոստանդնուպօլիս, զինքը մերձաւոր և ծանօթ և շաղկապ ըրին այն մեծամեծ Անձանց՝ որք եկե-

1. Ղազար Փարպեցի:

զեցւոյ մէջ վեհագոյն յեղանակ մը բովքրէն, անոր ամենէն գերապանծ Հայրապետքն ըլլալով։ Այս յեղանակս „այն ատենն է, կ'ըսէ Ս. Խլմէն, որ Եկեղեցին ընկերական օրինօք այլ հիմնեալ հաստատեցաւ և հասարակային տէրութիւն մը դարձաւ. այն ատենն է՝ որ 'ի պերճախօսութեան և 'ի դըպրութեան յառաջ բերաւ այն վսեմ և պայծառ հանճարները, որոց ոչ երբեք նման գտուեցան հաւասարորդք՝ բայց եթէ Գաղղիոյ ժէ դարու սըրբազան քարոզիչքն։ Որչափ մեծամեծ մարդիկ, որքան գերագոյն ճարտասանք ելան՝ Ս. Աթանասէն մինչ 'ի Ս. Օգոստինոսի միջոցն. ինչ հըրաշազօր մտաւորական շարժմունք բոլոր հռոմէական աշխարհքին մէջ. ինչպիսի տաղանդներ խորհրդական մրցմանց մէջ հանդիսացեալ. ինչպիսի ոյժ մտացկան՝ հաւատոյ վրայ բանեցուցած. ինչպիսի կերպարանափոխութիւն բովանդակ ընկերութեան, որ եղաւ ձայնիւ այն կրօնից՝ որ գետնադամբաններէն կու վերանայ 'ի փախոյս Կեսարուց, որ ուզածին պէս 'ի գործ ածէ՝ իր մարտիրոսաց արեամբ մաշեցուցած սուրը... Ասոց և արիութեան ամենէն ամօթալի ցածութեան լքած ատենն է, երբ ներքինիք կառավարէին զինքնակալութիւն, և բարբարոսք վրդովէին, այն ատենն էր որ Աթանաս մը, Բարսեղ մը, Գր. Նազիանզացի մը, Ոսկեբերան մը, Ամբրոսիոս մը, Օգոստինոս մը՝ կու լսեցնեն ամենէն մաքուր բարոյականը և ամենէն գերագոյն պերճախօսութիւնը։ Միայն ասոնց հանճարն կանգուն մնաց ինքնակալութեան ընկնալու ատեն. կործանմանց և փլատակաց մէջ ասոնք՝ հիմնարկուք կ'երևան. և յիրաւի, վասն զի ճարտարապետք էին այն մեծ կրօնական շինուածոյն՝ որ սկսաւ փոխանորդել հռոմէական ինքնակալութիւնը“։ Մեր Հայոց ազգին այլ հին թագաւորութիւնն և ինքնատիրութիւնն վերնալու ատեն՝ Ս. Սահակ չէր որ զազգն և զեկեղեցին կանգուն պահեց՝ մինչև ցայժմ. (Թերևս աւելի քան) հաւասար այդ յոյն և լատին սուրբ Հարց, որոց ոմանց[1] կենաց վերջին կայծերը տեսաւ

1. Ս. Սահակայ ծնած տարին (354) և քիչ ամիս վերջ (13 Նոյեմբ.) ծնաւ արևմտեան (և Թերևս ընդհանուր) եկեղեցւոյ մեծագոյն վարդապետն՝ Ս. Օգոստինոս. անոր վարդապետակիցքն՝ Ամբրոսիոս և Հերոնիմոս 14 ամեայ պատանեակք էին (ծնեալք յ'340). Ոսկեբերան՝ որ Ս. Սահակէն 10 տարի վերջ սկսաւ հայրապետութիւնը և անկէ 32 տարի առաջ լմնցուց, տասնամեայ մանուկ էր (ծնած յ'344)։ Ս. Սահակ իր պապուն պապուն կենդանի օրհնութիւնն առած է, վասն զի Ս. Վրթանէս վախճանեցաւ հաւանօրէն յամին 355. յաջորդ տարին (356) Եգիպտոսի և ամենայն միանձանց արեգակն մտաւ, սուրբն Անտոնիոս 105 տարուան. տարի մը ետև, 357, նոյնպէս հարիւրամեայ վախճանեցաւ Ոսիոս՝ որ Նիկիոյ Ա. տիեզերական ժողովոյն գահագլուխ բազմեր էր. այն ժողովոյն և բոլոր արևելեան Ս. Հարց պարագլուխն մեծն Աթանաս՝ Ս. Սահակայ պատանութեան ատեն իր գահուն վրայ կ'ելնէր կ'իջնէր, († 373) և Թերևս ընդունէր էր զնա յԱղեքսանդրիա իբրև թոռն իրեն աթոռակից հայրապետաց. ևս առաւել Ս. Կիւրեղ յԵրուսաղէմ, որ վախճանեցաւ Ս. Սահակայ կաթողիկոսութենէն 3 տարի առաջ (386), և իր յաջորդն Յովհաննէս հայրապետ։ Մեծափառ և վայելչաբանն Բարսեղ՝ որ Մեծին Ներսիսի հետ կարգ առեր էր, անշուշտ անոր որդւոյն մեծարող դաստիարակ այլ եղաւ, և իր կարգակցին եղերական մահը ողբալով կու սպասէր որ փոխանակ Նորճայցի Սահակայ՝ Ներսիսածին Սահակն իրմէ առնու իր հարց նման կաթողիկոսութեան ձեռնադրութիւնը. բայց կանխեց մահն (379). որ և յաջորդ տարին (380) մարեց Ասորւոց առաքելատեղերուն արեը, զՍ. Եփրեմ։ Մեծին Բարսղի հոգեկից տարեկից և պատուակիցն Գրիգոր Աստուածաբան՝ վախճանեցաւ Ս. Սահակայ կաթողիկոս նստած տարին (389). իսկ անոր (Բարսղի) հարազատ եղբայրն Գր. Նիւսացի՝ անոր կաթողիկոսութեան 12դ տարին (400). արիասիրան Ամբրոսիոս յիններորդ տարի կաթողիկոսութեան Սահակայ (397)։ Քիչ մ'ետև (403) վախճանեցաւ Ս. Եպիփան իբրև հարիւրամեայ. Երուսաղէմի հայրապետն Յովհաննէս 'ի 25դ տարին (414). Թէոփիլոս Աղեքսանդրացին յ'30դ տարին (418). Ս. Հերոնիմոս յ'32դ տարին (420). մեծն և տարեկիցն Օգոստինոս ի42դ տարին (430)։ Ակակ Բերիոյ եպիսկոպոսն 112ամեայ 'ի 44 տարին կամ այլ ետև. իրմէ քիչ առաջ ետև երկու Ակակք այլ, եպիսկոպոսք Ամդայ և Մելիտինոյ։ Վերջապէս այն ամենայն գիտուն և սրբազան հրաշալի անձինքն, որք 'ի կիսոյ Դ դարուն ց'կէս Ե դարու փայլեցան յաշխարհի, և եկեղեցւոյ Հարք և սիւնք հաստատութեան կ'ըսուին, ամէնքն այլ անցան Ս. Սահակայ աչաց և կենաց առջևէն. իր գահակիցն և երբեմն գահագլուխն՝ քաղաքահաւան Փիրմոս արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ՝ վախճանեցաւ նոյն իսկ Ս. Սահակայ վախճանած տարին. և այն մեծերէն՝ միայն Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացի և Ս.

իր Նորավանք աչօքն, ոմանց պայծառագոյն օրերուն հասաւ, ոմանց կենակից և աթոռակից եղաւ, շատերուն՝ և նաև իրմէ վերջ սկսողներուն՝ շրջանին լմընցընելը տեսաւ, և հազիւ զոմանս թողուց դեռ իրենց պայծառ աթոռին վրայ։ Նոյնցմէ ոմանց, և անոնց 150 ընկեր հայրապետաց Ա. Կոստանդնուպոլսոյ և Բ տիեզերական ժողովոյն, յամին 381, հաւանօրէն ականատես եղաւ, իր կաթողիկոսութենէն ութ կամ ինն տարի առաջ, երբ թերևս սուրբ կարգ այլ առած չէր, բայց իբրև որդի և թոռնորդի սուրբ քահանայապետաց և վկայից՝ ծանօթ էր ՚ի դրան կայսերաց։ Քահանայապետութենէն առջի կեանքը, 35 տարի, աւելի հայաստանէ դուրս քան ներսը անցուցած կ՚երևի։ Բոլոր մեր նախնի լուսաւորչազարմ հայրապետք՝ Յունաց մէջ կըրթութիւն առած են. մանաւանդ Ս. Ներսէս, որ նախ՝ ՚ի Կեսարիա և յետոյ ՚ի Պօլիս վարժեցաւ յուսմունս. և ըստ պատմչաց ոմանց, առաջին քաղաքին մէջ իր պատանեկութեան ատեն Վարդան Մամիկոնեան նախարարին Սանդուխտ դուստրը կին առաւ, ըստ այլոց (որ աւելի հաւանելի է) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ասպիոն անուամբ ազնիւ (Յոյն) իշխանազին դուստրը, որ և յետ երեք տարւոյ վախճանելով՝ թողուց զՆերսէս այրի պատանի մը. բայց անոր հասակին և մեծ սրտին մխիթարանք, և յաւիտենական մխիթարանք՝ միածին որդեակ մը, զմեծն ՍԱՀԱԿ։ Թերևս աշխարհքիս մէջ չէ եղած քան զասոնք՝ վեհագոյն հայր մը վեհագունի որդւոյ։ Աստուած միայն մեր եկեղեցւոյ շնորհեց 140 տարւոյ չափ՝ Ղևտացւոց նման՝ քահանայապետական պայազատութիւն, որք վեց ազգ զիրար յաջորդեցին։

Սահակ ՚ի Կոստանդնուպօլիս և ՚ի

Պրոկղ՝ Ոսկեբերանի աշակերտն և աթոռոյն ժառանգն, երկուքն այլ Նեստորի գլխաւոր ախոյեանք, և բարեկամք և թղթակիցք Սահակայ՝ և տարւոք կրսերը՝ իրմէ քանի մը տարի ետև միացան իրենց փառաւորեալ ժողովակցացն յերկինս։ (Կիւրեղ † 444. Պրոկղ † 446)։

Կեսարիա վարժեցաւ իր ցեղին և աստիճանին յարմար ուսմանց. յունարէնը իբր մայրենական լեզու գիտէր, և ուսմամբ այլ այնքան հմուտ էր անոր քերթականական արուեստին, որ նոյն իսկ բնիկ Յունաց վարդապետներէն շատը կու գերազանցէր[1]. ասորերէն այլ գիտէր անշուշտ չափաւորապէս. պարսկերէնն այլ՝ իբրև տիրող լեզու ՚ի Հայս. իսկ իր և մեր բնիկ հայերէն լեզուին՝ թագաւորն կրնայ ըսուիլ, կամ առաջին հօյակապն. վկայ՝ հայերէն աստուածաշունչ գիրքն, որ իր ոսկի գրչէն և մեղր լեզուէն առած է իր մեծագոյն ողորկութիւնը և պայծառութիւնը, քան զոր քաղցր և կակուղ հայախօսութիւն չկայ ազգերնուս մէջ. և թերևս ըստ այսմ մասին՝ քան այլովքն՝ արժանապէս գերազանց դասուի քան զամենայն թարգմանութիւնս Ս. Գրոց։ Իր աստուածաշնորհ հայրն՝ Մեծն Ներսէս, լաւ գիտնալով և թերևս տեսնելով այլ իւր անարժան հօրը, Աթանագինէի, և հօրեղբօրը (Պապայ) անվայել վարքը, և խանգարեալ արքունեաց հրապոյրքը, չեմ տարակուսիր որ թողեր էր իր դեռաբոյս ծնունդը զգոյշ տեղ և զգոյշ վարժապետաց ձեռք. որոց մէջ մնալ աւելի ընտրեց Իսահակ այլ, քան հօրը ահեղատխուր մահուընէն ետև՝ փութալ անոր գահը ելնել հազիւ 20ամեայ հասակաւն, ինչպէս Ս. Գրիգորիս իր պապուն հօրեղբայրն (15 ամեայ), կամ նոյն իսկ իր հայրն Ներսէս, որ չէր աւելի քան զ՚25ամեայ նորահաս երիտասարդ մը՝ գահը ելած ատեն, և ոչ աւելի քան զ՚35ամեայ ՚ի գերեզման իջած ատեն[2]։

Ս. Սահակ այլ կանուխ կարգուեցաւ, Լուսաւորչայ աթոռոյն ժառանգ մը աւելցնելու համար. բայց Աստուած սահմաներ էր իրմով դադրեցնել այն յաջորդութիւնը. և հրաշալի երկայն տեսիլքով մը յայտնեց անոր՝ մինչ դեռ

1. Ղազար Փարպեցի։

2. Ամենայն գաւազանագիրք մեր և պատմիչք Ս. Ներսէսի 34 տարի կու տան քահանայապետութեան. այդ թիւն իր կենաց տարիքին տալու է։

սարկաւագ էր, և Վաղարշապատայ մայր եկեղեցւոյն, Էջմիածնի մէջ, հրակումն կ'ընէր աւագ հինգշաբաթի գիշեր մը, իր ազգին եկեղեցւոյն հանդիպելիքն ուխտապահ և ուխտազանց հաւատացելոց գործովք։ Միայն դստրիկ մ՚ ունեցաւ Ս. Սահակ յամուսնոյն, զոր ամուսնանեց իր անուամբն Սահականոյշ, և տուաւ 'ի կնութիւն Համազասպայ Մամիկոնէից տեառն[1]. 'ի Համազասպայ ծնան իրեք սահակավայել կորիւնք, Կարմիրն Վարդան, Համազասպեան և Հմայեակ. որոց առաջինը իրեն որդեգրեց իբրև հարազատ ժառանգ. բայց Վարդան այլ իր սուրբ պապուն պէս արու զաւակ չունեցաւ՝ իր Դստրիկ կնոջէն, այլ աղջիկ մը, Վարդենի և Շուշանիկ կոչուած, զոր գգուեց Մեծն Իսահակ իր պապական ծնգաց վրայ, և սնուցեց իրեն պայազատ, թողլով անոր այլ իր սեփական հայրենի ժառանգութենէն[2]. հաւանօրէն իր թոռան թոռունքն այլ տեսաւ Ս. Սահակ, այսինքն Շուշանկան շառաւիղքն, որ՝ ափսոս, դժնկի մը հետ զուգեցաւ, Վազգենի Վրաց բդեշխին. սակայն այնով այլ աւելի ինքն զարմանալի և տանելի եղաւ։ Վարդանայ մէկայլ եղբարց ցեղն արու զաւակօք յաջորդեց ինչուան ԺԳ դար (թերևս անկէ ետև այլ), և Ս. Սահակայ արեամբը Պահլաւունի ըսուեցաւ. արեան հետ արդիւնքն այլ ժառանգեց արժանապէս. և ԺԱ-ԺԲ դարերու մէջ շատ արժանաւոր անձինք ընծայեց աշխարհի և եկեղեցւոյ. և այսպէս կատարեցաւ իր տեսլեան մէջ հրեշտակին խոստումն, թէ վերջի ատեններն իր ցեղէն նորէն քահանայապետներ պիտի ելնէին, և էին Գրիգորեանքն և Ներսիսեանք, յետ կիսոյ ԺԱ դարու ցվերջ ԺԲ դարուն։

Ս. Սահակայ վարքն չորս նշանափայլ երևոյթ կ'ընծայեն նկատմամբ իր անձին և ազգային պատմութեան. Ա. ուսումնական պայծառութիւն կամ հայերէն դպրութիւն, որ իր գործակցութեամբն զարգացաւ. — Բ. Եկեղեցական կարգաց վայելչութիւն, որոց նոյնպէս հիմնադիր կրնայ ըսուիլ, յետ Ս. Լուսաւորչին. — Գ. քաղաքագիտական կամ քաղաքական տեսչութիւն, որոյ մասնակից եղաւ հաւատար իր հօրն, և աւելի քան զամենայն օտար հայրապետս. — Դ. անձնական առաքինութիւնք, կամ նուիրական կեանք։ Անոնցմով կ'երևի սուրբն Սահակ աշխարհքիս մէջ փայլած ամենէն պայծառ հոգւոց մէկն. խորին տեսութեամբ, հարուստ հանճարով, տաք սրտով, գործունեայ կամօք, վսեմ զգացմամբք։ Այս չորս գլխաւոր դիտելեաց վրայ կ'ուզեմ դարձընել աչքդ, Հայկակ, թէ և համառօտ տեսութեամբ, քան պատմական դադարմամբ։

Որչափ որ Ս. Սահակայ ժամանակն փառաւոր և պայծառ էր ըստ եկեղեցական կարգի, այնչափ այլ անշուք և անշնորհք մեր բնիկ աշխարհին քաղաքական վիճակն. իր երախայութեան տարիները, նոր յաթոռ նստեր էր Տիրան Թագաւոր, սկիզբն ազգերնուս կործանման, իր անքրիստոնեայ վատ և թոյլ վարուք. որոյ դէմն ջանալով Ս. Յուսիկ՝ պապահայր Սահակայ՝ զոհ եղաւ. Տիրանայ յաջորդն Արշակ՝ չարագոյն քան զհայրն, վեհագոյն քան զՅուսիկ քահանայապետ ունեցաւ՝ անոր թոռը, զՍ. Ներսէս, որ ժրութեամբ ջանաց այնպիսի մոլի անձին իշխանութեան ատեն թէ զաշխարհքն թէ զեկեղեցին չէն պահել. նոյնպէս անկէ այլ մոլի որդւոյն ատեն, Պապայ, որոյ անօրէնութեանն ինքն այլ զոհ եղաւ։ Նրմէ վերջ 15 տարւոյ չափ Հայաստանի քաղաքական շփոթութեանց միջոց, Պապայ, Վարազդատայ, Արշակայ և Վաղարշակայ և Խոսրովու թագաւորութեանց ատեն՝ չորս կաթուղիկոսք նստան օտար ցեղէ. ասոնց վերջնոյն ատեն Խոսրով Գ յաջողեցաւ ազգին յերկու բաժնուած նախարար-

1. Յորմէ կու համարուի թէ ինքն չէր որդի դստեր Մամիկոնէից տեառն։

2. Որոյ մէջ յիշատակուի աւետարան մ՚ այլ՝ իր պզտիկէն մասանց խնդրելոյն. կ'ըսուի թէ ինքն ձեռքն շատ գրքեր այլ գրեր էր։

ները միաբանելով հանդարտեցնել ըզՀայաստան. և յամին 389 նստուց յաթոռ մեծին Ներսիսի՝ անոր արժանաժառանգ որդին, զմեծն Սահակ, որ այն ատեն իր հօրը վախճանած տարիքն ըլլալով և անոր ձիրքն և շնորհօք զարդարեալ և յաւելեալ, կերպով մ'այլ անոր քահանայապետութիւնը նորոգեց և յառաջ վարեց ամբողջ կէս դար: Խոսրով քան զայս մեծ շնորհք չէր կրնար ընել իր ազգին. և այնքան մեծ եղաւ և գովելի շնորհքն, որչափ որ անով իր անձնական շահուն վնաս բերաւ. վասն զի այնպիսի կաթուղիկոս մը իր աթոռոյն հեղինակութենէն զատ, թագաւորաց ազգական այլ ըլլալով՝ ազգին վրայ մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար. այս բանս վախ բերաւ Պարսից թագաւորին. և որովհետև Խոսրով առանց իրեն իմացնելու՝ այնպիսի նշանաւոր անձ մը Հայոց սրբազան գահուն վրայ բարձրացուց, զերկուքն այլ պարտաւոր սեպեց. և զի Խոսրով ուրիշ ինքնագլուխ գործեր այլ կ'ընէր, և ինչուան իրմէ գլուխ քաշելու և Յունաց հնազանդելու կուսպառնայր, խաւրեց իր Արտաշիր որդին որ զԽոսրով վերցընէ 'ի թագաւորութենէ, զՍ. Սահակ այլ 'ի հայրապետութենէ: Խոսրով խաբուելով և տխրելով՝ Արտաշրի ձեռքն ընկաւ. և տեղը դրուեցաւ իր եղբայրն Վռամշապուհ (390). որ քան զեղբայրն զգուշաւոր և վախկոտ գտնուելով՝ ինքնագլուխ բան չէր ըներ. անոր համար չհաւանեցաւ Ս. Սահակայ խընդրոյն այլ, որ դստերը (Սահականոյշ) աղաչանօք խնդրեր էր իր փեսայն Համազասպ Մամիկոնեանը սպարապետ գնել Հայոց, փոխանակ նոր վախճանածին (Սահակայ ասպետի): Այս բանս երկրորդ պատճառ մ'եղաւ Ս. Սահակայ՝ անձամբ երթալու առ թագաւորն Պարսից և միտքը շինելու: Գնաց 'ի Տիզբոն, տեսաւ արքայից արքայն, հաճելի և պատկառելի եղաւ անոր. խնդիրքները ընդունեցաւ, զՀամազասպ ոչ միայն սպարապետ կարգեց, այլ և Հայոց նախարարաց մէջ բարձրացուց պատուով ինչուան 'ի հինգերորդ գահն. ուրիշ պարտաւոր սեպուած նախարարաց այլ ներումն առաւ, և անոնց պատուոյ կարգերը նորոգելով՝ դարձաւ առ Վռամշապուհ, և անոր ձեռքով այլ հաստատել տալով Հայոց Գահնամակը, իր սուրբ հօրը նման նորէն նորոգիչ եղաւ քաղաքական դասակարգութեանց այլ, և ևս առաւել աշխարհքին խաղաղութեան և շինութեան: Բայց քաղաքական խնամքը թողլով առ խոհեմ թագաւորն Վռամշապուհ, ինքն սկսաւ մեծ հոգով և ջանքով իրեն վայլածը հաստատել և աճեցնել, եկեղեցական բարեկարգութիւնը, որ շատ տարիներէ վեր խանգարեր էին շատ տեղ. և անարժան սովորութիւնք տիրեր: Ուղղութեան համար բաւական գիտութիւն և հմտութիւն, կամք և ոյժ ունէր. բայց ուղղութիւնը հաստատուն և մնայուն ընելու համար՝ կարևոր հնարք մ'այլ կար՝ որ կու պակսէր իր հօրը, և Յուսիկան և Լուսաւորչի անգամ. այսինքն է ազգային լեզուի դըպրութիւնն, որ 'ի վաղուց խափանեալ էր, ընիկ գիր խափանուելուն համար. և անով՝ օտար լեզուներ (յոյն, ասորի և պարսիկ) սորվիլ ստիպէին թէ աշխարհականք և թէ եկեղեցականք՝ իրենց արտաքին և սուրբ պաշտամանց մէջ վարելու. և ամէնքն այլ հաւասար լեզուաց յաջողութիւն չունենալով՝ 'ի հարկէ կրթութեան և կրօնից մեծ պակասութիւն կ'ըլլար: Պէտք էր հայերէն գիր հնարել: Այս հնարքը Աստուած մեր քահանայապետին մովսիսանման գաւազանին չտուաւ, այլ իրեն ահարօնանման աջակցին՝ Ս. Մեսրովպայ:

Այս անձը դու լաւ կու ճանչես, Հայկակ, որ յամենայնի ընկերն ու գործակից եղաւ մեծին Սահակայ, գրեթէ և կենակից. (անկէ հինգ ամիս ետև յաշխարհէս ելաւ և անկէ այլ քիչ մը առաջ յաշխարհ եկած կ'երևի). նախ Ս. Ներսիսի փոքրաւոր էր, և ա-

ար վանականաց մահուն առեն բամբանեըմնիկ ընելով՝ աւանդեց յետնոց․ յերոյ Հայոց Թագաւորին արքունիքը մըտաւ քարտուղարութեամբ, լաւ Թարգմանիչ և գրիչ ըլլալով․ քանի մը տարիէն՝ արքունիքը Թողուց, առանձնացաւ յաստուածախոհութիւն և 'ի ճգնութիւն․ և հոգին ու միտքը աստուածային շնորհօք լուսաւորելով, եղաւ (յամին 396) քարոզելու և վարդապետելու զանազան կողմեր, առաւել 'ի Սիւնիս։ Նոյն վարդապետութեան ատեն աւելի քան զաւելի ճանչցաւ ազգային գրոց և դպրութեան հարկաւորութիւնը․ որոյ համար եկաւ խորհրդակցելու ընդ սրբոյն Սահակայ, և տեսաւ որ արդէն կաթողիկոսն այլ նոյն մտածութեամբ եպիսկոպոսաց ժողովոյ մէջ է (403)․ բայց ուրիշ եկեղեցական հոգեր վրան առած ըլլալով․ յանձնեց Մեսրոպայ մասնաւոր խնամքով այս բանիս ետևէն ըլլալ․ և ինքն անձամբ առ Թագաւորն երթալով զնա այլ յորդորեց յայս ջանս։ Վռամշապուհ Թագաւորն այլ եթէ զանձով և եթէ քաղաքական ծանօթութեամբք օգնութիւն ըրաւ, մանաւանդ որ ինքն այլ պէտք ունէր լաւ քարտուղարաց, և Ս. Մեսրոպայ յարքունեաց երթալէն ետե՝ յարմար մը չէր գտած։ — Չերկընցընենք այս պատմութիւնս․ Ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մը քով հին հայերէն գրեր կային, անոր խաւրեց զՍ. Մեսրոպ (404), որ առաւ բերաւ 'ի Հայս, և երկու տարի աշխատելով, դպրոցաց մէջ սովրեցնելու տղայոց, ճանչցաւ որ անբաւական են այն Դանիէլեան նշանագիրքն, և յետ ուրիշ շատ հնարից և ուղևորութեանց, ինչուան 'ի Սամոս[1] երթալով՝ հոն աւելի աղօթքով և Աստուծոյ յայտնութեամբ քան մարդկային հնարիւք՝ գտաւ և յարմարցուց իր և մեր փափագելին (յամի 406), և ճարտար յոյն դպրի մը ձեռօք մշակելով 'ի ձև, (որ Լեւոնդեան փոքր կամ երկաթագիր կ'ըսուին հիմա), իբր փորձի համար ձեռք զարկաւ Թարգմանելու և գրելու հայերէն Սողոմոնի Առակաց գիրքը։ Նոյն եղաւ սկիզբն Թարգմանութեան Ս. Գրոց, բայական և անծանօթ կղզւոյ մը մէջ, այն տարին՝ յորում Պաղեստինոյ առանձնութեան մէջ Ս. Հերոնիմոս դադրեցուց իր գրիչը՝ սուրբ գրոց լատիներէն (վուլկաթա) Թարգմանութենէն։․․․ Հոս քեզի Թողում ազգիդ և նախնեացդ արդար և համաշխարհական խնդութեան և հանդիսից մասնակից ըլլալ․ կ'ուզես Ս. Մեսրոպայ հետ փութալ 'ի հայրենիքդ, իբրև 'ի Սինա լեռնէն իջնելով աստուածագիր պատգամներով․ կ'ուզես Թագաւորին և կաթողիկոսին և բոլոր մեծաց և փոքունց հետ անոր դիմացն ելլել, օրհնել, համբուրել և ընդունել այն անտես մնացած հետ խօսող և լուսաւորող գծիկները․ և մի առ մի նկատէ, տես զարդացած կանգնումը, աշակերտաց ժողովումը, փոյթ և ջանքն, իբրև երկայն ծոմաջանութենէ ետև պահող պնակները կտրող և զատիկ ընող՝ յոյն և ասորի պնակիտները Թողլով՝ հայերէն այբուբենը գրող ու սորվող մեծ ու պզտիկները․ անոնց մէջէն՝ Սողոմոնի 60 զօրաւորաց պէս՝ բոլոր աշխարհքէն ջոկած 60 ամէնընտիր աշակերտքը, ուշիմագոյնք, փափկաձայնք, երկարոգիք, որք ղրկուին յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս, 'ի Կոստանդնուպօլիս, յԵդեսիա, և յայլ ուսմանց անուանի քաղաքս, լաւ սովրիլ յոյն և ասորի լեզու, ժողովել և Թարգմանել սուրբ և պիտանի գըրքեր։

Նոյն գիւտս և յեղափոխութիւնս

1. Մեր գրերուն գտնուած տեղն հետազօտութեան արժանի է․ ոմանք Սամոսի տեղ Սամոսատիա այսինքն Սամուսատ քաղաքը կարծեցին․ ոմանք այլ 'ի Բալու եղած է կ'ըսեն այս գիւտս․ սակայն 'ի Նախնեաց վկայի Սամոս կղզին, (Սամոսատացւոց)․ Ս. Մեսրոպայ Գերութէն կամ Սիւնեաց կամ մեծ նաւահանգստաց մը նաւելով բոլոր Փ. Ասիոյ հարաւային եզերքը պտտած է ընդ Միջերկրական ծով, և արշիպեղագոսի կղզեաց մէջ մէկն է 'ի Սամոս, որ և արժանի է մեր գըրութեան կամ Ս. Մեսրոպայ յիշատակներուն մէկն ըլլալու։

այսպէս երգէ հին գանձատուն մը, (Պտէորգ).

“Մ՛վ անվեհեր փութոյն պընդութեան՝ 'ի գիւտ հանճարոյ սրբոց Թարգմանչացն. խորհին ստեղծանել տառս գծագրաց նշանակ խօսից հայկական լեզուիս. որով վաղանցեալքն յիշատակին և մեկնեալքն դէմ յանդիման խօսին: Յայս հոգ զարթուցեալ սքանչելին Սահակ, զարմն վեցերորդ սրբոյն Գրիգորի. զայն առ նովաւն զոյգ ընդ նմին աստուածաբանակ հայլին սուրբ Մեսրովպ. որք զըղձալի պարգևս տառիցն ընկալան յԱստուծոյ 'ի մեծ գթութեանցն: — Տէր Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս երջանիկ սրբոց Թարգմանչացն, աղաչեմք”:....

“Վրաւորական տառից առըրմամբ մեծապէս խընդայր տէրն սուրբ Սահակ. իսկոյն ձեռնարկէր 'ի Թարգմանութիւն մարգարէականն աստուածխօսութեանց. ժողովեալ մանկունս 'ի վարժ դպրութեան՝ անձնցուցանէր զուսումն իմաստից, ջամբելով զկաթն նշանագրացն առնէր վարդապետս և պատմաբանողս, զի յաջորդք հարանցն վարդապետաց լիցին աշակերտքն պայծառագոյնք: Տէր Քրիստոս, և այլն”:

“Այլ եւս 'ի զօրագոյն զօրութիւն գնալով գրաւորականին վարժից կըրթութիւն, պարզ գրագիտութիւնն զարգանալով 'ի քերթողականն առուեստ յառաջիւր. որոց առաջին մեր հայր քերթողաց պայծառն Մովսէս այն Խորենացին. նախնին աշակերտ սրբոյն Մեսրովպայ 'ի քերս բայից հզօր քան զնա. համազօր նմին Յովսէփ Պաղնացի. նորուն վարժակից Եզնակ Կողբացի. Անյաղթըն Դաւիթ և սուրբն Կորիւն. և միահամուռ դաս քերականացն, որք աստուածեղէն վարդապետութբ փարթամացուցին զՀայաստանեայս: Տէր Քրիստոս, պահապանիչ աշակերտացս երջանիկ սրբոց Թարգմանչացն, աղաչեմք”:

Պարագլուխ Թարգմանչաց և մատենագրաց Եղիշէին Ս. Սահակ՝ քահանայապետի արժանաւոր կարգերը հոգալով յառաջ քան զայլս Ձեռնադրութեան կարգը գրեց. Ինչուան այն ատեն գործածուած Ս. Լուսաւորչայ յունարէն շինածը փոխելով և ընդարձակելով. և յամին 410 Նաւասարդի տօներուն, տարւոյն սկիզբը (այն տարի Նաւասարդն էր 'ի 16 օգոստոսի) հրատարակեց զայն հանդիսապէս. անշուշտ ձեռնադրելով բազմութիւն եկեղեցւոյ սպասաւորաց, քահանայից, և թերևս եպիսկոպոսաց այլ: Նոյն կամ յաջորդ տարին՝ Թագաւորէն և բոլոր եպիսկոպոսաց ուխտէն խնդրուելով յանձն առաւ գլուխ կենալու Աստուածաշունչ գրոց Թարգմանութեանը. և ընդ Ս. Մեսրովպայ՝ բոլոր եկեղեցական պաշտամանց և ծիսից, այսինքն Մաշտոց ըսուած գրոց, մասն մի Թարգմանելով 'ի զանազան հարց և մասն մի նոր շարադրելով, և մասամբ Ս. Լուսաւորչայ գրուածները փոխելով 'ի հայ: Ընդհանուր Թարգմանութեանց ըսկիզբն սեպուի 411-2 տարին, և վերջն 426. այս 14 տարուան միջոց Մաշտոց, և Աստուածաշունչ գիրքը հայերէն գրուեցան և կանոնեցան, հաւանօրէն՝ գրագրութեամբ քաջին Մովսէսի Խորենացւոյ որ Ս. Մեսրովպայ քեռորդին էր, և Ս. Սահակայ Դպրին[1]: Թարգմանութեան երկրորդ տարին Ս. Սահակ յԷջմիածին ըլլալով, (ուր և կ'երևի թէ այն ատեն նորոգեց Ս. Հռիփսիմեայ լուսաւորչաշէն մատուռը, և այն հրաշագեղ կուսին տապանին վրայ կոխեց իր հայրապետական կնիքն այլ Լուսաւորչայ կնքոյն քով), հոն հըրատարակեց Ննջեցելոց Աշխարհաթաղի կարգը. իսկ Քահանայաթաղը և Հոգեհանգիստը՝ զոր Պաղարիկ Թարգմանիչն բերած էր՝ Ս. Եփրեմայ շինածը ասորերէն, 'ի հայ փոխելով և աւելցընելով՝ հրատարակեց տասն տարի ետև:

1. Ս. Սահակայ դպրադիրն կամ դպրապետն կ'անուանուի Մովսէս Թարգմանիչ, երբեմն Կիւրենոյի երբեմն Խորենոյի գրուած:

Ուրիշ կանոններէն միայն Սերտօրգենեաց թուականն յայտնի է, յամին 443-4 հրատարակուած. մնացեալքն այլ այս միջոցիս ոմանք 'ի Ս. Սահակայ և շատն այլ 'ի Ս. Մեսրովպայ կարգաւորեցան, անոր համար իր մականուանքն Մաշտոց ըսուեցաւ գիրքն, կամ թէ ինքն Մաշտոց[1] ըսուեցաւ գրոց պատճառաւն, որ կ'ըսուի և Օրհնութենաբեր: Մեր Տօնացոյցն այլ ըստ հայ և հոռոմ ամսոց ինքն Ս. Սահակ նախ կարգաւորեց, և ինչուան հիմա գտուի իր գըրածն այլ, յետոյ փոփոխածներէն զատ: Թարգմանութեանց գլուխ գործոց եղաւ նախայիշեալ Աստուածաշունչ գիրք, որ և Ս. Սահակայ անթիւ յիշատակաց և պարծանաց պարծանքն է հիմա մեր մէջ. զոր նախ 'ի Ասորական գըտուած ասորերէն գրուածէն թարգմանեց, վերջը յունարէն Եօթանասնից Թարգմանութենէն սրբագրեց, կամ նորէն թարգմանեց. և այլ վերջը՝ Եփեսոսի ժողովէն ետև՝ երբ Թարգմանիչք բերին աւելի ընտիր և ստոյգ Եօթանասնից օրինակ մը, անոր համեմատեց՝ և փոփոխեց առաջին թարգմանածն[2]. և վերջապէս վերջին ձեռք դընելու և ըստ կարելւոյն կատարելագործելու համար, աշակերտներէն քաջագոյնները (յորս Մովսէս Խորենացի, Կորիւն, Եղիշէ և այլք) խաւրեց յԱղեքսանդրիա, որպէս զի արիաբար հըմտանան յոյն լեզուին, և ամենեւին անտարակոյս և հաւատարիմ ըլլայ թարգմանութիւնն. բայց աշակերտաց անյագ ուսումնասիրութիւնն և ընթերցմունքն զիրենք ուշացուցին Աղեքսանդրիոյ հարուստ դպրատանց, և Ս. Կիւրղի վարդապետարանին մէջ, և երբ դարձան 'ի Հայս՝ զիրենք զրկող մեծ վարդապետքն վախճանած էին:

Ս. Սահակայ հեղինակօրէն շարադրածոց մէջ՝ Մաշտոցի քանի մը կանոններէն զատ, գլխաւորքն են Աւագ շաբաթու շարականք (բաց 'ի քանի մը օրհնութիւններէ), սկսեալ 'ի Ղազարու յարութեան ահեղավսեմ երգոյն “Նա-
,,սոր գոլով 'ի Բեթանիա՝ քո ամենա-
,,զօր հրամանաւդ ձայնեցեր Ղազա-
,,րու, և դողացաւ 'մահ. դժոխք պար-
,,տեցաւ, ապականութիւն լուծաւ.
,,կենդանարար Քրիստոս կեցո զմեզ,,.
մինչև 'ի վսեմախաղաղ յետին նուագն Քրիստոսի Թաղման. “Ո՛վ արարիչ
,,ես արարածոց, հանգուցեալդ 'ի քե-
,,րովբէս, մինով կնքեցար յերկիր,,:
Այս հեզահոլոց խորամանկ լեզուին և բանից՝ յարմարցուց երաժշտական եղանակներն այլ. վասն զի այս զմայլելի արուեստին այլ քաջահմուտ էր: Ժամագրոց աղօթից այլ մէկ մասին հեղինակն է Ս. Սահակ, մնացելոց՝ աշակերտքն Գիւտ և Յոհան, և այլք յետոյ: Պատարագամատոյց մ'այլ ունի հիմակուան գործածուածէն աւելի ճոխաբան և ճշգաբան: Ասոնք թէ իր մատենագրական հանճարոյն աներկբայ հաւաստիք են, և թէ իր եկեղեցական կարգաց և հոգեւորութեան խնամոցն. որոց համար բաց յայսպիսի պաշտամանց կամ սրբազան գրոց, շատ անգամ ժողովներ ըրաւ եպիսկոպոսաց, և արժանաւոր քահանայապետութեան կանոններ, խրատներ, կոնդակներ հրատարակեց. յորոց մնան հիմա վեց կամ եօթն խոհական և յստակախօս բանք, Ա. առ Եպիսկոպոսունս, Բ. առ Քորեպիսկոպոսունս, Գ. առ Քահանայս և Սանականս. Դ. վասն եկեղեցւոյ և վանաց, և տուրց կամ նուիրաց ժողովըրդեան 'ի վանս. Ե. վասն տնտեսութեան եպիսկոպոսաց եկեղեցական նուիրաց. Զ. դարձեալ վասն նուիրաց եկեղեցւոյ, թէ որպէս բաժնելու է եկեղեցւոյ սպասաւորաց: Այս խրատներս Ս. Գրիգորի դրած կանոններէն առնելով ընդարձակած է, ինչպէս ինքնին վկայ է, և իր կաթուղիկոսութեան առաջին տարիներն հրատարակեց յունարէն, և յետ գիւտի գրոյն՝ հայերէն. անոնց հետ ուրիշ կարճ կանոններ այլ որ յա-

1. Մաշտոց անուամբ կաթուղիկոս մ'այլ ունինք, Թ դարուն վերջերը. զատ այլ ոմանք կարծեցին սխալն այդ գրոց. և անոր համար կէն Մաշտոցաց ետևէն գտուի այդ կաթուղիկոսին վարքն:

2. Տես վասն Թարգմանութեան Ս. Գրոց 'ի Բազմավէպ 1850, երես 212, և 1851, երես 230:

նուն Ս. Լուսաւորչին պահուէին ցարդ 'ի կանոնագիրս մեր։ Ս. Սահակայ ամենայն գրուածոց լեզուն սքանչելի յըստակութիւն, մաքրութիւն և ողորկութիւն մ'ունի հանդերձ վսեմութեամբ, զոր իր հօգեկիր և արիւնաժառանգ Ս. Շնորհալիէն զատ՝ թերևս ուրիշ մը չկրցաւ ստանալ նոյն աստիճանի։

Այս աստուածատուր և ամենահարկաւոր եկեղեցական և ուսումնական շնորհքները պատրաստելէն ետև, իր բոլոր ազգին և վիճակին մէջ ծաւալելու այլ ջանաց մեծն Սահակ. Պարսից բաժնին մէջ անաշխատ ընդունելի ըրաւ, բայց Յունաց բաժնին մէջ դժուարութիւն կրեց. երկու տէրութեանց մէջ կռուոյ պատճառ չըլլալու համար, քիչ մ'այլ խրարատեցութեամբ՝ յունաբաժինք խորշէին 'ի Պարսկահայոց. մինչև ոչ հայերէն դպրութիւնը ընդունեցան, և ոչ Ս. Սահակայ օրհնութիւնը. այլ 'ի Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն կ'առնուին ձեռնադրութիւնն այլ. Ս. Սահակ փորձ մը փորձելէն ետև՝ առ ժամանակ մի լռեց և ետևէ չեղաւ. մանաւանդ որ այն տարիներն Կոստանդնուպօլսոյ աթոռոյն յաջորդութեան մէջ այլ շփոթութիւն կար. մինչև որ շատ տարիէ ետև (420) ստիպուելով Յունաց բաժինը երթալ, և նորէն հոն իր արժանի պատիւը չգտնելով, թուղթ գրեց առ կայսրն Թէոդոս Փոքր և առ հայրապետն Ատտիկոս, նուիրակ խաւրելով իր փոխանորդը, զՍ. Մեսրովպ և իր թոռը՝ Վարդան. կայսրն և հայրապետն նախ մեղադրեցին Ս. Սահակայ՝ աւելի Պարսից և Ասորւոց կողմ կենալը, և հայերէն գրոց գիւտին համար Ս. Ոսկեբերանին խորհուրդ չհարցնելը. (չգիտէին՝ որ այն ատեն իրենք զՈսկեբերան կու հալածէին 'ի սառաւմանիս հիւսիսային Փոքր Ասիոյ, և Հայք կ'օթևանէին զնա.) վերջապէս հաւանեցան որ Ս. Սահակ հովուէ յունաբաժին Հայերն այլ և հոն այլ դըպրոցներ բացուին հայերէն դպրութեան. Ս. Մեսրովպայ այլ յունական վարդապետութեան աշտիճան և պատիւ տալով յետ դարձուցին. Այսպէս զբովանդակ(?) Հայաստան աշակերտեցին Ս. Սահակ և Ս. Մեսրովպ. և խնամքներն տարածեցին անկէ դուրս այլ իրենց դրակից և մասնաւորք թեմակից ազգաց վրայ, Վրաց և Աղուանից, որոց լեզուին գիրերն այլ հնարեց Ս. Մեսրովպ, և սուրբ գրքերը թարգմանել տալ սկսաւ։

Յունաց բաժնին մէջ եղած ատեն՝ Ս. Սահակ իմացաւ որ հոն իր վիճակներոյ մէջ չար և այլանդակ աղանդ մը կայ, զոր Բորբորիտոն կ'անուանեն պատմիչք մեր, և ոչ այնքան մտաց չարափառութիւն, որքան բարուց անօրէնութիւն կու ցուցընէր. խստիւ ետևէ ընկաւ այս աղտեղութիւնը վերցնելու, և երբ հարկ եղաւ իրեն նորէն դառնալ 'ի Պարսից բաժինն (421), յանձնեց Ս. Մեսրովպայ որ անաչառ քննէ դատէ, և անհաւանները պատժէ, անուղղաները՝ ճակատին խարանով այլ նշանելով հալածէ։ Այս բանս թէ այն աղանդին սաստիկ աղտեղութիւնը ցուցընէ և թէ Ս. Սահակայ արիութիւնն. որ յայլում քաղցր և հեզ, զիջող և համբերող, ուր որ Աստուծոյ իրաւանց վրէժխնդրութիւնն յանձնած էր իրեն՝ հոն արդար և անաչառ էր. զնոյն արթնութիւն ցըցուց յետոյ նեստորականնաց և ուրիշ աղանդաւորաց դէմ. զնոյն իր կանոնական գրոց մէջ այլ կու սպառնայր. և զնոյն խրատ գրէր շատ տարի ետև առ Ս. Պրոկղ աշակերտ և աթոռաժառանգ Ոսկեբերանի, տրտմախառն յիշատակաւ իր ազգին վիճակին, որ անտէր ըլլալով այն ատեն՝ կու դըժուարացնէր կաթուղիկոսութեան տիրաբար իշխանութիւնն այլ. իսկ դուք կ'ըսէր "Թագաւորս ունիք՝ որ զհոգ
,, Աստուծոյ յանձին բարձեալ բերեն,
,, և ... կարող են զփուշն 'ի միջոյ ըր-
,, բել,,. վասն այնորիկ "պարտ և
,, պատշաճ է ձեզ որ 'ի մեծամեծ իշ-
,, խանութիւնդ վայելէք՝ նախանձել
,, զնախանձն Աստուծոյ և 'ի գլուխ վա-
,, րել զայնպիսի նախանձու վրիժուց
,, հատուցմունս, և ոգւով և մարմնով

„ղջանալ՝ զի բարձցին ՚ի միջոյ եկեղեց-
„ւոյ Քրիստոսի անուանարկ անօրէն
„ամբարշտութե գայթակղութիւնք,,։
Այս թուղթս սուրբ Հայրապետին մեր մահուընէն քիչ տարի առաջ գրած է, երբ ինքն կաթուղիկոսի քաղաքական կամ իշխանական տիրութենէն հրաժարած, միայն աստուածային տիրական իշխանութիւնը անհրաժեշտ կու վարէր, անդադար վարդապետութեամբ և հսկողութեամբ։ Այս ցաւալի և սրտաբեկ դէպքը պէտք է յիշեմք, Ս. Սահակայ քաղաքագիտութիւնը և քաջ ողջամտութիւնն այլ լաւ ճանաչելու համար։

Կը շարունակուի:

Հ. Գ. Մ. Ա.

Յունկ:

(Տես երես 243)

Իբրև քրիստոնեայ և պաշտօնեայ, իր կրօնակցացը բարեպաշտութեան և բարի վարուց օրինակ եղած է։ Իւեկի վարուցը քան թէ գրուածոցը ճարտասանութեամբ առաքինութիւնը կը քարոզէր։ Իր գիշերներուն յայտնի կը ցուցընեն որ սրտին համեմատ կը խօսէր. և նոյն իսկ այն ուրիշներուն սրտին մէջ բարոյական և կրօնական ճշմարտութիւնքն, որով իր հոգին սնած էր, արմատացնելու փափաքն ու եռանդն է՝ որ իր քերդուածոյն պակասութեանցը մեծ մասին պատճառ եղած է, մտածելով զայն իբրև առանձին մատենագրական գործ մը։ Մի և նոյն հետևութիւնքը և մի և նոյն սկզբունքներն անդադար կը բաժնէ, կը համառօտէ և կը կրկնէ։

Յաւաստի է թէ հասարակաց առջև անտարբեր ոգւով չէր խօսեր։ Կիրակի մը Սէնդ-Ճէյմս քարոզելու ատենը, տեսնելով որ չիկրնար բովանդակ իր ճարտասանութեամբը ունկնդրաց ուշադրութիւնն իրեն գրաւել, ինքն որ զգայուն և լաւածին խորը թափանցած մարդ էր, յանկարծ խօսքը կտրեց, և ամպերուն վրայ սկսաւ արցունք թափել։ Նէ որ կը համարձակէր իրեն դէմաց կրօնքի և բարուց վրայ ծաղրաբանել. և ըստ հարկին իր կենդանի և կրակոտ երևակայութեամբը՝ բուն անգղիական և կծու երգիծաբանութիւն մը ընելով, ծաղրողները կը լռեցնէր։

Նիւթական վսեմ հանճար ունէր. իսկ բնաւորութիւնը ծանր էր և լուրջ։ Մարդկային միճակին վրայ ամենաբարձր տեսութեամբ կը մտածէր, համարելով զայն իբրև անմահ էակ մը. որ օր մը ամենդերաց արարչին հետ կենակից պիտի ըլլայ։ Բարոյական ճշմարտութիւնք և քրիստոնէական վարդապետութիւնք՝ իրեն համար անցողական գաղափարներ չէին, որ քանի մը վայրկեան մտածելով կ՚անցնին, և վերջը աշխարհի յուզմանց մէջ կը մոռցուին։ Անդադար անոնց վրայ մտածելով, իրեն համար խորին զգայմունքներ և հոգւոյն ընտելական հանգամանքներ դարձեր էին, որոնք իրենց պատկերն և դրոշմը իրեն ուրիշ գաղափարացը վրայ ալ կը տպաւորէին։ Փասքալի հանճարն աւելի իրեններին հետ նմանութիւն մը ունի, ազդուութեամբը, խորութեամբը, նոյն կարգի գաղափարներուն և նոյն տեսակ երևակայութեանբը։

Իր ժամատունն եղած ժամանակը, սովորաբար օրուան մէջ քանի մը ժամ եկեղեցւոյն գերեզմանատանը մէջ պըտըտելով կ՚անցընէր։ Իր քերդուածէն ալ կը գուշակուի որ յաճախ գիշերը կը հսկէր կամ կ՚ելլէր մտածելու կ՚երթար։ Շատ մը մտածութիւնք և զգացմունք կան մէջը որ ցորեկ ատեն մարդ չզգար, և գիշերուան երկինքը մենաւոր դիտողին միտքը միայն կրնայ ըստեղծել։ Մէն մարդ երբեմն դիտած կ՚ըլլայ թէ ինչպէս տարբեր են այս խաւարի ու լռութեան ժամերուն ըրած ազդեցութիւնքն։ Այս թանձր և մթին գոյներով կը թաթաւէր. Յունկ

իր վրձինը, այս աշխարհիս պատկերը տխրատեսիլ քօղով մը պատելու, և իր ստուերացը քով՝ անմահութեան պայծառութիւնն աւելի դուրս ցատքեցնելու համար։

Իր խօսակցութեանը մէջ պէտք էր խմացնել և իրօք ալ կ'իմացնէր տեսակ մը կենցաղ և խորհրդաւոր բաներու ախորժ մը, որ իր գրուածոյն ալ յատուկ ոճն է։ Նոյնը նաև իր պարտէզին զարդուցը մէջ կը տեսնուէր. պատերէն մէկուն վրայ հեռագիծ տաղաւար մը նկարած էր, աթոռներով հանդերձ. և անանկ բնական որ ստուգելու համար պէտք էր քովը մօտիկնալ, և հոն այս խօսքը գրուած էր. Աներևոյթք ոչ պարբեն։

Ազգային սիրտ ունեցող անձինք ու. րանք կ'ըմբռնեն թէ կրնայ մարդ առանց ծիծաղելու ալ երջանիկ ըլլալ, պէտք չէ այս մատենագրիս լուրջ բնաւորութեանն համար վճռեն, թէ ուրեմն անընդել և փախչելու մարդատեաց մարդ մը եղած պիտի ըլլայ։ Կը սիրէր զմարդիկ, կ'ատէր միայն անոնց ախտերն. և մաղձոտութիւնը որչափ ալ սաստիկ էր, դեռ միշտ քաղցրութիւն մը կերևար վրան։ Ուրիշներուն հետ միշտ գերեզմանաց և մահուան վրայ չէր խօսեր. խաղ կը սիրէր, և անմեղ զբօսանօք կը զուարճանար։ Իր թեմին մէջ ժողով մը և գնտակի խաղ մը սահմանեց, ուր շատ անգամ կ'երթար խաղացողներն աւելի ևս 'ի զուարթութիւն յորդորելու համար։

Իր հանճարը գրեթէ իրեն հետ հաւասար ապրեցաւ. և միայն կենացը վերջին տարին, կ'ըսէ անգղիացի օրագիրը, այն ջահն որ վախճանին մօտեցած դեռ կը փայլէր, անշուք կերպով մարեցաւ հասարակաց աչքէ, Հօմօկոմօբեան ըսուած քերթուածով մը, որ իր գրուածոց յետինն ու վատթարագոյնն է։ Բայց նախընթաց տարին իր հանճարոյն դեռ կենդանի փայլը ցըցուց Նախատիպ ֆրանսեան վրայօք փեստաբեանցը մէջ, նամակի ձևով ուղղեալ առ հռչակեալն Ռիչարտսոնն։ Եթէ մօտա-

ծենք զայն ութսնամեայ ծերու
գործ, պակասութիւններէն աւելի զ
նազան գեղեցկութիւնքն կը զարմա
նեն։ Սորանշան բան մըն է որ ութս
տարուան բեռն այդ վառվառուն երև
կայութիւնը չէ կրցած ակարացնել։ Ա
տկարութեան և զառամութեան հա
սակին մէջ իր խիստ և խրոխտ հանճա
րը դեռ չփկրնար կանանց լծոյն համբ
բել, և անվեհեր կը թօթափէ ծերու
թեան և փորձառութեան կապանքը
Այս իրաւացնէ կարծես թէ երիտասարդ
մը մտածութիւններ կը կարդաս, որ
յանդգնութեամբ և իր ուժոյն ստոյ
կութեան վրայ վստահացած, կը ծա
նուցանէ որ սովորական ճամբաներն կ'արհամարհէ, և թէ ինքը նորանոր շաւիղներ բանալու համար ծնած է։ Ամէն տեղ յանդուգն մտածութիւնք, մեծամեծ տեսութիւնք, զօրաւոր ոճ, լի նմանութեամբք, փոխաբերութեամբք և նկարագրութեամբք՝ ընթերցողին միտքը կը գրաւեն։

Այս պզտի գրուածիս մէջ պայծառ կը տեսնուին Յունկի գաղափարներն իբրև քննադատ. Կարծես թէ գիշերքն ըստ իր բացատրած սկզբանցը շինած է, կամ անոնց վրայ իր սկզբունքներն հիմնած է։ Նախատիպ հեղինակն չիկրնար անտարբեր ոգւով ուրիշի հետևող գրիչները տեսնել։ Կը պարսաւէ զՓոփ՝ Հոմերի թարգմանիչ ըլլալը պարծանօքը շատնալուն համար, փոխանակ Անգղիոյ երկրորդ Հոմերոս մը ընծայելու փառաց ետևէ ըլլալուն։ Հետևեալ հատուածէն կ'իմացուի թէ ինչ տեսակ գեղեցկութեանց պէտք է փնտռել իր Գիշերաց քերթուածոյն մէջ։

«Ամէն մարդ նախատիպ կը ծնանի. ինչէ՞ն է ուրեմն որ ամէնքս ալ գաղափար կը մեռանիմք։ Արդեօք բնաւորութեան պակասութենէ՞ն է կ'ըսես. ոչ։ Բնութիւնն չստեղծեր բնաւ երկու անձն նման յամենայնի. ինչպէս նաև չկազմեր երկու դէմք որ բոլորովին իրարու նմանին։ Ուրեմն մարդոյն թերութիւնն է պատճառ։ Հետևելու տարապայման բերմանէն է որ իւրա-

քանչիւր մնոյց զանազանող նշանքն եղծանքն կ'անհետանան։ Մատենագրական աշխարհն ոչ եւս այլ բաղկացեալ է առանձին կերպարանք՝ եւ զատ յլոց անձնաւոր էութիւն ունեցող անհատներէ. այլ խառն 'ի խուռն եւ իրարու հետ շփոթեալ մտքերու անկերպարան զանգուած մի է. հարիւր զանազան գրուածք ըստ իսկութեան մի եւ նոյն բանն են։ Եթէ մէջերնէս նոր Օմար մը ելլէր, եւ իր կրօնիցը բոլոր աշխարհ ծաւալելն դիւրացնելու համար, բոլոր մեր գրքերն առնուր ու իր բաղանիքները տաքցընելու գործածէր, պահելով միայն իսկապէս նախատիպ գրուածքները, գրոց տէրութիւնն լայնածաւալ բոցաճարակ քաղաքի մը կը նմանէր, ուր որ քանի մը անծախ չէնքեր, ամրոց մը, տաճար մը, եւ աստիս անդին աշտարակ մը կանգուն կը մընան, եւ ամայացեալ տեղւոյն աւերակացը վրայ տրտմութեամբ մը կը տիրապետեն։

"Օրանէր ըսեր, Ռեֆարեա ըսեր, երկու կանոնք են որոնց կիրառութիւնն ինչպէս բարոյականի, նոյնպէս գեղարուեստից մէջ կարեւոր են։

"Օրանէր ըսեր։ Կրնանք մեզի յարմարցնել ինչ որ Մարտիալէս չար դըրացւոյ մը համար կ'ըսէր։ Մեր հոգւոյն պէս մեզի մօտ եւ մեզմէ հեռու բան չկայ։ Ո՛վ մատենագիրք, մտէք այդ անդունդին մէջ, զննեցէք հոգւոյն խորութիւնը, չափեցէք անոր լայնութիւնն, իր կարողութեանց բովանդակ զօրութիւնն պարզեցէք, եւ թողէք որ ազատաբար ըստ իրենց կամացը շարժին։ Սառեցէք ամփոփեցէք լուսոյ եւ հրոյ ցրուեալ կայծերն զորոնք ձեր անհոգութեամբն կը թողուք որ մարին, կամ հասարակ եւ ուրիշներէ մուրացած ծանօթութեանց անարգ կոյտի մը տակ կը խեղդէք։ Փութով մէկ վառարանի մը մէջ ամփոփեցէք զանոնք, եւ մէկ լուսաւոր մարմին մը կազմեցէք. այն ատեն ձեր հանճարն, եթէ ունիք բան մը, կը սլանայ ձեր սրտէն, ինչպէս արեւը վիհին ծոցէն սրացաւ, եւ դուք նախ համորձակ այդ աստեղ վրայ զարմացէք, թէպէտ եւ ձեր գործն ըլլայ։

Սէֆարեա ըսեր։ Մեռած խօսք անպիտան մ'ըլլար. եւ շատ մի թողուր որ անուանի մատենագիրք եւ մեծամեծ օրինակք վրադ տիրապետեն։ Եթէ քու վրադ համարումն ունենալու կորճութիւնն ունիս, կը տեսնես որ մէկէն հասարակաց համարումն ալ քու կինիդ հետ կը միանայ։ Ու մտացդ բնական ծնունդը միշտ ուրիշներու մտքէն մուրացածոյ ճոխագոյն գանձերէն աւելի նախադասէ։ Լաւագոյն է կարենալ ըսել ընդ Որատիոսի.

[illegible]

"Մատենագրական աշխարհի մէջ պէտք է Կեսարու հպարտութիւնն ունենալ, որ աւելի կ'ընտրէր գեղջ մը գըլխաւորն ըլլալ, քան երկրորդ 'ի Հռովմ։ Այով միայն կրնաք ձեր գրուածոցը յատուկ կնիք մը տալ, որ կարենայ ձեզի միայն պատշաճիլ եւ հեղինակի վսեմ անուանն արժանի ըլլալ։ Ուղղիւ նկարագրելով, հեղինակ է այն մարդն որ կը մտածէ եւ կը շարադրէ. իսկ բոլոր այն մամուլի յափշտակողքն՝ որչափ ալ բազմահատոր գրուածք եւ գիտութիւն ունենան, կարդացող եւ գրող մարդիկ են միայն։

"Մատենագիր մը որ այս երկու կանոնաց մէջ կը թերանայ, ոչ երբէք եզական եւ ոչ առանձին հեղինակ կ'ըլլայ. եւ ուրիշ արդիւնք մը չունենար բաց 'ի աննշան մարդկանց թիւն աւելցընելէն, եւ դժբախտաբար իր մտածութիւնքն՝ բազմութեան մտածածներէն տարբերութիւն մը չեն ունենար. Միտքը գիտութեամբ խանգարուած, եւ ուրիշի գաղափարներովն ճնշուած, նոր իմաստ մը արտադրելու կարողութիւն չունենար։ Անկէ չես կրնար յուսալ որ երեւակայութեան պայծառ սահմանացը մէջ նոր երեւոյթ մը կամ անծանօթ տեսարան մը յայտնէ։ Իբրեւ նիւթական նմանող մը, նուաստաբար հասարակ մարդկանց խումբին կը հետեւի, եւ հնոց հետոցը վրայէն ծնկի վրայ ընդքարշ կերթայ։ Գերմանացին մա-

պաշտի մը պէս, որ ահիւ և դողութեամբ իր անզօր դրոշմելոյն առջն ինկած, իրմէ նպաստ կը հայցէ զոր նա անկարող է տալու. կոյր մեծարանօք մը կը խոնարհի մեծ մարդու մը արձանին դիմացը, և ակնկորած անոր պատուանդանին գրկելով կը կարծէ որ բաւական է անոր գործքը իր թերութեանցն և տկարութեանը ներումն գտնելու։ Տես Ճշմարիտ հանճարն՝ ինչպէս սովորական Ճանապարհաց լայնութիւնն կը կտրէ կ՚անցնի, և փնտռելով կը գտնէ վերջապէս նոր երկիր մը. քաջութեամբ կը մշակէ զայն, և կը կանգնէ հոն արձան մը, հիացուցիչ իր վսեմութեանն կամ նորօրինակ ձևոյն համար։

"Ինչու համար անկարելի պիտի ըլլայ որ մէկմը եկածներէն աւելի մեծամեծ մարդիկ ըլլէն։ Ո՞վ զննած է մարդկային մտաց խորերն անդունդը, որուն եզերքը՝ տիեզերաց սահմանացը պէս անծանօթ են։ Աշխարհիս սկզբանէն 'ի վեր թերևս չէ եղած և ոչ մէկ մարդ մը որ այն կէտէն՝ ուր կրնար հասնիլ, դէպ 'ի աստղին կանգ առած ըլլայ, և իր գործը քան զայն զոր կրնար ընել՝ ստորին թողուցած ըլլայ։ Անցելոյն օրինակներուն միշտ կարելւոյն կանոն անելով, զարմանք չէ որ այդ կանխակալ կարծիքն, որ բնաւ հաստատուն սկըզբան մը կամ հետազօտութեան մը վրայ կայացեալ չէ, մեր աչքին դիմացը փոքրկացնէ մեր կարողութեանց և զօրութեանց գաղափարը։

"Ինչու Վիրգիլիոս իր հրաշագործ Անէականն 'ի հուր դատապարտեց. վասն զի գործոյն վերջին հասնելէն ետև, կտրած սահմանէն դեռ անդին ասպարէզ մը կը տեսնէր. Ինչու չկարենայ պիտի մարդ անոր հեռուէն նըշմարած տեղերուն հասնիլ։ Դեռ Հոմերոս չգրած, եթէ գերագոյն էակ մը չնաշխարհիկ Իլիականին ուրուագիծն յերկիր բերած ըլլար, կամ մարդկային ազգը դիպուածով զայն գտած ըլլար, Ճշմարտանման է թէ անոր գործադրութիւնը մարդկային կարողութենէ վեր բան մը պիտի երևէր։ Այնպէս մենք ալ հիմա անհնարին բան մը կը համարինք զՀոմերոս գերազանցելը. Իսկ արդ յայտնի է որ առաջին կարծիքը մոլորութիւն մը պիտի սեպէինք, ո՞վ ըսաւ թէ երկրորդն ալ ուրիշ մոլորութիւն մը չէ։ Այս երկու կանխակալ կարծիքն մի և նոյն աղբերէ կը ծագին, այսինքն մարդկային մտաց Ճըշմարիտ սահմաններուն ու կարողութեանց տգիտանալէն։

"Միթէ կարելի չէ՞ որ այն յետին օրինակաց պատկերներուն զորս Ռաֆայէլ յառաջ պիտի բերէ մարդուս մըտքէն, նոյնպէս ամենայն կերպով ուղիղ և գեղեցիկ ըլլան։ Թերևս գայ ժամանակ յորում արդիք անցեալ դարուց վրայ գոհ աչօք և արդարացի հպարտութեամբ մը լեցուած նայի, և Հոմերի ու Դեմոսթենեսի օրերն՝ նորածին հանճարոյն իբրև արշալոյս մը սեպեն, և Աթէնքը՝ համբաւոյն մանկութեանն իբրև խանձարուրք մը։ Ասիկայ մտածելն անգամ անմտութիւն է, պիտի ըսէ մէկը։ — Բայց ահա տես բնագիտութիւնն, չափաբերութիւնն, բարոյականն, քանի մը դարու մէջ ինչպէս երագ բարգաւաճեցին։ Նոյն ինչպէս արուեստք և գիտութիւնք միատեղ, անոնց հետ նաև կենաց դիւրութիւնքն և զուարճութիւնքն, մարդկային ազգի վայելքն ու պարծանքը յառաջացան։

"Արդ գիւտից յաճախութիւնն՝ հանճարոյն նորանոր մնունդ կը հայթայթէ։ Արուեստք և գիտութիւնք արմատներն են. գրելու արուեստն է՝ ծաղիկը. երբ արմատներն կը տարածուին, կը ծաւալին և կ՚աճին, ինչպէս կրնայ ծաղիկն սպառիլ կամ այլափոխիլ։

"Անտարակոյս նախնեաց ընթերցանութիւնն խելքով բան է, և հանճարաւոր մարդը միայն կրնայ զանոնք կատարելապէս ըմբռնել ու համ առնուլ. փառքն զմեզ կը հրաւիրէ զանոնք գերազանցելու, և բանն կը պահանջէ որ ուժերնիս բանեցնենք այնպիսի գործոյ

մը մէջ, յորում որ և է կերպով չյաջողելու անպատուութիւնն այնպէս մեծ հեռևանք մը չըներեր: Իսկ ես ներքուստ համոզուած եմ որ ներկայ և հանգերձեալ ազգաց՝ անցեալներէն ըստորնագոյն ըլլալու անվրէպ պատճառ մը չկայ բնութեան մէջ, և թէ ամէն ժամանակ մարդուս միտքն հաստատ և հաստատապէս զօրաւոր է: Ուրեմն մի միայն մարդկանց և ժամանակաց արտաքին հանգամանաց պակասութենէն է, որոնք քիչ կամ շատ մեր կարողութեանց զարգացումը կը դիւրացնեն:

« Բայց ինչ. ընդհանուր մարդկային մտաց վրայ վճիռ կը հատանենք, մինչդեռ իւրաքանչիւր մարդ առանձինն և ոչ իրենին կարողութիւններն կը ճանչնայ: Այնայ ժխտուիլ որ կան մեզի անծանօթ կարողութիւնք մեր սրտին մէջ անգործ մնացած, ինչպէս մարգարիտ թմրած ոստրէին պատեանին մէջ, և անդամանդն անզգայ ապառաժին երակաց մէջ, սպասելով որ բարեբաստ պարագայ մը զանոնք զարթուցանէ, կամ կրկնապատկեալ ճգունք զանոնք իրենց անգործութենէն հանեն, ինչպէս որ այս տեսակ ամենօրեայ երևոյթներն կը ցուցանեն: Երկայն ատեն խորին միայնութեան մէջ ծածկուած մարդիկ՝ յանկարծ դուրս կ՚ելլեն, աննախնկալ պատճառի մը դրդմամբը մղուած, և սաստիկ պայծառութեամբ աչքերնիս կը շլացնեն. և շատ անգամ իրենք իսկ՝ վրանին սքանչացող ամբոխին պէս իրենց վրայ կը զարմանան: Ստանագիր մը իր նոքանշոյլ հանճարոյն նախնիքին ճառագայթներն տեսնելով հիացած կը մնայ, որպէս թէ գիշերին օդուն մէջ լուսաւոր երևոյթ մը տեսած ըլլայ. և սաստիկ ապշելէն, հազիւ ինքն իրեն կը հաւատայ: Մինչդեռ այդ նախանձելի ամօթխածութեամբ իր այտերն կը շիկնեին, կրնայ իրեն զուրցուիլ ինչ որ Միլտոն կ՚ըսէ առ Եւա, երբ անփորձ առաջին անգամ Եդեմայ խաղաղ լճակին մէջ ինք զինքն կը տեսնէ.

Զոր զգաց տեսանես, ով՝ սքանչելեաց գեղեցկի,
Զոր այդըրդ տեսանես՝ դու ես, նա քեւ գայ եւ գընայ:

Այն ատեն հանճարը կը նմանի խանդակաթ բարեկամի մը որ ծպտեալ մեզի կ՚ընկերէ. և կը հեծենք եթէ մեզմէ հեռանայ... Դիւրկընկլխտան զօրաւոր նաք ինք զինքը կը յայտնէ, և ինքնութեամբ ու զարմանօք կը լեցնէ զմեզ »:

Եւ աք անշուշտ այս մտածութիւններն իբրև ցնորք մը կը համարի. և քիչ մը որ մէկն անոնց խորունկը մտնէ, կը տեսնէ որ այդ հեղինակին Տետ-Բիւֆ անուանեալ գրուածին մէջ խել մը ճշմարտութիւնք կան: Եթէ անգղիացիք յաճախ կը թերանան սաստիկ համարձակութեամբ և յանդգնութեամբ, այլք ընդհակառակն իրենց հանճարոյ ասպարիզին մէջ երկչոտութեանն համար պարսաւելի են. որոնք շատ անգամ կիրթ ախորժակ ցուցանելու և այլոց հետևելու ջանքով իրենց տաղանդը կը նսեմացնեն: Ճշմարիտ ախորժն, այսինքն այն բնական ազդող զօրութիւնն որ ճշմարիտ գեղեցկութիւններն զգալ կու տայ, և անընդհատ բաղդատութեամբ կը կատարելագործուի, հանճարոյն հաւասար սակաւագիւտ է. իսկ հասարակ ատաճանի խիստ շատ կան: Եւ այս տեսակ ախորժ ունեցողներն անոնք են որ ոչ երևակայութիւն ունին և ոչ զգայմունք, կամ խիստ ողորմելի բան մը. և զայն ալ միշտ կը ջանան սկարացնել: Անոնք գրուածի մը մէջ երկու յատկութիւնք միայն գովելի կը համարին. այս է թէ լաւ գրուած և 'ի գործ դրուած ըլլան: Բայց լաւ 'ի գործ դրուած ըսելով ինչ կը հասկնան: Ճշգրիտ ուրուագիծ մը, բայց անձուկ. վայելչազարդ ձև մը, բայց հասարակ և փոքրիկ: Մեծին խորը մութ. ինչ կը պահես. խիստ շատ անգամ հասարակ մտածութիւններ, ուրիշի գրուածքներէն առած, բառերն փոխած կամ քիչ մը աւելի ընդարձակած: Փոխանակ անձամբ իրենց նիւթոյն իւրաքանչիւր մասունքը մտածելու, և երկայն ատեն իրենց երևակայութեան կրակովը ջերմացնելով բեղ-

նաւորելու, անխտիր կը ժողովէն ինչ որ ուրիշներն անոնց վերաբերեալ բան մը գրած են, կը հաւաքեն խել մը անյարմար կապերտներ, և այն կտորուանքներով կը ծածկեն իրենց ոգին որ բնաւ չկրնար տեսնել իր նախատիպ պատկերը, այլ այնպիսի կերպարանքներ որ բնաւ իրենը չեն։ Չեն համարձակիր վարկեան մը առանձինն և ազատ գրելու, այլ միշտ հազարաւոր վկայից առջև, և բոլոր այն վարժապետաց թելադրութեանքն որոնց ներկայութիւնն կը տագնապէ զոգին և երևակայութիւնը կը կապէ կը կաշկանդէ։ Երկասիրութիւնն լրացաւ. ամէն պարզ և միանգամայն վայելուչ. բայց դեռ չըկարդացած ալ բերնուց գիտէիր զայն։ Բնաւ չես գտներ այնպիսի մտածութիւններ որ զընթերցողն ընդհատեն, հոգւոյն ցնցում մը տան, և խոկալու յորդորեն։ Չկայ բան մը որ զքեզ զարմացնէ, լուսազարդ պայծառութեամբ մը լեցնէ հոգիդ, և անոր մէկ նոր խորշը լուսաւորէ զոր դու բնաւ չէիր դիտած, կամ կենդանի ու տեւական զգացմունքներ ազդէ։

Նունկ այս կարգի մատենագրաց չնմանիր, որոնք չափաւոր և ընդօրինակող կը մնան, վասն զի յայն իսկ ծնեալ են, կամ այնպէս կ՚ըլլան՝ ծառայական ախորժով մը հանճարներն եղծանելով. պէտք չէ ևս իր Գիշերացը մէջ փընտռել անանկ հեղինակի մը գործը, որ ուղելով մատենագրութեան մէջ անուն ձգել, քերթուածի մը նիւթը կը հնարէ և կարևոր բաներն կը ժողվէ, պարապով անոր ուրուագիծն կը գծագրէ, մասունքը կը յօրինէ, յիշողութիւնը կարևոր ծանօթութեամբք կը բեռնաւորէ, կ՚ընտրէ իմաստներն որ պիտի գործածէ, արուեստի կանոններն ու իր ազգին ախորժը կը քննէ, և դիմացը ուրիշ կէտ չունէր, բայց եթէ յաջողութիւն և փառք. որոշեալ միայնութեան և աշխատութեան ժամերուն՝ սահմանեալ պարապմանցը կը դառնայ, երևակայութիւնը կը բեղնաւորէ, կը միանայ ընդ անձանց զորոնք կուզէ խօսեցնել, ընդ առարկայս որ կուզէ նկարագրել, և քանի մը ժամ իր ոգւոյն վիճակէն դուրս մտածութիւններ, ըղձացմունքներ և կրքեր կը զգենու. և այսպէս իր աշխատութիւնն ու պարապմունքը կը շարունակէ, ինչուան որ իր մտածած շէնքն որոշեալ բարձրութեան և սահմանեալ տարածութեանն հասցընէ։

Բայց մտածէ ծանր և լուրջ բնաւորութեամբ մարդ մը, ներքուստ համոզուած թէ կայ անմահութիւն հոգւոյ, 'ի պարտուց և յախորժակէ՝ կրօնից և բարոյականի վարդապետած ճշմարտութեամբք սնած, անընդհատ անոնց վրայ մտածելով, իբրև այր բարի ատերելով յաշխարհի և յանձունսի՝ ուր մեծամեծաց պաշտպանութիւնն և իր արժանեացն համեմատ բաղդ չունելու փափաքը զինքը կը բանեն, թէպէտ և մաղձոտ և մտածող բնութեան բերմամբն առանձնութիւն կը սիրէ. քառասունեօթը տարուան արդէն իսկ յաշխարհէ կը սկսի ձանձրանալ, և բաղդին սնոտի խոստմանց ստութիւնը կ՚իմանայ, և իր սիրտն իրեն արժանաւոր ընկերոջ մը սրտին վրայ հանգուցանել կը փնտռէ. միով ամուսնութեամբ բարեպաշտ և խանդակաթ ամուսին մը կը գտնէ, և երկու դեռահասակ բարեկամներ կ՚ունենայ՝ երկու որդւովքը՝ որոնց հօր տեղ կը բռնէ, և տասը տարի ցանկալի ընկերութեան մը քաղցրութիւնն ու անուշութիւնը կը վայելէ... և ահա այն միջոցին Փիլանդրոս կը մեռնի, կը մեռնի Նարգէս, ետևէն ալ իր ամուսինն։ Ո Փիլանդրոս յանկարծական մահ մը յափշտակեց տարաւ, Նարգէս ծիւրական ախտով զրաւեցաւ, զոր փուճ տեղը փութաց Գաղղիա տանելու, յուսալով որ բերևս բարեխառն երկնի մը տակ կարենայ վրայ դնել։ Հոն կը թողու անոր աճիւնը, զուրկ 'ի պաշտամանց թաղման։ Յուսահատ ցաւօք կը կորէ կ՚անցնի ծովերն, և կը գտնէ իր միակ ամուսինն՝ մահուան տագնապներուն մէջ, որ իր աչացն առջև կ՚իյնայ

կը շփոթանի։ Այսպէս անհատական մէջ իր հոգեհատոր ախորժներուն կորսնցուց. երեք անհատական մէջ երեք գերեզման կանգնեց, և վատթարան տարրական հաստատին՝ տանը մէջ միջնակ մնաց։ Նոյն տառապեալ անձին տակը. չանձնար, կենդանի և հրաբորբոք երևակայութիւն, և մեծազգայուն սիրտ մը. զխոցիր որ անզգայացի է և 'ի գիւղ բնակող, և որ զգացածն ու մտածածը կը դնէ, ինչպէս որ իր սրտին մէջ զգացմունքներուն ու մտածութիւններուն խորքը կը յաջողվին. և այն ատեն կրնայ գիրքաւ զաշակել իր երկասիրութեանն ոճը, գեղեցկութիւնն և թերութիւնը։

Ինչպիսի՜ տեսութեան ու լուսաւորին սկզբնաւորութիւն մը պէտք է ունենայ. ինչպէս իրեն սրտին համար յանկարծ տեղեկերուց տեսարանն փոխուած պիտի ըլլայ. և իր թշուառութեանն զգացեալ՝ ինչպէս թշուառ պէտք է տեսնէ մարդկային ազգը։ Նոյն իր տեսութիւնքն ու մտածութիւնք 'ի գերեզմանին պէտք է ակնարկեն. և ուրիշ բան պէտք չէ ախորժի լսել բայց եթէ լռութեան ու մթութեան մէջ իր հեծութեանց ձայնը։ Այն առարկաները պէտք է փնտռէ որ կրնան իր ցաւոցն հրապոյրք և սնունդ հայթայթել։ Ինչպիսի՜ բուռն փափաք մը պէտք է զգայ բոլորովին այլ ինչ ըլլալու քան ինչ որ է. մեռնիլ՝ վիճակը փոխելու համար, և գտնել իր սիրելիներուն հետ ուր զիրենք երջանիկ կը համարի, ինչ զինքը թշուառ սեպելով յաշխարհի ուր անոնք չկան։ Շատ աւելի քաղցրութիւն պէտք է զգայ անոնց տապանացն հետ խօսելով, քան մարդկան հետ կենակցելով։ Չկրնար անտարբեր աչօք զուարթ երես մը տեսնել այնպիսի աշխարհքի մը մէջ որ իրեն համար տխուր քօղով մը պատած է։ Անկեղծ և սերտ կարեկցութիւն մը պէտք է ցուցնէ անոնց՝ որոնք իրմէ օտար զբօսանքներ կը փնտռեն. և ամենայն իրաց տխուր և ցաւալի կողմը միայն պէտք է տեսնէ. և շատ անգամ այս՝ յամենայնէ լքեալ վիճակին մէջ՝ պէտք է սա գերագոյն Լամին ուղղէ իր պաղատանքն և հեծութիւնը։ Մթածամեայ և տառապեալ ծեր մը նման է միայնութեան և անմխիթարութեան յաւիտենական մխիթարութիւն փնտռելու։

Այսուհետև բանաստեղծը կրնայ զատուիլ թէ այդ գործն ինչպիսի ոճ, նկարագիր և զարդեր պիտի ունենայ. պէտք է ըլլայ երբեմն վսեմ, երբեմն միշտ անկանոն, միակերպ և խառնեալ. մէկ թերութեամբ և գեղեցկութեամբ։ Նոյն հասկնալու համար թէ ինչպիսի նորանոր խուռն մտածութիւնք, յանկարծ նկարագրութիւնք, արծարծուն և վէ զգացմանց բացատրութիւնք պէտք է յառաջ գան այդ ցաւոց բորբոքելով և մարդուս համար նորօրինակ վիճակի մէջ վայրապետող որոնց, այս խորհրդածութիւնս պէտք է ընել։ Եթէ մտանագիր մը, փոխանակ սրտով յիշողութէ անցած մարած զգացմունքներ նկարագրելու, կամ ամենեւին չզգացած անբնական խանձանքներ ձևաց ստեղծելու, բացատրէ իր մտածութիւնն ու ազդեցութիւնը այն միջոցին որ զանոնք կ'ընդունի. հարկաւ ոչ թէ այն այլայլութեան նախկին վայրկեաններուն, յորում հոգին բոլորովին զինքն զգալու տուած, ուրիշ բան չկրնար արտադրել բայց եթէ կցկտուր բառեր և անյօդաւոր ձայներ, և ինք զինքն յանձնուած իր գործարաններէն դուրս կու տայ. այլ այն վայրկեանին յորում հոգին բաժանեալ ընդ զգացումն և ընդ խոհումն, կը սկսի բաւական հանդարտիլ, իր տառապանաց իմանալու չափ, և կրնայ բոլոր իր վրայ եղած տպաւորութեանցն անդրադառնալ, եթէ այն ատեն իր միտքէն անցած աստանդական մտածութիւնքը, տարօրինակ խորհրդածութիւնքը, և յանկարծական ցոլմունքը թղթի վրայ դրոշմելու ըլլայ, և թողու զգացմունքներուն իրենք զիրենք բացատրելու, այն ատեն լար մը ձգտեալ հոգին շատ աւելի հնչող կ'ըլլայ և ուրիշ ձայն մը կ'արձըկէ. իր գրուածոյը մէջ մտածութեանց և բացատրութեանց սաստկութիւն և նորութիւն, արդիւ-

նախման ու ազգաց զանազանութիւն մը կը փոխէ։

Ինչ Եունկ քիչ շատ այդ նախամեր մտածութիւնքն յառաջ բերող հոգւոյ վիճակին մէջ էր, խաղաղ միայնութեան յարմար և խորին մտածութեանց մէջ ընկղմած։ Իմաստնոց մը ներգործող մաղձոտութեան զգացմունքն արծարծելով, իր հոգւոյն զանազան շարժմանցն հետևէն կ'երթար, կը դրոշմէր իր մտածութիւնքն ինչ կարգով որ մտքին մէջ կը ծնանէին, անձն զգացածը կը բացատրէր, և նոյն զգացմունքն որչափ անգամ որ զգար՝ նորընչափ կը կրկնէր, առանց շատ իր ընթերցողներուն ակնածելու։

Իր քերդուածն 'ի վերայ վերջին դատաստանի կրնայ համարուիլ իբրև իր հանճարոյն կենդանի արդասիք մը, այնպիսի ճիւղի մէջ՝ յորում պէտք էր գերազանցել։ Կը ցուցնէ այնպիսի պայծառ և բեղմնաւոր երևակայութիւն մը որուն անձնայն ճոխութիւնքը Գիշերացը մէջ գործածած է. և լուրջ ու տխուր նիւթերու համար իր արուեստը կը յայտնէ։ Ի լոյս ընծայեց զայն յամին 1723, և Անգղիացիք մեծամեծ գովութեամբ ընդունեցան։

Ըրած է նաև յարասութիւն 'ի մի մասին գրոցն Յոբայ, որուն մէջ հարցաքննութեանց երկայն շարքն առանցպատասխանեալ և դարձուածոց զանազանութեան նուազութիւնն, տաղտկալի միակերպութիւն մը կը ձգեն։ Բայց և այնպէս ունի նաև այնպիսի գեղեցկութիւններ որ կերպով մը այդ թերութիւնը կը ծածկեն։ Եունկ պէտք էր զմայլմամբ կարդար ու թարգմանէր Յոբայ գիրքը, որուն իմաստներուն իր թշուառութեան առեն զգացածներուն խիստ համեմատ էին։

Թէ ոտանաւոր և թէ արձակ գրէր, ոչ երբեք թեթև նիւթոց վրայ կը խօսէր։ Վեց նամակ ունի խիստ երկայն, ազնիւ մը ուղղեալ, որոնց մէջ աւելի բարեպաշտութիւն կայ քան բարոյական, և աւելի հոգևոր առոյգ մը կը պահպանէին քան զբարոյ մտքեր մը։

Ասոնց մէջ կ'երևի իրեն՝ այլաբանութեանց արուեստը, զորոնք թէպէտ ճիշդ գրիչ կը յարմարցնէ, բայց այնու հանդերձ առօգտելի և տարօրինակ բաներ են։ Այս կերպով իր նամականաց ակնյայտ ընծայական թղթոյն մէջ կը ջանայ կ'աշխատի նմանութիւն մը ընտրելու կամ գտնելու ընդ մէջ առասպելեալ Զքանմարդոց և արքի առասպելականաց. և այս աղբիւրէն համառօտ յառաջ կը բերէ անհամանուն ակնարկութիւններ, փոփոխութիւններ և շատ մը յարակից մտածութիւններ որ նախնական մտածութեանցն աւելի արժէք մը չունին։ Բայց տեղ տեղ կան իրեն անուանը պատշաճ ընտիր կտորներ ու իմաստներ։

Ուրիշ գործ մ'ալ հրատարակեց յամին 1728, անուանեալ՝ Ջատագովութիւն Նախախնամութեան կամ Ճշմարիտ արժանիք կնոջ մարդոյ, որ իր արձակ գրուածոց լաւագոյններէն մէկն է. նիւթն ալ իր նոր հաստատուած վիճակին համեմատ։ Կ'երևի թէ որոնց և մխիթարութեան առեն գրած է, այսինքն թշուառին տանջելու կողմերէն վերջը։

Ընտրերգական մասն ալ ուղեց փորձել, բայց չյաջողեցաւ։ Իր Գիշերաց մէջ վսեմ և նախատակալ բանաստեղծը՝ Տաղերը մէջ ցուրտ և համարակ տաղաչափ մի է. և այն անկարգ ու անհնի երևակայութիւնն՝ քնարին զարկերուն ոչինչ կը մարի. համարակ մտածութիւններ գրեթէ բոլոր տներն թափուր և անարդիւն կը թողուն։ Եւ այս ոչ եթէ առ թերութեան նիւթոյն, վասն զի անգղիացի քերդող մը պէտք էր քան զայլս բեղմնաւոր ըլլալ, երբ վաճառականութեան օգուտներն ու ծովական իշխանութիւնը կը հաշուէր. և քերդողն այն առեն տաղը համակին մէջ էր. բայց այն տեսակ իմաստները իրեն համար ընտանի չէին։

Իր ուրիշ մնացեալ քերդուածքն են՝ նամակ մի առ Լանսդըն 'ի մահ թագուհւոյն Աննայի, և 'ի գահակալութիւն արքային Գէորգայ յամին 1714. առանձնաւոր մը 'ի պաշտօնակալութիւն

Ուէլբոլի, և ուրիշ ստանաւորներ ալ 1745ին քաղաքական անցից վրայ. Նամակ մը առ Թիքըլ 'ի մահ Ատիսընի յամին 1719, որուն մէջ ուրիշ նշանաւոր բան մը չկայ բայց եթէ անուանի մատենագիրը սիրելի ընծայելն, և իր բարեկամին առաքինութեանց տուած վկայութիւնքը։ Առ իշխանն Լէնտըրս-տուն գրած Թուղթը արժանի է ամբողջ կարդալու։

Երկու Թղթերն որ ուղղեց առ Բոփ յամին 1730, իր դարուն վատթար հեղինակաց վրայ, պէտք է իր եօթը Երգիծանաց կարգն անցընել, զորոնք ինքն ընդհանուր անուամբ կը կոչէ Հանրական ախտ, կամ Սէր համբաւոյ. և խիստ երիտասարդութեանն ատեն շարադրած է։ Անգղիացիք զանոնք իբրև իր գլխաւոր երկասիրութեանց մէկը կը համարին։ "Եթէ ոճոյ յստակութիւնն, կ'ըսէ նախայիշատակեալ օրագիրը, միտաց աշխոյժն և նրբութեան պարզութիւնը կրնան հեղինակի մը հրապարակոյ գովեստն ապահովցնել, Եանկ իրաւունք ունի ստանալու զայն։ Բայց նախայն, կը յաւելու, չեմ գիտեր ինչու իր Երգիծանքներն, որ սկզբան այնպէս աղէկ ընդունուեցան և ընդհանրապէս գովուեցան, այսօր ուր մոռցուած են։ Սուիֆթ գիտնականն պատճառ կու տայ թէ հեղինակն պէտք էր կամ աւելի զուարթ կամ աւելի չար եղած ըլլար։ Անոնց մէջ խոկ կը տեսնուի իր բոլոր գրուածոց սովորական պակասութիւնն։ Իր Երգիծանքներն ուրիշ բան չեն բայց եթէ նոյն նիւթի վրայ վերտառութեանց շարք մը, որ սկզբան ախորժելի կու գան, բայց վերջը կը ձանձրացընեն։

Աւելի հանճար և կիրթ ախորժ մը կը ցուցընէ Զօրութիւն Կրօնից կամ Սէր պարտեալ քերթուածին մէջ, զոր Վէրճին տաղաչափեալն քիչ մը ետքն հրատարակեց. Նիւթն ալ հաճոյ և հետաքրքրական է. և գլխաւոր անձն է Թշուառն Յովհաննա Կրէյ, որուն ողբերգական վախճանն ծանօթ է։ Ըստ քննադատից՝ թէպէտ և ամենայն կերպով ջանացած է ստանաւորին սահուն և հեշտալուր ընելու, բայց դեռ բռնազբօսեալ և կապուած կերպ մը մնացած է։ Հանդերձ այս թերութեամբն, որ մեծի համար աններելի է, այդ պզտիկ գըրուածքը ամենուն աչքն իրեն ձգեց և իր համբաւն հաստատեց։ Գիշերցկութիւնք երևակայութեան, զգացման, բարոյականի, ամենայն ինչ այդ բանաստեղծական և գողտր պատմութեան մէջ առատապէս զեղեալ են. որուն մէջ կը գտնուին գերազանց թատերական տեսարաններ և գողտր նկարագրութիւններ։ Եղանակ վեհագոյն է երբ կրնայ տրտմեցնել, և է նկարիչ թշուառութեան։

Մատենագրութէ ասպարիզին մէջ հանդիսացաւ նաև թատրերգութէ. Ծանօթ է իր Բուսիրիս ողբերգութիւնն, որ խաղցուեցաւ յամին 1719ին Տրըրի-Լէնի թէատրոնին մէջ, և այս եղաւ իր տաղանդին առաջին նշանաւոր արգասիքը։ Անոր յաջորդեց ուրիշ երկրորդ մը, յորջորջեալ Վրէժխնդրութիւն, որ ներկայացաւ յամին 1721։ Աւթսունուվեց տարուան, 'ի 1753, համարձակեցաւ նորէն տեսարան ելլել և ընծայել Եղբարք (Դեմետր և Պերսէոս), քերթուած յոյժ ստորին քան զՎրէժխնդրութիւն, յորում կան ինչ ինչ զարմանալոյ արժանիք։

Սիպերիացի օրիորդը:

(Տես երես 236)

Պրասքովիա առաւօտ մը աղերսագիրը հետը առած ծերակուտին գնաց. սանդուխներն վեր ելաւ և ինչուան դիւանատուններէն մէկուն մէջ մտաւ. բայց անթիւ մարդկանց բազմութեան մէջ շփոթեցաւ թէ որուն պէտք է դիմէ։ Երկար աղերսագիրը ձեռքը բռնու-

ղարներուն կը մօտիկնար, անոնք հազիւ մէյմը կը նայէին վրան, ու նորէն պաղ կերպով իրենց գրուածքը առաջ կը տանէին. իսկ նոյն սենեկին մէջ ուրիշ իրեն հանդիպողներն ալ փոխանակ աղերսագիրն ընդունելու և մտիկ ընելու իրեն, իբրև Ճամբան խափանող սիւնէ կամ կարասիէ մը կը հեռանային իրմէ։ Վերջապէս, դիւանատան պահապան անկելական զինուոր մը որ շտապաւ դահլիճին մէջէն կ'անցնէր՝ Արապքովիայի հանդիպելով դէպ 'ի աջ կողմը ծռեց Ճամբան որ անցնի. Արապքովիա ալ անոր տեղ տալու համար դէպ 'ի նոյն աջ կողմը քաշուեցաւ և երկուքը սաստիկ իրարու զարնուեցան։ Ծեր պահապանը՝ որ դժնեայ բարքով մարդ մ'էր, հարցուց թէ ինչ կ'ուզէ. աղջիկը ցուցուց անոր աղերսագիրը աղաչելով որ ծերակուտին տայ։ Պահապանը մուրացկան մը կարծելով փոխանակ պատասխան տալու թևէն բռնեց և դէպ 'ի դուռը տարաւ։ Արապքովիա չհամարձակեցաւ նորէն ներս մտնելու և առաւօտեան մնացած մասը սանդուխոյն վրայ անցուց, որպէս զի եթէ ծերակուտէն մէկը հանդիպի՝ աղերսագիրը տայ. տեսաւ որ շատ անձինք որ կուրծքերնուն վրայ աստղեր ունէին՝ կառքերնէն վար իջան և վեր ելան սանդուխէն. ասոնք ամէնքն ալ սուր ունէին, կօշիկ հագած էին ու զգեստնին միակերպ էր. ոմանք ուսնոց ալ դրած էին։ Արապքովիա կարծեց թէ ասոնք զօրավարներ ու սպաներ են, և միշտ կը սպասէր որ ծերակուտին անդամներէն մէկն անցնի, որ իր միտքը դրած գաղափարին համեմատ մասնաւոր յատուկ բան մը պէտք էր ունենար՝ որով ճանչցուէր, և աղերսագիրը մէկու մ'ալ չտուաւ։ Երբ ուրեմն երեկոյեան ժամը երեքին ամէնքը դուրս ելան, և Արապքովիա տեսնելով որ միայն մնաց, ինքն ալ ամենէն վերջը քաշուեցաւ, զարմացմամբ մը ծերակուտի ատենաւրանին մէջ այնչափ բազմութեան տեսնելուն ու ծերակուտի անդամներէն բնաւ մէկու մ'' ալ չհանդիպելուն համար։ Երբոր տուն դարձաւ ու իմացուց վաճառականին իր այս դիտողութիւնը, վաճառականը սաստիկ նեղութիւն քաշեց, ինչու որ կրցաւ հասկըցնել իրեն որ ծերակուտի անդամները ուրիշներու նման մարդիկ էին, և թէ իրեն տեսած անձինքները Ճշգիւ ծերակուտի անդամներէն էին՝ որոնց որ իր աղերսագիրը պէտք էր տալ։

Երկրորդ օրը ծերակուտին ներս մտնելու ժամուն՝ Արապքովիա նորէն սանդուխոյն վրայ գտնուեցաւ, և ձեռքի աղերսագիրը ամէն եկողներուն կը ներկայացնէր՝ որպէս զի անհրաժեշտ ծերակուտի անդամներուն ընծայած ըլլայ, որոնց բնութեանը նկատմամբ՝ միտքը մէջ դեռ քանի մը տարակոյսներ ունէր. բայց բնաւ մէկը չուզեց ընդունիլ աղերսագիրը։ Վերջապէս, կարմիր երիզով ու կարմիր զգեստներ հագած գիրուկ մարդ մ'ալ եկաւ, կուրծքին վրայ ամէն տեղ աստղներով լեցուն և սուրն ալ քովընտի կախած։ “Ով սա անդամ, ըսաւ ինքնիրեն մեր գործունեայ Արապքովիան, կամ ասիկայ ծերակուտի անդամ մ'է, և կամ աշխարհքիս վրայ բնաւ ծերակուտի անդամ չկայ”. քովը մօտեցաւ և ձեռքի թուղթը ներկայացուց անոր աղաչելով որ հաճի իր խնդիրքը ընդունելու։ Արապքովիա որովհետև այս միջոցին արգելք կ'ըլլար Ճամբուն վրայ, ծերակուտին ծառաներէն մէկը 'քաղցրութեամբ մը զինքը Ճամբուն վրայէն մէկդի տարաւ, և իր տէրը կարծելով որ ողորմութիւն կ'ուզէ, “Աստուած օրհնէ զքեզ” ըսաւ, ու սանդուխէն վեր ելաւ։

Արապքովիա տասնըհինգ օր միակերպ ծերակուտի ատենարանը կու գար առանց ամենևին յաջողութիւն մը գտնելու։ Շատ անգամ ցուրտ ու խոնաւ սանդուխին վրայ միակերպ ոտքի վրայ կենալէն յոգնելով, աստիճաններէն մէկուն վրայ կը կծկէր կը նստէր սառած ոտքերը տաքցնելու համար, անցորդաց ու պաշտօնատարաց երեսին վրայ գթութեան և կարեկցութեան

նշան մը փնտռելով՝ որ անշուշտ կը գըտ-նէր եթէ գիտնային անոնք իրեն ինչ վիճակի մէջ ըլլալը ։

Այս է մեծամեծ քաղաքաց ընկե-րութեան վիճակը . կ'աճին անդադար թշուառութիւն և ճոխութիւն, եր-ջանկութիւն և դժբաղդութիւն, և կը հանդիպին իրարու առանց մէկզմէկ տեսնելու . երկու բաժանեալ աշխարհք-ներ են ասոնք՝ որ բնաւ վերաբե-րութիւն չունին իրարու հետ, յորս միայն 'ի նախախնամութենէ սահմա-նեալ քանի մը կարեկից հոգիներ հա-ղորդակցութեան սակաւաթիւ կէտեր են ։

Բայց սակայն օր մը պաշտօնատեարց մէկը՝ որուն առաջուց անշուշտ աչ-քին զարկեր էր Արաքսիա, կեցաւ աղջկան քով, առաւ աղերսագիրը և գրպանէն թղթերու ծրար մը հանեց ։ Խեղճ աղջիկը վայրկեան մը յոյս ա-ռաւ . բայց ծրարը նշանակագիրնե-րու գումար մ' էր, որոնց մէջէն հինգ բաղդի մը հանեց և աղերսագրին մէջ դրաւ և երկուքը մէկէն Արաքսիային տալով ատեանարանը մտաւ ու մէկ մ'ալ չերևցաւ ։

Արաքսիա բոլորովին խռոված՝ ծալ-լեց նշանակագիրը և ճամբայ ելաւ ։ «Ստոյգ գիտեմ, կ'ըսէր օր մը զինքը հիւրընկալող խաթունին, որ եթէ Մի-լէն խաթունին եղբայրներէն մէկը ծե-րակուտի անդամներէն ըլլար՝ կ'ընդու-նէր աղերսագիրս առանց զիս ճանչնա-լու » ։

Սովորական հանդիսից օրերու մէջ ծերակուտի ատեանները գոց ըլլա-լուն պատճառաւ քիչ մը հանգչեցաւ Արաքսիա, և պատեհ ժամանակ սե-պեց իր ջերմեռանդութիւններն ընե-լու, և այս հոգևորական հրահանգաց տալով ինքզինքը՝ սկսաւ նորէն իր ա-ղօթքները ձեռնարկութեանը յաջո-ղութեանը համար . և այնպէս անկեղծ էր հաւատքը որ սրբութեան հաղոր-դուելէն ետև ամենայնիւ համոզուած էր թէ առաջին անգամ ծերակուտին ներկայանալուն պէս աղերսագիրը պի-տի ընդունուէր և իբրև ամենա-հաւատի միտքը դրած ըլլալով չքա շուեցաւ իմացնելու վաճառականին խաթունին ալ, որ ամենևին չէր յու-սար, և խորհուրդ ալ տուաւ Արաքսի-ային որ այս բռնած ճամբան փոխէ . բայց ծերակուտի ատեանին բացուելու օրը Նեւայի գետեզերքին Անգղիական կողմին վրայ ընելու կարևոր գործողու-թիւն մը ունենալով, և տեսնելով որ Արաքսիա ոտքով կը քալէ՝ իրեն կառ-քին մէջ առաւ ։ «Չեմ գիտեր ինչ-պէս չվհատեցար, կ'ըսէր իրեն ճամ-բան, այնչափ անօգուտ ճամբորդու-թիւններ ընելով . ես թէ որ քու տեղդ ըլլայի մէկզի կը թողուի ծերա-կուտի ատեանն ալ՝ անդամներն ալ, որ բնաւ քեզի օգուտ մը ընելիք չունին . ամէնն ալ, ըսաւ ցուցընելով մատովը Մեծին Պետրոսի արձանը որուն մօտ էին, ամէնն ալ սա արձանին աղերսա-գիր տալու պէս բան մըն է . աւելի բան մի յուսար ։

— «Կը յուսամ, պատասխանեց Արաքսիա, որ հաւատքս զիս կ'ազա-տէ ։ Այսօր վերջին անգամ կ'երթամ ծերակուտին և ապահովապէս իմ ա-ղերսագիրս կ'ընդունին . Աստուած ա-մենակարող է, այո՛ ամենակարող է Աս-տուած, աւելցուց դարձեալ կառքէն վար իջնելով, և կրնայ՝ թէ որ իր կամքն է, ստիպել այն երկաթէ մարդն ալ խո-նարհելու և իմ աղերսագիրս առնե-լու » ։ Վաճառականին խաթունը այս խօսքերուն վրայ սկսաւ բարձրաձայն ծիծաղիլ . Արաքսիա ինքն ալ յան-կարծ իր տաքցած երևակայութենէն հանդարտելով ծիծաղեցաւ . բայց սա-կայն անով իր մտածութիւնը որոշ յայտներ էր ։

Արաքսիա երբոր արձանը կը դի-տէր՝ խաթունը անդրադարձուց իրեն որ Նեւայի կամուրջը որուն ամենամօտ էին՝ ձգուած էր . բազմութիւն կառաց ոմանք Վասիլի-Օստրով կ'անցնէին և ոմանք կը դառնային . «Քովդ է առ Լ*** խաթունն ուղղեալ յանձնարա-րական թուղթը . ես տեսնել ունիմ,

խօսքը նշան ըլլար Պրասքովիայի որ եր-թայ։

Պրասքովիա իրեն այս նոր խնամակալին տանը մէջ անցուցած առջի օրերուն շատ առանձնացեալ մնաց ու սաստիկ նեղուեցաւ. աւելի կ'ընտրէր իր Վասիլի-Օստրովի բարեկամներուն քով կամ վաճառականին տունը կենալ՝ քան թէ հոն. բայց սակայն քանի մը օրէն աւելի հանդարտեցաւ և ծանօթացաւ տան մէջ գտնուած անձանց հետ։ Ծառաներն ալ իրենց բարի և վեհանձն խաթունին պէս բարեսիրտ էին։ Պրասքովիա իշխանուհւոյն սեղանը կը նստէր, որ շատ անգամ իր հասակին և հիւանդութեանցը պատճառաւ կը ստիպուէր առանձին ուտելու, ուստի աղջիկը ամենեւին առիթ չունէր առանձին իր հետը խօսելու։ Քիչ ատենէն ընկերութեան անձանց համար ալ սովորական անձ մը եղաւ Պրասքովիա և ալ բնաւ մէկը վրան չէր մտածէր։ Խեղճ աղջիկը շատ անգամ յանձներ էր այլ և այլ անձանց որ իր ճամբորդութեանը վախճանին և ունեցած անձկալութեանցը վրայ խօսին իշխանուհւոյն հետ. բայց թերեւս իշխանուհւոյն Պրասքովիայի յուսոյն կատարումը անկարելի սեպելէն, կամ թերեւս խօսիլ յանձն առնող անձանց անփոյթ ըլլալէն, Պրասքովիայի աղաչանքները ամենեւին հետեւանք չունեցան; ուստի իր ամենայն յոյսը Վասիլի-Օստրովի բարեկամներուն պաշտպանութեանը վրայ դրած էր, զորոնք շատ անգամ կը տեսնէր։

Դեռ իշխանուհւոյն տան մէջ եղած միջոցը Պ. Ս.*** անուն դիւանատան սպայ մը, որ կայսեր մօրը քարտուղարն էր, խորհուրդ տուաւ Պրասքովիայի՝ աղերսագիր մը տալու և օգնութիւն խնդրելու կայսեր մօրմէն, և ինքն անձամբ յանձն առաւ ընծայելու զայն։ Պ. Ս.*** սովորական աղքատի մը օգնելու մտքով, յիսուն րուբլի ալ որոշեց որ տայ Պրասքովիայի, և տունը հրամցուց զինքը։ Պրասքովիա առատօտանց եկաւ Պ. Ս.***ին տունը; երբ անիկայ դուրս էր տունէն ու որտանց ընդունելութիւն գտաւ Ս.*** խաթունէն, որ զարմանքով ու ախորժով մտիկ ըրաւ Պրասքովիայի գլխէն անցած դէպքերը։ Պրասքովիա ալ վերջապէս ճամբուն ծայրն հասած էր, ու քիչ ատենէն իր ամենայն ուխտին ու փափաքանացը լրումը պիտի գտնէր։ Ս.*** խաթունը աղաչեց աղջկան որ էրկանը դառնալուն սպասէ, և այն միջոցին երկայն ժամանակ մեկտեղ խօսակցելով իր սէրն ու գորովը կրկնապատկեցաւ Պրասքովիայի վրայ։

Երբ իրաւցնէ արդիւնաւոր անձինք և երկու բարի հոգիներ առաջին անգամ իրարու կը հանդիպին, սկզբան ծանօթութիւն չեն ըներ. և ետքը իբրև թէ հին բարեկամներու պէս կը մտերմանան իրարու, որ միայն տեղւոյ հեռաւորութեամբ և անհաւասարութեամբ վիճակի՝ բաժնուած ըլլան իրարմէ։

Պրասքովիա առաջին ժամէն որ այն խաթունին հետ անցուց՝ տեսնելով ուրախութեամբ անոր պարզ և սիրալիր ընդունելութիւնը որ ոչ երբեք իր անձկալութիւնը խափեր էր, գուշակեց իր բաղդը. և ամէն ժամանակէ աւելի վստահութիւն մը կը զգար սրտին մէջ։ Իր յուսալից և ընդունելի աղօթքները այնպէս եռանդուն էին, որ անհարակուսելի էր անոնց յաջողութիւնը։

Պ. Ս.*** երբ տուն դարձաւ ամուսնոյն պէս նոյն զգացմունքն ունեցաւ Պրասքովիայի վրայ, և չուզեց ինչ որ առանց զինքը ճանչնալու օգնութիւն մը որոշած էր ընելու՝ անով միայն գոհ ըլլալ. և որովհետև ատեն արքունիքն երթալու պատրաստուեր էր, խոստացաւ եթէ ժամանակն ու գործառութիւններ ներէին՝ Պրասքովիայի համար կայսեր մօրը բարեխօս ըլլալու, և աղաչեց ալ որ կերակուրի իր տունը կենայ, որպէս զի կարենայ կայսրուհւոյն պատասխանը իմացնել։

Կայսրուհին հրամայեց որ նոյն իրիկուան ժամը վեցին Պրասքովիան իրեն ներկայանայ։ Խեղճ աղջիկը այսպիսի

մեծ բաղդ մը քէն չէր անցըներ, երբոր ստոյգ ըլլալն իմացաւ, գոյնը նետեց և գրեթէ հիւանդանալու պէս եղաւ. փոխանակ Պ. Մ.*** ին շնորհակալ ըլլալու, դէպ 'ի երկինք վերցուց արտասուալից աչուըներն ու հառաչեց. "Աստուած իմ, ուրեմն ես 'ի զուր չյուսացայ 'ի քեզ": Սաստիկ խռոված էր սիրտը, և չգիտնալով թէ ինչ կերպով իր երախտագիտութիւնն յայտնէ իր այս նոր խնամակալին, Մ.*** խաթունին ձեռքերը կը պագնէր. "Պարոն, կ'ըսէր, արժանի ես հաճոյ և ընդունելի ընելու իմ շնորհակալութիւններս այն բարերար անձին՝ ուսկից կը ստանամ ես իմ հօրս ազատութիւնը":

Երեկոյեան դէմ առանց իրեն պարզ զգեստը փոխելու՝ քիչ մը երեսն ու մազերը մաքրեցին ու շտկեցին, և Պ. Մ.*** առաւ զԲրասքովիա արքունական պալատը տարաւ: Կայսերական պալատին մօտեցած միջոցը Բրասքովիա իր հայրը յիշեց, որ ամենազօրաւորին է ըսեր էր հոն մտնելը, և Պ. Մ.*** ին դարձած՝ "Օ՜հ, թէ որ հիմա զիս տեսնելու ըլլար, կ'ըսէր, թէ որ գիտնար որու առջև ներկայանալս, ինչպէս կ'ուրախանար: Աստուած իմ, Աստուած իմ, լմնցուր սկսածդ":

Առանց ամենևին հարցընելու թէ ինչ կերպով պէտք էր ներկայանալ կամ ինչ պէտք էր ըսել, անխռով կայսրուհւոյն սենեակը մտաւ. կայսրուհի մայրը զԲրասքովիա իր սովորական բարեսրտութեամբն ընդունեցաւ, և գլխէն անցած դէպքերն հարցուց, որոնք համառօտ մը Պ. Մ.*** էն լսելէն վերջը, հետաքրքիր էր տեղն 'ի տեղը իմանալու իրմէ: Բրասքովիա համեստ վստահութեամբ մը պատասխան տուաւ, իբրև թէ աշխարհքի վարժ քաղաքագէտ անձ մը ըլլար. յայտնեց իր ճամբորդութեան վախճանը, և հօրը անմեղութեանը վրայ համոզուած ըլլալով, ոչ թէ շնորհք՝ այլ դատաստանին վերաքննութիւնը խնդրեց: Կայսրուհին գովեց իր արիասրտութիւնն ու որդիական սէրը, խոստացաւ կայսեր յանձնելու զինքը, և նոյն միջոցին մէկէն 300 րուբլի հրամայեց որ տրուի Բրասքովիայի իրեն նախնական կարօտութեանցը համար, խոստանալով իրեն ուրիշ անգամներ ալ օգնելու:

Բրասքովիա դուրս ելաւ պալատէն, այնպէս զգածուած իր բաղդին և կայսրուհւոյն բարեսրտութեանը վրայ, որ երբ 'ի դարձին Պ. Մ.*** հարցուց իրեն եթէ գո՞հ էր արդեօք կայսրուհւոյն ներկայանալուն վրայ, միայն աղբիւրահոս արցունքներովը կրցաւ պատասխանել:

Կը շարունակուի:

ՔՍԱՎԻԷ ՏԸ ՄԷՍԹՐԸ

ԱՐԿԱԾՔ ՆԻՈՎԲԷԱՅ[1]

Պակեաւ ողջոյն Լիւդիա, եւ ընդ քաղաքըն Փռիւգացւոց
Ընթանայր համբաւ իրին, եւ ընդ համօր ծաւալէր զրոյց:[2]
Նիոբէ դեռ եւս աղջիկ գոլով մատաղ ճանաչէր զնա,

1. Նիոբէ, դուստր Տանտալեայ, ծնեալ յԱմփիոնեայ յառնէն եօթն ուստերս և դուստրս, և յաղագս բազմորդութեանն ամբարտաւանեալ, նախատէր զԼատոնայ, և արգելոյր մի ուխտ յերկրպագութեան պաշտօն մատուցանել նմա: Ընդ որ բարկացեալ յոյժ աստուածուհին, առաքէ զԱպողոն և զԱրտեմիս զիւր որդիսն, զի զնախատանացն խնդրեսցեն վրէժ: Որոց առեալ զաղեղն և զնետս, միահաղոյն յանկարծօրէն մահու սատակեսցեն զեօթն որդիսն Նիոբեայ. զոր Ամփիոնն չկարացեալ տանել՝ անձամբ անձին սպանանէր: Իսկ Նիոբէ մինչ ընդ մահ որդւոցն զայրացեալ՝ զաստուածսն անիծանէր, սկսանէր յանդգնեալ և ըղձալ [illegible] [illegible]. և 'ի յանկարծակէն և զօրաւոր [illegible] [illegible] քարանայր. և արձանն մինչև ցայսօր կայ անդ [illegible]:

2. Նորանշան արկածից Արաքնեայ. որոյ խոլախուսեալ ճարտար քան զԱթենաս գոլ ոստայնանկութեամբ, [illegible] աստուածուհւոյն և

Մինչդեռ կոյսն ի Մեսինա եւ ի Սիկիլ կայր բռնակեալ.
Նայլ ուխտին ընդ Արագոնեայ իւր բնակակցին խրատեալ պատիժ՝
Այն ածել յերկնաւորացն, ոչ մեծաբանըս բարբառել,
Նազմոք ի սիրտ իւր փրքայր՝ այլ ոչ արտասուք իւր ամուսնոյն,
Ոչ զարմ տոհմից երկոցուն, ոչ քաջազէնըն պետութիւն
Նյնպիսի քաղցրանային, թէպէտ բընաւքն իսկ հեշտաբերք,
Զերգ զաւակացըն սերունդ, եւ Նիոբէ բարեբաստ գոյր
Քան ըղձընաւս ի կանանց, թէ ոչ ի սիրտ իւր մեծանայր։
Զի Մանտով կոյս Տիրեսեան, հանդերձելոցըն կանխագէտ,
Լի վերինն ազդեցութեամբ՝ ընդ պողոտայս ձայնէր մոլեալ.
«Իսմենեանք, ծն ելէք երամովին, եւ Լետովայ
Աւ երկեակ իւր ծընընդոց տուք ջերմ մաղթանս խընկանըւէր.
Ի սարգենիս հեղքըդ հիւսցին, պատգամ յիմ շուրթն այս Լետովայ»։
Մըստգիւր հըպատակեալ Թեբայեցւոցըն համօրէն,
Ի զգըլխովքըն ըստ պատգամին ոլորս ածեն տերեւախիտ,
Ի սըրբամնուէր արկեալ հրատ ընդ դալարեայ՝ խունկս աղերսից։
Աւ ահա գայր Նիոբէ ընդ ընկերացն երամ պայծառ,
Գեղաշուք ի փռիւգացի արկանելիսն ոսկեճամուկ.
Գնեմք անոյշ՝ կէս վառ ցասմամբ, շարժեալ գըլխովքըն նազելի
Զհեր ծամիցն ի ծաղ ծաւալ աստի անտի վէտ վէտ զուգամբ.
Առ ըղամեղի. եւ զիւրեւ շուրջ բարձրայօն աչս ածելով.
«Զինչ այդ շամբուշ մոլութիւն, աւաղ, զաստուածսն ականջալուրս
Քան զակն յայտնիսն ընտրել գեր, կամ հիմ Լետով ածցէ պաշտօն։
Յերբ ինձ խունկք ոչ մատչիցին, եմ ես ծընունդ Տանտալոսի,
Սեմ միայնոյ լոկ եհաս ընդ դիս բազմել խրախճանակից.
Ատլանդուհին է ինձ մայր, եւ նախահաւ Ատլաս մեծ,
Որ զորանակն եթերական ի յուսըս իւր բարձեալ տանի.
Արամազդ երկրորդ ինձ հաւ, որում պանծամ գոլ համազուն.
Փռիւգացիք սարսեն յինէն, եւ եմ գըլխոյ տանըն կադմեան,
Աւ ի լարս երգոց փանդռան իմ ամուսնոյս կանգնեալ պարիսպք
Աւ ազգք որ ի նոսա՝ կան ընդ մերովըս վարչութեամբ։
Յոր եւ կոյս տանըս յարկաց զաչս իմ յածեալ դարձուցանեմ
Գանձք անբաւ գան ի տեսիլ, եւ է յիս ճահ շուք դիցուհւոյ.
Յաւելցին եւս ի սոյին դըստերք իմ եօթն եւ եօթն ուստերք.
Աւ ընդ հուպ որ առ նոքօք երամք հարսանցն ընդ փեսայից։
Տուք ինձ բան ուրեմն ապա թէ ոչ յիրաւի ինչ պարծիցիմ.
Աւ չքնաւեմ իբր հանդարտեալք դասել քան զիս նախապատուիւ.
Ըզ Լետով ըզտիտանեան Կեւսայ զաւակ, որում երբեմն

պատմաւեալ զոտայն նորա և զգործքին խորտա- [illegible] կեալ ցըւուեալ։ Ընդ որ խօժոռեալ Արամազէ՝ խեղդ- [illegible] և կախեցաւ, և 'ի կախաղանի անդ վախճանեցաւ [illegible]

[illegible] և [illegible] Արամազդի՝ [illegible] զաւորք։

Յամբարանելն ի յաւս երկրանց չէր խուռն տեղի երկիրըս մեծ.
Յերկնից յերկրէ յանդընդոց վըտարեալ ձերդ աստուածուհի
Մոլորէր ընդ համաշխարհ, մինչեւ ուրեմն ապա Կրէլոս
Կուլթ ածեալ Թափառելում. Կուռ ընդ երկիր, ասէ, Նըժդեհ,
Այլ ես յանդունդս ի ծըփանի,,. եւ ես ըզվայրըն ծըփանուտ։
Նա անդէն ծընաւ երկուս, զեօթներորդ մասն իմ արգանդիս։
Արջանիկ եմ, ով ինձ զայս զլասցի ընդդէմ. եղէց իսկ միշտ.
Այլ ո՞ ընդ այս երկմտէ որ. կամ յեց ի խումբս այս յոգնահոյլ.
Ո՛չ իւիք ինչ զօրեսցէ բաղդըն լինել ինձ գամագիր.
Զի որչափ հասցէ բազում, դեռ ըզչար մասն առ իս կալցի.
Ըստ յինէն խէլթ երկիւղի. այլ եղեալ իսկ թէ ինչ բարձցի
Ի բազմերամն ամբոխէ աստի իմացըս զաւակաց,
Բայց ոչ զուրկ յայլոց ընաւից՝ երկուց և եթ լինիցիմ մայր,
Համօրէն Լետովայ որ չէ ընդհատ ինչ յանորդւոյ։
Փոյթ ի բագնացդ ելէք ի բաց, Թողէք զոլորսըդ սարդենեաց,,.
Նոցա Թողեալ, եւ զնուէրսն անդէն լըքեալ կիսակատար,
Որպէս ինչ մարթէրն յայնժամ՝ պաշտէին զզրօսն ի մեղմ մըրմունջ։
Ըզչարեալ աստուածուհւոյն, ի զարեւանց ծայրից Կիւնթեայ
Բարբառեալ առ երկոսին ձայն առ որդիսն արկանէր զայս.
“Ահա ես ձերոյին մայր, պատուեալ ձերովըդ ծընընդեամբ,
Այլ կամ թէ՝ Թող ըզՀերա, ըզգիցուհեացըն զանցուցեալ,
Թէ իցէ՞մ աստուածուհի՝ տարակուսեալ կամ արդարեւ։
Ի բագնացըն նուիրական զարուց ի զարս յաւիտենից
Ահա մերժիմ ես, որդեակք, թէ չըտայցէք ձեռն օգնութեան։
Ոչ այս լոկ ցաւ իմ սըրտիս. այլ զի յեղեան պայծն յաւելեալ
Իշխեաց ըզձեզ Տանտալեանն իւրոյ որդւոցն յետադասել,
Կոչելով զիս անորդի, որ ոչ թէ դոյր ինքն անզաւակ,
Նըմանեալ ամբարըշտին իւրում ծնողին չարալեզուի,,.
Զայսպիսի խօսեալ Լետով, նաեւ աղերս յօդել կամէր.
“Լռեա զաղաղըդ, ասէ Փիբոս, որով պատժոյն յապաղէ ժամ,,.
Ըզնոյն եւ Արտեմիս, եւ սրաթռիչ սահեալ ընդ օդ՝
Ի դըղեակն հասին Կադմեայ, պատեալ ամպովք քօղածածուկ։
Էր անդ առ պարըսպօքն հարթայատակ դաշտ լայնածիր
Յանասարակ բախեալ զըընթացս յանդադար վազս երիվարաց,
Ուր ըղըոյթ կառացն անուոց եւ սըմբակացըն կարծրակուռ
Փըխրեալ ըզհողակոշտս ընդ վայրն ի վեր հարթեալ էին։
Անդ զօրաւորք զօրութեամբ յեօթանց որդւոցն Ամփիոնեայ
Աշտանակեն յերիվար, Հրնչեալ զբամակօս կարմրագորդ՝
Ի ծիրանիս Տիւրացւոց, եւ զհուռ վարէն ոսկեկազմ.
Յորոց միջի Իսմենոս, երկնն առաջին ծնողին իւրում,
Մինչ զերիվարն հոլովեալ շուրջ ի պըտոյտ բոլորածիր

Սանձէր զկըրզակըն փըրփրերախ, "Ա՛հ ինձ եղուկ„, գոչեաց անողէն.
Եւ տանէր ըզսըրլաքն ընդ մէջ կըրծիցըն խորամուխ.
Եւ ի ձեռաց լըքելոց երասանակն ի բաց զերծեալ,
Ընդ աջ ուս երիվարին տակաւ նուաղեալ ի կողմն անկաւ։
Ընդ Սիպիլոս ի շաչիւն աներեւոյթըն կապարձից
Թուլակի թողեալ ըզսանձ ձեռք տայր յըշտապ, զերդ նաւուղիղ
Տեսեալ զամպ խուսէ ի բաց՝ թօնընկեցիցըն կանխագէտ,
Զ՚ի կախ պարզեալ առագաստս ընդ քաղցըրաշունչ մեղմ հողմոյն դէմ.
Ի ձեռակըն ձիաթափ՝ թըռուցեալ նետն անփախչելի,
Եւ մըխեալ սայր սըլաքին ընդ ծայր ուլանըն տատանմամբ
Կայր մընայր ի կոկորդին երկաթըն մերկ ցըցուեալ ի դուրս.
Ինքն որպէս էրն հակեալ մէտ, ընդ բաշս ընդ վիզ սօս հոլովեալ
Հոսէր թաւալ, թաւթաւեալ զերկիր արեամբըն ջերմաջերմ։
Պեդիմոս հէքըն եւ Տանտալոս, անուան հաւուն իւր ժառանգորդ,
Մինչ ի կատար հասուցեալ զընտելական խաղս հանդիսից,
Ի մըրցանըս մանկական՝ ջինջ յըմբշամարտ անցանէին,
Եւ լանջս ի լանջս ածեալ սեղմ կայլին փարեալ ի գուպարած,
Ճայթեալ նետ այնպ աղեղան թափ յերկոսեանն անցանէր չըշա.
Զոյգ հեծեցին երկոքեան, եւ զոյգ առ ցաւուն հակեալ մարմնով
Տապալեցան ընդ գետին, եւ առ միմեամբք թաւալագլոր
Ըզմահաքուն աչսն յածեալ թօթափեցին զոգիսն ի բաց։
Ալփենոր ընդ այն տեսիլ բախեալ ըզկուրծսըն կեղեքմամբ
Սաղէր ի ձեռս տագնապի փարել ըզցուրտ մարմինսըն ի գիրկ.
Այլ անկաւ յըսպասըն սուրբ. քանզի յերկաթ օրհասաբեր
Պըլեանըն պատառեաց ըզսըրտադուրսըն խորամուխ.
Զոր կորզեալ՝ թեք սըլաքաւն ըզթոքոյն մասն ի դուրս խըլէր,
Եւ ցընդէր զոգիսն ընդ օդ խառն ընդ արեանն ապաժուժի։
Այլ չանկաւ ի մի հարուած Դամասիկտոնըն պատանեակ,
Կարեվէր ի մասին ուր բարձք սրունիցն արձակեն ծայր
Եւ ուր ձապուկ յօդակապք են ընդ ազդերըսըն ներարդապատ.
Մինչ նա դեռ ջանայր ի բաց քարշել զաշտէն մահահամբոյր,
Միւս այլ նետ փետրովք չափ ընդ փողս ուլանըն վարսէր մուխ.
Զոր ժայթքեալ արիւնն ուստոյց, եւ բարձր ի վեր չըշտ ցայտելով
Բաշխ ի բաց ընդ մէջ օդոյն սըփռեալ ցընդէր ցիր ծաւալմամբ։
Հուսկ վերջինն Իլիոնէոս ըզձեռս յերկինըս տարածեալ
Պաղատէր անլըսելի, եւ "Ո՛վ, ասէր, աստուածքդ համայն,
Զիս, մի՛ դիք„. անգիտացեալ թէ չէն համայնքըն լըսելիք։
ԶԱղեղնաւորն յուզեցաւ գութ, անդառնալին մինչ ձախորէր նետ.
Այլ անկաւ ոչ դառնավէր, ոչ խոր ընդ սիրտն հարեալ ի սլաք։
Բօթ գուժին, ամբոխին ցաւ եւ իւրայոցն արտասուաց կոծ
Զանկարծադէպ աղէտիցն առ մայրն եղեն համբաւաբերք,

Որ կայրն ընդարմացեալ եւ զայրացեալ սըրտմըտութեամբ
Խէ Ճըր աստուածք մինչ ցայդ վայր հանդուրժիցեն զօլ ձեւընհաւ.
Հնդուստ եւ հայրն Ամիրան հարեալ ի սիրտըն երկսաթով,
Ընչատապատ ընդ կենաց լուսոյն՝ ցաւոցն առնէր վախճան։
Այլ քանի՞ ի նախնոյն արդ փոփոխումն ի Ակիլբէ.
Որ ի բազնաց Լեռովայ ըղժողովուրդն ի բաց վարէր
Այլ ընդ մէջ քաղաքին նազաձեւմէր սօս բարձրալիղ,
Իւրայոյն ատելի, արդ թըշնամեացն իսկ գըթալի։
Հեղցըր զանձն ըզցուրտ մարմնովքն, եւ անխըտիր յախուռն յածմամբ
Որդեկացն իւր համօրէն պաշտէր ըզհուսկ յետինն համբոյր.
Յորոց ապա զկապուտակ ծըղխսն յերկինըս համբարձեալ.
"Բերկրեցիր, անգութ Լեռով, ասէ, ցաւովքս իմ բերկրեցիր.
Յագեցի սիրտդ անյըւէր, վըշտօքս աղէքըդ յագեցին։
Մեռանիմ եօթըն մահունս. խընդա առոխդ ինձ յաղթական։
Այլ զինչ առնեմ յաղթական. դու բարեբաստդ ահա չես ձօխ
Նման զիս ըզհիքացեալս, որ յետ այսչափ մահունցս յաղթեմ"։
Ի խօսել նորա այսպէս, ձիգ աղեղան շառաչեալ լար,
Բայց միայն ի Ակիլբեայ՝ դողումն էարկ յամենեսին,
Որ առ չարեացն արկածից յանդըգնագոյնըս խիզախէր։
Քորքըն հերարձակ թըխազգեստք կային զեղբարցըն գագաղօք.
Յորոց մին կորզեալ ի բաց զ'ի մած կըռուեալ յաղխսն ըզնետ,
Զերեսըն մահատիպ արկեալ յեղբայրըն պակասէր.
Միւսն այլ փութացեալ ըզչուառական մայրն ըսփոփել,
Լըռեաց յանկարծակի, զանխուլ վիրօքըն կորացեալ.
Այլ ոգւոյն ի պարզել կափուցանէր ըզշուրթն ամփոփ։
Եւ որ նուաղէր յընդվայր իւր ձեռք, էր որ առ քերըն անշընչանայր.
Սա աստ ծածկէր թաքըստիւ, նա անդ զոփայր քըստմնասարսուռ։
Վեցեցունցն այսպէս զըրաւեալ պէս պէս վիրօք, վերջինըն մնայր.
Զորով մայրն համատարած փարեալ անձամբն եւ համդերձիւ։
"Ըզմիս զայս թող ինձ, ասէ, ըզհուսկ կըրտսերս ինձ պահեսջիր.
Ի բազմացդ այտի ըզմին եւ ըզկըրտսերն եւեթ խընդրեմ".
Այլ եւ նա որ վասն հայցէրն աղերսանօք, անկաւ մեռեալ։
Եւ նըստաւ անզաւակեալ ընդ մէջ որդւոցն, առն և դըստերց.
Ի վըշտին մածեալ քըստմնեալ, եւ ոչ ի հողմ ծածանին հերք.
Արեւք տըմոյն եւ գունատ, ի տըխուր այտսն անշարժ կան աչք.
Չերեւէր ի կերպարանսըն բնաւ նըշմար կենդանութեան։
Լեզուն իսկ ի ներքըս անդ խոր եւ կարծըր քիմքըն հարեալ ի պաղ.
Ուլըն, երակունք ապիկար ի խըլըրտումն ու ի մէտ գալոյ.
Ապիկար շարժել ըզձեռն եւ կամ փոխել զոտն յոտանէ,
Այլ ի ներքս անդ փորոտիք իւր կարծրանան վիմանաւեալ։
Այլ դեռ լայր. զորով պատեալ գոռ մըրըրկաց փոթորկաչունչ

Տողեցին ի բնիկն իւր վայր. ուր ի կատար ցցուեալ լերին Կողկողի ողբանըւէր, եւ ցայդ արտօսըր կաթեն վէմք։

Ովիդեայ Այլակերպութիւնք Գիրք Զ:

Պողիկլէս առ Կրատինոր:

(Տես երես 211)

ԹՈՒՂԹ ԺԴ.

Պողիկլէս առ Կրատինոր:

Միջանկեալ ատենակալք. — Տիրուհիք ժողովրդեան. — Համարակալք. — Փոխանորդականք:

Վերջին նամակիս մէջ ջանացի համառօտապէս Հռոմայ կառավարութիւնը հասկցնելու: Գանձաւորներէն սկսեալ՝ որոնք շէնքին հիման վրայ դըրուած են, մինչև հիւպատոսները՝ որ անոր գագաթն են, պաշտօնէութիւնքն՝ որոշ են, իրաւունքներն՝ ծանօթ, պարտաւորութիւնները՝ հաստատուն օրէնքներով որոշեալ, առանց որ կարծես թէ էական տարբերութիւններէն և ոչ մէկը կրնայ անոնց մերժենալ՝ որոնք քաղքի ծանուցի: Սակայն կան ուրիշներ որ անոնցմէ բոլորովին օտար են, որոնք պարկեշտ անուանով մը՝ զիրենք ունեցողներուն անսահման իշխանութիւն մը կու տան, որ մէկ քանի պարագայից մէջ վերագոյն է քան զհիւպատոսաց իշխանութիւնն, որ կրնայ նաև ուղղակի ընկճել զանոնք:

Նախ ուրեմն ժողովրդեան փրկէտաններէն սկսիմ, որոնց անունը յաճախ չորս կողմս կը լսեմ: Այս անմիջապէսութեան որդիքը՝ այն ատեն հաստատուած ըլլալով երբ ազնուական կուսակներով երկու կարգերն իրարու հետ կ'ոխնային, չառնցին երբէք իրենց սկիզբը: Թագաւորաց մերժուելէն առաջնըմեց տարի ետքը, ժողովուրդը՝ մեծերուն ախրապետութենէն ձանձրացած, և պարտատիրաց անգութ ընչաքրութենէն ապստամբեալ, ելաւ փախաւ այն քաղաքէն՝ որ ա՛լ ոչ իբր հայրենիք կը համարէր, երդուընելով մէջ մ' ա՛լ ոտք չկոխելու՝ մինչև որ հին պարտուց պարտաւորութիւնը իրմէն բոլորովին չջնջէին, և միանաւոր ատենակալներ ընտրելու իրաւունքն իրեն չշնորհէին, որոնք կարող ըլլային այնուհետև իրեն բարւոյն վրայ հսկել: Ծերակոյտն և Պատրիկներն՝ այս ըմբոստ իրաւապէս սարսափելով, քիչ մը ուշ հասկցան որ ինքնակալք ան ատեն կը զրկուին ախրապետութենէն՝ երբ ա՛լ հպատակ չունենան. ուստի վախնալով որ այնուհետև ուրիշ ընդդիմութեանց ամեն բան կրնան կորսնցնել՝ բանակցութեան ամեն բան շնորհելու անոնց՝ որ կանխաւ խոհեմ թոյլատուութիւններով կրնային գոհ ընել:

Սակայն պարտուց թոյլատուութիւնը մէկ քանի փոփոխութիւններով եղաւ. այսինքն այն քաղաքացիները միայն անկէ ազատ եղան՝ որոնք հատուցանելու բոլորովին անկարող էին. անոնք որ օրինաց զօրութեամբը իրենց պարտատիրաց ձեռքը մատնուած էին՝ խալըսեցան անոնցմէն, և ժողովրդեան ալ հրապարակաւ շնորհուեցաւ այն պահանջած իրաւունքն՝ որ կարող ըլլան անանկ ատենակալներ ընտրելու՝ որ իր բարիքը հոգան: Ասով ուրեմն անմիջապէս նոյն օրը գործերը հաւաքուեցան, և ժողովրդեան մէջէն ընտրուեցան յաղթանակող զաւակին նեցուկներն, ժողովրդեան փրկէտանք անուանով: Այսչափին ալ գէշ բաւական չեղաւ. այլ անմիջապէս անոնց ընտրութենէն ետքը օրէնք մ'ալ հրատարակեցին, որով կ'արգիլէին թէ ոչ ոք կարող ըլլայ անոնց դէմ ինչ և իցէ կերպով բռնութիւն բանեցնել, նզովելով 'ի Դից կողմէ զան՝ որ այս օրինաց դէմ ընելու յանդըգնէր, որուն ինչքն ալ Դեմետրէ[1] դիցուհւոյն ուխտի նուիրուէին, և ո՛ և իցէ քաղաքացի կարող կ'ըլլար անպատուհաս զան սպաննելու: Այս օրինաց ճշգրիտ պահպանութեանը վրայ ամեն մէկը երդուընցաւ, թէ առանձին իրեն համար և թէ իրեն յաջորդաց համար, զարհուրելի անէծքներ կարդացուելով անոնց դէմ որ իրենց երդմանցը մոռնալու յանդգնէին: Ան ատեն ժողովուրդը յաղթանակաւ քաղաքը դարձաւ՝ առաջնորդելով իրեն նորընտիր իշխանաւորներէն. և որպէս զի իր փախուստին կրօնական կերպարանք մը տայ, իր քաշուած տեղը Լէտան նուիրական կոչեց, ուր նաև օհանոցին Արամազդայ բագին մը կանգնեց:

Անկէ ետքը միայն երկու Տրիբուն ընտրուեցան. քիչ մը ետքը ուրիշ երեք աւելցուեցան[2], և 297 տարւոյն անոնց թիւը մինչև տասն եղաւ. ժողովուրդը Հռոմայ իր պաշտպանները շատցնելու, որուն ծերակոյտն ամենևին արգելք մը չըրաւ, յուսալով որ որչափ աւելի բազմանային՝ այնչափ ալ աւելի դիւրին կ'ըլլար զանոնք երկպառակելու:

Շատ մը տարիներ լուր գրեթէ ախտաճիրներուն մէջ կ'ըլլար իրենց ընտրութիւնը: Սակայն այս ժողովոց մէջ, որոնց նախագահ կը նստէին մեծ ատենակալք, քիչ մը ժամանակէ ետքը դիտեցին որ գուշակները ծածուկ Պատրիկաց ձեռքնտու ըլլա-

---

1. Գղ. Cérès.

2. Ըստ Դիոնեսիոսի Ալիկառնացւոյ, Գիրք Զ. Գլ. Թ., ժողովուրդը անկէ ետքը երկու Տրիբուն ընտրեց. յետոյ անոնց վրայ ուրիշ երեք ալ աւելցուց, և այս հինգ ատենակալներով նորէն Հռոմ մտաւ:

րով. ընտրութիւնները կ'արգիլէին, յաճախ անյաջող պուշտակութիւններ մէջ բերելով։ Այս դժուարութիւնս վերցնելու համար, տասնից կրճաքին գալչելու, 282 տարւոյն, Պուբլիոս Վոլերոս Տրիբունը վճռել տուաւ, իրեն անունը կրող, Պուբլիեան օրէնքին մը միջոցաւ, որ Տրիբունք ցեղից ժողովներուն մէջ պիտոր ընտրուէին, որոնք պուշտակներուն արտորոշութեանց ենթակայ չէին, որովհետեւ անոնց նախագահ նստող ատենակալները չունէին այն մեծամասնութեան ձիքքը որ դից կամքը հարցնեն։ Ամէն տարի, Դեկտեմբերի Իդոսաց չորսին, նոր Տրիբուններ կ'ընտրէին, որոնք նոյն ամսուն տասնին իրենց պաշտօնը կը սկսին կատարել։ Պաշտօնի մէջ եղող Տրիբուններէն մէկը վիճակով կ'արտշուէր, այս ժողովքիս նախագահ նստելու։ Ամեն մը, երբ օրը բաւելու չըլլար այս գործողութիւնս լմնցնելու, անոնք որ արդէն ընտրուած կ'ըլլային՝ իրաւունք ունէին իրենց իրենցմէ ընկերներ ընտրելու. մինչեւ ըստանար այն Թիւն որ օրէնքը կ'արտնէ։ Այս կերպով ընտրութիւնը ընտրակցութիւն[1] կ'ըսուէր։ 308 տարւոյն Տրեբոնիոս օրէնքով մը վճռեցաւ ըստ ցեղից քուէարկութեամբ որոշելու այս տասնից Թիւը։

Թէպէտեւ 'ի սկզբան տրիբուններու իշխանութիւնը շատ հեռի էր այն զօրութենէն որ յետոյ առաւ, սակայն իրմով հասարակական կառավարութեան բնութիւնը շատ փոփոխութիւններ կրեց։ Ամէն պատրաստ իշխանութիւնն, նոյն իսկ ատենակալացն ալ խախտեցաւ։ Տրիբունք այնչափ ուժ զօրացան՝ որչափ ուժգին արգելք ըլլալու իրաւունքն ունենալով, քան թէ իրենք իրենցմէ գործելու, անկարելի էր որոշել այն կէտն՝ ուր պիտի կանգ առնէին։ Նոյն այս ազգի ատեններէ սկսեալ ոչ միայն յայտնի կերպով ժողովուրդը պաշտպանել սկսան, ամէն օրինաւոր իշխանութեան դէմ, այլ նաեւ ծերակուտին, և որ և իցէ ատենակալի ատենակալաց որոշմունքները մերժել, և մէկ խօսքով ոչնչացնել, դատաստանական վճիռները խափանել, զինուորագրութիւնները, հարկատուութիւնները, և նաեւ Ակեմբից որոշմանցը դէմ դնել. իսկ ժողովուրդը ուրախութենէն յիմարեալ կը գովէր այն պատապարանելի գործողութիւնները՝ որոնք իրրեւ նեցուկ մը կը սակէր իր զօրութեանը։

Սակայն ամէն բանի ընդդիմանալն շատ քիչ էր դեռ. ու մինչեւ ամէն բանի ձեռք զարնելու յանդըրնեցան։ Այսպէս համարձակեցան հինգ տարուան միջոց՝ ատենակալաց ընտրութեանը խափան ըլլալու, ամենէն արժանաւոր քաղաքացիք դատաստանի կանչելու, յաղթանակողը իր յաղթանակին կառքէն վար իջեցնելու, զօրավարները և նաեւ հիւպատոսներ՝ բանտարկելու. և վատանուն ընկերունոյն այն ժողովուրդը՝ զոր պաշտպանել կը ձեւացընեն, իր դիտաւորները անպատիժ ընելով. միով բանիւ, որպէս զի մէկ հայեցուածով մը միայն ցուցնեմ քեզի անոնց իշխանութեան սաստկութիւնը, Կայիոս Վեստուրիոս անունով հասարակի մը 'ի մահ դատապարտեցաւ, ժողովրդեան Տրիբունի մը ճամբան գացած ժամանակը՝ տեղ չտալուն համար[2]։

[1]. Գղ. Cooptatie.

[2]. Պլուտարք. 'ի վարս Տիբեր. և Կայ. Գրակքոսի։

Նաեւ կրօնքը, այն սանձը զոր դիք մարդկային կրից դրին, կրօնքն իսկ Տրիբուններու չափազանց իշխանութեանն ալ աւելի ուժ կու տայ. իրենց անձը նուիրական է, որոնց նաեւ սրբազան[1] անունը կու տան։ Ոչ միայն սրբապղծութիւն սեպուած է անոնց անձանց դէմ ինչ և իցէ փորձ մը, այլ նաեւ ծանր պատուհասներ սպառնացած են անոնց՝ որ Տրիբուններու վրայ խօսելով ինչ և իցէ անարգական խօսք անոնց դէմ զուրցեն։ Վերջապէս ինչ ալ համարձակէին զուրցելու, յայտնի օրինաց մը պատճառաւ՝ ոչ ոք կրնայ անոնց խօսքն ընդհատելու՝ երբ ժողովրդեան առջին կը ճառախօսեն։

Այսպէս վստահ ըլլալով որ բանութիւնը իրենց դէմ չզօրեր, և միշտ պաշտպան ունենալով բազմութիւնը, որ անոնց զեղծմունքները իրեն փառք կը դնէ, այս անձինքս, որոնք և ոչ ատենակալաց կարգէն կը սեպուէին, անպատուհաս զանոնք կը նախատեն, այնչափ որ նաեւ օրինաց վրայ ալ իշխելու աստիճանը հասեր են։

Անհեթեթ խառնուրդի մը միջոցաւ՝ այս ժողովրդեան իրաւունքը պաշտպան՝ հայրենի ներհակները, ամբարտաւանութիւնը պարզութեանը հետ կը միացնեն, ու փառասիրութիւնը չափաւորութեան երեւոյթովը կը ծածկեն։ Չեն կրնար երբեք վայելել այն շքեղ պատիւներն՝ որ զարդ են նաեւ ամենաչնչին ատենակալութեանց. երբոր ճամբան երթալու կ'ըլլան, առջեւնուն սպասեակ պաշտօնեայ մը միայն կ'երթայ, որ ուղեւոր[2] կ'ըսուի, և աւելի հնազանդութիւն ու վախ կ'ազդէ քան թէ նուիրակ մը։ Պարզ մէկ խօսքով մը միայն քաղաքացի մը կ'արգիլեն ու բանտ կը տանին, առանց ամենեւին ընդդիմութիւն մը կրելու. և այս ժողովուրդը որ այնչափ նախանձ է իր իրաւունքը վրայ, առանց բանութեան ակնարկ կու տայ այն իշխանութեանը՝ որ կարծէ թէ նոյն իսկ իրմէն կը բղխի։

Կը շարունակուի։

---

1. Մարդուս կեանքը անանկ ճանապարհ մ'է, որ միշտ կը հատնի։

2. Նպատակը տեսնելը դիւրին է, բայց նաւը նպատակին հանդիպեցնելը դժար։

3. Հաւատարիմ բարեկամը որթոյ նման է, որ քանի ծառը չոր ալ ըլլայ՝ սիրով անոր կը պլլըլուի։

4. Որուն որ կարողութիւնը հաւասար է իր բաղձանքին, երջանիկ է ան մարդը. և որովհետեւ մարդուս կարողութիւնը քիչ բանի կը հասնի, անոր համար պէտք է որ չափաւորէ իր բաղձանքը։

---

[1]. Լտ. Sacro-Sancti.

[2]. Լտ. Viator.

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԵՑԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Հնգետասաներորդ դար:

ԺԵ. Պատկեր. ամ տեառն 1400–1499

Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց:	Ա. Պատմութիւն վկայից իւրոյ ժամանակին*: — Բ. Գանձք և Տաղք: — Գ. Դատաստան կամ որոշումն վասն խնդրոյ երից պատկի: — Դ. Ճառ յաղագս ծննդեան Աստուածածնի: — Ե. Ներբող անօրինական անգղեաց:
Յակոբ Գ. կաթողիկոս:	Թուղթք ինչ:
Առաքել Սիւնեցի:	Ա. Մեկնութիւն սահմանաց գրոցն Դաւթի Անյաղթի. — Բ. Խրատ ձեռնադրութեան. — Գ. Ադամգիրք*: — Դ. Պատմութիւն Գրիգորի Լուսաւորչի*, ոտանաւոր: — Ե. Պատմութիւն Մեծին Ներսեսի, ոտանաւոր:
Յակոբ Ղրիմեցի:	Մեկնութիւն Տումարի ի խնդրոյ Թովմայի Մեծոփեցւոյ:
Մխիթար Այրարատեցի:	Վարդապետական գրուածք ինչ:
Կիրակոս Երզնկացի:	Ա. Մեկնութիւն Եսայեայ: — Բ. Գիր շրջաբերական առ համօրէն հայասէր ազգս: — Գ. Խրատ խոստովանութեան: — Դ. Աղօթք: — Ե. Շարական «Արեւելք գերարփին*»:
Մկրտիչ Նաղաշ:	Ա. Գանձք և Տաղք: — Բ. Թուղթ առ Կոստանդին կաթողիկոս Վահկացի:
Թովմա Մեծոփեցի:	Ա. Պատմութիւն Լենկթիմուրայ: — Բ. Մեկնութիւն Դանիէլի: — Գ. Հաւաքումն թղթոց վարդապետաց Հայոց:
Աբրահամ Անկիւրացի:	Ողբ յառումն Կոստանդնուպօլսոյ:
Առաքել Բաղիշեցի:	Ա. Պատմութիւն վարուց Յովասափու*, ոտանաւոր. — Բ. Ողբ ի վերայ առման Կոստանդնուպօլսոյ: — Գ. Տաղք ինչ:
Ամիրտովլաթ Ամասիացի:	Բժշկականութիւն:

Վեշտասաներորդ դար:

ԺԶ. Պատկեր. ամ տեառն 1500–1599:

Գրիգոր Աղթամարցի:	Տաղք բազում հայերէն և տաճկերէն:
Ստեփաննոս Ե կաթողիկոս:	Մեկնութիւն աւետարանին Յովհաննու. (անյայտ):
Թադէոս Աւագաւանց:	Ա. Տաղ յաղագս հարուածոց աշխարհին Հայոց յերեսաց Պարսից: — Բ. Այլ Տաղք:
Ղուկաս Կեղեցի:	Տոմարական գրուածք:
Աբգար Եւդոկիացի:	Առաջին մուծիչ տպագրութեան ի Հայս:
Միքայէլ Սեբաստացի:	Թուղթք երկու առ Ս. Աթոռն, (որոց լատին թարգմանութիւնքն և եթ գտանին արդ):
Յովհաննէս Թուլկուրանցի:	Ա. Գիրք ոտանաւորաց Արարածք կոչեցեալ: — Բ. Տաղք և Գանձք:

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 10 — 1862 — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1

ՀԱՅԱԴԻՐ

Ս. Սահակ Պարթեւ

(Շարունակութիւն և վերջ:)

Գրեթէ գրոց թարգմանութեան սկիզբն և քահանայօրհնէքի հրատարակման տարին (412) վախճանեցաւ բարեացապարտ թագաւորն մեր Վռամշապուհ, որ Տրդատայ մահուընէն ետև կէս դարու մէջ եղած չըլլալու չարիքն և շփոթքը մոռացուցեր էր իր 21 տարի խաղաղ և խոհեմ կառավարութեամբն. իր մահն նորոգեց հին վէրքերը, որք՝ աւա՛ղ, անբժշկելի մնացին: Վռամշապուհ՝ իրեն ժառանգ տասը տարեկան տղեկ մը թողուց, Արտաշէս անուամբ. աշխարհը մէկէն վերիվար չըլլալու համար՝ փութացաւ զգաստ հովուապետն Ս. Սահակ, որ և յետ թագաւորին ազգապետ ճանաչուեր, գնաց առ Յազկերտ Ա և կերպով մը իր պատճառաւ զրկուած առաջին Հայոց թագաւորին փոխարէն ընելով, խնդրեց որ նորէն թագաւորեցնէ Վռամշապհոյ եղբայրը, Խոսրովը, որ Անյուշ բերդին մէջ արգելած ծերացած՝ մահուընէ զատ ազատութեան յոյս, և թերևս փափագ այլ չունէր: Ս. Սահակայ շնորհքն միայն կրցաւ Պարսից անփոխելի օրէնքն փոխել, և ինչուան 'ի մահ 'ի բանտ դատապարտեալը հանել 'ի բանտէ, և հաւանեցնել զնա այլ՝ նորէն իր երիտասարդ գլխին կրած թագը՝ դնելու հիմա կորացեալ և ալևորեալ գլխին վրայ. որ և տարիէ մը աւելի չկըրցաւ վերցնել զայն. սակայն գոնէ փառօք մեռաւ, և Ս. Սահակայ օրհնութեամբը իջաւ քնանալու թագաւորաց հետ հասարակաց քունը: Ս. Սահակայ փափագն կատարեցաւ անոր թագաւորութեամբն, այլ կիսկատար մնաց կարճ թագաւորութեամբն. յետ որոյ

քանի մը տարի պարապ մնաց աթոռն, Արտաշիսի տղայութեանն համար. և թէպէտ հասաւ նա յորբունս, բայց Յազկերտ իր որդին Շապուհը թագաւորեցուց Հայոց. որ և յետ չորս տարի աննարգանօք թագաւորութեան՝ հօրը հիւանդութիւնը լսելով փութացաւ 'ի Պարսկաստան անոր յաջորդելու. բայց մէկտեղ 'ի գերեզման մտաւ, իրեններէն սպաննուելով. և թագաւորեց Պարսից՝ Վռամ Բ. Սա մէկէն Յունաց դէմ պատերազմ բացաւ (420), մեր աշխարհքն այլ նորէն ոտնակոխ եղաւ. և ահա այս շփոթութեանս համար էր որ Ս. Սահակ անցաւ 'ի բաժին Յունաց. և որովհետև Շապհոյ թագաւորութեան ատեն մեռեր էր իր փեսայն Համազասպ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց, անոր որդին՝ իր թոռը Վարդանը՝ ղրկեց ընդ Ս. Մեսրովպայ առ կայսրն Թէոդոս, և սորա փեսայն պատուանուամբ հօրը տեղ իշխանութեան հասուց: Նոր հետ Թէոդոս կայսր պատուէր ղրկեց առ Անատոլ իր արևելից կողմնակալ զօրավարն, որ յապահովութիւն յունաբաժին Հայոց ամուր քաղաք մը շինէ, և շինեցաւ Կարնոյ քաղաքն (422): Այսպէս Յունաց կայսրն և անոր իշխանութեան տակ եղած արևմտեան Հայաստանը շահելով և յանձնելով 'ի վարդապետութիւն Ս. Մեսրովպայ, Ս. Սահակ ճարտար քաղաքագիտութե̃՝ արևելեանն այլ չթողուց Պարսից թագաւորին վրէժխնդրութեանն. այլ զասպետն Սահակ և (յետոյ) զթոռն իւր Վարդան, երբ դարձաւ սա 'ի Յունաց՝ ղրկեց 'ի դուռն թագաւորին հաշտութիւն խնդրելու. որովհետև Շապհոյ երթալէն ետև՝ Հայք գլուխ քաշեր և վռնտեր էին զՊարսիկ պաշտօնեայս. ասոնց պատգամաւորութիւննին բաւական չըլլալով, (ըստ ոմանց)[1] ինքնին Ս. Սահակ՝ երբ արևմտեան Հայոց եկեղեցական բաները կարգի դրաւ, երկու փոքր թոռներուն հետ (Համազասպայ և Համայեկայ) գնաց 'ի դուռն Վռամայ (422), և իր բնածիր և աստուածատուր շնորհօքն՝ ոչ միայն թափեց թագաւորին զէնքերը, այլ և Վռամշապհոյ որդին Արտաշէսը թագաւորեցնել տուաւ և բերաւ կանգնեց իր հօրը աթոռը: Երկու տիրութեանց մէջ և այնպիսի վըտանգաւոր և խառնակ ժամանակ մը՝ այսպիսի խորագէտ և անխարդախ խաղ մը խաղալ և յաջողել՝ միայն սուրբն Սահակ կարող էր[1]: Որքան անոր երախտագէտ և անձնատուր պէտք էր ըլլալ Հայաստան՝ իր թագաւորաւն և իշխանօքն և ամենայն ուխտիւ եկեղեցւոյն և ռամկաց: Լուսաւորչէ սկսեալ իր յաջորդ հայրապետքն՝ շատ հեղ այսպիսի բարիք և տիրութիւն ըրին իրենց որդիացեալ ազգին, բայց այն օրհնեալ և օրհնելի ազգին որդիքն՝ շատ պակաս և պարտական գտուեցան առ բարերարսն: Այսպէս այլ հիմա, նախ թագաւորն՝ անարժան որդի զգօն Վռամշապհոյ, Պապայ և Արշակայ ճամբաները երթալով զզուեցուց նախարարները, արհամարհեց անոնց երեսդարձութիւնը, անտեսեց Ս. Սահակայ խրատուցը, միայն իր ծաղկեալ և հուժկու երիտասարդութեանը լսելով. նախարարք և իշխանք վեց տարիէ աւելի չկրցան համբերել (423-428) իրենց և իրենց կանանց եղած անարգութեանը, և միաբանեցան մերժելու զԱրտաշէս 'ի ձեռն Վռամայ Պարսից թագաւորի, և անոր ղանէն կողմնակալ կամ հարկաժողով մը դնել տալով իւրաքանչիւր իրենց տէրութիւնը և ազատութիւնը խաղաղութեամբ վարելու. և առ այս կու յորդորէին զՍ. կաթողիկոսն այլ: Թէրևս մտածութիւննին բոլորովին անիրաւ չէր, իրենց առջի կրածները յիշելով յանկարծ թագաւորաց, այլ դեռ շատ հեռու էր յա-

1. Ի պատմչաց ոմանք զՎարդան միայն յիշեն ղրկուած առ Թագաւորն Պարսից. ոմանք զնա և զՍահակ ասպետ. ոմանք այլ զեղբարս Վարդանայ ընդ Ս. Սահակայ:

1. Յունաց հետ հաշտութեան մէջը մ'այլ եղաւ Ակակ եպիսկոպոսն Ամդայ, պարսիկ գերիները գնելով և ազատ արձըկելով:

զինչ և 'ի խոր սեռութենէ. մանաւանդ որ եղածէին աւելի սև կ'ուզէին ցուցընել զԱրտաշէս, և յիրաւի իրմէ սև ու աղտեղի Թագաւորի մը մտնել իրենց գեղեն՝ բայց քրիստոնեայ Թագաւորը. ինչպէս որ շատ պայծառ և գեղեցիկ խօսքերով բացատրեց այս բանը Ս. Սահակ, և երկար ջանաց հանդարտեցնելու զնախարարս: Բայց անոնց համբերութիւնն հատեր էր. և չուզելով ետ կենալ իրենց բռնած ճամբէն, չէին այլ կրնար ուրիշ անտեղի և վատ գործ մ'այլ չաւելցնել. այսինքն իրենց աշխարհական տիրոջ՝ Թագաւորին հետ, դադրեցնել նաև հոգևոր տիրոջ՝ կաթուղիկոսին իշխանութիւնն այլ. վասն զի եթէ նա չմիաբաներ հետերնին՝ խօսքերնին առաջ չէր երթար. ապա պէտք էր զնա այլ յանցաւոր ցուցընել Պարսից Թագաւորին դիմաց: Ահա հոս էր մեծագոյն փոսն, որոյ վըրայէն չկրցան ցատքել, ընկան մէջը, և ձգեցին իրենց տէարքը և բոլոր աշխարհքնին: Այլան գնացին Պարսից դուռը. Վռամ յօժարութեամբ լսեց անոնց ամբաստանութեանց և զրպարտութեանց. կանչեց 'ի դուռն զԹագաւորն և զկաթուղիկոս. Թագաւորին արդարացուց զինքն, կաթուղիկոսն այլ ցուցընելով թէ Թագաւորին անքրիստոնեայ գործքերը՝ իր (Սահակայ) ատենին մէջ դատելի է և ոչ Պարսից ատենին մէջ դատապարտելի, անոր իրաւունքը պաշտպանեց. և հոս այլ երևցաւ Ս. Սահակայ մինակ մեծութիւնն՝ բոլոր բազմութեան իշխանաց պղտիկութեանը քով: Արտաշէս իր ներքին խղճովը, նախարարք իրենց արտաքին խղճովը, Վռամ իր անխիղճ խղճովը մթնցած մեգամած կուրացած էին. միայն Ս. Սահակ սպիտակ և պայծառ սիւնացեալ ամպոյ պէս հոն կու բարձրանար: Պարսից Թագաւորն առանձինն այլ յորդորելով զՍ. Հայրապետն, և չկարենալով անոր բերնէն ամբաստանութիւն մը լսել, բաւական սեպեց նախարարաց ըսածն, և յանիրաւի դատապարտեց զԱրտաշէս, զրկելով յաթոռոյ և յազատութենէ. նոյնպէս այլ ըրաւ կաթուղիկոսին, դարձեալ նախարարաց լսելով՝ որք (ամօթով լըսեմք) ամբաստանեցին զնա իբր Յունաց կուսակից, և փաստ բերին անոր գրած նամակները առ կայսրն և առ Յունաստան, և զՎարդան զրկելն առ նոսա: Ս. Սահակ այլ արգիլուեցաւ 'ի Պարսս, երեք չորս տարի: Հայոց Թագաւորին տեղ Պարսիկ մարզպան մը զրկուեցաւ 'ի Հայս. իսկ այն սուրբ և մեծ կաթուղիկոսին տեղ ով. — Չարալեզու երէց, չերէց մը, Արծկեցի Սուրմակն, որ 'ի վարձս այնպիսի աստուածարեալ և պատկառելի անձի մը մատնութեան, անոր աթոռը ժառանգեց, Հայոց քահանայապետ անուանեցաւ, գոնէ կաթուղիկոսի արտաքին իշխանութիւնը բանեցնելու, որովհետև ինքն և ոչ եպիսկոպոս էր: Դարձաւ 'ի Հայս, իր սև անունը Ս. Սահակայ պայծառութեան մէջ բիծ ձգելու համար. բայց և ոչ տարի մը դիմանալով՝ նոյն իսկ իր գործակից և բանակից նախարարներէն վռնտուեցաւ. որք և ուրիշ կաթուղիկոս մը ուզեցին 'ի Վռամայ. նա այլ Բրքիշո կամ Բարքիշօ անուամբ Ասորի մը խաւրեց, որ եկաւ տանտիկիններով լեցուց Հայոց հայրապետանոցը, զոր Ս. Սահակ իմաստուն վարդապետօք և թարգմանչօք և խարազնազգեաց ճգնաւորօք զարդարեր էր. այն ատեն շատ լաւ իմացուեցաւ անոր արժէքը. և ոչ միայն աշխարհին մէջ, այլ և կայսեր քով և Եփեսոսի 250 հայրապետաց մէջ հարցուեցաւ փնտռուեցաւ Հայոց սուրբ հայրապետին վերադաս գահը. հայրասէր թարգմանիչքն մեր որ հոն գըտնուեցան՝ ցուցին հեռուէն Տիզբոնի բանտը: Այս անկարծելի յանդիմանութիւնն 'ի սիւնհոդոսի աշխարհագումար հայրապետաց, արդարև ծանր՝ այլ արժանի էր մեր կարճամիտ կամ կարճատես իշխանաց. որք աչքերնին աղէկ մը շփելով՝ յետ երեք տարւոյ մերժեցին զԲրքիշու այլ. և ոմանք լալելայն՝ ոմանք յայտնի Ս. Մեսրով-

պայ և բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին հետ միակտեղ՝ նորէն զՍ. Սահակ խնդրեցին յետ դարձնել. միայն ոմանք Պարսից թագաւորին կամացը թողուցին զով որ ուզէ խաւրելու. յունաբաժին Հայք այլ ուրիշ մը առաջարկեցին. Վռամ թէ իր ուզածը և թէ անոնց ուզածը միաբանելու հնարք մը սեպեց՝ Շմուէլ (Սամուէլ) անուամբ ասորի մը խաւրել փոխանակ Բրքիշոյ, կաթուղիկոսի արտաքին իշխանութիւնը վարելու, և մարզպանին օգնական ըլլալու, Ս. Սահակն այլ արձակել, որ Շմուէլի ընտրածները ձեռնադրէ յեպիսկոպոսութիւն, և հոգևորապէս հովուէ իր ժողովուրդը. և այսպէս յերկու բաժնելով կաթուղիկոսութեան իշխանութիւնը, և արտաքին հոգաբարձութիւնը վերցնելով 'ի Սահակայ, անոր վիճակեալ ռոճիկն այլ պակսեցուց, այսինքն կաթուղիկոսին տրուած կալուածքներուն մեծ մասն առաւ, և քիչ գեղ ու ագարակ թողուց անոր. արձակելու ատենն այլ երդումն պահանջեց՝ որ հաւատարիմ կենայ իրեն, և չըմիտի Յունաց կողմը. ապա թէ ոչ բոլոր ազգին վրայ չարիք կու հասցընէ: Այն ատենն Ս. Սահակ որ կ'իմանար իր հարկաւորութիւնը ազգին համար, բայց չէր այլ կրնար յանձնառու երևել Վռամայ ամէն հրամայածին, իր արժէքը անգամ մ'այլ ցըցուց, և յետին անգամ Պարսից Դըրան առջև, յոտք կանգնելով բոլոր արքունի հանդիսին մէջ, և երկար ատենաբանութեամբ մէկիկ մէկիկ յառաջ բերաւ իր 40 տարիէ աւելի հաւատարիմ ծառայութիւնն և երախտիքն առ Դուռն Պարսից, և 'ի Դրանէն անվարձ և աներախտ մնալն, Պարսից սուտ խոստմունքը և խարդախութիւնը, և անիրաւ դատաստանները, և իր քրիստոնեայ հաւատոց անհրաժարելի պարտքը՝ հաւատակցաց հետ (Յունաց և այլոց) հաղորդութիւն ընելու: Նաև այնքան տիրաբար ճարտասանութեամբ, այլ հանդարտ և վսեմ կերպով խօսեցաւ այն վսեմափայլ ութսնամեայ ալեւորն, մինչև թագաւորն և իշխանքն և մոգերն պապանձած իրար կը նայէին և չկրցաւ մէկն պատասխան տալ. այլ յետոյ ինքնին թագաւորն հրամեց իր մեծերուն, որ շատ գանձ տան մեր կաթուղիկոսին, այնպէս գեղեցիկ և անվախ համարձակ խօսելուն համար. որոյ համբաւն յետոյ մեր աշխարհն այլ հասնելով այլ աւելի սիրելի ըրաւ իր ծերունի ամենաշնորհ հայրապետը: Նաև ինքն ստակը մերժելով՝ տուողներուն աղաչեց որ անոր տեղ թագաւորէն խնդրեն՝ ինչ որ ինքն երբեմն յԱրտաշրէ խնդրեր էր, այսինքն նախարարաց իշխանութեան գահնամակը անփոփոխ հաստատել, և մասնաւորապէս Արշակունեաց խնամի եղող նախարարաց կալուածքները յետ դարձնել իրենց: Վռամ հօս այլ յաղթուեցաւ յՍահակայ. ամէն խնդրածները կատարեց, և անոր թոռը, Ս. Վարդանը՝ հաստատեց 'ի պատիւ Մամիկոնէից տիրութեան և զօրավարութեան Հայոց: Այսպէս յետ երեք կամ չորս տարի արգելանաց դարձաւ Ս. Սահակ 'ի Հայս, և իր հին փառաւոր աթոռը Վաղարշապատը թողլով, նկատմամբ անարժան Շմուէլին, բայց յանձնելով զայն 'ի հոգաբարձութիւն իր հոգեկցին Ս. Մեսրովպայ, ինքն ընտրեց իրեն կայանք Հայոց մկրտարանը, Բագրևանդայ Ս. Յովհաննու ուխտատեղին. և երբեմն այլ անոր մօտ վիճակները պտըտելով, հարազատ հովուի պէս կու խնամէր իր հեռացող և երբեմն մոլորեալ հօտը. և առաջուան պէս անխոնջ քարոզէր և վարդապետէր:

Այս ատենն մխիթարութիւն ընդունեցաւ սուրբն Սահակ զԱղան Արծրունեաց հոգեսէր իշխանն 'ի կրօնաւորական կեանս, ինչպէս 40 տարի առաջ այլ խնդրեր էր, բայց Ս. Հայրապետն՝ Պարսից թագաւորէն ակնածելով՝ չէր յանձն առած այն ատեն: Ս. Սահակայ արգելանաց ատեն Եփեսոսի ժողովն կատարուեր էր (431). որոյ վեց կանոնները և ոմանց 'ի Հարց ժողովոյն առանձին թղթերը առ Ս. Սահակ

բերին ՚ի Կոստանդնուպօլիս եղած թարգմանիչք մեր Ղեւոնդ և Կորիւն, Եզնիկ և Յովսէփ, ուրիշ սուրբ հարց գործքերով, և գտան զՍ. Սահակ և զՄեսրովպ յԱշտիշատ Տարօնոյ. զորս ընդունելով Ս. Սահակ՝ ժողովական տեսնաբանութիւն[1] մը ըրաւ իր հաւատարիմ եպիսկոպոսաց առջև, և հաւանութեամբ նոցա և Ս. Մեսրովպայ՝ պատասխան գրեց հայրապետաց. և սկըսան նոր բերած գրքերը թարգմանել և սուրբ գրոց թարգմանութիւնը ուղղագրել. Բայց Եփեսոսի ժողովին վըճիռը չզաղրեցուց ՚ի Յոյնս՝ Նեստորի և իր հետևողաց վէճերը, այլ աւելի գրգռացաւ և ընդարձակեցաւ : Ուղղափառ և այլափառ իրարու դէմ գրէին, և օտարաց խաւրէին գրածնին, յորոց շատք չկարենալով ընտրել զուղիղն և զծուռն՝ շփոթէին. աւելի շփոթցնողն էր Նեստորի վարժապետին Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ գրուածքն, որք Ասորիս և Մակեդոնի և ուրիշ հերձուածոց դէմ[2] գրուած ըլլալով ուղղափառ կ՚երևային, բայց երևոյթին տակ ծածկած էր նեստորական թոյնն. սակայն առջի բերան շատոնք իբրև ուղիղ ընդունեցան. ինչպէս և Կիւրայ եպիսկոպոսն Թէոդորետոս իմաստուն պատմիչն, որք ՚ի Հայս այլ խաւրեցին այն գրոց օրինակները, և որպէս երևի՝ ոմանք ՚ի մերոցս այլ ընկալան, և բարեկամն Թէոդորետեայ մեր Եւլալ եպիսկոպոսն Սարդաղւոյ (զոր յետոյ յէշէ Եղիշէ ՚ի ժողովի Արտաշատու) թարգմանեց զայն գրեանքն ՚ի հայ: Այս բանիս կասկածելով նախ Ս. Սահակայ մերձաւոր աթոռակիցքն Ակակ Մելիտենոյ եպիսկոպոսն և Երանելին Ռաբուլաս Եդեսիոյ եպիսկոպոսն, գրով իմաց տուին առ ծերունի հայրապետն մեր (յամի 434-5). որ և մէկէն քննել տուաւ ու գտաւ. և Թէոդորոսի գրուածոց հետ Ռաբուլայի և Ակակայ նամակն այլ խաւրեց առ ծանօթն իւր Ս. Պրոկղ Կոստանդնուպօլսոյ հայրապետն, ձեռամբ Ղեւոնդի երիցու և Աբրայ կամ Աբելի, որպէս զի նա երկու կողմէն գրուածներն այլ քննէ և իր դատաստանը իմացընէ : Պրոկղ ուրախութեամբ ընդունելով Ս. Սահակայ ղըրկած նուիրակութիւնը, և անոր ծայրագոյն հաւատքին, և թերևս հին ծանօթութեան և դիպուածոց համեմատ, ինքն որ դեռ նոր նստեր էր յաթոռ (434), գործելով և պատկառանօք, իբրև իր վարդապետին (Ալեքսանդրի) ընկերակիցը տեսնելով՝ կու գրէր այս նշանական խօսքերով սկսելով. "Երանի որ համապազորդ լինիցին ՚ի քաղցրահայեաց տեսիլ աստուածագեղ երեսացդ. և զի ասեմ համապազ. այլ գոնեայ յաւուրս կամ յամիս կամ ՚ի տարեկանս : Ասացէ և իմ անձն. Ո՞ տայր զիս արժանի հասանել անկանել յոտս աւետարանիչս... Այլ ուստի ինձ այդ լինիցի, բայց եթէ յաղօթից սրբոյդ, զոր մեծ պատարագաւ միշտ ՚ի վերայ արժանաց և անարժանաց՝ ամենատուրբն Աստուծոյ հաստուցանես" : Իսկ խընդրոյն վրայօք երկայն բացատրութիւն մը գրեց. բայց նախ քան զղրկելն ՚ի Հայս, խաւրեց առ անուանին Յովհաննէս Անտիոքայ հայրապետն, որ ինքն այլ իր հաւանութիւնը և ստորագրութիւնը տայ. նա այլ իր եպիսկոպոսաց ժողովով ստորագրեց և գովութեամբ դարձուց. նուիրակն տարաւ թուղթը առ մեծն Կիւրեղ Աղեքսանդրի հայրապետն. նա այլ հաւանեցաւ և առանձինն այլ գրեց թէ առ Ս. Պրոկղ և թէ առ Ս. Սահակ ընդդէմ Թէոդորի Մոպսուեստացւոյ. այսպէս Պրոկղ երկու պատրիարքաց վկայութեամբ այլ հաստատելով գրածը՝ անկէ ետև ղրկեց ՚ի Հայս[1] (436). բայց իր նուի-

1. Այս տեսնաբանութիւնը կու յիշուի մեր հարց աստուածաբանական խնդրոց վկայութեանց մէջ, ՚ի ճառին որ յԱշտիշատի խօսեցաւ :

2. Մէկ գրուածն այլ էր ընդդէմ մոգութեան Պարսից, և գրեր էր առ Ս. Մեսրովպ, թերևս անոր խնդրանաց :

1. Այս Թուղթս գրուած կու սեպուի յամին 435. հարկաւոր տուրք եղբը Դիքոնեալոս Փոդրիկն

րակն Նասիր՝ իր կողմանէ այլ բաներ աւելցուց ընդդէմ Թէոդորի, իր հայրապետին գրածը բաւական չհամարելով։ Այս Թղթոյն այլ միաբան պատասխան գրեց Ս. Սահակ ընդ Մաշտոցի, և ապահովցուց որ Թէոդորի սերմունքը չկան Հայոց մէջ. "Այլ որ "Դիոդորեայ (Թէոդորի) Մամուեստացւոյ աշակերտեալք իցեն, առ ժամանակս՝ 'ի շնորհացն Աստուծոյ՝ այնպիսի ինչ չև է յայտնեալ. ապա թէ "իցէ ծածկեալ 'ի ժանգոյ աղտեղութեան, 'ի հարկէ ջան լիցի մեզ խլել "զխոշն և զգայթակղութիւնն զայն 'ի "միջոյ 'ի բաց կորուսանել. զի միաբանութիւն՝ որպէս 'ի ձեռուլ միջի փառաբանի, և զմեզ 'ի նմին հաւատարութեան փառաւորութիւն առ Աստուած հասուցանել արժանի արասցէ"։ Այս Թուղթս[1] գրած է Ս. Սահակ հազիւ երկու կամ երեք տարի յառաջ քան իր մահը. այն միջոցին հանդիպեցաւ և մահ Շմուէլի, որ ագահութեամբն աւելի քան զԲրքիշոյ զզուելի եղած էր ամենուն, բաց 'ի Սուրմակայ։ Հաւատարիմ նախարարք և եպիսկոպոսունք ազատելով այն անուանեալ քաղաքացի ասորի կաթուղիկոսէն, Ս. Սահակայ ոտքն ընկան և լալով ներումն խնդրեցին և օրերով կ'աղաչէին որ իր հօրը Ս. Ներսիսին պէս անյիշաչարութեամբ յանձն առնու նորէն իրենց կատարեալ կաթուղիկոսութիւնը. բայց ամենայն ջանք և աղաչանք անօգուտ եղան. Ս. Սահակ ոչ յիշաչարութեամբ մերժեց, այլ արդէն լաւագոյն համարձեալ կենաց պատրաստութեան մէջ ըլլալով այն ծանրացեալ հասակին, միանգամայն և հին տեսիլքը միշտ աչացն առջև ըլլալով, յիսուն վաթսուն տարի զայն լաւութեամբ պահելէն ետև, պատմեց իրեն աղաչողաց, թէ իր ցեղէն քահանայապետութեանը դադրիլն և թէ իր եկեղեցւոյն համարձեալ հալածանքը և վտանգը։ Զոր լսելով ամէնքն զարհուրեցան, ափշեցան, ափ 'ի բերան եղան, և ակամայ իրաւունք տուին այն մեծ սրտակտուր անձին՝ որ կ'ըսէր. "Երթայք յինէն 'ի բաց և Թոյլ տուք ինձ "ողբալ զընդհանուր կորուստ աշխարհիս Հայոց. զոր տեսանեմ աչօք մտացս 'ի զօրութենէ վերին յայտնութեանն. մի բռնադատէք մխիթարել զիս 'ի վերայ բեկման ժողովրդեան իմոյ[1]"։ Ելան կորակոր, 'ի բաց գնացին լուռմուռ, և անկէ ետև ոչ ոք համարձակեցաւ այն խնդրոյն վրայ բան մը խօսիլ՝ այն վսեմ ցաւով կնքուած սրտին հետ, որուն բանի հնչած հառաչանքն այլ հիմա շատ ազդու կու գար նախարարաց ականջին, քան անկէ տասն տարի առաջ երկայն յորդորանքն զիրենք կրկին տիրամատնութենէ յետ կեցընելու համար։ Իր լուսաւորչական դահը իշխանական փառօք դառնալէն աւելի՝ մխիթարութիւն եղաւ իրեն կենաց վերջընթեր տարին՝ (438), իր մեծ աթոռակցին, Ս. Ոսկեբերանի մարմնոյն դարձն 'ի Կոստանդնուպօլիս. որուն մահը, աքսորանքը, և եպիսկոպոս նստիլն տեսեր էր Ս. Սահակ իր կաթուղիկոսական աթոռէն։ Եւ հիմա այն աթոռոյն աստիճանաց վրայ նստած՝ և նկատելով 'ի գերեզմանն, "յայնմ "հետէ ամփոփեալ զինքն յամենայն աշխարհածուփ զբօսանաց, աղօթից "միայն պարապէր և վարդապետութեան[2]"։

Հոս պէտք է յիշել Ս. Սահակայ վարուց սրբագոյն նրբագոյն կերպա-

կամ Կալրծնիկն Թարգմանիչ է 'ի լատին լեզու. խորագիրն կամ հասցէն Հայոց եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և վանահարց ուղղուած է, Ս. Սահակայ անունը չկայ. հաւանօրէն, անոր զատ գրեր էր, եպիսկոպոսայ զատ. որպէս զի Պարսից Թագաւորին առջև յանցաւոր չերևցուի Ս. Սահակ՝ երբև ժողովով Յունաց հետ միաբանող։

1. Ասկէ զատ երկար Թուղթ մ' այլ գրած է Ս. Սահակ միաբանութեամբ ժողովոյ եպիսկոպոսաց և վանահարց, որուն միայն յունարէն բնագիրն կայ հիմա. այս Թուղթս կարգացուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Բ. ժողովոյն (Ե. տիեզերական) մէջ յամի 553, երբև զօրաւոր և պայծառ գրուած մը ընդդէմ Նեստորի և Թէոդորոսի, անոնց ժամանակակից սուրբ և մեծ հայրապետէ մը։ — Տես Պատմ. Հայ. Բ. 261։

1 — 2. Ղազար Փարպեցի։

րանքն այլ, աստուածային համակամութիւնն, կամ ներքին կենակցութիւնն ընդ Աստուծոյ. յորում այնքան գերազանց էր քան իր սուրբ նախնիքն անգամ, մինչև անաչառ պատմիչն[1] համարձակ վկայէ թէ, “Սա ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ, ա„զօթիցն մասամբ առաւելեաց։ Քանզի ստացաւ աշակերտս 60, արք կրօ„նաւորք, խարանազգեստք, երկաթա„պատք, բոկագնացք, յար ընդ նմա „շրջէին. որովք՝ միանձնաւոր պաշ„տամամբ նկարէր սխանոնն՝ որպէս ղայն „որ յանապատի են. և հոգայր ղաշխարհս, „որպէս ղայն՝ որ յաշխարհի են„։ Այս երկու անմնման հարկաւոր հոգերը բոլոր կենացը մէջ այնպէս միացուցեր էր Ս. Սահակ, որ երկու անձ կարծուէր մի և նոյն կերպարանօք, մէկն յաշխարհի և յարքունիս՝ զընկերս և զազգ հոգալով, միւսն յանապատի և յառանձնութեան՝ զհոգին իւր և զԱստուած։ Այսպէս կ՚ընէր կաթուղիկոսութենէն առաջ, այսպէս կաթողիկոսութեան ատեն, և այսպէս իր կենաց վերջերն այլ. և թէ և հիմա բոլորովին առանձնանալ փափագէր, այլ “Բա„զումք յեպիսկոպոսաց և յայլոց պա„տուականաց քահանայից՝ ոչ երբէք ժու„ժէին տեսել և մեկուսանալ ՚ի մըշ„տաբուղխ աղբերէ վարդապետու„թեան սրբոյն, ուր ուրեք և դիպէր, ՚ի „յոստանի և կամ ՚ի հովս[2]„։ Յետին անգամ ՚ի հով ելեր էր յամարան 439 տարւոյ, երբ յետ մահուն Սամայ՝ անոր յաջորդ որդւոյն, Յազկերտի, զօրքն եկան ՚ի Բագուան, ինչպէս տեսանք ՚ի սկզբան. և ահա այս անժամ ու անպատշաճ շփոթութենէն պէտք էր հեռացնել այն ՚ի մահ և յանմահութիւն հասունացեալ հայրապետը, որ արդէն յետին հիւանդութեամբ մօտ էր իջնելու յանկողնէն ՚ի գերեզման։ Հայրասէր հաւատարիմ ձեռասունքն աւելի գրկօք քան պատգարակօք վերուցին ժամանակին հայրապետաց նահապետը, և Լուսաւորչայ յետին պայազատը. տարին քանի մը ժամ հեռու՝ Ալաշկերտի Բլուր կամ Բլրոցաց ըսուած գիւղը. որ ապահով և ճամբէ հեռու տեղ մ՚ էր, զոր դժբաղդութ̃բ ես շատ փնտռեր և չեմ տեսած։ Հոն հիւանդութիւնն ծանրանալով, իմաց տրուեցաւ ծանօթիցը. հաւանօրէն պատերազմի պատճառաւ Ս. Վարդան հեռացեր էր. բայց իր կինն Դըստրիկ՝ և մէկ այլ եղբարքն և մերձաւորք՝ եկան իրենց պապուն և ամենայն Հայոց հօրն քով. որ և իր համանուն համահօրի Սահակ նահապետին նըման՝ կռթնելով մահուան բարձին, աշխարհական և հոգեկան կտակներն ըրաւ. բաժնեց անոնց իրմէ կողոպտուած ստացուածոց մնացորդը. բայց առատապէս տուաւ իր անկողոպտելի ստացուածքը. այսինքն “ամբարձեալ զձեռս „իւր օրհնեաց զնոսա օրհնութեամբ բաղ„ձանօք. և պատուիրեաց նոցա պահել „զվարդապետութիւն պատուիրանի „սրբոյն Գրիգորի, զոր ուսոյց և ա„ւանդեաց ճշմարտութեամբ ամենայն „աշխարհիս Հայոց[1]„։ Նոյն պատուէր և օրհնութիւն տալով իր հաւատարիմ ձեռնասուն հոգեսուն աշակերտացն, ապա բոլորովին ամփոփեց զինքն յինքեան. և թերևս իբրև յետին բարով մնաս ըսելով աշխարհիս՝ անցուց անգամ մ՚ այլ մտքէն ընդարձակ նկարի մը պէս՝ իննսնամեայ կենաց բազմակերպ տեսարանները և փոփոխութիւնները, քսանէն աւելի թագաւորաց յաջորդութիւնները՝ զոր տեսեր էր երեք տէրութեանց մէջ, Հայոց, Յունաց և Պարսից, որոց շատին հետ տեսութիւն և զրոյց այլ ունեցեր էր. — իր աշխարհին կերպ կերպ և շատը ողբալի դիպուածները, (Տիրանայ կուրութենէն ինչուան Արտաշիսի աքսորը). — և առաւել եկեղեցւոյն անցքը, իր մեծ պապուն՝ Յուսկան՝ բրածեծ մահուընէն մինչև ՚ի մահ իր անարժան աթոռակցին՝ Շմուէլի. ուսկից փոխելով յիշատակը՝ անցուց առ-

1. Խորենացի։

2. Ղազար Փարպեցի։

1. Ղազար Փարպեցի։

ջևէն երկայն սուրբ շար մը իր հոմուակից հայրապետաց զոյս դար և կէս ժամանակ[1] սնուցեր և իրեն ծանուցեր էր, և որոց ետևէն ահա կ'երթար ինքն այլ, յետ շատերէն երկար՝ կէս դար հովուութեն և բազմաթիւ վաստակոց և վշտաց, առ հովուապետն և վարձահատոյցն ամենեցուն, Քրիստոս. որոյ յանձնելով զաշն և զեկեղեցին, զերախտաւորս և զապերախտս, և զայս իր 'ի մանկութենէ առ նա փափագած և կարօտած հոգին՝ փոխեցաւ "Աստ- ,, ղաղական հանգստիւ[2]" 'ի կենաց աշխարհիս՝ 'ի կեանս արքայութեանն երկնից. յեօթն սեպտեմբերի 439 տարւոյն, յօր հինգշաբաթի, յերկրորդ կամ յերրորդ ժամուն "Ի պաշտաման ,, անուշահոտ խնկոյն[3]" մեծն այն անձն, "Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն ,, յիշատակ եթող. պատուեաց զպատ- ,, կերն, պատկառեաց 'ի կոչնականէն, ,, փոխանորդեաց զկեանսն. և այսքան ,, կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակա- ,, սութեան իրիք մասն 'ի ծերութենէն ,, եղանիլ, և ոչ յախտից առ ընդու- ,, նել[4]"։ . . . Հանգիստ քեզ Մեծ, քու սրբանեալ մարմնոյդ յերկրի, և փառք պայծառ հոգւոյդ՝ յերկինս։ Բայց ինչ ըսեմք քու հաւատարմացդ, քու անմխիթար որբոցդ, քու կարօտեալ աշակերտացդ, որք յետ երկար ժամանակաց և աշխարհէ աշխարհ պանդխտութեանց՝ կու դիմէին յԱղեքսանդրիոյ և 'ի Բիւզանդիոյ, յԱթենայ և 'ի Հռովմայ՝ քու և քու հոգեկցիդ (Մեսրովպայ) ամէնընկալ՝ հայրագորով գըրկացդ, յուսալով հարսանեաց պարովք և առագաստի երգովք դիմաց ելնել, և ուր կամ տասն տարուան մտաւոր աշխատանաց պտուղն ընծայել։ Իսկ հիմա "Ո՞ւր է քաղցր աչայն հան- ,, դարտութիւն առ ուղիղս, և ահաւո- ,, րութիւն՝ առ թիւրս. ո՞ւր զուարթ- ,, շրթանցն ժպտումն առ բարի աշա- ,, կերտայն հանդիպումն. ո՞ւր խնդամիտ ,, սիրտն՝ ընդունող աշակերտաց. ո՞ւր ,, երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտա- ,, ցուցիչ, աշխատութեանցն հանգու- ,, ցող։ — Կորեաւ ժողովօղն, թառեաւ ,, նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, ,, լռեաց ձայնն յորդորեցուցիչ[1]"։ Այս խօսքերս եթէ նախ Խորենացւոյ մը գրչէն լսած ես, Հայկակ, գիտցիր որ կրքերն շատերուն են, իմն այլ են. որ այն ատեն և այնկէ ետև եղածներն այլ նկատելով, աւելի անորոնման "Հա- ,, ռաչումն յիս 'ի ներքս ընթանայ և ,, արտօսր, և կամեցուցանէ բարբառել ,, բան տխրական և սգաւոր", քան թէ փափագ գայ Ս. Սահակայ վրայ "Հրա- ,, շափառագունիւ անցանել բանիւ ըստ ,, արժանի սուրբ հօրն զրուատից[2]"։ Սակայն դարձեալ նոյն ազնուասիրտ աշակերտին և պատմչին հետ "այլում ,, տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թող- ,, ցուք". և երթանք մենք այլ 1422 տարեկան քայլերով հեռուէն՝ ընկերելու այն լուրջ յուղարկաւորաց հետ, որոց աշխարհական պարագլուխն է մեծին Վարդանայ կինն, սևաքօղեալ սիբիլլայի պէս, և եկեղեցականաց՝ Երեմիա երէցն, սարկաւագապետ Արբոյն, հանդերձ բազմութեամբ աշակերտացն և խարազնազգեաց միաբանից, քահանայից, ազատ և ռամիկ մարդկան աշխարհախումբ հանդիսի. որք լեռնէ լեռ ձորէ ձոր անցնելով, և Արածանւոյ հառաչաձայն կարկաջանաց քարավազ ճամբան բռնելով կ'իջնեն 'ի Տարօն գաւառ, և կու դադրին անոր հիւսիսակողմը պարսպող լերանց ստորոտը սարատափի մը վրայ, ուր է հանգուցելոյն սեփական կալուածն, և բուն հին զօհից տեղն՝ Աշտիշատ գեղն. հոն այն աստուածանման հոգւոյն անարատ պահարանը՝ պարկեշտ մարմինը՝ կ'ամփոփեն պատուական տապանի մէջ. որոյ

1. Ս. Աթանասի ծննդենէն՝ յամի 296, մինչ Ս. Սահակայ, 439 գրեթէ դար և կէս է։

2. Ղազար Փարպեցի։

3. Ի՞նչ է այդ անուշահոտ խունկ, որոյ պաշտամանն առեն վախճանեցաւ Ս. Սահակ, ըստ պատմչըն Կորեան. հաւանօրէն հիւանդաց օծման խունկն և առենն։

4. Խորենացի։

1—2. Խորենացի։

վրայ յետոյ կու շինեն այնպիսւոյն որ-
ժանաւոր "Եկեղեցի մեծապայծառ և
„վկայարան սրբոյն պատուական և մե-
„ծագին սպասուք „. անոր այլ բոլոր-
տիքը "Հիմնացուցեալ կանգնեցին 'ի
„տեղւոջն վանս բազմութեան պաշտօ-
„նէիցն կարգեալ դարմանս անպակաս
„պտղոց 'ի հանգիստ առաւելեալ եղ-
„բայրութեանն[1] „. ուր ժողովեցան իր
ճգնազգեցիկ աշկերտներէն ոմանք, ո-
մանք այլ ուրիշ տեղեր ցրուած վան-
քեր հաստատեցին : Իսկ հաւատարիմ
երախտագէտ սիրելիք սրբոյն՝ Աշտի-
շատայ եկեղեցին և վանքն այլ բաւա-
կան չսեպելով, "Ողոմս տարեորա-
„կանս աշխարհայորդոր բազմութեամբ
„հաստատեցին 'ի տեղւոջն. որ ըստ
„ժամանակի՝ բազմամբոխ ժողովրդօք՝
„կամաւոր յօժարութեամբ ազատք և
„քահանայք դաւառին, այլ և կարի
„յոյժ հեռաւոր տեղեաց դիմեալք
„յոր կարգադրութեան նորա տօնեն.
„որ և բազում օգնութիւնս առողջու-
„թեան ըստ իւրաքանչիւր ախտից շա-
„հին 'ի նշխարաց սրբոյն, և ուրախա-
„լից սրտիւ դառնան[2] „ : — Երջանիկ
հայրապետ և յայսմ մասին, որ Վ ար-
դանայ պէս թոռն ունեցաւ, և Մամի-
կոնէից նման բարեպաշտ և տաքսիրտ
ազգականներ, որք կրցան ուրիշ նա-
խարարաց ապերախտութեան փոխա-
րէն՝ մեծագործ սուրբ յիշատակարան
մը, հոյակապ տաճար մը կանգնել, ի-
րենց նահապետին նշխարաց վրայ. և
այնքան արժանապէս մեծ ու փառա-
հեղ էր այս տաճարս, որ երբ լման
200 տարի ետև (639) մոլէնախանձ
Արաբացիք առաջին անգամ մտան 'ի
Հայաստան, հասարակ եկեղեցեաց
խնայելով ամենէն աչքի զարնողները
փլուցին. որոց մէջ չորս հատն յանուա-
նէ յիշատակի, և առաջինն է աս :
Յայտնի է որ յետոյ դարձեալ շինեցաւ
վայելչապէս. զայն այլ քակեց, կ'ըսեն,
գազանաբիրտն Լէնկթիմուր, և անոր
քարերով Արածանւոյ Մուշուխ գիւ-

1—2. Ղազար Փարպեցի :

ղին քով կամուրջ կապեց. բայց մինչև
հիմա կու տեսնուին աւերակք հին ե-
կեղեցւոյն, նշանք մամիկոնեան մեծա-
գործութեան. որոց մէջ փոքրիկ, պարզ,
ու կէս գետնաթաղ չէն մատուռ մը՝ 14
դարէ վեր կու ծածկէ ղփերեղման ճեծին
Սահակայ. անոր դիմաց դրուած է պատ-
շաճապէս՝ իր յետին հոգէկիր և ա-
րենակիր շառաւիղն, շուշանագեղ և
Շուշան-անուն թոռնեայն, Վարդենի՝
դուստրն Վարդանայ մեծի. անոնց տօ-
նին յիշատակին մինչև ցայսօր յուխտ
երթան խոնարհ տեղացիք, կարծեմ
թէ և Քուրդք անգամ, փոխանակ
այնքան հեռաւոր և մերձաւոր ազգայ-
նոց, որոց պարտ և պատշաճ էր ոչ
միայն նորէն կանգնել վայելուչ եկեղե-
ցին, այլ եթէ աւելի առատութիւն և
ազատամտութիւն բանեցնէին, ըլլաչափ
բուրգ մ'այլ բարձրացնել 'ի յիշատակ
աննման հայրապետին մերոյ և ամենայն
հայրապետաց արժանաւոր օրինակին,
և այն բրգան չորս երեսաց վրայ կռել
դրել իրանշան քանդակներով իր վա-
րուց չորս սքանչելի կերպարանքը. ա-
ռաջնոյն վրայ գրել ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ
ԱՇԽԱՐՀԱԿԵՑՈՅՑ, դրուագելով եր-
կու անգամ իր ազգին թագաւոր կանգ-
նելը, և երկու անգամ անոր ազնուա-
կանութեան գահնամակը նորոգելը.
մէկ մը՝ Պարսից դուռը, մէկ մը նա-
խարարաց ժողովքին մէջ իրաւաբանելն,
և այլն. — երկրորդ երեսին վրայ գրել
ՈՒՍՈՒՄՆԱՏՈՒՐ ԲԱՆԱՍԷՐ, և շարել
իր շարականները, թարգմանութիւն-
ները, նախադասելով աստուածաշուն-
չը, Ս. Մեսրոպայ ձեռք տալը, դպրո-
ցաց բացումը ընդ բոլոր Հայաստան,
Վրաստան, Աղուանստան, և Թարգ-
մանչաց առաքումը յԱսորիս, յԵգիպ-
տոս, 'ի Յունաստան և յԻտալիա. —
երրորդին վրայ գրել ԵԿԵՂԵՑԱԶԱՐԴ
ՀԱՅՐԱՊԵՏ, և դրուագել իր գումա-
րած ժողովքները, դրած կանոնները,
գրած և հաստատած եկեղեցական գըր-
քերը, Հայրապետաց հետ թղթա-
կցութիւնը, հերձուածները հալածելը.
— չորրորդին վրայ գրել ԵՐԿՆԱԿԵՆ-

ՑԱՂ ՄՐԹԱՍՈՒՆ. Նշանակելով իր նուիրական, Ճգնազգեցիկ կեանքը և կենաց յետին ժամը: Իսկ քառակուսի բրգան ծայրին ալ քիչ մը տաշելով՝ անկել'ի գագաթը երկնասլաց սպիտակ արտաձև սափոր մը ոսկի բոցով և ոսկի գծով նշանուած, զոր փափաքէի Հայկակ, որ թէ ոչ այնքան մեծ, գոնէ այնքան փայլուն ըլլար՝ մինչև ուր որ ըլլայինք՝ կարենայինք տեսնել զայն և կարդալ ՍԱՀԱԿ:

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Շնիկ աստղին ընկերը:

Երկնից երևան աստղ մը կայ քան զամէնը գեղեցիկ, աստղ մը որ քան զամէնն աւելի իրեն կը ձգէ մեր աչքն իր լուսոյն պայծառութեանն ու շնորհափայլութեանն համար որով զարդարուած է, և որ այս օրերս մտադիր դիտողութեանց ու խորին մտածութեանց առարկայ եղած է աստեղաբաշխից:

Այս աստղն, որ Սիրիոս կամ Շնիկ անուամբ ամէնքն ալ կը ճանչնան, այնչափ հեռաւորութիւն ունի մեզմէ, որ մէկ միլիոն երեք հարիւր եօթանասուներեք անգամ աւելի է քան զայն որ կը բաժնէ մեզմէ զարեն. և որուն լոյսն իւրաքանչիւր վայրկենի մէջ ընթանալով իբր տասն միլիոն աշխարհագրական մղոն՝ քսանուերկու տարի կ'ուզէ իրմէ մինչև մեզի հասնելու: Եւ սակայն այսպիսի մէկ անհուն հեռաւորութիւն մը, որ գոգցես մարդուս միտքը կ'ահացունէ, աստեղաբաշխք իրենց զօրաւոր դիտակներովը կտրեցին անցան, և այն անհնութեան խորէն այնպիսի գաղտնիք մը խլեցին ու դուրս հանեցին, որ կը կարծուէր թէ յաւիտեան անծանօթ պիտի մնար:

Հաւասիկ ինչէն սկիզբն առին դիտողութիւնքն: "Երբ քննելու հետ էր, կը գրէր անցեալները Լըվէռիէ աստեղաբաշխն առ պաշտօնեայն Գաղղիոյ հասարակաց ուսման, Շնիկ աստեղ դարու մը ընթացից մէջ եղած բաղդատական դիտողութիւնները Զըլլուն, Հայկին և Երկաւորին համաստեղութեանց աստղերուն հետ. Պէսէլ՝ այս աստեղ վրայ կը նշանակէր շարժում մը մասնաւոր ճօճման, և շատ որոշ. անբացատրելի երևոյթ մըն է այս, եթէ չենթադրուի թէ Շնիկ աստղն ենթակայ ըլլայ մեծազանգուած մարմնոյ մը ազդեցութեանն՝ որուն հետ կապեր են զինքն տիեզերական ձգողութեան օրէնքն: Արդ այս ենթադրութիւնս այնպէս ճիշդ կը բացատրէ այն երևութին ամէն պարագաներն, որ մենք չենք կրնար չհաւատալ թէ այս չըլլայ ճշմարտին բացատրութիւնը: Եթէ մինչև ցարդ չկրցանք տակաւին գտնել Շնիկ աստեղ այս խորհրդաւոր ընկերը, պատճառն այս է որ անիկայ երկրորդ արև մը չկազմեր ինքնալոյս, ինչպէս են կրկնակ աստեղաց դրութիւնները, այլ է Շնիկ արևուն մեծազանգուած մոլորակ մը. որուն փոխ առած լոյսը տկար ըլլալով՝ չկրնար կտրել անցնիլ այն անհուն հեռաւորութիւնն ու գալ մինչև մեր աչքն հասնիլ: Մեր տեսաբանական գործիները կատարելագործուելով գուցէ օր մը տեսնենք զայն. բայց թէ և չհասնինք ալ գտնելու զայն, ժամանակաւ պիտի որոշենք իրեն կորած պարունակը, պիտի ճըշդենք զանգուածն, ինչպէս նաև նըրքին աստեղ զանգուածն, որուն չորս դին կը դառնայ":

Լըվէռիէի այս խօսքէն կը տեսնուի որ Շնիկ աստղը մեծ մտադրութեան նիւթ եղեր է աստեղաբաշխից, բայց ուրիշ կողմանէ ալ անոր գաղտնիքը փարատելու համար, որով պատած են իր շարժմունքն, հարկ է դիտողութեան գործիներն այն աստիճանի կատարելութեան հասցունել, որ ալ փափաքելու տեղի չմնայ:

Արդ պէտք է գիտնալ որ, ըստ կարծեաց Պէսէլի, Շնիկ աստեղ յատուկ

շարժման մէջ դիտուած անկանոնութիւններուն պատճառ կը համարուի ձգողութիւնն, զոր կ՚ազդէ անոր վրայ ընդդիմահար մեծ մարմին մը, որուն չորս դին կը կատարէ այս լուսապայծառ աստղն իր յաւիտենական շրջանները։ Ձգող մարմինը, կ՚ըսէր Մեծանուն ուղղիչն Քէօնիկսպէրկի դիտարանին, պէտք է գտնուի կամ շատ մօտ այն աստեղ որ իր յատուկ շարժմանցը մէջ պզտի փոփոխութիւններ կ՚երեւցունէ, կամ շատ մօտ մեր արեւուն։ Բայց այս վերջին դիպուածիս մէջ պէտք է անենամեծ զանգուած մը ունենայ անիկայ, և չենք կրնար ընդունիլ թէ ինչպէս կ՚ըլլայ որ այսպիսի վիթխարի մարմին մը, համեմատաբար ոչ շատ հեռաւորէն, մեր դրութեան շարժմանցը վրայ խռովութիւններ չպատճառէ, զորոնք դիտողութիւնը ոչ երբէք յայտներ է։ Ուրեմն պէտք է հետեւցունել որ ձգող մարմինը շատ մօտ ըլլայ այն աստեղ։ Բայց այս ենթադրութիւնս, թէպէտ և այնպիսի մեծանուն աստեղաբաշխէ մը առաջարկուած ըլլայ, շատ դժուարաւ ընդունելի եղաւ, մանաւանդ Սդրուվէ, ոչ միայն երկբայութեան տակ ձգեց զայն, այլ նաեւ Պեսէլի մահուանէն տարի մը ետեւ յորդորեց Փուս աստեղաբաշխը փնտռելու Շնիկ աստեղ վրայ տեսնուած անկանոնութեանց այս գաղտնի պատճառը։ Փուսի ձեռք զարկած քննութեանց արդիւնքն, ինչպէս կը խորհէր Սդրուվէ, բոլորովին հակառակ եղան Պեսէլի առաջարկած ենթադրութեանն։

Բայց մեծ երկասիրութիւն մը, զոր յամին 1851 'ի լոյս ընծայեց Պէդէրս դանեցին, և քննութիւնքն որոնց իր կողմանէ պարապեր էր Շուպէրդ, Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգաց Նաւաղղական Տարեցոյցին Հաշուողը, նորէն իրաւունք տալ կարծուեցան Քէօնիկսպէրկի աստեղաբաշխին։ Ուստի քննելով Շնիկ աստեղ, Պրոկիոնի, Հայկայ α և β աստեղաց ուղիղ ելից տարբերութիւնները, որ դիտուած են 1755 ամէն մինչև 1840, և բաղդատելով զանոնք Tabulae Regio montanae ըսուած ազիւսակաց հետ, Պէդէրս չտարակուսեցաւ հետեւցունելու թէ Շնիկ աստեղ շարժման անկանոնութիւնքը կը բացատրուին ենթադրութեամբ թերագիծ պարունակի մը, զոր այն աստղը կը կատարէ դրութեան մը ծանրութեան կեդրոնին չորս դին, որ դրութիւնը կը կազմուի այն աստղէն և ընդդիմահար արբանեկէ մը, որ անբաժան է իրմէ իր յաւիտենական ընթացից մէջ, զոր կը կատարէ միջոցին անհնութիւնը չափելով։ Դանեաց դիտարանին իմաստուն ուղղիչն ուզեց մանաւանդ աւելի առաջ մղել իր աշխատութիւնն, և որոշել այս լուսապայծառ աստեղ կորած պարունակին բնութիւնը. գտաւ որ անոր մէկ շրջանը դրութեան ծանրութեան կեդրոնին չորս դին կը կատարուի յիսուն տարուան մէջ, թերագծին արտակեդրոնութիւնն այնպիսի է՝ որ եթէ մեծագոյն առանցքն ըլլայ հինգ, փոքրագոյն առանցքը կ՚ըլլայ երեք, և ձեռնհաս եղաւ որոշելու թէ 1791 կամ 1792 տարին եղած պիտի ըլլայ Շնիկ աստեղ ստորին աղեղնագծէն անցից ժամանակը։ Վերջապէս Պէդէրսի տուած տարազով, այս ընդդիմահար արբանեկին զանգուածը կ՚ըլլայ գանեա Շնիկ աստեղ զանգուածոյն քառորդին հաւասար։

Այս բանս պէտք չէ զարմանք բերէ։ Իրաւ է որ մեր մոլորակային դրութեան մէջ այսպիսի բան չենք տեսներ, վասն զի մեր մոլորակաց մեծագոյնը, որ է Լուսնթագն, հազար քառասունութ անգամ նուազ քան զարեւ զանգուած ունի. բայց այս ըսել չէ թէ այն բազմաթիւ արեւային դրութիւններէն, որ ցրիւ սփռուած են բովանդակ արարչութեան մէջ, չըլլան այնպիսիներ ալ, որոնց մէջ մէկ կամ շատ մոլորակաց զանգուածը քիչ տարբերի ձգողութեան յատուկ կեդրոնին զանգուածէն։ Այն ատեն այս արեւներն ալ անշարժ չեն մնար նկատմամբ մոլորակային յատուկ դրութեան մարմիններուն, ինչպէս կը պատահի մեր դրու-

թեան մէջ, որուն վրայ մոլորակաց վերաբերական փոքրութիւնը չկրնար զգալի ազդեցութիւն մը ընել, այլ կոր գիծ մը կը կորեն ընդհանուր դրութեան ծանրութեան կեդրոնին չորս դին, որ այս դիպուածիս մէջ քիչ հեռու կը գտնուի այսպիսի լուսաւոր աստեղաց ծանրութեան կեդրոնէն։

Այս ենթադրութիւնը լոկ չէ որ իրաւունք կու տայ երևութիս։ Տիւպուա աստեղաբաշխն առանց համարելու այնպիսի մոլորակներու գոյութիւն, որոնց զանգուածը գրեթէ հաւասար ըլլայ իրենց ձգողութեան կեդրոնիցը զանգուածոցն (որ գուցէ հակառակ կրնայ ելլել դրութեանց տիեզերագրութեանը), բաւական կը սեպէ ենթադրել որ Շնիկ աստղն իր տեղափոխութեան ընթացիւքը միջոցին ընդարձակութեան մէջ, մտած ըլլայ մեծամամբին խաւար աստեղ մը ձգողութեան շրջապահմանն առ որ կը ծանրի հիմա։ Անլոյս զանգուածոց գոյութիւնը տիեզերաց մէջ անկարելի բան մը չէ. նոյն իսկ Լաբլաս աստեղաբաշխն այս կարծիքէն էր։ Այս մարմիններս հաւանականաբար շիջեալ արևներ են, որ միջոցին մէջ կը ծանրին և կը շարունակեն ըլլալու ձգողութեան կեդրոնք, և անտարակոյս կը պատէ անոնց ալ չորս դին մոլորակաց տխրական խումբ մը։ Անլոյս աստեղք, անջերմ աստեղք, ուր ամէն կեանք վերջացեր են, ուր ամէն ծնունդք լմնցուցեր են իրենց շրջանը, զոր Աստուած սահմաներ էր, կը սպասեն այն ժամանակին, յորում ձգողութեան փոփոխութիւնն 'ի տիեզերական վանողութիւն՝ թոյլ տայ լուծման և քայքայման երկնից այս վիթխարի դիականցն, ու զիրենք կազմող մանրամասունքը սփռէ երկնից խորերը, մինչև վերադառնայ նոր փոփոխութիւն մը՝ վանողութեան 'ի տիեզերական ձգողութիւն՝ նորէն սանձելու զանոնք ու նոր արևներ և նոր մոլորակներ կազմելու։ Վասն զի եթէ հոս այս աշխարհիս վրայ ամենայն ինչ կը ծնանի, կ'ապրի ու կը մեռնի, այս ընդհանուր օրէնքը պէտք է ըլլայ բազմանդամ տիեզերաց մէջ, և արևներն ալ պէտք է որ վերանորոգին նման ծառոց տերևոցն։ Այս ենթադրութիւններն, զորոնք թէպէտ յետագայ գործք ըստ մասին անճիշդ ալ ցուցած ըլլան, անոր համար յիշատակեցինք, որպէս զի ընթերցողք հարևանցի տեղեկութիւն մը ունենան կարևոր գիւտիս ամբողջ պատմութեանն։

Անոր համար պէտք է յիշենք նաև որ Հռովմայեցի աստեղաբաշխը, Պալամարելլի վարդապետը, չհամոզուելով Պետերսի առաջ բերած փաստերուն, որով կը հաստատէր գաղտնի մոլորակի մը գոյութիւնն, ընդարձակ երկասիրութիւն մը ներկայացուց անցեալները Պարիզու գիտութեանց ճեմարանին, ուր կը ջանար ցուցընելու թէ Շնիկ աստեղ ուղիղ ելից վրայ տեսնուած պարբերական փոփոխութիւնները կրնան կատարելապէս բացատրուիլ տալով նոյն աստեղ յատուկ շարժում մը։

Իսկ թէ և Լըվէռիէի մխիթարական խօսքէն յոյս առած, որ կ'ըսէր թէ գիտութիւնը տեսաբանական գործեաց հետզհետէ կատարելագործուելովը գուցէ օր մը կարող ըլլայ գտնելու այս գուշակեալ մոլորակը. աստեղաբաշխներէն շատերը սրտերնին հանդարտեցուցին, և համարեցան թէ այսպիսի գեղեցիկ աշխատութիւնք ոչ երբեք բարեյաջող գիւտով մը կրնան պսակուիլ։ Ինչուան եղան որ հաւանականութեան հաշուի տակ ձգեցին այս գիւտը, և գտան որ Շնիկ աստեղ մեզմէ ունեցած անհուն հեռաւորութեանը անդրադարձեալ լուսով փայլող մոլորակ մը տեսնելու համար, այնպիսի դիտակ մը պէտք է որ գոնէ 46,000 անգամ մեծցունէ առարկաներն, ուր մինչև հիմա եղած զօրաւորագոյն դիտակներն հազիւ 6000 անգամ կը մեծցունեն։

Բայց իմաստնագոյնից խորհուրդներն իսկ յաճախ սխալական են, և պակասաւոր իրենց վարդապետութիւնը։ Մինչդեռ Եւրոպա ենթադրու-

թիւնները կը բազմապատկուէին, և հաշուի տակ կը ձգուէր այս գիւտիս նուազ կամ ոչինչ հաւանականութիւնն, Ամերիկա զբօսասէր աստեղաբաշխ մը պատկերահան, Պըլէրք անունով, բոլոր գիտնական աշխարհին մէջ զարմանալի լուրը տարածեց թէ Շնիկ աստեղ խորհրդաւոր ընկերը գտնուեցաւ։ Ինքն էր գտեր զայն 18 բութ աստղական ունեցող դիտակաւը, թէ և անոր հեռաւորութիւնը գլխաւոր աստղէն 10 մանրերկրորդ ըլլար։ Այս լուրս սկզբանէ շատ հաւատալի չեղաւ, այնչափ որ Փէդէրս, բնական հայրն այս նորագիւտ աստեղս, չէր ուզեր ճանչնալ զայն իբր իրենն, որուն կանխաւ գուշակեր էր զօրաւոր գոյութիւնը։ Բայց դիտողութիւնք, ինչպէս դիւրին է երևակայել, այնչափ բազմապատկուեցան որ շուտ մը ուրիշ աստեղաբաշխք ալ տեսան զայն, և անոնց մէջ երկու երևելագոյնք, Պոնտ անգղիացին և Շագոռնագ գաղղիացին։ Միայն Փարիզ, ուր կը բնակի վերջինս, շատ դիւրին չեղաւ այս գիւտիս յաջողութիւնը. պատճառն են մասամբ տեսաբանական գործիք, կամ մանաւանդ թէ երկինքն՝ որ շատ ձեռընտու չեն այսպիսի նուրբ և դժուարին դիտողութեանց։ Լըվէռիէի հրաւիրանօքը ձեռք զարկաւ, Ֆուգոյի և ուրիշ բազմաթիւ աստեղաբաշխից հետ, Շագոռնագ զննելու Շնիկ աստեղ դէմ առաջնոյն հրակայաձև հեռադիտակն, որ աւելի քան 180 հարիւրորդամէտր տրամագիծ ունի, և ուշի ուշով դիտեցին շատ օր անդուլ առանց տեսնելու այն ցանկալի աստղիկն. երբ վերջապէս անցեալ մարտի 20էն մինչ Շագոռնագ հեռադիտակին աչամերձին աչքը դրեր ու մտադիր կը դիտէր, տեսաւ որ Շնիկ աստեղ յորդաբուղխ լուսոյն ճառագայթումն յանկարծ նուազեցաւ, իբր թէ զայն կողմնոց ճառագայթներն իրենք իրենց վրայ կ'ամփոփուէին ու աստեղ վրայ կը կեդրոնանային, և շուտ մը անոր խնդրեալ ընկերը տեսանելի եղաւ։ Շնիկ աստղէն անոր ունեցած հեռաւորութիւնն էր 10".4 և դրից անկիւնն էր 85°։ Տեսանելիութիւնը կէս ժամէն աւելի չտևեց, ետքէն լուսոյ ճառագայթումը նորէն անյայտ ըրաւ զայն։ Այս նոր աստղիկը վերջէն տեսան նաև Քէյմպրիճ՝ Լըֆի աստեղաբաշխը, և Մալթա՝ Լասէլ աստեղաբաշխը։

Իսկ Փէդէրս առաջին կարծիքը փոխելով ըսաւ թէ ամէն բան խորհրդածելով վերջերս գտնուած նոր աստղը շատ կարելի է որ Շնիկ աստեղ ընկերն ըլլայ. որուն Պէսէլ առաջին անգամ գուշակեց խորհրդաւոր գոյութիւնը, և ինքն հաշուեց պարունակն ու զանգուածը։ Վասն զի դրութեան անկիւնքն 83° և 86° զոր դիտեց Շագոռնագ 20 և 25 մարտի, ըստ բաւականին կը միաբանին Շնիկ աստեղ պարունակին հետ, զոր Փէդէրս հաշուեց, ուստի արգելք մը չկայ որ նոյնը չըլլայ։ Այս բանիս համոզուեցաւ նաև Լըվէռիէ, որ չուզեց հրատարակել մէկէն Շագոռնագի դիտողութիւնները, յառաջ քան առուգելու խիստ հաշուով դրից զուգընթացութիւնը՝ դիտուած աստեղ և ենթադրական աստեղ զոր երևակայեց Փէդէրս անուանի աստեղաբաշխն Ալդոնայի։ Վերջապէս ամերիկացին Սէֆֆըրդ և Քէօնիկսպէրկի աստեղաբաշխն Աուվէրս լմնցունելով մի և նոյն ժամանակը Շնիկ աստեղ դիտեալ խոտորմանց քննութիւնը, Պէսէլի և Փէդէրսի հետևեցան համանկատմամբ այն աստեղ ընկերակցին, գտնելով իրենք ալ որ անոր շրջանին ժամանակը կը կատարուէր յիսուն տարուան մէջ, և հաշուով որոշուած անոր դրից անկիւնը կը համաձայնէր նոր գտնուած աստեղ դիտուած դրից անկեանն հետ։ Յետ այս ամէն քննութեանց նոր գտնուած պզտի աստեղ նոյնութիւնն հաշուով ենթադրուածին հետ, որ առ ժամանակ մի տարակուսի տակ ընկաւ, գրեթէ ամէն աստեղաբաշխներէն ընդունելի եղաւ, և միայն երկու տարի բաւական են որ այս բանս ամէն կարելի վիճէ զերծ ըլլայ։

Բայց կ՚երեւայ թէ բանն ինչուան հոս կանգ պիտի չառնու ։ Այն Աուվէրս աստեղաբաշխը ծանոյց որ α աստեղ Հիդրայէն, Հասկէն ; Կրուսին և β աստեղ Հայկայ՝ դիտուած դրից քննութիւնն իրեն ժխտական արդիւնք մը տուեր են, բայց ընդհակառակն Պրոկիոնի ուղիղ ելքն և խոտորմունքն 1750 ամէն մինչև 1860 դիտուած, իրեն քանի մը անկանոնութիւններ յայտնեցին, որոնք միայն կը մեկնուէին այս աստեղ ալ ընկեր մը շնորհելով, ինչպէս Շնիկ աստեղ տրուեցաւ ։

Դուցէ ժամանակաւ պիտի գտնուի նաև Պրոկիոնի արբանեակն, ինչպէս Շնիկ աստեղը գտնուեցաւ ։ Ապագայն պիտի տայ այս առաջարկութեանս ալ լուծումն. իսկ ներկայապէս թէ և այս գիւտն իր առաւելութիւնը քիչ մը կորսընցուց երբ գիտցուեցաւ թէ խնդիրն աստեղ մը վրայ է եղեր և ոչ թէ մոլորակի մը, որովհետև մէկ մըն ալ աւելցաւ արդէն ըստ բաւականին մեծ թիւը կրկնակ աստեղաց, ՚ի վերայ այսր ամենայնի գիտութիւնը փառաւոր քայլ մըն ալ առաւ. այս կրկնակութիւնն ոչ եթէ դիտակաւ դիտուածով կամ տեսաբանական զօրաւոր գործեաց օգնականութեամբը գտնելով, ինչպէս առաջիններն, այլ մըտաց խորին աշխատութեամբն ։ Ուրեմն ասիկայ ալ այնպիսի գիւտ մըն է որ մեծ պատիւ կը բերէ մարդկեղէն մտաց, հաւասար Պոսիդոն մոլորակին գիւտին, որ Ուրանոսի ընթացից շփոթմանց քննութեանն արդիւնքն է, և կը ցուցընէ թէ որչափ ալ արուեստը կատարելագործէ դիտողութեան միջոցները, մարդուս միտքը միշտ քայլ մը առաջ կ՚անցնի քան զզօրաւորագոյն գործիս աստեղաբաշխութեան ։

Բաբելացւոց պետութեան կառավարութիւնը, սովորութիւնքն ու կրօնքը:

Ասորեստանեայց և Քաղդէա-Բաբելացւոց պետութեանց ինչպէս ձեւանալուն վրայ ամենևին ծանօթութիւն չկայ ։ Սկզբան թագաւորին իշխանութիւնը բացարձակ էր. և թագաւորն թագաւորաց՝ ինչպէս որ կոչուած է, պալատին մէջ կը նստէր, որ միանգամայն միջնաբերդ էր և Դուռն կ՚ըսուէր ։ Հոն բազմութիւն պալատականաց կը գտնուէին թագաւորին քով, որոնց մէջ կարգով առաջին էին ներքինիք. ներքինապետը ընդհանուր հսկողութիւն կ՚ընէր բոլոր արքունեաց մէջ ապրողներուն վրայ. պատերազմի մէջ թագաւորին հետ կ՚ըլլար, ինչպէս նաև քրմապետը և բոլոր արքունիքը, միանգամայն և կանայք ։ Արքունեաց մեծամեծ իշխանաւորներէն կը սեպուէին նաև պալատին վերակացուն և պահապանապետը ։ Պաշտօնէից ժողովք մը՝ որուն մէջն էին հաւանականաբար այս անձինքն ալ, կ՚ուղղէր տէրութեան կառավարութիւնը ։ Թագաւորը մըշտընջենաւոր նախագահ էր այս ժողովքին. ետևէն կու գային դասակարգութեամբ թագաւորին երկրորդը, երրորդը, և այլն ։

Պետութիւնը գաւառ գաւառ կամ այլ և այլ նախարարութիւն բաժնուած էր, յորս կը հրամայէին քաղաքապետք և իշխանք, որ իրենց պատուանուններուն, աստիճանացն ու պաշտօնիցն համեմատ կը զանազանէին ըստ կարգի խրամէ, որոնք նաև երբեմն երկու իշխանութիւն՝ այսինքն զինուորականն ու քաղաքականը մէկէն կ՚ունենային ։

Նախարարաց գլխաւոր պարտքերէն մէկն էր հարկահանութիւն ընել, սակ կամ բնական բերք առնելով՝ ուսկից նախ իրենց ալ մաս կը հանէին ։ Մեծ դատաւոր մը և ընդհանրական հոգաբարձու մը առընթերակայ էր քովերնին. ասոնցմէ ետև կային բազմութիւն մը դատաւորաց և ստորակարգեալ պաշտօնէից, որոնք գաւառաց այլ և այլ մանր բաժանմունքներուն մէջ ցրուած էին ։ Այս դասակարգութենէս ստորին՝ կար տեղական գործակալ մ՚ալ, որ չէր կրնար բան մը գործել առանց հաւանութեան ժողովքի մը,

Թագաւոր Ասորեստանեայց։

տուն ինքը նախագահ կը բազմէր։ Բայց հանդերձ այսու ամենայնիւ բացարձակ ինքնիշխանութեան ոգին ամենեին ուրիշ տեղ այնպէս յայտնի չէր ըլլար, ինչպէս յանցանաց կամ եղեռան մը դատաստանին մէջ։ Համառօտ էր այս դատաստանս, բայց տանջանքը ամենախիստ։

Բաբելոնի մէջ կար նաև դաս մը քրմերու, «Քաղդէացիք անուանակոչեալք, որ մեծ ազդեցութիւն ունէին տէրութեան կառավարութեան վրայ։ «Քաղդէացիք, կ'ըսէ Դիոդոր Սիկիլիացին, Բաբելացւոց հին նախնիքն են, և տէրութեան մէջ նոյն կարգն ունին, ինչ որ Եգիպտացւոց մէջ քուրմերը։ Իրենց աստուածոցը պաշտօնեայ կարգեալ ըլլալով, բոլոր կեանքերնին փիլիսոփայական խնդիրներու վրայ մտածելով կ'անցընէին և աստղագիտութեան մէջ մեծ համբաւ հանեցին։ Մանաւորապէս ըղձութեան (science divinatoire) կը զբաղին, և ապագային վրայ նախագուշակութիւններ կ'ընեն. կը ջանան խափանել չարն՝ և բարին տնօրինել սրբագործութեամբ, զոհագործութեամբ և կախարդութեամբ։ Թռչնոց թռիչէն ապագայն գուշակելու արուեստին մէջ շատ վարժ են. երազներ ու հրաշքներ կը մեկնեն. նաև շատ փորձ ըլլալով զոհից փորոտիքները քննելու ստուգապէս ճշմարիտը գտնելու համար ժամանակնին կ'անցընեն։ Բայց այս ամէն գիտութիւնները նոյն կերպով չեն սորվիր՝ ինչ որ Յունաստան. «Քաղդէա-

ցւոց գիտութիւնը ցեղային աւանդութիւն մ՚է. որդի մը որ հօրմէն այս աւանդս կը ժառանգէ, ազատ է ամենայն հասարակաց պաշտօնէ։ Իսկ իրենց դաստիարակ և ուսուցիչ ծնողքնին ունենալը՝ կրկին մասամբ շահաւոր է տղոց. նախ՝ որ առանց բացառութեան ամենայն ինչ կը սորվին, և երկրորդ՝ աւելի հաւատք կ՚ընծայեն իրենց վարժապետաց խօսքին։ Ի մանկութենէ աշխատութեան վարժելով՝ մեծ յառաջադիմութիւն կ՚ընեն աստեղագիտութեան մէջ, դիւրաւ սորվելով այն հասակին մէջ և միանգամայն երկար ժամանակ կրթուելով.... Քաղդէացիք ուսման մէջ նոյն կէտին վրայ մնալով, անփոփոխ իրենց աւանդութիւնը իրարու կը հաղորդեն. ընդհակառակն Յոյնք՝ միայն իրենց շահը մըտածելով միշտ նորանոր հերձուածներ կը ստեղծեն, ամենակարևոր վարդապետութեանց մէջ մէկմէկու դէմ կը հակառակին, և կը շփոթեն իրենց աշակերտաց միտքը, որոնք անդադար անստուգութեան մէջ տատանեալ, վերջապէս հոն կը հասնին որ բանի մը չեն հաւատար„։ (Գիրք. Բ. Գլ. ԻԹ։)

Թէպէտ ըստ Դիոդորի՝ Քաղդէացւոց դասը ժառանգական էր, յորում գիտութիւնք, իրաւունք և իշխանութիւն որդւոյ որդի կ՚անցնէին, բայց կ՚երևի թէ օտարք ալ մէջերնին կըրնային մտնել, երբ ՚ի մանկութենէ կարևոր կրթութիւնն առած ըլլային։ Դանիէլի և իրեն ընկերաց դէպքը բաւական հաւաստիք մ՚է ըսածներնուս։ Ի գլուխ քահանայական դասակարգութեան կար մեծ րապպի կամ մոգպետ մը, ինչպէս որ յիշուած է Դանիէլի և Երեմիայի մէջ՝ որ միշտ կ՚ընկերէր թագաւորին, նոյն իսկ պատերազմի մէջ, և խորհրդոց մէջ մեծ իշխանութիւն ունէր ուրիշներուն վրայ։ Այսպէս ահա Նաբուպալասարայ մահուընէն վերջը Քաղդէացւոց գլխաւորը տնօրինեց և կարգաւորեց ամենայն ինչ մինչև Նաբուգոդոնոսորայ գալուստը։

• Ըստ Դանիէլի գրոց ահաւասիկ անոնք էին Քաղդէացւոց յատուկ պաշտօնները, որոնք անշուշտ այլ և այլ դասերու բաժնուած էին և զանազան աստիճաններ ունէին դասակարգութեան մէջ։ Կային նախ սրբազան դըպիրք, թարգմանիչք գրոց, թարգմանք աստեղաց, մոգք կամ անոնք որ մոգութեան բառական ձևերը կը հնչէին, երդմնեցուցիչք կամ անոնք որ իշխանութիւն ունէին երդմնեցուցանելու գէշ ոգիս։ Այս ըղձական գիտութեամբս մեծ ազդեցութիւն ունէին Քաղդէացիք և տէր էին իւրաքանչիւրոց ճակատագրին։ Իրենց օրացոյցներուն մէջ՝ որոնց գործածութիւնը թերևս իրենց ժամանակէն կը սկսի, կը նշանակէին ինչ որ այսօրուան օրս մեր ժողովրդական օրացոյցները կը ծանուցանեն, այսինքն է՝ բարեխառնութեան այլայլութիւնները, բնական յեղափոխութիւններն և պատմական մեծամեծ դէպքեր։ Քաղդէացիք միայն Բաբելոն չէին բնակեր, այլ բոլոր Բաբելաստանի մէջ ցրուած էին, և այլ և այլ տեղ աւելի կամ նուազ ծաղկեալ վարժոցներ ունէին, և ըստ Ստրաբոնի ամենէն անուանի վարժոցներէն մէկն էր Բորսիպպայինը։

Քաղդէացիք իրենց անամպ երկընքին տակ քաղաքական, ուսումնական և կրօնական ոգւով յարաժամ աստղերը դիտելու զբաղեալ էին. և եթէ դատենք այն դիտողութիւններէն որ Կալլիսթենէս Բաբելոնէն Արիստոտելի խաւրեց, որոնք Աղեքսանդրէն 1903 տարի առաջ եղած էին, Քաղդէացիք մեզմէ 4000 տարի առաջ դիտողութիւններ ըրած են։ Գտեր ու իմացեր էին լուսնոյ ամսական ու օրական շարժմունքը, որուն շրջանը եղաւ իրենց համար սկիզբն չափելոյ զժամանակ. նաև 223 լուսնոյ ամիսներուն (lunaison) շրջանն իմանալով, կրցան լուսնոյ խաւարմունքներն ալ նախագուշակել։ Ամենէն հին հաշուեալ լուսնոյ խաւարումն իրենցն է, 721 տարի նախ քան զՔրիստոս, մարտի 10ին։ Բայց ոչ նոյնպէս քաջ դըտ-

նաւերով արեւու խառնուրդէն ներքեւերուն հաշուելու որ ամեւրի պտտուարին էր, չէին կրնար, կ'ըսէ Պլինիոս, նախնեաց գուշակել զանոնք։ Պտղոմէոս Հնդկաստանի եւ արեւադարձի կէտերը սահմանելով զանոնք էին քիչ շատ ուղիղ տարին իր չորս եղանակներուն, եւ ծիր խաւարմանը 12 հաւասար մասի բաժնած էին, որով կրցան շինել այն աստեղաբաշխական եւ խորհրդաւոր կամարը որ զոդիակոս կը կոչուի, անշուշտ Ը դարուն մէջ Քրիստոսէ նախ քան զՔրիստոս։

Բաբելոնացիք՝ Խալդէա անձին ուրիշ պեւերեւան ժողովուրդք, ունէին իրենց աստուածոյն աշխարհապետեայ հանձնարեալ ծննդաբանութիւնը, որու ամէն այս Բաբել գէտցինք կրնային խորհրդանշած ըլլալ ու տալ. յորում կը բովանդակուէր բոլոր աշխարհի պատմութիւնն եւ հեռահեւատ կազմութիւնը։ Նախ քան զաստղաբաշխութիւնն եղած անձին տիեզերական գոյութիւններն՝ բուն իրենց ընդհանուր կարգով ծննդաբանութիւն Բերոսին կը յառաջարկայեն, եւ սկզբնական ծուն Օաննէս ջրաստուածին կը հանդէպին իրեն չուանն Բէլ, որ կազդարարեց աշխարհիս եւ մարդկային ընկերութեան, թափեց իր արիւնէն զմարդիկ եւ կենդանիները, կարգաւորեց երկնքին երեւոյթ աստղերուն շրջանը, Խոչակու նաեւ աշխարհին քիս վրայ տալ օրէնքներ աստուածոց արով մարդիկ կը կատարելագործէին. Հինեց Բաբելն կամ Բաբելոնը, եւ կատարելով իր գործունէութիւններ երկնքին երկրիս վրայ՝ անհետացաւ։

Այս նախնական մտածութեանց ըստ աստեղագիտութեան վրայ հիմն նման վերջնականութիւն մը դուրս ելաւ։ Արշակունեան երեւոյթք սկսելով պատմական անուններուն երկրիս վրայ հանդիպեցաւ պատմահայրը։ Բելուս եւ բուրնոս շրջանը, յաւելեալ եւ առ մարդը որդեգրեցին իրենց աստուած, անձինք, եւ դահիճ եւ աստղերոյ փոփոխութեանց, երկրագործական աշխատութեան կարգը ու կանոնը եւ քաղաքակա- կան կենաց գաղափարներուն։ Աստեղաց շրջանը մէջ, իրենց պաշտօն այլ եւ այլ

պատրաստութիւններուն մէջ, նմանց իրաւունք եւ արեւու եւ լուսնոյ հետ, անհրաժեշտ զետ- բաժնելութեանց մէջ կանոնաւորելու հանդէ- կայքին ճանապարհորդական գաղափարները եւ պատ- մութեան հանդիսաւորութեանց։ Երկ- թեւեալ իրենց հին կենդանիներուն այս նոր ծառայութեան հետ, աստեղաց մէջ դրին իրենց աստուածները, եւ բոլորն ալ՝ աստեղական կերպարանով հաստատե- ցին։ "Բոլոր ըստ Բաբելոնացւոց, կ'ըսէ Դիոդորոս Սիկիլիացին, մեծ ազ- դեցութիւն ունին ծնունդի մէջ բարեբաստիկ վրայ եւ կ'որոշեն իրենց բախտ կամ չար բաղդը։ Մթնոլորտին մէջ հանդի- պելու փոփոխութիւնք, այլ եւ այլ նշ- շաններ են երջանկութեան կամ դժբախ- տութեան, պատերազմ եւ խաղաղու- թեան եւ թագաւորաց եւ պատմական անհատաց համար։ Այսպէս ուրեմն աստեղք անուանեալ կամքը Թարգ- մանքն են, կամ լաւ եւս ըսել, մեծ հա- մեմատ բանին"։

Այս աստեղաց մէջ են ուրիշ երեւե- լին եւ աղջիկն, այն որ կ'ըսեն անոր բարձրանալ երկինք, անուանականաւորեալ Իշ կամ Բէլ. որ նաեւ, ծաղկապարկուն ա- ծունդ երկու եթէ արեւու եւ թէ լուսնակա- ժողովրդեանց հին ու գերագոյն պատուա- ծոյն, որ երկինքի գաղափարականներ այն աստղերն եւ երկնքին ալ, ուր. Մերովկա- ցւոց դրութեան ուրիշ մոլորակներուն էին Նեբոն, Նիննիպ, Քայերդին ու Ներդալ։ Բրոնտին Սերթիս կ'ըսեն. Այս բաւկանն Ենլիլ, որ Աս Դրոյ մէջ Անիէն կ'ըսուի. Մարդուկ Նեբո էր կոչուէր, որոնց աստղերուն անուն ունին բաղդաւորութեան մէջ կը հանդիպին. Աստեղաց կ'ըսուէր Նեկլ Նար։

Ուրեմն, ըստ այս, հինք մեծագործներ եւ զանոնք կարգաւորող ամառնամտութեան հետ այս դրութեանց հաւատքին մէջ մե- ծամ 12 խորհրդաւորական աստուածոց ա- ռաւ անուանադրութիւն, որոնց իւրաքանչիւրն իր առաջնութեան մէջ ալ երեւցաւ կը մերկացնէ եւ քրիստոնէական աստուածներուն մէջ կը. Այս գլխաւոր աստուածա- թիւնները՝ մէկը ունէին բարերարական

ուսումնական և կրօնական կարգով բաժանուած ուրիշ իշխանութիւններ՝ որոնք իրենց սեպագրական տարերքն էին Ասորեստանեայց կրօնական պաշտամունքը։ Այս աստեղագական հաւատալիքներն ու թիւնը ոչ միայն Ասորեստանեայց ար-քութեան մէջ, այլ նաև միջնակայ ուրիշ երկիրներու մէջ ալ տարածուած էր, յորս խորանալով թափանցեցին Ասորեստանեայց ազգային կարծիքները։ Այսպէս ահա, ըստ Թագաւորութեանց գրոց, Հրեայք՝ որ այնչափ ատէին վերաբերութիւն ունեցան պատերազմներով Ասորեստանեայց հետ, խունկ կը մատուցանէին արևու, լուսնոյ, զոդիակոսին այլ և այլ նշանակներուն, և բոլոր երկնից աստեղաց։ Պէտք է նաև որ Յուդայի Թագաւորները ձիեր զո-հեցին արևու, ըստ նմանութեան ինքնակալաց Ասորեստանեայց։

Ուրարտեայց կրօնքն ալ թէև որ ալ մեծաւ մասամբ աստեղաց վրայ կայացած էր՝ բայց բոլորովին ազգային կրօնքն յայտնի չէր. վասն զի աստեղակրօնութեան գրութիւնը շատ հանճարեղ էր, անհնար և միանգամայն շատ տղայական՝ որով ռամկին հասարակ մտածութեանց ու զգալի կերպը չէր կրնար համապատասխանել. Ուրարտեանց անհրաժեշտ հաւատալի է մեզի որ բնապաշտութիւնն ալ Ուրարտեայց կրօնքին մէջ մեծ մաս բռնած էր. ինչպէս Հրէից պատմագրաց գրուածներէն, Հռոմէից [illegible], այն մեծ քաղաքին բերուած աւերակներէն, ղեկավարական քանդակեալ գլուխներէն ու քարերէն կը վկայէն թէ Ուրարտեցիք իրենց երկրին մէջ դիւցազնական բազմաթիւ աստուածներ կը պաշտէին։ Մեծ աստուածն և աստուածուհին էին Խալդ կամ Խալդի, և [illegible] կամ [illegible]՝ Յունաց Ա-րամազդն ու Անահիտը։ Ուրարտեանց մէջ մեծապատիւ մեհեանները կային Վանայ, որ ինչպէս ըսինք Ուրարտեանց աշտարակներ կը քաղցնէր Թագաւորաց կրօնական և-ամենազգեստեան ու [illegible]թեանց ձօներուն և մեծարանաւ։

Ըստ հնագիտութեանց [illegible] կը

իշխանութեան շատ մ՚ ուրիշ աստուածներ ալ, որոնց գլխաւորներն են ( )աննէս, Ալրուդ, Մէն, Նարա, Սար, Նինիբ և այլն։ Ասոնց իւրաքանչիւրին իրեն առանձին յատկութիւնն ունէր որ անհնարութիւն է որոշելը, նոյն խեղ հիմա որ անհնար է գործունեայ ձիրքն կամ Ասորեստանեայց հաւատոց վրայ։

Նշմարելու որ անուն է Ուրէլոյ մեհեանը ՚ի Հինսկերտոց քաղաքու նախաքան զՔրիստոս, այս հեռաւոր ստորագրութիւնս թողուցած է մեզի։ “Այս նշանաւոր քառակուսի է այն, կ՚ըսէ յոյն հեղինակին Ճանապարհորդը, և անոր կողմանէ 2 ոտնաչափ է (կամ հաշուբանագրով, 0,27)։ Իր մէջէն կայ միջնորդ աշտարակ մը, որուն թէ լայնութիւնն և թէ երկայնութիւնն միջինի ոտնաչափ է,(համապատասխանագրով, 0,135)։ այս աշտարակին վրայ ուրիշ մը կը բարձրանայ, և այս երկրորդին վրայ դարձեալ ուրիշ մը, և այսպէս հետզհետէ վրայէ վրայ 8 այնպիսի աշտարակներ կան։ Վերջին աշտարակին մէջ մեհեան մը կայ. այս մեհեանին մէջ ալ յարդարուած անկողին մը, որուն մօտ ոսկիէ սեղանատախտակ մը. հոն անդենին արձան չկայ. ոչ ոք գիշերին հոն կ՚անցընէ, միայն եթէ յԱստուծոյ աստուածներէն ընտրուած կին մը ըլլայ։

“Ուրարտեանք այս մեհեանին մէջ ուրիշ մեհեան մ՚ալ կայ ՚ի ստորև ուր որ ոսկիէ մեծ արձան մը կայ, որ կը ներկայացնէ զԱստուծոյ բազմեալ ՚ի գահ. այս արձանին մօտիկ կայ նաև ոսկիէ սեղանատախտակ մը. մատուռին զայրս ոսկիէ սեղան մը կայ, և ուրիշ ոսկիէ մեծ սեղան մ՚ալ, որուն վրայ [illegible] կ՚ընեն. և Ուրարտեցիք անոր առջև այս մեծ [illegible] վրայ հազար տաղանդ կշռով խունկ կ՚այրէին”։

Աստուածոց առաւել կամ մեծագոյն աւելնութիւնները կը համարուէին Խալդի, և նաև ասոնց հետ [illegible] ծանօթութիւնները ալ կու տայ Ուրէլոյ պաշտամունքը վրայ։ Իսկ սրբազան գրքին 70 [illegible] [illegible] [illegible]

մեհենին մէջ, և անկէն որ կը մատուցանէին խղենց՝ ամենամեայն 12 տաղանդ (մեծ չափ մը) նաշխուն ցորենոյ, 40 ոչխար և 6 մար գինի։ Այսր նոյնպէս այս մեհենին մէջ մեծ վիշապ մ'ալ զոր Բաբելացիք կը պաշտէին, և Դանիէլ անձամբ թագաւորին աչքին առջև քանդեց։

Այսպիսի պաշտամանց մը հարկաւորութիւնք և սաստկութիւն կը զարթուցանէին Ջոյնարիան Նաբուգոդոնոսորայ պաշտօնէից սրտին մէջ. առաջ հանճար էին այն աշխարհը յաղթանակութիւնն ամենայն կեանք դէմ. առաջ հանճար էին իրենց Ջաղդեացւոց հասարակապետութեան, որ մեծամեծ-նայն իրենց թագաւորին նոյն թագաւորն պաշտամունքը կենդանի նկարագրութիւն են, այն պաշտամանց՝ որ ժողովրդական աւերողներու արտասովորութեանց յարգանք կեանքութիւն էր քան կառանց քահանայական գրաւման։

"Ձուլ... ամեալ զոսկին կոչկամեալ, կը դրուի Նաբաւք[1], զգլուխ գլխոյն իրեանց աղօտաբար զարդարեալ։ Իսկ ինչ ժամանակը, զի քուրմքն նոցա ամեալ ոսկին և զարծաթն՝ ոչ միայն յիւրեանց պէտս ծախեն, այլ...

"Որք և ցուցեալ են լեզուաւ 'ի Հեթանոսին, իբրև մարդոյ, Նոյնպէս իբրև իշխանի՝ գաւազան 'ի ձեռինն, կամ որպէս դատաւոր աշխարհի մերոյ. և բռնի զայն խաղ՝ որ 'ի նոյն ինքն 'ի վիշապին մեղանչել. կարծեցին (անշուշտ՝ հարցին, ինչպէս 'ի Սուրբգրոց.) և ջնջել 'ի յանձնէ ոչ կար-քե։ Համայն աստուածներով, փողոցակա-ւոր յանձն ձեռացն, և զանձն իւր 'ի գերւոյ կամ յաւագակաց ապահել ոչ կարէ....

"Ինքն զտանանեան Ջրացող, ասպետ իմն քեանք իւրեանց յայտնեցանէ մեկնելեն։ Ուրեք ոչ տեսու և ոչ սոռանց այնք ինչ կարեն ոսկանել, և են նոքա իբրև անօթք ինչ ձեռագործք հարկեալ։

"Ձուլ եղեն 'ի փոր նոցա. Հայթք աղբի աղբի ատրուշք և բաժանք և գեղք

և ճանճք 'ի նոյնանն. և 'ի հիմնարկէից նոցա կերակրոցն. և նոքա ինչ ոչ զգա-ցեն....

"Անզգաւոտացանեն զնոսա իբրև ըն-դհանուրս. և իբրև մեռելոյ, պատշաճ զնոցա զոհս և զաղաւթէ. և կերակրու-ցի նոցա արշաւի և կաւ։ Այլս աւանդէն զնա քահանայն իւրեանց, յաւարագործելա-պետս մուշեն։ Պատժեալ կանթեղ նոցա ամենայն և ալգիւրքեն զնոյն, և այլ զոհ և որոյն և ամբաստ սահայ մանն ինչ ոչ համեն....

"Պատժեալ յայտնեալ զայս գոյա-նենն. զերձան ամենայն զթանգանագաւոր զոր ուրիշք ուրոյք արկեալ էր զնոցոք. և բաշխեն կանանց և որդւոց իւ-րեանց....

"Արգ և կանայք նոցա ուխտադրականն, և նստին յանգս Ջանապարհաց՝ ծխել ամեալ շաւղ զխրբեանքն. և յորդ գաւահելով. և ծխեն 'ի վերայ Ջանապարհացն զթեփ խնկարկաւն...."

Այս ժողովրդեան զեղծմանցն ու պատիկոստութեանց երեսակցած Տէրն նախնեացն զարմացաց, և նախագուշա-կեցին Բաբելոնացւոց պատուհասն. որ տասաբանատ այնպէս զօրանայ կերեւայր, անհնարաժեշտ կործանման։

"Այլ եկեսցէ Բաբելոնի, ասէ Տէրն Եր-ուսաղ, որ փառաւորն կայր 'ի թագաւո-րէն քաղդէացւոց, որպէս կործանեաց Աստուած զՍոդոմ և զԳոմոր։ Եւ ոչ բնակեսցէ յաւիտեան, ժամանակաց. և մի մնասցեն 'ի նմա յազգս յաւիտեանս և մի ևս անցցեն ընդ նա արաբացիք, և հովիւք մի հանգիցեն 'ի նմա....

Արդարև կատարուեցաւ այս գուշակութիւնն՝ զոր Երեմիայ հրեշտակն իրենց երեսուն վրայ կարդացաւ։ Խաղաղ քաղաքը իր մեծագործութեանց փառացն կորանց, և անցան իրենց փառքն ու պատահ-ածն նշանաւոր քաղաքաց. և ամենայն գաւառն բազմաբախտ ու խաղերն ընդ թերեւս մէկ ամբողջ Հին ուր որ եղբայրն անցաւ քաղաք մայրաքաղաք ժողովրդոց կը բնակէին. և Թագաւորին Աստուծոյ և ոչ իբրև անա-նշանս ստուերս մեծ է այժմ, այլ քն զնձայ կողմն աւերակաց։

1. Ըստ Լատինացւոց, Բարուքայ մէջէն է այս հատուածս. իսկ ըստ մեզ Թուղթ Երեմիայի, որոյ ...ն ըստ Վուլգաթայի Բարուքայ Թղթոյն Զ գլուխն է։

կը տեսնէինք ամենուն [illegible] Հայերը ցու-
ցած հոգին ու փոյթը։ Պոլսեցին մէջ
եղող երեւելի անձինք եւ քաղաքացի
պաշտօնեայք ուզեցին գիրքը տեսնել եւ
իրենց գործոց յաջողութեանը փափա-
քեցան։ Յ. *** Իշխանուհին եւ Ս. ***
[illegible] ամէն [illegible] [illegible] հարիւր
[illegible] շնորհեցին։

Բայց Սրբազանին այսպէս ամենեւն
մարդասիրութիւն ու ջերմեռանդ գործելով
կը կերպը չխափեց եւ բնաւ թեթեւ ու-
նայնասիրութիւն մ'ալ չերեւցաւ վրան։
Այն վսեմահոգութիւնն ունէր աշխարհ-
քին վրայ զոր պարզութիւնը կը ծածկէ,
կը հանգարմանէր ընդերը այն անմեղու-
թեան յանդգնութիւնը, որ ուրիշնե-
րուն չարութեանը չհաւատար։

Աշխարհքին խորհին ուղղին եւ անկեղ
[illegible] միշտ պարզ եւ այսհանճարեղ
ընտանեաց կ'ըլլան. [illegible] որ երբեմն
[illegible] կ'աշխատին այն կեանք
հանդերձ հայեցող [illegible] [illegible] էր [illegible]
[illegible]։ Սրբազանին արդարեւ պարզ եւ
անպաճոյճ հարուստութիւն չունէր
որ այնպէս կրկնուլու [illegible], եւ ոչ եր-
բեք կ'արհամարհուէր բարի ընկերու-
թեան մէջ։ Ազնիւ զաւակ, [illegible]
[illegible] եւ [illegible] միտք մը յանե-
[illegible] ունեցած խորհին [illegible] [illegible]
մէջ [illegible] [illegible] իրեն, եւ շատ ան-
գամ [illegible] եւ [illegible] պա-
տասխանեկրուն շփոթեց [illegible]։
Ան մը բարեկամութիւն հանդիսականաց
[illegible] մէկը խօսքը [illegible] [illegible]
հարցուց թէ ինչ յանցանքի համար
հայրը յաքսոր դատապարտուած էր։
Այսմէկ [illegible] հարցման մը վրայ բա-
րի ընկերութիւնը [illegible] [illegible] պա-
տեցի, որով յայտնի [illegible] թէ ըր-
նաւ մէկը չախորժեցաւ։ Իսկ Սրբազան,
[illegible] անդրադարձ վրայ ցուրտ եւ [illegible]
[illegible] [illegible] աշխոյժ մը [illegible]
[illegible], [illegible], հայր մը ոչ երբեք
[illegible] է իր [illegible] հօրմէր, եւ
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

յատկութիւնները կը յայտնէր, ոչ եր-
բեք ինքզինքը ուզեց կ'ըլլար այն հիւրա-
նոցք ու եռանդեամբ ինչ որ կ'ազդէր
ունկնդրաց վրայ. միայն իրեն եղած
հարցմունքներուն պատասխան տալու
եւ առջեւինները զոհ ընելու համար կը
խօսէր. եւ տուած պատասխաններուն
մէջ միշտ հլութիւն մը կ'երեւար, եւ ոչ
երբեք ինքզինքը ցուցնելու կամ զու-
րիշներուն իրենց յանկուցանելու փափաք
մը. կը զարմանար ամենուն միւսներուն
գիտցը գովելուն վրայ, եւ երբ չափա-
զանցութեան կը տանէին կամ անտա-
նալի վերջին մը՝ Սրբազանին յայտնա-
պէս տհաճութիւն կը ցուցնէր։

Ներկերտայակ [illegible] [illegible]
կը երբ հօրը յետս կոչուելու հրովար-
տակին կը սպասէր շատ մը ուրախու-
թեան ատիթներ ունեցաւ. ամենայն
ինչ նոր էր իրեն համար, ամենայն բանի
վրայ կը զարմանար. հեռու սակայն տես-
նուածները կը պատմէին իրեն զգե-
ստը [illegible] այլ եւ այլ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] հանձարեղ պատմա-
[illegible] վրայ։ Այսունակցան երկու
[illegible] Ս. *** կոմսու-
հիները, որոնք իր վրայ [illegible] սէր
ձգած էին, ուզեցին որ մը կայսերական
[illegible] ներքին [illegible] ցուցնել ի-
րեն, եւ շատ [illegible] Սրբազանին
[illegible] վրայ [illegible] մէկ [illegible] [illegible]
[illegible] ու [illegible] [illegible] [illegible]
թիւն եւ [illegible] [illegible] [illegible]
տեսնելուն։ [illegible] Ս. [illegible] ը-
[illegible] հրաշալի դահլիճը մտաւ, կար-
ծելով թէ [illegible] մը մէջ կը մտնէ
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] մը [illegible]
[illegible] [illegible] մէջ [illegible] էր [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ու [illegible]
[illegible] [illegible] մէջ եւ հոն [illegible]
[illegible] [illegible] մէջը։

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] մը [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] Սրբազանին [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

տու. «Ո՛հ, սա է ուրեմն, ըսաւ, կայսեր գահը. ահա ուսկից տատանիլ կը վախէի Աղեքսանդրիոյ մէջ»։ Այս մտածութեան արդէն իրեն պատճառած երկիւղը, կայսեր բարերարութեանց յիշատակը, Հօրը [illegible] ազատութեան մտածութիւնը անստուգի յուզմունք [illegible] իրեն երևակայութեան ժխորը. խռովեալ կցեց ձեռքերը, գլուխը նետեց, և արտասուելով և սաստիկ տագնապելով ձայնով «Ո՛հ, [illegible] այս է ուրեմն, կը կրկնէր, կայսեր գահը»։ Հրամանն խորքէն քաղցր մեղմութեամբ և զուարթութեամբ մխիթարութեան աղաղակներուն օգնութեանը, որոնք իրենք ալ տատանիլ ըղձացուցած այս անհամարձակ ուսուցմանին վրայ։ Արտաքսեալ գահին առջև ազնիւ ծնկի վրայ եկած երանութեամբ աստիճանները կը համբուրէր և արցունքներովը կը թանար. «Ո՛վ Հայր իմ, կը գոչէր, ուր է Աստուծոյ կարողութիւնք զոր ինձ բերաւ։ Ո՛վ Աստուած իմ, որ՛հնէ այս գահս, որ՛հնէ տուր ինձ, և չմոռնաս որ իր կենաց օրերը անհնարին բարութեանց մէջ ըրաւ, ինչպէս որ ինքը ինծի պարգևեց»։

Դժուարաւ անկէ ելաւ տղէկ աննեակ մնաց, բայց խորքերէն մէկէն որ քաղաքի զգացած երանութեան յաղթանակին յագեցած ըլլալով, ուստի տղէշ օրուան Թագուհիին պալատին մէջ մնալու այցելութիւնը։

Նանը մը որ վերջին նոյն երկու խաթունները զԱրտաքսիա Սիմեոնոց բռնած Հռոմէական պալատը տարին, ուրան ձախութիւն, վէհ ու պանծալի կերտուածքը զինեալ կարծես թէ կ'երևար, և ինքը այն ատեն անորներուն մէջ անձին բանակ աւելի տանկա պատրաստեցաւ։ Ոսկեջին անկողնին էր որ ներս կը մտնէր, ուստի շատ զուարճացաւ զանոնք դիտելով։ Յաջորդ առտուն Ոսկետուածային պատմութեանը ըլլալն խմբագրեց։ Բայց Մեծն Կոստանդիանոսի մեծ նկարը մը տաճարին անմահութեան միջոց՝ որ կը ներկայացնէ զԱմիլնէս տարեալ և կապելով յաղթանակութեան. և ՚ի ստորագրութեան մտադրեալ «Հռոմաւոյն, ըսաւ, անմահանան նկարը մէ. ի՞նչ է նիւթը»։ Ըստ պատմութեան ուսինթէ նիւթը ատենայնելէ առնուած էր, Հարցուց թէ ո՞վ տատանեցին. և որովհետև գիտաւորութեան անհնութեան գաղափար չունէր, շատ զմայլեցաւ երամեկներէն ու Համբոյրը լսելը. «Նալատանք ուրեմն Չինաստանն չէն. — ահաւասիկ այծու տրտունջ միջնորդիսներէն. — ինչ յիշատակութիւն ոչ երբեք եղած բաները քաշել. կարծես թէ Չինաստան եղած բաներ կը պատմին»։ Այսպէս, Արտաքսեալ բաժնուելէ ատենանս հաւանին մէջ կը տեղեկեր՝ ինչ որ պատկերացար աղայութեամբ ժամանակ կը տագին շատերը. ամէնքը հետաքրքրութեամբը անմիջապէս անկիւնը ու շողփաղք չէր երևնար. բիչ բան կը հարցնէր, և կը լռէր որ ինքնիրեն հաւկընայ ու տրտմեցաւ ինչ նոր ու զարմանալի բան որ կը տեսնէր։ Ամէն բանէ աւելի կ'ախորժէր կրթեալ մեծապատիւ ընկերութեան մէջ գտնուիլ՝ որ քնքումէկը իրեն վրայ չմնած է, և անոնց խօսակցութիւնը ըսէ. մանաւանդ սաշաղութիւն իր բարեկամներ խոստովանութեան կէրպոր կը նայէր, ու բաներ և համակրութիւկցած չէր մոռնար անմեկնին։ Ամէնըմէ ծանօթից մէջ եղած միջոցին անհանոյ երկու կայսերութեան իրեն ըրած ակնարկը ընդունելութեանը վրայ խորք կը բանար. զգացելով սրտին կը յիշէր իրենց աւելի մէկ խաղը, և մէջ ալ քերին երախտագիտութեան ապացոյցներով կը ըսացուին. և երկնային կը տեսնէր ինքզինքը անմահական ուրիշներուն իրեն աւելի ունեցած զգացմունքը ։ և շատ կը զգացնէր նաև անոնց երը իր ուղածին պէս չէին խօսիր։

Նոյն ատենին Հօրը յետոյ զարմանալի Համար եղաւ արքունական Հրովարտակը կարդացնէն աւելի ուշացաւ. և երբոր իր բարեկամներուն անոր պաշտօնութիւնները ղեկավարելու կ'աւելնացին, Արտաքսեալ այն երկու զինքները կը յիշէր որ իրեն Խաչին ձեռքը բայց երեսը միջոցը ունեցած փոխարէն զգացմունքներէն իրեն արտայայտելէն։

[illegible]

գիւղից մէջ էին, որուն դժբաղդաբար մանուկներ եղբայրներն իրենց երիտասարդութեանը մէջոց։ Մարգարիտ այցելուն ձմեռւայ երկայն եւ ամէնքը սիրով կապուած էր առ գիւղաց հետ, եւ Մարգարիտի այցելութեան ծանօթութիւններէն մէջէն մայն իրենք անկեղծ սիրով գթացեր ու օգներ էին խեղճ աղջկան։ Ը առ մը ժամանակ խնամակցութիւններն մէջս Մարգարտեան վրայ էր, երբեմն իրեն յանձնել թիւնները, երբեմն ալ ձախողութիւնները զբաղեցնելով՝ ինչպէս որ իրենց յայտնի կամք երկինքը։ Կ՚այցէր։ Մարգարիտ աղէկ իրեն եկած օգնութեան մէջ մեծն, անոնց թշուառ բայց յանձն չառին; և մէջերնէն մէկը՝ "Արդարութիւն չանանիք, ըսաւ, դեռ խեր է այն կարգ մը սովոր որ Մարգարիտեայի տունն ձմեռւայ երկարն մէջեցնե ու չտասով։ Այս իրենց չառնելով անեն ՚ի նախանձու չէր, բայց առաջին վհատութեամբ կը տանջուէին այնպէս խեղճները իրենց մի միայն բարեկամն բաժնուելու լացին անոնց վերջը։ Վերջապէս Մարգարիտեայի ձմեռւայ երկրներ մէջոց իրենց ըրած խնամքերը, վերջապէս հաղորդակից իրաւացութիւններն եւն Աղիւի բնակչաց հետ հանդարտելով կապեր ըրած ամէն մտած չմոռցողին վրայ։ Մարգարիտին գիւղ Մարգարտեան մօտեր է գիւղեցի, եւ հանդարձակելով հօրն ալ մէջ զանազանել իրենց սրտին ցաւը ծածուկ կը պահէին։

Մարգարիտին իրենցմէ բաժնուելուն տարածումը օրը նկարածն խնդրեցին ու խնայութիւն որ չէին կրնար զգեստներ երկրորդ օրը իրեն անձնատուրը նորոգելով յանձնելու։ Երեկոյեան ժամին, ծնածին գօտ եղած անոնց եւ մեհ հաւաքաւոր ըլլալով գործ իրենց տեսքը քաշուեցան։ Մարգարիտ եւ իր կինն տանց երկրորդներն վերջը երկար անկէն յանձն իրենց երկու բարեկամներ վերջապէս։ "Աղուոր, կ՚ըսէին, Մարգարիտեայ գիւղերը այլ մնացած չէ. ... տանելու իրենց համար ալ ըստ...

հանճար ընելու ։ Այս միջոց արդէն մտածութիւններով պատկերացուն, որպէս զի երկրորդ օրն առաւօտուն կանուխ պատրաստուի յայտնի ձմեռուայ եղելու։ Այսպէս թէ գնացեր էին որոնցմով մեր գիւղին զարմանալու ձայնը լսեցին։ Իրենց առջեւ ալ թեան լոյսը ընկող մարդն էր։ որ չքանելով վշտաշատութեան պատճառ յանձն նուած էր ձերքի թուղթը, եւ Մարգարիտի անունը գիտնալով հոն եկեր էր հետը մեկնել ընթերցել իրենց երկու բարեկամներուն աղօտաբար. գիրն ։

Մարգարիտ առձեռն եղաւ անկարելի. եկողը երկու գերեւոյ, այսինքն տանելու համար։ որոնք խեղճները վերջին առաջին յառաջադիմութեան իրենց բանակաւորը քաշուեցան, և իրենց մէջն հետը միակ և մեծութեան մէջ նոյն տարածի մը վրայ նստած լուռ մնացին կեցեր էին։ վասն զի ինչ կարող էին ըսել իրարու, ամէն յայտնուելի կորուստ էր, և մխիթարութիւն պատրաստող մտածութեան նոր պատկերութեան կը փնտռեցինք գիւղը։

Աղջկան ժամ էր որ այցելու իրենց նորոգ և միանգամայն ապագայ կեանքի ճշմարտութիւնները վրայ մտածելով կը տանջուէին, երբ յանկարծ դուռը բացուեցաւ և մը փայլեցաւ իրենց փողոցին պատուհանին վրայ։ մեկի ըրին որ Տիկին մեծ զարմանալով մտերմական կու գային խօսելով։ Դուռը զարմանալով, ծանօթ ու բարեկամական ձայնին մը բարեկամ որ կը պոռար։ "Բացէք բարեկամը, բացէք, ձմեռ... ձեր համար ալ չմոռցանք"։

Ասոր լեզու մը չկրնար դիտողութիւն պատմելու, դէմք մը, ձայն մը, փոխելու ուրիշ բան, յառաջացաւ բայց եղաւ համակերպ ու կրկնակրկնակ խանդաղանքը։ "Ը, նորոգեա... Աղջիկը... Մարգարիտ, ահա ձեզ գիտցեալ... Փոխը Մարգարիտեայ... Մարգարիտ բարեկամի պարզեալ տուէրը, Մարգարիտեանը։ որ զմեզ չմոռցաւ"։ Եւ երբ այն մը մէջ տանէ աւելի երջանկութիւնն եղաւ բայց Ս ։ ալ, երբ բարեկամներ յառաջացաւ թէ շատ ութիւն և անմոռանալ երջանիկ։

կութիւն ունէր երեսը. անոնք մը կրնայ եղած ըլլալ։

Պաշտօնէութեան ալ տունը զգածուելով ու խանդավառուելով որ անէրութեան առողջական զաղի մը՝ զինքը կը փնտռէ՝ փութացաւ մեկնելու երկու գերեւաց գալու, եւ բացաւ թուղթը որուն մէջ երկու անցագիր կար երկու բարեկամաց համար, եւ Ռուզաքալիայի առ հայրն ուղղած նամակը, յորում կը գրէր թէ այս նոր շնորհքն ալ ընդունելէն վերջը չէր կրնար համոզծակել իր երկու հին ընկերակցաց համար ազնուութիւն խնդրելու. բայց Ազատուած զայն ալ շնորհներ էր իրենց այն մեծահամբաւ պարգեւին փոխարէն, որ ըրեր իր Սիպերիայէն ճամբայ ելլելուն օրը. եւ նամակին մէջ գրեր էր երկու հազարի ռուբլի նշանակագրաց գամար մը։

Իսկ Ռուզաքալիա Սիպերի մէջ ստացած անհամեմատութեանը կը սորվէր իրենն հօրը զարմին լուրն առնելու, եւ ժամանակին հաշիւն ընելով կը կարծէր որ կրնար թուղթ գրած ըլլալ իրեն։ Նայյս Սիպերի մէջ քով առնելով մերքը ըրած չէր ամենեւին հոն հաստատուելու, այլ կ՚ուզէր Ալիճնիի վանքին մէջ միանձնուհապայծս կեանքն անցընել, ինչպէս որ արքայութեան խոստացեր էր. եւ ձերբազատութեան լուրն ընդունելէն վերջը մէկէն թուղթ գրեց եւ շուտ մը ճամբայ ելաւ հոն երթալու։ Նորի մեղապարտեան ալ անհամեմատութեանը Ռուզաքալիայի կը սորվէր եւ ամենեւին չէր խնդրուած հօրը հոն հանելը, որպէս զի յանկարծական զարմանք մը պատճառէ Ռուզաքալիայի։ Ռուսական առնէն կար որ Տորուլոֆ իր կնկանը հետ Ալիճնի էր. Ռուզաքալիա երբոր հասաւ՝ արքայութեան տուքն ինկաւ որ քոյր իր կուսանաներուն վանքին դրան առջեւ կեցեր էր զինքն ընդունելու համար։ Ազնուէին իմ Հօրմէս լուր մը չառի՞ր։ հարցուց աղաւոտականը։ — "Ոչ-կու՞ր աղջիկս, պատասխանեց արքայուհին, քեզի տալու ամենաւորացի լուրեր ունիմ իմ խուցս"։ Ազնուեց ունէր լոմն, մը ըսելու վանքին պահապաններուն մէջէն զինքն տեսնելու. առաջ տանելով. կանանցներն անմէջէն ալ լուռ կեցեր էին եւ իրենց խորհրդական կերպարնին կրնային տարագնացութեանը Ռուզաքալիա, թէ որ բարեպաշտութեան ժպիտ մ՚ալ չանոնար առանձնանալ երեսին վրայ։

Աղբոր արքայուհեօյն սենեակը մտան՝ տեսաւ իր հայրն ու մայրը որոնց նամանապէս չէին խնդրուած Ռուզաքալիայի գալուստը. իրենք սպասման իրենց սիրելի աղջիկը կրօնաւորական զգեստներ հագուած տեսնելով զարմացան, եւ երախտագիտութեամբ եւ միանգամայն ցաւօք սրտերնին լեցուած ծնկի վրայ ինկան իր առջեւը. առ որ տեսաւ Ռուզաքալիա ցաւագին ձայնիւ ճչելով ինքն ալ ծունկ չոքեցաւ. "Ի՞նչ կ՚ընէք, հայր իմ, գոչեց. Աստուած, Աստուած միայն է որ ամենայն ինչ կատարեց. շնորհակալ ըլլանք իր նախախնամութեանն եւ մեզի ըրած հրաշքին համար"։ Արքայուհին եւ կուսանաց ալ այս տեսարանէն սրտերնին շարժելով իրենք ալ չոքեցան, եւ այն երջանիկ ընտանեաց հետ շնորհակալ եղան Աստուծոյ ըրած պարգեւացն։

Այս սրտաշարժ ձերբազատութենէն վերջը գործակալաց զրկախոստնեցան խորապէս հետ. բայց յորդորանքն սիրունները կը վազէին մօրն աչքերէն քանի որ Ռուզաքալիայի ձգած քօղը կը տեսնէր։ Տորուլոֆի եւ իր կնկանը ընդունած ուրախութիւնն չէր կրնար երկայն տեւել, վասն զի Ռուզաքալիա կրօնաւորական սիրանակին ընտրած ըլլալով առիթ եղեր էին ծնողքն իրենց աղջկանէն բաժնուելու, եւ այս նոր բաժանումը իրենց ուրիշ դառն կու գար քան զառաջինն՝ վասն զի անյուսալի էր։ Ինն-ցածնին ձեռք չէր տար որ Ալիճնի հաստատուին. մայրը Սլոբոտքոյի մէջ ալզականներուն որ քովերնին կը հրաւիրէին զիրենք, եւ հայրին առողջ որ այնպէս ըսեն։ Ինթը որ միակ երկրպագումը որդիութեան միջոցը պարախութեանց անցընելէն ետք, զաւակթութիւննին յանկարծ յանկարծ ամբողջութեան փախելով քիչ ատենէն հետոյ

բանտարկելու մտածմունքը, լսած իրենց վերջին [illegible] մտածումներն որ ձայն[illegible] կալ եղեն. բայց բոլոր մարդը բոլորովին անփոփոխ [illegible] "Ի՞նչ բանի եկաւ ու-րեմն, կ՚ըսէր, մեր այնչափ փափաքած ազատութիւնը. մեր սիրելի զաւկին աչքին աշխատանքն ու յաջողութիւնը [illegible] մեզ [illegible] յափըշ-տակելու համար էին. Նորանք թէ նո-րին իրենն հետ մէկտեղ Աստուծոյ ըն-ծայեցինք»: Նոյնպէս էին ահա խեղճ մարդոց հառաչանքները:

Կենաց ամենայն հասակի մէջ գտնուո-ղաց է մարդուս իր մերձաւորներէն և բարեկամներէն բաժանումը. բայց մի-շտ աւելի ամենադառն [illegible] է այն՝ երբ անոր կենաց մեր վերայ ծանրացած կ՚ըլլայ և չենք կրնար բան մը յուսալ ապագայէն.

[illegible] առաջնորդներէն [illegible] մէջ [illegible] վերջին բարեկամները [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] մէջ իրենց [illegible] զաւակ ի [illegible] [illegible]. [illegible] մէկէն հայրն ու մայրը, [illegible] [illegible] ու քա-նի մը [illegible] հետ [illegible] զա-[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] հաւատար [illegible] էր այս [illegible] [illegible] վրայ՝ բայց աւելի [illegible] և [illegible] կը [illegible] [illegible] և կը [illegible] որ [illegible] [illegible]. [illegible] ի վերջին [illegible] իր [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] մը [illegible] [illegible] հետ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] մը հեռացաւ, [illegible] [illegible] [illegible] մէ-կով [illegible], և [illegible] ե-[illegible]՝ "[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] է, բայց [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] որ [illegible] [illegible] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]»: [illegible] [illegible] վրայ [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] ՚ի [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ծեծելով դէպ ՚ի աղջիկը դիմեց. ազա-տութեան ձեռքովը նշան մ՚ըրաւ, և մէկէն վարագոյր մը քաշուեցաւ, ու կուսանքն սկսան Երանեալ էն [illegible] ՚ի [illegible] և այս [illegible] յաղթ [illegible] [illegible] երգել. Յուղարկաւ և իր կինն եկեղեցւոյն դուռը տարուեցան, ուր որ իրենց կը սպասէր կառքերնին. այս ի-րենց աղջիկը վերջին անգամ տեսնելնին եղաւ:

Իսկ նոր կրօնաւորեալն [illegible] առանց դժուարութեան վանքին [illegible] կանոններուն հպատակեցաւ. ամենայն ճշդութեամբ կը կատարէր իր պարտ-քերը, և հետզհետէ բոլոր միաբանու-թեանն սէրն ու համակրութիւնը ստացաւ. բայց յայտնապէս սկսաւ [illegible] և առողջութիւնը ձեռք չէր տար կրելու այն դժուարին կեանքը զոր իր նոր վի-ճակը կը պահանջէր. կուրծքը հիւան-դացած էր: [illegible] վանքը քանի մը [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] մը [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] բայց [illegible] [illegible] մ՚ելաւ. բայց իր նոր վիճակին [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] մ՚էր:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ծածուկ 'ի նախքնուստ կը մաշեցնէր զին-
քը. սակայն այն հիւծման վիճակին
մէջ ալ գծագրութիւն էր իրեններուն աւելի
քնքուշութիւն և սիրելի դէմք մը տեսնելը:
Հասակը ընտանեաց էր մեծերը գեղեցիկ
մանրանկարչի, սև քօղով մը փակեալ որ
քողը մատները կը ծածկէր. սևաչուի,
լայնեցի ճառագայթով և կերպով մը հանդարտ
տխրութիւն մ'ունէր նայուածքին և
ինչուան ժամերուն մէջն ալ: Գիտէր
էր հիւանդութեանն յառաջութիւնն ու
ամէն վտանգները. բայց անգամ մտա-
ծութիւնը հանդերձեալ կենաց վրայ
էր, որովհետև համակերպութեամբ և անձ-
կութ կը սպասէր, խորհ ժիր գործաւոր
մը որ օրական աշխատութիւնը լմնցու-
ցած կը հանգչի ու կը սպասէ որ իրեն
արժանաւոր վարձքն ընդունի:

Երկար աղքատահիւն գործօղութիւ-
նը լմնցուց՝ պատրաստուեցաւ Արշակու-
հիայի հետ Ալիծնի գաւառը, ուր որ
ճամբայ ելլելուն նախընթաց օրը դուրս
ելաւ վերջին բարևը տալու քանի մը
բարեկամաց որ կարգերնին իրեն խոստա-
ցեր էին. Երբոր տուներնին մտաւ՝
սանդուխին վրայ երկրատարր աղջիկ մը
տեսաւ, որ վարի աստիճանին վրայ
նստեր էր անհանգիստ հանգստանալ:
Մտադրական աղջիկը տեսնելով որ
Արշակուհիայի ետևէն նշանագրեա
ծառայ մ'ալ կայ՝ հարցուց հայր նեղու-
թեանը ինչ էր պատճառութիւնը խոր-
շելու համար, և թուղթ մը ծոցէն հա-
նեց ու իրեն տուաւ. "Հայրս անգա-
մաղած է, ըսաւ, և իմ ձեռք ձգած ա-
ղքատութեանս գիտես ամենևին ուրիշ
տեղէ օգնութիւն չունիք. ես ալ հիւանդ
եմ, ու քիչ մնաց որ պիտի չկարենամ
օգնել իրեն,,: Արշակուհիս շատպա-
ու դողդոջուն ձեռքով առաւ թուղթը,
որ ժողովրդապետութենէն տուած վկայա-
թիւնն էր աղջկան բարի վարուցն ու
աղքատ ըլլալուն համար. մեկեն յերեց
իրեն այն թշուառ ժամանակը, երբ
ծերունիին արտևորին անձնաւորութեան
վրայ նստած 'ի դուռ. անգամ դադրե-
ներուն կ'սպասէր որ ողորմութիւն մ'առնէ:
Աղջկան դէմ վիճակին իրենց մնացած

խեղճութեանն հետ անհեցած նմանու-
թիւնը սաստիկ զգացուց զինքը. ինչ
որ քիչ մը ատակ ունէր քովը բոլորն
ալ տուաւ և խոստացաւ որ նորէն ալ
կ'օգնէ. այն անձնինքն ալ որոնց վերջին
բարևը տալու եկեր էր՝ փութացին մէ-
կէն ըստ Արշակուհիայի աղաչանացը օգ-
նելու խեղճին, և այն միջոցին սկսած
իրեն հայրը խնամել:

Ամեն երկրապահութեանն ճամբայ ելլելէն ա-
ռաջ խնդրեր էր Արշակուհիս որ առ-
տուընութիւն ըլլայ իրեն այն օրէնքէն
որ կ'արգելու նորընծայից իրենց արտա-
ղակեան ուխտը քննադատելէն առաջ-
ուրեք ոտք-կոխելու. անհնոյն հինգ քանի-
ցաց այս ժողովքը ընդունելու համար՝
բայց ոչ երբեք կրցաւ յաջողցնել:

Ալիծնի գաւառին մինչեւ սահմանա-
հին քանի մը օր Ւոլկոնսկի կնոջ,
կուսանաց վանքին մէջ՝ որուն կանոն-
ները աւելի դիւրատար և զինքն ալ ա-
ռողջապար ըլլալով շատ աղէկ կը յար-
մարէր հիւանդ նորընծային: Արշակու-
հիս մանաւանդ սիրով կապուած էր
Ալիծնիի վանքին մէջ իրեն մէկ երկ-
րատարր ընկերակցին հետ, որ քոյր
մ'ունէր Ւոլկոնսկի վանքին մէջ, և
հիմա ալ հոն էր: Արշակուհիայի հոն
անցուցած օրերուն մէջ այս քոյրը շա-
նաց բարեկամանալ հետը, և խնդրեց
որ իրեն քոյրը Ալիծնիի վանքէն Ւոլ-
կոնսկի սիրտի գայ. ուստի խորհուրդ
տուաւ որ ինքն ալ հետը մէկտեղ գայ:
Արշակուհին ալ որ յայտնապէս աչքին
առջև կը տեսնէր իրեն սիրելի նորըն-
ծային հիւծիլը, կրկին ունեցած զօրա-
վորութ սիրովը հանդերձ հաւանեցաւ
այնպէս ընելու, և Ալիծնի հասնելուն
պէս ամենայն կարգաւոր երկանձն հոգաց:

Արշակուհիս քիչ ատենէն բաժնուե-
ցաւ իր հին վանքէն, բայց միաբանու-
թեան և քաղքին մէջ ամենն իրեն ծա-
նօթ էր մեծ ու անկեղծ որ ցաւ պատ-
ճառեց: Ւոլկոնսկի գալէն վերջը եր-
կու ամիս փոխուած աղուոր տեսակ մը չքնա-
ղութ ունեցաւ, երկու փորձիկ խոյզեններով
մեզմէ կերպ, մէյմ'ալ իրեն քաղցրա-
մբին համար, վասն զի ամենևին աղօթք

խօսից չզգածուեցաւ իրենց համար. և այս նոր ընտանեկանին վրայ շատ գոհ եղաւ։ Պրասքովիայի հետ անձնական ծանօթութիւն ունեցող ընկերակիցներն Աստուծոյ կողմանէ մասնաւոր շնորհք մը սեպեցին անոր իրենց վանքերնին գալը, և փութացին ջանքով իրեն համար այն դժուարին աշխատութիւններն ընելու՝ որ ինքն հիւանդութեանը չէր կրնար։ Այսպիսի խնամքով և վայելած հանգստութեամբը կրցաւ ինչուան 1809 ապրիլ։

Բայց բժիշկներն արդէն շատ ատենէ 'ի վեր յուսահատեր էին կենացը վրայ. սակայն ինքը թէպէտ և անձնանուէր զոհած էր ինքզինքը, այլ դեռ չէր հաւատար որ մահը մօտեցած ըլլայ։ Անշուշտ աստուածային մասնաւոր շնորհք մ'է որ այս գաղտ հիւանդութեան մէջ, որուն ամենեւին դարման չկայ, կարծես թէ կը զօրանայ կեանքը ու քիչ մը ատեն յոյս կու տայ հիւանդին որ քիչ ատենէն պիտի առողջանայ, գոգցես չիմացնելու համար այն ահաւոր վայրկենին մերձենալը, զոր ոչ ոք պիտի գիտնայ։

Պրասքովիա մահուան նախընթաց օրը քիչ մը ժամանակ քալեց վանքին պարտէզներուն մէջ սովորականէն աւելի քիչ նեղութեամբ, և լաւ մը մուշտակէ մուշտակին մէջ պլլուած վանքին դրան առջեւ նստաւ։ Ձմեռուան արեւը կարծես թէ կը կենդանացնէր զինքը. ձիւներուն փայլփլիլը տեսնելով Սիպերիան ու իր անցեալ ժամանակները միտքը կու գային։ Ճանապարհորդաց բալխիր մը վազելով անցաւ առջեւէն ու շուտ մը հեռացաւ. նորէն յուսով սկսաւ սիրտը տրոփել. "Նա՛ է որ գալման, ըսաւ իր բարեկամին, առողջացած ըլլամ՝ Պալատինը կ'երթամ ծնողքս տեսնելու. և դուն ալ հետս պիտի գաս, անանկ չէ՞"։ Այս խօսքերս ըսելուն միջոց աչքերը զուարթութեամբ կը փայլէին, բայց մահը շրթանցը վրայ էր. ընկերակիցը կը ջանար ուրախ երեւս ցուցընելու և արցունքները կը բռնէր որ հոսելու վրայ էին։

Երկրորդ օրը, 8 դեկտեմբերին, սրբուհւոյն [illegible] տօնին կրցաւ եկեղեցին երթալ ու հաղորդուիլ. բայց երեկոյեան ժամն երեքին աւելի դէշ զգալով առանց հանուելու անկողնոյն վրայ ընկողմանեցաւ, որպէս զի քիչ մը հանգչի. շատ կուսանք կային խուցին մէջ և կարծելով թէ վտանգ մը չկայ՝ բարձր բարձր կը խօսէին ու խնդուքով կատակ կ'ընէին ու կը ծիծաղէին. սակայն հիւանդն այնչափ բազմութիւն տեսնելով կը նեղանար։ Երբոր երեկոյեան աղօթից զանգակին ձայնը լսեց, խնդրեց զիրենք որ եկեղեցի երթան, ու զինքն իրենց աղօթքը կը յանձնէր. "Այսօր, ըսաւ, դեռ աղօթեցէք Աստուծոյ իմ առողջութեան համար. բայց քանի մը շաբթէն հոգւոյս հանգստեանն համար պիտի աղօթէք"։ Միայն իր բարեկամը մնաց խցիկին մէջ. Պրասքովիա աղաչեց որ երեկոյեան աղօթքներն ըսէ ինչպէս որ սովորութիւնն էր, որպէս զի իր պարտքը ինչուան վերջը կատարած ըլլայ. Կուսանն անկողնոյն քովը ծունկ չոքած՝ սկսաւ կամաց ձայնով մը երգել աղօթքները. բայց առջի տունը լմնցնելէն վերջը հիւանդը ժպտելով նշան մ'ըրաւ ձեռքովը. բարեկամը քովը մօտեցաւ և հազիւ թէ կրցաւ լսել ըսածը. "Սիրելի բարեկամս, ըսաւ, մ'երգեր, վասն զի աղօթքիս արգելք կ'ըլլայ. միայն ձայնով զրուցէ"։

Կուսանը նորէն ծունկ չոքեցաւ, և երբ աղօթքները ցածր ձայնով մը կ'ըսէր, հոգեվարը երբեմն երբեմն կը խաչակնքէր երեսը։ Գիշերուան մութը պատեց։

Երբոր կուսանքը լուսով նորէն խցիկը դարձան, ալ չկար Պրասքովիա։ Աջ ձեռքը կուրծքին վրայ միացեր էր, և մատներուն դիրքերէն կ'երեւար որ երեսը խաչակնքելուն ժամանակ վախճանած էր։

Վերջ

ՔՍԱՎԻԵ ՏԸ ՄԷՍՏԸՐ

Գալլիկրատէս առ Կրասոս:

(Տես երես 286)

Սակայն ծերակուտական ժողովոց մէջ ուրիշ յայտնի կը տեսնուի այս զօրութեան և նուաստութեան տարօրինակ երևոյթը: Նոյն այս մարդիկն որ իշխանութիւն ունին բառ մը կամս զանց հասուցելու, դաւիթը կը մտան՝ մինչդեռ ծերակոյտն իր որոշմունքները կ'ընէ. հոն՝ նստարաններու վրայ նստած, կը սպասեն որ վճռաբանութիւնը լմննայ: Բայց երբ վճռադատաց համաձայնութեամբը ժողովք կը մտնեն, մէկէն կերպերնին կը փոխեն, ու հպարտ դատաստանի կը կարեն անոնց որոշմանցը վրայ՝ ուրանք քէչ մը առաջ երբեք առաջք հետևերնին կը վարուէին: Սակայն պարզապէս որս որ իրենց իշխանութիւնը ուրիշի ընդարձակած և հաստատուն է, նաև 'ի ծերակոյտն ալ կը բացուին, և այլ և այլ ճարտասանական ճառեր կը յիշուին իրենցմէ զուրցուած. սակայն այս կարողութենէն իրը թշուառութիւն մը միայն կը տեսուի՝ ներքևով սխալ զօրութեան մը ուսկէ կը վախցուի: Եթէ հաւան ըլլան այն վճռոյն որ իրենց կը ներկայացուի, իրենց համաձայնութիւնը կու տան Տ տառը՝ որ կը նշանակէ Տրիբունք՝ վճռոյն տակը գրելով, և ան ատեն վճիռը լիովին կը գործադրուի: Սոր հակառակը՝ եթէ չհաւանին՝ արգելում[1] բառը, զոր Տրիբուն մը իր ընկերներուն համաձայնութեամբը բարձր ձայնով կը կանչէ, զան անմնարինելի կերպով կ'ոչնչացնէ. և ան բանն որ երկքհարիւր պատուաւոր անձինք հասարակաց բարւոյն համար որոշեր էին, չար քաղաքացւոյ մը պարզ կամքը, կամ չար եւ համոզմունքը՝ կ'ոչնչանայ:

Ժողովրդեան ժողովոց մէջ ինչ ալ ըլլայ խնդիրը, դատաստանարաններուն մէջ, և ինչ և իցէ ատեն՝ այս չորրորդուշակ բառը մի և նոյն ազդեցութիւնն ունի: Շատ անգամ ոչ ատեանները, ոչ պաշտօնեայք խնայեր են Տրիբուն մը համոզելու համար որ իր հակառակութիւնը վերցնէ կարևոր օրէնքի մը վրայէն: Եթէ Տրիբուններն յամառութիւնը չկարենան կերպով մը յաղթահարել, և եթէ վտանգը մօտահաս ըլլայ, ան ատեն ծերակոյտը հիւպատոսաց կը հրամայէ որ Դիկտատոր մը ընտրեն, և ան ատեն իշխանութիւնը կը հրամայէ որ խնդիրը չէ կրցած համոզել:

Տրիբուններուն իրաւասութիւնը քաղաքէն դուրս միջնէ մղոն մը տեղ կը զօրէ. նաև արգիլած է իրենց այս սահմաններէն անդին անցնիլ, բայց 'ի լատինական հանդիսաւոր տօնից՝ երբ բոլոր ատենակալք միաբան՝ Ալպեան լեռը կ'երթան Արամազդայ զոհ ընելու, 'ի բարեկամութիւն բոլոր այն ազգաց, յորոց կը բաղկանայ Լատին ժողովուրդը:

Տրիբունք սովորած են տուներնին գիշեր ցորեկ բաց ձգելու, վասն զի ինչ և իցէ ժամանակ պատրաստ են օգնելու իրենց քաղաքակիցներուն: Իրենց լուսաւոր արտօնութիւններէն մէկն, և թերևս ամենէն վսեմագոյնն է, տղամարդ բանտարկել մը իր վճիռը ատեանէն յառաջ. և առն իրաւանց բնական հետևանքն մ' է՝ որով հարող են ինչ և իցէ ժողով լուծելու, և նաև որ և է որոշման հակառակելու:

Ասի Տրիբունական՝ անձեռնմխելութիւնը, եթէ կարելի է երբեք տեսնել կէսէն ալ աւելի, քաղաքական ժողովրդական ըլլալով, միայն Տրիբունք կրնան վարել առանց ամէն մարդ առանց զանազանութեան կրնար անոր հետամուտ ըլլալ պաշտպանած օրէն, որ ժողովրդականը ինքն իր մէջ չունի մը հաշտարար անձինք ունի, անոնցմէ ընդհանրապէս կ'ընտրէ իր Տրիբունները:

Պատրիկները, միշտ անդադար ըմբռնել իշխանութեան, ինչ կարգմանէ ալ զօրու ըլլալ, չդադրեցան անանկ առիթ մը աչք ունենալու, որուն պարզ անունը կարծես թէ զինուորք կը հեռացնէր: Այս պատուաւոր անձինքները, թերևս ատպարծ կ'ըլլան իրենց աղնուական ծագմանը պատճառաւ, 'ի վերայ այսր ամենայնի երբեմն նաև հրաժարած են անկէ կամովին. ինքզինքնին որդեգրել տալով Ռամիկներէ, և անով Ռամիկ դարձած ցած միջոցներով կրցեր են իրենց կարգին թշնամւոյն թիւը մեծնալու. Հպարտութեան անսովոր հետևանք, որ փառասիրութեան առջին կը լայ, որպէս զի յետոյ ալ ուրիշ ուժով առաջարկը երբ. որ և ձևացեալ խոնարհութեան մը կերպարանքով մինչև Արամազդայ գահուն դէմ ջախջախուելու կրնայ յանդգնիլ անշուշտ:

Այսպիսիք են ահա այդ հաշտարար Տրիբունք, որ են ամարդկայք ազատ ժողովրդեան, տանիք ամծամծաց, և հասարակապէս խռովալից երկրաց կողմանց ալ: Օտար ամենեքին այն շահասիրութենէ որ Հռոմայեցի Հռոմայեցին կը բաժնէ, բոլորովին խաղաղ զանազան խառնուրդ կերպ մէջ, բոլոր ուշադրութիւնս անոր ուղղած որ քննեմ անոնց անկարգ մեծութեան պատճառները, ես ինծի հարցուցի՝ թէ մէկ քանի ատենակալաց յանձնուած արտաքոյ կարգի իշխանութիւնը, 'ի վնաս բոլոր միւսներուն, օգտակար է արդեօք աւերութեան թէ վնասակար: Այն ամէն բանի վրայ մտածելով որ ամէն օր աչքերս կը տեսնայի, այդ իշխանութեանը մէջ ուրիշ բան չէի կրնար տեսնել բայց եթէ ոսկէ մը հասարակաց երջանկութեան. Միշտ կը զգմանէ թէ որ մտածէի որ ամէն ընկերութիւն իր պահպանութեանը փոյթ ունի, և անոր ստացուածցող ինչ և իցէ սահմանադրութիւն 'ի հարկէ պէտք է որ ջնջուի, ինծի անհնարին կ'երևար որ Տրիբուններուն իշխանութիւնը չորս և աւելի դարէ 'ի վեր ամէն կրցած ըլլայ, թէ որ ժողովրդեան մը՝ որ իր շահը շատ աղէկ կը ճանչնայ, անանկ օգուտներ ցուցուցած չըլլար՝ որ ես չէի կրնար տեսնել:

Չուր տեղ ջանացեր եմ այս խնդրոյս վրայօք շատ կամ նուազ նշանաւոր քաղաքացւոց հետ խօսակցութիւններ ընելու. միշտ կամ պատրիկ և կամ ռամիկ գտեր եմ զանոնք, որով դարձեալ տղայի անորոշութեանս մէջ մնացի: Վերջապէս օր մը հարիւրապետի մը հետ դատուելով, որ շատոցուցնէ զինուորական ծառայութենէն քաշուած էր, խօսակցութիւնը այլ և այլ առարկ հասարակութեանց վրայ եկաւ: Ինքը շատ մը հարցմունքներ ըրաւ ինծի Աթէնքի կառավարութեանը վրայ, և ես ալ նոյնպէս Հռոմայու նկարագիրը. և վերջապէս խօսակցութեանս երկու կողմէն ալ փառահումութիւնը չպատմալով համարձակութեամբ հարցնելու իրեն կարծիքը այս Տրիբուններուն վրայ, որոնց նկարագրը ամէն օր սաստիկ սաստիկ խօսքեր կը լսէի:

[illegible] շարունակելի:

1. Լա. Veto.

Հանդէպ շիրմաց հայրենի երկրին:

Թէ երբեք օր մի յաւուրց խնդոյ վաստակեալս իմ մարմին
Անցեալ ընդ սեամբս տանձարին, գերեզմանին հանգըստեան
Ընդ տըքնեալ ըսպասեսցէ, Թերեւս երկինք եւ յայնժամ
Զխնջ պայծառ լինիցին, երկիր ի հոտ բուրազուարթ
Եւ օդք զըւարճացեալ ի նըւագացն երգոց ձայն: —
Մեռեալ պանդըխտին աչն ընդ նոճիս դիտեսցէ
Ըզճաճանչ լանքարին առ դագաղաւս իմ վառեալ:
Եւ ընդ այգն արեւուն բուսածաղել ի յերկիր
Խզանիցեմ ես ի մութ փապ խորխորատին պեղելոյ: —
Ով՝ ողջոյն ըսկըզբնածին, որ ծիծաղել տաս հողոց,
Երանց եւ գետոց անմեղութեանցն ծըմնիւք,
Այլեւ Թէ հանգիցես յիմ պաղ ճակատ ցըրտաշունչ....
Եւ առհա յարուցանէ առաւօտին սիւք զըւարթ
Ըզծաղիկ Թառամեալ. ահա ըզԹաւ քաղցր ոստոյք
Օւարթ հառն ըզտիւ երգեալ Թըռչնոյ առնու Թեւապար.
Եւ ի ձայն զանգելոյ աշտարակաց տըրփանաւէր
Լոռոգի շըշուկ քաղաքայնոյ ժըխորից.
Եւ միայն ի քընոյն կամ ես ի նինջ մահուան.
Եւ զմոռացեալ որոնեցելոյս կափուցանի հող երկրի.
Ահ, յիշեմ զաւուրսն զայն, յոր դեռատիս ես մանկիկ
Յանցանելըն ընդ մօրն իմում հանգստեան ոռմոց այսոցիկ,
Աւէր ցիս. Ողկոյզք մերոց քաղցր ազգակցաց հանգչին աստ.
Աստ հոգւոցն հանգուցելոց աղաչեսցուք ըզհանգիստ: —
Իմ ի գուճս անկեալ յերկիր, եւ ձեռն ի ձեռն ածեալ կից,
Զաղօթսըն մինչեցի զոր ինձ ուսոյց նազելին: —
Մինչ սըփոփէր յաւուր միում առկայծ նըշոյլ ըղձերանք,
Տեսաք զի մերձենայր ի գերեզմանոցն անկաւ
Պար որբորդաց, արկեալ շըղարշ ըսպիտակ.
Օգիք առ զոյգ ընդ ճանապարհըն գընայլին յամփոփայ,
Դըաշն աղօԹելով. եւ ի վերայ դագաղին
Նարձելոյ ի մատաղ նորատիոցըն կուսից,
Ընդ ոլորս մանիշակաց եւ շուշանաց խուռն ի փունջ
Մանկիկ մի անկեալ դընէր:.. Ի տեսանել իմում զայն,
Տըրտմական խաղհոյսք մահու պաշտպանին, ըղձիցս իմ,
Մեղմեալ պընդեցի ըզմօրն իմ ձեռս եւ լացի:

Յ. Մռնդանեկլի:

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Եօթնետասներորդ դար։

ԺԷ. Պատկեր. ամ տեառն 1600–1699

Գրիգոր Դարանաղցի:	Տարեգրութիւն Թագաւորացն Օսմանեանց։
Ներսէս Մոկացի:	Ա. Ողբ ի վերայ առմանն Երուսաղեմի։ — Բ. Ներբողեան ի փոխումն Աստուածածնի։
Սիմէոն Ջուղայեցի:	Ա. Քերականութիւն հայ լեզուի*։ — Բ. Տրամաբանութիւն*։ — Գ. Տաղ ողբական ի վերայ անձին։
Կղեմէս Կալանոս:	Ա. Միաբանութիւն եկեղեցւոյն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ*։ — Բ. Աստուածաբանութիւն համառօտ։ — Գ. Յաղագս ամենասուրբ Երրորդութեան երգ ոտանաւոր։
Ստեփաննոս Լեհացի:	Ա. Պատմութիւն Յովսեպոսի Եբրայեցւոյ*։ — Գիրք Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ։ — Գ. Հայելի վարուց։ — Դ. Բուրաստան աղօթից։ — Ե. Համաբնաբանութիւն Արիստոտելի։ — Զ. Թարգմանութիւն Միրաքայ։ — Է. Տրամաբանութիւն։ — Ը. Բառարան ընդարձակ հայ և լատին լեզուաց։
Առաքել Դաւրիժեցի:	Ա. Խրատք քահանայից և կանանց նոցին։ — Բ. Պատմութիւն իւրոյ ժամանակի։
Ղուկաս Վանանդեցի:	Ա. Բանալի համառօտ աշխարհացուցի*։ — Բ. Գանձ չափուց և կշռոց, թուոյ և դրամոց բոլոր աշխարհի*։ — Գ. Գրուածք մանունք*։
Երեմիա Քէօմիւրճեան:	Ա. Տարեգրութիւն կամ պատմական ժամանակագրութիւն անցից իւրոյ ժամանակի։ — Բ. Պատմութիւն պատերազմին Պեչաց այն է Գերմանացւոց։ — Գ. Պատմութիւն Թագաւորացն Օսմանեանց։ — Դ. Աշխարհացոյց տեղագրութիւն ընդարձակ (կորուսեալ)։ — Ե. Զատագովութիւն հայկական ծիսից։ — Զ. Ոտանաւոր պատմութիւն ի վերայ Սապեթայի սուտ մեսիային Հրէից։ — Է. Վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից վասն այլ և այլ խնդրոց։ — Ը. Տաղք և Երգք։ — Թ. Տաճկերէն թարգմանութիւն պատմութեան Հայոց և պատմութեան Աղէքսանդրի և այլ մանր գրուածք։
Երեմիայի կոմիտաս քահանայ Բ Քէօմիւրճեան:	Ա. Տօնացոյց երից ազգաց Հայոց, Յունաց և Հռոմայեցւոց*։ — Բ. Ոտանաւոր բանք ի Գործս Առաքելոց*։ — Գ. Ողբ ի վերայ ազգին։

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

Օրերուս՝ ամէն ողբալիցն աշտարակէ հնչած ողբաձայն զանգակ-
ներն՝ հաւատացելոց աչքերը վերցնելով յերկինք և խոնարհեցնելով յեր-
կիր, և իրենց տխրալի կոչնոց վերջէն գալի երկու բնակարանները յան-
դիման բերելով, զգերեզմանն և զհանդերձեալ աշխարհ, և հոն իրենց-
մէջ առաջ հատած ծանօթները, մեր դիմաց ալ կը բերեն մեր եղբայր
և նոր կորած քնարանը, յորում՝ ինք երկու ամիս յառաջ հանգու-
ցեալ հոգեհարազատ եղբայր մը, որոյ կենաց սեփականագոյն յիշա-
տակն և ժառանգութիւնն ալ էր, արժանի իւր կոչմանն, լաւութիւն
և ազնուութիւն. որով և խելք զրկելոց ցաւն՝ թէ և ազնիւ, այլ
անդադրագոյն։ Արդէն մեր կրից հաղորդ եղան՝ որք ծանօթ ճանչցեր
էին մեր հանգուցեալ եղբայրը, Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ Վ. ԹԵՐՃԻՄԱՆ,
որ 'ի 10 սեպտեմբերի տարւոյս՝ կնքեց, ըստ աշխարհի տարա-
ժամ մաշեալ 39ամեայ տարիքը, և ըստ երկնից կանուխ հասունա-
ցեալ կեանքը։ Եւ եթէ այսօր գրութեամբ և հրատարակութեամբ մը
նորոգեմք մեր չըհնցած կսկիծը, հեռաւորաց ալ հաղորդելով, ոչ մե-
զի երկրաւոր մխիթարութիւն մը և ոչ հանգուցելոյն նոյնպիսի պատիւ
մը ձօնելու համար է, այլ հարկ մ'արդարութեան առ յիշատակ արդա-
րոյն և սիրելւոյն, և առ սրտահաճութիւն առաքինասէր և իրաւախոհ
ազգայնոց. որք թերևս քան զայլ ժամանակ՝ հիմա լաւագոյն ճանչ-
նան զյարգ և զպէտս ընտիր եկեղեցականի և մանկանց դաստիարա-
կի. և որոց ոմանց որդիքն ալ՝ հանգուցելոյս խնամակալութեամբ եր-
կար կամ կարճ ատեն կրթուած են, և ոմանք իրեն հոգեւոր եղ-
բայրակիցք ալ եղած։

Կրօնից նուիրեալ մանկանց դաստիարակութիւնն, 'ի վանս մեր, եղաւ գլխաւոր և արդիւնաւոր գործ և վաստակ հանգուցելոյս, Թե-րեւս և արագ հասուցիչ 'ի վախճան երկար փափագելի կենացն։ Եթէ աշխարհային կարճատեսս պերճախօսիլը ոչք չեն շլանար հեռուէն այ-պիսի կենաց լուսով, սոյգ իմաստասէր և աղգասէր մը չկրնար չվե-րադասել զայն՝ քան շատ մը ուրիշ արդեամբք փայլեալ կեանքեր. մանաւանդ եթէ բաղդաւոր ըլլար, մեզի պէս, մօտանց ճանչնալու այն խնքնամուէր, հասարակասէր, արդարասէր անձին ձիրքերը, որք բա-րույը բնական քաղցրութեան և հեզութեան հետ խառնուած՝ բոլոր կենացը վրայ անշնուն անարժելի և պատուելի շնորհք մը հիւսած էին. զոր և աւելի զգալի կ'ընէին իր հանդարտ, կշռած, հասարակաց օգտաւէտ թելադրութիւնքն և անշահասէր կենցաղավարութիւնն, որով և ամարաց սիրելի և մեծարելի էր։

Որքան և ցաւած և վշտացած է մեր Մխիթարեան միաբանու-թիւնս այսպիսի բաղձալոյս անձէն զրկմանը վրայ, այնքան և հանգու-ձանք մխիթարիլ՝ իրեն զաւակ, օժանդակ և հիմն բարեխօս ունենա-լուն, ոչ միայն յաղգի՝ այլ և յաշխարհի հաղուադիւտ մեծարակենցաղ, քաղցրաբարոյ, խորհրդականն, հօրեղանորդն, ընկերասէր անձանց մէջէն, և յուսոյ՝ քանզօրահաշտ ակնեւ ծառայ մը ընծայած ըլլալ ամենա-խնամ Աստուծոյ, որոյ ըսած վճիռը՝ խոնարհ արտասուօք կը կարդայ և կը հաւանեցնէ նաև 'ի վերայ լալոյն և խորին հանգստարանի իւր հոգե-խառն սիրելւոյն և քաղցրայուշիկ ՀՕՐ ՀԱՄԱԶԱՍՊԱՅ։

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 11 — 1862 — ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1

ՀԱՅԱԴԻՐ

22 Տրէ — 30 Նոյեմբերի.

Հոգեփայլ Մայլք Հայոց. — ԱՌԻՍՏԱԿԷՍ

Փչեց իջաւ պախրցին ձիւնապատ երէն. արջառ ոչխար թողլով գարօտները՝ դռնափակ գոմերու մէջ ուած մայեն, հինգամենայ ձմերան նձրայթը սկսելով: Օդասուները և ջուները այլ փութան ’ի չէն ’ի քաք. վասն զի Նոյեմբեր իր խոնաւ ուով կոխեց գծաւ ու գծաղիկ. տեները իրպաւ թօթափեցան, պտղաւ պարտէզն չոր ծողերով ցցուած անեշ մը դարձաւ, կամ մորկէ փածս մերկ անտառագաստ նաւախումբ. ղուկ պախրցի մ՚ այլ, պաղուկ հով յլ, ու ահա մեռաւ անցաւ դալաթիւն մեր կլիմայից, ահա ձմերուկ ամպքն այլ կու սկսին տեղ տեղ ւիլ. ձիւնն լեռներուն գագաթէն կ՚իջնէ, կու սկսի յերևան գալ ղաց. քիչ ատենէն զամէնքը ծածկէ և միայն ինքն երևնայ . . . . Մինցաւ այս տարուան ընական կամ բուսաբանական հանդէսն և կեանքն այլ. գոցենք գետնահայեաց պատուհաննիս, բանանք վերնադիտակ պատուհանները, զբօսնուլ զմայլիլ երկնից հոլոպաց լուսաձղի ծաղկներովը, որ տարւոյն բուսարձակ յեղանակաց կայտառութիւնն շատ հեղ արհամարհել կամ անտես ընել կու տայ մեզի: Այսէ, Հայկակ, գլխեղ ’ի վեր. պարզ է գիշերս, տես աստղալից երկինքը. եկ դառնանք հոն, մեր ձմեռնային տեսարանն: Օդաւ, ծաղիկ, պտուղ, խաղող, ամէնքն այլ կարծես մարդուս մանկութիւն, աշխոյժ, թեթև մտածութիւն, զուարթ երկրաւոր կեանք մը կ՚ազդէն. իսկ երկնից աստեղազարդ երևոյթն՝ ախորժ ծերութիւն, ծանրութիւն մը, խոր մը-

տածութիւն և անխնհութիւն մը ։ Ո՜հ, որքան պիտի ընդարձակէր և բարձրանար մտքերնիս, եթէ կարենայինք՝ ինչպէս տեսկաբանք բոյսերը՝ այսպէս այլ այդ երկնահովտին ամէն մէկ լուսաւերմ ծնունդները ճանչնալ, իւրաքանչիւրին կազմուածքը և իրարմէ տարբերութիւնը, իրենց ճամբան և նպատակը, և "զամենսին փնտռա յանուանէ կոչել"։... Երբեմն օր մը գըտուեն և յայսմ մասին մեզմէ աւելի բաղդաւորք, և երկինք պատմէ անոնց մեզմէ պահած Աստուծոյ գործքերը, և Հաստատութենէ ներդաշնակութ որ ձայնն՝ լուսոյ հետ դարէ դար վար իջնելով աւելի մօտ հասնի մեր որդւոց և թոռանց ։ Նաև մեք քանի որ մեր խոնարհ վիճակին և գիտութեան չափով իբրև անապատակեաց Թափառիկք կիսագլոր սայլերով դեգերինք, գոնէ հօրէն մեր շարժուն բնակութեան անուամբ երկնից ամենէն. նշանաւոր համաստեղութիւնն այլ կ'անուանեմք Սայլ. զոր աստեղաբաշխք այլ՝ ոչ աւելի՝ ազնիւ կոչմամբ անուանեն Արջ. և ինչպէս որ քեզ ծանօթ է ոչ մէկ, այլ երկու Սայլ և երկու Արջ համաստեղութիւն նշմարեն, Մեծ և Փոքր ։ Հաւաղիկ առաջինն՝ բևեռէն բաժնուած երեան այնորին զարձուցեր է. երկրորդին ծայրն նոյն իսկ բևեռին մէջն է իսկեր. այսքիքն իր եօթն աստեղաց առաջինն՝ որ է քեղւոյն ծայրն՝ իմքնին բևեռային աստղն է ։ Մեր նախնիք այլ բստ հնագոյն և նոր ազգաց՝ զառանք Սայլ կամ Սայլաթափք կ'անուանեն. բայց ինչպէս որ նոյն հին ազգեր ուրիշ անուններ այլ կու տային այդ համաստեղութեան, նախնի Հայք այլ կոչէին Բաղմոյթ, Աշառաթ, Վեցիէ (Թերևս վեցն որոշագոյն տեսնելով եօթնեկարգը նուաղագոյն), Բողմտթոեղ, Գասրպարդ և այլն ։ Նաև ինչպէս ամէն ազգ մէկմէկ ազգային աւանդութեամբք կամ կարծեօք, այսպէս մերն այլ այդպիսեաց անուաներ է զայդ և ուրիշ աստեղաց բոյլքը, որպէս Հայկն, Վահագն, Յարդգողի կամ Ծիրանափեն կամ Հեծեալոցն. Այն թէ այ_

գային հին զպրութիւնն և վիպա
նութիւնք յայտնուէին՝ այս եր
աստղային զպրութիւնն այլ հայ
րով և անուններով պիտի կարդայ
կամ թէ սուրբ ազգային ոգին կ
գնէր տիրաբար և գիտնաբար և հր
մէր, անշուշտ դրքա հայկական դիւ
ին կամ սրբազան անուամբք պիտի
նաշուէին. հին հայկական պայա
տութիւնն իր քաղաքունքը, դպ
թիւնն իր իմաստասէրքը, և եկեղե
իր սուրբերը պիտի յիշէր և անուա
զանոնք տեսնելով։... Մենք հ
շատանանք այդ երկնազնաց զու
րեալ Սայլին եօթնաստեղեան կ
մուածքին նայելով զուգել անոր
օրուան Հայաստանի յիշատակն, որ
Որդւոց և Թոռանց Լուսաւորչին[1]. և
ռանց հեղինակութիւն բանեցնէ
կամ օրէնք հրամմելու գիտենք այ
եօթն աստեղաց մէջ կամ հետ՝ զԳ
գոր 'ի ծայր քեղւոյն, և վարը իւր
դիքն Արիստակէս և Վրթանէս, և չ
անիւները՝ Գրիգորիս, աղօտագոյնը,
րև հեռու աշխարհի (Աղուանից) հե
զրկուած, և Յուսիկ իր եղբայրն, Նե
ռէս՝ Թոռն Յուսիկան, և վերջին ան
հիւսիսային բևեռին ուղղածիգ նայ
Սահակ որդի Ներսիսի ։ Նա թէ զ
որոնտես ըլլալով, Հայկակ, սիրես փ
Սայլին վերուծել այս ցանկալի անու
ներս՝ որ մեր սոյգ երկնազնաց եկ
ղեցւոյն հոգէկիր կառքն են, անոր ծ
րի աստղն՝ որ է հիւսիսային բևեռն եղ
նից՝ կ'ըլլայ Մեծն Գրիգոր, մէկայլ
այլ մի բստ միոջէ ։

Մեր օրբազան Հայրապետն՝ Գրիգ
րի, Ներսիսի, և Սահակայ մանաւ
տօնական յիշատակաց օրեր նուիրել
այս օր մնացեալ չորից յիշատակը կ
գէ. անոնցմէ այլ վերջինոյն, (Գրիգ
րիսի) սուրբ նշխարաց գիւտին պատմ
ռաւ զատ օր մը նուիրէ. որով օրս
փակեան մնայ երիցն, Արիստակէս
Վրթանէսի և Յուսիկան, և աստ մ
հան ընկերակցի մը, Դանիելի ծեր

1. Տօնացոյցք անունք նոյնժմէքերի մէկին և անս
այլ գեղեցկանսիսերի մէկին գնեն այս տօնս։

'ի Հռովմէ այլ և այլ որ կատարե_
...րեց երկրաւոր կենաց յաղթական
...ը, այլ մի և է միաւորութեամբ
...խորհրդով՝ բաղդն միաւորեալ մէկ
...ան հասարակ մտքի։ Որոց հա_
...երգէ քաջ զանձաւորացն Մովսէս։
...շառաւիղծառ լուսոյն աշտանակք զո_
...ւ և բարձրաստեղունք, քահանայ_
...տք զահաւորեալք շառաւեղեալք 'ի
...ն լուսոյ, ճշմարտութեան ճշմարիտ
...ռք և պարծանք պարծանաց մե_
...զրահի։ սիւնք տաճարի տեսան
...րաբերձ զօրով և հաստատահեղցս։
...Արիստակէս, վեհդ Վրթանէս,
...խափառ Յուսիկ և Համբակ Գրի_
...ս, հանդերձ որդանեալք Պա_
...ւ այլատեսակ և հանձնապատիւ, ան_
...մարդոր 'ի մարմնի կատարեցեալք՝
...ս հրաժարութեք և խոնարհեալք։ Նա յա_
...ղորդեալ մանկունք Սահակի առնեն
...ութեամբ զօր յիշատակի ձերոյ
...ղինի։ Նա բարբեացի այս երգ առա_
...ք, անմահառարք Երրորդութեն»։
Այս ազանչելի եօթնաստեղեան
...հայրապետաց զուարթապէս՝ մեր եկեղեց_
...ւանն նշանական երեւութից մէկն
...քաղաքական պատմութեան մէջ
...ոչ աննշան, որովհետև ազգին հին
...թանառական օրինաց՝ քահանայա_
...տեղն թագաւորի պէս եղական գլուխ
...էր։ Թագաւորաց յաջորդութեան
...եղած պարապ ժամանակին այլ՝
...ուասահար կամ խնամակալի տեղ
...իւ բանէին։ Նոյնց լուսափայլու_
...ն մեր եկեղեցւոյն հարիւրամեն և
...հաւն վրայ իբրև զար ու կէս քշած
...այն վսեմ, բեղնաւոր և բազմայե_
...ակ զարուկեան (Դն և Են կէսն)
...քրիստոնէութեան փառաւորագոյն
...ժամանակն է, իր գերագոյն վարդապետ_
...ց և հզօրագոյն և ընտիր թագաւո_
...ց փայլմամբ։ Թագաւորաց նկատ_
...մբ՝ այս յեղանակիս մեր պատմու_
...թիւնն շատ անփառաւորեալ է, բայց մէկ
...այն թագաւոր մը կ'ընծայէ՝ որ կըր_
...ց Յունաց Կոստանդիանոսի և Թէոդ_
...սի հետ նախապատուութեամբ մրցիլ
...Թէ օրինաւոր է պատմական մրցումն)։

իսկ հայրապետաց նկատմամբ, մեր
հայկական եօթներեակն չի նուազիր
Յոյն և Լատին ժամանակակից պան_
ծալի հարց քով, թէ ոչ գրականու_
թեամբ, այլ հովուական և ազգա_
խնամ երկամբք, որ առաջին պարտք է
հայրապետին։ Մեր եկեղեցաշարժ
Մայրին առաջին և վերջին առեղծ
միայն, Գրիգոր և Սահակ՝ ծանօթք
են զրուցօք վաստակովք այլ։ մեւսոց
սակաւ ինչ յիշատակ կայ, այլ քրտանք
և արեանք մի քանի գիծ գերազանցք, և
առաքինական գործովք զանազանեալք։
Այրեք հայրապետաց (որոց մեծա_
ւոր յիշատակն տրուած է այսօր), զա_
ռաջինն միայն հետաքրքրեն այս գի_
շեր, որ և 'ի կարգի հոգեկայլ Մայրին
անմիջապէս յետ Լուսաւորչին գայ, այս_
ինքն է ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ կամ ՌՈՍՏԱԿԷՍ.
երկրորդ որդի Գրիգորի՝ տարուոք, բայց
առաքինեաւ յառաջացեալ քան զան_
դրանիկն Վրթանէս. որովհետև սա
անմամնացեալ էր, ինքն կուսակրօն, և
վաղն այնտրենի ընտրեցաւ 'ի հօրէն յա_
ջորդ իւր։ Նոթանց մէջ սա և Գրիգո_
րիս միայն կուսակրօնացող եղան, հրեշ_
տակային միայնութեան սիրելով, քան
Լուսաւորչայ ցեղը ածելով, որոյ հա_
մար մեկնայրնք յանձն առին 'ի սկզբան
աղամանդին ընծայութիւնը։ Մինչդեռ
Վրթանէս հօրը նման պաշտօնա_
թեան առեն աշխարհ մտաւ 'ի Կեսա_
րիա, Արիստակէս գրեթէ ծննդեան
առենէն յաշխարհէ զատուելով անա_
պատաւորեր տաճարակի նման միշտ միայ_
նութիւն և աստանձնութիւն սիրեց։
երկու որդւոց բոլոր աշխարհի Հայոց ըն_
լուսն բաւական սերտելով մեծն Գրիգոր,
ընդհանուր հայ ազգին հայրութեան
նուիրեց զինքը, երկրային և վերջին բա_
րեւ մը տալով իր պարկեշտ ընծային՝
Մարիամայ, որ իր սիրոյ վերջին խոր_
հուրդ զևս ծածկեն վրայ կրելով երկնից
հետ բոլոր աշխարհին այլ մեծը բարով
լուու, քաշուեցաւ հաւատաւոր կանանց
վանք մը, և հոն մնաց իր երեխայն, ին_
չուան որ հասաւ տարիքն՝ մեծց և կու_
սանաց զարկեն երկնքի և ճգնաւորաց.

հարանց որդեգրելու։ Հօրմէն զատուած ատեն, անզգայ անծանօթ անձիկ մ'էր Նախատակէս. իսկ մօրմէն բաժնուելու ատեն՝ այնքան լաւ և խոր գիտէր մայրական սէրը, որքան որ ուրիշ սէր մը չէր գիտէր. բայց դարձեալ 'ի նոյն առաքինի և մեծահոգի մօրմէն սովրելով հանդերձեալ կենաց գերագոյն սէրը և վարձքը, և անոր օրինակաւ և խրատովը յորդորուած՝ պզտիկ հասակաւն և ուժովը, ըրաւ այն մեծ անցքը, իբրև նոր Սամուէլ մը Աննայի ձեռօք. և յանձնեցաւ Եփիկտամեքոս անուամբ զգօն Յոյն կրօնաւորի մը, որ շատ տարի քովը պահելով՝ եղաւ անոր հոգւոյ հայր. և երբ քրիստոնէական կենաց ամենայն հնարքը սովրեցուց և բաւական տեսաւ իր հոգևոր աշակերտը՝ ցուցուց անոր խորագոյն միայնութեան և անապատին դուռը։ Նախատակէս երրորդ անգամ մ' այլ բաժնուելով 'ի մէկ հատիկ ծանօթ և հոգեկից անձէն, և թերևս առաջինէն զօրաւոր (թէ ոչ նոյն պէս կակուղ) ցաւով, թողուց զինքն իրեն, և թաղեցաւ առանձնութեան մէջ, միայնակեաց աստուածախօս ճգնաւոր մը ըլլալով. այսինքն մինակ աղօթք աղօթիւք և ընթերցմամբ և քիչ մը ձեռատօր աշխատանօք բոլոր կեանքը միշտավառ կանթեղի մը պէս Աստուծոյ դիմաց կախելով, գիշեր ու ցորեկ։

Թերևս աւելի քան քսան երկայն տարիներ անցան այն լռութեան և միայնութեան մէջ մէկ օրուան մէկ գիշերուան պէս, երբ առաւօտ մը իր մտացեալ խրճթին դուռը ուժով զարնուեցաւ. և երևցան բազմութիւն անծանօթ և օտարազգեստ մարդկան, սպէփայլ արծաթազրահ զինուորք, ցցունազարդ սաղաւարտաւորք, գեղնագեղորդ հեծեալք, որք չէ միայն քսան, այլ քառասուն յիսուն տարուան բաներու երազներ պատմեցին. զանէ իրեն երազ երևցան այն տարիներուն մէջ հանգիստածները դուրս. իր հօրը, Հայոց ազգին և անոնց թագաւորին. որք հիմա իրեն հրաւիրակ խաւրելով

ազգին ազնուազոյն իշխանները՝
հրաւիրակներն, կու ստիպէին կու քա
որ ենէ գայ 'ի Հայաստան, 'ի Ս
ղարշապատ, յաջորդելու Սահակայ Թա
ւորին և 'ի գահ քահանայապետ
թեան Հայոց։ — Արշակ այլ նո
տեսիլ էր այս երազս և դժուարին
կէ արթննալ, աւելի դժուարին էր
Նախատակիսի, մանաւանդ թէ ան
ըներ՝ իր միայնութեան տեսիլները։
բուննակել. աշխարհախառն խռով
մը ալիքներու պէս խուժելով զար
քշեց իր պարկեշտ շեմիկիկը, և հե
ղեց իր անօթխած խցիկը. չփոթեց
անզգաստութիւնն, փախաւ խաղաղ
բազմամեայ լռութիւնն. Նախատակ
իբրև չորս դին ջուր առած՝ հազիւ ք
րի մը վրայ ոտնկոխ եղած շուար
նաց։... Աւելի քան զլոած բանտերն
աւելի քան անտես հօր մը, թէ և ա
պիսի արժանաւոր անմահ հօր մը՝
փորձ սէրն, քաղցր և ցանկալի էր իր
իր միայնութիւնն, իր բոլոր առ
ցուածքն, իր անէրութիւնն, իր սէրն
էթէ Աստուծոյ և հօր մը կամաց հ
զանդութեան պարտքը չի ճանչնա
ու Աւետարից եկեղեցւոյ զինուորներ
չի յորդորուէր, չէր կրնար թողուլ
խշաներկը և երթալ Հայոց նորահա
տատ քահանայութեան գահակալու
լալ։ Արքայական հարկին զլուխ ծա
Նախատակէս, ոչ առանց կծու արտ
սուքներով բաժնուելու այն տեղէն՝
միայն զինքը կու ճանչնար, և զոր մի
կու ճանչնար ինքն. և այն քանի մը ո
տակից հոգեկից անձինքներէ՝ զոր
սրբութիւնն ժողովեր և աշակերտ
էր իր ճգնարանին մօտ։...

Շուտով աներևոյթ եղաւ իր
ծանօթ սիրելի սահմանն. շատ չանց
ւոր համառօտ էր իր հայրենիկը. կ
ժամ մը չանցած՝ նոր հայրենի և ն
աշխարհ մը բացուեցաւ դիմացը,
անծայր անվերջանալի կու թուէր՝
չափ որ յառաջ երթար։ Նայց ի
առաջին տեսիլքն և ցուցանք եղան
քը մանող բազմութիւնն, Հայոց
քաղաքի զինչլին հոգևորականներ կարևոր

նային ձօձանանքներով, ահաւորին զը-
ռնկներով, երկայն անէզներով և լայ-
նաձաւղեզներուն, որոց մէջ՝ որսորդնե-
դանուած վայրի հաւկիթ մը պէս վախ-
նով կ'երթայր. տանանց խօսելու կու
կէր կու նկատէր. անանց շատ արևէ
ապիւնէ անցած խանձրած երես-
ը, հին ու նոր ապերաց նշաններ, ա-
ձանձև ցցուած և տարածուած մա-
: — կու տեսնէր անանց մէջ ամե-
պատուելի և նախիջևան եղած ծե-
նի մը, որուն զմեծութեան զլուխն
և բաղդաւորին ավեուրած էր, թէ և
այն տարանձև յոնքերն խառնուէին
պացած աչաց թաթթիչներուն հետ,
և կարիճ թռչներու պաղ կ'երև-
էր զնա հաստակին, բայց զեռ զէնքով
պահով ծածկած, իր անմնեէն կայ-
ցինակիրներն հաւատար շատ կու
էր, կ'եռնէր կ'իջնէր ձիէն, ու ձայ-
պէս դնդին մէջ կու տարա-
. և էր Արշարունեաց մայրաքաղաքի
ուպետն Հայոց, և զաստիարակ
թագաւորին Տրդատայ. զոր յառաջ
զլխուն տարի փախուցեր ազա-
էր Նախատակեան պապուն ընկե-
ձեռքէն. և այսօր անոր թոռը՝
Նախատակեան՝ կու տանէր իր վե-
րայլ տանուն մանկրիսխ ընելու: Այ-
պատուելի անձն կ'երևէր գնդին
բաւականն տարուղը կարիճ մը, Տա-
Աշոց գաւառին տէրն, որ և փե-
էր Արտաւազդայ և երբեմն ձանչ-
և մանկաց Գրիգորի՝ իբրև որդւոյ
որդւոյ սարանեցի հօր թագաւորին, և
նոյնպէս խնամ տարաղ Տրդատայ
Գրիգոր երկու որդիքը ունի, արժա-
պատուելոյ. անոր համար այլ
զանձնք զանձնելու տանելու,
փափագէն փոփոխութիւնը իր մտածու-
նը, որով Լուսաւորիչն տանն և
տարի յօժարեալ վերադարձին Նախաշա-
մեռնեցաւ: Նոյնը զնդին յառա-
և վարէչ կ'ընթանայր եռան-
երկնատարած մը, իրեն յարամբ
երեկոյին մը վրայ թաշելով,
խնդակիցին Տրդատայ. որ ամե-
Նախատակեան կամակցութեամբ է-

սրտով և աչօք յետ զամենայնն չինայ-
ելով փողէր փչէր քչէր երթայր, և ար-
քունի զունդը յանապատէն փախուստ-
րէր 'ի Կեսարիա մայրաքաղաքն Փ.
Հայոց, ուր առաջուց զօրք և պատ-
րաստեր էին զՍրբաթանեն երեց եղ-
բայր Նախատակեան. որք և զարմանօք
և երկիւղ նայելով եղածները մեկզմե-
կու զրուցելով և խրախուս զիրեկ տալով,
անկէ ետև կամայ ակամայ ձանձրայ ըն-
կան փութալ գէպ 'ի Մեծ Հայք....

Հասնինք մենք այլ հոն մեր պատ-
մութեան ձանձրան կարճեցնելով: Ահա
համբաւը լսելով Թագաւորին իշխանին
ընդ առաջ կու գայ իբրև իւրեն եղբօրորդ-
ւոյ և որդւոյ Լուսաւորչին, կ'ուզէ ան-
ձամբ տանիլ զանանք իւրեանց հօրը: Նոյն
հայրն նոցա և մեր՝ որ կամակից էր
Թագաւորին իր որդիքը կանչելու 'ի
Հայս, ոչ աշխարհական փառաց և
մարմնաւոր մխիթարութեան համար
էր, այլ իր հոգևոր աչքը վերցնելու
օգնական և փրկանորդ ունենալու հա-
մար, զոր չէր կրնար այնպէս համար-
ձակութեամբ յանձնելու ուրիշի՝ ինչ-
պէս իր որդւոյ. միաբանութեամբ և երկայն
չարաչարութեամբ և յաղթութեամբ մա-
շած՝ կարծէր թէ շուտով իրեն կենաց
վախճանն այնուր հասնի, և փափագէր
վերջին աչքերը միայն իր հոգին աւան-
դելով պատրաստուիլ 'ի հանդերձեալ
կեանս. դարձեալ՝ անդադար զուար-
թութեան և օրհնութեան և պատիւ ընծէ՝
ուր որ երթայր, իբրև գերամարդկային
անձ մը երևելով, իրեն ծանր կու գայր
և կ'ուզէր փախչիլ 'ի մարդկանէ և
թաքչիլ յԱստուած: Այս մտածու-
թեամբ էր որ հիմա այլ որդւոյ գա-
լուն առթիւ՝ ինքն չէր երևեր, այլ յԵ-
կեղեաց գաւառն էր, ուր այնչափ չար-
չարանք կրեր էր, և իբրև թափած ա-
րեանը գինն՝ Տրդատ անոր տուեր էր
այն գաւառին մեծ մասը, ընծայելով
դաշտերով և շէնքերով, մինչև Լուսա-
ւորչեայ գաւառ կոչուեցաւ երկիրն: Այս
գաւառին և Դարանաղեաց սահմա-
նամէջ է Սեպուհ սրակատար լեռն,
լայնատարած կողերով, այրերով, քեչ-

տեղ դուր շատ տեղ դժար, անտառոտ մացառուտ տափերով. այս դժուարակոխ և անհարկու տեղուանքը՝ ուր հազիւ հովիւներն կրնային ելնել իրենց հօտից հետ.էն, մէկ զարմանալի աղջիկ մը կցցեր էր արիաբար ելնել, և երկայն տարիներ պզտիկ քարայրի մը մէջ մինակ ապրիլ վայրենի որոջի մը պէս. Իրմէ զարմանալի և գեղեցիկ աղջկան մը (Հռիփսիմեայ) ընկեր էր սա, մենաւերն Մանէ. զոր յետ շատ տարիներու գտաւ այն խորշերուն մէջ Լուսաւորիչ աչքն. և երբ ժամանակն լցաւ, ամփոփեց անոր պարկեշտ մարմինը իր հովուական վերարկուաւն, և թաղելով անոր ներքսագոյն մենարանին մէջ, անկէ ետև ուզեց ինքն ժառանգել զայն տեղը, և իրեն մենարան և աղօթարան ընտրել: Հոս այս կողմերս էր երբ ըսեց Տրդատայ ձայնը, որոյ ձայնին միայն պատասխան կու տար և կ'ելնէր իր ճգնարանէն, և աւուծն և գտան հալածիչ և հալածեալ մէկտեղ կենակցէին: Այս անգամ թագաւորին հետ տեսաւ իր առաջին կենաց ժառանգքը և կենդանի յիշատակքը, իր արիւնը, իր արդիւքը. որոնց երկրաւն վրայ թեթեւ քիչ մը ձանձրար հին նախնութիւն, իսկ կրօներոյն՝ Լուսաւորիչ վրայ՝ զուցէ ուրիշ նախանձութիւն չէր զանէր, բայց եթէ թեթև ամպոյ մը պէս հեռացնել սահեցնել անձի մը՝ որ երբեմն իրեն կենաց կցորդ, և անոնց մէջը եղած էր. եթէ դեռ այսպիսի մտածութիւն կրնար այն աստուածախոհ անձին միտքն այլ զարնել հեռաւանց: Սակայն եթէ առաջքին նախանձութիւն և ծանօթութիւն դժուար և անընդհատ էին Գրիգորի և Լուսաւորչի մէջ, հոգեխառն նախանձութիւնք զարմանալի կերպով կ'երևէին. — Երկուքն այլ անզգամութեան ...ման, մէկն ճգնաւորի հայր, միւսն ճգնաւորի որդի, երկուքն այլ ճգնողք: Վրաստան տաճերկանի մէջ էր Լուսաւորիչ՝ երբ առաջին անգամ ձանձրացաւ իր հայրը զՍ. Գր. Լուսաւորիչ Հայոց. ինչ զգացմունքը մնացայ որդին՝ առաջին անգամ

հանդիմանման մնացուք և վեհ որդի ի
գլխաց վրայ քարախառն ատենե....
մի՞ր ես, Հոյկակ, Հանդիման փո
տուած գեռ մը. իր յատակին պէս
աւազոտ յատակ մը կու փորեն երկ
տարիներ աշխատելով, որուն ծայրն
զաւթմրով կամ կապանքով մը մ
զատուած է 'ի գետոյն. երբոր վեր
պէս կու փորուի կու լեցնենք նոր ճ
րան, այն կապանքը կու քակեն. կ
այն հողաթումբը կու թափեն կու
ցրնեն, և ահա յանկարծ գետն իր հ
ծոցը թողլով այս նոր բացուածին մ
տապակին լեռներու պէս թաւալե
կու թափուի, և երկայն տարիներ
փորած ցամաք ծոցը՝ վայրկեաններու
ջրոյ կու լեցուի կու ծածկուի անծան
հատանքներով: Այսպէս հոգւոց 'ի
ած Գրիգորի հոգեխառն ակրն 'ի
և 'ի հոգի Լուսաւորչին, ոչ այնչ
քնական, որքան գերբնական ներգործ
թեանք մը: Նշմարելի հոգին որուն զ
կեր և քան մը ապրեր էր Գրիգոր
զոր թերևս լաւ չէր խնացած այն աստ
երբ մօրը գիրկը ձգելով զԼուսաւոր
երախայ՝ հեռացաւ անանցեալ և այ
երկրորդ զարմուածք որուն խնցա
յայտնապէս, եթէ սա է իր հոգա
պայազատն, իր յաջորդ հայրապետ
Հայոց: Արդէն իրեն աւագական և ըն
հանուր հայրապետը եկեղեցեաց
վանորէից գլուխ էր Գրանելի անուա
եպիսկոպոս մը, (որ և եպիսկոպոսաց
լալով նոյն պաշտօնը վարեց Լուսաւ
կէսի, Արիստակէս և Յուսիկան որ
այլ, և եպիսկոպոս մահհուընէն ետև՝
նոր պէս ինքն այլ նահատակեցա
վասն արդարի և այսօր Լուսաւոր
որդւոց և թոռանց հետ հաւասար
պատիւ առնուի). անձեկ զատ ծեծու
հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց գլուխ և
խարազան կարգեր էր զԱրիստակէս Հ
քայ եպիսկոպոսն, որ քահանայեալ
որդի էր. իսկ հիմա զԼուսաւորչէս
խնդրոյ թագաւորին Տրդատայ և մ
ծամեծաց և եպիսկոպոսաց՝ անուան
իրեն երկրորդական և յաջորդ, եպիսկ
պոսական աթոռին պատիւ տալով անոր; ինք

պէյլ անոր վիճակը իրեն առաւ, այսինքն առանձնութիւնն, առաջինէն աւելի հետամնալով աշխարհէ և ընտանեկեցիկ ձգնելով, միայն առեն առեն իջնելով և օրօրուցին հետ միասին ձգելով հովե-ւոր ատոր Հայաստանի ընդարձակ ե-կեղեցական ագարակին մէջ։

Յետ քանի մը տարի այսպէս քա-ղաքավարելու՝ Տրդատ ուզեց տեսու-թեան երթալ Կոստանդիանոս կայսեր իր մեծ ամեն նախարարներովը, երբ նա 'ի Նիկիա հաւաքել տուաւ թէ հրաւիրական եկեղեցւոյ, Արիստակէս այլ իրեն իր ձգնարանէն՝ մէկտեղ երթա-լու. շնորհաւորելու եկեղեցւոյ գլխոյն՝ եղած յաղթութիւնը, և հետն առաւ իր եկեղեցւոյ գլխաւորները զԱղբիանոս եպս և զԱլբիանոս հանդերձ այլովք։ Այս երբ յետ իրր տասն տարւոյ Կոստանդիանոս հրաւէր խաւրեց առ Տրդատ նորէն զԱրիստակէս առնուլ և գալ 'ի Նիկիա քաղաքը, ուր եկեղեցւոյ գը-լխաւոր եպիսկոպոսներէն 300էն աւելի պիտի ժողովէին 'ի քննութիւն և 'ի դա-տապարտութիւն Արիոսի վարդապե-տութեան, Տրդատ աշխարհին քաղա-քական վիճակին համար, Արիստակէս այլ խոնարհութեամբ պատուէ փախչելով, յանձն չառաւ երթալ. այլ իրենց կող-մանէ խաւրեցին զԱրիստակէս, ընկե-րութիւն ուրիշ քանի մը եպիսկոպոսաց Մեծ. և Փոքր Հայոց, որոց անուանքն նշանակին 'ի կանոնական գիրս ժողո-վոց եկեղեցւոյ։ Արիստակէս երթալու ատեն հանդիպեցաւ 'ի Կեսարիա՝ ըն-կերակցելու Ս. Ղեւոնդեայ հայրապե-տին՝ որ իր հայրը ձեռնադրեր էր, և նոյն օրը եկեղեցւոյ մէջ կու մկրտէր իր հօրն անուանակիցը զՍ. Գրիգոր՝ Հայր Գրիգոր Աստուածաբանի, իրեն նման մեծանուն հայրապետի, որ և նոյնպէս իր հօրը օգնական և յաջորդ եղաւ Նա-զիանզու եկեղեցւոյն մէջ. այս հանդիպման ներկայ և ձեռնտու ուղեկից եղան Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետն, Այ-թալ Եդեսիոյ հայրապետն և Յով-հան Պարսից հայրապետ, և այլք։

Անցնելով ընդ Կապադովկիա, Գա-ղատիա, և Բիւթանիա՝ հասաւ այս մեծ և փառաւոր եպիսկոպոսաց կարգա-ւորն յառաջին ժողովարանն եկեղե-ցւոյ 'ի հաստատութիւն հաւատոյ, 'ի Նիկիա քաղաքը. որ և առաջնոց հետ ժողոված պատուական առաջնորդնե-րովը և ժողովրդօք ընդառաջ ելան ա-րեւելից վեհագոյն հայրապետաց, որոց նմանք չերևեցան երբէք ժողովոց մէջ։ Այս հայրապետաց մէջ, առանց կող-մնակալութեան և վիճման, Հայոց հայ-րապետն էր ամենէն հեռացածներէն և փափաքելին. քանի և հինգ տարիէ վեր յարեւելք և յարեւմուտք հռչակուած էր Գրիգորի Լուսաւորչայ անունն, խոստովանողական նահատակութիւնն, թագաւորաց վերջաւոր ընկեցութիւնն, Հայ-ոց հօտին թագաւորը և բոլոր ժողո-վուրդը 'ի Քրիստոս հաւատացնելն, և հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց դաստիա-րակ ըլլալը. և դեռ շատերն չլսելով անոր խոնարհաբար հրաժարելէն՝ կարծէին թէ պիտի տեսնեն զնա Նի-կիոյ հայրապետին աջակից. այլ խա-բուեցան. ամենախոնարհ՝ միաբանութե-ցան անոր տեղ հայրենանման առաքեա-լոյ որդին տեսնելով, իսկ այլախոհք (եթէ սուտ է աւանդութիւնն) արհա-մարելով և արհամարհելով. վասն զի կ'ըսէ աւանդութիւնն, թէ Ս. Գրի-գոր մեծահասակ և վայելչակերպ էր, իսկ Արիստակէս փոքրահասակ և վտա-րած, տգեղութեամբ մեր անդադար ձգնութեամբն, "Միանձնութեան "ընտանեկցութեան, քաղցի, ծարա-"ւոյ և բանջարաճաշակ կենաց, և ան-"դեղձնոց անձրևաց, խարազնազգեստ "և գետնատարած անկողնոց և բա-"ղումն անդադար զհեշտական հանգիստն "դիւրեալ զհարկ քնոյ՝ յաստանաւոր "աղճատութեան 'ի թարթափ առեալ վը-"ճարելով"[1]. և իր անձնաւոր մեծասարք ձգնազգեցութեան ախտաժամին՝ անդրադարձ անապատաճիղձ հատած, որչափ որ կ'ըսէր և պիտակաւոր եպիսկոպոսաց գլխաւոր մը։ Զոր տես-նելով, կ'ըսեն, արձանայր և ամբար-հաւան Հռոմայ յանձերնն, որք Նիկիոյ

1. Ագաթանգեղոս։

ըՃին (Մխիթարեան , Ինճիճեան՝ կեանքը) եզերքին կու տեսնէին , քթերնուն տակին , և զա ոչ՝ եպիսկոպոսապետին՝ այլ եզնավար մշակի մը կերպարանք առնի , կ'ըսէին . և չարաՃՃիկք անմանք՝ հան զետին հերկող եզներն այլ կու ցուցընէին , կամ զինքը փորձել ուզէին հրէական նշանախնդրութեամբ : Նոյն ատեն Սպիրիդոնէս , կ'ըսեն մեր այլ յաղթանէր և հոռոմանմարտ առանդականք , մանՃը բանեցով քշեց եզանց զըգը , ոչ կարծր հողը կակղելու , այլ կակուղ ջուրը կարծրացընելու . և Սրկեց ըՃին մէջ արտավար մը տեղ՝ իբրև ցամաքի վրայ գնալով և քայլեցնելով եզները՝ ակօսները ակօսեց , Ճերմակ փըրփուրով գիծերը գծելով , և զարմացանիք . և իր ոտից հետքին խնչուան հիմա կ'երևայ բուսափայլութեան նշանով : Դու , Հայկակ , մի փնտռեր այդ նշանները , խնչուան որ հրաշքին արժանաւոր և սուրբ պատՃառը չի գըտնես . ապա թէ իբրև հին աւանդութեան կարգած զավեշտանքն գրածը . “ Ի վերայ
” կապադովկեան ասեղեան լայնատարած լը-
” Ճին վրաւթեան մեհեանէս և քանանեա-
” ծանծան կարավանի սիքաշարժ Թանձ-
” բութեամբ ջուրցն ալեկոծանացն՝ սիզա-
” քայլ առիւք սրընթացութեամբ սխրա-
” ցեալ . անվեհեր զինանաւք յառաջա-
” բար 'ի նկատեալ տեղին հասանէր .
” ոչ պետրոսօրէն երկմտէր , այլ փրկչա-
” բար խրախսաւէր : Այս ժողովրդոց հարցն
” բանգմնութեամբ՝ սխրալի հրաշաւքն աւ-
” նէր . և զանազանապարծութիւնն եկա-
” ւորութեամբ՝ ոչ տարակուսանօք խնչ
” հայթհայթէր , կամ յառաջարկեալ
” հանդիսէն կասկէր . այլ նոյնաձև օրի-
” նակաւ համարձակապէս 'ի հաստա-
” տուն երկիր երթանէր . որ և հետք հե-
” տադնացութեանն մինչև ցայսօր ժա-
” մանակի բուսաշաւիղ երևմամբ 'ի
” վերայ երեսաց ջուրցն սեպատի աւ 'ի
” յիշատակ որդոյն պատմելեաց . և
” Ճշմարտապէս աստուածային ուրեք 'ի տե-
” ղւոյն աւագինն պատմի առանց երկ-
” բայութեան , որպէս և է Ճշմարիտ .
” նա և թշնամեաց վկայութեամբ
” հաստատուն հաւատովք , որ գործոց
” է յանմեղութիւն . այլ և տուն Մասա-
” ծոյ և տանՃար 'ի տեղւոջն հաստա-
” տեալ , առ 'ի վկայութիւն հրաշիցն
” և 'ի հաւատ տեսողաց ” .

Այնպիսի և տիեզերական սուրբ ժողովոյն պատմութիւնն անհնարն ծանօթ է . յետ վՃարման գործոյն՝ Սպիրիդոնէս այլ դարձաւ իր աշխարհը . և ժողովոյն մէջ եկեղեցական բարեկարգութեան համար սահմանուած կանոնաց օրինակը և հաւատոյ դաւանութիւնը կամ հանգանակը բերաւ ներկայացուց իր հօրը և Տրդատայ , որք պատկառանօք ընդունելով՝ նոյնպէս այլ ընդունելի ըրին բոլոր Հայոց . Ս . Գրիգոր իր կողմանէ այլ քանի մը կանոն և վարդապետութիւն աւելցուց անոնց հետ . և անոնցմէ զատ այլ շատ կանոններ և վարդապետական Ճառեր և աղօթքներ գրելով և աւանդելով իր աթոռակից և հոգեկից յաջորդին , քանի մը տարիէն ետև բոլորովին հրաժարեցաւ յաշխարհէ և 'ի տեսութենէ մարդկան . և այլ չէր իջնէր իր սեպհական լեռնէն յայց ելնելու իր հոգեծին որդւոցը . հապա երբեմն կ'ընդունէր 'ի տեսութիւն զՏրդատ և Արիստակէս՝ երբ եկեղեցւոյ հարկաւոր խնդիրներ կամ տարակոյս ունենային : Նոյնպէս Արիստակէս յետ տասնուհինգ կամ աւելի տարի առանձին եպիսկոպոսութեան և երեսփոխանութեան , յամին 331 մեռաւ նակ և բանն քահանայապետ Ճանչուեցաւ Հայոց . և եօթն տարի կեցաւ սըրբազան պաշտամանն մէջ . ոչ պակաս այլ և “ առաւել ևս քան զհայրն վե-
” րագոյն երևեցուցանէր առ զիւր վար-
” դապետութիւնն առ հարցն , և յետ
” նորա ” որպէս վկայէ ականատեսն և ականջալուրն Ագաթանգեղոս . և միւս պատմիչն[1] ասէ . “ Սրբագոյն էր սուրբ
” հոգւոյ բառ ասացեալումն , վասն որոյ
” թշնամի ամենայն անօրինաց և զաղ-
” րագործաց երևէր ” : Իր եօթնամեայ մխիթարական քահանայապետութեան մէ-

[1] Մ . Խորենացի :

ջոց Արիստակէս ջանաց իր լուսաւո- րիչ հօրը լոյսը աւելի ծաւալել, կար- գերը հաստատել, պակասները աւել- ցընել, մանաւորապէս վանքերը շատ- ցուց, եկեղեցեաց մէջ այլ յիշուի Օրոփայ գաւառին մէջ շինած մեծ և հոյակապ եկեղեցին։ Իսկ գլխաւոր յի- շատակ հասած չէ մեզի իրմէ. միայն կու յիշուի որ հօրն հետ կանոններ դը- րաւ և վարդապետութիւն եկեղեցւոյ. Իններորդ իմանալի և զգալի եկեղեց- ւոյ վայելչութեան շարական մ՚ ունինք, “Օրս լոյս պատկերի քում, և այլն”. ասոր հեղինակ կարծուող զանազան անձանց մէջ երևելագոյնն է Արիստա- կէս, թէ և ոչ հաւանագոյն. և ասի թէ յետ դարձին 'ի ժողովոյն Նիկիոյ երգած ըլլայ, “Այսօր զօրքն ծառայից քո զոր 'ի Նիկիայ գահիցն վերադա- „դարձուցեր, ուր եդին զվէմն հաւատոյ „հիման սուրբ եկեղեցւոյ„. Իսկ իր վերջերն և սուրբ հոգևոր անեղկելեալ վարդապետութեան պայծառագոյն վը- կայութիւնն այլ է իր վարդապետու- թեան և կենաց կատարածն. Հայոց հաւատալքն վեր մեռ քառասուն տարի անցեր էր, որչափ որ քրիստոնէութիւն համարձակ ծաւալեալ պաշտաւէր, բայց թուլութիւնն այլ կու սկսէր երևա- նալ. մանաւանդ որ մեծն Տրդատ այլ ծերացեր, և ինքն այլ իր հոգևոր հօր Գրիգորի նման ճգնաւորութեան և ա- ռանձնութեան փափագէր. ասով թու- լամիտք և թուլահաւատք սկսան հա- մարձակութիւն առնուլ, մանաւանդ ուր որ թագաւորէն շատ հեռու էին։ Ասոնցմէ էր և Արքեղայոս Օրոփայ նա- հանգին նախարարն, սահմանակից Փոքր Հայոց և Յունաց բաժնին, և ըստ ոմանց՝ ազգաւ այլ յունախառն, ասոր երկրին մէջ էր Արիստակէսի շի- նած մեծ եկեղեցին, ուր թերևս տա- րական աթոռն այլ դրած էր. և շատ անգամ գալով և տեսնելով նախարա- րին անքրիստոնեայ վարքը՝ հայրապե- տաբար կու խրատէր և յանդիմանէր. բայց անզգայ իշխանն ոչ միայն ոչ զղջա- ցաւ, այլ ոխացեալ և փնտռելով՝ յարմար դէպք և Հերովդիադայ խորհուրդը մտաբերեց, մեր ճշմարտասիրաց կա- րապետին գլուխն առնուլ, մեռնելէր տառապելին մրմունջը լսեցնել. և երբ օր մը սուրբ հայրապետն քանի մը ա- շակերտօք առանձնաբար կու գար՝ շատ չբանաւոր ճամբէ մը, յանկարծ ծած- կուած զարանէն աւազակի պէս դուրս ցատքեց Արքեղայոս իր սպասաւորնե- րովն, և սրով թռուց սրբոյն առաքա- ծախոհ և քաջզօրաձայն գլուխը… Ա- նապատէ յանապատ փչեց շունչը. 'ի միայնութենէ մարմնոյն յաւիտենակա- նին միայնութիւն միացաւ մաքուր հո- գին. որ աւելի քան զ60 տարի իբրև բանտի արգելեալ էր 'ի պարկեշտ հոգե- ղէն բնակարանին։ Սաղմոսն 'ի յաջոր- դաց Լուսաւորչի պատուոյն վկայական մահուամբ կնքեց իր մեծ և ծանր պաշ- տօնը, աւելի յայտնի արեան նահատա- կութեամբ քան իր ամէն յաջորդքը. (բաց 'ի Յովսեփայ նահատակէն սրբոյ Վարդանանց)։ Իսկ իր հոգևորաց բաղ- մանկցաց մէջ, իրեն նմանագոյն կու- սութեամբ Ս. Գրիգորիս, մահուամբն այլ կերպով մը նմանակից է, շարաշար սպանմամբ արեան հեղութեամբ. ա- նոր եղբայրն Յուսիկ՝ ծեծով անարգեալ զոհ եղաւ. Ներսէս նոյնպէս վկայ և զոհ, այլ աւելի ծածուկ, թունով մա- հացեալ. Սբթանէս և Սահակ միայն բնական մահուամբ և ծերութեամբ մեռան յանկողնի, 'ի մէջի վրդովեալ. իսկ պարապելու գահակալիցն՝ Ս. Լու- սաւորիչն, մարմնաւորման՝ առանձինն, հրեշտակաց ազգին և Աստուծոյ։

Աշակերտքը Ս. Արիստակէսի տարին անոր միջոց մահացեալ մարմինը և թա- ղեցին 'ի Թիլին աւանի՝ գաւառին Լու- սաւորչայ, ուր սեփական ստացուած տուած էր այն տեղը թագաւորն Տրդ- դատ. որ 'ի հարկէ լսելով այս մեծ գործը՝ եկաւ սպանողին եղբօր՝ Արք- թանիսի հետ՝ յետին պաշտօնը կա- տարելու, տրտմութեամբ և սրտմտու- թեամբ. յարմէ զարհուրած արջա- կերպն Արքեղայոս մէկէն փախեր և Կիլիկիոյ մէջ Տաւրոսի դժուարակոխ

ըմռնելոյ մէջ ընկեր էր։ Սրբազնու-
թիւնն յիշէ թէ և նոյն սուրբ Հայրն Գրիգոր ազդմամբ Հոգւոյն խնամակալով եկաւ լուսով իր խոստովանութեան պակասորդը լեցնող մկայածաց որդին, որ և Հօրը քաղաքութեան պակասորդը լեցնէր. և թերևս Հոգևոր նախանձով մը դարձաւ իր Ճգնարանը, անկէ ետև լուսաւոր ոտեւութեանցը մէջ ազատախառն երևոյթ մ'այլ ունենալով, զԱրիստակէս արիւնլուայ։ Աշխարհաշինիկ վարդապետս մը մեզմէ երեք դար առաջ ասէ, թէ որքայն Արիստակէսի կարապետանանն գլուխն 'ի Վրոփ-ֆաւ կղզին տանէր և պատուէր է. բայց մեզ անծանօթ ըլլալով հոգ և նոյնպէս և Հիմա մը ըլլան, փափագինք գիտնալ. և մխիթարինք ատենալագարդ երկինքէն բևեռին նայած ատենները գիտել և նկատել Սայրին երկիրորդ և բարձրակամար տաճարը Հեռ ԱՌԻՍՏԱԿԷՍ. որ եթէ լաւ մենանէր աստղանայն՝ փորձովք և հաշակաւ այլ անծանօթացային մեզ քան զնմեկնակերպն, տակայն արդեանքը հաւատոյ և տամուկում. վասն զի զրեթէ քան զամենայն յանձորդած (բայց 'ի Սաւնակայ) երկարարգայն մեզոց (իսկ և քառորդ մի դարու) եպիսկոպոսական և Հայրապետական Հողաբարձութիւն ըրաւ, և Լուսաւորչայ քաՀանայապետութեան կէս մեղացը և կէս Հողը մէկ տեղ կրեց, անոր որքափան լուսոյն Հեռ մնացորդն խառնելով իր կուսական Հոգւոյն Ճերմակ Ճառագայթները, զոր և յետոյ 'ի ծիրանեգոյն ծածկելով իր Ջերմիկ արեամբն՝ պայծառ յառաջ քան զՀայրն և զայլս աշակերտին, Հայ Հայրապետաց գաւազանին նախադաս ըլլալու բառ զարդութեան յաւիտենից։

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Կովկասու գերիները։

Շատ ատենէն 'ի վեր կովկասեան լեռները Ռուսաց կայսրութեան մէջ փակուած են առանց իրենց ըլլալու։ Նոյնց վայրենի բնակիչները, իրենց լեզուովը և սեփհական շահերովը խորամէ զանազանեալք, այլ և այլ փոքրիկ ժողովուրդներ կը կազմեն, որոնց թեպէտ քաղաքական յառաջդիմութիւնները քիչ է մէջերնին, բայց ամէնն ալ մի և նոյն անկախութեան և ազատութեան ոգւով վառուած են։

Նշանաւոր ամենէն քաջամթիւը և աՀարկուն Չէչէններն են, որոնք մեծ և փոքր Դաղստանի մէջ կը բնակին. այս գաւառներուն բարձրագիր Հովիտները մինչև Կովկասու ծայրը կը տարածուին. մարդիկը գեղեցկադէմ են, արիասիրտ, խելացի՝ բայց աւազակաբարոյ և անգութ, և գրեթէ շարունակ պատերազմի վիճակի մէջ Ռուսական պետ զօրաց Հետ։

Նշա այս թշնամական ժողովրդոց և այն անգութ լեռանց շղթաներուն մէջէն Ռուսաստան իր ասիական կալուածոց Հետ Հաղորդակցութեան Ճամբայ մը Հաստատեց։ Ամէնէն քիչ քիչ Հեռաւորութեամբ շինուած բերդեր կ'ապահովցնեն այս Ճամբան մինչև Տփխիս երթալու, բայց բնաւ Ճամբարհորդ մը չՀամարձակիր միայնակ այս երկրոյն անցքն ընել. շաբաթը երկու անգամ Հետևակ զօրաց գունդ մը, թնդանօթներով և սուսերական խումբերով, կ'ապահովցնէ Ճամբորդներուն և ապրութեան թղթատարներուն։ Այս բերդերէն մէկը, լեռանց անցքին վրայ շինուած աւան մը դարձած է, բաւական բնակիչով, և իր զօրքը պատՃառաւ Վլատի-Կաւկաս ըսուած է. մերձակայ աշխարհին ծառայութիւնը ընող գնդերուն Հրամանատարը Հոն կը բնակի։

Դաղստանն անցնելով, ընդի Յունաստանէ գերդաստանակ, ազնուական ազգ Հրամանատար մը, Ս. որդւոյ զըն-

դէն, Կովկասու կիրճերուն մէջ Լոռ զօրակայանքին հրամանատարութիւնը վրան առնելու կ'երթար։ Նչիկայ անհամբեր էր իշխանութեան տեղը համնելու և յանդուգն քաջութեամբ, և անխոհեմութեամբ ուզեց ձեռքին տակ եղող միայն յիսուն Կազախներով այս ճամբորդութիւնը ընել, և աւելի եւս անխոհեմութիւն ըրաւ մտքին այս որոշողութիւնը ուրիշներուն ալ իմացնելով դեռ գործը չկատարած։

Սահմանագլխին մօտ բնակող Չեչէնները, որ խաղաղասէր Չեչէնք կ'ըսուէին, Ռուսաց հպատակ էին, այս պատճառաւ ազատութեամբ կը մտնէին կ'ելլէին Մօզտոք քաղաքը․ բայց ասոնցմէ շատերը լեռնցիներուն հետ յարաբերութիւններ ունէին և շատ անգամ անոնց աւազակութեանց կիսակէս մասնակից կ'ըլլային։ Ասոնք տեղեկանալով Պ. Ռասքամպոյին ճամբորդութեանը և ճամբայ ելլելու օրը, բազմութեամբ անոր ճամբուն վրայ դարանակալ եղան․ Մօզտոքէն քանի վտաւան մը անդին, մացառներով ծածկուած բլրակի մը մօտերը՝ 700 ձիաւորք վրան յարձըկեցան։ Ետ դառնալը անկարելի էր․ Կազախները ձիերնէն վար իջնելով քաջութեամբ այս յարձակման դէմ դրին, յուսալով որ մերձաւոր զօրաց կայանէն իրենց օգնութիւն հասնի։

Կովկասու բնակիչները, թէպէտ անձնական քաջասիրտ են, բայց անկարող ալ են միանգամայն բազմութեան վրայ յարձկելու, և բնականաբար լաւ դէմ կեցող գնդի մը մեծ վնաս չեն կրնար հասցնել, բայց զէնքերնին լաւ է և նշան առնելու ալ քաջ են․ Իրենց բազմաթիւ ըլլալն այս կռուոյս մէջ, պատերազմը անհաւասար վիճակի մէջ դրած էր․ երկայն ատեն հրացան պարպելնէն ետև Կազախներուն կէսէն աւելին մեռան և կամ պատերազմելու անկարող եղան, իսկ մնացածներն մեռած ձիերով բոլորակ պատնէշ մը կազմեցին ու անոնց ետևը կեցած յետին հրացաննին ալ պարպեցին։ Չեչէնները՝ որ արշաւանքի երթալնին միջոցնին ռուս փախստականներ կ'ունենան հետերնին, զորոնք հարկ եղած միջոց թարգման տեղ կը գործածեն, պոռալ տուին անոնց, դէպ 'ի Կազախներուն. "Հրամանատարը մեզի յանձնեցէք, ապա թէ ոչ ամէնքնիդ ալ կը մեռնիք,,։ Պ. Ռասքամպօ, տեսնելով յայտնապէս իր գնդին կորուստը, ուզեց անձնատուր ըլլալ, մնացածներուն կեանքը ազատելու համար․ սուրը իր Կազախներուն յանձնեց և ինքը դէպ 'ի Չեչէնները առաջ գնաց․ որով կրակ ընելը մէկէն դադրեցաւ, վասն զի իրենց վախճանն էր զինքը ողջ ձեռք ձգել, որպէս զի վերջէն անոր փրկանաւորութեան համար ստակ առնեն։ Հազիւ թէ ինքը թշնամեաց անձնատուր եղաւ, հեռուէն տեսաւ որ օգնութեան կու գային իրեն, բայց ալ ժամանակը անցեր էր, աւազակները շտապաւ հեռացան անկէ։

Իր սպասաւորը, որ հրամանատարին զգեստները բեռնաւորած ջորիով մը ետ մնացեր էր, երբոր խոռոչի մը մէջ ծածկուած կռուոյն վերջը տեսնելու կը սպասէր, Կազախները հանդիպելով պատմեցին իրեն տիրոջը գլխուն եկածը։ Սորին ծառան ուզեց իրեն տիրոջը վշտացը մասնակից ըլլալ, և սկսաւ ջորիովը Չեչէններուն ետևէն երթալ անոնց ձիոց հետքերուն հետևելով։ Երբոր մթուն սկսաւ այն հետքերը կորսնցընել՝ ետ մնացած թշնամի զինուորի մը հանդիպեցաւ, որ զինքը Չեչէններուն ժողովատեղին տարաւ։

Դիւրին է երևակայել ինչ զգացմունք ունեցած պիտի ըլլայ հրամանատարը, տեսնելով սպասաւորին ինքնակամ իր վշտացը մասնակից ըլլալու գալը։ Չեչէնները մէկէն մէջերնին բաժնեցին անոր բերած բաները, և միայն կատակի համար ունեցածներէն կիթառ մը թողուցին հրամանատարին։ Իւան[1], — այս էր սպասաւորին

1. Կը կոչուէր Իվան Զէքինով որ կը թարգմանուի Յովհաննէս հեզահոգի․ որ իր բնաւորութեանը

ախտունքը — մասու ղայն և չուզեց նետել, ինչպէս որ խորհուրդ կու տար իր տէրը. «Ինչո՞ւ յուսահատինք, ըսաւ մնար, Ռուսաց Աստուածը մեծ է[1], գերեզ պահելը աւազակներուն շահաւոր ըլլալով, կենացդ չարիք չեն հասցներ»:

Պահ մը ժամ հանգիստ առնելէն ետև երբ աւազակները ձիանքայ ելլելու վրայ էին, իրենցմէ յետամնաց մէկը եկաւ հասաւ, ծանոյց որ Ռուսները առաջ կու գան, և հաւանականաբար մէկուկէս կայաններու զնդերն ալ իրենց ախտի հետևէին ու զիրենք հալածէին: Պարտաւորներն խորհուրդ ըրին իրենց ընթացքը ծածկելու, և ոչ միայն իրենց գերին պահելու համար, այլ նաև թըշնամիներն իրենց գեղերէն հեռացնելու, և անոնց վրէժխնդրութենէն ազատելու համար: Ըստ պատահականութեանց խումբը, այլ և այլ ճամբաներով հեռացաւ անկէ: Տասը հոգի որոշուեցան գերիներուն առաջնորդելու համար. իսկ մնացած ձիաւորներն, Պաւքամպոյին բըռնած ճամբուն հակառակ կողմէն ճամբայ ելան: Հրամանատարին զանձերով կօշիկները հանել տուին ոտքերէն, որպէս զի ճամբուն վրայ ճանչցուելու հետքեր չձգէ, որով հարկադրեցին, ինչպէս նաև Իւանը, տասուօտեան մեծ մասը բոպիկ ոտքերով քալելու:

Երբոր հեղեղատի մը քով հասաւ այս փոքրիկ գունդը, անոր դալար եզերքէն կէս վերստ մը առաջ գնացին դէպ 'ի վեր և խորտուբորդ կողմէ մը ու փշոտ մացառուտներէ վար իջան, զգուշանալով որ անցած տեղերնին անհետին հետք մը չձգեն: Հրամանատարը անանկ սաստիկ յոգնած էր որ մինչև վրանը բերելու համար հարկ եղաւ գօտիներով բռնել զինքը. ոտքերն արիւնլուայ եղած էին, անոր համար որոշեցին որ ուղկի ամանները իրեն զաղձնեն որ կարենայ մնացած ճամբան առաջ տանիլ:

Երբոր առաջին գեղը հասան, Պաւքամպօ աւելի տրտմութենէն քան թէ յոգնութենէն այնպէս տկար և ըքեալ տեսնուեցաւ իր պահապաններուն, որ կենացը վրայ վախցան և աւելի մարդասիրութեամբ սկսան վարուիլ հետը: Գիշեր մը ատեն տուին հանգիստ առնելու և ճամբու համար ալ ձի մը: Բայց զՌուսները զիրենք բնտռելէն յուսահատցնելու համար, և որպէս զի գերին ալ իր եղած տեղը բարեկամացը չկարենայ յայտնել, գեղէ գեղ, և ձորէ ձոր տարին զինքը, ինչուան երբեմն ապահովութեան համար աչքերն ալ կապելով: Ասանկով բաւական մեծ գետակ մը անցաւ որ կարծեց թէ Սունձա ըլլայ: Ճամբորդութեան ատեն շատ խնամք ցուցին վրան, բաւական կերակուր և հարկաւոր հանգիստը տալով: Բայց երբոր այն հեռու գեղը հասան ուր սահմանուած էր բանտարկուելու՝ մէկէն Չեչենները վարմունքնին փոխեցին և ամէն կերպ կսկծագին նեղութիւններ կու տային: Ոտքերուն և ձեռքերուն երկաթներ դրին, վզին ալ շղթայ անցուցին, որուն ծայրը կաղնւոյ կոճղի մը հաստատուած էր: Ծառային վրայ աւելի քիչ էր խստութիւնը, երկաթները աւելի թեթև էին, անանկ որ կրնար իր տիրոջը քանի մը ծառայութիւն ընել:

Հրամանատարին այս դիրքին մէջ ամէն մէկ նոր նեղութիւն մը կրելուն, ռուսերէն գիտցող մը կու գար զինքը տեսնելու և իրեն խորհուրդ տալու որ բարեկամացը գիր մը գրէ իրեն փրկանաց գինը խնդրելու համար, որ էր 10,000 րուպլի: Խեղճ գերին անկարող էր այսպիսի մեծ գումար մը վճարելու, միայն յոյսը տէրութեան պաշտպանութեանը վրայ էր, որ քանի մը տարի առաջ՝ իրեն պէս աւազակաց ձեռքն ընկած հազարապետ մը ծախու առած էր: Թարգմանը կը խոստանար թուղթ տալու իրեն և նամակն ալ տեղը հասցնելու. իբրեն հաւանութիւնը առնելէն ետև քանի մը օր չերևցաւ

անձնեային հակառակ էր, ինչպէս որ պիտի տեսնենք:

1. Ընտանեկան բացատրութիւն մ՚է Ռուսաց՝ իրենց նեղութեանց մէջ:

այս մասին. այս օրերուս մէջ Հրամանատարին ներքութիւնները աւելի սաստկացուցին, կերակուր զրկեցին. վրան պատռած փախածը, և խաղաղիներու ամբողջութեան համեմատ ունեցած համարը, որ քարձի տեղ կը գործածէր վերցուցին: Աչքերը միջնորդը նորէն եկաւ, բարեկամներ խնայուց խօսն, որ եթէ Պատրիարքարանը այս գումարը վճարելու յանձն չառնէին, կամ թէ ուշացնէին, Չերքեզները զինքը պիտի մեռցընէին, խօսն հոգէն ու ծախքէն ազատելու համար: Այսպիսի անգթութիւն վարուելու պատճառը, աւելի աղաղակական նամակ մը գրել տալ էր. վերջապէս թղթի կտոր մը և թանաքամանէ-րու ամբողջութեան համեմատ կարած եղէգ գրիչ մը առին ձեռքը, և վզին և ձեռքին շղթաները արձակեցին որ հարենաց գրել: Այսպէս նամակը լմնցաւ, թարգմանեցին գլխաւորներուն, որոնք Պատրիարքարանոց Հրամանատարին ձեռքը հասցնելու յանձնառու եղան: Անկէ ետև աւելի նուազ խստութեամբ վարուեցան հետը, և միայն ոտքը և աջ ձեռքը կապած շղթան թողուցին վրան:

Իր պանդոկապետը կամ թէ բանտապետը վաթսուն տարեկան ծեր մըն էր, բարձրահասակ և դաժան դէմքով, ասկից իր բնաւորութեան ալ չէր տարբերեր: Անոր երկու որդիքը Ռուսաց դէմ կռուոյ մը մէջ սպաննուած ըլլալուն պատճառաւ, գերիին ընտանեաց մէջէն զինքը ընտրած էին գերիներու պահապան:

Այս պահապանը կ՚ըսուէր Իբրահիմ. իր ընտանիքը՝ տղոց մէկուն երեսուն և հինգ տարեկան այրի կնոջ մէջէն և 7-8 տարեկան Մահմէտ անուն տղէ մը կը կազմուէր. Այս տղուն մայրը ծեր պահապանէն աւելի դաժանաբարոյ և խստասիրտ էր: Վ. սակայն այս կնիկանէն շատ նեղութիւն քաշեց. բայց Մահմէտին գգուանքն և ընտանութիւնը քիչ մը մխիթարութիւն էին իրեն, և անոր նեցուկ մը վշտերուն մէջ: Այս տղուն այնչափ կը սիրեր զգերին որ իր պապուն սպառնալիքները և պատիժները չէին կրնար՝ արգիլել զինքը ամէն գտած ժամանակ գալու անոր հետ խաղալու: Գերիին քօնաք կը կանչէր, որ երկրցոց լեզուին համեմատ, հիւր և բարեկամ կը նշանակէ: Ձեռք ձգած պտուղները ծածուկ անոր հետ կը բաժնէր, և այն միջոցին որ հրամանատարը անօթի պահելով նեղեցին, Մահմէտ խղճալով վրան, արթնութեամբ ծնողացը այն քիչ մը ատէն հեռաւորութեանը ժամանակ կը յարմարցնէր, ու հաց և մոխրի մէջ եփած գետնախնձոր կը բերէր:

Նամակը խրկելէն ետև քանի մը ամիս անցեր էր առանց նշանաւոր բան մը պատահելու: Այս միջոցին Իւան կրցաւ ծերուն և կնկան բարեկամութիւնը վաստկիլ և անոնց կարևոր պէտքերը ծառայել. գիւղի մը հրամանատարի պէտք եղած խոհարարութեան արուեստը գիտէր. ախորժելի ֆիլաֆէն[1] կը շինէր, վարունգ կ՚աղէջքէր, և սովորցուցած էր պանդոկապետներուն այս ազգի հաճոյքներն, որոնք խրենց տնտեսական պիտոյքը կը ծառայէին:

Աւելի ևս վստահութիւնն ստանալու համար ծառայութիւններ կ՚ընէր. ամէն օր նորանոր գիւտեր մտածելով զիրենք զուարճացնելու: Իբրահիմ շատ կ՚ախորժէր անոր խաղալիք պէտպար խաղալուն: Այսպէս գեղին բնակիչքը առտուան կու գային անոնց, Իւանը շղթաներէն կ՚արձկէին և պարել կու տային, որ միշտ յաջողութեամբ կը կատարէր, ամէն անգամուն ալ ծիծաղաշարժ ոստում մը աւելցնելով: Այսպէս շարունակելով գեղին մէջ պտըտելու ազատութիւն ստացաւ. պտըտելու ժամանակ իրեն ծառայութիւններէն շարժած տղայոց բազմութիւն մը ետևէն կ՚երթար. որովհետև արդէն թաթարերէն կը հասկընար, երկրին լեզուին ալ դիւրաւ վարժեցաւ, թաթարերէնի շատ մերձաւոր լեզու ըլլալուն համար: Հրամանատարին ալ շատ անգամ կը բանադատուէր իր ծա-

1. Բրնձոյ ըմպելի մը. ալիւրով շինած անտակ մը գարեջուր:

տղայքն հեռու առնելի երգեր երգել և կի-
թառ զարնել այս վայրենի ժողովուրդը
զուարճացնելու համար։ Նախկնում ալ
ձեռքին շղթան կ'արձկէին երբոր կը
թանապատէին չալելու, բայց կնիկը ի-
մանալով որ երբեմն շղթայով ալ կը
չալէ իր ձանձրութիւնը փարատելու
համար, ալ այն շնորհքն ալ չըրին, և
դժբաղդ երաժիշտը շատ զզուաց իր
հանճարը անոնց յայտնի ընելուն հա-
մար։ Չեր գիտեր այն ատեն որ այն
կիթառը օր մը իրեն ազատութեանը
գործիք պիտի ըլլար։

Այս անձկալի ազատութիւնը ձեռք
բերելու համար երկու գերիները հա-
զար հնարք կը մտածէին, որոնց ամե-
նուն ալ գործադրութիւնը դժուարին
էր։ Իրենց հոն հասնելէն 'ի վեր ան-
ցածքը կարգաւ ամէն գիշեր մարդ մը
կը խրկէին հսկողութիւնը աւելցնելու
համար։ Կամաց կամաց այս նախազգու-
շութիւնը վերցուեցաւ։ Շատ անգամ
գիշերուան պահապանը չէր գար, կի-
նիկն ու տղան մօտիկ խուց մը կը պառ-
կէին և ծեր Մարտիրոսը միայն կը մնար
անոնց քով, բայց խնամքով կը պահէր
շղթաներուն բանալին, և ամենափոք-
րիկ շշուկէ մ'ալ կ'արթննար։ Որն
որ աւելի խստութիւններ կը ցուցնէին
գերիին, իբրև թէ նամակին պատաս-
խանը կ'ուշանար գալու։ Ջեչէնները
շատ անգամ կ'երթային բանտը զինքը
թշնամանելու և կը սպառնային որ ա-
ւելի խստութիւններ կ'ընեն։ Երբեմն
երբեմն կերակուր կը զլէին, անգամ
մ'ալ սաստիկ ցաւեցաւ տեսնելով որ
Մէհմէտը անգթաբար կը ծեծէին իրեն
քանի մը զղեար բերելուն համար։

Պռաքամպայէն այս գտնուած տա-
տանելի վիճակին մէջ զարմանալի բան
մ'էր որ զինքը չարչարողներն իրեն վրայ
համակրութիւնք ունէին, և պատկառանք
մը կ'ազդէր անոնց։ Անշուշտ այս բար-
բարոսները որ շարունակ զինքը կը չար-
չարէին, կու գային նաև երբեմն իրեն
խորհուրդ հարցնելու և դատաստան
կտրել տալու իրենց կռիւներուն։ Այն
այլ և այլ խնդրոց մէջ զորոնք իրեն
դատել տուեր էին, հետևեալը հե-
տաքրքրական է իրեն եղանակաւորութեանը
համար։

Այս մարդիկներէն մէկը հինգ բաղ-
մինց առ ու նշանակալից մը յանձնած էր
ընկերին, որ մեռնելու հավիտ մը կ'եր-
թար, հոն մէկու մը ձեռքը հասցնելու։
Այս առանդին ձին ճամբան կը սատ-
կի, մարդը միայնը կը դնէ որ իրա-
ւունք ունի այն հինգ բուպլին պահե-
լու, ըրած կորուստը փոխարէն։ Այս
կովկասայնոց վայրել իրաւունքը առա-
կին տիրոջ բանին չեկաւ, և ճա-
նապարհորդին դարձին, գեղին մէջ
մեծ շփոթութիւն մը ելաւ։ Այս եր-
կու մարդիկը չորս կողմերնին իրենց
ազգականներն և բարեկամները ժո-
ղուած, վէճին ծայրը արիւնհեղու-
թեան պիտի երթար, թէ որ ցեղա-
պետները տարապ տեղը հանդարտե-
ցնելու աշխատելէն ետև չպարտաւորէին
զիրենք այս խնդիրը գերիին դատաս-
տանին յանձնելու։ Գեղին բոլոր բնա-
կիչները աղաղակաւ անոր տունը գնա-
ցին, այս ծաղրելի դատին վերջը փու-
թով տեսնելու։ Պռաքամպան բանտէն
հանեցին և տանը տանիքէն տեղ ծա-
ռայող վերնայարկին վրայ տարին։

Կովկասեան ձորերուն բնակարան-
ներէն շատերը մասամբ մը հողուն մէջ
փորուած են և գետնէն երեք չորս
ոտք միայն բարձր կ'ըլլան, տանիքնին
հորիզոնական դիրքով շինուած և կա-
ւային ծեծուած հողով մը ծածկուած
են. բնակիչները, մանաւանդ կանայք՝
արևու մտնելէն ետև անոնց վրայ
հանգստանալու կ'ելլեն, և տաք եղա-
նակներուն ալ բոլոր գիշերը հոն կ'անց-
ցնեն։

Երբոր Պռաքամպա տանիքէն վրայ
տեսնուեցաւ, խորին լռութիւն մը տի-
րեց։ Զարմանալի տեսարան մը եղած
պիտի ըլլայ այն նորօրինակ դատա-
ստանական ատեանը, որուն կատարի
դատախազները արձանակներով և
դաշնակներով իրենց դատը կը յանձ-
նէին՝ շղթայակապ, անօթութենէ և
թշուառութենէ կիսամեռ դատաւորի

Ի՛ ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 12 — 1862 — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1

ՀԱՑԱԴԻՐ

Քաղոց ԺԷ — Դեկտեմբերի 25 (14)[1]

Շուշան-Վարդենի.

Տարուոյն վերջի օրերն է. եղանակն տխուր, ժամանակն խաւարին. Թուխամած Թմրեալ բնութեան վրայ տարածուած համասփիւռ ձիւնակէն՝ լոյս չի ծագեր, մխիթարութիւն չենըներ. Ձըմեռն՝ միշտ ցուրտ, սառն՝ միշտ սոսկումն կ'ազդէ. իսկ այն այսահար սօսափիւնն, այն մոլեգին մրրիկն զոր կու լսես կէս գիշերուան խորէն, ճարճատեալ ծառոց կարկամ գրկերէն, և քարանձաւաց բքալից բերաններէն, մարդուս՝ ինչուան ոսկորները կու սարսռացնէ։ Այսպիսի ատեն տաքուկ անկողին մը, վառած Թոնրի մը անկիւն, արծարծուն կրակարանի մը եզերք, ճնշ քաղցր են, ոչ միայն ծուլից՝ այլ և զօրն աշխատող բանուորի մը, համեստ բարեկամաց, կամ մենասէր իմաստասիրաց։ Քաղցր է քեզի այլ, Հայկակ, յառաջ քան մրափիդ մոռացութեան ճամբան բռնելը, քանի մը ժամ ճաթռտող խարուկիդ լուսովը՝ հայրենեացդ հին դիպուածները հետաքննել, և այդ մեռած փայտերէն նոր կենդանութիւն հանող կրակիդ պէս՝ մարած անցքերէ և մեռած անձերէ՝ կենդանի կրքեր արթնցընել։.. Երանի՜ անոնց, որ թէ և աղքատիկ, թէ և ցօղունապատ խրճիթի մէջ, կամ կիսաթաղ հողէ տանեաց տակ, դեռ խոր խորշիկ մը, բուխերիկ մը ունին, որոյ մէջ քանի մը տաշեղով տաքութիւն և լոյս կու պահեն, և անով իրենց նմանեաց երեսը կու տեսնեն. ծխանին ծակէն արձը-

1. Այս հայրապետի յիշատակս նշանակուի 'ի 17 քաղոց ամսոյ, որ է դեկտ. 25, բայց գործոյն համընթաց տարին (473-5) Հայոց շարժական տոմարով քաղոցի 17ն համեմատի 'ի 14 դեկտ.։

կած ծուխն՝ նաև գիշերուան և քնոյ խորութեան մէջ, կ՚իմայընէ հազիւ հանդիպող կամ մոլորած անցորդի մը՝ թէ այն մեռելատիպ հողի քարի խառուի ձևան տակ այլ՝ կենդանութեան կէտ մը, ընտանութեան բոյն մը կայ։ . . . Ո՛հ, ի՜նչ դժնդակ է այն տեղն, ուր ծխան չի ծխեր․ ի՜նչ խղճալի անձ, որ այսպիսի եղանակի և ժամանակի մէջ՝ բնութեան ամենայն սաստից և արհաւրաց մէջ, սառի և սարսուռի մէջ պատած պաշարուած բռնուած ըլլայ․ ուր ոչ միայն այդ չարիքն, այլ և չարիքներէն ազատելուն ճար ու յոյս չըլլան․ — և մանաւանդ, մանաւանդ եթէ մէկն բռնի և անպարտ դատապարտուած ըլլայ այդպիսի, և քան զայդ աւելի զըրկմանց, կրից և ցաւոց։ . . . Հայկակ, հոս անտարբեր կալ մնալ չըլլար․ այս յիշատակիս՝ ցուրտն և սարսուռն ամէն պատ ճաթեցընելով ներս կու մտնէ․ կրակդ կ՚անցնի, ծուխդ կու ցնդի, սիրտդ կու սոսկայ․․։ Ե՛լ, ել խրճթէդ, մոռցի՛ր ձմեռ խաւար․ հայրենական հոգւոյ հրեղէն վերարկուն ձգէ վրադ, թող կրակիկդ, և հասարակ գիշերուան խօլաշունչ մրրկին մէջ՝ անկէ սուր ել թռի՛ր։ Արթա՛մք, մէկ շնչով անցնինք սառնապատ սարեր ու ձորեր․ երթա՛մք՝ ուր որ ցրտին, միայնութեան, ամայութեան, և ահեղութեան երևոյթ կայ, վիշտք և կիրք կան։ Արթա՛մք, ուր այսօրուան Հայադիր յիշատակն յափըշտակէ զմեզ․ մեր հայրենեաց հիւսիսագոյն սահմանները․ ուր հսկայաձև երկայնաշար Կովկասու լեռնագօտեաց դիմաց՝ իբրև զուգահեռակ կամ հակապար անոնց, աւելի ցած և աւելի կտրտած լեռնագօտի մը կու ձգուի ընդ հարաւակողմն․ զոր [illegible] կամ [illegible] կ՚անուանէ աշխարհագիրն․ և որ շատ հեղ հին Հայոց և Վրաց սահմանապարիսպն եղած է․ բայց շատ հեղ այլ Հայք անցնելով այդ պարիսպէն՝ տիրած և բնակած են անոր դէպ հիւսիս տարածած գեղեցիկ ձորագաւտերուն․ որոց մէջ մեծի գետոյն Կուրի հայաբուխ օժանդակներն զեռալով՝ քաջաբոյս փորակներ և ձորակներ կու ձևւացընեն։ Նոյնց վրայ կ՚իշխեր թագապատիւ նախարար մի, անուանեալ, Բդեաշխ Գուգարաց․ վասն զի այս հին և մութ նահապետական անուամբ կոչուէր այդ Վրաց և Հայոց մէջ տարածուած բազմալեռ բազմաձոր բազմալիճ բազմագետ աշխարհն․ որոյ և յետին գաւառքն, յարևելեան կողմն, կոչուէին Կողբոփոր, Ծոբոփոր, Ձորոփոր։ Այս երեք փորակաց անմիջապէս յարևմտից հիւսիսախառն կից փորակ մ՚ այլ կայ, զոր շատ պատմիչ և աշխարհագիր թողեր է անծանօթ․ այն է Բողնոփոր․ և սակայն ամենէն աւելի ծանօթ ըլլալու իրաւունք ունէր այս գաւառակս․ որովհետև այսոր մէջ է, իր հարաւային ծայրը և յեզր դաշտին Վրաց, և փսոնց հիմկու մայրաքաղաքին՝ Տփխեաց՝ դիմաց, իբրև կիսաւուր ճամբով միայն հեռու՝ Գուգարաց բդեշխին մայրաքաղաքն՝ Ցուրտաւ, նոյնպէս գրեթէ բոլորովին մոռացեալ, եթէ չյիշեցնէ զնա ձորագնաց գետակ մը՝ Ցուրտաւէթ կոչմամբ, և խառնուի հարաւային Հայակովկաս լեռներէն իջած վտակին հետ, որ իր բնիկ գաւառին անունը կու պահէ (Բողնեաց գետ) հիմա Բոլորչայ կոչուելով։ Իսկ այդ բդեշխաց աթոռ հին և շէն քաղաքն՝ հազար տարիէ վեր գիւղացեալ՝ Գոլլինջ կոչի, հնագոյն անուամբ և աւանդութեամբ մը․ վասն զի այդ տեղը՝ կ՚ըսեն, շինած է Քաղ անուն եղբօրորդին Հայկայ․ որոյ անուամբ երբեմն գետն այլ Գոլլինաւէթ կոչուի։ Այս շէնս կամ քաղաքս, ինչպէս կու տեսնես, Բողնոփորի հարաւային ցածագոյն ծայրը շինած է․ իսկ գաւառին բարձրագոյն լեռնասահման ծայրը, հիմկու մացառախիտ և պղնձահատ Ալավերդ լերանց ստորոտը, Նողոսաւրեաց աւերականաց մօտ՝ ամուր և աւեր շէնք մը կայ, որ նոյնպէս Թորգոմայ սերնդին թոռանցմէ շինուած կ՚երևի, քան թէ ՚ի Ճենազնեայ Օրբելեանց, և կոչուի ինչուան հիմա ՈՐԲԷԹ, թերևս յանուն Օփար նահապետի մը կամ Օփարք ցեղի մը․ որոյ հին բնակարան և

տաստան եղած կղնոյ ըլլալ. և յետոյ տեղւոյն բարձրութեան և դժարութեան համար թողուած՝ և պահուած իբրև ամուր և անմատոյց բերդ, պատսպարան և տեղի ապաւինի գաւառին, կամ արգելարան բանտի խստիւ պահելի անձանց։

Մեր քննութեան առենն այլ, ասկէ իբրև 1400 տարի առաջ, այս պահուած քաշուած մթին և խոժոռ կերպարանքը կ'ընծայէ Աւփրէթ. եւս առաւել այս եղանակիս և այս պահուս։ Գարունն, այն աստուածային երկրասփիւռ ծիծաղն, գարունն և ամառն որ Աղնեաց փորակը ծաղկազուարճ բուսաբուխ վիճակ մը դարձընեն՝ անոր պայծառ ալեաց մատուսակութեամբն, Աւփրեթայ բերդին եզերքն այլ չեն մնամար հասարակաց երկրի պարգևէն. մինչուան բանտերուն պատերուն վրայ այլ կու բուսնի կու բացուի ուրախութեան և անմեղութեան նշանակն՝ ծաղիկ. և մարդուս սրտի ծաղիկն՝ գթութիւնն, ո՜հ, գթութիւն չի բուսնիր, չի բղխեր բանտարգաց կրրծքէն, որ մինչ այդ պատերէն ներս. ուր ոչ միայն ստոյգ արդարութեան դատապարտածն, այլ երբեմն (չըսեմք շատ հեղ) նաև անպարտն արգելեալ, զուրկ 'ի լուսոյ և 'ի յուսոյ աշխարհի՝ տառապի, տուայտի, մեռնի.... Այս գիշեր, Հայկակ, դու այդ նիւթական անչար բնութեան պարգևիկն այլ չես գտներ հոս. ամէն բան չորցեր, սառեր անցեր է. և եթէ ըստ բաղդիդ՝ գլխուդ վերև թափառած սև մռուրներն պատռտելով, բանան քանի մը վայրկեան գալկահար և դողդոջուն լուսնի մը երես, ահա տեսածդ ամայի ցուրտ սառած անապատ մ'է։ Իեօք և Իեալվար լերանց կոշտ կռնակներուն վրայ կան քանի մը կանաչ բուսած մշայք և եղևինք այլ. այլ այս առհասարակ տարածեալ ձեան տակ կամ մէջ, դողդոջուն ու անփախուստ շուքերու պէս կու ծփան ծառերն, և այդ պաղ պախրցոյն թևերուն տակ՝ իբրև վզէն բռնուած կենդանիք՝ սուր ու խայթող ձայներ ձիչեր կու հանեն. միայնակ երգ և երաժշտութիւն հիւսիսային հովկետին՝ այս եղանակիս, այս տեղւոյս. եթէ յանկարծ ջատուկ պառաւի մը վայելու նման սուր ձայն մ' այլ չիփրեթի դիմացի բերդին քարէ պահապանի նման բարձրացեալ աշտարակին գագաթէն. որոյ վերին պատուհանին խորշը դարած տափագլուխ լայներես փետրափուշ բուիճակն՝ ապակենման մեծակլոր աչքերը յաջուձախ սահեցընելով, կորուկախ քթովը՝ ձմերական խոր հանդարտութեան մէջ անգամ անհանդարտ և անկուշտ, բանտապանին կամ բռնաւորին նման կարծես կու սրդողի ամէն օտար կենդանեաց, որ չի խռովէն իր աւերակաց տէրութիւնը, չարգելուն իր որսերը։ Այլ ահա, երբ լուսնին ճաթռտած ճառագայթներն այլ քաշուին, անհեղեղ բերդն, բարձրահայեաց բուրգն աներևոյթ կ'ըլլան, բուին վայն ու վույն աւելի կու զօրանայ։ Արտաքինէն կրնաս դու գուշակել Աւփրեթայ ներքին երևոյթն այլ, պատերուն թանձրութիւնը, սրահներուն, սենեակներուն կամ խորշերուն նեղութիւնը, և տեղ տեղ բարձրէն բացած ծակերուն պզտիկութիւնը. ուսկից ոչ երբեք արտաքսաց մաքուր օդ մը և պայծառ լոյս մը կ'իջնեն, այլ մրրախառն բան մը, այնչափ՝ որ կարենայ արգելական մը դեռ շնչել, և հառաչանքները անկէց դուրս արձըկել ինչուան ուր որ հասնի. և փոխարէն՝ դըրսէն ընդունել բուիճակին վայիւնը, հիւսիսին սօսափիւնը, և երբեմն հեռաւոր ձորերէն իջած ջրերուն հանդարտընթաց սահանաց կարկաջանքը. — հառաչանք հովու և ջրոյ, — 'ի պատասխան հառաչանաց հրացեալ և հալեալ սրտի բանտարկելոյն։...

Այժմ արդեօք հիմակ այլ մէկ մը, այսպիսի դժնդակ եղանակի մէջ, այսպիսի դժնդակագոյն տեղ մը արգիլուած. մինչդեռ քաղաքական և կրօնական եղանակք՝ փոխանակ բնութեան՝ մխիթարեն զմարդիկ, Նոր տարւոյ յուսով և Քրիստոսի Աստուծոյ ծննդեան տօնից հրաշափառութեամբ։ — Քանի

մը մղոն ճամբայ, ձորակ մը, ամայի դաշտակ մը, պատ մը միայն՝ անանց անկոխ արգելք կանգներ է ընդ մէջ աշխարհի, կենակցութեան, և ընդ մէջ բանտարկելոյն. ամենայն ինչ ոչ միայն տխուր, այլ և անփոփոխ է անոր չորս դին, բաց 'ի մտքէն. եթէ դեռ զօրաւոր սիրտ մը կարենայ նուաճել զտխրութիւնը, և բանեցընել գլխոյն աստուածատուր ազատութիւնը, որուն կ'ուզէ, բայց չիկրնար արգել ըլլալ անգթագոյն բռնաւորին այլ։... Բայց անցնինք այդ լուռ և խաւար սրահներէն, խորշերէն, գաղտնարաններէն, ուր վրանիս կու թափին ձանձախարիթի նման սևցած սարդի ոստայններ, և պահապաններէն շուտ արթնցող Ճիւաղակերպ ջղջիկներ՝ կաշէկծիծ թևերով սատանի ձագերու պէս պատէ պատ կու զարնուին. բաց յայն սենեկէն միայն, ուր անփոյթ՝ քան անգութ՝ պահապանքն պառկած, փոխանակ անքուն հսկողութեան, խորդալով կու խրտեցընեն իրենց մատնեալ դիմացի արգելականը։ Եթէ այդ մարդկային գազանաց որպիսութիւնը նայելու ըլլաս, կ'իմանաս՝ որ հոս շատ արգելական չկայ, բայց եղողն շատ ըզգուշութեամբ պահուած է իբրև մեծագոյն յանցաւոր և անազատելի մահապարտ մը։... Սիրտ ըրէ, մտիր այդ ծակը, խարխափէ շօշափէ չորս դին. շատ ընդարձակ չէ, քանի մը քայլ է. այլ գիշերուան մթուն չես կարեր բան տեսնել. թէ միջօրէին բարկ արևուն այլ գաս՝ շատ աւելի պիտի չտեսնես. տեսնելու բան այլ չկայ. այդպիսի արգելականի ծակ մը՝ շատ մերկ և պարապ է։ Խե՜ղճ, և ոչ անկողին մը կայ, այլ պզտի խշտիկ մը, որուն վրայ հազիւ նստել կարելի է և ոչ երկայնուկ պառկիլ. ո՜հ, պառկելու ճար այլ չըկայ։... Դու լսես այդ թանձր շղթայից խշքտոցը. անշուշտ ատոնք բանտելոյն ոտքերն կաշկանդած են. ոչ ոտքերն միայն, այլ և այն մարդուս ազատութեան արտաքին զուգակ գործիքն, ձեռքերն այլ. այլ աւելի խղճալի և պժգալի, մարմինն այլ տաձակ չէ, գլուխն այլ ազատ չէ. հանճուխած՝ շան վայել անուր մը՝ վզէն անցած, ամենը կապանօք պատին անդած է. եռապատիկ երկաթով կապկըպած, կատաղի գազանի մը կամ պազանացեալ վիրագի մը նման, երեք անգամ արգելեալ. — Ստո՛յգ է ուրեմն առասպելն, որ ատենօք այս լեռանց դիմաց Կովկասու Էլպրուզայ բարձրագոյն սարերուն գլուխը կու ցուցընէր Պռոմեթևս դիւցազնը, որ երկնուց կրակ գողնալուն ու յերկիր բերելուն համար, չաստուածներէն դատապարտուած կապկըպած լեռանց մերկ կողերուն վրայ ձգուած էր։ Այդպիսի պատուհասի մը արժանի սեպուած կարծուի այս հակակովկաս լեռանց բանտեալն այլ։ Ի՞նչ բարկ կրակ է արդեօք այսոր գողցածն. վասն զի յիրաւի իր ձեռքերն այլ այրած, խարած, խառուած սլխացած կ'երևան. նոյնպէս ոտքերն այլ, և ինչ որ մորթ կ'երևնայ վրան. նաև երեսներն այլ, և ինչուան աչքերն այլ՝ գրեթէ աչքութենէ ելած. երբեմն բարկ արևէ, և վերջը մթէն խանգարած ուռած ցաւած. կարկատուն դէմքն՝ վտտած դեղնցած. չորս դին՝ զզուելի որդեր ճճիներ կու զեռան։ Դիմացը՝ սև ու չոր կտոր մը գարիէ հաց, քովը փառչիկ մը պաղ ջրոյ. այս է իր կենաց սնունդը ամէն Աստուծոյ օր, որչափ այլ ապրի։ Սրայի մաշած զգեստն, եթէ զգեստ այլ կրնայ ըսուիլ, իր վերջակէն յարմար՝ տանջելի, մազախառն հիւսուած մը. աւելի խստակրօն ճգնաւորի հագուստի նման, քան սովորական մահապարտի։... Բայց ո՜վ անտանելի ծանօթութիւն... այս ամէն պժգալի բաներն կու պզտիկնան, ոչինչ կ'երևան, կամ թէ կրկին կու մեծնան, սաստկանան լեռնանան, մինչև յերկինս բարձրանան, երբոր հաւատաս, Հայկակ, թէ այդ չարաչար բանտարկեալ մահապարտդ՝ սովորական յանցաւորաց սեռէն չէ, այլ կին մարդ է։...

Անշուշտ երկուքին մէկն, կամ դա՝ պատմութեանց մէջ չիլսուած եղեռնաւոր անզգամ, դեղից սպանիչ, քաղաքայրեաց, աշխարհակործան կին մը

ըլլայ. կամ՝ առոր բանտոյն այլ աւելի եղեռնաւոր անզգայ գազան բնաւոր մը.... Այ՜ն մը. ասա՜նկ ատեն, այսպիսի տեղ, այսպիսի վիճակի մէջ... Անշուշտ սիրտ չէս ըներ, Հայկակ, այս պատմութիւնս քուրերուդ պատմելու. կամ սիրտ չեն ըներ անոնք լսելու և աչք մը տալու այսպիսի բնակիչ անձի մը վրայ. քեզի անգամ ծանր է՝ քու մօրդ զուգակիրը՝ թէ և յանցաւոր, ամենայանց ըլլայ, այդ երկաթներուն մէջ կարկամած տեսնել: Հապա որքան աւելի զզալի, կսկծալի և սոսկալի պիտի երևի այդ պատկերդ, եթէ դիմացը ուրիշ պատկեր մ'այլ ըլլար՝ աշխարհիս (չեմ ըսեր զեղծ ու շփացած, այլ և) օրինաւոր բարեկեցիկ վայելուչ փառաւոր տիկնոջ մը: Պէտք է արդեօք այդ պատկերն այլ փնտռել: — Այո. հոս ոչ մարդահաճութիւն և ոչ անձնահաճութիւն, այլ բարոյական հարկ և պարտք մը կայ զայն այլ տեսնելու. պէտք է վայրկեան մը բանտէն դուրս ելնենք, որ բանտին մէջինը լաւագոյն ճանչնամք:

Շատ հեռու չեմ տանիր զքեզ, Հայկակ. հազիւ ճաշաժամու մը ճամբայ. այս Ողնոյ-փորակէս դուրս չէ, այլ նոյն իսկ անոր շինագլուխն, Նախայիշեալն Յուրտաւ, մայրաքաղաք բդեշխին Գուգարաց: Անշուշտ մէկէն գուշակես թէ դիմացդ ելնելիքն պիտի ըլլայ բդեշխուհին: Յիրաւի, անկէ զատ չէ. և գիտնալու ես որ այս տեղի բդեշխուհիս, թագուհիէ շատ պակաս չէ: Հայոց մեծ թագաւորութեան տակ քանի չափ նախարարներ կային, մէկ մէկ փոքր աշխարհներու շատ ազատօրէն կառավարք. ասոնցմէ չորսն աւելի շատ ազատ և գրեթէ անկախք էին. ասոնք էին Բդեշխք, որ երբեմն թագաւորք այլ կ'ըսուէին, և որոց մէկն հոս Հայաստանի հիւսիսակողման սահմանակալ կամ աշխարհապահն էր՝ Գուգարաց նախարարն որ և Վրաց Բդեշխ կ'ըսուէր, և երբեմն բուն ազատ Վրաց թագաւորէն աւելի զօրաւոր և աւելի ընդարձակ երկիր ունէր, և անոր վրայ այլ իշխանութիւն բանեցնէր՝. Հայոց թագաւորին կողմանէ: Արդ յայտ է որ բոլոր հիւսիսային կամ կովկասային ժողովրդոց առջև Գուգարաց բդեշխն՝ մեծազօր մեծափառ իշխան և տէր մը ճանաչուէր. խաղաղութեան ատեն 18 կամ 20000 զօրաց հրամանատար էր. անոր համեմատ առատ եկամուտ այլ ունէր երկրէն. մէկ մը անոր ընդարձակութեան և բերքերուն համար, բաւական տափարակ և ցած դաշտեր ունենալովն, և աղէկ փայտի անտառներ, ու մանաւանդ պղղինձի և ուրիշ մետաղաց հանքեր. մէկ մ'այլ Ալանաց-Դռան ճամբուն հարաւային պահակը՝ իր իշխանութեան տակն ըլլալով, որ էր սովորական ճամբայ Հայաստանէն և արևմտեան Ասիայէն 'ի Կովկաս գնացողաց և անկէ հոս եկողաց. այս երթևեկս և մանաւանդ վաճառաց ելումուտքն՝ շատ շահաւոր էր Գուգարաց տիրոջ: Այսպիսի դրութեամբ՝ հարկ է որ իր դշխոյն այլ հիւսիսային տիկնայց մէջ թագափայլ և մեծափառ նազէր: Այլ եթէ այլ դշխոյք միայն այսպիսի բարձր գահու մը վրայ ըլլալովն այլ կըրնային փայլել, հիմակուան բդեշխուհին իրմէ առաջիններէն անուանի, աւելի բարձրագոյն փայլէր իր անձնական ձրիւքը, որով կայսերաց գահոյքն անգամ կըրնար պայծառացնել. վասն զի էր թոռնադստրիկ մեծի Պարթևին և սուրբ քահանայապետին Սահակայ, և դուստր Մեծին Վարդանայ ՎԱՐԴՈՒՀԻՆ-ՇՈՒՇԱՆ. այս երկու պարագլուխ ծաղկանց անուամբ և անոնց շնորհօքը ծանօթացեալ և հռչակեալ. 'ի հօրէն Վարդուհի կամ Վարդանուհի կամ Վարդենի կոչեալ, և 'ի սիրոյ գգուանաց՝ իր մաքուր և պայծառ տեսլեանն համար Շուշանիկ կոչուած, որ և իբր սեփականագոյն անուն մնաց վրան: Շուշանկան շուքն և շնորհքն՝ չէր այնքան հարըստութիւն, Մեծին Մարզպանայ Մամիկոնէից տեառն մէկ հատիկ զաւակ և ժառանգ ըլլալն, կամ Գուգարաց բդեշխի դշխոյ ըլլալն. և ոչ այն-

քան մարմնափայլ գեղեցկութիւնն, ոչ իսկ պարթեւական և մամիկոնեան արեան ազնիւ սերունդն, որքան 'ի հօրմէն և հանւոյն (Սահակադխտոյ) և 'ի մեծ պապէն առած դաստիարակութիւնն, իմաստութիւնն, բարեպաշտութիւնն. միով բանիւ, շնորհքն և օրհնութիւնն՝ որովք արդարև աշխարհիս մէջ մեծ անուն և զարմանք թողլով արիական, դիւցային, աստուածանշոյլ կանանց մէկն ճանչցուեցաւ, և հարկ էր որ իր երկրաւոր տիկնութեան օրերուն այլ փայլէր և ըլլար աստղ և պսակ հիւսիսոյ: Էրկանը Վազգէն բդեշխի՝ ներկայ չեղած ատեն, տիրաբար իշխէր և հրաման տայր աշխարհին, տանը մէջ՝ գերզգօն ազնիւ մայր մ'էր. հասարակաց բարերար և դայեակ. եկեղեցւոյ բարեզարդիչ փայլեցուցիչ, ըստ արժանի 'ի Ս. Սահակայ ժառանգած բարեպաշտութեան, հոգեսիրութեան և հայրենասիրութեանն. որով կարգաւորեց և մնաց Ցուրտաւայ եկեղեցւոյն մէջ հայերէն ժամակարգութիւն, զատ 'ի վրացւոյն. (վասն զի Վրացիք այլ շատ կային հոն, թերևս աւելի քան զՀայս, երկար ատեն Վրաց իշխանութեան տակ ըլլալով երկիրն. անոր համար երկու լեզուով այլ կատարել կու տար պաշտօնը.) և եպիսկոպոսք սիրով հրամանը ընդունելով հարիւրաւոր տարի ետքն այլ՝ իբրև աւանդութիւն և պատուէր մեծ դշխոյին՝ անփոփոխ պահէին: Նա այսպիսի է բդեշխուհին զոր կ'երթամք տեսնելու 'ի Ցուրտաւ. և 'ի հարկէ այսպիսի ձրից և արժանեաց քով՝ շատ ծաղրելի և անգոսնելի պիտի ըլլայ՝ անոր վսեմափայլ կերպարանաց հիանալ, կամ տիկնութեան թագն ու շղարշը, ոսկին, բեհեզն, ծիրանին, գոհար ակունք և մարգարիտները դիտել. բաւական ըլլայ առանց մանր քննելու և համրելու՝ հարևանցի մ'այլ տեսնել զինքը դշխոյական դարպասին մէջ հանդիսական հագուստովը, և բնական նարմանազուկ շարժուածքովը. կարծես՝ շնորհք, հեզութիւն և վսեմութիւն իրար խառնուած զինքը զանգեր զարդեր են. և այդ ամենայն փառքերէ վեր ելնելու կու շարժէ մանտրուքայլ ոտքերը, որպէս թէ իր բուն գահոյքն՝ աստեղաց կամ արևու մօտ խորանի մէջ կանգնած ըլլայ:—

Հիմա կրնամք, Հայկակ, այս Գուգարաց բդեշխուհին, իր տիկնաբար կոխած չեմէն շարժել ու փոխադրել վայրկեան մը Սեփրեթայ զնդանին մէջ. և հասկընալ՝ թէ ինչ է վեհ վըսեմ գեղեցիկ բարեկիրթ բարեպաշտ զաւակամայր կին մը, և ինչ է այդ մեր նախ տեսած, երեքերկաթեան կապած, մաշած մարած պառաւն. որոյ՝ կին անգամ ըսել դժար կու գայ: Թերևս պարտիզափայլ շուշանին և ձմեռը անասնոց խար տրուած չոր ծաղկին մէջ, այնքան աննմանութիւն չըլլայ, որքան այս երկու կերպարանաց մէջ. անմոտենալի վիհ մը կ'երևայ մէջերնին:... Այլ սակայն.— սակայն, ինչ չի կըրնար ընել մարդուս հոգին. այն մեծ և անմահ զօրութիւնն, որ բարութեամբ կրնայ բարձրանալ մինչև յԱստուած, և չարին հետևելով ինչուան սատանայի գործակից ըլլալ: Այս երկու հակառակ կերպով հոս այլ մեզի աննման անմօտենալի անկարծելի երեւցածն՝ կրնայ ըլլալ. և արդէն եղած է, և մեր ուզածէն և չուզածէն աւելին այլ: — Սեփրեթայ շղթայեալ վշտակիրն և Գուգարաց շնորհաշուք դշխոյն՝ Շուշանիկ, անբաժանելի մի և նոյն անձն է...: Մեծին Վարդանայ մէկհատիկ դուստրն, Վազգենի կինն, Վրաց բդեշխուհին, այն աննման Շուշանիկն է՝ որ վեց տարիէ վեր այս ահեղ և դժնդակ տեղւոյս և շղթայից մէջ դատապարտուած է 'ի տանջանս և 'ի մահ:... Ով ափշութիւն, ով սոսկումն, ինչ փոփոխութիւն, տէր Աստուած: Այլ ինչպէս. ինչո՞ւ: — Արդեօք այդ մեծահոգի մեծաշնորհ կինն՝ իր և հասարակաց նախանձոր պէս խաբուելով, աստուածային պատուիրանին անհնազանդ՝ վռնտուեցաւ իր դրախտանման դարպասէն. թէ արդեօք երկնային զօրութեանց պա-

բաղդակից Լուսնեկին պէս հայրատեացեալ՝ ուզեց Բարձրելոյն աթոռն ելնել, և զարնուելով անոր կայծակէն՝ գլորեցաւ ընկաւ 'ի խաւար և յօտարութիւն:... Ծիւրեալ է և անհաւն կ'երևայ կերպարանաց փոփոխութիւնն, սակայն այգ մաշուած դիմաց վրայ ամբարտաւանութեան և մեղաց հետք չեն երևար. շատ հեռի են չարութեան շուքերն անգամ՝ այն հեզութեամբ և առաքինի արտմութեամբ խորացեալ խորշամեալ երեսներէն. Նուաղեալ և ցամաքեալ աչքերէն՝ դեռ գթութիւն և ողորմութիւն կու կաթէ. խարշած շրթանց մէջ դեռ շնորհք կու ժպտին լռիկ. անթագ անպատիւ Ճաղատ Ճակտին վրայ դեռ անարուեստ զօրութեամբ մը գրուած կ'երևայ՝ թէ սա դշխոյ է արժանաւոր. Նեղ բանտին մէջի մէկ հատիկ գործարանն՝ աղօթանոց մը, անոր վրայ երկու գրքոյկք՝ աղօթամատոյց մը և Ս. Սահակայ աստուածաշօշափ մատներով գրուած աւետարանիկ մը, և այս երկուքին մէջ կանգնած խաչափայտ մ' կու վկայեն, թէ աստուածարեալ հոգի մը կայ այգ պատերէն աւելի՝ մարմնով բանտուած անձին մէջ. որուն հանդարտութիւնն, սենեկին խաղաղութիւնն, և գրեթէ որդանց մէջ անգամ զգալի անուշահոտութիւն մը, շատ համարձակ վկայեն, թէ դա ոչ միայն իր անուան շնորհն պահած է, այլ և աւելցած. անպարտ է այդ դատապարտեալը, անարատ է տառապեալը, սուրբ է Սփրեթայ բանտարկեալն, հրեշտակաշնորհ է ՇՈՒՇԱՆԻԿ, և անօրինակ երևոյթ մ'է մեր տեսածն հոս:....

Ո՞վ է ուրեմն պարտաւորն. ո՞վ այն ողբանդակ յանցաւորն, այն ապառաժ բանաւորն, այն մարդադաւաճանն՝ որ յայս վիճակ հասուց զսա: — Վազգէն. — Վրաց բդեշխն, նոյն իսկ ՝կենակիցն, անձնուէրն Շուշանկան:.... Անշուշտ կամ խելագար կամ դիւահար պիտի ըլլայ՝ որ այդ գործը ըրած ըլլայ. կամ դժոխական ատելութեամբ մը մխուած՝ որ զմարդ մոլորցընէ չար քան զդեւ ու զդեւ: — Ընթա՛ս Շուշանկան. երջանիկ ժամանակ մը ծնաւ, իր հօր Վարդանայ ամենայն փառաց մէջ և հօրապապուն Սահակայ աստուածպետական գահակալութեան ատեն. սակայն թշուառ դարու դշխոյ եղաւ: Հայաստանի վիճակին ամենէն պայծառ միջոցին, Հայոց թագին փառափայլ արևն խաւարեցաւ, վերցաւ թագաւորութիւն ցեղին Տրդատայ և քահանայապետութիւն Ս. Գրիգորի. Հայաստան տակն ու վրայ եղաւ, Պարսք ջանալով զՀայս կրակապաշտ ընել՝ երկայն տարիներէ վեր լռած հալածանքն նորէն բորբոքեցին. Հայք բանիւ և փաստիւ չկարենալով համոզել զամպարիշտն Յազկերտ՝ աշխարհօրէն պատերազմաւ ուզեցին դէմ կենալ զինուց բռնութեան. միջերնին երկպառակութիւն ընկաւ, կէսն կաշառուած 'ի Պարսից և մոգութեան հաւանած՝ արգելք եղան յաջողութեան պատերազմին և ազատութեան. Վարդան՝ հայրն Շուշանկան գլուխ մէկ այլոց՝ հայրենեաց ուխտապահ մասին՝ ընկաւ փառօք և սրբութեամբ մեծ Ճակատամարտին մէջ. իրեն հոգւոյն և զօրութեան յաջորդ մը չգըտնուեցաւ շուտով: Իշխանաց և ցեղապետաց ոմանք փախստեամբ և թաքստեամբ ծածկուեցան. ոմանք զէնքով պաշտպանել ջանային իրենց ամրոցներ. շատոնք այլ 'ի Պարսից ձեռքն ընկած խաբէութեամբ՝ բանտեցան յօտարութեան. և ոչ սակաւք՝ դժբաղդաբար՝ սիրելով զփառս և զվայելս աշխարհի՝ քան զհանդերձեալ յոյսն, հաւանեցան կամայ կամ ակամայ մոգութեան և կրակապաշտից. և քրիստոնէութեան փոխանակ՝ արևու և մոխրի պաշտօնը յանձն առին: Որոցմէ այլ աւելի զըզուելով ուխտապահքն, ոչ միայն արք, այլ և կանայք, փափկասուն տիկնայք, իբրև նորէն կնքուելով 'ի Քրիստոս՝ հաստատեցին ուխտ դրին մինչև իսպառ համբերել, նեղիլ, տառապիլ և չուրանալ զսուրբ հաւատս Յիսուսի, չմարել Լուսաւորչին ջահը՝ պիղծ մոխրախայծ խանձողաց դիմաց:

Այս ատքի երկու դասուց մէկմէկ պարագլուխ կլման սեպուհիլ Պռուզա-րայց բդեշխն և իր դշխոյն. Վազգէն վասակեանման ուրացողաց, աւերողաց, հայրենատեաց, քրիստոսատեաց ա-նարի արանց. Շուշանիկ Շամա-նեայ-նման մեծաջանաւոր մեծահոգի հայրենասէր աստուածասէր այրասիրտ կանանց. որք "Մոռացան զկանացի „տկարութիւն, և եղեն արուք առա-„քինիք 'ի հոգևոր պատերազմին... „ոչ միայն յաղթեն մխիթարեալ կայ-„ին առ աներևոյթ զօրութիւն յուսոյն „յաւիտենից, այլ և մարմնոյ նեղու-„թեամբք առաւել ևս բարձին զբեռն „ծանրութեան... Եւ ինչ յիշեցին „ամենևին զանուն փափկութեան մայ-„րենի ազատութեանն, այլ իբրև մար-„դիկ՝ որ վշտամբերք լեալ իցեն անդըս-„տին 'ի շինական սովորութեանցն „տանջելով վարեալ զկեանս աշխար-„հիս, անդրագոյնք ևս քան զնոսա „յանձն առին զհամբերութիւն վըշ-„տաց։... Նմարիւն Ճպռանց նմանե-„ցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ ա-„ռանց կերակրանաց կեան, և կենդա-„նի են միայն զօդն ծծելով, զանմար-„մնոյն բերեն զնմանութիւն„։[1]

Այսպիսիք էին այն ժամանակի ուխ-տապահքն Տիկնայք [illegible] Հայոց աշ-խարհին, որպէս ականատես սուրբ պատ-միչն նկարագրէ։ Այլ ինչ արդեօք պիտի ըսէիր. ինչ մեղրեղէն թէ հրե-ղէն գրչով պիտի գրէիր, ով անուշակ Եղիշէ, եթէ լսէիր, եթէ տեսնէիր՝ այդ տիկնաց տիկինը, այն քո և մեր դիւցազին՝ Վարդանայ, (որոյ նախ զէն-քերը կրելու պատիւը ունեցար, յե-տոյ փառքը գրելու) Վարդենի դստրիկը Շուշան, այսպէս քան զամէն կին և այր՝ այդ հալածանաց պարագային մէջ՝ սաստկապէս տանջեալ և հրաշափա-ռապէս հանդիսացեալ։

Եթէ կանացի մարմին մը քան զայդ աւելի կարուկ տանջանքներ կրած է, գուցէ աւելի երկար ատեն չէ կրած. թերևս ոչ ոք այլ աւելի և պէսպէս զրկանք և սրտակտուր կիրք տղեկաց դը-թոյ և հոգւոյ վշտաց։ Անշուշտ այդ սեռին վեհագոյն մեծուհեաց առաջին դասեն է Շուշանիկ. երբ նկատենք զնա յետ սրբութեամբ տիկնութեան կենաց՝ ուրացողի մը կին գտուիլ, թերևս և մայր ուրացող որդւոց. այս բանս իրեն հազար մահէ դառնագոյն էր. և բովանդակ այն միջոց ժամա-նակն՝ յոր անարժան դժնիկ էրիկն՝ Վազգէն՝ 'ի դուռն Պարսից էր գացեր, հօգայր, հալէր կասկածելով անոր ը-նելիք չարեն. թէ անոր՝ և թէ իր զա-ւակաց, իրեք մանչ և մէկ դստեր հոգ-ւոյն վտանգը մտածելով։ Նոր համար երբ մէկն իրեն աւետիս տուաւ, թէ էրիկդ դարձեր 'ի Պարսից՝ ողջ առողջ կու հասնի իր աթոռը, առաջին հարց-մունքն եղաւ. թէ հոգին ինչպէս է, ողջ է... Դժուարանելի, և աւելի դժուարալուր պատասխան. ասաց. Վազգէն հիւանդ, օրհասական, մե-ռած է հոգւով. զի "Ի դուռն արքունի „երթեալ՝ ուրացաւ զքրիստոնէութիւն, „և եղեալ ընդ պարսկական օրինօքն՝ „'ի կամաց և ոչ 'ի հարկէ և 'ի բռնու-„թենէ... վասն ըղձի և անառակ վա-„րուցն... երկիր պագանէր կրակի, և „ուխտէր ընդ սատանայի, և խնդրէր „կին պարսիկ 'ի թագաւորէն, և (նա) „հաւատայր նմա, և տայր զինոյ խորոյ „մայր նմա 'ի կնութեան, և յանձն առ-„նէր զկինն առաջին (զՇուշանիկ) և „զորդիսն՝ դարձուցանել 'ի մոգու-„թեան օրէնս„։[2] Այս կայծակնա-հար գոյժն երբ ինչաւ յականջ Շու-շանկան, կլորեցաւ ընկաւ գետին. և երբ խելքը ու շունչ իրեն դարձաւ, վայ-ով և լալով քիչ մը սիրտը պնդելով ժողովեց զաւակները, շտապելով տա-րաւ յեկեղեցին, ընկաւ սուրբ սեղա-նոյն դիմաց, զարկաւ ճակատ 'ի գե-տին, երբեմն հառաչանօք և երբեմն լռութեամբ անորդի Ննջմանց պէս գետ-նամած մնաց. միայն Աստուծոյ բողո-քելով, և միայն Աստուծով կրնալով դիմանալ։ Եկեղեցւոյ պաշտօնեայք

1. Եղիշէ։

2. Վարք Շուշանկան։

ցաւով և ահով կու նայէին, և աւելի
եռանդեամբ իրենց բոլոր օրուան պաշ-
տօնները կատարեցին։ Շուշանիկ դեռ
տեղէն չէր շարժած. Երեկոյն հասաւ,
Աստուծոյ տաճարն այլ պիտի փակուէր.
Շուշանիկ ելաւ սուրբ յատակէն,
բայց չդարձաւ իր ապարանքը, այլ ե-
կեղեցւոյ քով տնակ մը քաշուելով,
հոն բոլոր գիշերն այլ Աստուծոյ կու
գանգատէր։ Իր դրան քահանայն վեր-
ջապէս համարձակելով քիչ մը մխի-
թարութիւն տուաւ, և ուրիշներն այլ
աղաչելով՝ քիչ մը կերակուր առաւ. և
դարձեալ գիշերոյն մնացած մասը կե-
ցաւ յաղօթք։ Այդպիսի սրտի հա-
րուածոց չկայ քան զայս յարմարագոյն
և զօրագոյն ճար ու ճարակ։ Երկրորդ
առաւօտեան պաշտօնն այլ կատարելով
յեկեղեցին, դարձեալ սկսաւ դրան քա-
հանային ողբալ իր զաւակաց վտանգը.
որդէն իր մէկ հատիկ աղջիկն չափա-
հաս ըլլալով, հարկաւ քիչ օրէն մոխ-
րապաշտ զանդիկի մը հարս պիտի եր-
թար. մանչերն այլ ժամանակաւ ան-
պարկեշտ պարուհեաց փեսայանային։
Եւ ուրիշ մխիթարանք չգտնելով ա-
ռաքինօրէն կանչեց «Հատաւ սպառե-
„ցաւ ամենայն յոյս յերկրէ և ՚ի մարդ-
„կանէ. բայց (ես) ակն կալայց Աս-
„տուծոյ ամենակալի՝ որ փրկէ զիս.
„և տացէ ինձ թևս որպէս աղաւնոյ
„զի թռուցեալ թևօք հոգւոյն սըր-
„բոյ շնորհօք հասանել և դադարել
„յանապատի, ընդունել զօրութիւն
„՚ի վերին խնամոցն, սթափել փաքր
„ինչ ՚ի մըրկեալ սրտնեղութենէս և
„՚ի վհատութենէս... Իսկ ես պատ-
„րաստ եմ տալ զանձն բանտից և կա-
„պանաց և ամենայն կտտանաց, որով
„նեղէ զիս ուրացողն. զի Աստուծով
„կեցից, և մեռայց վասն անուան նո-
„րա, և ոչ թողից զաւանդութիւն
„հարցն իմոց լուսաւորչացն Հայոց»։..
Եւ այն յԱստուծոյ խնդրած աղաւնոյ
թևերն իջան հասին հոգւոյն, և ին-
չուան Օփրեթայ բանտն այլ հասու-
ցին, թեթևութեամբ և ուրախու-
թեամբ սրտին. որով նախ ելաւ կան-
գնեցաւ իբրև մեծ թագուհի մը՝ որ
թագաւորին չիկրցած յաղթութիւնը
ըրած ըլլայ։ Այսպէս վեհութեամբ
և վստահութեամբ նստած էր, երբ
Վազգէնի կողմանէ նուիրակք եկան,
արքունեաց եպիսկոպոսն Յովհան և
բդեշխին եղբայրն՝ մեծ իշխանն Ջո-
ջիկ. որք պահ մը պապանձեցան, կա-
պուեցան, սկսան լալ. և հազիւ կրցան
կըմկըմալով և ամաչելով բդեշխին
հրաւէրքը տալ, որ կու կանչէր տիկինը,
բայց կ՚իմացընէր այլ որ կ՚ուզէ իրեն
պէս քրիստոսուրաց տիկին։ Այն ա-
տեն մեծն և մեծաց դուստրն և թո-
ռնեայն՝ Վարդանայ և Վահանայ, տի-
րական բերանը բանալով սաստեց ե-
պիսկոպոսին այլ, անվայել աստիճա-
նիդ՝ այսպիսի պատգամաբերութիւն,
ըսաւ. դու ճշմարտութեան քարոզ՝
«Ո՞ւր զայդ հրամայես. միաբանե՞լ
„ընդ առն ամբարշտի և ուրացողի զԱս-
„տուած. և այսպիսեացս լինիս թե-
„լադիր և միաբան։ Ի՞նչ իմ թշ-
„շուառութեանս, որ և յորդորիչ ինձ
„ոչ (ոք) գտաւ„։ Եպիսկոպոսն պատ-
կառեալ և սրտապնդեալ՝ պատասխա-
նեց. Ճշմարիտ է ըսածդ. բայց եթէ
դու անշարժ մնաս՝ Վազգէն ոչ զքեզ
միայն, այլ և բոլոր իր իշխանութեան
քրիստոնեաները պիտի հալածէ, եկե-
ղեցիները քակէ բագին կանգնէ, մինչ-
դեռ հիմա կու խոստանայ մեզի՝ ամե-
նևին չդպչիլ անոնց, և ոչ զքեզ ստի-
պել, եթէ դու հաւանիս երթալու ի-
րեն։ Այս և տայգրդ, Ջոջիկ, եկեր
եմք՝ ոչ յուրացութիւն հրաւիրելու
զքեզ, այլ յորդորելու գալ երևնալ
բդեշխին, բան մը ըսել. վասն զի ե-
թէ յետ Աստուծոյ կայ մէկն՝ որ կա-
րենայ անոր միտքը փոխել և սիրտը
շարժել՝ դու ես, տիկին մեր։ — «Վազ-
գէնի սրտին տիրել ու շարժել՝ միայն
Աստուծոյ կարելի է, ըսաւ Շուշան.
բայց զի իմ երթալս հարկաւոր կ՚ե-
րևի ձեզի, ահա կ՚երթամ, բայց ՚ի
տառապանս և ՚ի չարչարանս„։ Ը-
սաւ և արիաբար դարձաւ յապարան-
քը. բայց չիմնաւ իր տիկնութեան

փառաւորապէս սենեկաց մէջ, այլ առան-
ձին անտակի պէս զատուած կողմ մը
քաշուեցաւ և երեք օր անքուն անկե-
րակուր, լալու և աղօթքի կեցաւ։ Եղբ-
բօրը երիկունն Վաչագէն պատրաստել
տուաւ մեծահաց ընթրեաց տաճարը.
Ջահերն վառեցան, ամէնքն իրենց բազ-
մականը բռնեցին, միայն Շուշան դըշ-
խոյին գահոյքը պարապ էր. բդեշխին
խուրեց զՎաչիկ որ բռնադատէ բերէ
զբդեշխուհին. յետ երկար աղաչա-
նաց հազիւ համաձայնեցաւ Շուշան, իբ-
րև նոր Յուդիթ մը, այլ Յհնուսի հե-
զութեամբ և մեծագոյն վսեմութեամբ
զինուած՝ երթալու նոր Հողոփեռնեայ
ընթրիքը. չընտրեց անոր պէս իր պեր-
ճագոյն զարդերը, և ոչ իսկ անոնցմէ
շատ փայլուն բնական գեղեցկութիւնը
երևցընել ուզեց. այլ չափաւոր ձևով
մը պատրուած, միայն ծածուկ զարդ
մը, չքնաղ լանջապանակ մը, անգին
կնիքը մը գրաւ ծոցը, որ էր իր սուրբ
հօրպապուն ձեռագիր աւետարանիկն,
և այնպէս մտաւ 'ի տաճարն... Սարսա-
ցան սարսեցան պահ մը ամէն տեսողք
չուզելով անգամ, մինչև Ջանացին ի-
րենք զիրենք զսպել, և խօսքով ու կե-
րակրով այլայլութիւննին ծածկել. իսկ
Շուշան՝ իբրև երկնաճաճաչ յաւեր-
ժահարսն, իր բարձր գահոյից վրայ
բազմած, անխօս և անկերակուր կե-
ցաւ, և ոչ իսկ Յուդթայ պէս իր
նաժշտաց մախաղէն փոխինդ մը ծա-
մելով. այլ իբրև զՄաթեր լուռ լե-
զուաւ և մեծաբարբառ երեսներով
երբեմն կու մուրէր երբեմն կու վառէր,
աւելի ակնախտիղ քան զամենայն ջա-
հափայլութիւն տաճարին։ — Նոր տե-
սակ անմանան ընթրիք մ'եղաւ այն օր,
Վաչագէն սրտէն վագրի պէս մռնչէր,
ինք զինք ուտէր և չէր կրնար ձիկ հա-
նել. Շուշան իր դշխոյն՝ դիմացն բազ-
մած լռութեամբ անդադար յանդիմա-
նութեան տեսարան մը թափէր ա-
նոր և համախոհից վրայ. մինչև փու-
թացան ընթրիքը չերկնցնել ելնել, և
ամէնքը իրենց տեղը քաշուեցան։ Այս-
պէս լրաւ և Շուշանիկ.

Իսկ քաջն Վաչագէն՝ այն կրկնած
թունահամ պատառաները չմարսած,
շրթունքը խածնելով, և թողլով իր
Պարսկաստանէն բերած շամփուռ բաժ-
բշիկն այլ, կու փնտռէր զՇուշան՝ ա-
նոր սրսկապանաց մէջ. ոչ իբրև այն
օրերը՝ որ իր բարեյիշատակ հայրն
Աշուշա բդեշխ՝ մեծերիմ բարեկամն
Վարդանայ՝ փեսայացոյց զինքն թագա-
ւորական փառաց Մամիկոնէից օրիոր-
դին, և ոչ իբրև փքացեալ հսկայ մը ա-
րեգնափայլ տաճարն մտնելով. այլ
իբրև լախտաւոր անձաձ Հերակլէս,
մանաւանդ թէ գրաստավար մը, հաստ
բրով մը հանդիպեցաւ հրեշտակակերպ
հարսին, երբ ծառայից ձեռքով գանել
և բռնի բերել տուաւ զնա. և փոխա-
նակ տարաշխարհիկ պարգևաց, փոխա-
նակ պարսկային ծոցէն բերած բաժոյ
և մարգարտոյ, անհնարին ծեծուփետ
թափեց վրան, անխնայ և անխիղճ.
քարշանք մազերու և պարկեշտ զգես-
տուցն, բանցի աքացի հարուածք...
ամօթ, զզուանք մարդկութեան. մին-
չև յետին ծառայքն անգամ զգնելով
և ցաւելով վազեցին առ Վաչիկ, որ
փութացաւ եկաւ Ջանաց գոցել այդ
խայտառակ տեսարանը, ազատել զան-
մեղ աղաւնին գաժան վարուժանին
ձեռքէն. բայց ճար չեղաւ. գազանա-
ցեալ մարդն զիր եղբայրն այլ սկսաւ
աքացել քշել, և իբրև փայտահար
յանտառի կ'իջեցնէր հարուածները իր
ոտքը ընկած անձին վրայ, հայհոյելով
զնա և զհայրն, զհաւատքն այլ, զԱս-
տուած այլ. մինչև ինքն յոգնելով և
չուզելով մէկ հարուածով մ'այլ ձեռ-
քին տակ սպաննել իր առաջին կենակի-
ցը, հրամայեց որ քարշեն տանին ձգեն
ուսկից որ բերին։ Երկրորդ առաւոտ
ինքնին գնաց հոն, տեսնելու իր երե-
կուան թափած կարկուտին արգասիքը.
— Շուշան չնորհագեղ ջախջախեալ
էր, կզակները կոտրած, ատամները
արիւնալից, այլ ոչ բողոքելին մեղմաբեկ-
աղջ էր։ Հրամեց Վաչագէն որ հոն պա-
հեն զնա զգուշութեամբ, և չթողուն
որ քովը մարդ երթայ. ուրիշ բան այլ

չտան իրենն՝ բայց միայն գարեհաց և ջուր, ինչուան որ մեռնի։… Իրմէ վերջը եկաւ հաւատարիմ դրանէրէցն, իր աստուածահաճոյ պարտքն ընելու, չվախնալով բռնաւորէն, ուսկից պահապանքն անզգամ գանուելով՝ թող տուին քահանային. որ երբ մտաւ և այնպէս արիւնլուայ գետին փռուած տրորած տեսաւ տիկինը, պաշտօնը մոռացաւ, սկսաւ տղու պէս լալ. մինչև ինքն քաջասիրտ խոստովանողն Քրիստոսի սկըսաւ՝ փոխանակ ընդունելու՝ տալ մխիթարութիւն. "Մի լար, ասէր, 'ի վե-
"րայ իմ. զի առանց հանդիսի և չար-
"չարանաց՝ ոչ արդարանայ առաջի Ա-
"տուծոյ ամենայն մարդ. և ոչ շնորհք
"փրկչին՝ լքանէ թողու զոք առանց ո-
"ղորմութեան որք յուսանն 'ի նա"։
Այս քահանայն այլ զնա մխիթարելով՝ աղաչեց որ քիչ մը ուտելու բան առնու. Շուշանիկ հազիւ կրցաւ բերանը բան դնել. այնչափ ուժէ ընկած էր։

Հանի մը ամիս այսպէս անցաւ, Վազգէնի քաղաքէն հեռաւորութեան պատճառաւ. ուր և դարձաւ աճապարանօք, լսելով որ երկրին վրայ թշնամի կու գայ, և ապահովութեան համար տղաքը Վրաստանի կամ Կովկասու ամուր կողմերը ղրկել ուզեց. Կուր գետէն անցնելու ատեն տղոց մէկն դիպուածով կամ դաւաճանութեամբ ընկաւ կորաւ, և մեծ սուգ պատճառեց բոլոր երկրին. միայն Շուշան էր՝ որ մօր պէս ցաւեցաւ, այլ՝ քրիստոնէի պէս ուրախացաւ՝ որ տղայն ժամանակաւոր մահուամբ յաւիտենական մահուանէ ազատեցաւ, սուրբ հաւատքը չուրացած մեռաւ։ Իսկ հայրն Վազգէն հեթանոսօրէն անյուսաբար կ'ողբայր չարաչար. մինչև իր իշխաններէն զոմն՝ Վրաց թագաւորն և Պարսից կողմանէ դրուած մարզպանն այլ եկան զինքը մխիթարելու։ Իսկ անզգամն խորամանկութիւն բանեցընելով՝ հեռացուց զՇուշան 'ի պալատէն, և հրամայեց որ երթայ եպիսկոպոսին ապարանքը եկեղեցւոյն մօտ։ Մեծ ուրախութիւն և բաղդ սեպեց զայս Շուշանիկ, և արդէն երկրնէն ազատած սեպելով զինքը՝ իր աշխարհաձև զգեստն այլ փոխեց հոն և հաւատաւորի խոշոր զգեստն հագաւ և օրհնեցաւ. կրկին նուիրական կենաց մեծ զուարթութեամբ անդադար աղօթից և բարեգործութեան կու հետևէր, ամենայն տեսողաց սիրելի և զարմանալի և գրեթէ պաշտելի ըլլալով։ Այս լուրս կրկին բորբոքեց Վազգէնի սիրտը դիւաշունչ կատաղութեամբ. և երբ մեծամեծ հիւրերն քովէն գացին՝ յետ կանչեց զՇուշան, և պատուէր խաւրեց՝ որ թողու այդ ձևը և կերպը, և դառնայ գայ հնազանդի իրեն ու տիկնութիւնը վայելէ։ Իսկ մեծահոգի նահատակն բացէ 'ի բաց մերժեց ամպարշտին հրամանքը. և այսու հետև մեր մէջ կապ չկայ ըսաւ, վասն զի դու թողեր զՔրիստոս, իսկ ես այլ աւելի կապուեցայ անոր հետ։ Այս պատգամին հետ ղրկեց դարձուց Վազգէնի իր տիկնութեան նշանները, զարդերը, և ինչ որ անկէ ունեցեր էր. և գիտնալով անոր կատղիլը՝ պատգամը վերջացուց ըսել տալով. Թէ ինչ որ կ'ուզես ըրէ, "Ես պատրաստ եմ մե-
"ռանել, քան թէ անյանել զաւան-
"դութեամբն հարցն իմոց"։ Այս արդար նախատանաց այլ չհամբերելով անարդար մարդակերպն, դարձեալ իր դիւցազնական լախտն ու բիրն առած՝ բազմութեամբ ծառայիցն վազեց խենթի պէս,… երկինք կայծակները բռնեցին, երբ առանց սարսափելու մըտաւ յեկեղեցին, լսելով որ հոն է Շուշան և անկից չի հեռանար. չպատկառելով ոչ յԱստուծոյ և ոչ 'ի մարդկանէ՝ սկսաւ սրբազան տաճարին մէջ այլ ծեծուփետքաշել աղօթող տիկնոջը. սոսկացան զանեցան տեսողք, գոյն առին գոյն տուին, բայց չհամարձակեցան բան մը ըսել. միայն Աստուծոյ պաշտօնեայն, քահանայ մը համարձակեցաւ յանդիմանեց. "Ի՞նչ սրտով, ի՞նչ
"իրաւամբ, ըսաւ, այդպէս չարաչար
"կու տանջես տիկինը"։ Նորէն մոլին վերուց բիրը՝ իջուց սաստիկ կոփ մը

քահանայի՛ն վրայ այլ . . . երկինք դար-
ձեալ համբերեցին . . իսկ ժողովուրդն այս երկու սրբապիղծ յանդգնութիւնները տեսնելով , սկսաւ լալ և յերկին բողոքել . Վազգէն՝ անմեղ գառանց փարախին մէջ՝ սոված գայլը պէս ընկած , որու որ պատահէր՝ զարնելով հրելով , փութայաւ իր ծառայից օգնութեամբ քարշել զՇուշան , հանել յեկեղեցւոյն և նոյնպէս գետնաքարշ ընդ քար և ընդ տիղմ զգեստաքզիկ արիւնլուայ ձգել յապարանքը . ուր մնացած ուժն այլ թափեց խեղճին վրայ՝ ծեծելով և զգեստները պատռտելով առաջինէն աւելի . և այնպէս կիսամեռ թողուց . Ջոջիկ այլ հոն չէր որ ջանայր ազատել հարսը : Յետ քանի մը անգամ այսպիսի պժգալի հանդիսից՝ Վազգէն իր երկրէն դուրս՝ Հոնաց կողմը երթալու հարկադրած ըլլալով՝ վերջին գիւղական և անլուր վրէժն այլ թափեց Շուշանկան վրայ . անձամբ բերելով զնա յՍեփրէթ՝ և այն երեքերկաթեան շղթաները անցընել տալով ոտից , ձեռաց և վզին , լրբաբար իր կնիքն այլ անոնց վրայ զարկաւ , որ չհամարձակի մարդ մօտենալ և քակել . և այս յետին պատիւն ընելով իր ամուսնոյն՝ վերջին բարեւն այլ տուաւ հայհոյանօք և լուտանօք , ծաղրելով անոր նախնիքը և սուրբ կրօնքը : — Իսկ երանուհին այսպիսի կտտանաց մէջ այլ իր վսեմական սըրտովն նախ գոհացաւ զԱստուծոյ , և ապա ուրախ եմ ըսաւ՝ Վազգէնի , որ զիս Աստուծոյ սիրոյն համար այսպիսի կապանաց արժանաւորեցիր , որով քիչ տեսնէն յաւիտենական ազատութեան պիտի հասնիմ . բայց քեզ վայ և ափսոս՝ որ առոր հակառակ կապանք և հատուցմունք պիտի ընդունիս Աստուծոյ արդար դատաստանէն : — Այն արդար և ահաւոր դատաստանին վըճիռն էր Շուշանկան բերնէն ելածն . որ և այնպէս՝ ազդու՝ այլ անօգուտ՝ զարկաւ Վազգէնի սրտին , որ չկարաց այս անգամ՝ պատասխանել տալ . և յուդայեան յուսահատութեամբ մը հեռացաւ : Իրբոր վերջապէս հետը հայրը ծածկուեցաւ՝ , երեք օրէն հաւատարիմ դրանէրէցն՝ որ ձագակողոյս թաքնըպէս ծառէ ծառ դարձէ դար կու գիտէր իր խնամոց կարօտը , մտաւ բանտը . այս անգամ ուրիշ բան չկար ըսելու , բայց ընկնալ պագնել տիկնոջ կարծր կապանքները և համարձակ երանի տալ անոր : Իսկ առաքինի և աննման դուստրն Վարդանայ , միայն մէկ երանութիւն մ՝ունիմ , կ՝ըսէր , որ է այս երկաթներս , որ զիս կու սրբեն այնպիսի մարդու կենակից ըլլալէս , և անոր զաւակ ընծայելէս . առանք ըլլան վկայ առաջի երկնից և երկրի՝ որ իմ յօժար կամօքս թողուցի ինչ որ աշխարհս ինծի կրնար տալ , և հանդերձելոց համար յանձն առի այս ցաւերս , որով յուսամ Աստուծոյ ողորմութեան և իր սրբոցը հասնիլ :

Այսպէս կեցաւ , այսպէս համբերեց Շուշան երկայն տարիներ Սեփրեթայ բանտին մէջ . միայն յետ շատ աղաչանաց Ջոջկայ՝ հազիւ զիջաւ Վազգէն անոր վզին երկաթը վերցնել տալու . որով կրնար սուրբն քիչ մը հանգչեցնել գլուխը կաշիէ բարձի մը վրայ . բայց զայն այլ խնայելով կ՝ընէր . վասն զի ինքն այլ սկսաւ անգթանալ իր վրայ , իբրև թէ արտաքին ցաւն և կապն բաւական չըլլային . քունն այլ կու կարճըցնէր , որ աւելի ժամանակ ունենայ աղօթելու . գարեհացիկն և ջուրն այլ շատ կու սեպէր , և ամբողջ շաբաթներ ծոմ կ՝անցընէր , միայն շաբաթ և կիրակի օր քիչ մը բան ծամելով յետ սուրբ հաղորդութեան , զոր հաւատարիմ դրանէրէցն անխափան կու բերէր , և կամաց կամաց ուրիշներն այլ համարձակելով սկսան գալ , աղօթք խրատ և օրհնութիւն ուզելու , ոմանք այլ առողջութիւն խնդրելու , և գտան այլ ուզածնին : Սրբութեան , ճգնութեան ու հրաշից համբաւն սկըսաւ տարածուիլ չորս դին . լսեց ինչուան Ճորայ պահակէն իժականջ Վազգէնն այլ , և յետ չորս տարւոյ դառնալով իր երկիրը , առաջին հոգն եղաւ իր բանտարկեալը քննելն . և

խնամալով որ մարդ մտած է ներս, պահապանաց մահուան ծեծ մը տալ տըւաւ. և հրամեց առաջիններն աւելի խըստութիւն ընել ու չարչարել զսուրբը: Բայց այնչափ երկար ատենուան փորձով աղէկ գիտնալով որ չարչարանք օգուտ մը չունին, ուզեց կախարդութեամբ ուզածին հասնիլ, նման Սաւուղայ. և տարի մը Ջատուկ վհկի ձեռքով աշխատելով՝ չիկրցաւ բան մը շահիլ: Ամենէն զօրաւոր հնարքն և վրէժն՝ որ յիրաւի Շուշանկայ սիրտը վեր 'ի վայր պիտի ընէր, ամենէն ետքը թողուց. — տղաքները ուրացընել, իրեն պէս կրակապաշտ ընել: Այս դառն գուժ՝ ուսկից միայն այնքան ատեն կու գողայր մայրն աղեգութ և բարեպաշտ, իր վեց տարուան երկաթներէն աւելի կտրուկ եղաւ՝ կիսամահ կեանքը բոլորովին մաշեցընելու: Այնուհետև աշխարհիս վրայ սրտի կէտ մը չունէր, և ոչ յանկարծական յոյս մը. վշտօք և ցաւօք շատ առաւել քան իր ընկերակից առաքինի համբերող կանայքը, անոնց՝ գոնէ ուշ բայց վերջապէս հանող մխիթարութիւնն այլ չունեցաւ. յիրաւ ողբաց անոնց համար սրտառուչ փիլիսոփան թէ „Նազում ձմերաց հա„լեցան սառնամանիք, եհաս գարուն „և եկին նորեկ ծիծառունք. տեսին և „խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, և „նոքա ոչ երբէք կարացին տեսանել „զանձկալիսն իւրեանց„. սակայն յետ երկար շրջանաց՝ վերջ ունեցան բազում ձմերուններն այլ. և երբ յետ իբր ամներեք տարեաց անգամ մ'այլ եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծառունքն, ընդ կենցաղասէր մարդկան՝ խնդացին և ձխացին համբերող տիկնայքն այլ. վասն զի վերջապէս տեսան "զանձկա„լիսն իւրեանց... զցանկալի գեղ ե„րեսաց նոցա„. միայն Շուշանկան չհասաւ գարուն, չեկաւ ծիծառն, չերեցաւ անձկալին. անոնց՝ նաև իրենց զրկման և այրիութեան մէջ այլ՝ "ծա„ղիկք գարնանայինք յիշատակեցին „զզուականսէր ամուսինս„. իսկ Շուշանիկ վեց եօթն տարի ոչ կրնայ գտնին ծոցէն ծլած ծաղիկ մը տեսաւ, և ոչ ծաղկի տեսութեամբ այլ կրնար անոնց պէս ցանկալի յիշատակ մը արթընցընել, այլ իր ծաղիկն էր փուշ վշտաց, յիշատակն՝ ուրացող մը Աստուծոյ և ամուսնոյ: Անոնց՝ տուն տեղն դարձեալ նորոգեցաւ, մաքրեցան փոշոտեալ և ծխոտեալ սրահակք և սըրակապանք նորեկ հարսանցն, վերցուեցան սարդի ոստայնք առագաստաց նոցա, կանգնեցան բարձրագահք տաճարացն, և ուղղեցան սպասք երախանաց նոցա. դարձեալ դալարացան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա և որթք գինեբերք ծաղկեցան ետուն զհոտս իւրեանց. և սիրելիք հանդիպեցան իրերաց ընդ ուռենեաւ և ընդ նռնենեաւ. իսկ Շուշանայ՝ տիւ, գիշեր, ամառ և ձմեռ միակերպ խաւար մը, կսկիծ մը, տխրութիւն մ'էր, հալումաշ յիշատակներ, որոց երկընցած աներևոյթ թելը՝ միայն մահն պիտի կտրէր: Այս արդէն մօտեցեր էր մահուան ցուրտ մկրատն՝ այն մարգարտաշար ոսկէօղ սուրբ կենաց հանգուցին:...

Զարչարանաց եօթներորդ տարին խոնարհեցաւ շնորհակալ Շուշանկան գլուխն. լուսածարաւ աչքերուն դիմաց բոլորովին գոցուեցաւ աշխարհիս վարագոյրն, և հանդերձեալ լոյսն սկսաւ զհոգին հրաւիրել:... Հռչակեցաւ մահաբեր հիւանդութիւնն, ամէն լուր երանի կու տար անոր՝ որ կարենար տեսնելու այն հրաշալի նահատակը. բայց ամէնքն չունեցան այս բաղդը. իշխանք և ազնուականք Վրաց և Մերձաւոր Հայոց՝ փութացան յետին յարգանք մը մատուցանել իրենց ըստ աշխարհի դժբաղդ դշխոյին. ամէնէն առաջ հասաւ բարեսէրն Ջօջիկ իր կընոջ հետ մէկտեղ. ընկաւ նախ երկըրպագեց Շուշանկայ աղօթանոցին վրայի խաչափայտին, ապա սուրբ տիկնոջ ոտքը ընկաւ, զարկաւ գլուխ գետնի, լացաւ շատ. օրհնութիւն և մեղացը թողութիւն խնդրեց, և հազար կտոր եղած սրտով հեկեկանօք բանտին պատերը թնդացընելով յետ դարձաւ:

Այնա Սամուէլ եպիսկոպոսապետն Վրաց Մցխիթայ մայրաքաղաքին, հանդերձ Ցուրտաւայ դրան Յովհան եպիսկոպոսով և քահանայիւք, որք շատ անգամ եկեր և մխիթարեր էին զտուրքը, եւ առաւել այն հաւատարիմ գլխոյին դրանէրէց քահանային՝ որ ստուգիւ անոր մեծ և սուրբ սրտին խորագոյն կրիցը թաթաւեր էր, և յԱստուծոյ և իր աղախինէն շատ երկնաւոր վարձուց արժանի էր, փոխանակ այն զովարար մխիթարական բաժակաց՝ զոր բանիւ աւետարանին խմուց իր տիկնոջ և հոգևոր դստեր: Անոնց ամէնուն այլ՝ տիկինն սրտառուչ շնորհակալեցաւ, իբրև իրեն ծնողաց և դայեկաց. շնորհակալ եղաւ և իր յետին այցելութեան եկող մեծաց և մեծուհեաց և հասարակ ժողովրդեան. աղօթեց և աղօթք խնդրեց. օրհնեց և օրհնուեցաւ:.... Մէն մարդկային օրէնք կատարեցան. մնաց արդեօք ժառանգութեան խնդիրն. — յայտնի է որ սուրբն իր խաչէն և աւետարանէն զատ կտակելու բան չունէր. բայց մեր ձակայք և ժողովուրդն՝ նախանձելի և ագահելի բաներ կու տեսնէին. ամէնքն մէկմէկէ աւելի կանչէին. Երկաթներէդ կտորիկ մը ինծի, շղթաներէդ օղիկ մը, խշտեկէդ յիշատակ մը ինծի հանէ, սուրբ տիկին.... Իսկ սուրբն, արդարև սուրբ, խոնարհ և հեզ, պատասխանեց մարմրած ձայնովը. Ես արժանի չեմ այդպիսի խնդիրներու. "Բայց կամք Աստուծոյ եղիցին, արա„րէք որպէս և կամիք". և յետին հրաժարական՝ ամէնուն առհասարակ օրհնութիւն տալով ըսաւ. "Անմա„լին Քրիստոս լի արասցէ զձեզ հո„գևոր օրհնութեամբ": Այս բազմութիւնը հեռացընելով, ինքն այլ իր մէկ հատիկ մնացած երկրիս վրայի բաղձանքը կտակեց եպիսկոպոսապետին և անոր ուխտին. սակայն դեռ զայն այլ սքանչելի խոնարհութեամբ մը՝ յանձնելով անոնց կամաց. "Եթէ արժանի „կու սեպէք զիս խնդրոյս, տարէք մար„մինս թաղեցէք այն տեղ՝ ուր որ նախ „առաջին զիս քարշեցին": Այս մեր... եղաւ կտակ և փափագ Ս. Շուշ... կան. հա՛ թողուլ մարմինը՝ ուր որ ը... տիկնութիւն, զփառք, զաշխարհ և ը... վայելս կորոյս այն մարմինն, և քա... շանք, հարուածք, չարչարանք և վիշտ... սկսան՝ վասն հաւատոյ և սիրոյն Ա... տուծոյ, և հոգևոր տիկնութեան հա... դէպքն պատրաստուեցան: Ս արդանա... ծին գլխոյն ինչուան 'ի մահ իր հայրե... նի մեծաւորութիւնն պահեր էր՝ հոգ... ւոյն ամենայն վեհագոյն շնորհաց հետ

Յետ որոյ ամփոփելով զինքն յին... քեան՝ արձակեց վերջին ձայն մը գո... հութեան առ Աստուած, որ արժանի... ըրաւ զինքն այդ չարչարակիր նահատակութեան, և աղաչելով ընդունել զինքը իր կարօտած հարց և սրբոց քով, խաչակնքելով աւանդեց հեզաբար զհոգին. որոյ նման հզօր և պայծառ՝ շատ քիչ ճանաչուած է յաշխարհի տկարասեռ բնութեան մը մէջ: Բարեպաշտօն կանայք մեծ պատուով լուացին մաքրեցին պարկեշտ և մաշած մարմինը, աւելի տաք արտասուքներով քան անուշահոտ ջրերով. յետոյ երկու եպիսկոպոսունքն և քահանայք այլ խնկով և իւղերով զօծեցին. և բազմութեամբ ժողովրդոց, համարձակ պաշտօնով, իբրև նորէն Գուգարաց դըշխոյն դարձընելով 'ի գահն, 'ի բարձրագոյն գահ, հանգուցին Ցուրտաւայ կաթուղիկէին մէջ. երեկուընն և գիշերն պաշտօն կատարեցին. երկրորդ օրն հանգստեան պատարագ իբրև սրբոց տօնահանդէս. և ապա վերցընելով սրբահոտ մարմինը տարին դրին իր փափագած տեղը, հոն՝ "ուստի զառաջինն „քարշեցին". և ուստի յառաջ սուրբն՝ յետ դադրելու բոլոր կենցաղոյս ձմեռուան, 'ի բանալ քրիստոսանորոգ գարնան նորոյ երկրի, պայծառ ծաղիկ յարութեան վերաբուսնիլ վերաթռչիլ ընդ առաջ երկնաւոր թագաւորին, և գրկել խառնիլ անբաժապէս իր նախափառաւորեալ հոգւոյն հետ:

Այն ընտրեալ և սրբեալ տեղն եղաւ ժողովատեղի բարեպաշտ անձանց.

Հայոց և Սիրաց անուանի ուխտատեղեաց մէկն. ուր և յետ 300 ամաց՝ մեր պատմչաց մէկն այլ, Սեբաստիոյ եպիսկոպոսը, վկայէ, թէ "դեռ ևս կան "տեղիք չարչարանաց նահատակութեան նորա, և հանգստարան սուրբ "և պատուական նշխարաց նորա. զոր "մեր բազում անգամ երթեալ և "համբուրեալ (է) զսրբութեան տեղին"[1]:...

Ահա բաղդ ունենաս դու այլ, Հայկակ, որ մը համբոյր տալ այն սրբութեան տեղեաց, մի՛ մոռանար անգամ մ՚այլ Բոզնեաց գետն 'ի վեր երթալով՝ հազարամեայ աւերակաց մէջ փընտռել Սուփրեթայ բուրձաքոյն բերդին նմանապատ մնացորդները. նորոգէ մտօքդ, ոչ այնքան զնիւթական շէնքը, որքան անոր մէջ հանդիսացեալ զարմանահրին. տե՛ս անգամ մ՚այլ այն անուամբ, բնութեամբ, սրբութեամբ Շուշանուվարդն. տե՛ս զանիկ մէկ մը իր փառաց տրքունեաց դահուց մէջ, մէկ մ՚այլ երեքերկաթեան կապանաց, որդանց և ճճեաց մէջ, անլոյս, անկրակ, անմխիթար թողած, յաղբիւս ընկած մարգարտի պէս. համբէ անոր վեցամեայ վշտաց, մանաւանդ թէ ըստ հին պատմչին ազդման՝ զիւրաքանչիւր "զտարեաց կամ զամսոց կամ զշաբա-"թուց կամ զաւուրց և կամ զժամուց "չարչարանս". նկատէ այն մեծահոգի ծովատարած սրտին անդադար թաւալած ալեկոծուր ալիքները. — և ապա դարձիր նայէ վրադ, բաղդատէ ու տես ինչ են ադոնց քով այդ քու անտանելի երևցած կըքերդ.... Ո՛վ տժգոհ կենցաղասէր մարդիկ, ո՛վ անհամբեր դիւրախնդիր տիկնայք, ո՛վ փոքրոգի լծաբարձք Քրիստոսի, որք այդչափ պանդատիք ձեր կենաց և կրից վրայ. գնացէք 'ի բերդն Սուփրեթայ և տեսէք զՇՈՒՇԱՆՆ-ՎԱՐԴԵՆԻ:

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Օր Մեռելոց:

Բզորբամուտ լըսէք զանչիւն դարձադարձ,
Դողդընչելով ըղձեր յարկօք սգազգեաց.
Միատարազ ընդ օդ զօղանջ զանգակին
Սերահընչեալ բարձր ըզգըլխովք տրխրագին,
Ազդ տայ մարդոյ հրաւիրելումն ի վախճան՝
Ընջեցելոց մաղթել զանդորր հանգըստեան.
Յօրդել ըղձեան՝ յոգունց վըշտաց նըշաւակ.
Մ՚ի յոխութեան ծախել 'ի քէնս հակառակ
Ազգին մնացած սահմանափակ վայրկենի
Օ՛ր բընութիւն չափեաց վաղանց մահացուի:
Ո՛վ փոքր պեզեալք. քանի յանձուկ ի սահման
Դըմնի յորմունքս՝ ազանց նըշխար մահական:
Յանկուչ սոսա վայրքս ես ի շիրիմ յայսոսիկ

---

1. Պատմիչ վարուց Շուշանկան, որ ներկ չէ իր գրածներէն կամ Յովհան եպիսկոպոսն, ուրիշ ախոյեանս ժամանակակից մը պիտի ըլլայ. Վարդգենի վրայ բան մը չգիտէր յետ. անոր որդիքը աբացզինելուն. բայց յետագայ պատմիչք Վարազ կըհուստանն՝ որ իրենց Թագաւորին 'ի վրէժ անպարտ չարչարանաց և մահուան դըխոցին՝ յետ տարիներու պատերազմի մէջ բանեց զուրացող բդեշխն՝ Գուգարաց արևմտեան սահմաններուն վրայ, և ողջ ողջ կտոր կտոր ընել տալով, կտորները այլ ծառոց վրայ կախեց 'ի նշանակ տեսողաց և 'ի կերակուր գիշահաւուց. Գարակց Թագաւորին այլ խմացընելով ինչ բանի համար ընելն՝ անորպոգեր եղաւ:

Մահ, ժամանակ կամ մանգաղք խուշակնիք ։
Քանի՜ մեռեալք չեղջակուտեալք յալս երկրի ։
Մինչ է թիւ սոտ առ ամբոխս ամսյի ։
Ո՛ւմ ոչ սոսկումն ածեն ոսկերցս այս մնհիձք,
Ոսկորք մարդկան լըքեալք հողմոց խաղալիկ ։
Ա՛հ, թէ նկարեալն համուրց պայման մեզ աստէն
Տըխուր տեսլեամբն ահ եւ սարսուռ ցուրտ ազդէն,
Քանի՜ ապա տուժից սըրտի դառն ի յուշ
Արըտաձըմլիկ ցաւոցն ի մեզ հարցի փուշ.
Փեսայն ի ծունկս ողբայ անձկաւ նազելւոյն,
Քեռն աչք քամեն արտօսր յեղբայր իւր սիրուն.
Մայրն արտասուէ զորդեակն հընձեալ գարնանի
Յոր կայր յեցեալ յոյս զառամեալն հասակի ։
Արդ հեղուքդ՝ այդ արտասուք դեռ քաղցր են.
Օ՜ի հեծութիւնքդ են փառք մարդկան համօրէն.
Այլ ոյց ողբայքն՝ հատաւ վըձռոյն հուսկ պատգամ.
Մահ՝ կէտ նոցա, եւ փոխ՝ կենցաղս է միայն ։
Օ՜ինչ ազգքն իցեն. բատուեր ըզհետ բատուերի ։
Կեամք առ անբաւ մեք յաւիտեանքս ընդ պահ մի,
Եւ շիջանին ընդ մեզ տըխուր յիշատակք.
Գոյ, ժամանակ, զերծ ի սաստիցդ եւ այլ կեանք ։
Ամբարձ զաղօթս, ով մահացուդ, մինչ յերկին.
Հայցեա յԱնէն՝ ոչ զի արկեալն հող շիրմին
Խնթեւասցի վախճանելոցն ոսկերաց.
Օ՜ի չէն ինչ սպէտք անդ հանգըստեան մահացուաց.
Եւ որ ելից ըղկաւեղէն մասն՝ հոգին,
Խնդրէ յաւէժ իւր կայս ի գիրկս Անեղին ։

Լըմիէր

Կովկասու գերիները:

(Տես երես 332)

Այս գրքիս մէջ երկու գերիները հնարք մը գտան իրարու հետ խօսելու, առանց պահապանին կասկած մը տալու ։ Ինչպէս որ սովորութիւն ունէին միատեղ ռուսերէն երգ կանչելու, հրամանատարը երբոր Իպրահիմին առջեւ Իւանին ըսելու հարկաւոր խօսք մը ունենար, կիթառը կ'առնէր ու երգելով հարցմունքներ կ'ընէր ։ Ան ալ նոյն ձայնի աստիճանով կը պատասխանէր, և իր տէրն ալ կիթառովը անոր կ'ընկերէր : Այս հնարքը նոր բան մը չըլլալուն, ոչ ոք իմացաւ անոնց գտած գիւտը, որ զգուշութեամբ շատ քիչ անգամ կը բանեցնէին ։

Վերոյգրեալ դժբաղդ արշաւանքէն երեք ամիս ետքը, Իւան կարգէ դուրս յուզմունք մը տեսաւ գեղին մէջ. քանի մը վառօդով բեռնաւորած ձորիներ եկեր էին դաշտէն. ամէնքը զէնքերնին

կը մաքրէին և հրացանի ֆիշէկ* կը պատ-րաստէին. Միկէն իմացաւ որ մեծ ար-շաւանք մը ընելու պատրաստութիւն կ'ըլլար, ազգովին միաբան յարձակե-լու մօտակայ ժողովրդոց վրայ, որոնք՝ Ռուսաց պաշտպանութեան տակ մտնե-լով թոյլ տուած էին իրենց երկրին վրայ բերդ մը շինելու. կ'ուզէին եր-թալ բնաջինջ ընել զանոնք և Ռու-սաց գունդը՝ որ բերդին շինութեանը կը հսկէր։

Քանի մը օրէն ետև առաւօտ մը՝ Իւան երբոր խցէն ելաւ, գեղը պար-պուած գտաւ, բոլոր զէնք կրելու կա-րող մարդիկ գիշերով ելեր գացեր էին։ Գեղին մէջ պտըտած ատենը այս բա-ներուս վրայ տեղեկանալու համար՝ ի-րեն անձին դէմ եղած դաւաճանու-թեանց վրայ նոր նոր ապացոյցներ ստա-ցաւ։ Ծերերը կը խորշէին իրեն հետ խօսելու. պզտի տղայ մըն ալ, յայտ-նապէս ըսաւ իրեն, թէ իր հայրը զին-քը պիտի սպաննէր։ Վերջապէս եր-բոր միտքը այս բաներուն վրայ՝ տիրօ-ջը քով կը դառնար, տան մը տանիքին վրայ մանկամարդ կին մը տեսաւ, որ եր-կիւղածին քօղը վեր առնելով, ձեռքո-վը հեռանալու նշան ըրաւ իրեն, Ռու-սաստանի ճամբան ցուցընելով. այս կի-նը Թերէքէ գետէն Իւանին ազատած Չէչէնին քոյրն էր։

Իւան երբոր տուն դարձաւ, ծերու-նին Կաքամպոյին շղթաները քննե-լու զբաղած էր. և նոր մարդ մըն ալ կար սենեկին մէջ նստած։ Այս մարդս ընդհատ ջերմ ունենալուն համար, չէր կրցած ընկերներուն հետ կռուի եր-թալ, ուստի Իպրահիմին տունը ղրկեր էին, որ գերիներուն հսկողութիւնը ապահովցնէ, ինչուան բնակչաց ետ դառնալը։ Իւան այս նախազգուշու-թիւնները դիտեց առանց զարմացման նշան մը ցուցնելու։ Գեղին բնակչաց հեռանալը, իր միտքը դրածներուն բա-րեպատեհ առիթ մըն էր, բայց իրենց պահապանին արթուն հսկողութիւնը, մանաւանդ ջերմոտին հոն գտնուիլը, բանին յաջողութիւնը շատ երկբայելի կ'ընէր։ Թէ որ բնակչաց դառնալուն սպասէր, անտարակուսելի էր իրենց մահը, վասն զի կը նախագուշակէր որ արշաւանքնին անյաջող պիտոր ըլլար, ու ինքն ալ անոնց կատաղութեանը պի-տի զոհուէր։ Ուստի պէտք էր կամ տէրը ձգել փախչիլ և կամ անյապաղ զինքն ալ միատեղ ազատել։ Հաւա-տարիմ ծառան աւելի հազար անգամ կ'ուզէր մեռնիլ քան թէ իր տէրը ձգել փախչիլ։

Կաքամպօ որ յուսահատիլ սկսեր էր, ժամանակէ մը 'ի վեր թմբրու-թեան մը մէջ ընկած խորին լռութիւն կը պահէր։ Իւան սովորականէն աւելի խաղաղ և զուարթ էր. երթալով ա-ղէկ կերակուրներ կ'եփէր, ռուսերէն երգեր երգելով, որոնց մէջ իր տէրը քաջալերելու խօսքեր կը խառնէր։

"Ժամանակը հասած է, կ'ըսէր,
„ամէն մէկ խօսքէն վերջը ռուսերէն
„ռամկական երգի մը անուշան, հայ լիւ-
„լի հայ լիւլի վերջաւորութիւնը ա-
„ւելցնելով. ժամանակը հասած է մեր
„թշուառութիւնները վերջացնելու կամ
„մեռնելու։ Աղը, հայ լիւլի, քաղքի
„մը ու աղուոր քաղքի մը ճամբուն
„մէջ պիտի գտնուինք, հայ լիւլի, որուն
„անունը չեմ ուզեր տալ. քաջալե-
„րուէ տէր իմ, մի յուսահատիր,
„Ռուսաց Աստուածը մեծ է"։

Կաքամպօ՝ որուն համար կեանք և մահ անտարբեր էին, ծառային միտքը չիմանալով, "ինչ կ'ուզես ըրէ ու լռէ" ըսելով, գոհ եղաւ։ Իրիկուան դէմ, ջերմոտը, որուն շատ պատիւ ըրեր էին նոյն օրը հոն մնալուն համար, աղէկ կերակրէ մը զատ, բոլոր օրը պէնկ* ու-տելու անցուցած էր, և այնպիսի սաստիկ ջերմ եկաւ վրան, որ չկարենալով հոն մնալ, ելաւ իր տեղը դարձաւ։ Առանց մեծ դժուարութեան թողուցին զինքը որ երթայ, վասն զի Իւան իր զուար-թութեամբը ծերունին վստահացու-ցեր էր, և անոր ամենևին կասկած մը չտալու համար՝ կանուխկեկ խուցին մէկ անկիւնը քաշուեցաւ և պատին կըռ-թընած նստարանի մը վրայ պառկե-

ցաւ, սպասելով որ Ապրահիմը քնանայ։ Բայց անիկա միտքը դրած էր, որ բոլոր գիշեր արթուն հսկէ հոն. ուստի փոխանակ ըստ սովորութեան կրակին քով եղած փսիաթի մը վրայ քնանալու, գերիին դիմաց կոճղի մը վրայ նստաւ. իր կինը խաւրեց, որ մերձակայ խուցը գնաց քաշուեցաւ, ուր էր նաև իր որդին, և դուռը վրանիննէն գոցեց։

Իւան իր կեցած մութ անկիւնէն, առջևի եղած տեսարանը ուշադրութեամբ կը դիտէր։ Նոյն ատեն կրակին բոցոյն արծարծելէն պատին մէկ կողմը կախուած կացին մը կը փայլէր. ծերունւոյն քնէ ծանրացած գլուխը երբեմն երբեմն կուրծքին վրայ կ'իյնար։ Իւան կարծելով որ յարմար ժամանակն է, ոտք ելաւ. կասկածոտ բանտապետը տեսաւ ու "Հոն ինչ կ'ընես" ըսաւ խստութեամբ մը։ Իւան փոխանակ պատասխանելու խորունկ քնէ արթնցած մարդու մը պէս յօրանջելով կրակին մօտեցաւ. Ապրահիմ տեսնելով որ իր աչքերն ալ քնէն կը գոցուէին, ստիպեց Պաքամիոն որ արթուն մնալու համար կիթառը զարնէ։ Անիկա թէպէտ չէր ուզեր, բայց Իւան նուագարանը արօշեալ նշանով մը ձեռքը տալով, ըսաւ. "Զարկ, տէր իմ, քեզի խօսելիք ունիմ"։ Պաքամիոս նուագարանը յարմարցուց, ու սկսան երկուքը միատեղ երգել, ու հետևեալ սոսկալի խօսակցութիւնն ըրին։

ՔԱՍՔԱՄԳՈ. Հայ լի-լի, հայ լի-լի. Ինչ կ'ուզես ըսել, զգուշացիր. (ամէն մէկ հարցմունքէն և ամէն մէկ պատասխանէն ետքը երկուքը մէկտեղ ռուսերէն երգի մը հետևեալ տները կ'երգէին)։

Կը տագնապիմ ես տըրտմասուգ,
Ա՛լ չեմ գիտեր թէ ինչ գտանեմ.
Չեղար սիրուն իմ բարեկամ,
Յամ կը սպասեմ հոս միայնակ.
Հա՛յ լի-լի, հայ լի-լի,
Դժուար է զըրկում բարեկամի։

ԻՒԱՆ. Տես սա կացինը՝ բայց մի նայիր, հայ լի-լի, հայ լի-լի անով սա անզգամին գլուխը ճեղքել պիտի։

Նըստայիմ որ զիմ կըսպասէ մանկեմ.
Թուլն ի ձեռագրս մէջ խըղճի.
Ուրեմն ողէկ, թող վաղն հիւանդ,
Այս օր մեծ ցաւ կը նեղէ զիս.
Հա՛յ լի-լի, հայ լի-լի,
Արդ բարեկամս ուր կը մնի։

ՔԱՍՔԱՄԳՈ. Անօգուտ մարդասպանութիւն, հայ լի-լի, այս շղթաներով ինչպէս կրնամ փախչիլ։

Ինչպէս հարթուկ մերն ըզելնի,
Հովիւն ըղձեա երթայ խաշանց,
Կամ որպէս ուլն ի մէջ հովտաց,
Կը փընտըռէ խոտ գարնային,
Հայ լի-լի, հայ լի-լի,
Ընդ բնաւ խընդրեմ զիմ սիրելի...

ԻՒԱՆ. Շղթաներուդ բանալին աւազակին գրպանը պիտի գտնուի։

Արշալոյսն երբ յողբերէ
Եղեմ երթամ հանելու ջուր
Դաշտին հանդերձ՝ միտքս տըխուր,
Մըտնեմ ճամբան որ կը բերէ,
Հա՛յ լի-լի հա՛յ լի-լի,
Առ դուռն իմոյ բարեկամի։

ՔԱՍՔԱՄԳՈ. Այն ատեն կինը ազդակ կը հանէ. Հայ լի-լի։

Աւաղ, յուսով ես կը հալիմ,
Եւ անհամբերած հեռու վայրէ.
Թէ ե՞րբ կեցաւ իր խոստմանէ՝
Դառնելով իր նոր սիրուհին։
Հա՛յ լի-լի, հա՛յ լի-լի.
Թէ կորուսի զիմ սիրելի։

ԻՒԱՆ. Ինչ կ'ուզես թող ըլլայ, չմոռնիս պիտի նմանապէս, հայ լի-լի, անօթութեան ու թշուառութեան։

Ա՛հ թէ իրաւ նա գիւղոյեղ,
Թէ օր մը զիս թողու պիտի,
Թող գիւղն հեռու այրի մըրկի,
Եւ ես մեռնիմ գտանեմ մեկնեմ.
Հայ լի-լի, հայ լի-լի,
Ինչպէս պէտք կեանքն աւանց մանկան։

Ծերունիին ուշադիր ըլլալուն համար, անոնք հոյ ընկերներուն կրկնապատկեցին, կիթառին շառաչմունքովը հանդերձ. «Զարկ, տէր իմ, յաւել ծառան. խաղաղախի եղանակը զարկ, սենեկին չորս կողմը պիտի կաքաւեմ, կացինին մօտենալու համար. եռանդեամբ զարկ»։

ՔԱՍՔԱՄԳԱ. Շատ աղէկ, զարնեմ, սա դժոխքէն խաղալիք։

Գլուխը դարձուց ու սկսաւ կաքաւային եղանակին համեմատ բոլոր ուժովը զարնել։

Իւան սկսաւ խաղալիններու այլանդակ կերպերն ու քայլերն ընել, զորոնք շատ կ'ախորժէր ծերունին. կ'ոստնուր կը կաքաւէր և բարձր ձայներ կը հանէր ծերունւոյն մտադրութիւնը գրաւելու համար։ Երբոր կը տեսնէր Պառաքամը որ պարողը կացինին մօտեցեր է, անհանգիստ կը բաբախէր սիրտը. իրենց ազատութեան այս գործին՝ պատին մէջ եղած անդրուան պզտի գզրոցի մը մէջ էր, անանկ բարձրութեամբ մը որուն հազիւ կը հասնէր Իւան։ Զանիկա ձեռք բերելու համար յարմար առիթ մը գտնելով, առաւ զայն փութանակի և Իբրահիմին շուքին մէջ գետին դրաւ։ Երբոր սակայն աչքը իրեն դարձուց, անիկայ արդէն հեռացեր էր իրմէ և պարը կը շարունակէր։ Այս վտանգաւոր տեսարանը բաւական երկայն քշեց. Պառաքամեա զարնելէ խոնջ, կը կարծէր թէ ծառան չէր համաձայներ կամ դիրքը յարմար չէր սեպեր։ Նմանակ ժամանակ աչքերը անոր վրայ դարձուց, որ անիկայ քաջասրտութեամբ կացինը առած, ծանր քալուածքով մը առաջ կու գար աւազակ ծերուն գլուխն իջեցնելու։ Այն միջոցին հրամանատարը այլայլութենէն զարնելէ դադրեցաւ ու կիթառը ծնկերուն վրայ թողուց։ Այն վայրկենին ծերունին ալ խռովահար ու քիչ մը առաջ կ'երթար կրակին մէջ մնացածներ ձգելու. չոր տերևները վառելով սաստիկ լուսաւորեցին խուցը. Իբրահիմ դարձաւ տեղը նստելու։

Թէև որ այս դիրքիս մէջ Իւան ունենար միտքը դրածը ընել, անշուշտ կախու մը պիտի ըլլար և աղաղակը պիտոր բարձրանար՝ որ մեծ անխոհեմութիւն էր, ուստի իր նախատեսութեամբը ազատեցաւ։

Երբոր խմեցաւ հրամանատարին այլայլութիւնը, և թէ Իբրահիմը ոտք ելաւ, կացինը անոր նստած կոճղին ետևը դրաւ ու սկսաւ նորէն կաքաւել. «Զարկ, տէր իմ, բաւ տիրոջը, ինչ կը մտածես»։ Հրամանատարը ճանչնալով ըրած անխոհեմութիւնը, հանդարտութեամբ նորէն սկսաւ զարնել։ Ծեր բանտապետը կասկած մը չառնելով նստաւ նորէն, և հրամայեց որ նուագարանը դադրեցնեն ու պառկին։ Իւան գնաց հանդարտութեամբ կիթառին պատեանը առնելու, և կու գար կրակարանին քով դնելու. բայց փոխանակ տիրոջմէն գործին առնելու որ իրեն կ'երկնցնէր, յանկարծ Իբրահիմին ետևէն կացինն առնելը և գլուխն հարուած մը իջեցնելը մէկ ըրաւ, անանկ որ խեղճը և ոչ ճիչ մը կրցաւ հանել, և մէկէն 'ի մէկ մեռած երեսի վրայ կրակին մէջ ընկաւ և երկայն ու սպիտակ մօրուքը այրեցաւ. Իւան ոտքերէն քովընտի քաշեց և փոխաթոռ մը ծածկեց։

Ետքը մտիկ դրին իմանալու համար թէ կնիկը արդեօք արթնցաւ, մինչդեռ անիկայ ալ այնպիսի աղմկէ մը յանկարծ տիրած լռութեան վրայ զարմացած՝ խցին դուռը բացաւ. «Ինչ կ'ընէք հոս, ըսաւ, դէպ 'ի բանտարկեալներուն գալով, ուսկից է այս այրած փետուրի հոտը»։ Կրակը մարելու վրայ ըլլալով գրեթէ ալ լոյս չէր տար. Իւան վերցուց կացինը կնկան ալ զարնելու, նոյն միջոցին կնիկն ալ գլուխը դէպ 'ի իրեն դարձնելու վրայ ըլլալով հարուածը կուրծքին եկաւ, և զարհուրելի ձայն մը հանեց. իյնալու ատեն, կայծակի մը պէս ուրիշ հարուած մըն ալ հասաւ ետևէն, ու Պառաքամեային

ոտքին քով մեռած փռուեցաւ ։ Այս երկրորդ անակնկալ մարդասպանութենէ սարսափած հրամանատարը և տեսնելով որ Իւան դէպ 'ի տղուն խուցը կ'երթար, առջևը ելաւ արգելելու համար․ "Ո՞ւր կ'երթաս, թշուառական, ըսաւ անոր, զայդ տղան ալ սպաննելու չափ բարբարոսութիւն ունիս, որ ինծի այնչափ բարեկամութիւն ցուցուցած է ։ Թէ որ այդ գինով զիս պիտի ազատես, ոչ քու հաւատարմութիւնդ և ոչ ըրած ծառայութիւններդ կրնան զքեզ ազատել պատժական գնդին մէջ հասած ատենինիս ։

— "Դուն հանգիստ, ինչ կ'ուզես ըրէ, պատասխանեց Իւան․ բայց հոս բանը լմնցնել պէտք է"։

Նաքամպօ բոլոր ուժովը Իւանին օձիքէն բռնեց, երբ անիկայ բռնութեամբ անցնիլ կ'ուզէր ։ "Թշուառա„կան, ըսաւ անոր, թէ որ անոր կենացը „դպչելու ըլլաս, թէ որ մազ մը գլխէն „փրցնելու ըլլաս, ահա Աստուծոյ առ„ջև կ'երդնում, որ ինքնակամ ինք„զինքս Չեչեններուն ձեռքը կը մատ„նեմ, և քու անգթութիւններդ ան„օգուտ կ'ըլլան"։

— "Չեչեններուն ձեռքը, կրկնեց ծառան, ձեռքի արիւնաշաղախ կացինը տիրոջը գլխին վրայ վերցնելով․ բնաւ զքեզ կենդանի չըթողնեն պիտի անոնք․ անկէ առաջ կը սպաննեմ զիրենք ալ զքեզ ալ և զիս ալ ։ Այս տղան իր աղաղակովը կրնայ զմեզ կորսնցնել․ քու գտնուած վիճակովդ, կանայք անգամ կրնան զքեզ բանտ բերելու ։

— "Կեցիր, կեցիր" կանչեց Նաքամպօ, որուն ձեռքէն խալսելու կը ջանար Իւան․ "Կեցիր, անգութ, այդ ոճիրէդ առաջ զիս սպաննէ"։ Բայց շղթայակապ ըլլալուն և տկար, չըկրցաւ կատղած երիտասարդը արգիլել, որ զինքը ետ հրեց, և սաստկութեամբ մը գետին ընկաւ, ահէն ու սոսկումէն մարելու մօտ ։ Նորբօր առջի զոհերուն արիւնովը շաղախած ոտք ելլելու կ'աշխատէր, "Իւան, պոռաց, կ'աղաչեմ քի՛ մեռցներ խեղճը, Աստուծոյ սէրոյն համար ըլլայ, այդ անմեղ արարածին արիւնը մի՛ մտներ"։ Նորբօր ուժը քիչ մը վրան եկաւ վազեց դէպ 'ի տըղան օգնութեան․ բայց երբոր դրան դիմաց հասաւ, խաւարի մէջ Իւանին զարնուեցաւ որ ետ կը դառնար․ "Տէր իմ, ամէն բան լմնցաւ, ժամանակ չը կորսնցնենք, ձայն մի՛ հաներ"․ իր տիրոջը յուսահատական յանդիմանութեանցը միշտ կը պատասխանէր, "Ձայն մի՛ հաներ, եղածը եղած է, ալ ետ քաշուիլ չըլլար ։ Ինչուան որ ազատինք՝ ով որ դիմացս ելլէ կամ պիտի սպաննեմ կամ պիտի սպաննուիմ․ մեր հոսկէ ելնելէս առաջ ով որ ալ մտնէ հոս պիտի չխնայեմ, կնիկ, տղայ, բարեկամ, թշնամի, առջիններուն քով պիտի փռեմ"։ Ճրագի մը կտոր վառեց ու սկսաւ աւազակին վառօդի քսակը և գրպանները խառնել, բայց շղթային բանալին չէր գտներ․ պարապ տեղ նաև կնկան զգեստներուն մէջ ալ նայեցաւ, նոյնպէս սնտուկի մը մէջ, և ուր որ կը յուսար որ գտնէ ։ Իրեն փնտռելու զբաղած ժամանակ, հրամանատարը անխոհեմութեամբ տըրտմութեան մէջ ընկղմած էր ։ Իւան ալ իր կերպերովը կը մխիթարէր զանիկայ․ "Աւելի աղէկ կ'ըլլայ կորսուած բանալւոյն վրայ լալու ըլլաս․ ինչ ցաւելու բան կայ աւազակաց ցեղին վրայ, որ տասնըհինգ ամիս չարչարեցին զքեզ ։ Իրենք զմեզ սպաննել կ'ուզէին, բայց իրենց կարգը մերինէն առաջ եկաւ, ինչ յանցանք ունիմ ես․ թող դժոխքը կըլլէ զամէնն ալ"։

Բայց սակայն շղթային բանալին չէր գտնուեր․ այսչափ մարդասպանութիւն պարապ տեղ ըրած պիտոր ըլլային, թէ որ չկարենային շղթան քակել ։ Իւան կացինին ծայրովը կրցաւ տիրոջը ձեռքի օղակը խորտակելու, բայց շղթան ոտքին անցընող օղակը իրեն բոլոր ջանիցը կ'ընդդիմանար, և տէրը վիրաւորելու վախէն բոլոր ուժը չէր կրնար գործածել ։ Մէկ կողմանէ ալ գիշերը առաջ կ'երթար, վտանգը կ'աւելնար․ վերջապէս որոշեցին որ Ճամբայ ելլան․

Նման շղթան ամուր մը հրամանատարին մէջքին կապեց, անանկ որ կարելի եղածին չափ քիչ նեղութիւն տայ և ամենևին ձայն չհանէ։ Պարկի մը մէջ քիչ մը պաշար և առջի օրուընէ աւելցած ոչխարի մը քառորդ մասը դրաւ և մեռելոյն ատրճանակն ու դաշոյնն ալ իրեն զէնք ըրաւ։ Ռաքամպան ալ պուրքան[1] առաւ ու լռութեամբ դուրս ելան. մարդու մը չպատահելու համար՝ տանը չորս կողմը պտըտելէն ետքը, փոխանակ սովորական ճամբով դէպ 'ի Մօզտոք երթալու, լերան ճամբան բռնեցին, նախագուշակելով որ միւս կողմէն զիրենք պիտի փնտռէին։ Գիշերուան մնացած մասն ալ աջակողմեան լեռներուն վրայէն քալեցին, իսկ երբոր առաւօտը սկսաւ ծագիլ, կաղամախիներու անտառի մը մէջ մտան որ բոլոր լերան գագաթը ծածկած ըլլալուն պատճառաւ տեսնուելու վտանգէ ազատ էին։ Փետրուար ամսոյն մէջ ըլլալուն համար, գետինը, այս բարձրութեանց վրայ, մանաւանդ անտառներու մէջ, դեռ սառած ձիւնով մը ծածկուած էր, որ առանց հալելու բոլոր գիշերը և առաւօտեան մէկ մասը ճամբորդներուն քալուածքին կը դիմանար. բայց կէսօրուան դէմ երբոր արևուն ջերմութենէն կը թուլնար, սկսաւ ոտքերնին մէջը խրիլ, որով հարկադրուեցան ծանր քալելու։ Այսպիսի նեղութեամբ խոր ձորի մը քով հասան ուսկից պիտի անցնէին, և յատակի ձիւներն հալած էին։ Վտակին եզերքը, անցուդարձի ճամբայ մը կար, ուր ոտից նշաններէն կը տեսնուէր թէ բանուկ էր։ Այս դիտողութենէն և հրամանատարին սաստիկ յոգնութենէն, մինչև գիշեր սպասելու, ուստի ձիւն չեղած ապառաժներու խոռոչի մը մէջ պահուըտեցան։ Նման եղևինի ոստեր կտրեց ու ձիւներու վրայ թանձր անկողին մը շինեց, ուր հրամանատարը պառկեցաւ. անոր հանգստանալու ատենը, Նման ճամբան գտնելու կը նայէր։ Այն հովիտը՝ որուն գագաթը կը գտնուէին իրենք նոյն միջոցին՝ բարձր լեռներով շրջապատուած էր, որոնք ամենևին ելք չունէին. այն բանուկ ճամբէն զատ ուրիշ տեղէ երթալը անհնարին էր, պէտք էր որ վտակին ընթացքին հետևէին, այս լաբիւրինթոսէն ազատելու համար։ Երեկոյեան գրեթէ ժամը տասն էր, երբ սկսաւ ձիւնը պնդանալ և իրենք ալ ձորը իջան։ Բայց դեռ ճամբայ չելած, հոն կրակ վառեցին քիչ մը տաքնալու և ՇԻՇԼԻՔ կերակրէն ուտելու համար որուն կարօտ էին։ Ափ մը ձիւն ջրի տեղ և քիչ մը օղիով կատարեցին իրենց խնջոյքը։ Բարեբաղդաբար առանց մէկու մը հանդիպելու անցան այն ձորէն, ու նեղ տեղ մը մըտան, ուր ճամբան և վտակը բարձր և սրածայր լեռներով պատած էին։ Այս ճամբուն մէջ կրցածնուն չափ արագութեամբ քալեցին, գիտնալով որ եթէ այս նեղ անցքին մէջ մէկու մը հանդիպէին՝ վտանգաւոր էր, ու առաւօտեան ժամը հինգին միջոցները դուրս ելան անկէ։ Այն ատեն այս խաւար կիրճը յանկարծ բացուեցաւ դիմացնին, ուսկից տեսան առջևնին եղած ցած լեռներէն անդին, Ռուսաստանի անսահման հորիզոնը որ հեռաւոր ծովու մը կը նմանէր։ Դժուարին է երևակայելը թէ ինչպէս զգացուեցաւ հրամանատարը այս անակնկալ տեսարանէն. "Ռուսաստան, Ռուսաստան" միայն կրցաւ արտասանել։ Հոս այս ճամբորդները նստան որ քիչ մը հանգիստ առնեն և իրենց հանդերձեալ ազատութեան վրայ զուարճանան։ Այս բարեբաղդութեան նախազգացմունքը հրամանատարին մտքին մէջ կը խառնուէր, իր աչքին առջևը գործուած սոսկալի մարդասպանութեանց յիշատակին հետ, որ իր արիւնաներկ զգեստէն և շղթաներէն շարունակ միտքը կու գար։ Աչքերը իր քաշած նեղութեանց

1. Թաղկէջէ շինուած անթափանց բրդոտ վերարկու մըն է որ արջու մորթ կը նմանի։ Խաղախներու հասարակ վերարկուն այս է, որ միայն իրենց երկիրը կը շինուի, և անով բանակի գիշերապահութիւն ըրած ատեններնին՝ անձրևի և ցրտի կը դիմանան։

վերջին ծաղն ուղղած, ճամբորդութեան դժուարութիւններուն վրայ կը մտածէր։ Շղթայակապ ոտքերով և ուռած և պարտասեալ ծնկերով ընելու երկայն և բազմավտանգ ճամբորդութեան մտածութիւնը, բոլորովին անհետ ըրաւ սրտէն իր հայրենեաց տեսութենէն զգացած առժամանակեայ ուրախութիւնը։ Այս մտացը տառապանքէն սաստիկ ծարաւ մը սկսաւ ըզգալ։ Իւան դէպ 'ի քիչ մը անդին վազող վտակի մը քով երթալով տիրոջը ջուր բերելու համար, երկու ծառերէ շինուած կամուրջ մը գտաւ հոն, և քիչ մը հեռուն ալ բնակարան մը տեսաւ։ Ասիկա գիւղական տնակ մըն էր Չեչեններու ամարանոցի նման որ անբնակ երեսի վրայ թողուած էր. և փախստականաց գտնուած դիրքին մէջ անգին բան մըն էր։ Իւան վազեց մէկէն տէրը իր մտատանջութենէն ազատելու և գտած ապաստանարանը տանելու, ուր զանիկայ ձգելով ինքը նոյն տան շտեմարանը սկսաւ փնտռել։

Կովկասու բնակիչները, որոնք մեծաւ մասամբ վրանաբնակ են և շատ անգամ իրենց դրացեաց յարձակմանց վտանգի մէջ կը գտնուին, տուներնուն քով ստորերկրեայ տեղեր ունին որոնց մէջ կահ կարասիք կը պահեն։ Այս շտեմարանները նեղկեկ ջրհորի ձևն ունին, վրանին տախտակով մը կամ լայն քարով գոց ու հողով ծածկուած և միշտ խոտ չեղած տեղեր շինուած են, որպէս զի խոտին գոյնը չյայտնէ մթերանոցնին, բայց այս ամենայն նախազգուշութեամբ հանդերձ չեն կրնար շատ անգամ բոլորովին զինուորներէն ծածկել զանոնք, որոնք բնակութեանց մօտ բանուկ նեղ ճամբաները հրացաններնուն բարակ գաւազանովը զարնելով, ձայնէն կը հասկընան և ստորերկրեայ շտեմարանը կը գտնեն։ Իւան տնակին քով եղած սայլարանին տակը մթերանոց մը գտաւ, որուն մէջ հաղէ ամաններ, եգիպտացորենի քանի մը հասկեր, մէկ կտոր մը հանքային աղ, և շատ մը տնական կահ կարասիքներ կային։ Մէկէն վազեց ջուր գտնելու ու խահարարութիւնը սկսելու. ոչխարին քառորդը՝ հետը բերած քանի մը գետնախնձորներով կրակին վրայ դրաւ։ Երբոր կերակուրը այսպէս կը պատրաստուէր, Դուքամակն ալ եգիպտացորենի հասկերը կը խորովէր. վերջապէս շտեմարանին մէջ գտնուած քանի մը կաղինները ճաշը կատարեալ ըրին։ Երբոր կերակուրնին լմնցաւ, Իւան աւելի ժամանակ և միջոց ունենալովը, կրցաւ իր տէրը շղթաներէն խալըսելու, որով անոր ալ աւելի հանգիստ և իրենց վիճակին նայելով պատուական ճաշով մը ուժովցած, խորին քուն մը քաշեց և երբ արթնցաւ գիշեր եղած էր։ Այս զօրացուցիչ հանգստեան հակառակ երբոր ճամբայ ելլել ուզեց, ուռած ծնկունները անանկ պնդացեր էին որ ամենափոքրիկ շարժում մը անհնարին ցաւեր կը զգար։ Բայց ստիպուած էր ճամբայ ելլելու։ Օրուային կալթնած տրտում տխուր սկսաւ քալել, յուսահատած որ պիտի չկարենայ փափաքած վախճանին հասնիլ։ Շարժմունք ընելէ և քալելէ զգացած տաքութիւնը քիչ քիչ ցաւերը մեղմացուցին, բոլոր գիշերը քալեց, ստէպ կանգ առնելով և նորէն ճամբան առաջ տանելով։ Երբեմն անյուսութեան մէջ ընկղմելով ու գետին փռուած կը ստիպէր զԻւանը որ զինքը թողու իր թշուառ բաղդին. բայց իր քաջասիրտ ընկերը ոչ միայն խօսքերովն և օրինակովը կը քաջալերէր զինքը, այլ նաև խստութիւն ալ կը բանեցնէր զինքը վերցնելու և հետը քաշկռտելու։ Ճամբաներնուն վրայ, մէկ դժուար ու վտանգաւոր տեղ մը հասան, ուսկից ստիպուած էին անցնելու. առաւօտեան սպասելը ժամանակի անդարմանելի կորուստ էր, ուստի ակամայ որոշեցին գիշերով անցնիլ այս անցքէն, թէպէտ վար գլորտըկելու վըտանգ կար։ Բայց Իւան ուզեց, իր տէրը վտանգի մէջ դնելէն առաջ, մինակ երթալ ու այն անցքը քննել։ Երբոր վար կ'իջնար, Դուքամակն անպատմելի անձկութեամբ ժայռին ծայրը կեցած

էր։ Գիշերը սաստիկ մութ ըլլալուն, առջին տակի ձորին մէջէն անցնող գետակին՝ միայն խուլ շչնջիւնը կը լսէր, և ընկերոջը ոտուըներուն տակը փըլփըկած քարերուն գլորտուելէն ու ջրին մէջ. իյնալու ձայնէն կ'իմանար խորխորատին սաստիկ խորութիւնը որուն վրայ կեցած էր։ Այս անձկութեան վայրկեաններին մէջ, որ կենացը վերջինը կրնար ըլլալ, մօրը յիշատակը միտքը եկաւ, որ զինքը խանդաղատանօք օրհնած էր պաշտակալեան գունդին երթալու ատենը, այս յիշատակը զինքը խրախուսեց։ Երագուն զգացմունք մը իրեն յոյս կու տար զինքը վերստին տեսնելու. «Աստուած իմ, կանչեց, մօրս օրհնութիւնը պարապ մի հաներ»։ Ասոր այս համառօտ բայց եռանդուն աղօթքը լմնցուց, Իւան ալ դարձաւ։ Գտնած անցքը առաջուց կարծածնուն չափ դժուարին չէր։ Քանի մը կանգնաչափ տեղ ժայռերու մէջէն իջնելէն ետև, պէտք էր դիւրագնաց գետեզերը հասնելու համար ժայռի մը նեղ, ծուռ ու սառած ձիւնով ծածկուած, դիւրասահ եզերքէն անցնիլ, որ որածայր լեռ էր մինչև վար։ Իւան կացինալը ձեռան մէջ ծակեր բացաւ անցքը դիւրացնելու համար. երկուքն ալ երեսնին խաչ հանեցին. «Երթանք, ըսաւ Գաքամիա, թէ որ կորսուելու ալ ըլլամ՝ գէթ քաջասրտութիւն չունենալէս պատճառած չըլլայ, զոր միայն հիւանդութիւնը կրցաւ եղծանել. որչափ Աստուած ինծի ուժ տայ առաջ պիտի երթամ»։ Բարեբաղդաբար այս վտանգաւոր անցքէն ելան և ճամբանին շարունակեցին։ Երթալով ճամբաները աւելի հարթ և բանուկ էին, ալ միայն հիւսիւսային կողմը և ցած տեղեր ձիւն կը տեսնուէր։ Բոլոր գիշերը բարեբաղդաբար մարդու մըն ալ չհանդիպեցան, միայն առաւօտեան դէմ հեռուէն երկու մարդ տեսնելով, ստիպուեցան գետնի վրայ պառկելու որ չը տեսնուին։

Այս գաւառներուս մէջ, լեռներէ դուրս անտառ չկայ, երկիրը բոլորովին մերկ է և ամենևին ծառ չի տեսնուիր, բաց 'ի մեծամեծ գետերու եզերքէն, ան ալ հազիւ, և շատ քիչ տեղ բարեբեր երկիր կը գտնուի։ Բաւական ժամանակ Սունճա գետին ընթացիցը հետևեցան, ուսկից պէտք էր անցնէին Մօզտօք երթալու համար. Ասոր անանկ տեղ մը կը փնտռէին, ուր ջուրը այնչափ արագընթաց չըլլայ որպէս զի ըստ կարի քիչ վտանգով կարենան անցնիլ, հեռուէն ձիաւոր մը տեսան որ դէպ 'ի իրենց կու գար։ Հատեղի երկիրը բոլորովին մերկ ու ամայի էր, ոչ մացառներ և ոչ պզտի ծառեր կային, որոնց ետևը կարենային պահուըտիլ, անոր համար Սունճային ափունքը կծկուեցան։ Ճամբորդը քանի մը կանգուն ասոնցմէ հեռու կ'անցնէր. Ասոնք մտքերնին դրեր էին իրենք զիրենք պաշտպանելու թէ որ վրանին յարձըկելու ըլլար։ Իւան դաշոյնն առաւ և ատրճանակն ալ հրամանատարին տուաւ։ Տեսնելով որ ձիաւորը 12-13 տարեկան տղայ էր, յանկարծ վրան վազեց և օձիքէն բռնելով գետին նետեց։ Տղան կ'ուզէր դէմ դնել, բայց տեսնելով հրամանատարը որ ջրին քով ատրճանակը ձեռքը կեցեր էր, բոլոր ուժովը փախաւ։ Ձին համետ չունէր, միայն բերանը սանձի տեղ երասանակ մը ունէր։ Երկու փախստականները գետէն անցնելու համար այն ձին գործածեցին։ Իրենց համար մեծ բարեբաղդութիւն եղաւ ասիկա, վասն զի մտքերնին դրածնուն պէս ոտքով գետէն անցնիլն՝ անկարելի ըլլալը իմացան։ Ձին երկուքին ծանրութեանը տակ քիչ մնաց որ ջրին սրընթացութենէն քշուէր պիտի. թէպէտ և անվնաս միւս եզերքը հասան, բայց դժբաղդաբար սաստիկ ապառաժուտ ըլլալուն ձին չըկրցաւ ցամաք ելլել, բեռը թեթևցնելու համար իրենք վար իջան, և որովհետև Իւան զանիկայ գետեզերը հանելու համար բոլոր ուժովը կը քաշէր, երասանը փրթելով ձեռքը մնաց, և ձին ջրին ընթացքէն քշուելով, ցամաք ելլելու անօգուտ ջանքերէն ետև, գետին

մէջ աներեւոյթ եղաւ։ Այս նպատակս թէպէտ զրկուեցան, բայց ալ հալածուելու վտանգէն ազատ ըլլալով դէպ 'ի հեռուն տեսնուած բլրակի մը սկսան երթալ, որուն վրայ ժայռեր կային, ուր կը յուսային որ գիշերը պահուըտին հանգստանան։ Ըրած ճամբանին հաշուելով իմացան որ խաղաղասէր Չէչէններուն բնակարաններէն շատ հեռու չեն. բայց անոնց ալ վստահանալը շատ ապահով բան մը չէր. վասն զի անոնց մատնութիւնը կրնար իրենց կորստեան պատճառ ըլլալ։ Բայց Քասքամպօյին տկար վիճակը նայելով, դըժուարին էր որ առանց օգնականութեան կարենայ մինչև Թէրէք գետը հասնիլ։ Պաշարնին հատեր էր, օրուան մնացած մասը լռին տրտմութեամբ անցուցին, առանց անհանգըստութիւննին իրարու հաղորդելու։ Իրիկուան դէմ հրամանատարը տեսաւ որ ծառան ձեռքը ճակտին զարնելով խորունկ մը հառաչեց։ Այս անակնունելի յուսահատութենէն այլայլած, որ իր քաջասիրտ ծառան մինչև այն ատեն ցուցըրած չէր, պատճառը հարցուց "Տէր իմ, ըսաւ Իւան, մեծ սխալմունք մը ըրի"։

— "Աստուած քաւէ, պատասխանեց Քասքամպօ, երեսը խաչակնքելով։

— "Այո, ըսաւ Իւան, մոռցայ տը-
"ղուն սենեկին մէջ կախուած գեղե-
"ցիկ հրացանը առնելու, բայց ինչ
"կ'ուզէիր, միտքս չեկաւ, հոն այնչափ
"լացիր և շփոթութիւն հանեցիր որ
"մոռցայ։ Ալ խնամս, բոլոր գեղին
"մէջ գտնուած հրացաններուն ամե-
"նէն գեղեցիկն էր։ Հիմա զանիկայ
"առջի դիմացնիս ելլող մարդուն կու
"տայի սիրտը շահելու համար, վասն զի
"չեմ գիտեր ինչպէս այդ վիճակովդ
"պիտի կարենանք ճամբանիս առաջ
"տանիլ"։

Օդը որ մինչև այն ատեն աղէկ եղած էր, նոյն գիշերը փոխուեցաւ։ Ռուսաստանի ցուրտ հովը սաստիկ կը փչէր, և ասոնց երեսը կարկտի հատեր կը զարնէր։ Գիշերուան մօտ ճամբայ ելան, առանց որոշելու թէ արդեօք գեղ մը պէտք էին մտնել, թէ գեղերէն հեռանալ։ Բայց ընելու ճամբաներնուն երկայնութենէն այս վերջինը անկարելի տեսնուեցաւ իրենց, մանաւանդ նոր դժբաղդութիւն մըն ալ վրայ գալով, երբ որ հեղեղէ մը կ'անցնէին, որուն յատակը ձիւնով ծածկուած էր, ոտուըններնուն տակի սառը կոտրեցաւ և իրենք ալ մինչև ծնկուընին ջրին մէջ մտան. Քասքամպօ ելլելու աշխատելու ատեն բոլոր զգեստները թրջեցաւ։ Ճամբայ ելնելնէն 'ի վեր դեռ այսպիսի ցուրտ չէր եղած, բոլոր դաշտը սառով ծածկուած էր։ Քառորդի մը չափ քալելէն ետքը՝ ցրտին չդիմանալով, յոգնութենէն և ցաւերէն գետին ինկաւ և քայլ մըն ալ առաջ չէր ուզեր երթալ։ Տեսնելով որ ճամբորդութեան նպատակին հասնիլն անկարելի է, և անօգուտ բարբարոսութիւն մըն էր իր ընկերն ալ արգիլելն, որ միայնակ կրնար ճամբան առաջ տանելով ազատիլ. "Մտիկ ըրէ Իւան, ըսաւ
"անոր, Աստուած վկայ է որ մինչև հի-
"մա ձեռքէս եկածը ըրի քու նպատակ-
"րէդ օգուտ մը քաղելու համար. բայց
"դու ալ կը տեսնես հիմա որ ալ
"ինծի ազատելու յոյս չկայ, իմ բանս
"լմնցած է. գնա, առ պահակապան
"փունդը, իմ սիրելի Իւանս, դար-
"ձիր դու նորէն մեր գունդը, եւ
"կը հրամայեմ քեզի, ըսէ իմ հին բա-
"րեկամացս և գլխաւորներուս, որ զիս
"հոս ագռաւներու ճարակ ձգեցիր և
"թէ իրենց ասկէ աղէկ վիճակ կը
"մաղթեմ։ Բայց երթալէդ առաջ
"միտքդ բեր պահապաններուն արեան
"բը թափուած ատենդ ըրած եր-
"դումդ։ Երդուընցար որ Չէչէնները
"զիս ողջ պիտի չը բռնեն. խօսքդ պա-
"հէ"։ Այս բանս ըսելով, գետին փռուեցաւ և դառնագին մէջ բոլորովին ծածկուեցաւ։ "Մէկ հնարք մըն ալ
"կը մնայ, ըսաւ Իւան, Չէչէնի մը
"տուն գտնել ու խոստմունքներով
"տանտիրոջ սիրտը շահիլ. թէ որ դա-

„ւաձանութիւն ընելու ալ ըլլայ, գո-
„նէ չենք մեղադրուիր․ Ջանամ մինչև
„հոն երթալու, և կամ, ըսաւ, տես-
„նելով որ իր տէրը լուռ կը կենար, ես
„մինակ կ'երթամ ու կը ջանամ Չէ-
„չէնի մը սիրտ փափկել, թէ որ յա-
„ջողիմ, իրեն հետ մեկտեղ կու գամ
„զքեզ ալ տանելու, թէ որ բանը գէշ
„երթալու ըլլայ, ու սպաննուելու ըլ-
„լամ և ետ չի դառնամ, առ սա ատըր-
„ձանակը„․ Քաքամեայ ձեռքը դոր-
ծոյին տակէն դուրս հանելով ատրձա-
նակը առաւ։

Իւան իր տէրը խոտերով և չոր մա-
ցառներով ծածկեց, որ իրեն հեռաւո-
րութեան ժամանակ մէկը չը տեսնէ․ Ճամ-
բայ ելլելու միջոց տէրը կանչեց զինքը։
„Իւան, ըսաւ, լսէ իմ վերջին խնդիրքս․
„եթէ Թերեք գետէն անցնելու ըլլաս
„և մօրս երթաս առանց ինծի„․․։

—„Տէր, ընդմիջեց Իւան անոր խօս-
քը, կը տեսնուինք դարձեալ․ թէ որ
դու մեռնելու ըլլաս, ոչ քու և ոչ իմ
մայրս զիս կը տեսնեն„։

Ժամ մը քալելէն ետև, բլրակի մը
վրայէն երեք չորս փարսախ հեռաւո-
րութեամբ երկու գեղ տեսաւ, բայց
իրեն փնտռածը սա չէր․ Ինքը առան-
ձին տուն մը կ'ուզէր գտնել ուր առանց
տեսնուելու ներս մտնէ ու տանտիրոջ
սիրտը շահի։ Հեռաւոր ծխնելուզի մը
մուխը, ուզածը գտնել տուաւ իրեն։
Շուտով գնաց հոն ու անվախ ներս
մտաւ։ Տանտէրը գետին նստած ռաքի
ամանը կը կարկըտէր։ „Քեզի երկու-
հարիւր րուպլի կը խոստանամ, ըսաւ
Իւան, թէ որ ծառայութիւն մը ընելու
ըլլաս ինծի։ Անշուշտ Քաքամեա հրա-
մանատարին լեռնցիներէն բռնուիլը
լսեր ես, ես զանիկա փախուցի, հոսկէ
քանի մը քայլ անդին է, հիւանդ և
քու իշխանութեանդ տակն է, թէ որ
ուզենաս զանիկա կրկին թշնամեաց
ձեռքը մատնել, անշուշտ կը գովեն զք-
քեզ, բայց փոխարէն մը չես ընդունիր․
իսկ ընդ հակառակն թէ որ յանձն առ-
նուս ազատել զայն, միայն երեք օր
տունդ պահելով, Մօզդօք կ'երթամ

և անոր փրկանացը համար երկու հա-
րիւր րուպլի արծաթ ստակը կը բերեմ․
ապա թէ ոչ, համարձակելու ըլլաս
տեղէդ շարժելու, ըսաւ, դաշոյնը հա-
նելով, և զիս բռնել տալու համար ա-
ղաղակ հանել, հոս կըսպաննեմ զքեզ․
խօսք տուր՝ թէ չէ կը սպաննեմ„։ Ի-
ւանին աներկիւղ ձայնը համոզեց զՉէ-
չէնը առանց վախցնելու։ „Երիտա-
սարդ, ըսաւ Իւանին, համարձակու-
թեամբ կօշիկը մէկդի դնելով, ես ալ
մէջքս դաշոյն մը ունիմ, և քուկդ զիս
չը վախցներ․ թէ որ դու բարեկամի մը
պէս տունս մտած ըլլայիր, դրանս սեմէն
ներս մտնողը չէի դաւաձաներ, բայց
հիմա բանի մը խօսք չեմ տար։ Նստէ
սա տեղը և ուզածդ ըսէ„։ Իւան դի-
մացի մարդը ճանչնալով, դաշոյնը պա-
տեանին մէջ դրաւ ու նստելով առա-
ջարկութիւնը կրկնեց։ —„Խոստմանդ
կատարմանը համար ինչ երաշխաւո-
րութիւն պիտի ձգես„, ըսաւ Չէ-
չէնը։

—„Այն իսկ հրամանատարը, պա-
տասխանեց Իւան․ կարծես թէ տա-
նըհինգ ամիս անոր համար վշտեր կրե-
լէս և քու տունդ բերելէս ետքը, քովդ
պիտի ձգեմ„։

—„Շատ աղէկ, կը հաւատամ քե-
զի․ բայց երկու հարիւրը շատ քիչ է,
ես չորս հարիւր կ'ուզեմ„։

—„Ինչու՞ չորս հազար չես ուզեր,
բերանդ բռնող չըկայ․ բայց ես որ կ'ու-
զեմ խոստմունքս պահել, երկու հա-
րիւր կը խոստանամ․ վասն զի գիտեմ
ուսկից կրնամ առնել, և ոչ կոպէկ մը
աւելի կու տամ․ Կ'ուզե՞ս զքեզ խա-
բելու ստիպել զիս„։

—„Աղէկ, թող անանկ ըլլայ, գնա
երկու հարիւր րուպլին բեր, բայց դու
մինակ՝ և երեք օրէն պիտի գաս„։

—„Այո մինակ, և երեք օրէն գա-
լու խօսք կու տամ, բայց դու ալ հրա-
մանատարը հիւրընկալելու խօսք տուիր։

—„Այո․ այս վայրկենէս, ան ալ
դուն ալ իմ հիւրս էք„։

Ձեռք տուին իրարու, և շուտ մը գա-
ցին հրամանատարը առնելու․ զոր ցըր-

տէն և անօթութենէ կիսամահ տուն բերին։

Իւան Մ՛օզտօք երթալու տեղ իմանալով որ Չերվլելիանսքայ-Սթանիցանի մօտ խազախներու բաւական մեծ կայան մը կար, և աւելի մօտ էր, մէկէն հոն գնաց։ Շատ դժուարութիւն չը քաշեց պէտք եղած ստակը հաւաքելու, կորիճ խազախները, որոնց մէկ քանին Ռաքամպոյին ազատութիւնը կորմնցուցած կռուոյն մէջ գտնուեր էին, յանձն առին իւրաքանչիւրը մաս մը տալու՝ փրկանաց գինը լեցնելու համար։ Իւան սահմանեալ օրը ճամբայ ելաւ վերջապէս ազատելու իր տէրը. բայց նոյն կայանին գնդապետը նոր դաւաճանութենէ մը վախնալով, չձգեց մինակ երթալու և Չէչէնին հետ ըրած դաշնադրութեան հակառակ, քանի մը խազախներ դրաւ հետը։

Այս նախազգուշութիւնը քիչ մնաց որ Ռաքամպոյին դժբաղդութեանը պատճառ պիտի ըլլար։ Չէչէնը երբ հեռուէն տեսաւ խազախներուն նիզակները՝ դաւաճանութիւն կարծեց, և իր ազգին վայրենի քաջասրտութիւը ձեռք առնելով, հիւանդագին հրամանատարը տանիքին վրայ հանեց և ցցի մը կապելով, դիմացը կեցաւ լայնաբերան և կարճ հրացանը ձեռքը, "Թէ որ առաջ գաս, կանչեց Իւանին երբոր ձայնը լսուելու չափ մօտեցաւ՝ զէնքը Ռաքամպոյին վրան շտկելով. թէ որ քայլ մըն ալ առաջ գալու ըլլաս, հրամանատարը մեռած է, և դեռ յիսուն լուցկիք ալ ունիմ թշնամեացս և զանոնք բերող դաւաճանին վրայ հրացանս պարպելու"։

— "Դաւաճանութիւն չըկայ հոս, պոռաց Իւան տիրոջը կենացը վրայ դողդղալով, ստիպեցին զիս խազախներով գալու, ահաւասիկ 200 րուպլիներն ալ ձեռքս են"։

— "Թող խազախները հեռանան, ըսաւ Չէչէնը, թէ չէ հրացանս կը պարպեմ"։

Ռաքամպօ աղաչեց հազարապետին որ քաշուի. Իւանն ալ քիչ մը առեն զօրաց հետ ետ քաշուեցաւ ու վերջէն միայնակ նորէն առաջ եկաւ, բայց կասկածոտ աւազակը չթողուց որ մօտենայ իրեն, այլ հարիւր ոտնաչափ տնէն հեռու ճամբուն վրայ ռուպլիները համրել տուաւ և հրամայեց որ հեռանայ։

Երբոր ռուպլիները առաւ, նորէն տանիքը դարձաւ և հրամանատարին ոտքը ընկաւ թողութիւն խնդրելով և աղաչելով, որ մոռնայ իրմէ կրած նեղութիւնները, զորոնք ստիպուեր էր ընելու իրեն ապահովութեանը համար։ "Միայն պիտի յիշեմ, ըսաւ Ռաքամպօ, թէ հիւրդ եղայ և դու խօսքդ պահեցիր. բայց թողութիւն խնդրելէդ առաջ կապերս քակելու սկսէ"։ Չէչէնը պատասխանելու տեղ, տեսնելով որ Իւանը կու գար, տանիքէն վար ցատկեց և շանթի պէս անյայտ եղաւ։

Այն օրուան մէջ քաջասիրտն Իւան իր տէրը բարեկամացը գիրկը բերելու փառքն և ուրախութիւնն ունեցաւ, որ զինքը մէյմ՚ ալ տեսնելէ յուսահատած էին։

Այս պատմութիւնը հաւաքող անձը քանի մը ամսէ ետքը, անգամ մը Մէկօրեվաքիին մէջ գիշեր ատեն, փոքրիկ բայց շքեղ կերպով լուսաւորուած տան մը առջևէն անցած ատեն, ջութակէն ելնելով՝ պատուհանէ մը մօտեցաւ, գեղանայարկին սենեկի մը մէջ եղած պարահանդէսը տեսնելու. հոննոյնպէս զօրաց սպորին-պաշտօնակալ երիտասարդ մըն ալ, ուշադրութեամբ կը դիտէր տանը մէջ եղած բաները։

"Ո՞վ է այս պարահանդէսը տուողը" հարցուց ճամբորդը։

— "Մայրոն հրամանատարն է որ պիտի կարգուի"։

— "Մայրոն հրամանատարին անունը ի՞նչ է"։

— "Ռաքամպո"։

Ճամբորդը՝ որ այս զինուորականին զարմանալի պատմութիւնը գիտէր, հետաքրքրութիւն ընելուն վրայ ուրախա-

րաւ, և փոխանակ ալ տեսաւ, որ զուարթութեան մէջ էր և մնացած կը տեսնուէր Չեչեններուն անգթութիւններէն : «Խնդրեմ ցուցուր ինծի, ըսաւ տօղին պաշտօնատարին, այն քաջասիրտ ծառան որ զինքը ազատեց» : Այն ալ քիչ մը անկէն վարանելէն ետքը «Ես եմ» պատասխանեց : Այս դիպուածէս յանկարծակիի գալով ճամբորդը և զանիկայ ախչափ երիտասարդ տեսնելով, տարիքը հարցուց : Դեռ քսաններորդ տարին չէր լմնցուցած և իր ցուցուցած քաջասրտութեանը և հաւատարմութեանը փոխարէն պատուանշան մը և սորին պաշտօնակալութեան աստիճանը ընդունած էր : Այս քաջասիրտ երիտասարդը կամաւորապէս իր տիրոջը վշտակից ըլլալէն և անոր կեանք և ազատութիւն տալէն ետքը, անոր բարեբախտութեանը վրայ կ'ուրախանար, հարսանիքը ապակիներուն ետևէն դիտելով : Բայց պալհեստ ճամբորդը սկսաւ զարմանք մը ցուցնել անոր հարսանեաց մէջ չը գտնուելուն, որով կը պարսաւէր իր նախկին տիրոջ ապերախտութիւնը, Իւան ծառա մը նայեցաւ անոր, ու տան մէջ մնաց Հայ լէ-լէ, Հայ լէ-լէ եղանակը սուլելով : Քիչ մը ետքը պարահանդիսին սրահին մէջը տեսնուեցաւ . և այն հետաքրքիր ճամբորդը նորէն իր կառքը մտաւ ու ճամբայ ելաւ, մեծապէս ուրախանալով, որ ինքն ալ իր գըլխուն կացինի հարուած չընդունեցաւ :

ՔՍԱՎԻԷ ՏԸ ՄԷՍՏՐԸ

Երկարակեաց ընտանիք մը :

Անցեալները Պելոպոնեսի Մանտինէա գաւառին Տեգէա քաղաքին մէջ Յովհաննէս Պոսինիդիս անուամբ երկրագործ մը 113 տարուան մեռեր է՝ առանց կորսնցունելու աչաց, լսելեաց և մտքին կարողութիւններն : Այս կըտրիճ՝ ալևորս ամենայնիւ հիւանդութիւն մ'այլ չէր կրած, միայն 1812 էն սկսեալ աղէթաւորութեան հիւանդութեամբ կը նեղուէր : Բնական ոյժն իր առջի տեղն էր, և քաջ պատանւոյ մը նման կը քալէր ու կ'աշխատէր : Այն իսկ մեռնելու օրը լաւ կ'որոշէր պարզ աչաց տեսութեամբ կէս մղոն հեռուն մարդ մը, և այն հեռաւորութեան եռապատիկը՝ երկուք ալ էշ որ իր դաշտաց մէկուն մէջի ցանած խոտերը բարձեր կը կրէին : Մահուանէն երկու ժամ առաջ իմացուցեր էր իր ամուսնոյն, որ դեռ ողջ էր ու 95 տարւան, թէ մահուան մօտենալն ու վրան հանիլը սկսեր էր զգալու : Երիկունը մէկ տեղ հաւաքելով իր գործաւորները, լաւ մը կերաւ ու խմեց անոնց հետ . և յետ ապսպրելու անոնց ուրախութեամբ անցունելու այն գիշերը, ինքը քիչ մը հանգչելու համար իր սենեակը քաշուեցաւ : Մինչ աշխատաւորները կը զուարճանային վարն ու ուրախ զուարթ կ'երգէին, ինքը դէպ 'ի արևելք դառնալով, առանց իսկ իմանալու այս ըրած շարժմունքը, և ձեռքերը խաչաձև սըրտին վրայ կնքելէն վերջը՝ աւանդեց հոգին, այն ինչ ծառայք դեռ շարունակելու հետ էին իրենց աշխոյժ երգերը, մտքերնէն անցունելով որ ծերը դեռ կը քնանայ, իրենց ներդաշնակ գոչումները անոր նէննիի տեղ բռնելով, և այս կարծիքը ժամէ մ'աւելի տևեց : Յարգելի նահապետս իր մէկ կարգուելովը 12 մանչ և երկուք ալ աղջիկ զաւակ ունեցաւ, որոնցմէ 36 թոռունք մանչ և աղջիկ ծնան, որ 88 անգամ ջոջ պապ ըրին զինքը, և անոնց զաւկըներն ալ երկու անգամ եռապապ, որ բոլորը մէկէն 132 սերունդ կ'ըլլայ : Յուղարկաւորութեան հանդէսին գնացին իրեն հինգ որդիքը որք դեռ կ'ապրէին, 36 թոռները, 80 թոռանց որդիքն, և այս վերջիններուս տղաքն ալ : Իսկ ամէնքը կարգաւ տուին իրենց յետին համբոյրը վախճանած հօրը, պապուն, ջոջ պապուն ; և եռապապուն ձեռացը, բաց 'ի մէկ որդւոյն որ նոյն ատեն հոն չէր :

Այս 113 ամեան ծերոյս մայրն իրմէն ինը տարի յառաջ գերեզման մտեր էր 122 տարուան ։

Ամերիկացի ընտանիք մը :

Ծննդեան գիշերն էր, գերմանացի հին գաղթականներէն ընտանիք մը, որոնք որդւոց որդի յաջորդելով, Փենսիլվանիայի անտառներուն մէջ կը բնակէին, նահապետական տան մը մէջ՝ վառարանի մը բոլորտիքը ժողուած, թեթեւ ընթրիք մը կ'ընէին. Սեղանին վրայ դրուած ճերմակ գինւոյ շիշերն Հռենոսի գինեւէտ ափունքը կը յիշեցընէին։ Վառարանին վերեւ հացի փայտէ ոզնի շրջանակ մը՝ մէկդին տօսախի ճիւղ մը, մէկալ դին որսի հրացան մը. շրջանակին մէջն ալ հաստատուած էր մետաքսէ կապոյտ ենթակայի մը վրայ խարտեաշ խոպոպի փունջ մը։ Այս ժամս կորովանաց եւ յիշատակի ժամ մ'էր Քրիստոսի ծնունդը կ'երգէին, եւ մանուկ Յիսուսին վրայ կը խօսակցէին. շատ վայելուչ էին այս վայրկենիս այն խարտեաշ մազերն ։ "Այնպէս ես ալ խարտեաշ էի, ըսաւ ընտանեաց նահապետը. տեսէք այս գեղեցիկ խոպոպիքները, ասոնցմով ատենօք այս ալեւորեալ գլուխը զարդարուած էր՝ ուր հիմա հազիւ քանի մը արծաթի թելեր կ'երեւան։ Հին պատմութիւն մ'է ասիկայ, որ առանց արցունքով ծնօտը թրջելու, չէր պատմեր հայրս։ Մտիկ ըրէք որդեակք, կարելի է որ չկարենամ ասկէ ետեւ երգել ձեզի հետ Քրիստոսի ծնունդը, եւ այն ատեն այս պատմութիւնս ձեր սիրտը շարժէ։

"Չորս տարուան էի, մազերս ալ խարտեաշ եւ երկայն, որոնք թէ քամիէ, թէ անձրեւի ատեն եւ թէ արեւու՝ միշտ հովանի կը ծածանէին։ Հայրս որ ամէն օր զիս հետը կը տանէր, օր մ'ալ անտառը տարաւ փայտ կտրելու համար։ Խոշոր կացին մը ունէր, որու ամէն մէկ հարուածովը ամէն կողման կայծեր կը ցատքեցնէր։ Ինչպէս եղա չեմ գիտեր, ճիւղ մը ինկաւ ոտիցս քով որուն վրայ թռչունի բոյն մը կար, հազիւ ծռեցայ որ առնում, սահեցա ոտքս, եւ գլուխս եկաւ մեծ կոճղի վրայ՝ ուր հայրս ճիւղերը կը զարնէր, եւ նոյն միջոցին հայրս կացինը բարձրացուցած ըլլալով, չկրցաւ մէկէն կեցնել, ես ալ տառապանաց աղաղակ մ'էր արձակեցի, ուսկից հայրս խելքը կորսնցուցած գետինն ինկաւ։ Բայց շուտով զգաստացանք, ինքն իր վախէն ես ալ գլխուս ցաւէն։ Մէկէն առա զիս բազկացը մէջ եւ տուընէրէս մինչեւ գլուխս շօշափեց, կարծելով որ մեռած եմ. Բայց երբոր տեսաւ որ շրթանցս մէջէն պզտիկ մը կը ժպտէի, եւ մարմնոյս վրայ եւ ոչ իսկ արեան կաթիլ մը կը տեսնուէր, ծնկան վրայ ինկաւ, եւ արտասուաց կաթիլներով գոհութիւն տուաւ Աստուծոյ։ Ոտք ելաւ եւ կրկին անգամ կացինը ձեռք առնելու ժամանակ, կոճեղ վրայ հոծ եւ երկայն խարտեաշ խոպոպիք մը գտաւ. առաւ զայն, զիս ալ գրկեց, եւ խենթի պէս վազելով մինչեւ խրճիթ բերաւ զիս, եւ մօրս ծնկուըներուն վրայ հանգչեցուց։ Ահաւասիկ որդեակք խոպոպիքներուն պատմութիւնը, հայրս ուզեց որ միշտ վառարանին վրայ կենայ, որպէս զի բնաւ չմոռնայ իր ընտանիքը՝ Աստուծոյ նախախնամութեան բարիքը։

Ի ՍԳԱԼԻ ՄԱՀ

ԱԶՆՈՒԱԶԱՐՄ ՏԻԿՆՈՋ ՍՈՂՈՄԷԻ ՊՕՅՆՈՒՔԵՐԵԱՆ

Ընդէ՞ր աչք մեր, ո՛ Տէր, ընդ մահ սիրելւոյն
Ոչ հոսեսցեն արտօսր աղի անըսպառ,
Ըզմէ՞ մատունք յուսակրտուր պատանւոյն
Ի՝ յերգս ողբոց ոչ շարժեսցին ի կիթառ,
Ը՞նդ այսքանի փոխան սիրոյն մայրական
Որ ծնելագութ սըրտիւ լացեալ զմահ որդւոց,
Նոցուն փառաց ի տես վառեալ ըղձական
Ալացաւ թեթև յերանաւէտն երկնից ծոց։....
Ո՞չ յիշեցեր զամ՛ մի և զմեզ մայր թէ ոչ.
Մ՛ինչ ըզվերջինդ ետուր ողջոյն առ աշխարհ,
Այլ հուսկ՝ ըզմեօք արկեր զաչկունսդ ի դողդոջ,
Օ՜ի որբացեալ թողուս ըզքոյսդ եւ յաշխար։
Ե՞ր ոք աղէ ՚նդ յետին շընչոյդ տուրեւառ,
Ոչ յարտասուս լուծեալ ցաւօք դառնաղէտ.
Լացին թոռունք եւ բարեկամք վըշտահար,
Մ՛ինչ նուաղեցան այտքդ ի ժըպիտ երկնաւէտ։

Այլ քաղէ՛, զի՞նչ... միթէ մնաւ փարելին...
Եւ ոչ ի զուր իցեն աչացս արտասուք,
Մինչ նա զըւարթ կենօք կայտառ նորածին,
Եւ թեւածէ ըզմեօք յերկնից սէր անձուկ.
Ահա զուարթուն առ սընարաւ տապանին,
Ծածկէ թեւօք զսափոր մոխրոյ նազելւոյն.
Եւ հոգին նուրբ իբրեւ ըզծուխ ըստաշխին,
Յանոյշն ի բոյր սըփռի զգահիւ Բարձրելոյն.
Մի՛ եւս ի սուգ ըզՍողոմէն լայք ընդ վայր,
Որ կայն յերկինս անմահ հոգւով վեհապանծ
Ի՛ անմահ ի սիրտ որբոցս յերկիր ի խոնարհ,
Եւ անմոռաց ի միտս ի սէր սիրելեաց.
Յորչափ տեսից զարփւոյն ծագել ընդ այգուն,
Ի կապուտակ ալեացն ի վեր վեհափառ.
Եւ զգամբաննուդ ըզլոյս շողալ դողդոջուն,
Կացցէ ի սիրտս անեղծ դրոշմեալ քոյդ տիպար.

ԳԷՈՐԳ Մ. ՍԱՄԱՆՃԵԱՆ.
Ցաշակերտաց Ռափայէլեան
Վարժարանին

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

մը. սակայն 'ի վերայ այսր ամենայնի իր վճիռները յարգելի էին։

Հրամանատարը ամբաստանելոյն խօսք հասկցնելէն յուսահատած, ծիծաղելիներն արգարացնելու համար՝ հետեւեալ հարցմունքները ըրաւ անոր։

"Ի՞նչ որ ընկերդ, փոխանակ հինգ բուպլի տալու քեզի իր պարտատիրոջը տանելու համար, յանձնէր միայն բարե մը, նմանապէս քու ձիդ պիտի չի տայի՞ր։

"Կարելի է, ըսաւ, պարտապանը։

"Արեւմն անանկ ատեն մը, ինչ պիտի ընէիր բարեը։ Ձի պիտի պարտաւորուէիր քովդ պահելու զայն՝ ըրած կորուստանդ փոխարէն։ Աւտի կը հրամայեմ որ փոխանակագիրը հատուցանես եւ ընկերդ ալ քեզի բարեը տայ"։

Աշխարք այս վճիռը հանդիսականաց թարգմանուեցաւ, ծիծաղանաց աղաղակաւ մինչեւ հեռու տեղուանք ալ տարածուեցաւ նոր Սողոմոնին իմաստութիւնը։ Դատապարտեալն անգամ քիչ մը վիճելէն ետեւ փոխանակագիրը տալու ատենն ըսաւ. "Ես առաջուց գիտէի որ դատը պիտի կորսնցրնէի, թէ որ այս շուն քրիստոնեայն մէջը խառնուելու ըլլար"։ Այս հաստատուն վստահութիւնը կը ցուցնէ թէ այն ժողովուրդները ինչ գաղափար ունէին Եւրոպացւոց յառաջադիմութեան վրայ, եւ թէ ամենէն վայրենի ժողովուրդներն ալ արդարութեան բնածին զգացողութիւնն ունէին։

Բաւքամայր բանտարգելութենէն 'ի վեր երեք նամակ գրեր էր, առանց պատասխան մը ընդունելու, եւ արդէն տարի մը անցած էր. Թշուառ բանտարկեալը հագուստէ եւ կենաց պիտոյքներէն զրկուած, կը տեսնէր որ առողջութիւնը օրէ օր կը նուազէր, կը յուսահատէր։ Իվանն իսկ քիչ մը ատեն հիւանդացեր էր։ Շատ զարմացած էր հրամանատարը որ այն խստասիրտ Իպրահիմը անոր անհանգստութեան ժամանակ շղթաները հաներ էր եւ անկէ ետքը ալ ազատ կը թողուր։ Օր մը այս բանիս պատճառը հարցնելուն միջոց՝ "Տէր իմ, ըսաւ անոր Իվան, ժամանակէ մը 'ի վեր միտքս բան մը ունիմ, որուն վրայօք հրամանքիդ կ'ուզեմ խորհուրդ հարցնել։ Կարծեմ աղէկ կ'ըլլայ թէ որ մահմետական դառնամ։

"Խենդեցեր ես, ինչ է։

"Ոչ, խենդեցած չեմ, բայց ասկէ աղէկ քեզի օգտակար ըլլալու միջոց չունիմ. խամը ըսաւ թէ թլփատուելէս ետեւ ալ չեն կրնար շղթայով կապել զիս, այն ատեն կրնամ ծառայել հրամանքիդ եւ գէթ աղէկ կերակուր ուզելս ճարել. վերջապէս՝ ո՞վ գիտէ, երբ ես ազատ ըլլամ... Ռուսաց Աստուածը մեծ է. տեսնենք..."։

"Բայց Աստուած զքեզ կը թողու, թշուառական, թէ որ դու ուխտադրուժ ըլլաս"։

Բաւքամայր, թէպէտ կը յանդիմանէր զծառան, բայց հազիւ կրնար ծիծաղը բռնել, անոր այսպիսի այլանդակ մտածութեանը վրայ. եւ երբ անոր խստիւ արգելեց որ այս բանս չընէ. — "Տէր իմ, պատասխանեց Իվան, ալ չեմ կրնար հնազանդիլ հրամանքիդ եւ պարապ տեղ եղածը կը պահեմ, բանը եղած լմնցած է. այն օրէն 'ի վեր որ զիս հիւանդ կարծեցիր եւ շղթաներս հանեցին՝ ես մահմետական եղած եմ. հիմա անունս Հիւսէյին է, ինչ փոյթ ունի, ուզած ատենս եւ երբ դուք ազատելու ըլլաք չե՞մ կրնար նորէն քրիստոնեայ ըլլալ. տեսէք ալ շղթաներ չունիմ, եւ կրնամ քուկիններդ ալ խորտակել առաջին բարեպատեհ առթին որ կը յուսամ թէ ընդ առաջ ելլէ"։ Խօսքերնին պահեցին, եւ ալ վրան շղթայ չի դրին, եւ մեծ ազատութիւն ունեցաւ. բայց այս ազատութիւնը քիչ մնաց որ մահաբեր պիտոր ըլլար իրեն։ Բաւքամայրին դէմ եղած արշաւանքին գլխաւորներն կը վախնային որ նորահաւատ տաճիկը չի փախչի. իրենց մէջ շատ կեցած ըլլալով եւ լեզուներնուն վարժած, կարող էր զիրենք բոլոր անոնց ներքինէն ճանչնալ, եւ 'ի դարձին իրենց գծագրութիւնին Մահականգանաց հաս-

կրցնելով, կրնար զիրենք Մուսայ վրէժխնդրութեանը մատնել․ անոր համար իմամին այս կրօնական անտեղի նախանձայուզութիւնը սաստիկ կը պախարակէին։ Միւս կողմէն ալ քարի մահմետականներն՝ որ անոր դարձին օգնէր էին, դիտեցին որ տանիքին վրայ ըստ սովորութեան աղօթքի ելած ատենը, ինչպէս նաև մասնաւորապէս մոլլան պատուիրած էր, ժողովրդեան բարեսէր կամքը գրաւելու համար, դէպ 'ի Մէքքէ երկրպագութիւն ընելու ատեն, կամ սովորած ըլլալուն և կամ անուշադրութեամբ՝ երբեմն երեսը կը խաչակնքէր, երբեմն ալ կռնակը դէպ 'ի Մէքքէ կը դարձընէր, այս բաներս իրեն հաւատքը անկեղծութեամբ փոխելուն վրայ կասկածել կու տային անոնց։

Այս կեղծ ուրացութենէն քանի մը ամիս վերջը, տեսաւ որ տեղացւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները շատ փոխուեր են, և սկսաւ յայտնի չարակամութեան նշաններ տեսնել անոնց վրայ։ Պարապ տեղ կ'աշխատէր այս բանիս պատճառը իմանալու, երբ այն երիտասարդները, որոնց հետ մասնաւոր բարեկամութիւն ունէր, եկան իրեն առաջարկելու որ արշաւանք մը պիտի ընեն, ինքն ալ հետերնին երթայ։ Մտքերնին Թէրէք գետէն անցնելով Մօզտօք գնացող վաճառականները թալլել էր․ Իվան առանց տարակուսելու ընդունեցաւ իրենց առաջարկութիւնը։ Ճառոնցուընէ 'ի վեր կ'ուզէր զէնք ձգել ձեռքը․ արդէն կը խոստանային որ յափշտակելու աւարներնէն մաս մ'ալ իրեն կու տան։ Մտածեց ալ որ ինքը երբ նորէն տիրոջը քով դառնայ, այն մարդիկը որ իր փախչելուն վրայ կը կասկածէին ալ իրաւունք չունենային պիտի անվստահութիւն ցուցընելու իրեն վրայ։ Հրամանատարը այս դիտաւորութեանը սաստիկ դէմ կենալուն՝ Իվան ձևացուց թէ ինքն ալ միտք չունէր այն բանին։ Սակայն առաւօտ մը Ռաքամպօ արթննալով տեսաւ որ Իվանին պառկած փսիաթը պատին դէմ գլորուած էր, վասն զի ինքը՝ նոյն գիշերը ելեր գնացեր էր։ Իվանին ընկերները հետևեալ գիշերը Թէրէքէն պիտի անցնէին և վաճառականներուն վրայ յարձակէին, որոնց ճամբան լրտեսներնուն ձեռքով իմացեր էին։

Չեչէններուն իրեն վրայ այնչափ համարումն ցուցնելն Իվանին մտացը մէջ պէտք էր կասկած մը ձգել, վասն զի բնականէ դուրս բան էր որ անոնց պէս խորամանկ և կասկածոտ մարդիկ հետերնին առնեն իրենց գերի Ռուս մը իրեն հայրենակցացը դէմ կռուոյ ատեն․ ինչպէս իմացուեցաւ վերջէն որ միայն զանիկայ մեռցնելու դիտաւորութեամբ հետերնին երթալու առաջարկեր էին։ Նորադարձ ըլլալովը հարկադրուած էին զգուշութիւններ ընել իրեն, ուստի խորհուրդ ըրին որ ճամբորդութեան ժամանակ աղէկ հսկողութիւն ընեն վրան, և յարձակման ժամանակ սպաննեն, կարծեցնելով թէ կռուոյն մէջ սպաննուեցաւ։ Կռուի գնացողներէն քանի մը հոգի միայն գիտէին այս բանս, բայց դէպք մը իրենց միտքը դրածը չի յաջողեց։ Երբոր այս աւազակաց խումբը դարան մտած էր վաճառականներուն վրայ յարձակելու համար, Կոզակներու գունդ մը յանկարծ վրայ հասաւ և այնպիսի սաստկութեամբ՝ որ շատ դժուարութեամբ կըրցան նորէն գետին միւս կողմը անցնիլ։ Այս տանգին մեծութիւնը Իվանին դէմ պատրաստած դաւաճանութիւնն մոռցընել տուաւ, որ իրենց հետ փախաւ։

Որովհետև առանց գունդը անկարգաբար արագահոս Թէրէքէն կ'անցնէր, երիտասարդ Չեչէնի մը ձին գետին հոսանաց մէջ ինկաւ և ընթացքին սաստկութենէն քշուեցաւ։ Իվան որ առոր ետևէն կ'երթար, իր անձը վտանգի մէջ դնելով, ձին հոսանաց մէջ քշեց, ու մարդը բռնելով, որ ջրերու մէջ կորսուելու վրայ էր, կրցաւ զանիկայ գետոյն միւս կողմը հանել։ Կոզակները առաւօտեան լուսով, որ սկսեր էր տեսնուիլ, անոր նշանազգեստէն և գլխարկէն ճանչցան զինքը և

հրացաններին վրան շոկեցին. «Փախստական զինուո՛ր, բռնեցէք փախստական զինուորը» կանչելով։ Իվանի զգեստները գնտակներէն ծակ ծակ եղան։ Վերջապէս քաջաբար պատերազմելէն և բոլոր վառօդը հատցընելէն ետքը գեղը հասաւ, ընկերներէն մէկուն կեանքը ազատելու և բոլոր գնդլին օգտակար ըլլալու պարծանքով։

Թէպէտ այս պարագայիս մէջ այս կերպով վարուելովը ամենուն սիրտը չի կրցաւ շահիլ, բայց դէթ բարեկամ մը վաստըկեցաւ. ազատած երիտասարդը զանիկայ իրեն խնամ ըրաւ, որ սըրբազան անուն մըն է, որուն ամենևին չեն դըժեր Կովկասու լեռնցիները, և երդումն ըրաւ ամենուն դէմ զինքը պաշտպանելու։ Բայց այս կապակցութիւնը միայն բաւական չէր զինքը գեղին բընակչաց զգուշաւորներուն ատելութենէն ազատելու։ Ցուցած քաջութիւնը և տիրոջը վրայ ունեցած հարուածը անոնց վախը կ'աւելցնէր։ Անկէ ետև ա՛լ զինքը անգործունեայ խեղկատակի մը տեղ չէին դնէր, ինչպէս ինչուան այն ատեն, և երբոր մտքերնին կը բերէին իրենց անյաջող ասպատակութիւնը, որուն մասնակից էր նաև Իվան, կը զարմանային թէ ինչպէս Ռուսաց գնդերը իրենց սովորական կայանէն այնչափ հեռու տեղ ճիշդ նոյն միջոցին գտնուեցան, և կասկածեցան որ Իվան միջոցով մը անոնց իմացուցած ըլլայ։ Ո՛րչափ որ ալ այս կարծիքը անտեղի էր, բայց անկէ ետև աւելի զգուշութեամբ վրան կը հսկէին. ծերունի Իպրահիմն իսկ վախնալով որ իր բանտարկեալները փախչելու դաւակցութիւն չընեն, չէր ձգեր որ երկայն ատեն խօսակցութիւն ընեն, և բարի ծառային ալ սպառնալիքներ կ'ընէր, և երբեմն կը ծեծէր ալ, երբ իր տիրոջը հետ խօսիլ կ'ուզէր։

Կը շարունակուի։

ՔՍԱՎԻԷ ՏԸ ՄԷՍԹՐԸ

Ասորեստանեայց վաճառականութիւնն ու արուեստը։

Բաբելոն բնական աշխարհագրական դրքովը յաջող վաճառականութիւն ունենալու ենթակայ էր։ Վերին և ստորին Ասիոյ միութեան կէտին վրայ գըտնուելով, երկու մեծ գետերու մօտ, որովք հաղորդակցութիւն կ'ունենար Պարսկային ծոցին և Հնդկաց ծովուն հետ, 'ի վաղուց հետէ պէտք էր որ ըշտեմարան ըլլար արևելքի և արևմուտքի կարաւաններու, և միանգամայն ժողովարան Աֆրիկէի, Արաբիոյ և Հնդկաստանի քաղաքներէն եկող նաւորդաց. և արդարև ամենայնիւ հաւաստի է որ Պարսկային ծոցը հնուց 'ի վեր արևելքի վաճառականութեան գլխաւոր ճամբան եղաւ։

Բաբելոն Ասիոյ այլ և այլ կողմերուն բերքերը կ'առնուր և փոխադարձ իրեն յատուկ ճարտարութեան բաներէն կը ծախէր անոնց. ունեցած անբաւ ձեռագործներուն մէջ գլխաւորներն էին ասր և կտաւ. զգեստեղէնք և օթոցք ալ ոչ ուրեք այնպէս ճարտարագործ և կենդանի գունովք կը շինուէին, ինչպէս 'ի Բաբելաստան. բայց չէ թէ միայն 'ի Բաբելոն կը գտնուէին իր այս հռչակեալ ձեռագործները՝ այլ նաև Բաբելոնի ամենայն ուրիշ քաղաքներու և աւաններու մէջ։ Ըստ Դիոդորի սիկիլիացւոյ՝ Շամիրամ Եփրատու և Տիգրիսի գետափանց վրայ բազմաթիւ շտեմարաններ կառուցած էր, որոնց վախճանն էր իր երկրին և մերձակայ ազգաց բերքերն համբարել։ Ստրաբոնի ժամանակ կտաւի ձեռագործներու մէջ առաջին երևելի քաղաքն էր Բորսիպպա, որ 10 բիւրամէտր վար է քան զԲաբելոն։

Բաբելացիք բաց 'ի հանդերձեղէնաց և օթոցաց նաև ճարտարարուեստ ու խնամքով շինուած շատ մ'ալ շռայլութեան բաներ ունէին. զոր օրինակ՝ գեղեցիկ քանդակեալ զէնքեր, կաւ կարասիք, պճինք, բժժանք, քանդա-

կեալ քարեր՝ որք և բաբելացի գլանքալ կը կոչուին, և որոց զանազան նշանակութիւնները անշուշտ վերջապէս պիտի յայտնեն կատարելապէս իրենց հին քաղաքականութիւնը։

Այս բաներուս փոխանակ Բաբելոն Նիւիս այլ և այլ կողմերէն մեծ մայրաքաղաքի մը պիտոյից և շռայլութեանց կարևոր բերքեր կ՚ընդունէր։ Հայաստան իրեն գինիները կը խաւրէր Եփրատու վրայէն, որուն նաւորդութիւնը հետաքրքրական ձևով ստորագրած է Հերոդոտոս։ Հնդկաստանէն ակունք և մեծամեծ շուներ կ՚առնէր, որոնք այնպէս ախորժելի էին Բաբելացւոց և Պարսից, մինչ զի Պրիդանդեմոս՝ Բաբելոնի նախարարը, չորս քաղաք կամ աւան որոշած էր այս շները խնամելու համար, և փոխարէն ամէն ուրիշ հարկերէ ազատ ըրած էր այս քաղաքները։ Գործեալ Հնդկաստանէն՝ ինչպէս նաև Պարսկաստանէն, մեծագին տուեալ դիպակներ կու գային իրեն. Արաբիայէն և Եթովպիայէն ալ կ՚առնուր խնկեղէն, համեմք, ոսկի, փղոսկր և եբենոս։

Բաբելոն հաղորդակցութիւն ունէր այլ և այլ տէրութեանց հետ, որ իրենց բերքերը կը բերէին շատ մը մեծամեծ ճամբաներով, որոնց միութեան կէտն էր ինքը։ Այս ճամբաներէն մէկը կը սկըսէր Շոշէն, կը բարձրանար ՚ի հիւսիսային կողմ դէպ ՚ի Հայաստան, որուն հարաւային մասին մէջէն անցնելով, կը կտրէր Եփրատը, կը պտտէր զԿիլիկիա և կիւլիկեան կիրճէն անցնելով կը մտնէր ՚ի Կապադովկիա, ուստի նաև կը յառաջէր ՚ի Փռիւգիա և կը լմննար Լիւդիոյ Սարդ քաղաքին առջև։ Բոլոր այս ուղւոյս վրայ՝ որուն մեծագոյն մասը կտրած անցած էր Հերոդոտ՝ արքունական պալատներ կային, կ՚ըսէ ինքը, որոնք ճանապարհորդաց իրենց ամենայն աղխիւքը մէջերնին օթևանելու կը ծառայէին և իբրև հիմնարկուած կարաւանատուններն էին։ Շոշէն մինչև Սարդ, կ՚աւելցնէ յոյն պատմիչը, 1100 կայանք կը համրուէր։

Այս ճամբան դեռ նոյնն է ցայսօր Զմիւռնէն Սպահան գացող կարաւաններու համար։

Եփրատը բնական ճամբայ մ՚էր, վաճառականութեան համար որ կ՚ընէր Բաբելոն Հայաստանի և Կովկասեան աշխարհաց հետ։ Վաճառուց փոխադրութեան համար ծառայող նաւակներն՝ ըստ Հերոդոտի, կաշիէ շինուած էին կլորաձև, որոնք գետոյն ընթացքին կը թողուին. և երբ Բաբելոն կը հասնէին և մէջի վաճառքները կը ծախէին, կաշիները կը ծալլէին և հետերնին առնելով ցամաքի ճամբով ետ կը դառնային։

Գետով նաւարկութեան դիւրութեան համար մեծամեծ աշխատութիւններու ձեռք զարկին. ջուրերը ամփոփելու համար և որպէս զի երկրին ներսերը շողեն՝ մեծամեծ թումբեր կառուցին. Բաբելոնի մէջ ամենայն կողմ առատակ ջրանցքներ կը ջրէին երկիրը, և ամենուրեք արգաւանդութիւն կը պատճառէին, կամ Միջագետքի այլ և այլ կողմանքն իրարու հետ կը հաղորդէին։ Այս ջրանցքներէն ոմանք, և մանաւանդ արքունական ջրանցքը կամ Նահար-Մալքա կոչուածը այնպէս լայն և խոր էր որ վաճառականութեան նաւեր ալ կրնային անցնիլ մէջերնէն։ Այս բազմաթիւ ջրանցքներով գետոյն հոսանքը դանդաղեցաւ և բուռն թափը կոտրեցաւ։ Այս ջրանցքներ բանալու դրութիւնը ուրիշ փախճան մ՚ալ ունէր, այսինքն երկիրը մերձակայ ազգաց արշաւանքներէն կը պաշտպանէր։

Ասոնք էին գլխաւոր Բաբելացւոց վաճառականութեան համար ունեցած ցամաքային ճամբաները. բայց տէրութեան մայրաքաղաքը ունէր իրեն յաջողութեանը ժամանակ զօրաւոր նաւատորմիղ մը. իրեն նաւերը Պարսից ծոցէն կ՚երթային հարաւային կողմ, այսինքն Արաբիոյ և Հնդկաստանի մեծագին համբաւքներն բերելու։ Եթէ Ստրաբոնի հաւատանք վաճառականութեան տուներ և գաղթականներ ունէին այն կողմերը. և Գերրա՝ աշխարհ-

քիս ամենամեծախ շահեմարաններէն մէ_
կը՝ Քաղդէացւոց դաղթականութիւն
մ'էր, ըստ երևելի աշխարհագրին։ Մ_
ինչ պատկառ նաև Պարսկային ծոցին ա_
ռատ և ճոխ մարգարիտներն և Պնելոս
կղզւոյն բեղնաւորութիւնը իրենց կը
քաշէին Բաբելացիքը. այս կղզիէն կը
բերէին այն թեթև եղէգները որ շատ
մեծ յարգ ունէին բովանդակ Ասորե_
ստանի մէջ։ Անշուշտ է ուրեմն հիմա
թէ Բաբելացի նաւորդներ Արաբիա
և Հնդկաստան կ'երթային, թերևս
ինչուան Սէյլան, այլ և այլ տեղեաց
համբաւքներին բերելու համար։ Բայց
ինչ հետևանք ունեցաւ ամենափիւռ
վաճառականութեան հաղորդակցու_
թիւնն Բաբելացւոց բարուց և կրթու_
թեանը վրայ։ Դիւրին է ըմբռնել ինչ
տպաւորութիւն որ կրնար պատճառել
այն մեծ քաղաքին մէջ՝ տուրևառու_
թեան ոգին կլիմային ազդեցութեանն
հետ, և այնպիսի ազատ կրօնքի մը հետ
ծագեալ՝ որ բնութեան ամենայն բը_
նածին ազդմունքն կ'աստուածացնէր։
Այսպէս ահա 'ի մէջ պարուցն և խրա_
խութեանց իր վերջին օրը վրայ հասաւ։

Մինչ նուաղ 'ի վաճառականութե_
նէ և 'ի ճարտարութենէ զարգացեալ
էին նաև արուեստք 'ի Բաբելոն.
և ճարտարապետութիւնն, նկարչու_
թիւնն, արուագծութիւնն և քանդա_
կագործութիւնն 'ի ծայր կատարե_
լագործութեան հասած էին։ Հին
պատմագրաց յայտնի է, որոնց ըսա_
ծը կը հաստատեն նաև արդի գիւտե_
րը, թէ Ասորեստանեայց հանճարն 'ի
Նինուէ և 'ի Բաբելոն հոյակապ շէն_
քեր կառուցց, զորս շքեղութեամբ զար_
դարած էր արձաններով, քանդակնե_
րով, նկարներով և ամենայն ազգի
ձևազարդութեամբ։ Բաբելոն գրեթէ
ամբողջապէս իրեն փլատակացը տակ
թաղուած է, և իրեն բազմաշխի քա_
ղաքականութիւնն միայն պատմագրաց
լուծներէն պէտք է հասկընանք։ Բայց
ահա յանկարծ իր հին նախանձորդն
և թշնամին Նինուէ, որ գոգցես այն_
չափ դարերէ վերջը և ոչ հետք մը պա_
հած կը կարծուէր իր էութենէն,
կը յայտնուի աչքերնուս առջև իրեն
պայծառութեանը ժամանակի քանի մը
յիշատակարաններովը։ Երևեցաւ ու_
րեմն արդ իր արուեստիւքը, լեզուաւը,
բարուքն, համառօտ ըսել՝ քաղաքակա_
նութեամբը. և կրնանք յուսալ որ ան_
թիւ սեպաձև արձանագրութեանց
թարգմանութիւններէն՝ որովք ծած_
կուած են իր աւերակները, պիտի կա_
րենայ ուսմունքը քիչ ատենէն Ասորե_
ստանեայց պատմութեան խորհրդաւոր
խորութիւնը չափել։

Յայտնի է ամէնուն թէ Խորսա_
պատ անունով փոքրիկ աղքատին գեղի
մը կայանին վրայ եղաւ նախ Գաղղիայ
հիւպատոսին ձեռքովը Նինուէի հին պա_
լատի մը գիւտը. Նոյնը պատճառ եղաւ
դեռ ուրիշներ ալ գտնելու, և արուեստ
մը 'ի լոյս ելաւ, որուն էութիւնը ոչ ոք
գիտէր՝ թող թէ մեծութիւնը։ Լու_
վրի թանգարանին մէջ դրուած անոնց
հրաշալի կոտորուածքներէն յայտնի է
թէ Նինուէացի արուեստաւորք արժա_
նաւոր նախորդքն եղած են յոյն ա_
րուեստաւորաց։ Քանդակագործու_
թեան մէջ գլուխները հանդարտ և
պայծառ վսեմութիւն մ'ունին, Եգիպ_
տոսիններէն շատ աւելի գերազանց.
զարմանալի է մանաւորապէս անոնց
կերպարանաց վրայ երևցած կատարե_
լագործութիւնն։ Ալ գիտցուի նաև
հիմա թէ երբ կանգնուեր են այս շէն_
քերը, վասն զի արձանագրութիւննե_
րէն իմացուեցաւ թէ իրենց հիմնար_
կութիւնը Նինուէի պատմութեան եր_
կրորդ շրջանէն պէտք է սեպել, Ասո_
րեստանեայց երկրորդ պետութեան մի_
ջոց։ Այս պալատներուն կառուցա_
նողքն եղան Սարկոնք, Սենեքերիմ
և Սարդանապալք. այս հսկայաձև
շինութեանց համար գործածեցին այն
անբաւ միջոցները որ մեծամեծ աշխար_
հակալութիւններով ձեռք ձգած էին,
և միանգամայն Նինուէ բերուած ան_
թիւ գերիներն։

Ինչ հանրապէս Ասորեստանեայք սո_
վորութիւն ունէին մեծամեծ բարձրա_

ւանդակներ կամ արուեստական բլուրներ ամբառնալու որ իրենց շինած տաճարացն, պալատանց և քաղաքաց բարձրայատակ (plate-forme) էին։ Յայտնի է թէ Շամիրամ շատ այսպիսի բլուրներ կանգնեց։ Նինուէ գրեթէ ամբողջ արուեստական բարձրութեանց վրայ շինուած էր, որ անհուն գծով կը տարածուէին. պարիսպներուն շրջապատն էր 480 ասպարէզ (stades), ըստ Կտեսիասայ՝ որ իբրև ականատես կը վկայէ. արտաքուստ՝ արևով թրծեալ աղիւսներով շինեալ էր. իսկ ներսը 'ի հողոյ, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչպէս այս աղիւսէ պատուարին իյնալէն վերջը՝ հողոյ զանգուածը որ աղէկ խմորեալ չէր՝ փլաւ և երկրին հաւասարակ հողոյն հետ խառնուեցաւ։ Այս լայնատարած շրջափակը քառակուսի մը կը ձևացնէր, որ կ'երևայ դեռ ևս դաշտին տեղ տեղ ունեցած բարձրաւանդակ ձևոյն վրայ։

Իսկ գալով Ասորեստանու մէջ գտնուած պալատին, չորս որիշ որիշ մեծամեծ շէնքերէ կը ձևանայ, որոնք ամէնքը մէկկէն՝ մէկ արքունի բնակարան մը կը ձևացնեն, հաւասարակ յատակի մը վրայ բարձրացած՝ ուղղանկիւնի ձևով։ Բազմաթիւ մեծ ու պզտիկ դահլիճներն ալ, որոնց հետքը կ'երևայ ներսը, նոյն ձևն ունին, որ թուի թէ Ասորեստանեայց ճարտարապետութեան էական ոճերէն մէկն է։ Անդ մէջ շինից և բլրակին արտաքին եզերաց վրայ եղած ընդարձակ սրահներուն կամ ձեմելիքներուն յատակը՝ կրակով թրծեալ աղիւսներէ է, որոնց վրայ սեպաձև արձանագրութիւնք կան։ Այս սրահակներուն վրայ բացուած դռները, ուստի շէնքին գլխաւոր մասերը կ'երթըցուի՝ զարդարեալ են վիթխարի արձաններով, որոնք մարդագլուխ թևաւորեալ ցուլեր կը ներկայացնեն. այս խորհրդաւոր կենդանեաց երեսը դէպ 'ի դուրս է, և մարմիններին դրան պատերուն մէջ ագուցուած։ Ցլուց համեմատութիւնը՝ որ միշտ վիթխարի է, կը փոխուի ըստ դրան լայնութեանն և մեծութեան, 4-5 մեդրի չափ։ Այս-

պէս զարդարուն տասը դրունք գտնուեցան իրենց քիչ կամ շատ մնացեալ քանդակներովը. կողմնակի աւիւծներ զետեղեալ էին՝ բայց միշտ ուղղանկիւնի վերջին ծայրերը։

Ասորեստանի գիւտերուն մէջ ամենէն աւելի հետաքրքրական բանն է քանդակագործութիւնը. պալատին արտաքին ճակատները և դահլիճներուն որմունքը զարդարուած են քարի վրայ անհաւատալի շռայլութեամբ և ամենամեծ ճարտարութեամբ փորագրեալ նկարներով։ Այս նկարները կը ներկայացնեն Ասորեստանեաց ընկերական կեանքը բազմադիմի կերպերով։ Կրօնական արարողութիւնները, ընտանեկան սովորութիւնները, թագաւորաց աշխարհակալութիւնները, պարտութիւնքը, յաղթելոց տրուած տանջանքները, վերջապէս ամենայն ինչ յորում կը կայանար հին ատեն մեծ ժողովրդեան մը էութիւնը, յայտնի կ'երևայ այս որմերուն վրայ հրաշալի քանդակներով։ Հոս մէկ կողմը կը տեսնենք աստուածներ և քուրմեր, որոնք իրենց 'ի պաշտօն նուիրեալ աստուածոյն խորհրդական նշանները վրանին կը կրեն. անդին քիչ մը հեռուն երկայն թափօր մը և բազմութիւն մարդկանց, որ զթագաւորը քառաձի լծեալ կառքի մը մէջ կը հրամցնեն. գեղեցիկ նկարներ, աւիւծագլուխ անօթներ, պզտիկ քաղաքներ ոմանց մատերուն ծայրը՝ իբր 'ի նշան իրենց պետութեանը ընդ լծով ընկճեալ քաղաքաց։ Ուրիշ կողմ մը կը տեսնենք պատերազմի տեսարաններ, յորում նախադաս նստած է թագաւորն ինքնին, և որոնց մէջ յայտնի կ'երևայ Ասորեստանեայց մեծ պետութենէն ընկճեալ ազգաց կերպարանաց տիպը։ Դեռ աւելի հեռուն կը տեսնենք որսորդութիւններ՝ յորս նկարեալ են զանազան տեսակք վայրի որսոց ամենաճիշդ հաւատարմութեամբ։

Այսպէս ուրեմն կը հաստատին Դիոդորոսի Սիկիլիացւոյն բառերը, որ ըստ Կտեսիասայ՝ Շամիրամայ Բաբելոնը զարդարելու համար ընել տուած մե-

...մեծ աշխատութիւնները կը պատ-կեն: «Նշանակաց և որոնց վրայ, կ'ը-նէ, ամենայն ազգ կենդանիք նկա-րուած էին, ամենաբնական ըստ գունոց և ըստ քանդակաց: Կար հոն այլ և այլ կենդանեաց որս մը, որոնք չորս կան-գնէն աւելի բարձրութիւն ունէին. ...որոյն մէջ Շամիրամ ձիու վրայ ...նետովը յովազ մը զարնելու վիճա-կի մէջ. մօտն էր փեսան ՝Նինոս, որ ...տէգովն առիւծ մը կը զարնէր»: Այս-պէս են ստուգապէս Խորսապատու պա-լատին դահլիճներուն որմոց վրայ ե-րեւցած քանի մը նկարները:

«Այս աշխատութեանցս ամենուն մէջ, կ'ըսէ ականատես վկայ մը, մեծ պարզութիւն կ'երեւայ ձեւոց, ծործեալ միանգամայն ճոխ և մանրամասն զար-դերով. յաճախ բնականութիւն, միշտ բարակութիւն, վերջապէս խոյակնե-րուն ու դրուագներուն մէջ կարգէ դուրս յստակութիւն մը, որ երբեմն խն-չուան ցամաքութեան կ'երթայ: Ասո-րեստանեայց արուեստը, կը յաւելու նոյն ականատեսը, շատ աւելի յստակ է քան զարուեստն Հնդկային՝ որ յա-ճախ այլանդակ և մտացածին է. նոյն-պէս բարակ՝ բայց աւելի գիտուն ան-դամազննական ամենայն մասանց մէջ քան զարուեստն եգիպտական, և շատ աւելի վերագոյն է քան զնա յուսումն բնութեան: ՝Նաև երբեմն նինուէացի

Անդրի հսկայաձև 'ի Խորսապատ[1]:

քանդակագործին գրիչը այն աստիճան տարին չէ քան զՓիդիասայ գրիչը՝ որ կարենանք երկուքը իրարու հետ բաղ-դատել»:

Եթէ ճարտարապետութիւնն և քանդակագործութիւնն այսպէս կա-տարելագործեալ էին՝ ոչինչ նուազ էր նաև նկարչութիւնն ալ: Խորսապա-տի մէջ գտնուած քանդակներէն շա-տին գունաւորութեանը վրայ աղէկ ա-րուեստ կ'երեւայ. և ոչ թէ միայն զօ-րաց զէնքերուն և ձիոց կազմածքը կեն-դանի գունովք նկարած է արուեստա-ւորը, այլ նաև դէմքերու վրայ ալ նոյնը կ'երեւայ: Կտեսիասէն յայտնի է որ քանդակները գունաւորելու սովորու-թիւն կար Բաբելոնի մէջ, և գիտենք՝ ըստ վկայութեան Հերոդոտոսի, թէ Ա-սորեստանեայք սովորութիւն ունէին

1. Այս փորագրութիւնս Լուվրի Ասորեստա-նեայց Թանգարանին մէջ գտնուած երկու հսկա-յաձև արձաններէն մէկուն վրայէն եղած է: Այս երկու արձանները Խորսապատի մէջ նոր գըտ-նուած Նինուէացի պալատի մը դրանց մուտքը կը հսկէին:

ւանդակներ կամ արուեստական բլուրներ ամբառնալու որ իրենց շինած տաճարացն, պալատանց և քաղաքաց բարձրայատակ (plate-forme) էին։ Յայտնի է թէ Շամիրամ շատ այսպիսի բլուրներ կանգնեց։ Նինուէ գրեթէ ամբողջ արուեստական բարձրութեանց վրայ շինուած էր, որ անհուն գծով կը տարածուէին. պարիսպներուն շրջապատն էր 480 ասպարէզ (stades), ըստ Կտեսիասայ՝ որ իբրև ականատես կը վկայէ. արտաքուստ՝ արևով թրծեալ աղիւսներով շինեալ էր. իսկ ներսը 'ի հողոյ, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչպէս այս աղիւսէ պատուարին իյնալէն վերջը՝ հողոյ զանգուածը որ աղէկ խմորեալ չէր՝ փլաւ և երկրին հաւասարակ հողոյն հետ խառնուեցաւ։ Այս լայնատարած շրջափակը քառակուսի մը կը ձևացնէր, որ կ'երևայ դեռ ևս դաշտին տեղ տեղ ունեցած բարձրաւանդակ ձևոյն վրայ։

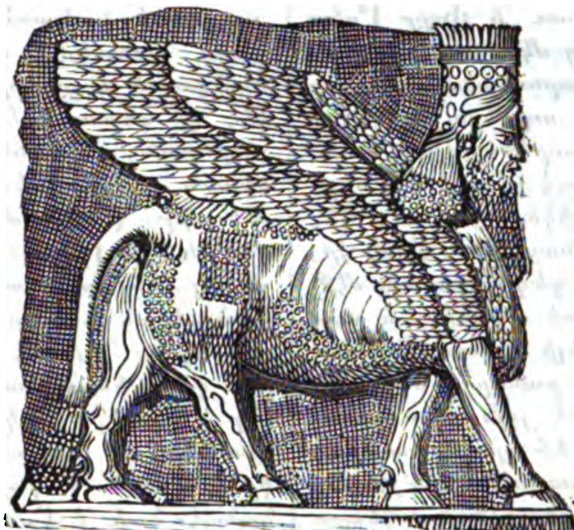
Իսկ գալով Խորսապատու մէջ գտնուած պալատին, չորս որիշ որիշ մեծամեծ շէնքերէ կը ձևանայ, որոնք ամէնքը մէկէն՝ մէկ արքունի բնակարան մը կը ձևացնեն, հաւասարակ յատակի մը վրայ բարձրացած՝ ուղղանկիւնի ձևով։ Բազմաթիւ մեծ ու պզտիկ դահլիճներն ալ, որոնց հետքը կ'երևայ ներսը, նոյն ձևն ունին, որ թուի թէ Ասորեստանեայց ճարտարապետութեան էական օրէնքներէն մէկն է։ Ընդ մէջ շինից և բլրակին արտաքին եզերաց վրայ եղած ընդարձակ սրահներուն կամ ճեմելիքներուն յատակը՝ կրակով թրծեալ աղիւսներէ է, որոնց վրայ սեպաձև արձանագրութիւնք կան։ Այս սրահակներուն վրայ բացուած դռները, ուստի շէնքին գլխաւոր մասերը կ'երթըցուի՝ զարդարեալ են վիթխարի արձաններով, որոնք մարդագլուխ թևաւորեալ ցուլեր կը ներկայացնեն. այս խորհրդաւոր կենդանեաց երեսը դէպ 'ի դուրս է, և մարմիններին դրան պատերուն մէջ ագուցուած։ Ցլուց համեմատութիւնը՝ որ միշտ վիթխարի է, կը փոխուի ըստ դրան լայնութեանն և մեծութեան, 4-5 մէտրի չափ։ Այսպէս զարդարուն տասը դրունք գտնուեցան իրենց քիչ կամ շատ վնասեալ քանդակներովը. կողմնակի առիւծներ զետեղեալ էին՝ բայց միշտ ուղղանկիւնի վերջին ծայրերը։

Խորսապատի գիւտերուն մէջ ամենէն աւելի հետաքրքրական բանն է քանդակագործութիւնը. պալատին արտաքին ճակատները և դահլիճներուն որմունքը զարդարուած են քարի վրայ անհաւատալի շռայլութեամբ և ամենամեծ ճարտարութեամբ փորագրեալ նկարներով։ Այս նկարները կը ներկայացնեն Նինուէացւոց ընկերական կեանքը բազմադիմի կերպերով։ Կրօնական արարողութիւնները, ընտանեկան սովորութիւնները, թագաւորաց աշխարհակալութիւնները, պարտութիւնքը, յաղթելոց տրուած տանջանքները, վերջապէս ամենայն ինչ յորում կը կայանար հին ատեն մեծ ժողովրդեան մը էութիւնը, յայտնի կ'երևայ այս որմերուն վրայ հրաշալի քանդակներով։ Հոս մէկ կողմը կը տեսնենք աստուածներ և քուրմեր, որոնք իրենց 'ի պաշտօն նուիրեալ աստուածոյն խորհրդական նշանները վրանին կը կրեն. անդին քիչ մը հեռուն երկայն թափօր մը և բազմութիւն մարդկանց, որ զթագաւորը քառաձի լծեալ կառքի մը մէջ կը հրամցնեն. գեղեցիկ նկարներ, առիւծագլուխ անօթներ, պզտիկ քաղաքներ ոմանց մատներուն ծայրը՝ իբր 'ի նշան իրենց պետութեանը ընդ լծով ընկճեալ քաղաքաց։ Ուրիշ կողմ մը կը տեսնենք պատերազմի տեսարաններ, յորում նախագահ նստած է թագաւորն ինքնին, և որոնց մէջ յայտնի կ'երևայ Ասորեստանեայց մեծ պետութենէն ընկճեալ ազգաց կերպարանաց տիպը։ Դեռ աւելի հեռուն կը տեսնենք որսորդութիւններ՝ յորս նկարեալ են զանազան տեսակք վայրի որսոց ամենաճիշդ հաւատարմութեամբ։

Այսպէս ուրեմն կը հաւաստին Դիոդոր սիկիլիացւոյն ըսածները, որ ըստ Կտեսիասայ՝ Շամիրամայ Բաբելոնը զարդարելու համար ընել տուած մե-

ծամեծ աշխատութիւնները կը պատ-մէ։ «Աշտարակաց և որմոց վրայ, կ'ըսէ, ամենայն ազգ կենդանիք նկարուած էին, ամենաբնական ըստ գունոց և ըստ քանդակաց։ Կար հոն այլ և այլ կենդանեաց որս մը, որոնք չորս կանգունէ աւելի բարձրութիւն ունէին. այս որսոյն մէջ Շամիրամ ձիու վրայ էր նետովը յովազ մը զարնելու վիճակի մէջ. մօտն էր փեսան Նինոս, որ տիգովն առիւծ մը կը զարնէր»։ Այսպէս են ստուգապէս Խորսապատու պալատին դահլիճներուն որմոց վրայ եղած քանի մը նկարները։

«Այս աշխատութեանցս ամենուն մէջ, կ'ըսէ ականատես վկայ մը, մեծ պարզութիւն կ'երևայ ձևոց, ըծորղեալ միանգամայն ձևի և մանրամասն զարդերով. յաճախ բնականութիւն, միշտ բարակութիւն, վերջապէս խոյակներուն ու դրուագներուն մէջ կարգէ դուրս յստակութիւն մը, որ երբեմն ինչուան ցամաքութեան կ'երթայ։ Ասորեստանեայց արուեստը, կը յաւելու նոյն ականատեսը, շատ աւելի յստակ է քան զարուեստն Հնդկային՝ որ յաճախ այլանդակ և մտացածին է. նոյնպէս բարակ՝ բայց աւելի գիտուն անդամազննական ամենայն մասանց մէջ քան զարուեստն եգիպտական, և շատ աւելի վերագոյն է քան զնա յուսումն բնութեան։ Նաև երբեմն նինուէացի

Անդրի հսկայաձև 'ի Խորսապատ[1]:

քանդակագործին գրիչը այն աստիճան ստորին չէ քան զՓիդիասայ գրիչը՝ որ չկարենանք երկուքը իրարու հետ բաղդատել»։

Եթէ ճարտարապետութիւնն և քանդակագործութիւնն այսպէս կատարելագործեալ էին՝ ոչինչ նուազ էր նաև նկարչութիւնն ալ։ Խորսապատի մէջ գտնուած քանդակներէն շատերն գունաւորութեանը վրայ աղէկ արուեստ կ'երևայ. և ոչ թէ միայն զօրաց զէնքերն և ձիոց կազմածքը կենդանի գունովք նկարած է արուեստաւորը, այլ նաև դէմքերու վրայ ալ նոյնը կ'երևայ։ Կտեսիասէն յայտնի է որ քանդակները գունաւորելու սովորութիւն կար Բաբելոնի մէջ, և գիտենք՝ ըստ վկայութեան Հերոդոտոսի, թէ Ասորեստանեայք սովորութիւն ունէին

1. Այս փորագրութիւնս Լուվրի Ասորեստանեայց Թանգարանին մէջ գտնուած երկու հսկայաձև արձաններէն մեկուն վրայէն եղած է։ Այս երկու արձանները Խորսապատի մէջ նոր գըտնուած նինուէացի պալատի մը դրանց մուտքը կը ձևացնէին։

մազերնին և մօրուքնին գունաւորելու։ Սկսուած շինելն ալ Ասորեստանեայց արուեստին գլխաւոր տարբերքներէն մէկը կ'երևայ. ասիկա որ Քաղդէացւոց գիւտն է, Նինուէի և Բաբելոնի աւերակաց մէջ առհասարակ ամէն տեղ կը գտնուի. նաև Նինուէացւոց և Բաբելացւոց տեղը բռնող ազգաց մէջ ալ նոյնը շարունակուած է, և ցայսօր Իրանի պալատներուն և մզկիթներուն գլխաւոր զարդերէն մէկն է։

Ասորեստանեայց այս արուեստն որ այսպէս բազմաթիւ շէնքեր կառոյց և հոյակապ յիշատակարաններ կանգնեց, չէր կրնար տէրութեան սահմաններուն մէջ ամփոփուիլ, այլ աշխարհակալութեամբ և վաճառականութեամբ տարածուելով մտաւ ՚ի Փոքր Ասիա յունական կղզեաց մէջ, և յԻտալիա, և այս կողմերու արուեստաւորաց նոր ոճ և նոր կերպեր սորվեցուց։ "Երբ Յոյնք սկսան վերաբերութիւն ունենալ Ասորեստանեայց հետ, իրենց մերձակայ եղող Փիւնիկեցւոց հետ, Պեղազգեանց և Հելլենաց հետ, կ'ըսէ հըմուտ հնագէտ մը, գեղարուեստից մէջ ամէն բան նոր պիտի սորվէին, և շատ բնական էր որ աւելի ճարտար և վարժ ազգէ առնուին այս բաներուս սկզբունքը»: Եւ իրաւցնէ յոյն արուեստաւորք սկսան Նինուէի արուեստաւորաց նմանիլ, և Յունաստանի հին շէնքերուն վրայ այս նմանութեանս հետքը կը նշմարուի։ Կերպասուց, պալատանց և մեհենից քանդակներուն վրայ նկարուած տեսարաններէն, նկարակերտ անօթոց ներքին քաշուածքներէն, մետաղէ բաժակներէն, զարդերու, խորհրդաւոր նշաններու և կերպարանաց ընտրութենէն յայտնի կ'երևայ արևելեան ազդեցութիւնը, և յունական արուեստին ասորեստանեայց արուեստին հետ ունեցած ներքին միութիւնը։

Բայց ոչ միայն վաճառականութեամբ Փոքր Ասիա և Յունաստան կը տարուէին Ասորեստան շինուած թանկագին անօթներն, այլ ըստ Ստրաբոնի՝ Փիւնիկեցիք որ ինչպէս Սիդոնին կեան կղզեաց մէջ անօթներ, պակուճներ կը ծախէին՝ Իտալիոյ մէջ ալ մուծեր էին նաև ասիական արուեստով շինեալ անօթներ, և հիմա Ակիլլոյ մէջ գտնուած անօթներուն և Տիգրիսի ափանց մօտ գտնուած պղնձէ բաժակներուն իրարու մէջ ունեցած զարմանալի նմանութենէն կը տեսնուի յայտնապէս թէ աղբիւրները Ասորեստանցւոցմէ առեր են այս արուեստի սկիզբը, կամ թէ Նինուէացւոց արուեստը մեծ ազդեցութիւն ըրեր է վրանին։

Նինուէացւոց արուեստին վրայ ամենայն ըսածնիս նոյնպէս պէտք է հասկընալ Բաբելոնի շէնքերուն վրայ ալ. բայց Քաղդէա-Բաբելացւոց մայրաքաղաքը իր նախանձորդէն աւելի դըժբաղդ գտնուելով փլատակացը տակ ծածկուած է ցայսօր, որ անշուշտ է թէ կը գերազանցեր քան զՆինուէ շէնքերուն, պալատներուն և տաճարներուն բազմութեամբն և մեծութեամբը։ Շինութեան ոճը նոյն եղաւ, և նոյն Եփրատայ և Տիգրիսի եզերաց վրայ գտնուած նիւթերը գործածուեցան. նաև բաբելացի արուեստաւորք ալ Նինուէացւոց պէս շէնքերուն վրայ սեպաձև արձանագրութիւններ, պատերազմական խորհրդաւոր նշաններ, որս կամ ուրիշ տեսարաններ կը դրոշմէին. և ինչպէս ՚ի Նինուէ՝ նոյնպէս նաև ՚ի Բաբելոն այս տեսարաններս քանդակմամբ և նկարով խառն էին, որ է ըսել թէ գունաւորեալ քանդակներ էին։ Վերջապէս՝ Նինուէի մէջ գտնուած շէնքերն կըրկին վախճան ունեցան. արդարացուցին զՀրոդոտոս և հաւատցին Ս. Գրոց ըսածները անոնց առջև, որոնք որ չափազանցութիւն կը համարէին այն պատմուածները, և յայտնի երևցնելով արուեստ մը իրեն ամենայն մեծութեանը և վսեմութեանը մէջ՝ իմացուցին թէ ինչ աստիճան քաղաքակրթացեալ էին այս պետութիւնները՝ որք ցարդ աշխարհակալութեամբ միայն մեծ սեպուած էին։

ՀԱՆԴԷՍ

ՊԱՐԳԵՒԱԲԱՇԽՈՒԹԵԱՆ

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ

12 ՕԳՈՍՏՈՍ 1862

Օգոստոս ամսոյն 12ին Փարիզի Մուրատեան վարժարանին մէջ, ըստ սովորութեան, կատարուեցաւ այն տարեկան հանդէսն որ ամէն քաղաքականացեալ ազգաց մէջ ընդհանուր եղած է, և նոյն օրերն ամէն տանց մանկտւոյն և ծնողաց խնդութեան ժամանակն է։ Տարուան մը աշխատութեան պտուղն է, զոր խումբ խումբ տղայք կը քաղեն, երախայրիք իրենց ապագայ աշխատաւոր կենաց։ Ինչ քաջալերութիւն է անոնց. ինչ մեծ մխիթարութիւն է և ծնողաց այն վայրկեանն, որ իրենց տղայքն ծանրաբեռնեալ պսակօք կ'իյնան իրենց գիրկն. այն ուրախ վայրկեանն կը մոռցընէ անցեալ աշխատութիւնն և նեղութիւնը, տղուն իրեն սորվելու ժամանակ քաշածը, ծնողաց իրենց տղան մեծցընելու համար ըրած հոգն և ծախքն։

Մենք քանի որ հայրենեաց ափունքներէ հեռու, օտար աստեղաց տակ ապաւէն փնտռելու բռնադատեալ ենք, և մեր երկրին մէջ չգտնուած քաղաքակրթութիւնն օտար օդոց մէջ կը ծծենք՝ մեր մանկունքն իրենց սիրելեաց համբուրին քաջալերութենէ զրկուած են, ծնողքն իրենց տղոց յառաջադիմութեան լուրն անխօսուն թղթերէ կ'ուզեն լսել և իմանալ։ Բայց այսպիսի տեղ ալ գաղթեալք և ճանապարհորդ ազգայինք, և օտար բարեկամք պակաս չեն, որ իրենց ներկայութեամբը և զարմացմամբը կը քաջալերեն, կը խրախուսեն զաշխատողն և զաշխատցընողն, որով ծնողական սիրոյն պարապը ոչ սակաւ կը լեցուի։

Այս տարուան հանդիսին նախագահ նստաւ Մէնոյ Գաղղիոյ կաճառին (Institut), և ուրիշ ուսումնական ընկերութեանց անդամն, որ 'ի պատասխանի վարժարանիս Տեսչին շնորհակալութեան բանից առ պատուոյ իրենց ներկայութեամբը, յիշատակութիւն ըրաւ Հայոց արդի վիճակին և յառաջադիմութեանը, ցուցընելով որ թէպէտ Հայք հին ազգ են, բայց հնացած չեն, շատ յոյս կու տան ապագային արևելեան ազգաց մէջ առաջին ըլլալու, ինչպէս

որ արդէն իսկ յուսումնասիրութեան և 'ի յառաջադիմութեան 'ի քաղաքակրթութեան առաջին են։ Յիշեց ուսումնական աշխատութիւնքն և տպագրութիւնքն, 'ի մասնաւորի Մխիթարեանց աշխատութիւնքն յազգային և յուսումնական մասին. յիշեց անոնց տպարաններէն ելած հայ տպագրութիւնքն. անուանի նոյն իսկ Եւրոպիոյ մէջ իրենց բազմալեզու, հետաքննին, և մաքրատիպ գրեանններովն. որուն համար Փարիզու (1855), Փլորենտիոյ (1861) աշխարհահանդիսից մէջ Ա. աստիճանի միտալ առնելէն վերջը, Լոնտոնի այս տարուան համազգային աշխարհահանդիսին մէջ ալ Ա. մրցանակն առին 'ի մասնաւորի իրենց 33 լեզուով տպագրութեամբը։

Ճառս բազում ծափահարութեամբ ընդունելի ըլլալէն վերջը, պարգևաբաշխութիւնն սկսաւ տղոց, յորոց քաջագոյնք պատուեցան բազում ծափահարութեամբ և զինուորական երաժշտաց նուագներովն, որք հանդիսին ուրիշ միջոցներն ալ իրենց գեղեցիկ երգերովն զուարճացուցին զհանդիսականս։

Պարգևաբաշխութենէն վերջը մանկունք քանի մը երգեր երգեցին իտալերէն երևելի հեղինակաց, հայերէն մ' ալ նոր և մեծ ակնկալութիւն տուող ազգային շարագրողի մը, Պ. Յակոբայ Թովմասեան, որ վարժարանիս վաղեմի աշակերտներէն է, և դեռ ևս 'ի վարժարանս է, իբր աշակերտ Փարիզու կայսերական երաժշտութեան դպրոցին (Conservatoire impérial de Musique), այն որ իր ուրիշ շարագրածներուն համար ալ մեծ ուրախակցութիւն և քաջալերութիւն ընդունեցաւ 'ի հանդիսականաց։

Հանդիսէն վերջը անցան հրաւիրեալք վարժարանիս գեղարուեստից դահլիճը, ուր էր կարգաւ դրուած տղոց մէկ տարուան մէջ աշխատութիւնքն, զանազան լեզուով գեղագրութիւնքն, շարադրութիւնքն և ուրուագրութիւնքն. այս վերջինս մեծ ընդունելութիւն գտաւ վասն բազմատեսակ և մաքուր նկարուց և ուրուագծից, յորս մրցանքէն (concours) քաջ ելողներն կը տեսնուէին յետագայ տախտակին վրայ ուրուագրութեան մասին մէջ երկաթագիր տառիւ տպուած։

ՊԱՏԿԵՐ

ՀԱՆԴԻՍԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՑԵՐՈՐԴԻ ԴԱՍՈՒ

ՑԵՐԿՐՈՐԴՈՒՄ ԱՄ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐԵԱՆՑ

ՎԱՐՔ ԲԱՐԻՔ

ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՀԷՔԻՄԵԱՆ·
Վիչէն Խորասանճեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.
Փառնակ Թովմասեան.
Գէորգ Գարայեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Տիգրան Սօֆեալեան.
Վիչէն Մուրատեան.
Յովսէփ Մինասեան.
Միքայէլ Տամատեան.
Սեթոն Գալճեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Բոլատեան.
Յովսէփ Գալփակճեան.

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

Յովսէփ Բոլատեան.
Միքայէլ Տամատեան.
Վիչէն Խորասանճեան.
Տիգրան Սօֆեալեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.
Սեթոն Գալճեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Վիչէն Մուրատեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Մինասեան.
Միքայէլ Հէքիմեան.
Փառնակ Թովմասեան.
Գէորգ Գարայեան.

ՈՂ ԳՈՎԵԼԻ

Յովսէփ Գալփակճեան.

ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՍՕՖԵԱԼԵԱՆ·
ՎԻՉԷՆ ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆ·
Յովսէփ Բոլատեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.
Միքայէլ Հէքիմեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Փառնակ Թովմասեան.
Միքայէլ Տամատեան.
Վիչէն Մուրատեան.
Յովսէփ Մինասեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Սեթոն Գալճեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Յովսէփ Գալփակճեան.
Գէորգ Գարայեան.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏՈՄԱՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Միչէն Խորասանճեան.
Տիգրան Սոֆեալեան.
Միքայէլ Տամատեան.
Միչէն Մուրատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովսէփ Բոլատեան.
Յովսէփ Սինանեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Փառնակ Թովմասեան.
Գէորգ Գարայեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Սեթոն Գալճեան.
Յովսէփ Գալփակճեան.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Միչէն Խորասանճեան.
Տիգրան Սոֆեալեան.
Միչէն Մուրատեան.
Փառնակ Թովմասեան.
Յովսէփ Սինանեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Միքայէլ Տամատեան.
Յովսէփ Բոլատեան.

ԵՐՌՐԴ

Գէորգ Գարայեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Սեթոն Գալճեան.
Յովսէփ Գալփակճեան.

ՄԻԱՀԱՄՈՒՌ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԱԶԳԱՑ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Միչէն Խորասանճեան.
Տիգրան Սոֆեալեան.
Յովսէփ Բոլատեան.
Միչէն Մուրատեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Միքայէլ Տամատեան.
Յովսէփ Սինանեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Փառնակ Թովմասեան.
Գէորգ Գարայեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Սեթոն Գալճեան.
Յովսէփ Գալփակճեան.

ԳՐԱՀԱՇԻՒ

ԱՌԱՋԻՆ

Վիչէն Խորասանճեան․
Միքայէլ Հէքիմեան․

ԵՐԿՐՈՐԴ

Տիգրան Սօֆեալեան․
Յովսէփ Բոլատեան․
Յովսէփ Սինանեան․
Միքայէլ Տամատեան․
Վիչէն Մուրատեան․
Յովհաննէս Պիկոզիմոսեան․

ԵՐՐՈՐԴ

Գէորգ Գարայեան․

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Փառնակ Թովմասեան․
Օթոն Գալճեան․
Յովսէփ Գալփակճեան․

ԵՐԿՐԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան․
Վիչէն Խորասանճեան․

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովսէփ Բոլատեան․
Յովսէփ Սինանեան․
Տիգրան Սօֆեալեան․
Միքայէլ Տամատեան․
Վիչէն Մուրատեան․

ԵՐՐՈՐԴ

Գէորգ Գարայեան․
Յովհաննէս Պիկոզիմոսեան․

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Փառնակ Թովմասեան․
Օթոն Գալճեան․
Յովսէփ Գալփակճեան․

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՀԷՔԻՄԵԱՆ·
ՎԻՉԷՆ ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆ·
ՈԹՈՆ ԳԱԼՃԵԱՆ·
ՅՈՎՍԷՓ ՍԻՆԱՆԵԱՆ·
ՏԻԳՐԱՆ ՍՕՖԵԱԼԵԱՆ·
Վիչէն Մուրատեան․
Յովսէփ Բոլատեան․
Միքայէլ Տամատեան․
Յովհաննէս Պիկոզիմոսեան․
Փառնակ Թովմասեան․

ԵՐԿՐՈՐԴ

Գէորգ Գարայեան․

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Գալփակճեան․

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ԱՆԳՂԻԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան․
Միքայէլ Տամատեան․
Տիգրան Սօֆեալեան․
Օթոն Գալճեան․

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովսէփ Մինասեան.
Վիչէն Խորասանճեան.
Յովսէփ Բուլատեան.

Փառնակ Թովմասեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Գէորգ Գարայեան.
Վիչէն Մուրատեան.

Յովսէփ Գալփաքճեան.

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՏԱՃԿԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Վիչէն Մուրատեան.
Փառնակ Թովմասեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Վիչէն Խորասանճեան.
Տիգրան Սոֆեալեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Գէորգ Գարայեան.
Յովսէփ Բուլատեան.
Միքայէլ Տամատեան.

Յովսէփ Մինասեան.
Յովսէփ Գալփաքճեան.

ԳԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՀԷՔԻՄԵԱՆ.
Յովսէփ Գալփաքճեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Վիչէն Մուրատեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Սեթոն Գալճեան.

Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.

ՈՒՐՈՒԱԳԾՈՒԹԻՒՆ

ԴԻՄԱԳԾՈՒԹԻՒՆ	ՎԻՉԷՆ ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆ	ԱՌԱՋԻՆ
	ՄԻՔԱՅԷԼ ՀԷՔԻՄԵԱՆ	ԱՌԱՋԻՆ
	Տիգրան Սոֆեալեան	Առաջին
	Յովհաննէս Նիկողիմոսեան	Երկրորդ
Յուղաներկ	Միքայէլ Տամատեան	Առաջին
ՏԵՍԱՐԱՆԱԳԾՈՒԹԻՒՆ	ՅՈՎՍԷՓ ՄԻՆԱՍԵԱՆ	ԱՌԱՋԻՆ
	Յովսէփ Գալփաքճեան	Առաջին
	Վիչէն Մուրատեան	Առաջին
	Փառնակ Թովմասեան	Առաջին
Յուղաներկ	Սեթոն Գալճեան	Երկրորդ

ԿԵՆԴԱՆԱԳԾՈՒԹԻՒՆ	ԳԷՈՐԳ ԳԱՐԱՑԵԱՆ	ԱՌԱՋԻՆ
	Յովսէփ Ռոլատեան	Առաջին

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ ՁԱՅՆԱԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Փառնակ Թովմասեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.
Միչէն Մուրատեան.

ՄԱՐԶՔ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Տամատեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.
Տիգրան Սօֆեալեան.
Յովսէփ Գալփակճեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Սեթոն Գուլճեան.
Յովսէփ Մինասեան.
Միչէն Խորասանճեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Գէորգ Գարայեան.
Միչէն Մուրատեան.
Յովսէփ Ռոլատեան.
Փառնակ Թովմասեան.

ՄԻՏԱԼՔ

ԱՌԱՋԻՆ

Միքայէլ Հէքիմեան.
Միչէն Խորասանճեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Տիգրան Սօֆեալեան.
Յովհաննէս Նիկողիմոսեան.
Միչէն Մուրատեան.
Միքայէլ Տամատեան.
Յովսէփ Մինասեան.

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՍ

ԱՄ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԱՐՔ ԲԱՐԻՔ·

ԱՌԱՋԻՆ

Կոմիտաս Ռէշչիքեան.
Պետրոս Մուրատեան.
Յովհաննէս Էմինեան.
Արմենակ Տամատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովսէփ Տամատեան.
Պօղոս Մէքեան.
Ոսկան Հէքիմեան.
Յովսէփ Քէօլէեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Միչէն Հոգոցեան.
Յովհաննէս Աբիկեան.
Կոմիտաս Մուրատեան.
Մկրտիչ Չօպանեան.
Սերովբէ Աբիկեան.
Ռուբէն Պիլէզիկճեան.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ

ԱՌԱՋԻՆ

ՎԻՉԷՆ ՀՈԳՈՑԵԱՆ·
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՄԻՆԵԱՆ·
ՅՈՎՍԷՓ ՔԷՕԼԷԵԱՆ·
Ոսկան Հէքիմեան.
Պետրոս Մուրատեան.
Արմենակ Տամատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովսէփ Տամատեան.
Կոմիտաս Մուրատեան.
Յովհաննէս Աբիկեան.
Սերովբէ Աբիկեան.
Պօղոս Մէքեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Կոմիտաս Ռէշչիքեան.
Ռուբէն Պիլէզիկճեան.
Մկրտիչ Չօպանեան.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Յովսէփ Քէօլէեան.
Յովհաննէս Էմինեան.
Միչէն Հոգոցեան.
Պետրոս Մուրատեան.
Կոմիտաս Ռէշչիքեան.
Արմենակ Տամատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովհաննէս Աբիկեան.
Ոսկան Հէքիմեան.
Յովսէփ Տամատեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Պօղոս Մէքեան.
Սերովբէ Աբիկեան.
Ռուբէն Պիլէզիկճեան.

ԹՂԹԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Պետրոս Մուրատեան.
Յովհաննէս Աբիկեան.
Կոմիտաս Մուրատեան.
Արմենակ Տամատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Անտոն Հէքիմեան.
Յովսէփ Տամատեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Պօղոս Մէքեան.
Յովսէփ Վրէօլէեան.
Յովհաննէս Լամինեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Ռուբէն Պիլէզիկճեան.
Միչէն Հոգոյեան.
Սերովբէ Աբիկեան.
Կոմիտաս Բէջիքեան.

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

Յովհաննէս Աբիկեան.
Պետրոս Մուրատեան.
Անտոն Հէքիմեան.
Կոմիտաս Բէջիքեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Արմենակ Տամատեան.
Միչէն Հոգոյեան.
Կոմիտաս Մուրատեան.
Յովհաննէս Լամինեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Տամատեան.
Յովսէփ Վրէօլէեան.
Սերովբէ Աբիկեան.
Պօղոս Մէքեան.
Ռուբէն Պիլէզիկճեան.
Մկրտիչ Չօպանեան.

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԲԻԿԵԱՆ·
ԿՈՄԻՏԱՍ ԲԷՋԻՔԵԱՆ·
ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ·
Անտոն Հէքիմեան.
Յովհաննէս Լամինեան.
Արմենակ Տամատեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Կոմիտաս Մուրատեան.
Յովսէփ Վրէօլէեան.
Մկրտիչ Չօպանեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Միչէն Հոգոյեան.
Սերովբէ Աբիկեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Յովսէփ Տամատեան.
Պօղոս Մէքեան.
Ռուբէն Պիլէզիկճեան.

**

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՏԱՃԿԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

ԱՌԱՋԻՆ

Յովհաննէս Աքիկեան.
Անտոն Հէքիմեան.
Կոմիտաս Ռէչիքեան.
Պետրոս Մուրատեան.
Յովհաննէս Լամինեան.
Միչէն Հոգոցեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Կոմիտաս Մուրատեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Տամատեան.
Յովսէփ Բէօլէեան.

ՈՉ ԳՈՎԵԼԻՔ

Պօղոս Մէքեան.
Սերովբէ Աքիկեան.
Ռուբէն Պիլէզիկճեան.

ԳԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Յովհաննէս Աքիկեան.

ԵՐԿՐՈՐԴ

Կոմիտաս Ռէչիքեան.

ԵՐՐՈՐԴ

Անտոն Հէքիմեան.

ԳՈՎԵԼԻՔ

Յովհաննէս Լամինեան.
Միչէն Հոգոցեան.
Յովսէփ Բէօլէեան.

ՈՒՐՈՒԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԻՄԱԳԾՈՒԹԻՒՆ	Յովհաննէս Աքիկեան	Առաջին
	Արմենակ Տամատեան	Երրորդ
ՏԵՍԱՐԱՆԱԳԾՈՒԹԻՒՆ	Անտոն Հէքիմեան	Առաջին
	Յովսէփ Տամատեան	Առաջին
	Պօղոս Մէքեան	Առաջին
	Պետրոս Մուրատեան	Առաջին
	Կոմիտաս Մուրատեան	Երկրորդ
	Կոմիտաս Ռէչիքեան	Երկրորդ
	Միչէն Հոգոցեան	Երրորդ
	Ռուբէն Պիլէզիկճեան	Գովելի
	Սերովբէ Աքիկեան	Գովելի
ԴՐՈՒԱԳԱԳԾՈՒԹԻՒՆ	ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՄԻՆԵԱՆ	ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Կոմիտաս Քէչիքեան .

ԵՐԿՐՈՐԴ

Միչէն Հոգոցեան .

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ ՁԱՅՆԱԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ

Կոմիտաս Քէչիքեան .
Պետրոս Մուրատեան .

ԵՐԿՐՈՐԴ

Միչէն Հոգոցեան .
Յովհաննէս Աբիկեան .

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Տամատեան .
Անտոն Հէքիմեան .
Յովսէփ Բէօլէեան .
Պօղոս Մէքեան .

Մերովբէ Աբիկեան .
Յովհաննէս Լամինեան .
Ռուբէն Պիլէզիկճեան .
Կոմիտաս Մուրատեան .

ՄԱՐԶՔ

ԱՌԱՋԻՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԲԻԿԵԱՆ·
Կոմիտաս Քէչիքեան .
Յովսէփ Բէօլէեան .
Պետրոս Մուրատեան .

ԵՐԿՐՈՐԴ

Մերովբէ Աբիկեան .
Ռուբէն Պիլէզիկճեան .
Կոմիտաս Մուրատեան .
Անտոն Հէքիմեան .

ԵՐՐՈՐԴ

Յովսէփ Տամատեան .
Պօղոս Մէքեան .
Յովհաննէս Լամինեան .

Մկրտիչ Չօպանեան .
Արմենակ Տամատեան .

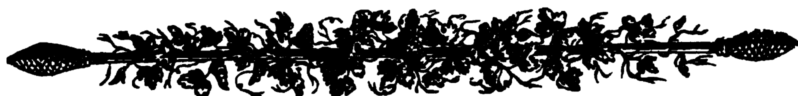
ՄՐՑԱՆԱԿՔ

ԱՌԱՋԻՆ

Պետրոս Մուրատեան .

ԵՐԿՐՈՐԴ

Յովհաննէս Աբիկեան .
Կոմիտաս Քէչիքեան .
Յովհաննէս Լամինեան .

ՎԵՆԵՏԻԿ Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

PARTMENT

U.C. BERKELEY LIBRARIES
C005574055

